

809т

Die

ЧАРЛЬЗ ДІККЕНС

Давид Копперфілд

Молодий Більшовик

М О Л О Д И Й
Б І Л Ї Ш О В И К

І С Т О Р І Я
ОСОБИСТИХ ПРИГОД, ПЕРЕЖИВАНЬ
І СПОСТЕРЕЖЕНЬ
ДАВІДА КОШТЕРФІЛЬДА
МОЛОДШОГО
РОДОМ З „БЛЕНДЕРСТОНСЬКИХ ГРАКІВ“
(ЯКУ ВІН ЗОВСІМ НЕ ПРИЗНАЧАВ ДЛЯ ДРУКУ)

НА ПИСАНА
ЧАРЛЬЗОМ ДІККЕНСОМ

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК
Київ - 1937

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ I

Я НАРОДИВСЯ

Чи самому мені судилося бути героєм свого власного життєпису, чи посяде це місце хтось інший,—то покажуть оці сторінки. Починаючи свій життєпис з початку свого життя,—повідомляю, що народився (як мені сказали,—і я цьому вірю) в п'ятницю о дванадцятій годині вночі. Помічено було, що годинник почав бити, а я—кричати—в один і той же момент.

Щодо дня й години мого народження, то нянька і кілька досвідчених сусідок, які були надзвичайно зацікавлені мною ще за кілька місяців до того, як з'явилася будь-яка змога нашого особистого знайомства, оголосили, поперше, що мені на роду написано бути нещасним у житті; а подруге, що мені судилося бачити духів і привидів. Згадані жінки твердо вірили, що обидва ці дари неминуче належать усім дітям обох статей, які мали нещастя народитись опівночі в п'ятницю.

Нічого не можу сказати тут щодо першого пункту: моя історія покаже найкраще, потвердилися чи не потвердилися ці пророкування. Щодо другого пункту, то зазначу одно: якщо я тільки не розтратив цю частину своїх дарів, коли був ще нерозумним немовлям, то тоді я ще й досі не скористався ними. Але я не журюся за цим майном; і коли хтось інший схотів би тішитись ним, то хай, будь ласка, бере його собі.

Я народився в сорочці, і незабаром у газетах вміщено було оголошення про продаж її за помірну ціну—в п'ятнадцять гіней. Та чи моряки в цей час збідніли, чи, може, вони воліли мати пробкові куртки—не знаю цього¹, знаю тільки, що один-єдиний чоловік

¹ В Англії тих часів був поширений забобон, ніби дитяча сорочка, пов'язана на шию, рятує моряка від втоплення і катастроф.

відгукнувся на це оголошення, та й той був адвокатом у вексельних справах; він пропонував два фунти стерлінгів готівкою, а решту суми хотів сплатити хересом; але він не хотів бути гарантованим від смерті у воді за хоч трохи вищу ціну. Отже, гроші, витрачені на оголошення, пропали марно, бо моя бідолашна люба мати не потребувала хересу; вона даремно пробувала сама продати своє власне вино. Через десять років після цього сорочку вирішено було розіграти в лотерею в нашій місцевості між п'ятдесятьма сусідами, по півкрони з особи, при чому той, хто виграє, зобов'язувався доплатити п'ять шилінгів. Я сам був присутній на цій лотереї і пригадую, що почував себе вкрай ніяково й збентежено, бачачи, як продається частинка мене самого. Сорочка дісталася якійсь бабусі з маленьким кошиком у руках, звідки вона дуже неохоче витягла обумовлені п'ять шилінгів; усі ці гроші відрахувала вона мідними півпенсовиками. Довго старенька лічила свої мідяки, і все таки не доплатила двох пенсів, хоч витрачено було силу часу і безліч арифметичних доказів, щоб довести їй, що вона помилилася. Всі старожили нашого краю добре пам'ятають і ще довго пам'ятатимуть, що ця стара дама справді таки не потопла, але урочисто померла в ліжку на дев'яносто другому році свого життя. Та я довідався, що до останніх своїх днів вона завжди вихвалялась, що ніколи в житті не переправлялася через річку інакше як через міст; сьорбаючи свій чай (який вона не абияк любила), старенька до останньої години життя зневажала нечестивих моряків та інших таких людей, що обрали собі долю „блукати“ по світах. Даремно було б доводити їй, що деякі речі, зокрема її улюблений чай, здобуті були завдяки цим ненависним їй блуканням. Вона завжди відповідала на це, дуже вперто, з інстинктивною вірою в силу своїх доказів: „А краще все ж таки не блукати“.

Та я вже й сам мало не заблукав, а тому повернуся до історії свого народження.

Народився я в Блендерстоні, в графстві Суффольк, коли батька мого вже не було серед живих. Очі його закрились навіки за шість місяців перед тим, як я вперше розплющив свої очі. Навіть і тепер мені якось дивно подумати, що він ніколи не бачив мене. І ще дивніше мені пригадувати свої перші дитячі враження від білого каменя над могилою мого батька на кладовищі. Я мав якесь невиразне співчуття і жаль до цієї людини, яка лежить там самотня, у темній ночі, коли вогонь каміна та свічки гріють і освітлюють нашу маленьку вітальню, а двері нашого будинку замкнені; це здавалося мені іноді навіть жорстоким.

Тітка мого батька і, значить, двоюрідна моя бабка, про яку я докладно розповім далі, була головною особою в нашій родині. Міс Тротвуд або міс Бетсі, як її завжди звала моя бідолашна мати, коли перемагала свій страх перед цією особою хоч настільки, щоб згадати про неї (а це траплялось не часто),—міс Бетсі була колись одружена з чоловіком, молодшим за неї. То був прехороший молодий чоловік, хоч його краса істотно суперечила змістові старовинного

прислів'я: „гарний тільки той, хто гарно робить“. Його бо дуже запідозрювали в тому, що він б'є міс Бетсі. Казали навіть, що одного разу, дискутуючи питання про харчові припаси, він ужив поспішних, але рішучих підготовчих заходів до того, щоб викинути свою дружину з вікна другого поверху. Ці ознаки несхожості характерів змусили міс Бетсі звільнити його від сімейних обов'язків і домогтися розлучення за обопільною згодою. Діставши від тітки певну суму, чоловік цей подався до Індії. В нашій сім'ї існує легенда, ніби його одного разу бачили верхи на слоні в товаристві павіана. Та мені здається, що то був не павіан, а просто якийсь місцевий пан або панія. Як воно там було, хтойзна, але через десять років на батьківщину надійшла звістка про його смерть. Яке враження справила ця звістка на мою тітку, цього ніхто не знає. Негайно після розлучення вона знову прийняла своє дівоче ім'я, купила котедж в якомусь селі на морському березі, влаштувалася там, як самостійна господиня з однією служницею, і всім стало відомо, що, зрікшись назавжди утіх світу, вона живе самотнім життям.

Здається мені, що мій батько був колись улюбленцем тітки, але її мало не смертельно образив його шлюб, бо вона вважала матір мою за „воскову ляльку“. Вона ніколи не бачила моєї матері і знала тільки, що їй немає ще й двадцяти років. Тітка і племінник більше ніколи не зустрічались. Батько мій був удвоє старший за мою матір, коли одружився, і здоров'я його було слабке. Він помер через рік після одруження і, як я вже казав, за шість місяців до того, коли я з'явився на світ.

Отакі були справи того вечора під ту, дозволю собі сказати, знаменну і важливу п'ятницю. Звичайно, я аж ніяк не міг претендувати на знання стану речей у той час, чи зберегти, угрунтовані на власних моїх почуттях, спогади про те, що діялося слідом за цим.

Мати моя сиділа біля вогню; вона нездужала, настрій у неї був препоганий, сльози затьмарювали їй зір. Вона сумно міркувала про свою долю і долю своєї маленької дитини, що мала народитися без батька. Світ, здається, не дуже радів з цього нового надбання. Отже, моя мати сиділа біля вогню у цей похмурий березневий вечір, сиділа і сумувала, сповнена гірких сумнівів щодо майбутнього. Ненароком підвівши очі до вікна, вона побачила, що в сад увіходить якась невідома леді.

З другого ж погляду моя мати переконалася, що то справді була міс Бетсі. Останні промені сонця, проникнувши через садовий паркан, освітлювали незнайому леді; жінка рушила до дверей такою твердою, рівною й грізною ходою, і на обличчі її відбивалось таке тверде почуття власної гідності, яке не могло належати нікому іншому.

Коли вона дійшла до будинку, з'явився ще один доказ тотожності цієї жінки з міс Бетсі. Мій батько частенько натякав на те, що вона ніколи не поводитись по-людському. Отож і зараз, замість подзвонити в дзвоник, вона зазирнула у вікно, притиснувши кінчик носа так

щільно до шибки, що (як запевняла моя бідолашна мати) він став зовсім плескатий та білий.

Вона так налякала мою матір, що, мабуть, я мушу завдячувати міс Бетсі те, що народився саме під п'ятницю.

Моя мати встала з стільця і, хвилюючись, спинилася за ним у кутку. Міс Бетсі, оглядаючи повільно й допитливо кімнату, почала цей огляд з протилежного кінця; вона водила очима, немов голова сарацина в стінному годиннику, аж поки погляд її впав на мою матір. Тоді вона нахмурилась і махнула рукою моїй матері, як людина, що звикла наказувати,—піти відчинити двері. Мати пішла.

— Місіс Давід Копперфільд, я думаю?—спитала міс Бетсі з притиском, який, можливо, пояснювався траурним платтям моєї матусі і її станом.

— Так,—несміливо вимовила моя мати.

— Міс Тротвуд,—мовила відвідувачка.—Ви, звичайно, чули про неї, насмілюсь нагадати.

Мати відповіла, що мала вже цю приємність. І хоч як це їй було прикро, але в душі мусила вона визнати, що ця приємність була не такою вже великою.

— Тепер ви бачите її,—сказала міс Бетсі.

Мати схилила голову і запросила гостю ввійти.

Вони ввійшли до вітальні, де перед тим сиділа моя мати. Камін у цій кращій кімнаті затопили (його не топили від самого похорону мого батька). Обидві жінки посідали. Міс Бетсі не мовила й слова. Мати моя, даремно спробувавши опанувати себе, зайшлася плачем.

— Тсс-тсс-тсс,—засичала на неї міс Бетсі.—Не треба. Ну, ну.

Та моя мати продовжувала плакати, аж поки не наплакалась досхочу.

— Зніміть чепець, дитя моє,—сказала міс Бетсі,—дайте глянути на вас.

Мати моя занадто боялась її, щоб заперечувати, коли б навіть і мала такий намір. Тому вона зробила, як їй було наказано. Але руки її тремтіли, і розкішне гарне волосся розсипалося по обличчю.

— О, боже мій,—вигукнула міс Бетсі,—та ви ж справжня дитинка!

Безперечно, мати моя мала надзвичайно молодий вигляд, навіть як на свої роки. Вона схилила голову, ніби завинила в чомусь, бідолашна. Схлипуючи, сказала, що вона й справді мабуть ще дитина-вдова, і залишиться такою ж недосвідченою дитиною,—коли стане матір'ю,—якщо тільки виживе. Обидві жінки трохи помовчали, і матері здалося, ніби міс Бетсі ніжно погладила її по голові. Та, насмілившись підвести очі, вона побачила, що леді, підібравши спідницю і поклавши руки на коліна, сидить, спираючись ногами на решітку каміна, і похмуро поглядає на вогонь.

— Скажіть мені, заради неба,—раптом проказала міс Бетсі,—з якої це речі—„Граки“?

— Ви говорите про назву нашого будинку, ме'м?—спитала моя мати.

— З якої це речі—„Граки“?—повторила міс Бетсі.—Краще б ви його назвали „Огірки“, коли б хоч трохи розуміли життя.

— Ця назва сподобалась містерові Копперфільду,—відказала моя мати.—Коли він купував цей будинок, йому здавалося, що тут мусять бути граки.

В цю хвилину вечірній вітер так зашумів у вітах високих берестів у глибині саду, що і мати моя, і міс Бетсі мимоволі глянули туди. Дереву схилились одно до одного, немов якісь велетні довіряли один одному свої таємниці. Потім вони знову почали гойдатись і дико вимахувати руками, ніби почуте обурило їх душевний спокій. При цьому ветхі грачині гнізда гойдалися на їх верхів'ях, ніби уламки кораблів на бурхливому морі.

— Де ж птахи?—спитала міс Бетсі.

— Що?—відповіла моя мати, думаючи про щось інше.

— Граки, куди вони поділись?—перепитала міс Бетсі.

— Та їх зовсім не було з того часу, як ми тут оселилися,—сказала моя мати.—Ми думали... містер Копперфільд думав, що тут дуже багато граків. Але це лише старі гнізда і граки їх давно вже покинули.

— Увесь він тут—Давід Копперфільд!—вигукнула міс Бетсі.—Давід Копперфільд з голови до ніг. Називає будинок „Граки“, коли жодного грака і близько немає, а побачивши самі гнізда, сподівається знайти птахів.

— Містер Копперфільд,—спробувала заперечити моя мати,—помер. Та якщо ви бажаєте говорити мені погані речі про нього...

Моя бідолашна мати, мабуть, хотіла вийти в бій проти тітки, яка легко могла звалити її одним пальцем, навіть коли б мати була краще підготована до таких речей, ніж у цей вечір. Та вона спромоглась лише підвестися з стільця, і миттю сіла знову, знепритомнівши.

Прийшовши до пам'яті, вона побачила, що міс Бетсі стоїть біля вікна. Присьмерк тим часом перейшов у темряву, і якби не вогонь каміна, то жінки не могли б бачити одна одну.

— Ну,—сказала міс Бетсі, повертаючись до свого стільця з таким виглядом, ніби вона підходила до вікна глянути на краєвид.—А коли ви сподіваєтесь...

— Я вся тремчу,—пролепетала мати.—Не знаю, в чім річ. Я помру, напевне...

— Ну-ну-ну!—сказала міс Бетсі.—Випийте чаю.

— О, боже мій, чи ж думаєте ви, що мені від чаю полегшає?—безпорадно крикнула моя мати.

— Авжеж полегшає,—сказала міс Бетсі.—Все це тільки ваші фантазії. Як назвати вашу дівчину?

— Я не певна, що це буде дівчинка, пані,—наївно мовила моя мати.

— Боже, благослови цю дитинку!—вигукнула міс Бетсі, несвідомо повторюючи один з девізів, вишитих на приготовленій в комоді подушечці, але відносячи це до своєї матері, а не до мене.—Я не про те. Я про вашу служницю.

— Пеготті,—сказала мати.

— Пеготті,—повторила міс Бетсі з обуренням.—Невже ви хочете сказати, дитинко, що якась людська істота ходила до християнської церкви і дістала собі ім'я Пеготті?

→ Це її прізвище,—тихо промовила моя мати,—містер Копперфільд називав її так, бо ім'я в неї таке саме, як і в мене.

— Ей, Пеготті!—гукнула міс Бетсі, відчиняючи двері вітальні.—Чаю! Ваша господиня трохи нездужає. Та не баріться!

Виголосивши цей наказ таким владним тоном, ніби вона була визнаною господинею в цьому будинку відтоді, як його збудовано, міс Бетсі знову зачинила двері і сіла, як і перше: поклавши ноги на решітку каміна, підбравши спідницю і опустивши руки на коліна.

— Ви говорили тут щось про дівчинку,—сказала міс Бетсі.—Я й сумніву не маю, що народиться дівчинка. Навіть певна, що це мусить бути дівчинка. Так ось, дитинко, від моменту народження цієї дівчинки...

— А може хлопчика?—насмілилась перебити мати.

— Я передчуваю, що це мусить бути дівчинка,—рішуче відказала міс Бетсі.—Не сперечайтесь. Від моменту народження цієї дівчинки, дитинко, я збираюся бути її другом. Я збираюся бути її хрещеною матір'ю і прошу вас назвати її Бетсі Тротвуд Копперфільд. Ніяких помилок не повинно бути в житті цієї Бетсі Тротвуд. Нікому не дозволю знущатися з її почуттів, люба моя. Вона мусить бути добре вихована й захищена від усякого дурного довір'я до людей, які не варті цього. Про це вже я подбаю.

Після кожного речення вона похитувала головою, ніби згадувала свої власні образи. Так, принаймні, здавалося моїй матері, коли вона дивилася на міс Бетсі при тьмяному світлі каміна. Але вона була занадто залякана тіткою, занадто погано почувала себе, занадто пригнічена й збентежена була, щоб зібратися з думками й словами.

— А Давід добре ставився до вас, дитя моє?—спитала міс Бетсі, трохи помовчавши й переставши похитувати головою.—Вам добре жилося з ним?

— Ми були дуже щасливі,—сказала моя мати,—містер Копперфільд був занадто добрий до мене.

— І, мабуть, розпестив вас.

— Я тепер зовсім самотня і тільки на себе можу покладатися в цьому грубому світі, і я боюся, що він таки розпестив мене,—схлинула моя мати.

— Ну... Не плачте,—сказала міс Бетсі.—Ви не дуже підходили один до одного, дитинко... якщо тільки двоє людей взагалі можуть підходити одне до одного. Ви сирота, чи не так?..

— Так.

— Ви були гувернанткою?

— Я доглядала малих дітей в одній сім'ї, де містер Копперфільд частенько бував. Містер Копперфільд був дуже добрий до мене, дуже багато уваги віддавав мені і, нарешті, посватався до мене. І я згодилась. І отак ми одружилися,—просто виклала моя мати.

— Га! Бідолашна дитинка!—промовила міс Бетсі, все ще похмуро дивлячись на вогонь.—А чи розумієтесь ви на чомунебудь?

— Вибачте, ме'м,—пролепетала моя мати.

— Ну, скажімо, на домашньому господарстві,—сказала міс Бетсі.

— Небагато, боюсь,—відказала моя мати.—Не так багато, як хотілося б. Але містер Копперфільд навчав мене..

— Багато він сам на цьому розумівся!—зауважила міс Бетсі, ніби в дужках.

— І сподіваюсь, що я мала б деякі успіхи, бо дуже уважно вчилась, а він дуже терпляче навчав мене, коли б не оце велике нещастя—його смерть...—Тут моя мати знову заплакала і не могла вже говорити далі.

— Ну, ну,—сказала міс Бетсі.

— Я регулярно вела домашню книгу і щовечора підбивала підсумки з містером Копперфільдом!—розпачливо зойкнула моя мати—і знову безпорадно замовкла.

— Ну, ну,—скрикнула міс Бетсі,—тільки не плачте більше.

— І ніколи ж ми жодним словом не посварилися з цього приводу, хіба тільки коли містер Копперфільд вважав, що мої трійки і п'ятірки занадто між собою схожі, або ж, що я занадто заокругляю хвостики у семірок і дев'яток,—у новому пориві відчаю простогнала моя мати і знову замовкла.

— Ви так собі здоров'я попсоете,—сказала міс Бетсі,—а це буде погано і для вас, і для моєї хрещениці. Та ну ж бо! Не треба цього.

Цей аргумент ніби заспокоїв мою матір, хоч, очевидно, до цього більше спричинилося те, що їй ставало дедалі гірше. Обидві мовчали, тільки час від часу міс Бетсі вигукувала „га“, все ще держачи ноги на решітці каміна.

— Давід подбав забезпечити себе деякими прибутками, мені це відомо,—азначила ніби між іншим тітка.—А що він для вас зробив?

— Містер Копперфільд,—відповіла мати, перемагаючи хвилювання,—був такий завбачливий і добрий, що більшу частину своїх прибутків записав на мене.

— Скільки?—спитала міс Бетсі.

— Сто п'ять фунтів стерлінгів на рік,—відказала мати.

— Могло б бути гірше!—сказала тітка.

Ці слова негайно справдились. Моїй матері стало так погано, що Пеготті, увійшовши з підносом і свічками, побачила це з першого погляду. Міс Бетсі могла б помітити це раніше, коли б у кімнаті було досить світла. Пеготті поспішно відвела матір до її кімнати нагору і негайно відрядила Гема Пеготті, свого племінника, який декілька днів жив на всякий випадок у будинку,—по акушерку і лікаря.

Ці союзні держави були надзвичайно вражені, прибувши через кілька хвилин і побачивши невідому леді величної зовнішності, яка сиділа перед камином, прив'язавши капелюшок до лівої руки і запи-

хаючи вату у вуха. Пеготті нічого не знала про неї, а мати нічого про неї не говорила, тому вона була цілковитою загадкою у вітальні. А те, що в неї в кишенях був цілий магазин вати, і те, що вона затикала собі цією ватою вуха, якимось невід'ємно пов'язувалось з її урочистим виглядом.

Лікар—містер Чілліп—ввійшов нагору і незабаром повернувся. Переконавшись, що йому доведеться просидіти з цією невідомою леді віч-на-віч кілька годин, він наважився бути галантним і люб'язним. Це був наймініатюрніший з чоловіків, найсмирніший з маленьких людей. Він виходив і входив, стараючись займати якнайменше місця. Він посувався повільно і нечутно, мов привид у „Гамлеті“, і ще повільніше. Він схиляв голову на одно плече, почасти від скромності і зневаги до себе, почасти від скромної поваги до всіх інших. Годі й казати, що він не міг образити словом і собаку. Він не міг би крикнути і на скажену собаку. Хібащо тільки сказав би слівце чи півслова, чи уривок слова, бо говорив він так само повільно, як і ходив; але поводитися з скаженою собакою брутально він не міг би ні за що в світі.

Містер Чілліп, лагідно глянувши на мою тітку, схилив голову набік, уклонився і, злегка торкаючись свого лівого вуха, спитав, натякаючи на вату:

— Якесь місцеве подразнення, міс?

— Що?—відрубала тітка, відкупорюючи одне вухо.

Містер Чілліп був так приголомшений цією лаконічністю—як він потім розповів своїй матері—що тільки якимсь дивом не втратив присутності духу. Але він чемно повторив:

— Якесь місцеве подразнення, міс?

— Дурниці!—відказала тітка і закупила себе знову.

Після цього містерові Чілліпу нічого не лишалось робити, як сісти і несміливо поглядати на неї. А вона, не змінюючи пози, дивилась на вогонь, аж поки лікаря знову не покликали нагору.

За якусь чверть години він повернувся.

— Усе гаразд?—спитала тітка, витягаючи вату з вуха, оберненого до лікаря.

— Усе гаразд, міс,—відповів містер Чілліп.—Ми... ми поволі посуваємося вперед, міс.

— А-а!—відповіла тітка.

При цьому вона кинула на нього такий погляд, що містер Чілліп не міг уже стерпіти. Він потім розповідав, що цей погляд був розрахований на те, щоб зломити його дух. Отже, він вирішив піти посидіти в коридорі, у темряві і на сильному протязі, поки його не покличуть.

Гем Пеготті, який учився в народній школі і старанно вивчав усі науки, які там викладались, а тому гідний цілковитого довір'я, розповідав наступного дня таке. Через годину після початку пологів, він зазирнув у двері вітальні, і тут його раптом схопила міс Бетсі, яка дуже схвильована походжала по кімнаті. Він не встиг вислиз-

нути з її рук. Згори раз-у-раз доносилося тупотіння ніг і зойки, що їх не могла, мабуть, приховати вата. Коли звуки ці ставали гучнішими, леді починала мучити свою випадкову жертву. Вона струшувала його за комір, куйовдила йому волосся, смикала за сорочку, затикала йому вуха. Ці зізнання частково стверджені були тіткою Гема, яка побачила його о пів на першу, незабаром після того, як він визволився від гнівної леді; його тітка казала, що він був тоді такий червоний, як і я.

Готовий пробачити всяку образу, містер Чілліп знову вийшов з кімнати породіллі. Він бочком прослизнув у вітальню і якнайлюбізніше звернувся до моєї тітки:

— Маю честь вітати вас, міс.

— З чим?—гостро відказала моя тітка.

Містер Чілліп знову підупав духом після такої суворої зустрічі. Щоб умилостивити жорстоку леді, він уклонився і посміхнувся.

— Помилуй боже цього чоловіка, що він робить!—нетерпляче скрикнула тітка.—Чи він уміє говорити?

— Заспокойтесь, моя дорога пані,—якнайм'якше мовив містер Чілліп.—Немає вже більше ніяких причин турбуватись, пані. Заспокойтесь.

І досі вважають за якесь диво, що тітка моя не почала трусити лікаря й не витрусила з нього всі ті слова. Вона тільки потрусила своєю власною головою, але зробила це так енергійно, що містер Чілліп мимоволі затремтів.

— Дозвольте, ме'м,—вів далі містер Чілліп, як тільки трохи підбадьорився,—я щасливий... вітати вас. Усе вже минулось... все вже минулось, ме'м... і добре минулось.

Містерові Чілліпу потрібно було хвилин п'ять, щоб виголосити цю промову. Весь цей час тітка свердлила його очима.

— А як вона?—спитала тітка, погойдуючи на руці капелюшок.

— Їй, ме'м, скоро буде зовсім добре, сподіваюсь,—відповів містер Чілліп.—Так добре, як може бути молодій матері при таких сумних домашніх обставинах. Не може бути ніяких заперечень проти того, щоб ви побачилися з нею, ме'м. Це може на неї добре вплинути.

— А вона? Як вона?—різко запитала моя бабка.

Містер Чілліп ще більше схилив голову набік і глянув на мою бабку, як ручна пташка.

— Дівчинка,—пояснила тітка,—як вона?

— Ме'м,—відповів містер Чілліп.—Я гадав, що ви знаєте. Це—хлопчик.

Тітка моя ні слова не вимовила. Вона схопила свій капелюшок за стрічки, замахнулася ним на містера Чілліпа і пішла геть. Вона зникла, як незадоволена фея, або як одна з тих надприродних істот, що мені, за місцевим повір'ям, судилось їх бачити. Зникла—і ніколи більше не поверталась назад.

Я лежав у колисці, а мати в своєму ліжку. Бетсі Тротвуд Копперфільд лишилась назавжди в країні снів і тіней, в тому при-

смерковому краї, звідки я тільки що прибув. Місячне проміння, падаючи крізь вікно в нашу кімнату, осявало також горбок над прахом колись живої істоти, без якої мені б ніколи не з'явивись на цей світ.

РОЗДІЛ II

Я СПОСТЕРІГАЮ

Оглядаючись далеко назад, у безпредметність мого дитинства, я насамперед бачу мою матір, з її прекрасним волоссям та юними формами, і Пеготті, без усяких форм, з очима такими темними, що, здавалося, вони затемнювали всі сусідні частини її обличчя, з грубими руками і щоками такими червоними, що мене завжди дивувало: чому пташки не клюють їх замість яблук.

Здається мені, я пригадую, як вони обидві зменшуються перед моїми очима, нахиляючись і стаючи навколюшки на підлогу, коли я ступаю від одної до другої. Лишилось у мене враження, невід'ємне від пізніших спогадів, як я торкався до великого пальця Пеготті, коли вона простягала його до мене,—і палець цей був жорсткий від шиття, немов маленька тертушка для мускатних горіхів.

Можливо, що це тільки моя фантазія. Проте, я гадаю, що пам'ять більшості людей може заглиблюватися значно далі, ніж це звичайно собі уявляють. Так само здається мені, що дуже багато зовсім малих дітей мають надзвичайну силу спостережливості. Мало того, я думаю, що більшість дорослих людей, які мають добру пам'ять, не набули цієї пам'яті протягом свого дальшого життя, а тільки не втратили її з дитинства. Тим більше, що такі люди, звичайно, зберігають загальну свіжість, ніжність і здатність радіти, що також є спадщиною їх дитинства.

Мені можуть закинути, що я відступаю від основної теми моєї розповіді. Але в цій повісті ви часто помічатимете, що я був дуже спостережливою дитиною і твердо пам'ятаю свої дитячі роки.

Отже, оглядаючись назад, у безпредметність мого дитинства, я насамперед пригадую мою матір і Пеготті. Кого ще можу я згадати? Подивімось. З туману виринає наш будинок,—не новий для мене, дуже знайомий з найперших спогадів. На нижньому поверсі—кухня Пеготті, що виходить вікнами на задній двір; там височить на жердині голубник—без голубів; в кутку стоїть велика собача конура—без собаки; там гуляє безліч курей, які здаються мені страшенно високими і лютими. Півень злітає на сідало і кукурікає; він звертає особливу увагу на мене, коли я дивлюсь на нього крізь вікно кухні; я аж тремчу, такий він лютий. А щодо гусей за бічною хвірткою, які женуться за мною, витягаючи довгі шиї,—то їх я бачу і уві сні... Отак, мабуть, чоловік, оточений хижими звірями, бачить уві сні левів.

Ось довгий коридор—безконечним здається він мені. Веде він від кухні Пеготті до парадних дверей. У цей коридор виходить дверима темна комора. Швидко треба бігти увечері повз цю комору, бо я не знаю, що ховається там серед діжок, глечиків та старих чайниць, коли ніхто не стоїть там із свічкою. Коли затхле повітря повіває зза дверей і відразу шибав в ніс запах мила, пікулів, перцю, свічок і кофе. Є в будинку дві вітальні. В одній з них ми сидимо увечері—моя мати, я і Пеготті, бо Пеготті постійна наша співбесідниця, коли немає гостей. У другій—кращій—вітальні ми сидимо в неділю; це парадна кімната, але не така затишна. Сумні думки навіває на мене ця кімната, бо Пеготті розповіла мені—не знаю коли, але мабуть цілі віки тому—як тут готувались до похорону мого батька, і як сюди приходили люди в чорних убраннях. Тут також одного недільного вечора мати прочитала Пеготті й мені як Лазар воскрес із мертвих. І я так налякався, що потім мене не раз піднімали з ліжка і показували спокійне кладовище перед вікном спальні, де мертві всі спокійно лежали в своїх могилах під величним промінням місяця.

Не знаю я нічого зеленішого, як трава на цьому кладовищі; не знаю я затишнішої тіні, як тінь його дерев; не знаю нічого спокійнішого, як його могильні камені. Там пасуться вівці, коли вранці я стаю навколюшки в своєму маленькому ліжку і дивлюсь у вікно; бачу я червоне світло, яке освітлює сонячний годинник, і думаю про себе:—„Чи радіє сонячний годинник, що знову може показувати час?“

Ось наша лава у церкві. Яка в неї висока спинка! Поблизу—вікно, з якого можна дивитись на наш будинок, і Пеготті під час ранкової служби частенько дивиться крізь нього, бо Пеготті боїться, чи не напали на наш дім грабіжники, чи не спалахнула там пожежа. Та хоч очі Пеготті і блукають навколо, але вона дуже гнівається, коли я роблю так само. Пеготті гнівно поглядає тоді на мене і нагадує, що я мушу дивитись на священика. Але не можу я весь час дивитись на нього! Я знаю його—і без отих білих цяцьок на ньому—і боюся, що він здивується, чому це я так уп'явся очима в нього. Він може ще припинити відправу і спитати, чого мені треба—що ж тоді буде? Жахлива річ—позіхати, але щось же треба мені робити. Я кидаю оком на матір, але вона вдає, ніби не помічає мене. Я дивлюсь на якогонебудь хлопчика на хорах, і той робить мені гримаси. Дивлюсь на сонячне проміння, що падає у відкриті двері. Ось бачу, як вівця, що, мабуть, відбилась від отари—ні, не грішник, а справжня вівця—намагається зайти до церкви. Почуваю, що коли я дивитимусь на неї ще трохи, то не встою перед спокусою сказати щось уголос; що ж тоді буде зо мною! Я відвертаюсь до монументальних малюнків на стіні і намагаюсь думати про містера Боджерса, що недавно помер у нашій парафії. Я думаю про те, що почувала місіс Боджерс, коли лікарі сказали, що вже немає ніякої надії. Чи покликали вони містера Чілліпа? Невже й він нічого не міг зробити? Якщо так воно й було, то чи подобається містерові Чілліпу, що йому нагадують про це кожного тижня. Від містера Чілліпа погляд мій

переходить на кафедру. Ото було б чудове місце для Ігор; з неї можна було б зробити замок, а другий якийнебудь хлопець нападав би на мене, а я жбурнув би йому в голову бархатну подушку з китицями... Очі мої поволі заплющуються; мені здається, що священник наспівує колискову пісню, і ось уже я не чую нічого, шумно падаю на ослин, і Пеготті несе мене додому напівмертвого.

Ось бачу я фасад нашого будинку; венеціанські вікна спальні відкриті настіж, знівечені, старі гнізда граків усе ще гойдаються на високих берестах у глибині нашого саду. Ось я в саду, за тим двором, де стоять порожні голубник і собача конура. Тут повно метеликів, тут височить паркан, ворота й замок. Достиглі плоди звисають з дерев, мабуть, нема ніде розкішнішого саду; мати моя збирає плоди в кошик, а я стою поруч і потайки поїдаю агрус, вдаючи саму невинність своїм виглядом.

Здіймається страшений вітер. Літо зникає миттю. В зимовому присмерку ми граємось і танцюємо у вітальні. Втомившись від танцю, моя мати сідає в крісло, і я дивлюсь, як вона намотує свої світлі кучері на пальці. І ніхто краще за мене не знає, як вона радіє з своєї краси, як вона пишається нею.

Такі мої найперші спогади. Я пригадую, що ми обоє трохи побоювались Пеготті і в усьому їй корились. Такі були мої перші висновки.

Одного вечора ми з Пеготті сиділи перед каміном у вітальні. Я читав Пеготті про крокодилів. Чи вже дуже виразно я читав, чи бідолашна моя нянька так глибоко зацікавилась, але я пригадую, що у неї після всього склалося туманне враження, ніби крокодили—це такі фрукти. Я втомився читати й страшенно хотів спати. Але на знак високої нагороди мені дозволили сидіти, поки мати моя повернеться від сусідки. І я скорше згодився б померти на своєму посту (ще б пак!), ніж піти до ліжка. Мені вже так хотілося спати, що Пеготті перед моїми очима роздувалася й виростала до велетенських розмірів. Я підтримував собі повіки двома великими пальцями і напружено дивився на неї, на її роботу, на маленький восковий недогарок, що ним вона навощувала нитки (яким стариганом здавався він мені, цей недогарок, такий зморщений і порепаний!), на маленький будинок з солом'яною покрівлею, де жила рулетка, на її робочу шухлядку з кришкою, де був намальований собор св. Павла з рожевим куполом, на мідний наперсток на її пальці, на її саму, яку я так любив. Я почував, що коли не дивитимусь на щось, то відразу засну.

— Пеготті,—сказав я раптом,—чи ви були колись одружені?

— Боронь боже, мастер Деві,—відповідала Пеготті,—чого це вам влізло в голову одруження?

Відповідь її була така поспішна, що я зовсім забув про сон. Вона покинула свою роботу, і дивилась на мене, піднявши голку вгору.

— Але справді, Пеготті, чи були ви колись одружені?—повторив я.—Ви ж дуже красива жінка!

Звичайно, я вважав, що вона дуже різниться від моєї матері. Але я мав її за досконалий зразок іншої краси. У нашій парадній вітальні була бархатна подушка, що на ній моя мати намалювала букет квітів. Ця подушка і обличчя Пеготті здавалися мені зробленими з одного матеріалу. Різниця полягала лише в тому, що подушка була м'яка, а обличчя Пеготті жорстке.

— Це я красива, Деві?—скрикнула Пеготті.—Годі, ні, любий мій! Але чого це вам спало на думку питати про одруження?

— Я й сам не знаю. Можна бути одруженим тільки з одним чоловіком водночас, правда ж, Пеготті?

— Авжеж,—швидко відказала Пеготті.

— Але коли ви одружені, а чоловік ваш умирає, то тоді ж ви можете одружитися з кимсь іншим, правда ж, Пеготті?

— Можна, звичайно,—відповіла Пеготті,—якщо хто схоче, любий мій. То вже залежить від того, якої хто думки про це.

— А якої ви думки про це, Пеготті?

Запитавши, я з цікавістю подивився на неї.

— Моя думка така,—сказала Пеготті, відвертаючись від мене й нерішуче беручися знов до роботи,—що я ніколи не була сама одружена, мастер Деві, і не збираюсь одружитись. Більше нічого я про це не знаю.

— Ви не гніваєтесь, Пеготті, ні? — спитав я, помовчавши трохи.

Я справді думав, що вона гнівається, бо так неохоче розмовляла зо мною. Але я помилився: вона бо відклала роботу (тобто свою власну панчошу), широко розкрила обійми і схопила мою кучеряву голову, міцно мене стиснувши. Стиснула вона мене такиміцно: Пеготті була дуже товста, і коли робила якийсь необережний рух, гудзики з її плаття на спині відлітали від неї у протилежний бік вітальні.

— А тепер послухаймо ще трохи про крокідилів,—сказала Пеготті, трохи плутаючи незнайоме слово,—я ще й половини не чула з того, що ви читали.

Я ніяк не міг зрозуміти, чому в Пеготті був такий дивний вигляд і чому вона з такою охотою повернулася до крокодилів. Проте, ми знову пішли до цих страховищ; спати я вже не хотів, і ми заривали крокодилячі яйця в гарячий пісок; ми тікали від крокодилів, обдурюючи їх безнастанними поворотами, на які нездатні були ці незграбні потвори; ми стрибали за ними в воду, як тубільці, і встромляли гострі тріски їм у пащі. Коротко кажучи, ми прийняли цілий парад крокодилів. Принаймні, я приймав цей парад, щождо Пеготті, то я маю деякі сумніви. Вона бо весь час, замислившись, тикала голкою собі в обличчя й руку.

Ми вичерпали питання про кайманів і перейшли до алігаторів, коли раптом коло садових воріт задзеленчав дзвоник. Ми вийшли з дверей і побачили мою матір у супроводі джентльмена з чудовою чорною зачіскою й бакенбардами, який ішов з нами додому з церкви минулої неділі. Мати була напрочуд гарна в цей вечір.

Схилившись біля порогу, вона взяла мене на руки і поцілувала. Джентльмен сказав, що я—привілейованіша істота, ніж будьякий монарх. Мені це щось не дуже сподобалося.

— Що це означає?—спитав я його через плече моєї матері.

Він погладив мене по голові. Але чомусь не сподобався мені і його низький голос. Я ревниво подумав, що рука його може торкнутися руки моєї матері. Так воно й сталося. Я спробував відштовхнути його руку.

— О, Деві!—докірливо сказала моя мати.

— Милій хлопчик,—зазначив джентльмен.—Мене не дивує його ніжна любов до вас.

Ніколи раніше не бачив я такого принадного рум'янця на обличчі моєї матері. Вона ніжно дорікала мені за грубість і, притискаючи мене до грудей, подякувала джентльменові за те, що він проводив її додому. Вона подала йому руку і, коли він узяв її, мимоволі глянула на мене.

— Побажаймо надобраніч один одному, мій любий хлопчику,—сказав джентльмен, схиливши голову над рукавичкою моєї матері.

— Надобраніч,—буркнув я.

— Ну, будьмо найкращими друзями в світі,—сказав джентльмен, сміючись. — Дай руку!

Права рука моя лежала в долоні моєї матері. Тому я простягнув йому ліву.

— Це ж не та рука, Деві!—засміявся джентльмен.

Мати простягнула вперед мою праву руку, але я рішуче не хотів цього. Я вперто подав йому ліву. Він міцно потиснув її, сказав, що я бравий хлопчина, і подався геть.

І зразу бачу я, як він у саду оглянувся і перш, ніж зачинити двері, подивився на нас зловісними очима.

Під час цієї розмови Пеготті ні слова не вимовила і навіть пальцем не ворухнула. А коли джентльмен зник, вона негайно замкнула двері і ми увійшли до вітальні. Цього разу моя мати не сіла, як звичайно, у крісло біля вогню, але лишилась в іншому кутку кімнати і почала щось наспівувати.

— Сподіваюсь, у вас був дуже приємний вечір, ме'м,—сказала Пеготті, стоячи, мов укопана, посеред кімнати і тримаючи свічку в руці.

— Широ дякую, Пеготті,—привітно відгукнулась мати,—вечір був дуже, дуже приємний.

— З новими людьми завжди весело,—висловила свою думку Пеготті.

— Авжеж, дуже весело,—відказала мати.

Пеготті все ще стояла нерухомо посеред кімнати, а мати наспівувала. Я задрімав, і крізь сон чув їх голоси. Прокинувшись раптом, я побачив, що Пеготті й мати обидві плачуть і голосно розмовляють.

— Тільки не такий, як він. Містерові Копперфільду це не сподобалось би,—говорила Пеготті,—кажу це, присягаюсь в цьому.

— Боже мій,—скрикнула мати.—Я збожеволю через вас! Хіба колинебудь з якоїсь бідолашної дівчини знущалася так служниця, як

з мене? Та й чому я називаю себе дівчиною? Хіба ж я ніколи не була заміжня? Пеготті!

— Бог свідок, що ви були одружені, ме'м,—відказала Пеготті.

— А тоді ж як ви смієте,—вела далі моя мати,—я не хочу сказати, як ви смієте, Пеготті, але як у вас духу вистачає так ображати мене і говорити мені такі гіркі речі, коли ви знаєте, що крім вас немає в мене жодного друга?

— Тому я й смію говорити,—відповіла Пеготті,—що це не годиться. Ні. Це не годиться. Ні! Нізачо в світі це не годиться! Ні!

Я боявся, що Пеготті може жбурнути свічник на підлогу, така вона була збуджена.

— Як можете ви так ображати мене,—знову заплакала мати,—говорити мені такі несправедливі речі? І чому це вам здається, ніби все вже остаточно вирішено, Пеготті? Знову і знову кажу вам, жорстока ви істота, що крім звичайних чемностей нічого ще не було. Ви говорите, що вони дивуються моїй красі. А що ж мені робити? Хіба це моя провина? Що мені робити, питаю вас? Ви хотіли б, щоб я поголила собі голову і спотворила собі обличчя вогнем чи кислотою, чи ще якимось. Ось чого ви хочете, Пеготті. Тоді ви були б зовсім задоволені.

Ці докори дуже вразили Пеготті, здавалось мені.

— Мій любий хлопчику!—скрикнула мати, підходячи до крісла, в якому я сидів. — Мій рідний маленький Деві! Чи не натякають мені, що я не досить люблю мій дорогоцінний скарб, найдорожчого хлопчика в світі!

— Ніхто ніколи не збирався казати вам щось таке,—сказала Пеготті.

— Ви це зробили, Пеготті!—відповіла мати. — Ви знаєте, що зробили це. А як інакше можна зрозуміти ваші слова, жорстока ви істота! Та ви ж знаєте, не гірше за мене, що тільки через нього я не купила собі нову парасольку, хоч моя стара зелена парасолька зовсім злиняла, а торочки на ній подерлись. Ви знаєте це, Пеготті. Ви не можете заперечувати цього. Мати обернулась до мене.— Чи ж я погана мама, Деві? Чи я бридка, жорстока мама? Скажи це, дитинко, скажи „так“, любий хлопчику, і Пеготті любитиме тебе. А Пеготті любить тебе більше, ніж я, Деві. Я зовсім не люблю тебе,—скажеш ти?

Отут ми всі почали плакати. Найголосніше верещав, мабуть, я. Але всі ми плакали щиро. Серце моє розривалося, і, здається, у першому пориві ображеної ніжності, я назвав Пеготті звірюкою. Ця чесна людина глибоко зажурилась і, скільки пригадую, розгубила майже всі свої гудзики; вони бо дощем сипалися з її спини, коли, замирившись з матір'ю, вона стала навколюшки перед кріслом, щоб помиритися зо мною.

Спати ми пішли сумні. Плачучи, я довго не міг заснути. Почувши мої ридання, мати підійшла до мене, сіла на ковдру і схилила голову надо мною. Я заснув в її обіймах і до ранку не прокидався.

Здається, вже наступної неділі я побачив знову того джентльмена. А може минуло й більше часу, поки він з'явився знову, точно пригадати не можу. Я завжди трохи плутаю дати. Так чи так, але він з'явився в церкві і після того проводив нас додому. Він навіть зайшов до нас, щоб подивитися на чудові геранії на вікні вітальні. Здавалося мені, що він небагато уваги звертав на квітник, але перед відходом він попросив мати подарувати йому одну квітку. Вона дозволила йому вибрати квітку самому, але він відмовився це зробити,—я не міг добрати чому,—і мати моя зірвала квітку сама і сама вручила її йому. Він сказав, що ніколи віднині не розлучатиметься з цією квіткою. „Який він дурний,—думав я,—хіба ж він не знає, що всі пелюстки розсіплються через один-два дні“.

З деякого часу Пеготті почала менше бувати з нами, ніж звичайно. Мати поводитися з нею ще краще, ми всі троє жили дуже дружно. Але щось ніби пробігло між нами: ми були якось не такі одверті, як раніше. Іноді мені здавалося, що Пеготті не подобається, що мати носить тепер по черзі всі найкращі вбрання з свого комоду і вчащає до сусідки. Але чому саме Пеготті незадоволена цим, я не міг зрозуміти.

Помалу я звик бачити джентльмена з чорними бакенбардами. Він мені подобався не більше, ніж раніше. Я так само, як і тоді, ревнував до нього. Але ніяких підстав до цього, крім інстинктивної дитячої нелюбові, я не мав. Та ще я був певний, що Пеготті і я зможемо розважити маму без будьчєї допомоги. Звичайно, у мене були б інші підстави до таких почуттів, якби я був дорослішим.

Проте, тоді я міг тільки помічати окремі факти, але ще не спроможний був робити з цих фактів певні висновки.

Одного осіннього ранку я гуляв з матір'ю в садку, коли містер Мердстон—тоді я вже знав його ім'я—верхи підїхав до нас. Він спинив коня, щоб привітати матір, і сказав, що їде до Лаустофта побачитися з кількома друзями на яхті. Весело посміхаючись, він запропонував узяти мене до себе на сідло, якщо мені подобається така прогулянка.

Погода була ясна і приємна, і сам кінь форкав біля садового паркану, немов радів прогулянці. Мені дуже захотілось поїхати. Отже, мене послали нагору до Пеготті одягтися. Тимчасом містер Мердстон зійшов з коня, і, тримаючи повід у руці, поволі походжав по той бік шипшинової огорожі. А мати ходила поруч з ним по цей бік огорожі, розважаючи його розмовою. Пригадую, як ми з Пеготті поглядали на них з віконця моєї кімнати. Пригадую, як вони начебто дуже пильно вивчали шипшину, що розділяла їх, і як Пеготті, характер у якої був просто ангельський, раптом розгнівалася і болюче, „проти шерстки“ почала зачісувати мені волосся.

Незабаром ми з містером Мердстоном поїхали риссю по зеленому моріжку вздовж шляху. Він дуже зручно підтримував мене однією рукою, але я почував себе ніяково і раз-по-раз повертав голову, вдивляючись йому в обличчя. У нього були такі мілкі очі—не можу

підшукати кращого слова, щоб змалювати очі, які начебто не мають глибини—які в хвилину замисленості під впливом сонячного проміння здаються зовсім косими. Кілька разів, поглядаючи на нього, я спостерігав його лице з мимовільним острахом і дивувався, про що це він так уперто думав. Його волосся й бакенбарди були просто неймовірно чорними й густими. Квадратна форма підборіддя і дрібні крапки, що позначали чорну густу рослинність, яку він голив акуратно щодня, нагадували мені воскову фігуру, яку провозили по сусідству з нами щось із півроку тому. Його правильні брови і розкішна суміш білого, чорного і коричневого кольорів на обличчі—хай буде прокляте його обличчя, хай буде проклята пам'ять про нього!—все це змушувало мене, не зважаючи на погані передчуття, вважати його за дуже гарного чоловіка. Немає сумніву, що моя бідолашна мати була такої ж думки про нього.

Ми під'їхали до готелю біля моря, де в окремій кімнаті два джентльмени палили сигари. Кожен з них розлігся на чотирьох стільцях, кожен з них носив велику грубу куртку. У кутку купою лежали сюртуки, плащі і флаг, усе це було зв'язано в один вузол.

Коли ми ввійшли, обидва схопилися на ноги і збентежено проказали:

— Алло, Мердстон! Ми вже думали, що ви померли.

— Ще ні,—відгукнувся містер Мердстон.

— А це що за гувльвіса?—запитав один із джентльменів, показуючи на мене.

— Це Деві,—відповів містер Мердстон.

— Який такий Деві?—знов спитав джентльмен.—Джонс?

— Копперфільд,—сказав містер Мердстон.

— Що? Нащадок чарівної місіс Копперфільд?—гукнув джентльмен.—Гарненької вдовиці?

— Квіньйон,—сказав містер Мердстон,—обережніше, будь ласка. Нас слухають.

— Хто це слухає нас?—перепитав джентльмен, сміючись.

Я швидко озирнувся, зацікавившись, хто б це справді міг бути.

— Брукс із Шеффільда, та й тільки,—пояснив містер Мердстон.

Мені дуже полегшало на серці, коли я довідався, що то був Брукс із Шеффільда, та й тільки. Спочатку бо мені здавалось, що мова йде про мене.

Очевидно, було щось смішне в персоні містера Брукса із Шеффільда, бо обидва джентльмени весело зареготали, як тільки згадано було це прізвище, а містер Мердстон теж дуже розвеселився. Посміявшись, джентльмен, якого звали Квіньйон, сказав:

— А якої думки Брукс із Шеффільда про проєктовану справу?

— Ну, не знаю, чи багато Брукс розуміє в цьому,—відповів містер Мердстон,—але взагалі він не дуже прихильний до цього, так мені здається.

Ці слова викликали ще більший сміх. Містер Квін'їон сказав, що накаже подати пляшку хересу, щоб випити за здоров'я Брукса. Так він і зробив. Коли принесли вина, він налив трохи мені, дав печива і, перед тим, як випити, підвівся й сказав:

— Хай скисне Брукс із Шеффільда!

Цей тост був укритий оплесками і таким щирим реготом, що я теж розсміявся. Джентльмени зареготали ще дужче. Коротко кажучи, ми всі остаточно розвеселились.

Після цього ми пішли погуляти на скелю, сіли на траву і почали дивитися крізь підзорну трубу. Правда, я нічого не міг розібрати, коли мені приклали підзорну трубу до очей, але все таки вдавав, ніби все чудово бачу. Потім ми повернулись у готель пообідати. Під час усієї прогулянки обидва джентльмени курили безнастанно, і, судячи з запаху грубих курток, я вирішив, що вони не кидали сигар, принаймні від того часу, як їх одяг принесено було від кравця. Не забуду сказати, що ми завітали також на яхту, де всі троє дорослих пішли в каюту і заходилися розбирати якісь папірці. Глянувши на них крізь відкритий ілюмінатор, я побачив, що вони дуже захоплені своєю роботою. На цей час вони залишили мене з дуже симпатичним чоловіком, який мав велетенську руду голову і малесенький капелюшок. Носив цей чоловік строкату сорочку, на грудях якої великими літерами було написано: „Жайворонок“. Мені здавалося, що то було його прізвище. Він живе на борту корабля,— думав я,—а тому не має дверей на вулицю, щоб прифити дощечку з своїм прізвищем. Отож він і намалював його на грудях. Але коли я назвав його містером Жайворонком, він сказав, що то назва судна.

Протягом усього цього дня, як я помітив, містер Мердстон був суворіший і поважніший, ніж обидва джентльмени. А ті були дуже веселі й безтурботні. Вони жартували один з одним, але не часто наважувалися жартувати з містером Мердстоном. Видно було, що він розумніший і спокійніший за них обох, і що вони мають до нього майже такі ж почуття, як і я. Я помітив, що один чи два рази містер Квін'їон, говорячи, скося поглядав на містера Мердстона; він нібито хотів переконатися, що той не гнівається. А одного разу, коли містер Песнідж (другий джентльмен) дуже розходився, Квін'їон наступив йому на ногу і потайки моргнув оком на містера Мердстона, який сидів похмуро і мовчазно. Не пригадую, щоб містер Мердстон сміявся в цей день, крім того випадку, коли мова йшла про Брукса з Шеффільда, та й цей жарт був його власним.

Ми повернулись додому перед смерком. То був чудовий вечір і містер Мердстон з матір'ю ще погуляли перед шипшиною, пославши мене пити чай. Коли він пішов геть, мати почала розпитувати мене про прогулянку і про все, що джентльмени говорили й робили. Я сказав, між іншим, що говорили вони про неї. Вона розсміялася і зазначила, що вони безсоромні люди і казали дурниці. Але я знав, що це сподобалось їй. Я знав це так само добре, як знаю тепер.

Я скористався з нагоди спитати її, чи не знайома вона з містером Бруксом із Шеффільда. Мати його не знала, але висловила думку, що то був якийсь фабрикант ножів і виделок.

Чи можу я, згадуючи про її обличчя, сказати, що його тепер уже немає, коли й тепер воно ясно вимальовується переді мною, і я міг би його пізнати на сповненій юрбою вулиці. Чи можу я сказати, що її невинна й дівоча краса зів'яла назавжди, коли я бачу її живою перед собою. Чи можу я сказати, що вона поволі змінювалась, коли перед зором моїм усе ще стоїть вона—юна, ніжна, свіжа, жива.

Я пишу про неї, про таку, якою була вона в той вечір, коли після розмови я пішов спати, а вона прийшла побажати мені доброї ночі. Грайливо стала вона навколюшки біля мого ліжка, схилилась підборіддям на руки і, сміючись, сказала:

— То що ж вони говорили, Деві? Повтори мені знову. Не можу повірити цьому.

— Чарівна...—почав я.

Мати поклала мені руки на губи, уриваючи мою мову.

— Ні, не казали вони „чарівна“,—засміялась вона,—не могли вони казати „чарівна“, Деві. Не вірю я цьому.

— Алеж так говорили вони. „Чарівна місіс Копперфільд“,—повторив я.—І ще—„гарненька“.

— Ні, ні, не могли вони казати „гарненька“. Не казали вони „гарненька“,—перебила мене мати, знову затуляючи мені рота.

— Алеж так вони говорили. „Гарненька вдовиця“.

— Що за дурні, безсоромні люди!—скрикнула мати, сміючись і затуляючи обличчя руками.—Які смішні люди! Правда ж, Деві, любий?..

— Авжеж, мамо.

— Нічого не кажи Пеготті. Вона може розгніватись на них. Я й сама дуже гніваюсь на них. Але хай краще Пеготті про це не знає.

Я обіцяв, звичайно, не розповідати нічого. Ми поцілувались і незабаром я міцно заснув.

Багато часу минуло відтоді, і тому мені здається, що вже наступного дня Пеготті зробила мені дивну і ризиковану пропозицію, про яку я зараз скажу. Але, мабуть, це сталось тільки місяців через два.

Знову сиділи ми вдвох одного вечора (коли мати знову пішла до сусідки) в товаристві панчохи, рулетки, воскового недогарка, шухлядки з малюнком собору св. Павла і книжки про крокодилів. Кілька разів Пеготті поглядала на мене, розтуляючи і знову затуляючи рота, ніби не наважуючись сказати щось. Та мені здавалося, що вона просто позіхає. Раптом вона сказала якимсь грубим голосом:

— Мастер Деві, чи не хотілося б вам поїхати зо мною й пожити тижнів зо два у мого брата в Ярмуті? Ото любо було б!

— А ваш брат гарний чоловік, Пеготті?—передбачливо спитав я.

— Ох, який же він гарний!—скрикнула Пеготті, сплеснувши руками.—І там—море, човни й кораблі. І рибалки. І берег. І там живе Ем, ви будете гратися з ним.

Пеготті мала на увазі Гема, свого племінника, про якого я згадував у першому розділі, але трохи грішила проти правил англійської вимови.

Всі ці розкішні речі захопили мене, я відповів, що це справді буде любо. Але що скаже мати?

— Я ладна гінею заставити, що вона погодиться,—відказала Пеготті, пильно вдивляючись мені в обличчя.—Я спитаю її, коли хочете, як тільки вона повернеться. Гарзд?

— Але що ж вона робитиме без нас? — сказав я, для більшої переконливості поклавши лікті на стіл.—Вона не може жити сама.

Здається, Пеготті раптом помітила якусь дірку в панчосі. Але то, мабуть, була зовсім маленька дірочка, що її й не варт було й штопати.

— Та слухайте, Пеготті! Вона ж не може жити сама, ви знаєте!

— О, боже мій!—Пеготті знову, нарешті, підвела очі на мене.—Та хіба ж ви не знаєте? Вона збирається пожити два тижні у місіс Грейпер. У місіс Грейпер буде багато гостей.

О, коли так, то я цілком згодився поїхати. Нетерпляче чекав я, коли повернеться мати від місіс Грейпер (бо саме до цієї сусідки вона частенько ходила), щоб переконатися, чи справді можемо ми здійснити цю блискучу ідею. Мати чомусь не дуже здивувалась і охоче згодилася на нашу пропозицію. Цієї ж ночі всі речі були складені і Пеготті одержала гроші, що їх мала сплатити братові за два тижні мого перебування там.

Незабаром настав день від'їзду. Цей день прийшов скоро навіть для мене,—а я ж був мов у пропасниці, чекаючи, і весь час боявся, що якийсь землетрус або вибух вулкана чи ще якась природна катастрофа може встряти і перешкодити нашій експедиції. Ми мали поїхати візником уранці після сніданку. Що завгодно заплатив би я, якби мені дозволили лягти напередодні слати одягненому в дорожньому плащі, в шапці й чобітках.

Навіть і тепер боляче згадати мені, як поспішав я залишити свій щасливий дім; боляче мені думати, як мало підозрівав я, що залишаю його назавжди.

Та я щасливий згадати, що, коли візник під'їхав до воріт, і мати поцілувала мене на прощання, вдячна ніжність до неї й до свого старого дому змусила мене мимоволі заплакати. Я щасливий, що мати плакала разом зо мною, і я почував її серце біля свого.

Я щасливий згадати, що коли візок рушив, мати моя вибігла з воріт і спинила нас, щоб ще раз поцілувати мене. Щасливий я, коли пригадую, як ніжно і засмучено наблизилася вона своє обличчя до мого, цілуючи.

Коли вона лишилася сама стояти на дорозі, містер Мердстон підійшов до неї і начебто почав докоряти їй за надто ніжні почуття. Я оглянувся на них і був дуже здивований, яке йому до цього діло. Пеготті теж оглядалась і була ажніяк не задоволена. Обличчя її було гнівне.

Якийсь час вдивлявся я в обличчя Пеготті і розмірковував над таким можливим випадком:

— А що, коли б мене загубили, як хлопця в казці? Чи міг би я тоді знайти дорогу додому по гудзиках, що їх розсипає за собою Пеготті?

РОЗДІЛ III

ЗАЗНАЮ ЗМІН

Візникова шкапа була, мабуть, найледачішою шкапою в світі. Вона чвалала, похиливши голову, неначе їй подобалось, щоб люди чекали поклажі, яку вона везла. Мені здалось навіть, що вона іноді сміялась на думку про це, але візник пояснив, що то коняка просто кашляє.

Візник куняв, опутивши голову, як і його кінь, і правив, поклавши руки на коліна. Я сказав „правив“, але я певний, що візок доїхав би до Ярмута й без візника, бо кінь ішов сам без ніяких понукувань. Візник був не балакучий, він тільки насвистував.

Пеготті тримала на колінах кошик з харчами, що їх нам цілком вистачило б, якби ми зібрались поїхати аж до Лондона. Ми добре їли, добре спали. Щохвилини Пеготті засипала, схиляючись підборіддям на кошик і не випускаючи його з рук. Нізащо не повірив би, якби не почув це на власні вуха, що одна квота жінка може так голосно хропти.

Ми так часто звертали з шляху, ночували в корчмах, так часто спинялися в інших місцях, що я зовсім утомився і дуже зрадів, коли побачив Ярмут. Здався він мені занадто розбухлим і мокрим. Я дивився на широку долину обабіч ріки. Ніяк не міг я второпати: коли земля справді кругла, як сказано в моєму підручнику географії, то як може бути на землі такий плоский край. Але потім я вирішив, що Ярмут, очевидно, розташований на одному з полюсів; тоді це було б зрозуміло.

Підїхавши ближче, ми побачили неосяжну перспективу прямої, зовсім плоскої рівнини. Я натякнув Пеготті, що якась гребля, чи щось таке трохи поліпшили б цей краєвид. Краще було б також,—сказав я,—коли б море і земля були б виразніше відділені одне від одного, а місто не змішане було б з припливом, як сухар з водою. Але Пеготті відповіла незвичайно різко, що хай речі стоять, як вони стоять, і що вона пишається, називаючи себе „ярмутським оселедцем“.

Ми виїхали на вулицю—дуже дивну вулицю. Запах риби, смоли, прядива, дьогтю шибав у ніс. Навколо походжали моряки, гриміли по бруку повозки, і я відчув, що даремно ганив таке метушливе місце. Я сказав про це Пеготті, і вона з великим задоволенням вислухала мої слова і відповіла, що добре відомо (гадаю, тим, хто мав щастя бути природженим ярмутським оселедцем), що Ярмут є найкраща місцевість у світі.

— Ось він, мій Ем!—крикнула Пеготті,—такий став великий, що й не впізнати.

Та й справді, Гем чекав на нас у корчмі. Неначе старий знайомий, спитав він мене, як я себе почуваю. Я з ним був знайомий менше, ніж він зо мною, бо після вечора мого народження він ніколи не повертався до нашого будинку. Але ми відразу заприятелювали, коли він посадив мене собі на плечі, щоб віднести додому. То був здоровенний, міцний парубок шести футів заввишки, широкоплечий, кремезний. Але було в нього просте, дитяче обличчя, біляві кучері на голові робили його схожим на ягня. Одягнений він був у полотняну куртку й у такі тверді зашкарублі штани, що, здавалося, ці штани можуть стояти на землі самі, хоч би в них і не було пари ніг. Не можна сказати, щоб на голові в нього була шапка—це було щось схоже на осмолену покрівлю старої хати.

Гем ніс мене на спині, а під пахвою в нього була невеличка скринька з нашими речами; другу скриньку несла Пеготті. Так ми-нали ми завулки, закидані трісками й купками піску. Ми йшли повз газові заводи, джутові заводи, повз верфі, повз майстерні, де лагодили човни, повз величезні двори, де розбирали старі кораблі на дрова, повз майстерні такелажників і кузні, повз інші подібні місця. Нарешті, ми добралися до тієї нудної пустелі, яку я й раніше побачив здалеку. Тут Гем заявив:

— Ось і наш дім, мастер Деві!

Я дивився туди й сюди, скільки сягало око. Я поглядав на берег, на море, на річку, але ніякого будинка не побачив. Стояла там якась чорна барка, або інше якесь старе судно. На цій барці, яка стояла на сухому, височів залізний димар. Але нічого іншого, схожого на людське житло, я не бачив.

— Ви ж не про це кажете? Не про оцю штуку—корабель чи що?

— Оце і є наш будинок, мастер Деві,—відповів Гем.

Коли б то був палац Аладіна, яйце птаха Рок, героя арабських казок, чи ще щось подібне, то й тоді мене не більше захопила б романтична можливість жити там. Були тут чудові двері, прорізані в борту, з маленькими віконцями в них і з дашком. Але найчарівніше було те, що я мав жити в справжньому судні, яке, безперечно, мандрувало в морі сотні разів і яке ніколи не призначалось для житла на суходолі. Це, головним чином, привабило мене. Коли б то справді був дім, збудований для житла, то він здався б мені малим, незручним і самотнім. Але що могло бути краще, ніж жити на суші в кораблі.

Всередині було напрочуд чисто й затишно. Був там і стіл, і стінний годинник, і комод. А на комоді стояв чайний піднос, на якому намальована була леді з парасолькою на прогулянці з войовничим хлопчиком на дерев'яній коняці. Піднос підтримувала біблія, щоб він не впав. Коли б піднос упав, то розбив би безліч келехів, соусниць та чайників, що стояли навколо книги. На стінах в рамках під склом висіли розмальовані картини, здебільшого на біблійні сюжети.

Щоразу, коли я потім бачив у бродячих торговців такі картини, перед очима моїми відразу поставала вся хата брата Пеготті. Авраам, зодягнений в червоне, приносить в жертву Ісаака в синьому; Данііл у жовтому одязі входить у печеру зеленого лева—такі були найвиразніші з картин. Над маленькою полицею над каміном висіло зображення люгера „Сарри Джен“, збудованого в Сандерленді; справжня дерев'яна корма була припасована до малюнка,—художній витвір, що поєднував малярство з теслярською майстерністю. Здавалося, нічого кращого не могло бути в світі. У сволок вбиті були якісь гаки, призначення яких я тоді не зрозумів. Шкатулки і скрині стояли біля стін, замінюючи собою стільці.

Все це я побачив з першого ж погляду, щойно переступив поріг: така вже, мабуть, особливість дитячого віку. Пеготті відчинила маленькі двері і показала мою спальню. Ніколи не бачив я нічого принагіднішого, ніж ця спальня. Містилася вона в кормі корабля; було там маленьке віконце—той отвір, в якому раніше був вал стерна; облямоване черепашками дзеркальце висіло на стіні на такій висоті, щоб мені було зручно; стояло маленьке ліжко, якраз таке, щоб тільки я і міг уміститись; і букет водоростей у синьому глечики на столі. Стіни були білі, як молоко, а ковдра така барвиста, що очам боляче було дивитися на неї. Одна обставина звертала на себе особливу увагу в цьому чарівному будинку—запах риби. Запах цей проникав усюди: навіть коли я витягав хустку витерти носа, то й вона була пройнята запахом омарів. Я пошепки сказав про це Пеготті. Вона пояснила, що її брат промишляє омарами, крабами і раками. Вже після того побачив я цілу купу цих тварин у маленькій коморі на дворі, де складали казани й глечики. Омари, краби і раки, дивно зчепившись між собою, жадібно хапали все, що траплялось їм під клішні.

Ще сидячи на спині в Гема, ще за чверть милі від будинку я побачив, що нам робить реверанси якась дуже ввічлива жінка в білому фартусі. Ця жінка й привітала нас при вході до будинку. Зустріла нас також прегарна (такою здавалася вона мені тоді) дівчинка з синім намистом на шиї. Я хотів був поцілувати її, але вона втекла і сховалась десь. Незабаром ми розкішно пообідали вареною камбалою, топленим маслом і картоплею. А мені крім того дали ще й баранячу котлетку. Коли ми вже сіли за стіл, увійшов волохатий чоловік з дуже добрим обличчям. Він назвав Пеготті „дівчинкою“ і щиро поцілував її в щоку. Тому я не мав сумніву, що то був її брат. Так воно й було. Його познайомили зо мною, назвавши містером Пеготті, господарем будинку.

— Радий бачити вас, сер,—сказав містер Пеготті,—ми люди прості, сер, але готові до ваших послуг.

Я подякував йому і відповів, що, напевно, буду щасливим у такому гарному місці.

— Як почуває себе ваша мама, сер?—спитав містер Пеготті.—Чи була вона в доброму здоров'ї, коли ви від'їздили?

Я дав йому зрозуміти, що мама була в найкращому здоров'ї, якого тільки можна побажати, і наказувала поклонитись йому. Останнє я вже вигадав сам заради ввічливості.

— Дуже вдячний їй за ласку,—відказав містер Пеготті.—Ну, сер, коли ви побудете тут тиждень—другий з нею (він кивнув головою на свою сестру), Гемом і маленькою Емлі, то ми пишати-мемося з вашого товариства.

Виконавши таким чином обов'язки гостинного господаря, містер Пеготті пішов митись до казана з гарячою водою, зазначивши, що „холодна вода ніколи не змиє бруду з його обличчя“. Незабаром він повернувся в поліпшеному вигляді, але такий червоний, що мені здалося, ніби його обличчя має багато спільного з омарами, крабами й раками: вони теж входять у гарячу воду дуже чорними, а виходять звідти дуже червоними.

Ми випили чаю. Двері й вікна щільно закрили (ночі були вже холодні й вогкі). Мені здавалося, що кращого житла людина й не може собі уявити. Слухати, як вітер віє на морі, знати, що туман стелеться по безрадiсній рівнині, дивитись на вогонь і думати, що поблизу нас немає жодного будинку, крім цього; та й це не будинок, а корабель!—Це було чарівно. Маленька Емлі подолала свій страх і сиділа тепер поруч зо мною на найменшій із скриньок, якраз такий завбільшки, щоб ми*вдвох могли сидіти на ній; і стояла вона в найтеплішому кутку. Місіс Пеготті в білому фартусі сиділа по той бік печі й в'язала. За своєю роботою, з восковим недогарком і шкатулкою з малюнком собору св. Павла Пеготті почувала себе зовсім удома. Гем дав мені перший урок гри в свинки, а тепер намагався пригадати якийсь хитромудрий спосіб ворожити на дуже масних картах. Риб'ячий жир залишався від його пальців на кожній карті. Містер Пеготті палив свою люльку. Я зрозумів, що настав час душевної розмови.

— Містер Пеготті,—сказав я.

— Чого вам, сер?

— Чому ви назвали вашого сина Гемом¹? Чи не тому, що ви живете в ковчегіві?

— Це не я назвав його так,—відповів містер Пеготті.

— А хто ж дав йому ім'я?—поставив я містерові Пеготті запитання друге з свого катехізиса.

— Його батько, сер.

— А я думав, що то ви його батько.

— Мій брат Джо був його батьком,—сказав містер Пеготті.

— Він помер, містер Пеготті?—спитав я, для чемності помовчавши трохи.

— Утонув,—відповів містер Пеготті.

Я дуже здивувався, що містер Пеготті не був батьком Гема. У мене з'явилися сумніви, чи не помиляюсь я взагалі щодо сімейних

¹ Х а м (англ. Ham, вимовляється Гем)—ім'я одного з синів Ноя за біблійною легендою.

відносин в цьому будинку. Мені так цікаво було довідатись про це, що я наважився розпитувати містера Пеготті далі.

— А маленька Емлі,—сказав я, глянувши на неї.—Аджеж вона—ваша донька, чи не так, містер Пеготті?

— Ні, сер. Мій зять Том був її батьком.

Я не міг утриматись.

— І він помер, містер Пеготті?—натякнув я після пристойної паузи.

— Утонув!—відповів містер Пеготті.

Я почував, що далі розмовляти на цю тему важко, але я ще не вичерпав питання. І мені кортіло довідатися про все. Тому я запитав:

— А у вас немає своїх дітей, містер Пеготті?

— Ні, мастер,—відказав він, коротко розсміявшись.—Я нежонатий.

— Не одружений?—здивувався я.—А вона хто ж, містер Пеготті?—указав я на особу в фартусі.

— Це місіс Геммідж,—сказав містер Пеготті.

— Геммідж, містер Пеготті?..

Але тут Пеготті—я маю на увазі мою власну Пеготті—зробила мені такий виразний жест рукою, що мені лишилося тільки смирененько сидіти і дивитись на мовчазне товариство. Коли я пішов спати, Пеготті потайки розповіла мені, що Гем і Емлі були сиротами, яких брат її, всиновив у різний час, коли були вони ще немовлятами, залишеними напризволяще. А місіс Геммідж була вдовою його товариша—рибалки, який помер у великих злиднях. Пеготті й сам був злидарем,—казала моя нянька,—але він був ширий, як золото, і вірний, як сталь,—таких порівнянь ужила вона. Єдина тільки річ могла його дуже розгнівати: він починав лаятись, коли говорили про його великодушність. Одного разу, коли хтось у сім'ї заговорив був про це, містер Пеготті з страшенною силою вдарив об стіл правою рукою, через що стіл відразу розбився на друзки. Розгніваний рибалка викрикнув навіть якесь моторошне слово, що його ніхто не міг зрозуміти, хоч усі почували, що мало воно якесь дивне й грізне значення.

Великодушність мого господаря дуже зворушила мене.

Жінки лягли спати в іншій каюті, на носу корабля, а містер Пеготті і Гем припасували собі гамаки до гаків, що їх я помітив у сволоку. Вже крізь сон чув я все це. А вітер часом ревів на морі і люто шугав над рівниною. Пучина морська немов розкривалась під мною. Але я заспокоював себе тим, що лежу в судні, і з такою людиною на борту, як містер Пеготті, можна нічого не боятись.

Але нічого страшного й не трапилось. Зайнявся ранок. Коли перше проміння сонця блиснуло в моєму дзеркальці, я схопився з ліжка й побіг на берег, де маленька Емлі збирала вже камінці.

— Ви справжня морячка, правда ж?—спитав я Емлі.

Не думаю, щоб я був справді переконаний в цьому, але заради ввічливості я мусив щось сказати. У морі неподалеку від нас білів блискучий парус, і маленький відбиток цього паруса раптом з'явився в ясних її очах. Тому й спала мені думка вимовити ці слова.

— Ні—відповідала Емлі, похитуючи головою,—я боюсь моря.
— Боїтеся?—сказав я, хоробро поглядаючи на могутній океан.
— А мені так зовсім не страшно.
— Ах, воно таке сердите!—сказала Емлі,—я бачила, як жорстоко понівечило воно багатьох з наших. Я бачила, як воно на друзки розбило одну барку—таку велику, як наш будинок.
— Сподіваюсь, що то була не та барка..
— В якій потонув тато?—підхопила Емлі.—Ні. Не та, тієї барки я ніколи не бачила.
— А його ви бачили?—спитав я.
Маленька Емлі похитала головою.
— Я не пригадую його.
Який збіг обставин! Я негайно розповів їй, що я теж ніколи не бачив свого батька, що ми з матір'ю завжди жили самі і були дуже щасливі і сподівались так само жити й надалі; що могила мого батька знаходиться недалеко від нашого дому під тінню високих дерев, під якими я часто гуляю, слухаючи співи птахів. Тут виявилась якась різниця між сирітством Емлі і моїм. Її мати вмерла раніше від батька; і ніхто не знав, де його могила, відомо було тільки, що він лежить десь на дні морському.
— Крім того,—додала Емлі, шукаючи камінців і черепашок,—ваш батько був джентльмен, а ваша мати—леді. Мій же батько був рибалкою, мати моя була дочкою рибалки і мій дядько Ден—теж рибалка.
— Ден—це ім'я містера Пеготті?—спитав я.
— А він там, дядько Ден!—відповіла Емлі, вказуючи на корабель-будинок.
— Я про нього й кажу. Він, мабуть, дуже добрий.
— Добрий?—перепитала Емлі.—Ще б пак! Та, якби я стала знатною леді, я подарувала б йому небесно-голубий сюртук з діамантовими гудзиками, нанкові штани, червоний бархатний жилет, триріжний капелюх, великий золотий годинник, срібну люльку і цілу скриню грошей!
— Не маю сумніву,—сказав я,—що містер Пеготті цілком заслужив ці скарби.
Мушу визнати, мені здалось, що йому не дуже зручно було б у цьому костюмі, вигаданому для нього вдячною племінницею. Особливі сумніви мав я щодо придатності триріжного капелюха. Але ці міркування я лишив при собі.
Перелічуючи всі ці речі, маленька Емлі спинялась і дивилась на небо, ніби бачачи там ці дарунки. Потім ми рушили далі, збираючи черепашки й камінці.
— А вам хотілося б бути леді?—спитав я.
Емлі глянула на мене, розсміялася й кивнула головою.
— Мені б дуже хотілося. Тоді б ми всі стали знатними. І я, і дядя, і Гем, і місіс Геммідж. Тоді нам не страшні були б бурі. Ми не боялися б за себе, ми боялися б тільки за бідолашних рибалок і допомагали б їм грошима, щоб вони не знали злиднів.

Це здалося мені дуже приємною і навіть природною картиною. Я висловив своє співчуття до думок маленької Емлі; вона підбадьорилась і сказала:

— А тепер, як вам здається, ви не боїтеся моря?

Спогад про потоплих родичів Емлі був такий жахливий, що, побачивши перед собою велику хвилю, я без сумніву кинувся б тікати, але море було дуже спокійне і не страшне, і тому я сказав „ні“ і додав:

— Та й ви теж, здається, не боїтесь, хоч і кажете, що вам страшно.

Емлі тим часом дуже близько підійшла до краю старої чорної греблі, по якій ми гуляли; я боявся, що дівчина впаде в воду.

— Коли воно таке, як зараз, я його зовсім не боюсь,—сказала маленька Емлі.—Я прокидаюсь, коли воно шумить, і тремчу на думку, що дядько Ден і Гем зараз у морі; мені здається навіть, що я чую, як вони кличуть на поміч. Ось тому мені й хочеться стати леді. А в таку погоду я моря не боюсь. Ані трішки. Ось дивіться!

Вона відскочила від мене й побігла по хиткій колоді, яка витикалася з греблі й звисала над безоднею без ніякої підпори. Цей випадок так запав мені в пам'ять, що якби я був художником, то намалював би з усіма подробицями, ніби це трапилось тільки сьогодні, як маленька Емлі мчала вперед до своєї загибелі (так здавалося мені) і очима, яких я ніколи не забуду, дивилась далеко в море.

Легка, смілива, грайлива дівчинка повернулась і прибігла до мене. Незабаром я й сам розсміявся з свого страху, і з марності мого крику, бо однаково ж нікого не було поблизу. Але згодом, ставши дорослою людиною, я частенько замислювався над тим, чи не можна припустити, що з якогось невидимого зв'язку речей, у раптовому пориві цієї дитини, в її дикому погляді, втопленому в далину, позначилось милосердне заступництво її покійного батька, який бажав втягти її в небезпеку і дати їй змогу закінчити своє життя в той день. І одного разу подумав, що коли б раптом побачив я тоді майбутнє її життя,—побачив би і зрозумів,—то, може, й не ворухнув би рукою, щоб врятувати її. Був час потім,—недовго тривав цей час, але він був—коли я запитував самого себе, чи не краще було б для маленької Емлі, якби води моря назавжди зімкнулись над її головою того ранку, і я відповів: „Так, було б краще...“.

Може я передчасно говорю про це. Але хай воно залишається, як написано.

Ми довго блукали понад берегом, назбирали всяких цікавих речей, і бережно кинули назад у море кілька морських зірок, що їх хвиля винесла на берег (проте, я й досі не знаю добре нахилів цих істот, а тому не можу судити, чи були вони вдячними нам за таку послугу), а потім подалися додому, до житла містера Пеготті. Біля комори з крабами ми спинилися, щоб обмінятися невинним поцілунком. Веселі й здорові, посідали ми снідати.

— Наче двійко дрозденят!—зазначив містер Пеготті.

Я прийняв це за комплімент.

Звичайно, я був закоханий у маленьку Емлі. Я певний, що любив цю дитину вірно, ніжно, чисто й безкорисливо; навряд чи поступалася ця любов перед високим і благородним коханням дорослої людини. Я певен, що моя уява створювала навколо цієї блакитноокої дитини якесь сяйво. Вона здавалася мені справжнім ангелом. І коли, одного сонячного ранку, вона розгорнула пару крил і злетіла б перед моїми очима до небес,—я, мабуть, не здивувався б.

Багато гуляли ми по цій понурій, старій Ярмутській рівнині. Година за годиною минали непомітно. Дні грали навколо нас, ніби сам час іще не виріс і був такою ж дитиною, як і ми. Я сказав Емлі, що люблю її, і якщо вона не визнає, що любить мене так, то я змушений буду заколоти себе мечем. Вона відповіла, що любить мене теж і сумніви мої зникли.

Нерівність стану, юний вік чи інші якісь перепони на нашому шляху—все це ніяк не бентежило ні маленьку Емлі, ні мене, бо майбутнє не існувало для нас. Ми думали про те, щоб стати колись дорослими стільки ж, скільки про те, щоб помолодіти. Місіс Геммідж і Пеготті милувалися з нас і частенько, коли ми любовно сиділи поруч на низенькій скриньці біля каміна, шепотіли одна одній:

— Чи не любо дивитись на них?

Містер Пеготті посміхався нам, попихкуючи люлькою, а Гем увесь вечір тільки вискаляв зуби. Вони раділи нам, мабуть, як гарненькій іграшці, скажімо, кишеньковій моделі Колізея.

Незабаром я відкрив, що місіс Геммідж не завжди була в такому приємному настрої, як цього можна було сподіватись, беручи до уваги обставини її життя в домі містера Пеготті. Характер у місіс Геммідж був трохи дразливий. Вона іноді скаржилась голосніше, ніж це було зручно іншим мешканцям такої маленької квартири. Я дуже жалів місіс Геммідж, але часом я вважав за приємніше, щоб вона мала окрему, зручну кімнату, де могла б пересидіти, поки в неї настрої покращає.

Містер Пеготті часом заходив до шинка під назвою „Доброї згоди“. Я переконався в цьому на другий чи на третій вечір мого гостювання в Ярмуті. Його не було вдома, а місіс Геммідж між восьмою і дев'ятою годинами подивилась на стінний годинник і заявила, що містер Пеготті—в шинку, і більше того, вона, мовляв, ще зранку знала, що він туди піде.

У місіс Геммідж цілий день був поганий настрої, і ще вранці, коли піч почала куріти, вона зайшлася плачем.

— Я—самітна, всіма забута істота,—заявила місіс Геммідж,—коли сталася ця неприємна подія,—все робиться мені на злість.

— О, це ж не надовго,—сказала Пеготті,—тобто моя нянька Пеготті,—і крім того, знаєте, це для нас так само неприємно, як і для вас.

— Я почуваю це дужче,—відказала місіс Геммідж.

День був холодний, вияв різкий вітер. Той куточок кімнати біля каміна, де сиділа місіс Геммідж, був, на мою думку, найтепліший і

найзатишніший, так само найзручнішим здавалося мені її крісло. Але все це не подобалося їй того дня. Вона безнастанно скаржилася на холод, на те, що її мороз по шкірі дере. Зрештою вона залилася слізьми й повторила, що вона—„самітна, всіма забута істота, все робиться їй на злість“.

— Справді, дуже холодно,—азначила Пеготті.—Мабуть усі це відчувають.

— Я відчуваю це дужче, ніж інші люди,—відказала місіс Геммідж.

Так само було й за обідом, коли Пеготті подавала їй тарілку негайно після мене (мене бо відзначали, як знатного гостя). Риба була дрібна й кістлява, а картопля трохи підгоріла. Ми всі висловили жаль, але місіс Геммідж заявила, що вона відчуває все це дужче, ніж ми, знову залилася гіркими слізьми і з іще більшою гіркістю повторила своє твердження.

Отже, коли містер Пеготті прийшов додому, щось о дев'ятій годині, ця бідолашна місіс Геммідж в'язала в своєму кутку, засмучена і сумна докраю. Пеготті весело штопала свою панчошу. Гем лагодив пару величезних моряцьких чобіт, а я, сидячи поруч з маленькою Емлі, читав їм уголос. Місіс Геммідж ні слова не промовила під час мого читання, і відколи ми пили чай, ні разу не звела очей.

— Здорові були, товариші!—сказав містер Пеготті, сідаючи.—Як живете?

Всі ми відповіли щось, вітаючи його. Тільки місіс Геммідж хитнула головою, не підводячи очей від рукоділля.

— Що трапилось?—спитав містер Пеготті, лягнувши долонями.—Бадьорися, стара!

Але місіс Геммідж була неспроможна підбадьоритись. Вона витягла стару чорну шовкову хустинку й витерла собі очі; та більше вона вже не клала до кишені цю хустинку, раз-у-раз витирала очі й тримала хустинку наготові.

— Що трапилось, чорт забери?—повторив містер Пеготті.

— Нічого,—відказала місіс Геммідж.—Ви прийшли з „Доброї згоди“, Ден?

— Атож, я трохи перепочив у „Добрій згоді“ сьогодні ввечері,—сказав містер Пеготті.

— Шкода, що я змушую вас ходити туди,—азначила місіс Геммідж.

— Змушуєте? Та мене й змушувати не треба,—добродушно засміявся містер Пеготті.—Мене самого туди тягне.

— Дуже тягне,—відповіла місіс Геммідж, похитуючи головою і витираючи очі.—Так, так, дуже тягне. Шкода, що це через мене вас тягне туди з такою силою.

— Через вас? Зовсім не через вас!—сказав містер Пеготті. Нічого подібного.

— Ні, ні, це правда,—скрикнула місіс Геммідж. Я знаю, хто я така! Я знаю, що я самітна, всіма забута істота, і не тільки все йде

мені наперекір, але я сама також усім іду наперекір. Так, так, я почуваю дужче, ніж інші люди, і я виявляю свої почуття. Ось де моє лихо.

Спостерігаючи всю цю сцену, я не міг утриматись від думки, що це лихо поширюється і на деяких інших членів цієї сім'ї, крім місіс Геммідж. Але містер Пеготті не зробив такого зауваження і тільки знову попросив місіс Геммідж підбадьоритись.

— Я не така, якою хотіла б бути,—вела далі місіс Геммідж.— Зовсім не така. Я знаю, яка я. Лихо моє змушує мене докучати всім. Я почуваю своє лихо, і тому всім докучаю. Я хотіла б не почувати, але не можу. Хотіла б я звикнути до свого лиха, але не в силі. Я тут усім у цьому домі надокучила. Це мене й не дивує. Я й сестрі вашій надокучила і мастерові Деві.

Тут я раптом розчулився і злякано закричав:

— Ні, зовсім ні, місіс Геммідж!

— Не слід мені тут жити,—продовжувала місіс Геммідж.— Це невдячність з мого боку. Краще мені піти до богадільні, і там умерти. Я самотня, всіма забута істота, і краще мені вже нікому тут не докучати. Коли всі речі докучають мені, а я змушена сама всім докучати, то хай уже собі на докуку піду я жити з милостині. Ден, піду я краще до богадільні, помру, і ви спекаєтесь мене.

По цій мові місіс Геммідж пішла спати. Тоді містер Пеготті оглянув нас усіх, і з виразом найглибшого співчуття на обличчі пошепки сказав:

— Згадує про свого старого!

Я не зовсім зрозумів, на якому старому зосереджує свої думки місіс Геммідж. Але, вкладаючи мене спати, Пеготті пояснила мені, що її брат говорив про покійного містера Гемміджа. В таких випадках її брат завжди був певний, що місіс Геммідж згадує про свого старого; це дуже зворушує його. Згодом, коли він лежав уже в гамаку, я почув, як він повторював Гемові:

— Бідолашна! Все згадує про свого старого!

І щоразу, коли місіс Геммідж починала рюмсати (а це трапилось кілька разів під час мого перебування в Ярмуті), містер Пеготті завжди з найніжнішим співчуттям повторював цю фразу.

Два тижні пролетіли дуже швидко, без ніяких змін, крім змін у часі припливу і відпливу. З припливом і відпливом погоджувалися від'їзди в море містера Пеготті й Гема та їх поворот додому. Коли Гем був незайнятий, він іноді гуляв з нами, показував нам човни й кораблі, а раз чи два їздив з нами шлюпкою. Не знаю, чому певні враження завжди пробуджують в нашій душі спогади про одне певне місце: така, мабуть, властивість більшості людей, особливо щодо їх дитячих асоціацій. Коли я почую або прочитаю назву „Ярмут“, негайно пригадую один недільний ранок на березі: дзвони кликали до церкви, маленька Емлі притулилась до мого плеча, Гем лінкувато кидав камінці в воду, і сонце, розітнувши важку запону туману, відкривало нам кораблі та їх довгі тіні.

Нарешті, настав день від'їзду. Я досить легко розлучився з містером Пеготті і місіс Геммідж, але дуже страждав, прощаючися з маленькою Емлі. Ми підійшли пліч-о-пліч до корчми, де на нас чекав візник. Я обіцяв написати їй листа з дороги (цю обіцянку я потім виконав, склавши листа такими величезними літерами, якими здебільшого оголошують про винаймання квартири). Розпач сповнював нас обох, і якщо будьколи в моєму житті я мав рану в моєму серці, то цю рану зроблено саме тоді, в той день.

Увесь час, поки я був у гостях, я був такий невдячний, що дуже мало або й зовсім не думав про свій дім. Але щойно вирушили ми в поворотний шлях, як моє дитяче сумління докірливо заговорило в мені, і ніби грізно вказало мені знову на рідне гніздо, і я живо відчув, що матір була моїм другом і моєю втіхою.

Ця думка дедалі більше опановувала мене. Чим ближче ми під'їздили і чим знайоміші ставали краєвиди на нашому шляху, тим більше хвилювався я, тим міцніше жадав кинутися в обійми своєї матері. Але Пеготті чомусь не поділяла цих почуттів. Вона навіть намагалась (хоч і дуже нерішуче) притамувати їх, і вигляд у неї був якийсь збентежений і непевний.

І все ж таки ми мали під'їхати до „Блендерстонських Граків“, хоч візникова шкапа чвалала поволі й неохоче. Нарешті, ми приїхали. Як добре пригадую я цей холодний сірий вечір, це похмуре небо, що загрожувало дощем.

Двері відчинились. Сміючись і плачучи водночас, задихаючись від хвилювання, кинувся я шукати свою матір. Та не вона розкрила нам двері, а незнайома служниця.

— Як, Пеготті?—зажурився я.—Хіба ж вона ще не повернулася додому?

— Ні, ні, мастер Деві,—відповідала Пеготті,—вона вже повернулася додому. Почекайте трохи, мастер Деві, я... я щось скажу...

Через хвилювання та природну свою незграбність Пеготті, вибираючись з візка, прикрасила свою спідницю дивовижними фестонами, але я був занадто збентежений і заклопотаний, щоб зауважити їй на це. Коли вона нарешті вилізла, то взяла мене за руку, відвела до кухні й зачинила двері.

— Пеготті!—сказав я, зовсім наляканий.—Що трапилось?

— Нічого не трапилось, боронь боже, любий мастер Деві!—відповіла вона, намагаючись прибрати веселого вигляду.

— Та я вже знаю, що щось трапилося. Де мама?

— Де мама, мастер Деві?—повторила Пеготті.

— Так. Чому вона не вийшла нам назустріч, чому ми пішли сюди? О, Пеготті!—сльози наповнили мені очі, я мало не знепритомнів.

— Бідолашний хлопчик!—скрикнула Пеготті, підтримуючи мене.—Що з вами? Та скажіть хоч слово, ягнятко моє!

— Вона не вмерла? Ах, вона не вмерла, Пеготті?

Пеготті скрикнула „ні“ напрочуд гучним голосом. Потім вона сіла і почала важко дихати, говорячи, що я штовхнув її.

Я обняв її й поцілував, щоб залагодити свій вчинок, або щоб спрямувати поштовх у належний бік, і знову звів на неї допитливий погляд.

— Бачите, любий мій, мені слід було сказати вам про це раніше,—почала Пеготті,—але якось не було нагоди. Бач, нагода може й була, та духу не вистачало.

— Далі, далі, Пеготті,—наполягав я, ще більше наляканий, ніж раніше.

— Мастер Деві,—сказала Пеготті, розв'язуючи капелюшок тремтячою рукою і важко дихаючи:—Що б ви думали? У вас є тепертато!

Я затремтів і зблід. Перед моїми очима постало щось невиразне, зв'язане з могилою на кладовищі і з відродженням мертвяків. Смертельним холодом повіяло на мене.

— Новий тато,—сказала Пеготті.

— Новий?—повторив я.

Пеготті зітхнула, ніби ковтаючи щось тверде, й, простягнувши до мене руку, сказала:

— Ходімо подивитись на нього.

— Не хочу.

— А маму?—спитала Пеготті.

Я перестав пручатись і ми ввійшли до парадної вітальні, де Пеготті залишила мене. З одного боку каміна сиділа мати, а з другого—містер Мердстон. Мати поклала свою роботу і підвелася спішно, але, як мені здалось, трохи боязко.

— Клара, люба моя,—сказав містер Мердстон.—Пам'ятайте, стримуйте себе, завжди стримуйте себе! Здоров, Деві, як живеш?

Я подав йому руку. Хвилину повагавшись, підійшов я до матері й поцілував її. Вона теж поцілувала мене, злегка погладила по плечу і знову сіла за свою роботу. Я не міг дивитись на неї, я не міг дивитись на нього, я дуже добре знав, що він дивиться на нас обох. Я підійшов до вікна і глянув туди, де куці над могилою схилились під осіннім холодом.

Скориставшись з першої нагоди, я майнув нагору. Моя стара, дорога мені спальня зовсім змінилася, ліжко моє перенесено в інше місце. Я зійшов униз, щоб знайти хоч якінебудь знайомі речі й кутки. Але тут теж все змінилось. Тоді я вискочив на двір; але незабаром мусив повернутись назад, бо в собачій конурі, раніше порожній, жила тепер величезна собака—мордата і чорна, як і „він“. Вона розлютилась, побачивши мене, і хотіла кинутись на мене.

РОЗДІЛ IV

Я ПОПАДАЮ В НЕМИЛІСТЬ

Коли б кімната, куди перенесли моє ліжко, була б розумною істотою і могла свідчити,—я взяв би її тепер (хто спить у ній тепер, хотів би я знати?), щоб вона розповіла, з яким важким серцем

я увійшов туди. Весь час, поки я підіймався по сходах, я чув гавкання пса у дворі. Я окинув нову кімнату таким же поглядом похмурим, тривожним і сердитим, як і це приміщення. Сів на ліжку, схрестивши на грудях маленькі руки, і поринув у думки.

Міркував я про найдивніші речі. Про форму цієї кімнати, про щілини на стелі, про шпалери на стінах, про пухирки у віконній шибці, через які всі речі за вікном здавались вигнутими й хвилястими; думав я про ветхий умивальник на трьох ніжках, і здавалося мені, що вигляд у нього незадоволений, ніби у місіс Геммідж, коли вона згадує про свого старого. Увесь час я плакав, але сам не знаю чому. Мав я тільки якесь невиразне почуття, що мені холодно і що всі залишили мене. Нарешті, у відчаї я згадав маленьку Емлі. Я згадав, що мене розлучили з нею і привезли сюди, де ніхто не турбується про мене, ніхто не любить мене і в половину так, як вона. Так сумно стало мені міркувати про це, що я загорнувся в ковдру і плакав, плакав, поки й заснув.

Мене розбудив якийсь голос.

— Ось він!

Хтось розкрив мою гарячу голову. То прийшли подивитися на мене моя мама і Пеготті.

— Деві,—сказала мама.—Що з тобою?

Мені здалося дуже дивним, що вона запитує мене. Я відповів:

— Нічого!

Пригадую, що відвернувся, щоб сховати тремтіння своїх губ, яке краще за мене відповідало матері.

— Деві,—повторила мати.—Деві, дитя моє!

Ніякі слова в світі не могли б мене зворушити більше, ніж ці два слова „дитя моє“. Я сховав заплакане обличчя в подушку і відштовхував рукою матір, яка намагалась підвести мене.

— Це все ви зробили, Пеготті, жорстока ви істота!—сказала матір.—Я й сумніву не маю в цьому. Як у вас совісті вистачає, хотіла б я знати, підбурювати мою дитину проти мене, або проти будького іншого, хто дорогий для мене! Навіщо ви це зробили, Пеготті?

Бідолашна Пеготті звела вгору руки й очі і відповіла тільки словами, трохи схожими на молитву, яку я звичайно проказував по обіді:

— Хай боґ пробачить вам, місіс Копперфільд, і щоб ви ніколи не пошкодували про те, що сказали в цю хвилину.

— Від цього ж можна збожеволіти!—заплакала мати.—І це—у мій медовий місяць, коли найзапекліші мої вороги мали б зглянутись і не затьмарювати мого щастя і спокою душевного. Деві, поганий хлопчисько! Пеготті, жорстока істота! Ах, боже мій,—скрикувала моя матір, повертаючись від одного з нас до другого з властивою їй капризною і безпомічною манерою.—Що це за світ, де руйнують тобі щастя саме в той час, як маєш право на радість.

Якась рука—напевно, не рука Пеготті чи моєї матері—торкнулася мене. То була рука містера Мердстона. Він поклав її мені на плече, говорячи:

— Це що таке? Клара, кохана моя, чи ви забули... Твердість, люба моя!

— Вибачте, Едвард,—сказала мати.—Я хотіла, щоб усе було дуже добре, але мені так сумно...

— Оттакої,—відказав він.—Так швидко? Це неприємно почути, Клоро.

— Це дуже жорстоко—доводити мене до такого стану,—сказала моя мати, надимаючи губи.—І це справді... дуже жорстоко...

Він притяг її до себе, прошепотів щось їй на вухо й поцілував її. І я зрозумів, коли побачив, як моя матір схилилась головою йому на плече, обіймаючи його шию рукою,—я зрозумів, що він може зробити з неї все, що йому завгодно.

— Ідіть униз, кохана,—сказав містер Мердстон.—Ми з Девідом зійдемо вдвох до вас. Слухайте, голубко,—звернув він похмуро обличчя до Пеготті після того, як проводив мою матір ласкавою усмішкою.—Чи знаєте ви прізвище вашої хазяйки?

— Вона—здавна моя хазяйка, сер,—відповіла Пеготті,—я мусила б знати її прізвище.

— Вірно,—відказав він.—Але почулося мені, коли я йшов сюди, ніби ви назвали її ім'ям, яке їй не належить. Вона прийняла моє прізвище, ви знаєте. Чи пам'ятаєте це?

Пеготті, збентежено глянувши на мене, зробила реверанс і пішла з кімнати, ні слова не мовивши. Очевидно, вона зрозуміла, що містер Мердстон чекає, поки вона вийде, і не могла знайти приводу лишитися тут. Коли ми з ним лишилися удвох, він зачинив двері, сів на стілець і притяг мене до себе, уп'явши в мене свої очі. Я відчув, що і мій зір прикутий до нього. Коли пригадую, як ми лишилися отак віч-на-віч, лицем до лица, я знов чую, як швидко і сильно б'ється в мене серце, знов калатає.

— Деві,—сказав він, стискаючи губи з такою силою, що вони стали зовсім тоненькі,—коли в мене є упертий і непокірний кінь або пес, як ти думаєш, що я роблю з ним?

— Не знаю.

— Я б'ю його!

Я відповідав пошепки, ледве дихаючи, але почував, що мені неவி-стачає подиху.

— Я змушую його корчитись від болю. Я кажу собі: „Я його подолаю“, і коли б мені довелося для цього виточити з нього всю кров, то й тоді я роблю своє. Що це в тебе на обличчі?

— Бруд,—відповідав я.

Він не гірш за мене знав, що то були сліди сліз. Та коли б він запитував мене про це двадцять разів, і кожного разу додавав би двадцять ударів,—то й тоді скорше розірвалося б моє дитяче серце, ніж я дав би йому іншу відповідь.

— Ти досить розумний для свого малого віку,—сказав він з властивою йому суворою посмішкою,—і я бачу, що ти розумієш мене дуже добре. Змийте цей бруд з обличчя, сер, і ходім зі мною вниз.

Він указав на умивальник, що був дуже схожий на місіс Геммідж, і дав знак головою, щоб я корився йому негайно. У той час я не мав сумнівів, як не маю сумніву й тепер, що він без найменшого вагання побив би мене, коли б я забарився.

Я виконав наказ, і містер Мердстон відвів мене до вітальні, все ще тримаючи руку на моему плечі.

— Кларо, люба моя,—сказав він,—тепер вам ніколи не завдаватимуть таких неприємностей, сподіваюсь. Ми незабаром подолаємо свої дитячі примхи.

Бог свідок, я міг би назавжди подолати свої примхи і мабуть став би іншою людиною на все життя, коли б почув тоді хоч одне добре слово. Одне слово підбадьорення, пояснення, співчуття до мого дитячого нерозуміння, слово ласкавого привіту, упевнення, що справді я *вдома*,—все це зробило б мене покірним йому не тільки з зовнішнього вигляду, а й у самій глибині серця і навчило б мене поважати його, замість ненавидіти. Я помітив, що матері моїй було дуже гірко, що я стояв у кімнаті такий зляканий і чужий. В очах її мерехтіло почуття ніжного суму, коли я, схиливши голову, пішов до свого стільця. Вона, мабуть, бачила, що йду я якось вимушено, що зникає моя дитяча безтурботність. Але те слово не було сказане, і слухний час для нього минувся.

Ми сіли обідати втрьох. Містер Мердстон начебто дуже любив мою матір (боюсь, що це не зменшило моєї неприязні до нього) і мати дуже любила його. З їх розмови я зрозумів, що ввечері має приїхати його старша сестра, яка житиме з ними. Не пам'ятаю добре, тоді чи пізніше довідався я, що містер Мердстон, який сам не має підприємства, має певний пай в якійсь лондонській виноторгівлі; з нею був зв'язаний ще його прадід; старша його сестра теж мала свою частку в капіталах цієї фірми. У всякому разі, згадаю про це тепер.

Пообідавши, ми посідали біля каміна, і я розмірковував про спосіб втекти з кімнати на кухню, до Пеготті. Піти відкрито я не наслідуювався, щоб не образити господаря дому. Раптом до садових воріт під'їхав екіпаж, і містер Мердстон вийшов назустріч гостеві. Мати пішла за ним. Я несміливо побрів за нею. Дійшовши до дверей вітальні, де було темно, вона раптом повернулася і, обнявши мене, як бувало колись, прошепотіла мені на вухо, щоб я любив свого нового батька і слухався його в усьому. Це вона зробила покvapливо і крадькома, ніби завинила в чомусь, але, заклавши свою руку за спину, вона з ніжністю стискала мою руку, поки ми не дійшли до містера Мердстона. Тут вона випустила мене і взяла його під руку.

То прибула міс Мердстон, дуже сувора темноволоса леді, обличчям і голосом дуже подібна до свого брата. Густі брови майже сходилися над великим її носом, немов заміняючи їй вуса, в яких природа відмовила їй, як жінці. Вона привезла з собою дві величезні чорні скрині, на яких зверху були зроблені з мідних гвіздків її ініціали. Розплачуючися з візником, вона виймала гроші з міцного

сталевого гаманця, і гаманець цей був ніби ув'язнений в неї в сак-вояжі, який висів у неї на важкому ланцюжку і змикався, мов звіряча паша. Ніколи доти не доводилося мені бачити таку металічну особу, як міс Мердстон.

Її ввели до вітальні, радо поздоровляючи з приїздом, і тут формально познайомили з моєю матір'ю, як з новою близькою родичкою. Потім вона глянула на мене і сказала:

— Це ваш хлопець, невістко?

Мати визнала цей факт.

— Взагалі кажучи,—сказала міс Мердстон,—мені не подобаються хлопці. Як твоє здоров'я, хлопче?

Підбадьорений цим зауваженням, я відповів, що почувую себе добре і сподіваюся, що вона теж цілком здорова. Та, мабуть, відповідь моя була виголошена не дуже люб'язним тоном, бо міс Мердстон схарактеризувала мене двома словами:

— Погано вихований!

Вимовивши це дуже виразно, міс Мердстон попросила вказати їй кімнату, де вона має жити; від цього моменту та кімната стала для мене місцем жаху. Там стояли обидві її чорні скрині, яких ніхто і ніколи не бачив розкритими. У кімнаті цій (я зазирнув у неї раз чи два, коли міс Мердстон там не було) над дзеркалом висіли в грізному ладі сталеві ланцюжки, застібки й булавки, якими міс Мердстон завершувала красу свого парадного вбрання.

Скільки я міг зрозуміти, вона приїхала на довгий час і не мала й найменшого наміру виїздити звідси. Вона почала „допомагати“ моїй матері вже наступного ранку. Цілий день вона шмигляла в комору і з комори, даючи всім речам лад і вносячи розгартіяш в уставлений лад. Мало не першою характерною властивістю, яку я помітив у поведінці міс Мердстон, було те, що її завжди мучили підозріння, ніби служниці сховали десь у квартирі якогось чоловіка. Під впливом цих підозрінь вона вдиралася в льох, де зберігалось вугілля, в найнесподіваніший час, і, відчиняючи двері темного буфету, негайно причиняла їх знову, втішаючи себе думкою, ніби спіймала цього таємничого чоловіка.

Нічого веселого не було в особі міс Мердстон; але вона була справжнім жайворонком в одному відношенні: вона прокидалася раніше всіх (і я певен, що все це заради того чоловіка), коли всі в будинку ще міцно спали. Пеготті висловила думку, що вона навіть уві сні залишає одно око розкритим. Але я не міг погодитися з цією думкою, бо сам спробував зробити це і переконався, що це річ неможлива.

У перший же ранок після свого приїзду вона прокинулася разом з півнями й заходилася дзеленчати своїм дзвоником. Коли мати вийшла снідати і заходилася готувати чай, міс Мердстон клюнула її в щоку (це мало замінити поцілунок) і сказала:

— Ну, Клара, люба моя, я приїхала сюди, ви знаєте, щоб позбавити вас усяких турбот. Ви занадто гарненька і легковажна (мати

моя зашарілась, але всміхнулась, бо їй начебто сподобалась така характеристика), і не можете виконувати всі ці обов'язки, які для мене будуть приємні. Якщо ви будете такі ласкаві дати мені ваші ключі, люба моя, то надалі я візьму все це на себе.

Від того часу міс Мердстон тримала ключі у в'язниці-саквояжі цілий день, а наніч ховала їх під подушку. Мати мала з ними не більше справ, ніж я.

Такий підрив авторитету моєї матері не обійшовся без деякої тіні протесту з її боку. Одного вечора, коли міс Мердстон розвивала свої господарські плани перед братом, який схвалював їх пункт за пунктом, мати моя раптом розплакалась і сказала, що не завадило б і з нею порадитись.

— Кларо!—суворо сказав містер Мердстон.—Кларо, ви дивуєте мене.

— О, вам добре казати це, Едвард!—скрикнула мати.—Вам добре говорити про твердість характеру, але вам це самому не подобалося б.

Твердість характеру,—мушу я зазначити,—була тим великим принципом, на якому містер і міс Мердстон ґрунтували свою поведінку. Не знаю, як висловив би я свою думку, коли б мене спитали про неї. Але й тоді я досить добре розумів, що твердість характеру була в них тільки синонімом деспотизму і тієї похмурої, пихатої, диявольської вдачі, що була властива їм обом. Їх погляди, як я тепер розумію, були такі: містер Мердстон був твердий характером; ніхто в цілому світі не насмілювався бути таким твердим, як містер Мердстон. Ніхто інший в цілому світі не міг бути взагалі твердим, бо кожен мусив згинатись під його твердістю. Міс Мердстон була одним з винятків. Їй дозволялось бути твердою, але тільки завдяки фамільним властивостям і в далеко меншій, допоміжній мірі. Моя мати була другим винятком. Їй дозволялось і навіть слід було бути твердою, але тільки в тому розумінні, щоб з твердістю зносити їх твердість і твердо вірити, що нема іншої твердості на землі.

— Дуже жорстоко,—сказала моя матір,—що в моєму власному домі...

— *Моєму* власному домі?—повторив містер Мердстон.—Кларо!

— *У нашому* власному домі, хотіла я сказати,—пролепетала моя мати, явно злякавшись.—Сподіваюсь, ви розумієте мене, Едвард.—Дуже жорстоко, що у *вашому* власному домі я не маю права й слова мовити про домашні справи. Адже я господарювала до нашого одруження і робила це добре. Тут є свідок,—вела далі моя мати, схлипуючи,—спитайте Пеготті, чи не дуже добре я господарювала, коли ніхто не втручався.

— Едвард!—сказала міс Мердстон.—Треба покласти цьому край. Я їду звідси завтра.

— Джен Мердстон,—сказав її брат,—мовчіть! Як смієте ви удати, ніби не знаєте мого характеру краще, ніж це можна подумати з ваших слів.

— Та що ви,—розгублено мовила моя бідолашна мати, ще гірше заплакавши,—я не хочу, щоб хтонебудь виїхав звідси. Я була б дуже нещасна, коли б хтонебудь мусив виїхати. Мені небагато треба. Я не

така вже безрозсудна. Я хочу тільки, щоб іноді зі мною радились. Я дуже вдячна всім, хто допомагає мені, але хочу тільки, щоб хоч для форми зі мною радились іноді. Здається, вам колись було приємно, що я така недосвідчена дівчинка, Едвард... Ви ж казали це... А тепер ви начебто ненавидите мене за це, ви такі жорстокі до мене!..

— Едвард,—знову встряла міс Мердстон.—Треба покласти край цьому. Я їду завтра.

— Джен Мердстон!—гримнув містер Мердстон.—Чи ви замовчите? Як ви смієте?

Міс Мердстон випустила з в'язниці на волю свою хустинку й приклала її до очей.

— Кларо,—вів він далі, поглядаючи на мою матір,—ви дивуєте мене, ви вражаєте мене! Так, мене задовольняла думка одружитися з недосвідченою й широю особою, сформувати її характер і додати їй трохи твердості й рішучості, якої бракувало їй. Але коли Джен Мердстон настільки добра, щоб допомогти мені в цій справі і, заради мене, зайняла становище якоїсь економки, і коли вона замість вдячності...

— Ах, благаю, благаю, Едвард,—крикнула моя мати,—не обвинувачуйте мене в невдячності! Право, я не невдячна. Ніхто ніколи не казав цього! Є в мене хиби, але не ця. О, не треба, любий мій!

— Коли Джен Мердстон зустрічає, кажу я,—продовжував він, почекавши, поки мати замовчить,—низьку невдячність, то ці мої почуття охолонуть і зміняться!..

— Не кажіть так, коханий!—благала моя мати.—О, не кажіть, Едвард. Я не в силі чути це. Яка б я не була, але в мене м'яка вдача. Я знаю, що в мене м'яка вдача. Я не казала б цього, якби не була певна. Спитайте Пеготті. Напевно, вона скаже, що в мене м'яка вдача.

— Ніколи ніяка слабкість, Кларо,—відповів містер Мердстон,—не може вплинути на мене. Ви дарма витрачаєте слова.

— Благаю вас, поміримося,—вела далі моя мати.—Я не можу жити в холодності й ворожнечі. Мені так гірко. У мене так безліч хиб, я знаю це, і ви дуже добрі, Едвард, що з вашою міцною волею пробуєте виправити мене. Джен, я на все згодна. Я буду дуже нещасна, якщо ви надумаете залишити нас...

Мати була занадто схвильована, щоб продовжувати.

— Джен Мердстон,—звернувся містер Мердстон до своєї сестри,—всякі грубі слова між нами, сподіваюсь, річ незвичайна. Це не моя провина, що такий неприємний випадок трапився сьогодні ввечері. Хтось інший змусив мене зробити це. Це й не ваша провина. Вас змусив зробити це хтось інший. Ми обое спробуємо забути це. Але це,—додав він після тих великодушних слів,—непідходящі сцени для хлопця... Деві, йди спати...

Я ледве міг розшукати двері, бо сльози туманили мені очі. Горе моєї матері мучило мене. Я навпомацки пробрався з вітальні й у

потемках почвалав до своєї кімнати, не наважившись навіть сказати „на добраніч“ Пеготті, не насмілюючись взяти свічку в неї. Через якусь годину вона прийшла глянути на мене. Я прокинувся; вона розповіла, що мама пішла спати в дуже важкому настрої, а містер і міс Мердстон сидять самі в їдальні.

Наступного ранку я зійшов до вітальні трохи раніше, ніж завжди. Перед дверима я зупинився, почувши голос моєї матері. Вона дуже серйозно й покійно прохала пробачення у міс Мердстон. Ця леді подарувала їй пробачення, і між ними запанувала цілковита згода. Після того мати вже ніколи не наважувалась висловлювати своїх думок, не звернувшись попереду до міс Мердстон, або не довідавшись, яка її думка про це. І коли міс Мердстон була в поганому настрої (щодо цього вона не зберігала твердості характеру), вона простягала руку до свого саквояжу, ніби збираючись віддати ключі моїй матері,—остання неказанно жахалась.

Темний колір, що забарвлював Мердстонів, надавав такий же темний відтінок і їх релігії—жорстокій і невблаганній. Це, здавалось мені, було природним наслідком твердості містера Мердстона, яка не дозволяла йому прощати щось будькому і залишати хоч найдрібнішу провину без кари. Ніколи не забуду, з якими страшними обличчями вони сиділи в церкві і як там змінилась уся атмосфера. Ось настає страшний день—неділя, і мене ведуть до церкви, мов полоненого. Міс Мердстон, у чорному бархатному платті, неначе зробленому з погребального покривала, ступає за мною. За нею йде мати з своїм чоловіком. Пеготті вже немає з нами, як бувало колись. Знов я чую молитовне бурмотіння міс Мердстон. Мене дивує, з якою хижою радістю вимовляє вона всі страшні слова. Чорний зір її блукає по церкві; „нешасні грішники“—говорить вона, ніби називає так усю парафію. Зрідка зустрічаюсь я поглядом з очима моєї матері; вона сидить нерухомо, боязко ворушить губами, а обабіч неї грізно шепочуть молитви її чоловік і зовиця. І знову з раптовим жахом я запитую себе, чи можливо, що наш добрий старий священник помиляється, а містер і міс Мердстон мають рацію, і що всі ангели небесні—ангели руйнування. І знов досить мені ворухнути пальцем, як міс Мердстон боляче штовхає мене в бік молитовником.

І коли ми нарешті повертаємось додому, я помічаю, що сусіди поглядають на мене й на мою матір і шепочуть щось. Я помічаю це тому, що Мердстони і моя мати йдуть пліч-о-пліч, а я плентаюсь ззаду. Помічаючи погляди сусідів, я часто запитую себе: невже хода моєї матері не така легка, як колись, невже так швидко в'яне її краса та свіжість? Чи пригадують ці сусіди, як колись вертали ми додому вдвох—матуся і я? Отак міркую я весь цей довгий сумний день.

Кілька разів заходила розмова про те, щоб віддати мене до якогось пансіону. Цю думку висловили вперше містер і міс Мердстон. А мати, звичайно, погодилася з ними. Та справа ще не була остаточно вирішена. Покищо я вчився вдома.

Чи забуду я колинебудь ці уроки? Номінально їх провадила моя мати. Але насправді керували ними містер Мердстон з своєю сестрою; вони завжди присутні були на цих лекціях і вважали їх слушною нагодою навчати мою матір цій клятій твердості, яка отруювала нам обом життя. Мабуть, мене тримали досі вдома саме з цією метою. Я був досить здібним учнем, мав досить охоти до навчання, коли ми з матір'ю жили вдвох. І дотепер пригадую, як я вивчав азбуку, сидячи в неї на колінах. Ще й досі, коли я дивлюсь на товсті, чорні літери в букварі,—принадна свіжість фігур, добрий вигляд літер „О“ і „С“ постають передо мною знову, як колись. Але вони не викликають у мене ніякого почуття огиди або страху. Навпаки, я начебто пройшов стежкою квітів далеко, аж до книжки про крокодилів, і весь цей шлях прикрашений був ласкавим голосом і ніжним поводженням моєї матері. Та урочисті лекції, які настали потім, звінчали смертельно моє мирне існування, і я згадую про них, як про жахливу щоденну каторгу. Ці уроки були довгі, численні, жорстокі, незрозумілі для мене—голова мені йшла обертом від них, і боюся, що так само почувала себе моя бідолашна мати.

Дайте мені пригадати, як все це було і відтворити один з таких уроків.

Поснідавши, я входжу до вітальні, несучи з собою книжки, зошит і аспідну дошку. Мати вже чекає на мене за письмовим столом; але ще більше чекають на мене містер Мердстон у кріслі біля вікна (хоч він удає, що читає книжку) і міс Мердстон, яка сидить біля моєї матері й нанизує сталеві буси. Самий тільки вигляд цих двох людей впливає на мене так, що всі вивчені слова зникають з моєї голови кудись у невідому далечинь. Куди це вони зникають, не розумію, справді!

Я подаю моїй матері першу книжку. Може це граматика, а може історія, чи географія. Кидаю останній відчайдушний погляд на сторінку, і, віддавши книжку матері, риссю починаю відповідати свій урок, поки він ще свіжий в моїй голові. Але ось я спотикаюсь на якомусь слові. Містер Мердстон підводить очі. Спотикаюсь на другому слові. Міс Мердстон підводить очі. Я червонію. Топчуся на п'яти—шести словах і зупиняюсь. Мабуть, мати показала б мені книжку, коли б насмілилась, але вона не сміє і тільки м'яко каже:

— Ах, Деві, Деві!

— Ну, Кларо,—говорить містер Мердстон,—будь твердою з хлопцем. Не слід казати „ах, Деві, Деві“. Це дитячі слова. Одно з двох: або він знає свій урок, або не знає.

— Він *не* знає,—страшним голосом вимовляє міс Мердстон.

— Я справді боюся, що він не знає,—каже мати.

— От бачите, Кларо,—відказує міс Мердстон,—ви мусите віддати йому книжку й хай він вчить урок знову.

— Так, звичайно,—каже мати,—саме це я і збираюся зробити, моя люба Джен. Ну, Деві, спробуй іще раз, не будь дурненьким.

Я виконую перший пункт наказу: пробую ще раз. Але щодо другого пункту мені не щастить, бо я таки дуже дурний. Я споти-

каюсь раніше, ніж доходжу до старого місця, і там, де я перед цим знав усе добре, я безпорадно зупиняюсь. Я думаю. Але не про урок я думаю. Міркую я про те, скільки ярдів тюлю пішло на чепець міс Мердстон, скільки коштує халат містера Мердстона. Згадую я про всякі смішні питання, що до них мені нема й не може бути ніякого діла. Містер Мердстон робить нетерплячий рух, якого я вже давно чекаю. Міс Мердстон повторює його жест. Мати покірливо поглядає на них, закриває книжку і відкладає її вбік, як недоїмку, яку мені доведеться сплатити по закінченні інших справ.

Незабаром накопичується ціла купа таких недоїмок. Вони ростуть, наче снігова брила. Чим більша стає ця купа, тим дурніший стаю я. Справа вже безнадійна, я поринаю в безодню непорозумінь. Втрачаю всяку надію викараскатися звідси й віддаюся своїй долі. Ми з матір'ю безпорадно дивимось одно на одного. Але найжахливіший момент настає тоді, коли мати, думаючи, що ніхто не стежить за нею, намагається підказати мені щось легкими рухами своїх вуст. В такому випадку міс Мердстон, якій тільки цього й треба було, проголошує низьким грізним голосом:

— Клара!

Моя мати здригається, червоніє й слабо всміхається. Містер Мердстон підводиться з крісла, забирає книжку, жбурляє її на мене, або б'є мене нею по вухах, і виштовхує з кімнати.

Навіть, коли я вивчив свій урок і щасливо здав його, то й тоді мене чекає катування у вигляді страшного математичного завдання. Його винайшов спеціально для мене містер Мердстон. Починається воно так:

„Я йду до торговця сирами й купую за готівку п'ять тисяч подвійних глочестерських сирів по чотири з половиною пенси за штуку“...

При цих словах на обличчі міс Мердстон світиться неймовірна радість. Я упріваю над цими сирами без усяких наслідків аж до обіду. За цей час я стаю справжнім мулатом, вимазавшись аспідом з дошки. Тоді мені дають тільки шматочок хліба на додаток до тих сирів. На цілий вечір потрапляю я в немилість.

Тепер, через такий довгий час, мені здається, ніби мої нещасні заняття завжди проходили саме так. Я міг би вчитися дуже добре, коли б не Мердстони. Але Мердстони впливали на мене, наче дві гадюки на бідолашну маленьку пташку. Коли я навіть так-сяк здавав свої уроки вранці, то не вигравав нічого, крім обіду; міс Мердстон не могла бачити мене без діла. І коли я закінчував свою роботу, сувора леді звертала на мене увагу свого брата, кажучи:

— Клара, люба моя, нічого немає кращого від праці. Дайте якесь діло вашому хлопцеві.

І мене відразу садовили за новий урок. Небагато міг я розважатися з іншими дітьми мого віку. Похмура релігія Мердстонів вважала всіх дітей кублом гадючок, які заражають одне одного.

Під впливом такого виховання, яке тривало, мабуть, місяців шість, коли не більше, я став, природно, похмурим, тупим і злостивим.

Цьому допомагала й свідомість того, що мене все більше віддаляли від моєї матері. Мабуть я зовсім отупів би, коли б не одна обставина.

Річ була ось у чому. Мій батько залишив по собі невеличку збірку книжок у маленькій кімнаті нагорі, до якої я міг вільно ходити (кімната ця з'єднувалась дверима з моєю) і куди ніхто інший в нашому домі ніколи не заглядав. З цієї благословенної маленької кімнати з'являлись і складали мені компанію славнозвісні гості—Родерік Рандом, Перегрін Піккль, Гемфрі Клінкер, Том Джонс, Векфільдський священник, Дон-Кіхот, Жіль Блаз, Робінзон Крузо і ще десятки відважних героїв. Вони, та ще „Тисяча і одна ніч“, „Чарівні казки“ живили мою фантазію й сподіванки на те, що існує ще щось, крім цього місця й цього часу. Вони не завдавали мені ніякої шкоди, бо того, що було в них шкідливого, я просто не розумів. Мені навіть дивно тепер, як міг я знайти час серед важкої праці читати всі ті книжки. Я забував свої маленькі лиха (які були великими лихами для мене), бо уявляв себе в ролі своїх улюблених героїв, а містера і міс Мердстон—в ролі злих персонажів своїх книжок. Цілий тиждень я був Томом Джонсом (дитячим Томом Джонсом, найневиннішим створінням!). Я склав собі власне уявлення про Родеріка Рандома і цілий місяць уособлював його в собі. Жадібно перечитував я кілька томів подорожей і мандрівок—забув тепер, які саме то були книжки—день-у-день ходив я навколо нашого будинку, озброєний старою колодкою для взуття і уявляв себе якимсь капітаном королівського британського флоту; мене оточили дикуни і я вирішив продати життя дорогою ціною. Капітан ніколи не втрачає своєї гідності, його ніколи не били по вухах латинською граматиною. Не можу цього сказати про себе. Але капітан був капітаном і героєм, не зважаючи на всі граматики всіх мов світу, мертвих і живих.

Це було моєю єдиною й постійною втіхою. Як пригадаю про це, перед очима моїми відразу постає картина одного літнього вечора, коли хлопці гралися на кладовищі, а я сидів на ліжку, захоплено читаючи. Кожна сусідська клуня, кожен камінь у церкві, кожен фут кладовища здавалися мені якось пов'язаними з цими книжками і заступали в моїй уяві якийсь предмет, уславлений цими книжками. Я бачив як Том Пайпс вибирався на дзвіницю нашої церкви; я підстеріг Страпа, коли він з торбиною за плечима зупинявся відпочити біля нашої садової хвіртки; певно знаю, що командор Траньйон зустрічався з містером Пікклем в одній з кімнат нашої сільської пивної.

Читач може тепер зрозуміти не гірш за мене, яким я був в той момент свого життя, про який оце зараз розповім.

Одного ранку, зійшовши з книжками під пахвою до вітальні, я знайшов, що у моєї матері вигляд стурбований, у міс Мердстон вигляд твердий, а містер Мердстон прив'язує щось до батого—гнутого й довгого батого. Коли я увійшов, він закінчив свою роботу і свиснув батогом у повітрі.

— Кажу вам, Кларо,—сказав містер Мердстон,—мене самого так частенько сікли!

— Авжеж, напевно,—встряла міс Мердстон.

— Звичайно, моя люба Джен,—слабо пролепетала моя мати,—але... ви думаєте, що це добре вплинуло на Едварда?

— А ви думаєте, що це погано вплинуло на Едварда, Кларо?—похмуро перепитав містер Мердстон.

— Ось у чому річ!—сказала його сестра.

На це моя мати спромоглася тільки відповісти:

— Звичайно, моя люба Джен!

Я відчув, що особисто зацікавлений у цій розмові й збентежено глянув на містера Мердстона, чий гострий зір спинився на мені.

— Ну, Деві,—сказав він, зловісно виблискуючи очима,—ти сьогодні мусиш бути значно уважнішим, ніж завжди.

Він іще раз свиснув батогом у повітрі і, закінчивши ці готування, з виразним поглядом поклав його біля себе та взявся до книжки.

Такий початок дуже освіжив мою пам'ять. Я відчув, як слова уроку вислизують від мене вже не поодинці, не рядок за рядком, а цілими сторінками. Я спробував був затримати їх; але вони начебто, коли можна так висловитись, прив'язали до ніг ковзани і мчали геть від мене з нестримною швидкістю.

Ми почали погано й посувались уперед ще гірше. Я ввійшов до вітальні з наміром цього разу відзначитись, бо підготувався дуже добре: та виявилось, що я дуже помилився. Книжка за книжкою збільшували купу помилок. Міс Мердстон твердо пильнувала за нами весь час і коли ми нарешті, підійшли до п'яти тисяч сирів (на цей раз то були батого, пригадую), матуся моя не витримала і розплакалась.

— Кларо!—застережливо проказала міс Мердстон.

— Я не зовсім добре почуваю себе, моя люба Джен, здається,—пробелькотіла моя мати.

Я побачив, як він урочисто підморгнув своїй сестрі, підвівся й виголосив, беручи батого до рук:

— Ну, Джен, навряд чи ми можемо сподіватися, що Клара знесе з цілковитою твердістю турботи й муки, яких Давід завдав їй сьогодні. Це було б героїзмом. Клара дуже зміцніла й виправилася, але навряд чи можемо чекати від неї так багато. Давід, ми з тобою підемо нагору, хлопче.

Коли він вів мене до дверей, мати підбігла до нас.

— Кларо, чи ви зовсім здуріли?—заступила їй дорогу міс Мердстон.

Мати моя затулила собі вуха і заридала.

Він вів мене до моєї кімнати повільно й суворо—я певний, що він відчував насолоду від цього урочистого параду караючого правосуддя. І коли ми увійшли туди, раптом затиснув руками мою голову.

— Містер Мердстон! сер!—кричав я йому.—Не треба. Благаю вас, не треба бити мене. Я намагався вчитися, сер, але я не можу вчитись, коли ви й міс Мердстон дивитесь на мене. Запевняю, я не можу.

— Ти не можеш, Деві?—перепитав він.—Подивимось.

Він тримав мою голову, наче в лещатах, але я обкрутився навколо нього і зупинив його на момент, та тільки на момент, бо він знову впіймав і вдарив мене; в ту ж мить я схопив його руку і прокусив її. І тепер, як згадаю про це, зуби у мене стискаються.

Тоді він почав мене лупцювати, ніби збирався забити до смерті. Крізь увесь наш галас я почув, як хтось біжить нагору східцями й плаче. То плакали моя мати і Пеготті. Потім він пішов геть. Двері замкнули ззовні. А я лежав долі, тремтячи, як у пропасниці, побитий і понівечений.

Як добре пригадую, що за надприродна тиша запанувала в цілому домі, коли я заспокоївся! Як добре пригадую: коли почали вгамовуватися біль і гнів, яким грішним тоді почав я себе почувати.

Довго прислухався я, але не почув жодного звуку. Я підвівся з підлоги й глянув на себе в дзеркальце: обличчя моє було таким опухлим і червоним, таким потворним, що я сам мало не злякався. Рани мої боліли й палали, при кожному русі я не міг утриматись від плачу. Але то були дурниці в порівнянні з провинною, яку я відчував. Можна сказати, що почуття провини стискало мені груди важче, ніж найжахливішому злочинцеві.

Почало сутеніти, я зачинив вікно (майже весь час я лежав головою на лутці, то плачучи, то засипаючи, то дожидаючи чогось). Раптом ключ повернувся в замку, міс Мердстон увійшла з хлібом, м'ясом і молоком. Ні слова не мовивши, поставила вона їжу на стіл, глянула на мене з зразковою твердістю й пішла геть, замкнувши за собою двері.

Уже давно стало зовсім темно, а я все ще сидів, дивуючись, що не приходять хтось інший. Переконавшись, що ніхто вже цього вечора не прийде, я роздягся і ліг у ліжку. Тоді я з жахом почав міркувати, що станеться зі мною. Чи я вчинив карний злочин? Чи судитимуть мене, чи надішлють до в'язниці? Чи не загрожує мені шибениця?

Ніколи не забуду, як прокинувся наступного ранку. Спочатку я почув себе свіжим і веселим, а потім мене приголомшила страшна згадка про вчинене. Міс Мердстон з'явилася знову, коли я ще лежав у ліжку. Вона коротко повідомила, що мені дозволено погуляти в садку півгодини—і не більше. По цій мові вона пішла геть, залишивши двері відчиненими, щоб я міг скористатися з дозволу.

Так я й зробив, і робив так кожен ранок мого ув'язнення, яке тривало п'ять днів. Коли б я зустрів мою матір саму, я, мабуть, упав би на коліна перед нею й просив би пробачити мене. Але протягом всього часу я не бачив нікого, крім міс Мердстон. Винятком були вечірні молитви у вітальні. Туди відводила мене міс Мердстон, коли вже всі були на своїх місцях. Там стояв я, юний злочинець, на самоті біля дверей. Звідти відводив мене мій тюремник раніше, ніж підводилися інші. Я помічав лише, що мати трималася якомога далі від мене й відверталась від мене так, що я не міг побачити її обличчя. Бачив я, що рука містера Мердстона перев'язана полотняним бинтом.

Ніхто не може й уявити собі, якими довгими здавалися мені ці п'ять днів. У пам'яті моїй вони заступають місце років. Увага, з якою прислухався я до всіх звуків у будинку: ось лунає дзвоник, відчиняються і зачиняються двері, бурмотять голоси, риплять сідці під чиймись ногами... Чую сміх, свист, спів за стінами будинку—і ці звуки здаються мені найсумнішими; непевний крок годин, а надто вночі, коли прокидаюся, думаючи, що вже ранок, але раптом усвідомлюю, що в домі ще ніхто не лягав спати, і вся довга ніч ще попереду; жахливі сні й кошмари; зміна ранку, дня, вечора; хлопці грають на кладовищі, а я стежу за ними здалека, сидячи в кімнаті й соромлячись висунутися з вікна, щоб вони не взнали, що я—в'язень; так дивно ніколи не чути свого голосу... Іноді, поївши, відчував я себе начебто бадьорим, але миттю зникало це почуття... Якось увечері почався дощ, свіжий запах грози, дедалі швидше й швидше падали краплі, начебто намагаючись утопити мене в мороці й остраху... Здається, все це тривало протягом років, а не днів—так живо й міцно відбилосся це в моїй пам'яті.

В останню ніч мого ув'язнення я прокинувся, почувши, що хтось пошепки вимовляє моє ім'я. Я підвівся в ліжку і, простягаючи руки в темряві, сказав:

— Це ви, Пеготті?

Відповіді не було, але незабаром я знову почув своє ім'я, вимовлене таким таємничим і жахливим тоном, що я мало не знепритомнів з остраху, але тут таки я зрозумів, що чую цей шепіт крізь замкову щілину.

Я помацки побрів до дверей, притулив губи до замкової щілини й прошепотів:

— Це ви, Пеготті, любя?

— Я, дорогий мій Деві,—відповіла вона.—Будьте тихенькі, як миша, бо кішка може нас почути.

Я зрозумів, що вона мала на увазі міс Мердстон: і справді вона мала рацію, бо кімната міс Мердстон була поруч з моєю.

— Що з мамою, любя Пеготті? Вона дуже гнівається на мене?

Пеготті заплакала по той бік замкової щілини, я й собі поплакав, поки вона відповіла:

— Ні, не дуже...

— Що зроблять зі мною, Пеготті, любя? Чи знаєте ви?

— До школи! Біля Лондона,—відповіла Пеготті.

Я змушений був попросити її повторити, бо перший раз її слова потрапили мені в рот: я забув відняти рота від замкової щілини й притулити натомість вухо.

— Коли, Пеготті?

— Завтра.

— Так от чому міс Мердстон забрала одяг з мого комода? (Я забув раніше зазначити, що вона зробила це).

— Так,—шепотіла Пеготті.—У скриню.

— А я побачу маму?

— Так,—шепотіла Пеготті.—Уранці.

Тоді Пеготті щільно притиснула губи до замкової щілини і крізь неї проказала дальші слова з таким почуттям і серйозністю, які, смію сказати, навряд чи будьколи передавала інша замкова щілина. Після кожного короткого речення нянька моя схлипувала.

— Деві, любий... коли я не була вже така ласкава до вас... останнім часом... як була колись... то це не тому, що я не люблю вас... Я ще більше люблю вас, лялечко моя... Я гадала, що так для вас краще. І ще заради когось іншого... Деві, серденько, ви слухаєте? Ви чуєте?

— Чу... чу-у-ю, Пеготті!—ридав я.

— Дитятко моє!—з безмежною ніжністю провадила далі Пеготті.— Ось що я хочу сказати... Ніколи не забувайте мене.. Бо я ніколи не забуду вас... І я піклуватимусь про вашу маму, Деві... як колись піклувалася про вас... І я не залишу її... Настане день, коли вона щаслива буде покласти свою бідолашну голівоньку на плече своєї дурної, сварливої, старої Пеготті. І я буду вам писати, любий мій. Хоч з мене абиякий грамотій... І я... я...—Пеготті заходилася цілувати замкову щілину, бо ж мене вона цілувати не могла.

— Спасибі, любя Пеготті,—сказав я.—О, спасибі, спасибі! Чи обіцяєте ви мені одну річ, Пеготті. Напишіть містерові Пеготті й маленькій Емлі, і місіс Геммідж, і Гему, що я не такий поганий, як вони можуть подумати, і що я їх усіх люблю, а особливо маленьку Емлі. Зробіть це, будь ласка, Пеготті!

Добра душа обіцяла все, і ми обоє гаряче поцілували замкову щілину. Я пригадую навіть, що погладив її рукою, ніби то було обличчя моєї чесної няньки. Потім ми попрощалися. Після цієї ночі в душі моїй почало зростати до Пеготті почуття, яке я не можу досить добре визначити. Вона не заступила місце моєї матері; ніхто не міг би зробити цього. Але вона знайшла певний притулок у моєму серці, до неї відчував я щось, чого ніколи не відчував до жодної іншої людської істоти. Щось смішне було в цьому почутті. Та коли б вона, скажімо, померла, я не знаю, що робив би, як переніс би я цю трагедію.

Уранці міс Мердстон з'явилася, як і завжди, і оголосила, що мене надсилають до школи. Це не було вже для мене такою новиною, як вона гадала. Вона повідомила також, що, одягшись, я маю зійти вниз і там поснідати. Внизу я застав матір; щоки її були дуже бліді, а очі—червоні. Я впав в її обійми й від усього серця попросив пробачення.

— О, Деві!—сказала вона.—Як міг ти завдати болю тому, кого я люблю. Будь добрим хлопчиком, благаю тебе, будь добрим. Я прощаю тебе. Але мені так сумно, Деві, що в твоєму серці такі погані почуття.

Вони переконали її, що я зіпсований хлопець, і вона більше журилася про це, ніж про мій від'їзд. Болюче відчув я це. Я спробував з'їсти свій прощальний сніданок, але сльози крапали на бутер-

брод і лилися в чай. Іноді мати поглядала на мене, але відразу ж, глянувши на пильну міс Мердстон, починала дивитись униз або вбік.

— Скриня мастера Копперфільда готова,—оголосила міс Мердстон, коли біля воріт почувся гуркіт коліс.

Я сподівався побачити Пеготті, але то була не вона. Ні вона, ні містер Мердстон так і не з'явились. Мій давній знайомий,—візник стояв у дверях. Скриню віднесли до його візка.

— Кларо!—застережливо промовила міс Мердстон.

— Я готова, моя люба Джен!—відповіла моя мати.—Прощай Деві. Тебе відсилають звідси для твого власного блага. Прощай, дитя моє. На канікули ти повернешся додому, і будеш тоді кращим хлопцем.

— Кларо!—повторила міс Мердстон.

— Авжеж, моя люба Джен!—відказала моя матір, тримаючи мене.—Я прощаю тебе, мій любий хлопчику! Благослови тебе бог!

— Кларо!—повторила міс Мердстон.

Міс Мердстон була така ласкава, що супроводила мене до візка і по дорозі висловила сподіванку, що я покаюсь раніше, ніж прийду до поганого кінця. Я сів у візок, і лн'ькуватий кін'ь повіз нас геть.

РОЗДІЛ V

МЕНЕ ВІДІСЛАЛИ З РІДНОГО ДОМУ

Ми від'їхали вже, мабуть, з півмилі, і моя носова хустинка була вже зовсім мокра, коли раптом візник зупинився.

Виглянувши з візка, я побачив, на моє здивовання, Пеготті, яка вискочила зза паркану і полізла до мене у візок. Вона схопила мене в обійми й притиснула до свого корсету, поки мій ніс не заболів від потисків, хоч я помітив це тільки потім, коли ми від'їхали. Ні слова не мовила Пеготті. Звільнивши одну руку, вона засунула її аж до ліктя в кишеню й витягла звідти кілька згортків з печивом, напхала ним мої кишені, сунула мені в руку гаманець, але не вимовила ні слова. Стиснувши мене обома руками в другий і останній раз, вона вибралася з візка й побігла геть. Здається мені, що на вбранні її не лишилося жодного гудзика. Я підібрав один з них у візку і довго зберігав його на пам'ять.

Візник подивився на мене, ніби запитуючи, чи повернеться вона? Я похитав головою й сказав, що мабуть—ні.

— Тоді, рушай!—гукнув візник лн'ькуватій шкапі; та покійрно попленталась далі.

Під цей час я вже наплакався досхочу, і почав думати, чи є рація плакати далі. Аджеж ні капітан британського флоту, ні хтось інший з моїх героїв, скільки я міг пригадати, ніколи не плакали в таких випадках. Візник побачив мої вагання й висловив думку, що не зава-

дило б покласти мою хустинку на спину коняці—висушити. Я подякував йому й погодився. Якою маленькою здавалася моя хустинка на конячій спині.

Тепер я мав час подивитися, що лежало в гаманці. То був твердий шкіряний гаманець з застібкою, лежали в ньому три блискучі шилінги, що їх, мабуть, Пеготті спеціально відполірувала крейдою. Але найдорогоціннішим у ньому були дві монети по півкрони, загорнуті в шматок паперу, на якому написано було рукою моєї матері: „Для Деві, на знак моєї любові“. Це так зворушило мене, що я попросив візника знову дати мені хустинку. Але той сказав, що краще мені обійтися без неї; я вирішив, що він має рацію, витер очі руками і утримався від плачу.

Це було таки краще. Щоправда, час-від-часу я починав схлипувати. Від'їхавши трохи далі, я спитав візника, чи везиме він мене весь шлях.

— Увесь шлях куди?—спитав візник.

— Туди!—сказав я.

— Куди це туди?—спитав візник.

— До Лондона,—сказав я.

— Та ця шкапа,—відповідав візник, смикаючи віжками,—здохне, як свиня, перш ніж пройде половину шляху.

— То ви їдете тільки до Ярмута?—перепитав я.

— Атож,—відповідав візник.—А там я вас посаджу в поштову карету, а поштова карета відвезе вас куди треба.

Така промова була досить довга для візника (звали його містер Баркіс), бо він був, як я вже зазначав у попередньому розділі, чоловік флегматичний і аж ніяк не балакучий. На знак пошани я запропонував йому один пиріжок; він поглинув його вмить, наче слон, і на його великому обличчі з'явилося не більше виразу, ніж у слона.

— Це вона їх пече?—спитав містер Баркіс, схилившись вперед і тримаючи руки на колінах.

— Ви про Пеготті питаєте, сер?

— Ага!—буркнув містер Баркіс,—про неї!

— Так. Вона пече нам і пиріжки і взагалі готує всі страви.

— Та невже?—сказав містер Баркіс.

Він склав губи, ніби збираючись засвистіти, але не свиснув. Він пильно вдивлявся у вуха коняці, ніби побачивши там щось нове. Отак сидів він досить довго. Далі спитав:

— А вона ні з ким не крутить?

— Чого?—перепитав я, нічого не розуміючи.

— Женихів у неї нема?—пояснив містер Баркіс.—Вона ні з ким не гуляє?

— Це ви про Пеготті?

— Еге ж. Про неї.

— О, ні. У неї ніколи не було жениха.

— Не було, справді?—перепитав містер Баркіс.

Знову склав він губи, ніби збираючись засвистіти. Але знову не свиснув і почав пильно вдивлятися у вуха коняці.

— То ж вона пече,—мовив нарешті містер Баркіс,—усі пиріжки з яблуками і вміє тістечка робити?

Я відказав, що це безперечний факт.

— Гарзд. Ось, що я вам скажу,—заявив містер Баркіс.—Ви, мабуть, писатимете до неї?

— Я напевно напишу їй,—підтвердив я.

— Ага!—сказав він, помалу звертаючи погляд на мене.—Гарзд. Як будете їй писати, то може не забудете сказати, що Баркіс має бажання. Не забудете?

— Що Баркіс має бажання,—повторив я наївно.—Це й усе доручення.

— Еге ж,—задумливо відказав він.—Еге ж! Баркіс має бажання.

— Але ж ви будете в Блендерстоні знову завтра, містер Баркіс,—сказав я, трохи здригаючись при думці, що я буду далеко звідти,—і зможете ще краще передати самі ваші слова...

Але він відкинув цю думку, рішуче хитнувши головою, і знову підкріпив своє попереднє прохання, суворо повторюючи:

— Баркіс має бажання. Ось і все.

Я з охотою погодився зробити йому цю послугу. Чекаючи на карету в готелі у Ярмуті цього вечора, я здобув аркуш паперу й каламар і написав такого листа до Пеготті:

„Моя любя Пеготті. Я прибув сюди живий і здоровий. Баркіс має бажання. Передайте мамі, що я її люблю. Завжди ваш.

P. S. Він каже, що саме оце й треба вам написати—Баркіс має бажання“.

Коли я відповів згодою на прохання містера Баркіса, він остаточно заглибився в цілковите мовчання. Я почував себе зовсім стомленим усіма подіями цього дня, влаштувався на якомусь мішку у візку, заснув—і проспав здоровим сном аж до Ярмута. З двору корчми, до якої ми заїхали, місто це здалося мені зовсім новим і незнайомим. Я аж утратив сподіванку зустрітися з кимсь із сім'ї містера Пеготті, може, з самою маленькою Емлі.

Поштова карета стояла у дворі, виблискуючи на сонці, але коней ще не було видно. Здавалося, що карета ніколи не поїде до Лондона. Подумавши це, я почав міркувати, що зрештою станеться з моєю скринею, яку містер Баркіс поставив на брукові у дворі (сам візник поїхав кудись поставити свою коняку). Міркував я про те, що станеться зі мною, коли раптом якась леді виглянула з венеціанського вікна, де висіли кілька курчат і шматки м'яса, і сказала:

— Це маленький джентльмен з Блендерстона?

— Так, ме'м—відгукнувся я.

— Ваше ім'я?—спитала леді.

— Копперфільд, ме'м,—відповідав я.

— Ні, не той,—відказала ця леді.—Тут не замовляли обіду ні для кого з таким прізвищем.

— То може для Мердстона, ме'м?—спитав я.

— Якщо ви мастер Мердстон,—сказала леді,—так чого це вам знадобилося називати спочатку інше прізвище?

Я пояснив їй стан речей. Леді смикнула дзвоник і гукнула:

— Вільям! Проведіть до їдальні!

З кухні в протилежному кутку двору вискочив лакей; він, мабуть, дуже здивувався, що має проводити до їдальні усього тільки такого малюка.

Їдальня була довга, велика кімната; по стінах її висіло кілька великих географічних карт. Навряд чи почував би я себе більше збентеженим, коли б карти були справжніми чужими країнами, які оточили мене. Я ледве наважився присісти, тримаючи капелюха в руці, в кутку біля дверей, та й то здавалось мені докраю зухвалим. Побачивши, що лакей кладе на стіл скатертину і ставить посуд спеціально для мене, я зовсім почервонів від збентеження.

Він приніс мені кілька баранячих котлеток з гарніром, і з таким гнівним виглядом зняв покриття з судків, що я злякався, чи не образив його чимсь. Але він дуже підбадьорив мене, поставивши стілець біля стола і привітно гукнувши:

— Ну, велетню! Гайда сюди.

Я подякував йому, і сів край столу. Але мені дуже важко було орудувати ножом і виделкою, бо він стояв навпроти, суворо поглядаючи на мене. Щоразу, зустрічаючися з його поглядом, я жахливо червонів. Подаючи мені другу котлету, він сказав:

— Є для вас півпінти пива. Хочете зараз?

Я подякував і сказав:

— Так.

Тоді він вилив пиво з глечика у великий кухоль, підніс його проти світла. Воно мало прекрасний вигляд.

— Оце так, так!—сказав він.—Тут його вистачить, того пива, правда ж?

— Здається, вистачить,—відповів я, усміхаючись.

Я дуже зрадів, побачивши, що він такий задоволений. Обличчя в нього було прищувате, очі весь час підморгували, а волосся стирчало на всі боки. Він стояв, підпершися однією рукою, тримаючи кухоль проти світла в другій руці, і мав дуже симпатичний вигляд.

— Був тут один джентльмен учора,—почав він,—здоровенний джентльмен, на ім'я Топсойер... Мабуть, ви чули про нього.

— Ні,—сказав я,—не думаю...

— У бриджах і в гетрах, в широкому брилі, у сірому пальті, щоки в ластовині,—вів далі лакей.

— Ні,—сказав я безпорадно,—я не мав приємності...

— Він увійшов сюди,—сказав лакей, поглядаючи на кухоль,—замовив шклянку цього пива... за всяку ціну... Я не радив йому пити... випив і впав мертвий. Воно було занадто міцне для нього. Не слід було йому пити, факт.

Я був дуже вражений оповіданням про цей сумний випадок, і сказав, що, мабуть, краще мені випити трохи води.

— Та бачите,—сказав лакей, усе ще поглядаючи на пиво й заплющивши одне око,—наші хазяї не люблять, щоб замовлене

залишилось невипитим. Це їх ображає. Але я вип'ю, якщо хочете. Я звик до нього, а звичка—це все. Сподіваюся, що це мені не дуже пошкодить, коли я тільки схилю голову назад і проковтну його швидко. Пити?

Я відповів, що буду йому дуже вдячний, якщо він вип'є, коли тільки думає, що може зробити це безпечно, але хай ні в якому разі не робить цього, коли воно пошкодить йому. Він умить вихилив кухоль, і я страшенно злякався, що його спіткає доля бідолашного містера Топсойера. Але все було гаразд. Воно йому ні трохи не пошкодило. Навпаки, питво начебто підбадьорило його.

— А що тут стоїть?—спитав він, тикаючи виделкою в мою тарілку.—Чи не баранячі котлети?

— Баранячі котлети,—підтвердив я.

— О, боже мій!—вигукнув він.—Я й не знав, що то баранячі котлети! Аджеж баранячі котлети—найкраща річ, щоб знешкодити поганий вплив цього пива. Хіба ж це не щасливий збіг обставин!

Отож, він схопив однією рукою котлетку, а другою картоплину і з'їв їх з чудовим апетитом, на моє велике задоволення. Потім він узяв другу котлетку й другу картоплину; а після цього—ще одну котлетку й ще одну картоплину! Коли ми з ним поїли, він приніс мені пудинг і поставив його передо мною. Деякий час лакей задумливо стояв, ніби пережовуючи жуйку.

— Як подобається вам пиріг?—сказав він, ніби опам'ятавшись.

— Це пудинг,—відповів я.

— Пудинг?—вигукнув він.—Та й справді, боже мій, це таки пудинг! Що?—вів він далі,—ви ж не збираєтеся сказати, що це пудинг із листового тіста.

— Так, це він і є.

— Та слухайте, пудинг з листового тіста,—крикнув він, беручись до столової ложки,—це мій улюблений пудинг. Хіба ж це не щасливий збіг обставин! Ану, малий, побачимо, хто швидше впорається.

Звичайно, лакей упорався швидше. Іноді мені здавалося, що я випереджаю його. Але що значила моя чайна ложка перед його столовою ложкою, моя швидкість—перед його швидкістю, мій апетит—перед його апетитом! Після першого куска я переконався, що не маю ніяких шансів випередити його. Ніколи не бачив, щоб хтось так насолоджувався пудингом, як він. Коли нічого вже не залишилося, він весело зареготався.

Побачивши, що він такий добрий приятель і товариш, я наважився попросити перо, чорнила і паперу, щоб написати листа до Пеготті. Він не тільки негайно приніс це, але ласкаво дивився мені через плече, поки я писав листа. Коли я закінчив, він спитав мене, до якої школи я їду. Я відповів:

— Біля Лондона,—більше нічого я не знав.

— Ой, лишенько,—зажурився він,—який жаль!

— Чому?—спитав я.

— О, боже,—сказав він, похитуючи головою,—саме в тій школі поламали хлопцеві ребро... два ребра... то був маленький хлопчик. Було йому... стривайте... скільки вам приблизно років?

Я сказав, що мені вісім з половиною.

— От саме стільки ж і йому було,—сказав він.—Йому було вісім років і шість місяців, коли йому зламали перше ребро. Вісім років і вісім місяців було йому, коли зламали друге ребро і покінчили з ним.

Я не міг приховати від себе і від лакея, що то був неприємний збіг обставин, і спитав, як це зробили. Відповідь його не дуже підбадьорила мене, бо складалась вона з одного зловіщого слова:

— Били!

Ріг кондуктора поштової карети проревів саме вчасно. Я підвівся й рішуче спитав, витягши гаманця з кишені, чи маю я щось сплатити.

— Аркуш паперу для листа,—відповів він.—Чи ви колись купували аркуш паперу для листа?

Я щось не пригадував.

— Це дорога річ,—сказав він,—бо податки великі; три пенси. Ось як обкладають нас податками в цій країні. Більш нічого, крім чайових. Про чорнило не будемо говорити, на цьому вже я втрачаю.

— Скільки ви... скільки я... скільки слід мені було... скільки треба було б заплатити на чай, насмілюся спитати!—пробелькотів я, зашарівшись.

— Коли б я не мав дітей, яким прищепили віспу,—сказав лакей,—я не взяв би й шести пенсів. Коли б я не підтримував стареньку мати та ще улюблену сестру,—тут лакей почав дуже хвилюватися,—я не взяв би фартінга. Коли б я служив на доброму місці, і зі мною тут добре поводитись, я б сам просив вас прийняти подарунок, але не брав би від вас. Та я живу в розбитій халупі... сплю на вугіллі,—тут лакей залився слізьми.

Мене дуже зворушило його нещастя, і я відчув, що кожен подарунок менший за дев'ять пенсів був би просто образою. Тоді я дав йому один з моїх блискучих шилінгів. Він узяв гроші з превеликою подякою і почтивістю і відразу підкинув монету, щоб переконатися, чи не фальшива вона.

На мій превеликий конфуз, на постоялому дворі очевидно гадали, ніби я сам з'їв увесь обід без чужої допомоги. У всякому разі, коли мене саджали в дилжанс, леді з венеціанського вікна сказала кондукторові:

— Обережніше з цим хлопчиком, Джорж, бо він може луснути.

Служниці вискочили з дверей і, сміючись, дивились на мене, як на маленьке диво. Мій бідолашний друг—лакей, який тепер начебто забув про своє лихо, не був, здається, аж ніяк стурбований цим. Навпаки, він без ніякого сорому приєднався до загального сміху. Здається, саме в цей момент я усумнився в ньому. Але, будши подитячому простодушний і звикши вірити дорослим (я завжди дуже

шкодую, що в дітей ці прикмети завчасно заміняються життєвою мудрістю), я навіть і тоді не насмілювався серйозно підозрювати його.

Мушу визнати, що дуже неприємно було мені так незаслужено стати предметом жартів кучера і кондуктора. Вони казали, що карета посувається важко, бо я в ній сиджу, і що краще було відіслати мене вантажною фурую. Оповідання про мій гаданий апетит миттю облетіло всіх пасажирів і дуже звеселило їх. Вони запитували мене, чи платитимуть за мене в школі, як за двох братів чи як за трьох. Всю дорогу розважались вони подібними приємними жартами. Найгіршим було, що я соромився їсти й що після легенького обіду я мав лишатися голодним усю ніч (поспішаючи, я забув свої пироги в готелі). Так воно й було. Коли ми зупинились повечеряти, я не наважився нічого замовити собі, хоч мені й дуже хотілось. Сівши біля каміна, я сказав, що нічого не хочу. Та й це не врятувало мене від жартів. Хрипкоголосий джентльмен з грубим обличчям, який жував бутерброди майже всю дорогу, крім того часу, коли смоктав пиво з пляшки, сказав, що я—справжній боа-констриктор, який за один раз наїдається на довгий час. По цій мові він моментально почав уминати варену яловичину...

Ми вирушили з Ярмута о третій годині дня і мали прибути до Лондона щось о восьмій годині наступного ранку. Був погожий літній вечір. Ми проїздили через село, і я уявляв собі, якими виглядають хати всередині, що роблять мешканці. Хлопчаки бігли за нами й чіплялися за ресори, а я розмірковував, чи живі їхні батьки, чи щасливі вони вдома. Багато про що думав я, але весь час думки мої повертались до того місця, куди я їхав. Жахливі то були думки. Іноді, пригадую, повертався я думкою додому і до Пеготті. Я намагався пригадати, яким добрим хлопчиком я був перед тим, як укусив містера Мердстона. Здавалося мені, що з того часу минув цілий вік.

Ніч була не такою приємною, як вечір, бо похолодало. Я сидів стиснутий між двома джентльменами—хрипкоголосим і іншим. Засипаючи, вони мало не розчавили мене. Іноді вони так боляче стискували мене, що я не міг утриматися від крику:

— О, будь ласка!

Вони незадоволено прокидались. Проти мене сиділа літня леді, яка, загорнувшись у велике хутряне манто, скидалась у темряві більше на копицю сіна, ніж на леді. Ця леді везла з собою кошик і не знала, що робити з ним. Нарешті їй спало на думку, що ноги в мене короткі, а тому кошика можна поставити під мене. Дуже мучив мене цей кошик, я почував себе зовсім нещасним. Та досить було мені хоч трохи ворухнутися, як посуд у кошику починав бряжчати, а леді люто штовхала мене ногою, говорячи:

— Ну, ви хоч би не совались! *Ваші* кістки, мабуть, досить молоді. Авжеж!

Нарешті, зійшло сонце, і сон моїх супутників став легший. Не можна й змалювати труднощів, які переборювали вони уві сні,

жахливо зітхаючи й хропучи. Чим вище підіймалося сонце, тим легше ставало їм спати, і помалу вони один по одному прокинулись. Мене дуже здивувало, пригадую, що кожен з них намагався удати, ніби він зовсім не спав. Ще й тепер дивує це мене, бо я часто бачив, що з усіх людських слабкостей людина найменше схильна визнавати, що заснула в поштової кареті. Так я й досі не можу зрозуміти цього.

Зайве й казати, яким чудовим місцем здався мені Лондон здалеку, як уявляв я собі пригоди своїх улюблених героїв там, як вирішив я, що в Лондоні більше див і лиха, ніж у всіх містах світу. Помалу наближались ми до нього, і вчасно прибули до постійного двору в Уайтчепелі. Забув, чи то був „Синій бик“ чи „Синій ведмідь“. Та пригадую, що то було щось „сине“, і зображення його намальовано було на задку нашого диліжанса.

Кондуктор глянув на мене, сходячи на землю, й проказав у двері контори:

— Хто чекає тут хлопчика, записаного в книгу під ім'ям Мердстона, з Блендерстона, графство Суффольк, до запитання.

Ніхто не відповідав.

— Спитайте про Копперфільда, будь ласка, сер,—сказав я, безнадійно поглядаючи вниз.

— Може хто чекає хлопчика, який записаний під ім'ям Мердстона з Блендерстона, графство Суффольк. Цей юнак носить також ім'я Копперфільда і має чекати, поки за ним прийдуть,—сказав кондуктор.—Гей! Чи тут чекає хтось такого?

Ні, ніхто не чекав мене. Я стривожено оглянувся навкруги, але запитання кондуктора не справило ніякого враження на присутніх, крім одноокого чоловіка в гетрах, який порадив начепити мені нашійника й прив'язати мене в стайні.

Принесли сідці, і я зійшов униз слідом за тою леді, що скидалась на копицю сіна; я не насмілювався й ворухнутися, поки не забрали її кошика. Тим часом усі пасажири залишили карету, незбаром віднесли багаж, коней відвели ще раніше, і ось кілька слуг відкотили карету вбік. Та все ще ніхто не з'являвся за вкритим пиллюгою хлопчиком з Блендерстона, графство Суффольк.

Я був самотніший, ніж Робінзон Крузо, бо самотності Робінзона Крузо ніхто не міг бачити. Завітав я до контори і, на запрошення клерка, пройшов за конторку й сів на ваги, на яких важили багаж. Поки я сидів, дивлячись на згортки, пакунки й книжки, вдихаючи запах стайні (назавжди відтоді цей запах пов'язаний для мене з тим ранком),—цілий похід найжахливіших думок почав марширувати в моїй голові. А що, коли ніхто не прийде за мною, то чи довго згодяться вони тримати мене тут? Чи муситиму я спати вночі в одному з дерев'яних ящиків серед багажу і митися біля смоку на дворі вранці, чи може мене виганятимуть кожної ночі й дозволитимуть тільки приходити чекати посланця, коли вранці відчинятимуть контору? А що, коли тут нема ніякої помилки, і містер Мердстон

Вирішив просто таким способом позбутися мене,—що тоді мені робити? Коли вони й дозволять мені лишатися тут, поки я не витрачу своїх семи шилінгів, то я не можу сподіватися дозволу лишатися тут, коли почну вмирати з голоду. Це було б явно незручно і неприємно для відвідувачів, та ще й зобов'язало б хазяїв „Синього бика“ чи „Синього ведмедя“ ризикувати витратами на похорон. Коли б я подався геть і спробував би пішки повернутися додому, то чи міг я сподіватися пройти такий великий шлях і чи міг я бути певний у будькому, крім Пеготті, навіть коли б я дійшов додому. Може, розшукати найближчих представників влади й запропонувати свої послуги, як солдата, чи моряка? Та ні, я був занадто малий і мабуть вони не взяли б мене. Ці думки й ще сотні подібних думок кидали мене в жар, я тремтів від поганих передчуттів. У самому розпалі цих гарячкових уявлень якийсь чоловік увійшов і прошепотів щось клеркові. Той зняв мене з вагів і передав прибулому, ніби я був куплений, зважений, оплачений і виданий покупцеві.

Виходячи з контори, рука в руку з цим новим знайомим, я нишком глянув на нього. То був худорлявий, блідий молодий чоловік, з запалими щоками й з підборіддям майже таким же чорним, як у містера Мердстона; але на цьому схожість закінчувалася, бо бакенбарди його були поголені, а волосся було не блискуче, а брудне і скуйовджене. Він був у чорному костюмі, що теж був досить брудний і зім'ятий, рукава й халяви йому були занадто короткі. Його білий галстук був не зовсім чистий. Я не гадав і не гадаю, що цей галстук був єдиною білизнаю, яку він носив, але то була єдина білизна, яку він показував, або про яку можна було хоч догадатися.

— Ви—новий хлопчик?—спитав він.

— Так, сер,—відповів я.

Принаймні, так я гадав. Я не знав цього напевне.

— Я один з вихователів Салем-Гауза,—сказав він.

Я уклонився йому й сновнився побожного остраху. Я так соромився натякати на таку рядову річ, як моя скриня, ученому й вихователеві Салем-Гауза, що ми пройшли чималеньку віддаль від двору, поки я насмілювався зауважити про це. Ми повернулися після того, як я несміливо висловив думку, що скриня може пізніше стати мені в пригоді. Вихователь сказав клеркові, що візник має приїхати за скринєю ввечері.

— Пробачте, сер,—сказав я, коли ми відійшли на ту ж віддаль, що й раніше,—це далеко?

— Біля Блекгідза,—відповідав він.

— А це далеко, сер?—збентежено перепитав я.

— Далеченько,—сказав він.—Ми потім поїдемо каретою. Щось із шість миль.

Я почував себе таким кволим і стомленим, що сама навіть думка про шестимильну прогулянку пішки лякала мене. Я наважився сказати йому, що нічого не їв цілу ніч, і що коли б він дозволив мені

купити шось поїсти, то я був би дуже зобов'язаний йому. Це його начебто здивувало—пригадую, він зупинився й глянув на мене і, поміркувавши деякий час, він сказав, що хотів завітати до однієї старої особи, яка живе поблизу, і що найкраще для мене було б купити трохи хліба, або ще чогось корисного, і поснідати в її домі, де ми зможемо дістати трохи молока.

Отож ми зазирали у вікно пекарні, я вказав на кілька сортів хліба, але вихователь не схвалював мій вибір; нарешті ми вибрали добрий шматок сірого хліба, який коштував мені три пенси. Потім у бакалійній крамничці ми купили яйце і шматок смугастої шинки; мені здалося, що я дістав багато рещи з другого свого блискучого шилінга, а тому я визнав Лондон дуже дешевим місцем. Заготувавши провіант, ми рушили крізь величезний гамір і галас, який неймовірно приголомшив мене. Пішли ми через міст, що, без сумніву, був Лондонським мостом (здається, вчитель навіть пояснив мені це, але я майже спав), аж поки не дісталися до бідного будинку, який був частиною якоїсь богадільні; я зрозумів це з зовнішнього вигляду будинку й з напису над ворітьми, який оголошував, що богадільня ця збудована для двадцяти п'яти бідних жінок.

Вихователь із Салем-Гауза відчинив одні з кількох маленьких чорних дверей, які були дуже схожі між собою; збоку і згори біля кожних дверей було по маленькому скісному віконцю. Ми увійшли в кімнату однієї з тих бідних старих жінок; вона саме тоді роздмухувала вогонь, щоб зігріти воду в казанку. Побачивши вихователя, стара припинила роботу, поклала міхи на коліна й начебто пролепетала.

— Мій Чарлі!

Але, побачивши мене, вона підвелась і, потираючи руки, збентежено й незграбно спробувала зробити реверанс.

— Чи можете ви приготувати цьому юному джентльменові його сніданок?—спитав вихователь із Салем-Гауза.

— Чи можу я?—сказала стара.—Таки можу, напевно.

— Як почуває себе сьогодні місіс Фіббітсон?—спитав вихователь, глянувши на другу стару жінку, що сиділа у великому кріслі перед вогнем. Жінка ця являла собою таку купу лахміття, що я й донині радий, що тоді помилково не сів на неї.

— Ах, їй дуже погано,—відповідала перша стара жінка.—Сьогодні—один з її поганих днів. Коли б вогонь загас чомусь, так вона, мабуть, теж загасла б і ніколи більше не повернулась до життя.

Я теж глянув на неї. Хоч день був теплий, але вона начебто не думала ні про що, крім вогню. Мені здалося, що вона ревнувала вогонь навіть до казанка. Маю підстави гадати, що її розгнівало те, що вогонь змушений був варити для мене яйце й смажити шинку. Я побачив на власні очі, як вона погрожувала мені кулаком, коли пророблялись ці кулінарські операції, і ніхто більше не дивився на неї. Сонячне проміння проходило крізь віконце, але вона повернулася спиною до сонця, загороджуючи вогонь, нібито вона ревнює

підтримувала тепло у вогні, а не вогонь підтримував її тепло. Дуже недовіжливо стежила вона за полум'ям. Готування мого сніданку закінчилось, вогонь запалав дужче, і стара так розвеселилася, що голосно розсміялась. Дуже немелодійний сміх у неї був, мушу сказати.

Я взявся за свій сірий хліб, яйце й шмат шинки, що до них приєднали кухоль молока, і почав розкішний бенкет. У самому розпалі цього бенкету—стара звернулася до вихователя:

— Ви захопили з собою флейту?

— Так,—відказав він.

— Заграйте на ній,—благально мовила стара.—Заграйте.

Тоді вихователь засунув руку за обшлаг свого сюртука й витяг флейту, розділену на три частини, згвинтив її і негайно почав грати. Я маю враження, після багатьох років міркування про це, що ніколи ніхто в світі не грав гірше. Звуки ці були найжахливіші з усіх природних або штучних звуків, які я будьколи чув. Не знаю, що то був за мотив,—якщо взагалі було щось подібне до мотиву в його грі, в чому я маю великі сумніви,—але вплив цієї музики на мене був такий, що поперше я почав згадувати всі свої лиха, а далі не зміг утриматись від сліз; потім я втратив апетит; і нарешті мені так захотілося спати, що я мимоволі заплющив очі. Очі мої заплющувалися дедалі щільніше, я почав куняти... Все пливе передо мною в якомусь тумані. У тумані пливе маленька кімнатка, з відкритим буфетом у кутку і з твердими стільцями, у тумані—маленькі східці, що ведуть до кімнати нагорі і три павлині пера, що висять над каміном—пригадую, я, увійшовши, уявив собі, що подумав би павлин, коли б знав, яка доля судилася його оздобі... Я куняю, я засипаю. Зникають звуки флейти, чую я натомість рипіння коліс поштової карети, і я знову їду. Карету штовхнуло, я раптом прокидаюся, знову чую звуки флейти, вихователь із Салем-Гауза сидить, схрестивши ноги, й журно грає, а стара в захваті слухає його. Ось вона зникає в тумані, зникає в тумані й він, зникає в тумані все, нема вже ні флейти, ні вихователя, ні Салем-Гауза, ні Давіда Копперфільда—нічого, крім важкого сну.

Мабуть, мені приснилося, що, коли він дмухав у цю нещасну флейту, стара, яка все ближче підходила до нього в екстазі, схилилась над спинкою його стільця й любовно обняла його шию, а він на момент зупинив свою гру. Я був у якомусь перехідному стані між сном і пильнуванням, бо коли він закінчив—хоч мені це неймовірним здавалось, але нарешті він припинив гру—я побачив і почув, як ця сама стара спитала місіс Фіббітсон:

— Хіба ж це не чудово?

А місіс Фіббітсон відповіла на це:

— Авжеж, авжеж!—і кивнула головою в бік вогню. Я підозрюю, що саме вогневі завдячувала вона цю музику.

Коли я мабуть довгенько покуняв, вихователь із Салем-Гауза знову розгвинтив свою флейту на три частини, поклав її за обшлаг сюртука й пішов зі мною геть. Дуже швидко ми зустріли карету й

сіли на її дах. Але я так смертельно хотів спати, що при першій же зупинці мене покладали всередину, де не було пасажирів. Там я міцно спав. Прокинувшись, я побачив, що коні поволі тягнуть карету на крутий пагорбок між зеленими деревами. Карета зупинилась, прибувши на кінцеву станцію.

Ми з вихователем пройшли коротку відстань до Салем-Гауза. Цей будинок був оточений високою цегляною стіною й мав дуже похмурий вигляд. Над ворітьми в цій стіні висіла дошка з написом „Салем-Гауз“. Ми подзвонили, і через ґрати у воротах на нас глянуло сердите обличчя; коли ворота відчинилися, я побачив, що обличчя це належить дебелому чоловікові з дерев'яною ногою; у нього була товста бичача шия, опуклий бичачий лоб і коротко пострижене волосся на голові.

— Новий хлопчик,—сказав вихователь.

Чоловік з дерев'яною ногою окинув мене всього поглядом—це не забрало багато часу, бо я був істотою невеликою—замкнув ворота за нами і витяг ключ із щілини. Ми пішли до будинку, серед темних дерев. Раптом чоловік з дерев'яною ногою гукнув моему супутникові:

— Галло!

Ми оглянулись. Він стояв перед дверима своєї маленької сторожки, тримаючи пару черевиків у руці.

— Ось! Швець заходив,—сказав він,—коли вас не було, містер Мелл. Він каже, що не може їх більше полагодити. Він каже, що тут і шматка колишніх черевиків не лишилось. Він дивувався, що ви сподіваєтесь полагодити це.

По цій мові він жбурнув черевики містерові Меллу. Той відійшов на кілька кроків назад, щоб підняти їх, і дивився на них (дуже розпачливо) увесь час, поки ми йшли разом. Тоді я помітив уперше, що черевики на його ногах були ще гіршими й що його шкарпетки подерлися в одному місці.

Салем-Гауз являв собою квадратну цегляну будову з флігелями, вигляд він мав голий і непривітний. Все навкруги було напрочуд тихо. Я сказав містерові Меллові, що, мабуть, хлопці пішли кудись, але він начебто здивувався, що я не знаю, що то був час канікул. Всі хлопці поїхали додому. Містер Крікль, власник закладу, відпочивав на морському березі з місіс і міс Крікль. А мене надіслали сюди в час канікул на покарання за мій злочин. Усе це він пояснив мені на ходу.

Я глянув на шкільний клас, куди він привів мене. Здався цей клас мені найпустельнішим і найзабутнішим місцем у світі. Я й тепер бачу його. Довга кімната, з трьома довгими рядами парт і шістьма рядами лав. По стінах понатикані цвяхи для капелюхів і грифельних дошок. Уривки старих зошитів укривають брудну підлогу. Кілька коробок для шовковичних черв'яків, зроблені теж із зошитів, розсипані по партах. Дві бідолашні білі мишки, покинуті своїм власником, бігають вниз і вгору у запорошеному пилом замку, зробленому з картону і дроту; своїми червоними оченятами вони шукають

в усіх кутках чогось їстинного. Пташка в клітинці, лише трохи більшої розмірами за її саму, похмуро злітає на жердинку в два дюйми заввишки і зістрибує звідти, але вона не співає і не щебече. Якийсь дивний нездоровий запах просякає кімнату—ніби запах пліснявого бархату, гнилих яблук чи погнилих книжок. Навряд чи більше чорнил розлито було б по цій кімнаті, коли б вона не мала покрівлі й небеса сипали б чорнильним дощем, снігом і градом в усі пори року.

Містер Мелл залишив мене, понісши свої неполагоджені черевики нагору. Я поволі почвалав до іншого кінця кімнати, спостерігаючи всі ці речі. Раптом я наштовхнувся на картонний плакат, який лежав на парті. На плакаті цьому були старанно написані такі слова: „*Бережіться! Кусається!*“ Я негайно сховався за парту, бо гадав, що там ховається, принаймні, великий пес. Але, як пильно не обдивлявся я навкруги, не міг я побачити нічого подібного. Я все ще шукав цю страшну істоту, коли містер Мелл повернувся і спитав, що я роблю:

— Прошу пробачення, сер,—сказав я,—я шукаю собаку.

— Собаку?—спитав він.—Яку собаку?

— А хіба то не собака, сер?

— Яка така собака?

— А та, що її треба берегтися, сер, що кусається?

— Ні, Копперфільд,—похмуро сказав він,—то не собака. То хлопчик. Я маю наказ, Копперфільд, повісити цей плакат вам на спину. Мені дуже сумно почати цим знайомство з вами, але я повинен зробити це.

Тут він нахилив мене й прив'язав мені на плечі, мов торбу, плакат, який зроблений був спеціально для цієї мети. І куди б я не йшов після цього, я мав утіху носити його.

Ніхто не може уявити собі, що вистраждав я через цей плакат. Чи міг мене бачити хтось, чи ні,—все одно мені завжди здавалось, що хтось читає його. Не міг я знайти порятунку й тоді, коли повертався й бачив, що нікого нема позаду. Бо завжди мені здавалось, що тепер за спиною хтось є. Жорстокий чоловік з дерев'яною ногою додав ще більше лиха до моїх страждань. Він був тут владою, і варт йому було побачити, що я притулюся до дерева, стіни чи будинку, як він ревів за дверей своєї сторожки:

— Галло, ви, сер! Копперфільд! Покажіть цей ваш значок, абож я напишу скаргу на вас!

Майданчик для ігор являв собою голий, гравієм усипаний двір; на нього виходили задній фасад будинку й службові приміщення. Я знав, що слуги читають цей плакат, що м'ясник читає його, що пекар читає його, що кожен, одним словом, хто приходив до будинку вранці, коли мені наказано було гуляти, читав, що мене треба берегтися, бо я кусаюсь. Пригадую, що я прямо таки почав боятися сам себе, наче якогось дикого хлопця, що кусається.

На старих воротах цього майданчика для ігор хлопці мали звичай вирізувати свої імена. Ворота були цілком укриті цими написами.

Сповнений жаху перед кінцем вакацій, коли мають повернутися хлопці, я не міг прочитати жодного з тих імен, не замислившись, яким тоном і з яким наголосом читатиме власник того імени: „Бережіться! Кусається!“ Був один хлопець, якийсь Дж. Стірфорс, який вирізував своє ім'я дуже глибоко й дуже часто. Я вирішив, що він прочитає той напис міцним голосом, а потім наскубе мені чуба. Був інший хлопець—Томмі Тредльс; я боявся, що він зробить з цього собі забавку й удаватиме, ніби страшенно лякається мене. Був третій—Джордж Демпль; він—уявляв я собі—співатиме ті слова. Я дивився—маленька тремтюча істота—на ці ворота, аж поки мені не здалося, що власники всіх тих імен—їх було сорок п'ять тоді в школі, як повідомив містер Мелл—надсилають мене до суду й гукають кожен на свій манір: „Бережіться! Кусається!“

Цей жах переслідував мене серед парт і лав. Цей жах переслідував мене між рядами порожніх ліжок, коли я пробирався між ними до своєї постелі; він не покидав мене і в моїй власній постелі. Пригадую, ніч за ніччю марив я, як знову гуляю з своєю матір'ю, як їду гостювати до містера Пеготті, як подорожую на даху поштової карети, як знову обідаю з моїм нещасним другом, лакеєм,—і в усіх цих обставинах люди раптом скрикують і злякано зупиняються, побачивши, на мое лихо, що на мені—лише нічна сорочка й той плакат.

Ставали нестерпними монотонні дні мого життя, коли я постійно з жахом чекав дня відкриття школи. Містер Мелл щодня задавав мені багато уроків. Але я успішно робив їх, бо там не було містера й міс Мердстонів. Перед уроками й після них я йшов на прогулянку, і за мною стежив, як я вже зазначив, чоловік на дерев'яній нозі. Туман навколо будинку. Зелені поламаних флагштоки на дворі. Старий басейн, сірі пні кількох похмурих дерев, які начебто більше дощу висмоктали, ніж усі інші дерева, і менше бачили сонця. Як жваво постає все це в моєму мозку. О першій годині ми обідали—містер Мелл і я—в кутку довгої їдальні, уставленої столами, де пахло жиром. Потім ми знову сідали за уроки аж до чаю, що його містер Мелл пив із синьої чашки, а я—з бляшаного кухлика. Цілий день і до сьомої чи восьмої години увечері містер Мелл за своєю ветхою партою в класі ревно працював, озброєний пером, чорнилами, лінійкою, книжками й паперами. Я потім довідався, що то він приводив до ладу рахунки за останнє півріччя... Закінчивши справу, він витягав свою флейту й грав на ній, аж поки мені починало здаватися, що він помалу видмухає всю свою душу у великий отвір на одному кінці флейти, і вона вислизне з другого кінця.

Уявляю себе, маленького, у тьмяно освітлених кімнатах. Ось сиджу я, схиливши голову на руки, прислухаючися до журливої музики містера Мелла й зубрячи уроки на завтра. Уявляю, як я закриваю книжки і все ще слухаю журливу музику містера Мелла. Під звуки флейти бачу я свій рідний дім, чую віяння вітру в ярмутських долинах; сум і самотність охоплюють мене. Уявляю, як я йду спати, крокуючи

через порожні кімнати, як сідаю на ліжку й плачу, що ні слова не пише мені Пеготті. Уявляю, як сходжу я вниз уранці і дивлюся крізь вікно на шкільний дзвін, що висить на верхівці флігеля, під флюгером. З жахом думаю я про той час, коли цей дзвін закличе Дж. Стірфорса та інших до навчання. Більше, ніж цього, боюся я лише того часу, коли чоловік на дерев'яній нозі розчинить заіржавлені ворота, щоб впустити жадливого містера Крікля. І хоч я був не дуже небезпечною особою, але завжди носив я ту саму пересторогу на своїй спині.

Містер Мелл ніколи не розмовляв багато зо мною, але ніколи він не був зо мною жорстоким. Ми потоваришували без балачок. Забув я зазначити, що він іноді розмовляв сам з собою, кривив обличчя, стискав кулаки, скрипів зубами й неймовірно скуб себе за волосся. Була в нього така звичка. Спочатку вона лякала мене, проте згодом я звик до неї.

РОЗДІЛ VI

Я ЗБІЛЬШУЮ КОЛО СВОЇХ ЗНАЙОМИХ

Отак я жив щось із місяць. Раптом чоловік з дерев'яною ногою почав шкутильгати повсюди з шваброю й відром води. Я зрозумів, що ці готування робляться до прийому містера Крікля й хлопців. Я не помилився. Незабаром швабра вдерлася до класу й вигнала містера Мелла та мене. Тепер ми жили, де прийдеться, кілька днів, і весь час завжди заважали двом чи трьом молодим жінкам, які раніше рідко показувались на очі. Ми весь час утопали в хмарах пилу і я чхав так, неначе Салем-Гауз був великою табакеркою.

Одного дня містер Мелл повідав мені, що містер Крікль повернеться додому цього вечора. Увечері після чаю я почув, що він повернувся. Перед тим, як лягати спати, чоловік з дерев'яною ногою повів мене до хазяїна.

Та частина будинку, де жив містер Крікль, була значно вигіднішою, ніж наша. Його затишний садок—такий приємний після нашого курного майданчика для ігор, що був пустинею в мініатюрі, і мені здавалося, що тільки верблюди, якийсь дромадер, може почувати себе привільно на цьому майданчику. Та я вважав нечуваною зухвалістю навіть звернути увагу на те, що і коридор має приємніший вигляд, ніж клас. Я йшов цим коридором, заздальгідь тремтячи перед містером Кріклем. Увійшовши до кімнати, я був уже такий переляканий, що майже не помітив ні місіс Крікль, ні міс Крікль (а вони обидві були у вітальні), я не бачив нічого, крім містера Крікля. Цей дебелий джентльмен, увішаний годинниковими ланцюжками й брелоками, сидів у кріслі; перед ним стояли великий кухоль і пляшка.

— Еге!—сказав містер Крікль.—Так оце той юний джентльмен, що йому треба підпиляти зуби? Оберніть його.

Чоловік на дерев'янці повернув мене так, щоб видно було плакат. Коли на думку сторожа минуло досить часу, щоб ґрунтовно розглянути напис, він знову повернув мене лицем до містера Крікля і зайняв місце з боку хазяїна. Обличчя містера Крікля було червоне, маленькі очі глибоко сиділи в голові; на лобі йому випиналися товсті жили, у нього був коротенький ніс і велике підборіддя. На маківці в нього рожевіла лисина в рамці рідкого сивого волосся, яке двома вогкуватими пасемцями зачісане було наперед. Найбільше вразило мене те, що він начебто не мав голосу і говорив пошепки. Чи то це коштувало йому великих зусиль, чи то він гнівався, що говорить так кволо,—але, коли він говорив, то сердите обличчя його ставало ще сердитішим, жили набухали ще більше; тому я тепер не дивуюсь, що ця його вада тоді вразила мене, як головна характеристика властивість містера Крікля.

— Гаразд,—сказав містер Крікль,—а як з поведінкою в цього хлопця?

— Покищо він ні в чому не завинив,—відказав Дерев'янка. Не було ще нагоди.

Містер Крікль, здалось мені, був розчарований. Здалось мені, що місіс і міс Крікль (тоді я вперше помітив їх, вони обидві були худорляві й тихі) не були розчаровані.

— А йдіть но сюди, сер!—сказав, кивнувши мені, містер Крікль.

— А йдіть но!—сказав Дерев'янка, повторюючи цей жест.

— Я маю щастя бути знайомим з вашим вітчимом,—прошепотів містер Крікль, беручи мене за вухо,—це високодостойний чоловік, чоловік з твердим характером. Він знає мене, і я його знаю. А ви мене знаєте? Га?—сказав містер Крікль, з мрторошною грайливістю щиплючи мені вухо.

— Ще ні, сер,—сказав я, звиваючись від болю.

— Ще ні? Га?—повторив містер Крікль.—Та незабаром узнаете! Га?

— Незабаром узнаете! Га?—повторив Дерев'янка. Згодом я пересвідчився, що він з своїм міцним голосом був завжди ніби перекладачем промов містера Крікля до хлопців.

Я дуже зляканий сказав, що сподіваюсь незабаром узнати його, коли така його воля. Весь час я почував, що вуха мої палають: він так боляче щипав їх.

— Я вам скажу, хто я такий,—шепотів містер Крікль, випускаючи нарешті мое вухо, але востанне так скрутивши його, що сльози виступили мені на очах.—Я—азіат.

— Азіат!—повторив Дерев'янка.

— Коли я кажу, що зроблю якусь річ, то я роблю її,—сказав містер Крікль.—І коли я хочу, щоб було зроблене щонебудь, то це буде зроблено.

...щоб було зроблено, то буде зроблено,—повторив Дерев'янка.

— У мене характер рішучий,—вів далі містер Крікль.—Отакій я. Я виконую свій обов'язок. Ось що я роблю. Коли моя плоть і

кров,—кажучи це, він глянув на міс Крікль,—коли вона повстає проти мене, то вона більше не плоть і не кров моя. Я її жену геть. Чи той волоцюга,—звернувся він до чоловіка з дерев'яною,—заходив сюди знову.

— Ні,—була відповідь.

— Ні,—сказав містер Крікль,—він добре знає. Він знає мене. Не пускати його! Кажу вам, не пускати його,—сказав містер Крікль, вдаривши рукою об стіл і глянувши на міс Крікль,—бо він мене знає! А тепер ви теж починаєте мене узнавати, мій юний друже, і можете йти. Відведіть його.

Я був дуже радий цьому наказу, бо міс і міс Крікль витирали собі очі, і я турбувався за них не менше, ніж за самого себе. Але я збирався звернутись до господаря з проханням про одну річ, яка дуже непокоїла мене. Тому я не міг утриматись, хоч сам здивувався з такої сміливості.

— Будь ласка, сер...—почав я.

Містер Крікль прошепотів:

— Га? Це що таке?

Він уп'яв у мене очі, ніби хотів спалити мене своїм поглядом.

— Будь ласка, сер,—пробелькотав я,—коли б мені дозволили (я справді дуже шкодую, сер, про свій вчинок...), коли б мені дозволили зняти цей напис, поки хлопці повернуться...

Чи серйозно зробив це містер Крікль, чи він тільки хотів налякати мене, не знаю. Але він скочив з крісла, і я стрімголов подався геть, не чекаючи на чоловіка з дерев'яною ногою. Я біг, не зупиняючись, аж до своєї спальні. Побачивши там, що мене не переслідують, я ліг у ліжку, бо вже був час спати, і кілька годин пролежав, тремтячи, без сну.

Наступного ранку повернувся містер Шарп. Містер Шарп був перший вихователь, чином вищий, ніж містер Мелл. Містер Мелл їв разом з хлопцями, а містер Шарп обідав і вечеряв за столом містера Крікля. Містер Шарп був кволий джентльмен делікатного вигляду, з довжелезним носом; голову він завжди хилив на бік, ніби вона була занадто важкою для нього. Волосся його було дуже м'яке і хвилясте. Але перший же з хлопців поінформував мене, що то був парик (та ще й купований у торговця старими речами) і що містер Шарп кожної суботи ввечері ходить завивати свій парик.

Ніхто інший як Томмі Тредльс збагатив мене цими знаннями. Він перший з хлопців повернувся до школи. Він відрекомендувався, повідомивши мене, що я, мабуть, знайшов його ім'я на правому стовпі воріт, над верхньою завісою.

— Тредльс?—спитав я, бо дуже добре вивчив ці ворота.

— Він самий,—відказав він і попросив скласти докладний звіт про мене та мою сім'ю.

Для мене то була щаслива обставина, що Тредльс повернувся перший. Він так втішався моїм плакатом, що врятував мене від неприємностей, яких можна було сподіватись від хлопців. Як тільки

прибував якийсь хлопчик, великий чи маленький, Томмі рекомендував мене такими словами:

— Дивіться! От забавка!

На щастя, хлопці повернулись здебільшого в сумному настрої і не так люто накинулись на мене, як я сподівався. Щоправда, дехто з них витанцьовував навколо мене якийсь індійський танець, а більша частина не могла утриматися від спокуси подразнити мене: вони гладили й пестили мене, щоб я не кусався, й казали: „На місце, Рябко!“ Я, звичайно, бентежився серед такої сили незнайомих хлопців. І це коштувало мені трохи сліз. Але загалом усе обійшлося краще, ніж я гадав. Проте, я не вважався формально прийнятим до компанії школярів, аж поки не прибув Дж. Стірфорс. До цього хлопця, який мав репутацію першого учня і добродушний вигляд і який був років на шість старший за мене, мене привели, ніби до високої урядової особи. Під наметом на майданчику для ігор він розпитав про подробиці мого покарання і ласкаво висловив свою думку, що то „дурниці“; за це я лишився вдячним йому назавжди.

— Скільки у тебе грошей, Копперфільд?—спитав він, прогулюючись зо мною після того, як вищезгаданим висловом покінчив з моїми справами.

Я сказав йому, що маю сім шилінгів.

— Краще було б тобі віддати їх мені на схов,—сказав він.—Принаймні, ти можеш це зробити, коли хочеш. А не хочеш,—не треба.

Я поспішив погодитися з його дружньою пропозицією, і, відкривши гаманець Пеготті, висипав гроші йому в долоню.

— Чи не хочеш витратити щось зараз?—спитав він мене.

— Ні, спасибі,—відповів я.

— А коли хочеш, то можеш, знаєш,—сказав Стірфорс.—Скажи тільки.

— Ні, спасибі, сер,—повторив я.

— А може тобі хотілося б витратити пару шилінгів на пляшку смородинової наливки, щоб розпити в спальні?—наполягав Стірфорс.—Ти, здається, приписаний до моєї спальні.

Хоч це раніше і не спадало мені на думку, але я сказав, що, звичайно, хотів би.

— Дуже добре,—сказав Стірфорс.—Смію сказати, що ти щасливий був би витратити ще шилінг—другий на мигдалеве пирожне.

Я сказав, що, звичайно, це я й хотів зробити.

— І ще шилінг—другий на бісквіти, та ще один на фрукти, га?—сказав Стірфорс.—Кажу тобі, юний Копперфільд, ти це можеш зробити.

Я посміхнувся, бо він посміхався, але я таки був трохи стурбований.

— Гарзд!—продовжував Стірфорс,—треба ж цю справу влаштувати якнайкраще; от і все. Я зроблю все, що можу, для тебе. Я можу виходити з школи, коли схочу, і я тобі притарабаню всі припаси.

По цій мові він поклав гроші в кишеню і ласкаво попросив мене не турбуватись: він сам подбає, щоб усе було як слід.

Він дотримав свого слова. Правда, в глибині душі здавалось мені, що справа йшла зовсім не так, як слід. Бо я побоювався, що це було марнотратство, та ще шкода було подарованих мені матір'ю двох півкрон. Проте, я зберіг клопоть паперу, в якому вони були загорнуті: це було коштовне заощадження. Коли ми прийшли до спальні, він витяг усе куплене на сім шилінгів і поклав ці речі на мое ліжко, під місячне проміння, кажучи:

— Маєш, юний Копперфільд! Слово честі, в тебе буде королівський бенкет.

Я й думати не міг про те, щоб керувати бенкетом, коли він був тут. Руки мої тремтіли при самій тільки думці про це. Я попросив його зробити мені ласку й головувати. Моя просьба була підтримана всіма іншими хлопцями в нашій кімнаті; він погодився і, сівши на мою подушку,—з досконалою чемністю, мушу я зазначити—став роздавати ласощі, наливати смородинівку в маленьку чарку без ніжки, його особисту власність. Щождо мене, то я сидів ліворуч від нього, а решта скупчилась навколо нас, на найближчих ліжках і на підлозі.

Добре пам'ятаю, як сиділи ми там, розмовляючи пошепки; вірніше сказати, вони розмовляли між собою, а я шанобливо слухав. Місячне проміння проникало крізь вікно в кімнату, змальовуючи відбиток вікна на підлозі. Більшість з нас сиділи в потемках; тільки інколи Стірфорс умочав паличку в банку з фосфором,¹ коли хотів знайти щось. Тоді нас осяював короткий й мерехтливий синій відблиск. Якесь загадкове почуття, навіяне темрявою, таємничість нашого бенкету, обережний шепіт,—усе це захоплює мене, я прислухаюсь до хлоп'ячих розмов з безпорадним почуттям урочистості і жаху; я щасливий, що всі вони такі близькі; я лякаюсь (хоч намагаюся сміятись), коли Тредльс запевняє, ніби бачить у кутку привид.

Я почув усяку всячину про школу й про все, що її стосувалось. Я почув, що містер Крікль не без підстав називав себе азіатом, він був найсуворішим і найнешаднішим з вихователів; він день-у-день розсипав удари направо й наліво, вдираючись у юрбу хлопців, немов лютий вовк в отару овець, і нещадно шмагаючи їх. Він не знав і не вмів нічого, крім шмагання, а в іншому був більшим неуком (так заявив Дж. Стірфорс), ніж найостанніший учень у школі. Багато років тому він був дрібним крамарем у Боро і взявся до шкільної справи після того, як збанкрутував на торгівлі хмелем; відкрив він цей заклад на гроші місіс Крікль. І ще почув я багато відомостей такого порядку, що мене дивувало тільки, звідки вони все це знають.

Я почув, що чоловік з дерев'яною ногою,—його звали Тенгей, був диким варваром, який раніше допомагав містерові Кріклю у торгівлі хмелем, а потім пішов разом з ним по науковій лінії; трапилось це тому, вважали хлопці, що він зламав собі ногу на службі

¹ За тих часів ще не було сірників.—*Ред.*

в містера Крікля, де виконував безліч безчесних справ для нього і знав усі його таємниці. За винятком містера Крікля,—почув я,—Тенгей вважав усю установу, вихователів і учнів, своїми природними ворогами, і єдиною втіхою його життя було виявляти гнів і лють. Ще почув я, що у містера Крікля був син, який ворогував з Тенгеєм і, викладавши в школі, одного разу посварився з своїм батьком, вважаючи, що дисципліну запроваджують занадто суворими засобами. Крім того, гадали, що він протестував проти брутального поводження батька з матір'ю. Отже,—почув я,—містер Крікль вигнав його за двері, а місіс і міс Крікль від того часу завжди сумують.

Але найдивніше, що я почув про містера Крікля, це те, що був один хлопець у школі, на якого він ніколи не наважувався підвести руку; і цим хлопцем був Дж. Стірфорс. Стірфорс сам підтвердив це й сказав, що хотів би побачити, як він спробує це зробити. Якийсь несміливий хлопець (не я) спитав, як він вчинив би, побачивши це. Дж. Стірфорс занурив паличку у банку з фосфором, щоб сяйво освітило його відповідь, і заявив, що насамперед уклав би його, добре давши по лобу пляшкою з чорнилами, яка завжди стояла на каміні. Деякий час сиділи ми в потемках, притаївши подих.

Почув я, що містер Шарп і містер Мелл обидва дістають злиденну платню. І коли до столу містера Крікля подають на обід гарячі й холодні страви, то містерові Шарпу завжди доводиться казати, що він воліє краще їсти холодне. Ці відомості теж підтвердив Дж. Стірфорс—єдиний учень, який обідав разом з хазяями. Почув я, що парик містера Шарпа був йому не по мірці; і нічого йому пишатись (—учні, звичайно, казали „задаватися“) цим париком, бо власне руде волосся містера Шарпа дуже виразно видно на потилиці.

Почув я, що за одного хлопця—сина торговця вугіллям—плату за навчання вносили вугіллям; тому його називали „обмін або товаро-обмін“—взявши це прізвисько з арифметичного задачника. Почув я також, що столове пиво—це просто грабіж, а пудинг—податок на батьків.

Ще почув я, що вся школа певна була, що міс Крікль закохана в Стірфорса; і це здалося мені цілком правдоподібним, коли я в темряві слухав його милий голос, уявляв собі його гарне обличчя, мальовничі кучері, його гарні манери,—безперечно, це могло бути правдою.

Почув я, що містер Мелл був непоганим чолов'ягою, але не мав і шести пенсів за душею; і що, без сумніву, стара місіс Мелл—його мати—була бідна, як церковна миша. Я згадав тоді про свій сніданок і про невиразні слова „мій Чарлі“. Але з приємністю пригадую, що тоді я про це мовчав, як риба.

За всіма цими розмовами бенкет наш трохи затягнувся. Більшість гостей пішла спати, як тільки покінчили з наїдками та наливкою. А ми сиділи напівроздягнені і перешіптувались ще довгий час, та нарешті теж полягали.

— Надобраніч, юний Копперфільд,—сказав Стірфорс.—Я візьму тебе під свою опіку.

— Ви дуже добрі,—вдячно відповів я.—Спасибі вам.

— А в тебе нема сестри?—спитав Стірфорс, позіхаючи.

— Ні,—відповів я.

— Шкода,—сказав Стірфорс.—Коли б у тебе була сестра, то це була б, мабуть, гарненька, боязка, світлоока дівчинка. Мені хотілося б познайомитися з нею. Надобраніч, юний Копперфільд.

— Надобраніч, сер,—відповів я.

Довго думав я про нього, лежачи в ліжку. Пригадую, як я встав глянути на нього; він лежав під місячним промінням, підвівши вгору прекрасне обличчя й легко закинувши руку під голову. В очах моїх він був особою великої могутності; безперечно, саме тому думки мої зверталися до нього. У місячному промінні над ним не стояла ніяка затьмарена постать. У саду, що снівся мені цілу ніч, не було темних слідів його ніг.

РОЗДІЛ VII

МІЙ ПЕРШИЙ СЕМЕСТР В САЛЕМ-ГАУЗІ

Наступного дня навчання в школі почалося всерйоз. Величезне враження, пригадую, справило на мене те, що гамір голосів у класі раптом обернувся на мертву тишу, коли після сніданку ввійшов містер Крікль і зупинився в дверях, оглядаючи нас, немов казковий велетень свої жертви.

Тенгей стояв поруч з містером Кріклем. Мені здавалось, що він зовсім даремно так люто вигукнув „тихо!“, бо хлопці і так всі сиділи німі й непорушні.

Видно було, що містер Крікль ворухить губами, а результат цього ворухіння чути було від Тенгея:

— От, хлопці, починається новий семестр. Бережіться й пильуйте в цьому новому семестрі. Раджу вам старанно готуватись до уроків, бо я завжди готовий карати. Я від свого не отступлюся. І не пробуйте стирати відмітки, які я вам ставитиму. Бо з цього нічого не вийде. Мені очей не замилиш. А тепер—всі до роботи.

Коли закінчився цей жахливий вступ і Тенгей пошкандибав геть з класу, містер Крікль підійшов до мого місця і сказав, що коли я знаменито кусаюсь, то він теж знаменито кусається. По цій мові він показав мені свою палицю й спитав, як подобається мені *цей* зуб. Чи не гострий зуб, га? Може це корінний зуб, га? Добрий в нього гостряк, га? Мабуть, він кусається, га? Кусається? При кожному запитанні він так боляче бив мене, що я аж корчився. Отак дуже скоро я був, як казав Стірфорс, посвячений у таємниці Салем-Гауза і так само скоро вмився сльозами.

Не хочу казати, що то була спеціальна відзнака, спеціально для мене. Навпаки, переважна більшість хлопців (а надто найменші) діставали таких самих ознак уваги, коли містер Крікль робив обхід класу. Півшколи корчилось і плакало, поки почались уроки. А скільки

їх корчилось й плакало, коли уроки закінчились—це я справді боюсь пригадати, щоб мене не обвинуватили в перебільшенні.

Думаю, що ніколи жоден чоловік не втішався своєю професією так, як містер Крікль. Бити хлопців—це для нього була насолода, цим він ніби задовольняв свій хижий апетит. Я певен, що особливо дратували його повнощокі хлопці. Такий хлопець справляв на нього якийсь дивний вплив, він почував себе стурбованим, аж поки не поб'є його й не відзначить на цілий день. Я теж був повнощоким, і це далось мені взнаки. Як пригадаю тепер цього чолов'ягу, в мені вся кров закипає від обурення, але обурення це якесь безстороннє: те саме почуття викликав би він у мене і тоді, коли б я ніколи не був під його владою. Проте, кров моя кипить гнівом проти нього, бо я знаю його за дурного негідника, який мав не більше права на дану йому велику владу, ніж на те, щоб бути верховним адміралом або головнокомандувачем. Та можливо, що на кожній з цих посад він зробив би значно менше зла.

Нещасні маленькі жертви безжалісного ідола, як підло поводитись ми при ньому. Як подумаю тепер, то вважаю ганьбою всього свого життя, що корився й підлабузничав перед людиною з такими нахилами й претензіями.

Ось сиджу я за партою знову, стежачи за його очима—смиренно стежачи за його очима. Він лініює зошит для чергової жертви, руки якої він щойно побив цією самою лінійкою; жертва намагається притамувати кишеньковою хустинкою біль у руці. У мене діла досить. Мені слід не стежити за його очима, а працювати, але мій погляд прикутий до нього, я намагаюсь довідатись, що робитиме він зараз, чия прийде черга страждати—моя чи когось іншого. Ряд маленьких хлопчиків позаду мене так само пильно стежать за його очима. Мабуть, він знає це, хоч удає, ніби не помічає нічого. Він жахливо кривиться, лініюючи зошит. Раптом він шугає оком уздовж нашого ряду, а ми всі схиляємось над книжками і тремтимо. За якусь секунду ми знову вп'ялись очима в нього. Якийсь нещасливий злочинець, обвинувачений в недосить добрій письмовій роботі, наближається на його команду. Злочинець нерозбірливо благає пробачення і присягається, що завтра вчитиметься краще. Містер Крікль утинає якийсь жарт перед тим, як побити його, і ми сміємось,—жалюгідні цуценята, ми сміємось, тремтячи, і обличчя в нас, мов попіл.

Ось я знову сиджу за партою сонного літнього вечора. Гамір і дзижчання лунають навколо мене, немов то не хлопці, а рій великих синіх шпанських мух. Мене переслідує теплий сморід волячого жиру (ми обідали годину чи дві тому), голова моя важка, немов свинцем налита. Цілий світ віддав би я за те, щоб поспати. Сиджу, вп'явшись очима в містера Крікля, блимаючи на нього, мов совеня. Коли сон перемагає мене на хвилину, то й крізь сон він маячить передо мною, розлінуюючи зошити, фігура містера Крікля, але він тихенько підходить до мене ззаду і повертає мене до дійсності, лишивши червону смугу на моїй спині.

Ось я граю на майданчику, а очі мої все ще прикуті до містера Крікля, хоч я не можу бачити його, бо його закриває від мене вікно; я знаю, що поблизу цього вікна він обідає; я стежу за цим вікном. Коли його обличчя з'являється у вікні, я миттю прибираю покійного й благального вигляду. Коли він визирає крізь шибку, найзухваліший хлопець (крім Стірфорса) вмить уриває найзахватніший регіт, стає тихий і замислений. Якось Тредльс (найбезталанніший хлопець у світі) ненароком розбив цю шибку м'ячем. Я й тепер здригаюсь, згадавши, як м'яч упав на священну голову містера Крікля.

Бідолашний Тредльс! У тісному блакитному костюмі ноги й руки Тредльса скидались на німецькі ковбаски, або на пампушки з варенням. Цей Тредльс був найвеселіший і найнещасливіший з усіх хлопців. Його завжди сікли—здається, його в той семестр сікли щодня, за винятком одного святкового понеділка, коли його тільки побили лінійкою по обох руках. Він раз-у-раз збирався написати своєму дядькові про це, але так і не зібрався. На короткий час він схилив голову на парту, а трохи згодом, ще з вогкими від сліз очима, знову починав сміятись і змальовувати скелетами свою грифельну дошку. Спочатку я дивувався, яку втіху знаходив Тредльс у малюванні скелетів. Деякий час я вважав його навіть якимось монахом, що нагадував собі цими символами смертності, що биття не триватиме довіку. Але, мабуть, він удався до цього мистецтва тільки тому, що скелети малювати було легко й вони не мали складних рис.

Він був дуже чесний, цей Тредльс, і вважав священним обов'язком хлопців стояти один за одного. Багато разів страждав він за це. Особливо перепало йому, коли Стірфорс розсміявся в церкві, а служка вирішив, що то зробив Тредльс, і вивів його геть. Ще й тепер бачу, мені ввижається Тредльс таким, як він тоді йшов у карцер, зневажений всією парафією. Він так і не назвав справжнього винуватця, хоч був за це побитий і ув'язнений на такий довгий час, що вийшов з карцера з цілим кладовищем скелетів, які заповнили весь його латинський словник. Але він дістав за це нагороду. Стірфорс заявив, що Тредльс не ябедник, і ми всі оцінили це, як найвищу похвалу. Щодо мене, то я згодився б витерпіти всяке катування (хоч був не такий хоробрий, як Тредльс, і значно молодший) аби здобути таку нагороду.

Однією з найбільших насолод у моєму житті було бачити, як Стірфорс іде до церкви попереду нас, руч-об-руч з міс Крікль. Я не вважав міс Крікль такою гарною, як маленька Емлі, і не любив її (не насмілювався); але я вважав її дівчиною надзвичайно привабливої зовнішності, і неперевершеною щодо тендітності. Коли Стірфорс, у білих штанах, ніс за нею її парасольку, я почував гордість, що знайомий з ним і вважав, що міс Крікль повинна обожнювати його всім серцем. Містер Шарп і містер Мелл обидва здавались мені поважними особами; але Стірфорс був перед ними, ніби сонце перед двома зорями.

Стірфорс все ще опікував мене і виявився дуже корисним другом, бо ніхто не насмілювався дражнити того, кому він зробив честь своєю підтримкою. Він не міг (у всякому разі, не робив цього)—захистити мене від містера Крікля, який дуже суворо ставився до мене. Але коли мені перепало більше, ніж звичайно, він завжди казав, що мені бракує трохи його сміливості і що він сам цього не стерпів би. Я почував, що таким способом він підбадьорював мене і вважав, що це дуже мило.

Одним-єдина користь мені була з суровості містера Крікля: коли він проходив повз лаву, на якій я сидів, і хотів мимохідь урізати мене хлистом, йому щоразу заважав плакат на моїй спині; тому плакат цей незабаром зняли, і більше я його не бачив.

Випадкова обставина зміцнила дружбу між Стірфорсом і мною; обставина ця сповнювала мене великою гордістю і задоволенням, хоч іноді приводила до незручностей. Це трапилось якось, коли він зробив мені честь розмовляти зі мною на майданчику для ігор. Я насмілювався зазначити, що щось чи хтось—я забув що саме—нагадувало щось чи когось з книжки „Перегрін Пікль“. Тоді він не сказав нічого, але вночі, коли я лягав спати, спитав мене, чи є в мене та книжка.

Я відповів, що немає, і пояснив, яким способом прочитав її. Розповів я й про інші книжки, про які вже говорив раніше.

— А ти їх пам'ятаєш?—спитав Стірфорс.

— Авжеж,—сказав я.

Пам'ять у мене була добра і мені здавалося, що пам'ятаю їх дуже добре.

— Так от що я тобі скажу, юний Копперфільд,—сказав Стірфорс,—ти їх розповіси мені. Я не можу засипати рано ввечері, і звичайно прокидаюсь трохи зарано вранці. Ми їх пройдемо одну по одній. Влаштуємо з цього щось на зразок арабських ночей.

Така пропозиція дуже підлестила мене, й ми почали здійснювати її цього самого вечора. Як спотворював я своїх улюблених авторів, переказуючи їх,—цього я неспроможний сказати, та й знати не хотів би. Але я плекав глибоку віру в них і, як мені здається, розповідав просто і серйозно; ці властивості я зберіг ще надовго.

Ці арабські ночі мали й негативну сторону: часто мені страшенно хотілося спати вночі, або не було настрою продовжувати оповідання; тоді це була важка робота, але доводилось робити її, бо розчарувати чи розгнівати Стірфорса, звичайно, була річ неможлива. А вранці, коли я з охотою поспав би ще годинку, як важко було прокидатися, мов тій султанші Шехерезаді, і провадити довге оповідання, поки не задзвонить дзвоник. Але Стірфорс був хлопець рішучий. До того ж він за це пояснював мені і арифметику, і граматику, і всі важкі уроки. Отже, я не програвав на цьому обміні. Проте, мушу віддати собі належне. Мене не спонукали ніякі егоїстичні мотиви, ніякий страх перед ним. Я обожнював і любив його, сама його похвала була достатньою нагородою. Серце мені болить і тепер, як згадаю про ці дрібниці.

Стірфорс теж уважно ставився до мене. В одному випадку він виявив свою уважність способом трохи, мабуть, неприємним для бідолашного Тредльса та інших хлопців. Обіцяний лист від Пеготті— який то втішний був лист—прибув через кілька тижнів, після початку півріччя. Разом з листом прибув торт у чудовому гнізді з апельсинів і дві пляшки солодкої наливки. Цей скарб, як і годилось, я склав до ніг Стірфорса, просячи розподілити дарунки.

— Ось що я тобі скажу, юний Копперфільд,—мовив він,—наливки ми збережемо, щоб змочувати тобі горлянку, коли розповідатимеш.

Я зашарівся й скромно попросив його про це й гадки не мав. Але він відповів, що помітив, як я іноді охрипав—отже вся наливка до останньої краплі призначається для відволожування моєї пересохлої горлянки. Після цього пляшки були замкнені в його скрині, і він власноручно давав мені випити через невеличку дірочку в пробці, коли гадав, що я потребую відновлення сил. Іноді, щоб зробити дійовішим ці ліки, він великодушно витискував у наливку сік з апельсина, або ж присмачував її імбирем, або напахчував краплею м'яти. Хоч я й не сказав би, що від таких експериментів аромат або смак напитку кращав, чи що вживати таку суміш перед сном чи натщесерце було корисно для шлунку—та пив я це з подякою і дуже радів, що Стірфорс такий уважний до мене.

Здається, ми протягом кількох місяців розповідали про Перегріна, і ще більше місяців витратили на інші оповідання. Оповідань не бракувало, наливки—теж. Бідолашний Тредльс—не можу згадати цього хлопця без посмішки й без сліз—відогравав роль античного хору. Він аж крутився від сміху в комічних місцях і тремтів від жаху, коли в оповіданні з'являлось щось загрозливе. Це частенько збивало мене. Особливо любив він удавати, ніби не може утриматись, щоб не цокотіти зубами, коли згадувалось про альгвазіла¹ в зв'язку з пригодами Жіль Блаза. Пригадую, що коли Жіль Блаз зустрів ватажка грабіжників у Мадридї, наш нещасливий жартівник так розіграв переляк, що його почув містер Крікль, проходячи через коридор. Тредльса тоді добре висікли за порушення тиші і погану поведінку в спальні.

Усе романтичне й мрійливе, що було в мені, підживлено було цими оповіданнями в потемках. Щодо цього, то такі розваги навряд чи були корисні для мене. Але те, що всі хлопці в нашій спальні носились зі мною, немов з іграшкою, і що слава про мене лунала по всій школі і привертала до мене загальну увагу, хоч я був там наймолодший, спонукало мене часто повторювати їх.

Навряд чи можна багато чого навчитися в школі, де панує сувора жорстокість, якби навіть цією школою керував і не такий тупиця, як містер Крікль. Загалом наші хлопці були, мабуть, найбільшими неуканами споміж усіх школярів, які існували будьколи. Їх занадто багато й занадто суворо приневолювали вчитись. Вони не могли вчитись

¹ Альгвазіл—іспанський поліцай.—Ред.

як слід, бо ніхто не може робити цього як слід у житті, що складається з повсякчасних невдач, мук і турбот. Але моє юне самолюбство й підтримка Стірфорса допомогли мені. Хоч це й не врятувало мене від кар, але зробило мене в той час винятком серед усіх, бо я поволі вибирав якісь зернинки знання.

В цьому мені багато допоміг містер Мелл; ласкаве ставлення його до мене я пригадую з вдячністю. Мені завжди прикро було спостерігати, як зневажливо ставиться до нього Стірфорс, як він рідко нехтує нагоду поранити почуття вихователя або підмовити на це інших. Особливо турбувало мене це з того часу, як я розповів Стірфорсові, від якого не міг ховати таємниць (як не міг ховати торти або іншу матеріальну власність), про двох старих жінок, що до них привів мене містер Мелл. Я повсякчас боявся, що Стірфорс через це глузуватиме з містера Мелла.

Мабуть, ні я, ні містер Мелл не думали, коли я снідав того пам'ятного ранку, а потім заснув під тінню пав'ячих пер і під звуки флейти,—обоє, ми, кажу, не думали до яких наслідків спричиниться той візит моєї незначної особи до богадільні. Але цей візит мав непередбачені і досить серйозні наслідки.

Одного дня містер Крикль лишився вдома, бо нездужав. Це, звичайно, спричинилось до превеликих веселощів у школі. На ранкових уроках зчинився страшений галас. Хлопці несамовито раділи: важко було впоратися з нами. І хоч жахливий Тенгей з дерев'яною заходив два чи три рази й записував імена головних крикунів, але й це не дуже вплинуло на пустунів. Хлопці певні були, що все одно вскочать у біду завтра, що б вони не робили, і, безперечно, вважали розумним хоч сьогодні повеселитись.

Власне кажучи, то був напіввільний день—субота. Але галас на майданчику для ігор міг би потурбувати містера Крикля, а для прогулянок погода була погана; тому нам наказали лишатися в школі увечері, задавши нам трохи легші уроки. У цей день щотижня містер Шарп вирушав завивати свій парик. Отже, містер Мелл, який завжди робив усю і всяку чорну роботу, лишився в школі сам.

Коли б я міг порівняти бика чи ведмедя з такою смиренною особою, як містер Мелл, то я порівняв би вихователя в цей вечір з однією з цих тварин, на яку напали тисяча псів. Пригадую, як хилив він голову, підперту кошавою рукою, над книжкою, розгорнутою на пюпітрі, як намагався він продовжувати свою втомну працю серед реву, який міг би запаморочити голову навіть спікерові¹ в палаті громад. Хлопці схоплювалися з місць, граючи в „тісної баби“. Хлопці сміялись, хлопці розмовляли, хлопці співали, хлопці танцювали, хлопці вершали, хлопці гойдали ногами, хлопці метушилися перед його очима, кривляючись, гримасуючи, глумлячись за спиною й перед очима його, глумилися з його злиднів, з його черевиків, з його сюртука, з його матері, з усього, що стосувалось до нього.

¹ Спікер— звання голови англійської палати громад.—Ред.

— Замовчіть!—крикнув містер Мелл, раптом підводячись і вдаючи книжкою об пюпітр.—Що це таке? Неможливо терпіти це! Тут збожеволіти можна. Чому ви робите це мені, хлопці?

Це він моєю книжкою вдарив об пюпітр. І я стояв поруч з ним, здивовано витріщивши на нього очі. Усі хлопці зупинились, дехто раптом здивований, дехто напівзляканий, а дехто, мабуть, засмучений.

Місце Стірфорса було в кінці класу, на протилежному боці довгої кімнати. Він притулився спиною до стіни, поклавши руки в кишені, і дивився на містера Мелла, склавши губи, ніби насвистуючи. Містер Мелл теж дивився на нього.

— Замовчіть, містер Стірфорс!—сказав містер Мелл.

— Замовчіть самі,—відповів Стірфорс, червоніючи.—Ви з ким говорите?

— Сідайте,—сказав містер Мелл.

— Сідайте самі,—відповів Стірфорс,—і займайтесь вашими справами.

В класі почувся схвальний шепіт. Але містер Мелл так зблід, що негайно запанувала тиша. Якийсь хлопець, що вискочив, збираючись зобразити його матір, раптом змінив свій намір і удав, ніби хоче очинити перо.

— Якщо ви думаєте, Стірфорс,—сказав містер Мелл,—що мені невідома влада, яку ви маєте над кожною головою тут,—він не-нароком (так я гадав) поклав руку на мою голову,—або що я не помітив, як ви кілька хвилин тому спонукали ваших молодших товаришів до всяких вихваток проти мене, то ви помиляєтесь.

— Я взагалі не завдаю собі клопоту думати про вас,—холодно відповів Стірфорс,—тому я й не помиляюсь, як бачите.

— І коли ви використовуєте ваше становище улюбленця тут, сер,—вів далі містер Мелл, і губи його тремтіли,—щоб ображати джентльмена...

— Кого? Де він?—перепинив його Стірфорс.

Тут хтось вигукнув:

— Сором, Дж. Стірфорс! Ганьба!

То вигукнув Тредльс. Але містер Мелл негайно наказав йому тримати язика за зубами.

—... Ображати того, кому не щастить у житті, сер, і хто ніколи не завдавав вам найменшої прикрості, того, кого ви маєте досить підстав не ображати—підстави ці ви розумієте, бо досить дорослі й розумні,—говорив містер Мелл, і губи його тремтіли все більше й більше,—це з вашого боку низький і бридкий вчинок. Ви можете сідати або стояти, як вам завгодно, сер. Копперфільд, ідіть сюди!

— Юний Копперфільд,—сказав Стірфорс, виходячи наперед,—піджди трошки... От що я вам скажу, містер Мелл, раз і назавжди! Коли ви дозволяєте собі називати мене низьким чи бридким, чи іншою якоюсь подібною назвою, то ви—безсоромний злидар. Ви й так злидар. Ви це знаєте. Та коли ще ви говорите таке, то ви безсоромний злидар.

Я не певен, чи він замахнувся вдарити містера Мелла, чи містер Мелл замахнувся вдарити його, чи взагалі хтось із них намірявся зробити це. Я не зчувся, як увесь клас раптом закам'янів. Серед нас опинився містер Крікль, поруч з ним Тенгей, а в дверях стояли злякані міс і міс Крікль. Містер Мелл, поклавши лікті на пюпітр і сховавши голову в долонях, нерухомо сидів кілька секунд.

— Містер Мелл,—сказав містер Крікль, смикнувши його за руку; його шепіт на цей раз був такий гучний, що Тенгей визнав непотрібним повторювати його слова,—ви не забулись, я сподіваюсь?

— Ні, сер, ні,—відповів вихователь, підводячи обличчя, похитуючи головою й дуже схвильовано потираючи руки.—Ні, сер, ні! Я опам'ятався, я... ні, містер Крікль, я не забувся, я... я опам'ятався, сер. Я... я хотів би, щоб ви згадали про мене трохи раніше, містер Крікль. Це... це... було б краще, сер, справедливіше, сер. Це... Це врятувало б мене від дечого, сер.

Містер Крікль суворо глянув на містера Мелла, поклав руку Тенгееві на плече, ступив ногою на якусь лаву й сів на парту. Все ще суворо дивлячись з висоти свого трону на містера Мелла, який хитав головою, потирив руки і був надзвичайно схвильований, містер Крікль звернувся до Стірфорса, кажучи:

— Ну, сер, якщо він не вдостоїв мене розбірливої відповіді, то кажіть ви, в чому річ.

Стірфорс деяку хвилину мовчав, гнівно і розлючено поглядаючи на свого супротивника. Пригадую, навіть і тоді я не міг утриматись від думки: який благородний вигляд мав Стірфорс і яким простим і незграбним здавався містер Мелл перед ним.

— Що він хотів сказати, говорячи про улюбленців?—мовив на решті Стірфорс.

— Улюбленців?—повторив містер Крікль, і жили на його лобі швидко напнулись.—Хто говорив про улюбленців?

— Він,—сказав Стірфорс.

— Прошу, що ви хотіли цим сказати, сер?—вимагав містер Крікль, гнівно звертаючись до свого помічника.

— Я хотів цим сказати, містер Крікль,—відказав той тихо,—те, що я сказав: що жоден учень не має права використовувати своє становище улюбленця, щоб зневажати мене.

— Зневажати *вас*?—спитав містер Крікль.—О, небо! Але дозвольте спитати вас, містер, як вас—там?.. Тут містер Крікль схрестив руки, тримаючи палицю на грудях, і таким міцним вузлом зв'язав брови, що спід них ледве видно було його маленькі очі,—хіба ж, говорячи про улюбленців, ви виявляли належну повагу до мене? До мене, сер,—сказав містер Крікль, раптом наближаючи до нього обличчя і знову відсуваючись назад,—до голови цього закладу, до вашого наймача!

— Це було нерозсудливо, сер, охоче визнаю,—сказав містер Мелл.—Я не зробив би цього, коли б зберіг рівновагу.

Тут втрутився Стірфорс:

— Потім він сказав, що я—низький, а потім він сказав, що я—бридкий, а тоді я назвав його злидарем. Коли б я зберіг рівновагу, то, мабуть, не назвав би його злидарем. Але я зробив це і готовий сприйняти наслідки, що випливають з цього.

Мабуть і не розмірковуючи, чи мають впливати з цього якісь наслідки, я був дуже вражений цією благородною промовою. Вражені були й інші хлопці, хоч жоден з них і слова не вимовив.

— Я здивований, Стірфорс... хоч ваша ширість робить вам честь,—сказав містер Крікль,—робить вам честь, звичайно... я здивований, Стірфорс, мушу сказати, що ви змогли застосувати такий епітет до будьякої особи, яку наймають і якій платять у Салем-Гаузі, сер.

Стірфорс коротко розсміявся.

— Це не відповідь, сер,—сказав містер Крікль,—на моє зауваження я чекаю більшого від вас, Стірфорс.

Коли містер Мелл здавався мені незграбним перед гарним хлопцем, то зовсім неможливо розповісти, яким незграбним здавався містер Крікль.

— Хай спробує він заперечити це,—сказав Стірфорс.

— Заперечити, що він злидар, Стірфорс?—крикнув містер Крікль.—Що ж він—милостиню збирає, чи як?

— Коли він не сам збирає, то одна з його близьких родичок,—відповів Стірфорс.—Але це все одно!

Він глянув на мене, а рука містера Мелла ніжно погладила мене по плечу. Зашарівшись і почувуючи болючий жаль у серці, підвів я голову, але очі містера Мелла були прикуті до Стірфорса. Він усе ще лагідно потріпував мене по плечу, але дивився на нього.

— Якщо ви чекаєте, містер Крікль, що я виправдаюсь,—сказав Стірфорс,—і скажу, що я мав на думці, то я маю сказати тільки те що його мати живе з милості в богадільні.

Містер Мелл все ще дивився на нього, все ще лагідно гладив мене по плечу й прошепотів сам до себе, якщо я правильно почув:

— Так я й гадав!..

Містер Крікль звернувся до свого помічника з суворою гримасою й удаваною ввічливістю:

— Тепер ви почули, що сказав цей джентльмен, містер Мелл. Будьте ласкаві, якщо вам не важко, заперечити йому перед усією школою.

— Він каже правду, сер, без усяких поправок,—відповідь містера Мелла пролунала серед мертвої тиші;—все, що він сказав—правда.

— Будьте такі ласкаві тоді оголосити прилюдно, прошу,—сказав містер Крікль, схиляючи голову на бік і обводячи очима клас,—чи я колись знав про це до цього моменту.

— Гадаю, що ні,—відказав вихователь.

— Ви знаєте, що ні,—сказав містер Крікль,—хіба не так, чоловіче?

— Я гадаю, що ви ніколи не вважали моє становище дуже добрим,—відказав помічник.—Ви знаєте, яке становище я маю і завжди займав тут.

— Я гадаю, якщо ви заговорили про це,—сказав містер Крікль і жили на його лобі напнулись більше, ніж завжди,—що ви взагалі

займали не своє місце, і помилково вирішили, ніби тут школа для бідних. Містер Мелл, ми розлучимось, якщо вам завгодно. Чим скоріше, тим краще.

— Нема слухнішого часу,—відповів містер Мелл, підводячись,—ніж тепер.

— Сер, до ваших послуг!—сказав містер Крікль.

— Прощаюся з вами, містер Крікль, і з вами всіма,—мовив містер Мелл, оглядаючи кімнату, і знову легенько поляскав мене по плечу.—Джемс Стірфорс, найкраще, що я можу вам побажати, це щоб ви колись посоромились зробленого сьогодні. А тепер я волів би бачити вас ким завгодно, але не другом мені чи будькому, хто мене цікавить.

І знову він поклав руку мені на плече. А потім, взявши флейту й кілька книжок з пюпітру, залишивши ключ для свого наступника, він вийшов із школи, з усім своїм майном під пахвою. Містер Крікль тоді з допомогою Тенгея оголосив промову, в якій він подякував Стірфорсу за оборону (хоч, може, трохи занадто палку) незалежності і респектабельності Салем-Гауза. Закінчивши, він потиснув руку Стірфорсові, а ми тричі гукнули „ура“—не знаю гаразд на чію честь, але, мабуть, на честь Стірфорса. Я палко приєднався до цих вигуків, хоч почував себе дуже зле. Потім містер Крікль висік Томмі Тредльса, бо той плакав, а не радів з приводу вибуття містера Мелла. Після того хазяїн повернувся до свого дивану чи свого ліжка, одним словом, до того місця, звідки прийшов.

Ми лишилися самі і, пригадую, збентежено поглядали один на одного. Мене ж гризло сумління за мою участь у тому, що сталося, і ніщо не могло мене удержати від сліз, крім страху, що Стірфорс, який часто поглядав на мене, міг визнати це нетовариським вчинком. Вірніше сказати, я дуже поважав його вік і його самого, і тому побоювався виявити почуття, що мучили мене. Він дуже гнівався на Тредльса і казав, що надзвичайно радий, що Томмі висікли.

Бідолашний Тредльс, пройшовши стадію лежання головою на парті і втішаючи себе цілим товпищем скелетів, сказав, що йому наплювать! Містера Мелла гірше скривдили!

— Ах, ти ж дівчисько! Хто ж це скривдив його?—спитав Стірфорс.

— Вже ж не хто, як ти,—відповів Тредльс.

— Що я зробив?—перепитав Стірфорс.

— Що ти зробив?—відказав Тредльс.—Образив його почуття й позбавив його служби!

— Його почуття?—зневажливо повторив Стірфорс.—Почуття недовго його мучитимуть, будь певний. Вони в нього не такі делікатні, як у тебе, сер Тредльс! А щодо служби—чудова це була служба, еге ж?—так ти думаєш, я не збираюся написати додому і подбати, щоб йому вислали гроші? Рюмсало!

Ми вирішили, що цей намір Стірфорса—дуже великодушний. Мати його була багатою вдовою і, як переказували, ладна була зробити майже все, що тільки він попросить. Ми всі надзвичайно

раділи, що Тредльс дістав такого відкоша, і зносили Стірфорса на небеса. Особливо зрадли ми, коли він повідав нам, що все це він зробив виключно для нас, заради нас, і що, самовіддано роблячи це, врятував нас від великої ганьби.

Але мушу зазначити, що вночі, коли я почав своє чергове оповідання, мені кілька разів почулась флейта містера Мелла. А коли нарешті Стірфорс втомився, і я ліг спати, то звуки флейти сумно брели навколо мене, я був у відчаї.

Я незабаром забув містера Мелла, зайнятий Стірфорсом, який без усяких книжок (він начебто знав усе на пам'ять) керував кількома класами, поки не знайшли нового вихователя. Новий вихователь прибув з класичної школи, і перед тим, як приступити до виконання своїх обов'язків, обідав один день у вітальні, де був представлений Стірфорсу. Стірфорс цілком схвалив його і сказав нам, що то—хлопець хоч куди! За це я став дуже поважати його й не мав ніяких сумнівів щодо його великих знань, хоч цей учитель, на відміну від містера Мелла, ніколи не звертав уваги на мене.

Тільки ще одну подію в цьому семестрі пригадую я на фоні щоденного шкільного життя. Пригадую я її з багатьох причин.

Одного вечора, коли ми були вже в страшенному отупінні, і містер Крікль жакливо лютував серед нас, ввійшов Тенгей і за своїм звичаєм гучно заявив:

— Відвідувачі до Копперфільда!

Вони з містером Кріклем обмінялись кількома словами з приводу того, що це за відвідувачі й до якої кімнати ввести їх. Під час цієї розмови я, згідно з звичаєм, стояв, і мало не зомлів від здивовання. Нарешті, мені наказали піти задніми східцями переодягтися в чисте перед тим, як увійти до їдальні. Виконуючи ці накази, я поспішав і тремтів, як ніколи. Підійшовши до дверей їдальні, я подумав, що то мабуть моя мати—перед тим я думав побачити містера чи міс Мердстон—я відсмикнув руку від дверної ручки і зупинився, щоб поплакати. Нарешті я наважився увійти.

Спочатку я не побачив нікого і тільки почув, що хтось натискає на двері; я зазирнув туди і побачив там, на моє здивовання, містера Пеготті й Гема. Вони кивали мені капелюхами і штовхали один одного до стінки. Я не міг стримати сміху: але це більше від радості побачити їх, ніж від їхнього вигляду. Ми дуже щиро потиснули один одному руки, я сміявся і сміявся, і нарешті мусив добути хустинку і витерти очі!

Містер Пеготті (скільки пригадую, він протягом усього візиту так і не закривав рота) дуже розчулився, побачивши це, і підштовхнув Гема, щоб той мовив хоч слово.

— Не журіться, мастер Деві!—мовив Гем, скалячи зуби.—Ого, як же ви вирости!

— Справді, виріс?—спитав я, витираючи очі. Я плакав не з якоїсь відомої мені причини, просто чомусь розплакався, побачивши старих друзів.

— Чи вирости, мастер Деві? Він ще запитує!—сказав Гем.

— Він ще запитує!—підтримав містер Пеготті.

Я знову розсміявся, побачивши, як пересміюються вони. Потім ми всі троє реготались, аж поки я не опинився перед загрозою заплакати знову.

— Чи не знаєте ви, як мамине здоров'я, містер Пеготті?—спитав я.—І як здоров'я моєї любої старої Пеготті?

— Пречудово!—сказав містер Пеготті.

— А маленька Емлі, а місіс Геммідж?

— Пре-е-чудово!—відповів містер Пеготті.

Ми помовчали. Містер Пеготті, щоб порушити ніяковість мовчанки, витяг із своїх кишень двох солідних омарів і велетенського краба, ще й здоровенний мішок з ракушками. Усе це він поклав Гемові в руки.

— Бачите,—сказав містер Пеготті,—ми знали, що вам дуже хотілося б мати маленьку пам'ятку про часи, коли ви були з нами. Отож ми дозволили собі... Старенька зварила їх. Йй-бо, вона це зробила. Місіс Геммідж їх зварила. Авжеж,—сказав містер Пеготті, повільно, видимо, боячись розлучитись з цим предметом розмови, бо іншого предмета він ще не знайшов,—місіс Геммідж, еге ж, саме вона ж таки й зварила їх!..

Я висловив подяку. Містер Пеготті глянув на Гема, благаючи допомоги. Але той стояв над мішком з ракушками і тільки всміхався. Тому старий повів далі:

— Прибули ми, бачте, з погожим вітром і з припливом на одному з ярмутських човнів до Гревсенда. А сестра моя—вона написала мені назву оцього місця і ще написала, що коли мені доведеться приїхати до Гревсенда, так щоб я сюди прийшов і спитав мастера Деві, і передав від неї поклон, і чемно побажав би йому всього найкращого, і переказав би, що всі в родині здоровенькі, йй-бо! А маленька Емлі, бачте, вона напише моїй сестрі, коли я повернуся, що я вас бачив, і що ви, мовляв, здоровенькі, і отак у нас вийде справжнісінька карусель.

Я мусив трохи поміркувати, поки добрав, що розумів містер Пеготті під цим порівнянням: він мав на увазі замкнене коло повідомлень. Тоді я щиро подякував йому і сказав, явно червоніючи, що, сподіваюсь, маленька Емлі теж змінилась від тих часів, коли ми збирали ракушки й камінці на березі.

— Вона стає справжньою жінкою, ось воно як,—сказав містер Пеготті.—Спитайте *його*.

Він мав на увазі Гема, який аж засявав від радощів над своїм мішком раків.

— А яке в неї личко гарненьке!—сказав містер Пеготті, сам сяючи, мов свічка.

— А як вчиться!—підтримав Гем.

— А як вона пише!—гукав містер Пеготті.—Літери в неї чорні, як смола! І такі здоровенні, що ви їх побачите хоч за милю.

Було просто любо дивитись, яким захватом проймався містер Пеготті, згадуючи про свою маленьку улюбленицю. Ось стоїть він знову передо мною, його грубе волохате обличчя промениться радісною любов'ю й гордістю, що їх я неспроможний змалювати. Його чесні очі палають і виблискують, ніби щось ясне горить в їхніх глибинах. Його широкі груди задоволено здіймаються. Його міцні довгі руки мимоволі стискаються. Слова свої він підкріплює рухами правої руки, яка здається мені, такому малюкові, величезним молотом.

Гем був так само захоплений, як і він. Мабуть вони багато більше розповіли б про неї, як би їх не збентежив несподіваний прихід Стірфорса. Він, побачивши, що я в кутку розмовляю з двома незнайомими, увірвав свою пісеньку й сказав:

— Я не знав, що ви тут, юний Копперфільд!

Справді, звичайно гостей приймали в іншій кімнаті.

Стірфорс пройшов повз нас до виходу.

Чи то від гордості, що в мене є такий друг, як Стірфорс, чи то бажаючи пояснити йому, як пощастило мені мати такого друга, як містер Пеготті, але я зупинив його. Боже мій, як виразно я пригадую все це, таке далеке. Я скромно сказав:

— Почекайте, Стірфорс, будь ласка. Це—два ярмутські рибалки, дуже милі, добрі люди, родичі моєї няньки; вони приїхали з Гревсенда побачитися зо мною.

— Та невже?—сказав Стірфорс, повертаючись.—Радий бачити їх. Доброго здоров'я!

У нього була приємна манера поводитися з людьми—легка й весела, але нечванлива. Щось чарівне було в ньому. Я й досі вважаю, що це його поведження, його жвавий розум, його чудесний голос, його гарне обличчя й фігура та якась природжена привабливість (що нею володіють небагато людей), все це додавало йому якоїсь сили, якій природно було коритися і якій небагато людей можуть протистояти. Я не міг не помітити, як причарував він їх, і як вони начебто відкрили йому серця свої.

— Ви повідомте моїх рідних, будь ласка, містер Пеготті, коли надсилатимете того листа, що містер Стірфорс дуже добрий до мене і що я не знаю, що робив би тут без нього.

— Дурниці!—сказав Стірфорс, сміючись.—Не треба казати їм нічого подібного!

— А якщо містер Стірфорс колинебудь приїде до Норфолька або Суффолька, містер Пеготті,—вів я далі,—коли я там буду, то запевняю вас, що привезу його до Ярмута, якщо він дозволить, подивитись ваш будинок. Ви ніколи не бачили такого гарного будинку, Стірфорс. Він зроблений з барки!

— Зроблений з барки, та невже?—спитав Стірфорс.—Оце підходящий будинок для такого бравого моряка!

— Отож воно іє, сер, отож воно іє, сер,—підтакнув Гем, скалячи зуби.—Маєте рацію, юний джентльмен. Мастер Деві, їй-бо, джентльмен має рацію. Для бравого моряка! Вірно! Такий він і є!

Містер Пеготті радів не менше, ніж його племінник, хоч скромність заважала йому так голосно схвалювати цей особистий комплімент.

— Гарзд, сер,—сказав він, уклонився, кашлянув і обсмикнув кінці галстука на грудях.—Дякую, сер, на доброму слові. Я роблю все, що можу зробити в своєму житті, сер!

— Найкраща людина не може зробити більше, містер Пеготті,—сказав Стірфорс. Він уже довідався про його прізвище.

— Присягаюсь, що й ви робите те саме, сер,—говорив містер Пеготті, похитуючи головою,—і робите це добре... дуже добре! Дякую, сер! Я дуже вдячний вам, сер, що ви такі привітні до мене. Я простий чоловік, сер... але я готовий до послуг... принаймні, я *сподіваюсь*, що готовий до послуг, ви мене розумієте. Будинок мій не абиякий палац, сер, але все в ньому до ваших послуг, якщо ви колись завітаєте з мастером Деві. Я—справжній слимак, атож,—сказав містер Пеготті. Цим він хотів сказати, що посувається вперед дуже повільно, бо йому якось треба було перелізти до іншого речення.—Але я вам обом бажаю всього найкращого! Щастя бажаю вам!

Гем підтримав ці слова, і ми якнайтепліше попрощалися з ними. Цього вечора я мало не спокусився розповісти Стірфорсу про гарненьку маленьку Емлі, але я не наслідуював вимовити її ім'я, бо дуже боявся, що він сміятиметься з мене. Пригадую, що я довго збентежено міркував про слова містера Пеготті, що вона стає справжньою жінкою. Але я вирішив, що то дурниці!

Ми потайки перенесли раків, або „пам'ятку“, як скромно назвав їх містер Пеготті, до нашої кімнати. Цього вечора ми мали чудову вечерю. Але Тредльсові й тут не пощастило. Навіть і з вечері не міг він посмакувати, як усі інші. Уночі він занедужав від крабів. Його напхали всякими ліками в такій кількості, що Демпль (батько якого був лікарем) сказав, ніби цієї кількості вистачило б на коня. А за те, що не признався, він дістав різок і шість розділів грецької біблії.

Кінець семестру я пригадую як безладну суміш повсякденної боротьби за життя; літо завмерло, надійшла осінь, настали морозні ранки, коли тільки дзвоник виганяв нас з ліжок, холодне повітря темних ночей, коли дзвоник заганяв нас у ліжка; вечірній клас, тьмяно освітлений і погано опалюваний; ранковий клас, що був справжнім холодильником; заміна вареного м'яса смаженим м'ясом, вареної баранини смаженою бараниною; купа бутербродів, подряпаних підручників, потрісканих грифельних дошок, сльозами залитих зошитів, різок, лінійок, тягань за волосся, дощовитих неділь, поганих пудингів; і над усім—брудна атмосфера чорнил!

А все ж таки я добре пам'ятаю, як далекі канікули здавалися спочатку невиразною цяткою, потім почали наближатися до нас, рости й рости. Спочатку ми рахували місяці, потім перейшли на тижні, а там і на дні. Тоді я почав побоюватися, що за мною не

надішлють нікого. А коли я довідався від Стірфорса, що за мною таки надішлють і що я напевне поїду додому, то мене почало мучити похмуре передчуття, що до того часу я зламаю собі ногу. Жаданий день мав прийти через три тижні, через тиждень, на цьому тижні, післязавтра, завтра, сьогодні, цього вечора... і нарешті я опинився в ярмутському диліжансі і їхав додому.

Погано спав я в ярмутському диліжансі, багато плутаних снів бачив я там. Але коли я прокидався між цими снами, земля за вікном була не майданчиком для ігор у Салем-Гаузі; я чув удари батога, але то не містер Крікль шмагав Тредльса,—то кучер поганяв коней.

РОЗДІЛ VIII

МОЇ КАНІКУЛИ. ОДИН ОСОБЛИВО ПРИЄМНИЙ ВЕЧІР

Удосвіта диліжанс зупинився перед якимсь готелем. То був не той готель, де жив мій приятель-лакей. Мене відвели до гарненької спальеньки, на дверях якої намальований був дельфін. Мені було дуже холодно, хоч мене почастивали гарячим чаєм перед жарким каміном у вітальні. Я був дуже радий лягти в Дельфінове ліжко, загорнутися з головою в Дельфінову ковдру і заснути.

Містер Баркіс, візник, мав приїхати за мною вранці о дев'ятій годині. Я прокинувся о восьмій, трохи запаморочений, бо мало спав уночі, і був готовий у дорогу задовго до призначеного часу. Містер Баркіс зустрів мене так, немов п'яти хвилин не минуло після нашої останньої подорожі, немов я тільки зайшов до готелю розміняти шестипенсовик.

Як тільки я зі своїм чемоданом опинився у візку, візник зліз на передок, ледача шкапа почвалала по звичній дорозі.

— Ви маєте дуже добрий вигляд, містер Баркіс,—сказав я, гадаючи, що йому приємно це почути.

Містер Баркіс потер собі щоку рукавом, а потім замислено подивився на рукав, немов сподівався побачити там якісь сліди свого гарного вигляду. Нічим іншим він не відгукнувся на мій комплімент.

— Я виконав ваше доручення, містер Баркіс,—сказав я,—я написав до Пеготті.

— Ага!—сказав містер Баркіс.

Вигляд у нього був похмурий, відповідав він з якимсь незадоволенням.

— Хіба ж не треба було цього робити, містер Баркіс?—спитав я, трохи повагавшись.

— Чого саме?—перепитав містер Баркіс.

— Переказувати ваше доручення!

— Переказати може й слід було,—відказав містер Баркіс,—але на цьому й край!

Не розуміючи, що саме має він на думці, я перепитав:

— Край, містер Баркіс?

— Нічого з того не вийшло,—пояснив він, скося поглядаючи на мене.—Нема відповіді!

— А хіба ж ви чекали відповіді, містер Баркіс?—спитав я, широко розкриваючи очі. Це проливало нове світло на речі.

— Коли чоловік каже, що він має бажання,—відказав містер Баркіс, знову поглядаючи на мене,—то це однаково, як сказати, що чоловік чекає відповіді.

— Отож, містер Баркіс?

— Отож,—сказав містер Баркіс, знову підводячи погляд до вух своєї коняки,—чоловік цей чекає відповіді й досі.

— А ви з нею говорили про це?

— Н... ні,—пробурмотів замріяно містер Баркіс.—Чого там мені говорити з нею про це? Я з нею двох слів не сказав. Чого там мені говорити з нею про це?

— Ви хотіли б, щоб я це зробив, містер Баркіс?—нерішуче спитав я.

— Можете їй сказати, якщо хочете,—містер Баркіс знову глянув на мене,—що Баркіс чекає відповіді. Скажіть ви... як її звать?

— Як її звать?

— Еге ж!—містер Баркіс кивнув головою.

— Пеготті.

— Це її ім'я чи прізвище?

— О, це не ім'я! Її ім'я—Клара.

— Та невже?—спитав містер Баркіс.

Здається, ця обставина дала йому широкий простір до міркувань, деякий час він роздумував і мрійливо насвистував:

— Гаразд!—вирішив він нарешті.—Скажіть ви їй: „Пеготті, Баркіс чекає відповіді“. А вона вам, мабуть, скаже: „Відповіді на що?“ А ви їй скажіть: „На те, про що я вам писав!“ „А що саме?“—скаже вона. „Баркіс має бажання“!—скажете ви...

Цю свою надзвичайно майстерну промову містер Баркіс супроводив міцним штовханом мені в бік. Після того він хльоснув батогом свою шкапину і більше до цієї теми не повертався. Але через пів години він витяг з кишені грудку крейди і написав на передку: „Клара Пеготті“—мабуть, щоб не забути.

Ах, як дивно було їхати додому, що не був уже моїм домом. Все, на що я дивився, нагадувало мені щасливий давній дім; він здавався мені сном, що ніколи більше не присниться. Дні, коли ми з матір'ю й Пеготті були єдиною сім'єю і ніхто не втручався в наше життя, всю дорогу поставали в моїй пам'яті. Смуток сповнював мене, я не мав певності, що буду радий опинитися там. Може краще було б мені лишатися в іншому місці й забути свій дім у товаристві Стірфорса. Але шляху назад не було, і незабаром я опинився перед нашим будинком, де оголені старі ясені похитували незчисленними руками у холодному зимовому повітрі, де руїни старих гайворонячих гнізд гойдалися під вітром.

Візник скинув мій чемодан перед ворітьми саду і від'їхав геть. Я пішов стежкою до будинку, поглядаючи на вікна і на кожному кроці боючись побачити в одному з вікон містера Мердстона чи міс Мердстон. Але жодного обличчя не видно було. Я знав, як відчиняти двері нашого будинку без стуку, і тихо, несміливо ввійшов усередину.

Бог знає, спогади з яких ранніх років збудив у мене голос матері, що я почув його, коли ступив у нашу стару вітальню! Якусь тиху пісеньку наспівувала вона. Мені здається, що ще немовлям, в її обіймах лежачи, чув я цю колискову. Мотив був новий для мене, але водночас такий знайомий, що сповнював моє серце по вінця; ніби друг якийсь повернувся після довгої відсутності!

З тієї глибокої задуми, якою звучав спів моєї матері, я зрозумів, що вона сидить сама. Нечутно ввійшов я до кімнати. Мати сиділа біля вогню, заколисуючи немовля, поклавши його крихітні рученята собі на шю. Очі її дивилися на нього, співала вона для нього. Більше нікого в кімнаті справді не було.

Я заговорив. Вона схопилася з місця й скрикнула. Але, побачивши мене, вона назвала мене любим Деві, своїм рідним хлопчиком. Вийшовши на середину кімнати назустріч мені, мати стала навколюшки й поцілувала мене, поклала мою голову собі на груди біля маленької істоти, що лежала там, притулила руки немовляти до моїх вуст.

Я хотів би вмерти. Я хотів би вмерти тоді, з цим почуттям у серці! Я більше був би підготованим до неба, ніж будьколи після цього.

— Це твій брат,—сказала моя мати, пестячи мене.—Деві, хлопчику мій гарний! Бідолашна моя дитинко!

І вона цілувала мене знову й знову, пригортаючи до себе. Пеготті вбігла до кімнати, впала поруч з нами і на чверть години очманіла від радості.

Виявилось, що мене не чекали так скоро; бо візник прибув раніше, ніж звичайно. Виявилось також, що містер і міс Мердстон пішли в гості до сусідів і не повернуться до ночі. Я ніяк не міг сподіватись цього. Я ніколи не вважав можливим, що ми знову можемо бути втрюх, не турбовані ніким. На деякий час мені здалось, ніби давні дні повернулись до нас.

Ми пообідали вкупі біля каміна. Пеготті хотіла служити нам, але моя мати не дозволила їй і посадила її обідати з нами. Мені поставили мою стару тарілку, де був намальований коричневий військовий корабель з усіма вітрилами,—тарілку, що її Пеготті переховувала десь під час моєї відсутності, тарілку, яку Пеготті не дозволила б розбити, як вона казала, і за тисячу фунтів стерлінгів. Мені дали мій старий кухоль з написом „Деві“, мої старі ніжик і виделку, якими не можна було порізатись.

Ми сіли до столу, і я вирішив, що настав слухний час поговорити з Пеготті про містера Баркіса. Та не встиг я закінчити перше речення, як вона почала сміятись і замулила обличчя фартушком.

— Пеготті,—спитала мати.—В чому річ?

Та Пеготті нестримно сміялась, не дозволяла матері відсмикнути фартушок від свого обличчя і сиділа так, ніби заховавши голову в мішок.

— Що ви робите, дурненька?—спитала моя мати, сміючись.

— Ох, клятий чоловік!—крикнула Пеготті.—Він хоче одружитися зі мною.

— Це була б дуже добра пара для вас; а що, хіба ні?—спитала мати.

— Ох, я вже й не знаю,—відказала Пеготті.—Не питайте мене про це. Я б за нього не пішла, навіть коли б він увесь був із золота зроблений. Та я і ні за кого не пішла б заміж.

— Тоді чому ж ви йому не скажете про це, смішна ви істота?—спитала мати.

— А як же я йому скажу?—відказала Пеготті, визираючи спід фартушка.—Він мені ніколи й слова не сказав про це. Він цього не наважується зробити. Якби насмілювався він мені сказати хоч слово про це, я б йому такого ляпаса загатила по обличчю!..

Власне її обличчя було таким червоним, яким тільки взагалі може бути обличчя. Раз-у-раз закривалась вона знову фартушком, трусячись від випадків реготу. Тільки після двох чи трьох таких випадків спромоглась вона почати обід.

Я помітив, що матуся моя, хоч і посміхалась, коли Пеготті поглядала на неї, але стала серйозна й замислена. Уперше помітив я, як вона змінилась. Обличчя її було все ще гарне, але змучене турботами й занадто вже ніжне. Її тонка й біла рука здавалась мені майже прозорою. Але інша зміна в ній вразила мене найбільше: в поведінці її з'явилось щось тривожне, непевне. Згодом вона показала, ніжно поклавши свою руку на руку старої служниці:

— Пеготті, люба, ви не збираєтесь іти заміж?

— Хто? Я, ме'м?—відказала Пеготті, витріщивши очі.—Боронь боже, ні!

— Не тепер?—боязко спитала мати.

— Ніколи!—скрикнула Пеготті.

— Не кидайте мене, Пеготті! Залиштеся зі мною. Це недовго триватиме, мабуть! Що я робитиму без вас?

— Щоб я залишила вас, дорога моя!—вигукнула Пеготті.—Та ні за що в світі! І чого це така думка з'явилась в вашій дурненькій голівці?—як бачите, Пеготті частенько говорила з моєю матір'ю, як з дитиною.

Але мати нічого не відповіла, лише подякувала няньку, і Пеготті заторохтіла далі:

— Щоб я залишила вас? Хотіла б я на себе подивитись тоді! Щоб Пеготті пішла геть від вас! Хотіла б я тоді спіймати її на гарячому! Ні, ні, ні!—Пеготті трясла головою, схрестивши руки,—вона цього не зробить, люба моя! Хоч у цьому домі є деякі кішки, які були б дуже задоволені в такому разі, але вона їм такої приємності не зробить. Хай вони собі гніваються! Я залишусь біля вас, поки не стану старою хворою каргою. А коли я стану зовсім глухою, зовсім кривою, зовсім сліпою, беззубою, і з мене вже не буде ніякої користі, навіть нічиїх провин на мене не можна буде скидати, тоді я почвалаю до свого Деві і попрошу його прийняти мене!

— І тоді, Пеготті,—встряв я в розмову,—я буду щасливий побачити вас і прийму вас, як королеву!

— Серденько моє!—скрикнула Пеготті.—Я знала, що ви це зробите!

І вона заходилась цілувати мене, задалегідь дякуючи за гостинність. Потім вона знову закрила голову фартушком і знову розсміялась, згадавши про містера Баркіса. Потім вона поколикала немовля. Потім вона збрала посуд зі столу, а потім перемінила чепчик, захопила свою робочу шкатулку, ярд, восковий недогарок і сіла працювати, як колись.

Ми сиділи біля вогню і весело розмовляли. Я розповів їм, який суворий вихователь містер Крікль, і вони дуже співчували мені. Я розповів їм, який чудовий хлопець Стірфорс, як він опікував мене, і Пеготті заявила, що з охотою пройде пішки десятки миль, аби побачити його. Немовля прокинулось, я взяв його на руки і з любов'ю колисав його. Коли дитинка знову заснула, я притулився до матері, за старим давно забутим звичаєм, і сидів, обнявши її, схиливши палаюче обличчя на її плече. Знову її прекрасні кучері спадали на мене—пригадую, я порівнював їх з ангельськими крилами. Я справді був дуже щасливий!

Сидячи так, споглядаючи вогонь та уявляючи всякі дивні картини на розпечених жаринках, я майже думав, що ніколи не виїздив звідси. Здавалось мені, що містер і міс Мердстон були лише химерними картинками у вогні, які зникнуть, коли загасне полум'я. Здавалось мені, що в пам'яті моїй нема нічого справжнього, крім моєї матері, Пеготті і мене.

Пеготті штопала якусь панчошу, поки видно було, потім вона натягла панчошу на ліву руку, наче рукавичку, взяла голку в праву руку, готова знову, штопати, коли полум'я спалахне яскравіше. Не можу добрати, чиї то панчохи завжди штопала Пеготті, звідки брався такий невичерпний запас панчіх, що потребували штопання? Відколи пам'ятаю себе, вона завжди займалася цим видом рукоділля і ніколи ніяким іншим.

— Цікаво мені знати,—сказала Пеготті, яка іноді раптом починала цікавитись найнесподіванішими речами,—що сталося з двоюрідною бабкою Деві?

— Боже мій, Пеготті,—мати моя навіть підвелась від здивовання,—які дурниці ви говорите!

— Та мені справді цікаво знати, ме'м,—наполягала Пеготті.

— Але чому ця особа спала вам на думку?—спитала моя мати.—Хіба ж нема нікого іншого в світі?

— Не знаю вже, як це сталося,—відказала Пеготті.—Може я така вже дурна, але думки мої ніколи не можуть обирати собі підходящих людей. Люди пригадуються мені і забуваються, або зовсім не пригадуються і не забуваються, як їм прийдеться. Цікаво мені знати, що з нею сталося!

— Химерна ви жінка, Пеготті,—відповіла моя мати.—Можна подумати, ніби ви хочете, щоб вона знову приїхала до нас.

— Боронь боже!—скрикнула Пеготті.

— А коли так, то не говоріть про такі страшні речі,—сказала моя мати.—Міс Бетсі замкнулася в своїй хатині над морем і залишиться там. У всякому разі неймовірно, щоб вона потурбувала нас знову.

— Ні!—замислено потвердила Пеготті.—Ні, це зовсім неймовірно. Але цікаво мені знати, якщо вона помре, то чи залишить вона Давідові щонебудь?

— Помилуй мене боже, Пеготті,—відказала моя мати,—яка ж ви безрозсудна! Та ви ж знаєте, що вона сприйняла як образу саме навіть народження бідолашного хлопчика.

— Здається мені, що й тепер вона не схоче пробачити йому,—натякнула Пеготті.

— А чому б їй тепер хотіти пробачити йому?—трохи різко спитала моя мати.

— Тобто що тепер у нього є братик,—промовила Пеготті.

Мати негайно заплакала і спитала, як насмілилась Пеготті сказати таку річ.

— Та хіба ж оце бідолашне невинне малятко в колиці заважало колись вам чи комусь іншому, ревнивиця ви!—сказала вона.—Краще вже вам вийти заміж за містера Баркіса, візника. Чому ви цього не зробите?

— Я б тоді зробила щасливою міс Мердстон,—зауважила Пеготті.

— Яка ж у вас погана вдача, Пеготті!—відповіла моя мати.—Ви ревнуєте міс Мердстон, як тільки може ревнувати така смішна істота, як ви. А ви хотіли б самі тримати в себе всі ключі і хазяйнувати в коморі? Це мене не здивувало б. Аджеж ви знаєте, що вона це робить тільки через свою добрість і з найкращими намірами. Ви це знаєте, Пеготті, ви це добре знаєте!

Пеготті промимрила щось подібне до „знаємо ми ці найкращі наміри“. Вона вважала, що тут вже надто багато добрих намірів.

— Я знаю, на що ви натякаєте, злючка,—сказала мати.—Я розумію вас чудово, Пеготті! Ви це знаєте, і дивно мені, чому ви не згораєте від сорому? Але ви вже не викручуйтесь, а доказуйте про міс Мердстон. Хіба ж ви не чули, як вона раз-у-раз повторює, що на її думку я занадто безтурботна і занадто...

— Гарненька,—додала Пеготті.

— Хай хоч і так,—відказала моя мати, стримуючи усмішку,—і коли вона така дурненька, що говорить ці речі, то хіба ж з мене слід сміятись за це?

— Ніхто цього не каже,—азначила Пеготті.

— Ще б пак, сподіваюсь, що ні!—відказала моя мати.—Хіба ж ви не чули, як вона раз-у-раз повторює, що з цієї причини хоче вона звільнити мене від різних турбот, бо я, на її думку, не пристосована, і я справді думаю, що навряд чи я пристосована до них. І хіба ж вона день і ніч не метушиться в будинку... І хіба ж вона не робить усе і не залазить в усякі місця—у вугільний погріб, в комори і ще

Не знаю куди, в не дуже приємні місця... і невже ви збираєтесь вигадувати, ніби це вона не з любові робить?

— Я нічого не вигадую,—сказала Пеготті.

— Вигадуєте, Пеготті,—заперечила моя мати.—Більш нічого ви і не робите. Ви весь час вигадуете. Ви тишитесь своїми вигадками, і коли ви говорите про добрі наміри містера Мердстона...

— Я ніколи не говорила про них,—зазначила Пеготті.

— Ні, Пеготті,—відказала моя мати.—Але ви вигадуете! Ось про що я вам говорю. Це найгірше, що ви робите. Вам подобається вигадувати. Я оце сказала, що зрозуміла вас, і ви це самі бачите. Коли ви говорите про добрі наміри містера Мердстона, і удаєте, ніби зневажаєте їх (бо в глибині свого серця ви не зневажаєте, Пеготті), то ви не гірш за мене знаєте, які ці наміри добрі і як виявляє він їх в усьому! Коли здається, що він буває суворим з певною особою, Пеготті—ви розумієте, і Деві теж напевне розуміє, що я не натякаю ні на кого з присутніх,—то він це робить тільки для блага цієї певної особи. Він справді любить певну особу, бо він любить мене, і діє він так виключно для добра певної особи. Він краще може розуміти всі речі, ніж я. Я бо дуже добре знаю, що я слабка, легковажна істота, а він—твердий, суворий, серйозний чоловік. І я йому завдаю,—тут сльози закапали з очей моєї матері,—я йому завдаю багато болю. І мені слід бути дуже вдячною йому, і коритись йому навіть у своїх думках. І коли я не роблю цього, Пеготті, то я дорікаю сама собі, і розгублююсь, і не знаю, що мені робити.

Пеготті занурила підборіддя в п'ятку панчохи, і мовчки дивилася на полум'я в каміні.

— Так ось, Пеготті,—сказала моя мати, міняючи тон,—не будьмо сваритись, бо я цього не витримаю. Ви—справжній друг мій, якщо взагалі є в мене ще друзі на цьому світі. І коли я називаю вас смішною істотою або ще чимсь таким, Пеготті, то я хочу тільки сказати, що ви—мій вірний друг, і завжди були ним від того самого вечора, коли містер Копперфільд уперше привіз мене сюди, а ви вийшли до воріт привітати мене.

Пеготті не забарилася з відповіддю і ратифікувала договір дружби, давши мені добрячого стусана. Я певний, що добра жінка завела всю цю розмову тільки для того, щоб моя мати могла втішитись перемогою в невеличкій суперечці. Засіб цей виявився дуже міцним, бо пригадую, що мати вже в той вечір не сумувала, а Пеготті кидала на неї менше стурбованих поглядів.

Коли ми попили чаю, викинули попіл з каміна, зняли нагар з свічок, то я прочитав Пеготті розділ з книжки про крокодилів, на спогад про старі часи. Книжку цю витягла вона з своєї кишені; можливо, що вона її завжди носила з собою. А потім ми заговорили про Салем-Гауз, що змусило мене знову згадати про Стірфорса, спогади про якого були улюбленим предметом моїх розмов. Дуже щасливі були ми. Цей вечір, що йому судилось назавжди закрити цей том мого життя, ніколи не зникне з моєї пам'яті.

Майже о десятій годині ми почули рипіння коліс. Всі ми скочили з місць. Мати моя поспішно сказала, що вже пізно, а містер і міс Мердстон вважають, що дітям треба рано лягати спати і, мабуть, мені краще піти до ліжка. Я поцілував її й пішов із свічкою нагору, поки вони не встигли ввійти. Коли я йшов до тієї спальні, де я був колись ув'язнений, моїй дитячій уяві здалось, що вони принесли з собою додому холодне повітря, яке здуло, мов пушинку, давній домашній затишок.

Ніяково було мені вранці йти вниз снідати, бо я не бачив містера Мердстона з того самого дня, як вчинив свій пам'ятний злочин. Але робити нічого було. Разів два чи три, повернувшись на півдорозі, навшпиньках утікши до своєї кімнати, я нарешті таки зійшов униз і з'явився у вітальні.

Він стояв перед камином, повернувшись до вогню спиною, а міс Мердстон розливала чай.

Коли я ввійшов, він твердо глянув мені в обличчя, але нічим більше не реагував на мій прихід.

Повагавшись якусь секунду, я підійшов до нього і вимовив:

— Прошу пробачити мені, сер! Я дуже шкодую про свій вчинок і сподіваюсь, що ви пробачите мене.

— Радий чути, що ти шкодуєш, Давід,—відказав він.

Рука, яку він подав мені, була та сама рука, яку я колись укусив. Я мимоволі затримав погляд на червоній смужці на ній. Але я почервонів ще більше, ніж та смужка, побачивши похмурий вираз його обличчя.

— Як ваше здоров'я, ме'м?—звернувся я до міс Мердстон.

— Ах, боже мій!—зітхнула міс Мердстон, простягаючи мені чайну ложку замість пальців.—Як довго триватимуть канікули?

— Місяць, ме'м!

— Від якого дня?

— Від сьогодні, ме'м.

— О!—мовила міс Мердстон.—Отже, *один* день уже минув!

Вона завела календар канікул, і щоранку викреслювала по одному дню. Вона робила це похмуро, поки не дійшла до десяти, але, перейшовши до двозначних чисел, почала виявляти ознаки надії, а з наближенням кінця стала навіть радіти.

Саме в цей перший день я мав нещастя нагнати на неї (хоч взагалі їй не властива була така слабкість) дикий жах. Я ввійшов до кімнати, де сиділа вона з моєю матір'ю. Немовля, якому було всього кілька тижнів, лежало на руках моєї матері. Дуже обережно взяв я його до себе на руки. Раптом міс Мердстон так несамовито скрикнула, що я мало не вронив дитинку.

— Люба моя Джен! Що сталось?—скрикнула мати.

— Боже мій, Клоро, чи ви бачите?—вигукнула міс Мердстон.

— Що, моя люба Джен?—спитала моя мати.—Де?

— Він схопив її,—крикнула міс Мердстон.—Хлопець схопив дитинку.

Вона тремтіла від переляку, але якось знайшла в собі сили підскочити до мене і забрати дитинку з моїх рук. Після цього вона зомліла і стала така слаба, що їй мусили дати вишневої наливки. Очунявши, вона урочисто заборонила мені доторкатися до мого брата, що б там не було! А бідолашна моя мати, якій зовсім не цього хотілося, слабко підтримала заборону, кажучи:

— Безперечно, ви маєте рацію, моя люба Джен!

І ще один випадок стався, коли це любе немовля—воно справді любе було для мене, бо ж у нас була одна мати—стало невинною причиною гніву міс Мердстон. Ми сиділи втрьох, і мати моя, дивлячись в очі немовляті, що лежало в неї на руках, сказала:

— Деві! А йди но сюди!—і глянула мені в очі.

Я побачив, як міс Мердстон відклала свої чотки.

— Кажу вам,—ніжно мовила мати,—вони цілком схожі. Мабуть то мої очі. Здається, колір у них мій. Але як же дивно вони схожі!

— Ви про що говорите, Кларо?—спитала міс Мердстон.

— Моя люба Джен,—пролепетала мати, трохи збентежена різким тоном цього запиту,—я думаю, що очі немовляти і Деві зовсім схожі.

— Кларо!—заявила міс Мердстон, гнівно схоплюючись з місця,—ви іноді буваєте цілковитою ідіоткою!

— Моя люба Джен,—спробувала була протестувати мати.

— Цілковитою ідіоткою,—повторила міс Мердстон.—Хто інший міг би порівнювати дитинку мого брата з вашим хлопцем? Вони зовсім несхожі! Вони абсолютно різні! Вони явно несхожі між собою з усіх поглядів! Сподіваюсь, що вони назавжди будуть несхожі! Не можу я сидіти тут і слухати такі порівняння!..

З цими словами вона гордо подалась геть, грюкнувши дверима за собою.

Коротко кажучи, міс Мердстон не любила мене. Коротко кажучи, мене там не любив ніхто, навіть я сам. Бо ті, хто любив мене, не могли виявляти це, а ті, хто не любив мене, виявляли це так наочно, що я завжди болюче почував себе ніяковим, незграбним і дурним.

Я почував, що турбував їх не менше, ніж вони мене. Коли я входив до кімнати, де вони сиділи, розмовляючи, то якась хмара затьмарювала обличчя моєї матері, хоч перед тим вона здавалась веселою. Коли містер Мердстон був у найкращому настрої, я псував йому цей настрій. Коли міс Мердстон була в найгіршому настрої, я ще поглиблював його. У мене вистачало розуму зміркувати, що моя мати завжди спокутувала це. Вона боялась розмовляти зі мною, бути ласкавою зі мною, бо, роблячи це, могла якось образити їх і дістати після цього чергову нотацію. Вона не тільки безнастанно боялась образити їх чимсь сама, вона боялась, що і я можу їх чимсь образити, і досить мені було ворухнутись, як вона стурбовано стежила за їхніми поглядами. Тому я вирішив якомога менше зустрічатися з ними. Багато довгих зимових годин висиджував я в своїй

непривітній спальні, загорнувшись в маленьке пальто і заглибившись у книжку, прислухався, як у церкві б'є годинник.

Вечорами я іноді приходив до Пеготті на кухню. Там почував я себе зручно і не боявся бути самим собою.

Але жоден з цих способів утішитись не був схвалений у вітальні. Мене все ще вважали необхідним засобом для виховання моєї бідолашної матері. Між іншим, я не мав права відлучатись.

— Давід,—заявив містер Мердстон якимось після обіду, коли я за своїм звичаєм збирався залишити кімнату,—я з сумом помічаю, що у вас похмура вдача.

— Хнюпиться, наче ведмідь!—додала міс Мердстон.

Я стояв мовчки, схиливши голову.

— Так ось, Давід,—вів далі містер Мердстон,—похмура впертість—найгірший з усіх характерів.

— А щодо цього хлопця,—зазначила його сестра,—то в нього вдача найзавзятіша і найзапекліша з усіх, які я будьколи бачила! Гадаю, моя люба Кларо, навіть ви зусили помітити це!

— Прошу пробачення, моя люба Джен,—пролепетала моя мати,—але чи ви цілком певні... ви, мабуть, пробачите мене, моя люба Джен... що ви розумієте Деві?

— Мені соромно було б, Кларо,—відказала міс Мердстон,—коли б я неспроможна була розуміти цього хлопця, чи будьякого хлопця. Я не претендую на глибокодумність, але в мене є здоровий розсуд!

— Без сумніву, моя люба Джен,—сказала мати,—ви надзвичайно чудово розумієте все!

— Ох, люба, не треба! Будь ласка, не кажіть цього,—гнівно втрутилася міс Мердстон.

— Але я певна, що це так,—доводила моя мати,—і кожен знає, що це так! Я переконалася в цьому сама так певно, що ніхто не може бути певніший цього, ніж я. І тому я говорю з великим переконанням, моя люба Джен, запевняю вас!

— Скажімо, що я не розумію хлопця, Кларо,—відказала міс Мердстон, перебираючи маленькі брелоки на своїй блузці.—Погодились, якщо хочете, що я зовсім не розумію його. Він занадто глибокий для мене! Але, мабуть, розум мого брата спроможеться якимось проникнути в глибини цього характеру. І здається, брат мій саме про це говорив, коли ми—не дуже делікатно—перепинили його.

— Я гадаю, Кларо,—сказав містер Мердстон низьким суворим голосом,—що можуть бути кращі й безсторонніші судді в такому питанні, ніж ви.

— Едвард,—несміливо відповіла моя мати,—ви значно кращий суддя в усіх питаннях, ніж я. Це стосується і до вас, і до Джен. Я тільки сказала...

— Ви тільки сказали шось слабе і нерозсудливе,—відказав він.—Постарайтесь не робити цього більше, моя люба Кларо, і стежте за собою.

Мати поворушила губами, ніби відповідаючи „так, мій любий Едвард“, але вголос вона не сказала нічого.

— Я сказав, Давід,—сказав містер Мердстон, дивлячись прямо на мене,—що з сумом відзначаю вашу похмуру вдачу. Я не можу допустити, щоб перед моїми очима розвивався такий характер, не спробувавши поліпшити його. Ви мусите постаратись, сер, змінити свій характер. Ми мусимо постаратись змінити його заради вас таки.

— Прошу пробачення, сер,—пролепетав я.—Я ніколи не помічав, що був похмурий.

— Не думайте врятуватись брехнею!—так люто відказав він, що мати моя мимоволі підвела тремтячі руки, немов збираючись стати між нами.—Через свою похмурість ви замикаєтесь у своїй кімнаті. Ви сидите в своїй кімнаті, коли вам слід бути тут. Знайте, що тепер, раз назавжди, я вимагаю, щоб ви були тут, а не там! Далі я вимагаю, щоб ви були слухняні. Ви мене знаєте, Давід? Я змушу вас це зробити!

Міс Мердстон хрипко хіхкнула.

— Я вимагаю шанобливого й слухняного ставлення до мене,—він вів далі,—і до Джен Мердстон, а також до вашої матері. Я не дозволю, щоб якась дитина для своєї втіхи уникала цієї кімнати, ніби заразливої. Сідайте!

Він наказав мені, немов собаці, і я покоровився, мов собака.

— І ще одна річ,—сказав він.—Я помітив, що ви прихильні до низького й простого товариства. Ви не повинні товаришувати з слугами. Кухня вас не виправить, а вам треба в багатьох відношеннях виправитись. Я не кажу нічого про жінку, яка підбурює вас—бо ви, Кларо,—звернувся він тихше до моєї матері,—завдяки давнім стосункам і давно вкоріненим примхам, маєте слабкість поважати її, слабкість, яку ми досі ще не подолали.

— Це абсолютно неймовірне запаморочення!—скрикнула міс Мердстон.

— Я тільки кажу,—закінчив він, звертаючись до мене,—що я не схвалюю вашої схильності до такого товариства, як міс Пеготті. Цьому треба покласти край! Тепер, Давід, ви зрозуміли мене, і ви знаєте, які будуть наслідки, коли ви не коритиметесь мені до найменшої дрібниці.

Я це знав добре—мабуть краще, ніж він гадав, бо йшлося про мою матір, і я корився йому до найменшої дрібниці. Я більше не замикався в своїй кімнаті. Я більше не шукав притулку в Пеготті. Сумно сидів я день за днем у вітальні, нетерпляче чекаючи, поки настане ніч і можна буде піти спати.

Як вимушено і ніяково почував я себе, сидячи в одній і тій самій позі годину за годиною, боячись ворухнути ногою чи рукою, щоб міс Мердстон не почала скаржитись (а вона це робила з найдрібнішого приводу) на мою непосидючість; боячись оком блимнути, щоб мій погляд не здався їй незадоволеним або збентеженим, а це стало б

за новий привід до скарг на мене. Як нестерпно було прислухатись до стукотіння годинника; стежити за сталевими чотками міс Мердстон, міркувати, чи одружиться вона колись, а якщо одружиться то з яким саме нещасним чоловіком; лічити кахлі на пічці; блукати поглядом по стелі, між візерунків і закарлючок на шпалерах.

Скільки разів блукав я в уяві своїй вздовж брудних шляхів, у зимову непогоду, самотній, несучи в собі цю вітальню з міс Мердстон: жахливий тягар накинутій мені долею, безупинний кошмар наяву, ярмо, що придушувало мій розум.

Мовчазний і приголошшений сидів я за столом, повсякчасно відчуваючи, що є тут зайві виделка й ніж—мої, зайвий апетит—мій, зайві тарілка й стілець—мої, зайва людина—я.

Увечері, коли запалювали свічки, я мусив зайнятися чимсь, але, не наважуючись читати цікаву книжку, мучився над якимись карколомними арифметичними завданнями. Таблиці вагів і мір я наспівував на мотив пісень „Пануй, Британія“, або „Годі суму“, але ніяк не міг їх вивчити, вони входили в одне вухо й вислизали з другого.

Скільки не намагався я підбадьоритись, але мимоволі позіхав і куняв. Раптом прокидався я від короткого вкраденого сну. Ніколи не діставав я відповіді на свої нечасті запитання. Я був немов порожнім місцем, що його ніхто не помічав, але що кожному заважало. З важким почуттям порятунку чув я, як міс Мердстон вітає дев'яту годину увечері і наказує мені йти спати.

Отак тяглись канікули, аж поки одного ранку міс Мердстон сказала:

— Ось уже й останній день пройшов!—і дала мені останню за ці вакації чашку чаю.

Я від'їздив без суму. Навіть трохи підбадьорився, думаючи про зустріч з Стірфорсом, хоч за ним ввижалася мені зловісна постать містера Крікля. Знову містер Баркіс з'явився перед ворітьми, знову міс Мердстон застережливо проказала: „Кларо!“, коли мати схилилась надо мною, щоб попрощатися.

Я поцілував її й свого маленького братика, і дуже зажурився. Але я журився не тому, що від'їжджаю, бо між нами було провалля, ми розлучені були і так кожного дня. І не обійми її живі ще й досі в моїй пам'яті, хоч як пристрасно обіймала вона мене. Ні, я найживіше пригадую те, що сталося потім.

Уже в екіпажі почув я, що вона гукає мене. Вона стояла сама біля садової огорожі, простягаючи до мене своє немовля. Була холодна тиха похода. Жодна волосина на материній голові, жодна згортка на її вбранні не ворушилась, коли вона пильно дивилась на мене, підіймаючи свою дитину.

Так я втратив її. Отак бачив я її потім у своїх снах у школі—мовчки стояла вона біля мого ліжка—дивлячись на мене так само пильно, простягаючи до мене своє немовля.

НЕЗАБУТНІЙ ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Я обминаю все, що трапилося в школі, аж до річниці мого народження в березні. Не пам'ятаю нічого, крім того, що Стірфорс був іще чудовіший, ніж будьколи. Він мав залишити школу в кінці цього семестру, якщо не раніше; він здавався мені ще натхненнішим, і незалежнішим, ніж колись; але крім цього я не пам'ятаю нічого. Основна подія, якою позначений цей час у моїй пам'яті, немов поглинула всі менш важливі спогади.

Мені навіть важко повірити, що минуло повні два місяці між моїм поверненням до Салем-Гауза і цим днем мого народження. Тільки розумом сприймаю я, що так воно мало бути: інакше я був би переконаний, що одна подія без усякого проміжку йшла слідом за другою.

Як добре я пам'ятаю, що то був за день. Я знову вдихаю туман, що висів над тією місцевістю; бачу іній крізь туман; почуваю як мої запарошені інеєм кучері спадають мені на щоки; дивлюся на темний клас, де подекуди мерехтять свічки в туманному ранку, дихання хлопців парою виходить з вуст, учні дмухають на пальці, тупотять ногами по підлозі.

Це трапилось після сніданку, коли ми зібрались у класі, і містер Шарп увійшов, кажучи:

— Давіда Копперфільда кличуть до вітальні.

Я чекав кошика з подарунками Пеготті і аж спалахнув від радості при цьому повідомленні. Хлопці почали мене просити не забути їх при розподілі ласощів, коли я похапливо скочив з лави.

— Не поспішайте, Давід,—сказав містер Шарп.—Часу досить, мій хлопче, не поспішайте.

Мене мав би здивувати зворушений тон, яким він говорив, коли б я мав час подумати про це. Але я поспішно побіг до вітальні. Там знайшов я містера Крікля, що сидів за сніданком, поклавши перед собою палицю й газету, і місіс Крікль з розпечатаним листом у руці. Але—ніякого кошика там не було.

— Давід Копперфільд,—сказала місіс Крікль, відводячи мене до дивана й сідаючи поруч зо мною.—Я хочу поговорити з вами цілком одверто. Я маю щось розповісти вам, дитя моє.

Я, звичайно, глянув на містера Крікля. Але той, не дивлячись на мене, похитав головою і припинив зітхання величезним бутербродом.

— Ви занадто юні, щоб розуміти, як щодня змінюється світ,—говорила місіс Крікль,—і як люди залишають цей світ. Але ми всі мусимо пізнати це, Давід; дехто з нас—змалку, дехто з нас—під старість, дехто з нас—протягом цілого свого життя.

Я серйозно глянув на неї.

— Коли ви поверталися з дому в кінці вакацій,—сказала місіс Крікль після короткого мовчання,—чи всі вдома у вас були здорові?—Вона знову помовчала.—Ваша мама була здорова?

Я затремтів, сам не знаючи чому, і все ще серйозно дивився на неї, навіть і не пробуючи відповісти.

— Бо,—провадила вона далі,—з великим жалем мушу сказати вам цього ранку я почувла, що ваша мама дуже хвора.

Туман виріс між місіс Крікль і мною, на якусь хвилину постать її заколивалась у цьому тумані. Потім я відчув, як палючі сльози струмлять по моєму обличчю, і все знову опинилось на своєму місці.

— Вона дуже небезпечно хвора,—додала вона.

Я знав уже все.

— Вона вмерла!

Не було потреби казати мені цього. Ще до цих слів я розпачливо заплакав і почув себе сиротою в широкому світі.

Місіс Крікль була дуже добра до мене. Вона затримала мене там на цілий день і часом лишала мене на самоті. Я плакав, змучений засипав, прокидався і плакав знову. Коли не міг уже більше плакати, я почав міркувати. І тоді найтяжче стискалося моє серце, ніщо не могло вгамувати мого болючого смутку.

Але думки мої блукали довкола лиха, що тяжіло на моєму серці. Я думав про те, як тихо в нашому замкненому будинку. Я думав про немовлятко, яке (сказала місіс Крікль) занедужало і, мабуть, теж помре. Я думав про могилу мого батька на кладовищі, біля нашого будинку, про те, як моя мати лежатиме там під тим, так добре знайомим мені деревом. Коли мене лишали на самоті, я ставав на стілець і дивився в дзеркало, які червоні в мене очі і яке смутне в мене обличчя. Коли минуло кілька годин, я почав міркувати—що саме в зв'язку з моєю втратою вразить мене найбільше, коли наблизюся додому—бо я мав їхати додому на похорон. З жалем відзначаю, що пишався увагою, яку виявляла до мене решта хлопців, бо в своєму горі я став дуже важливою особою.

Якщо будьколи дитина вражена була щирою тугою, то це був саме я. Але пригадую, що ця увага якось задовольняла мене, коли я походжав по майданчику для ігор цього вечора, а всі хлопці сиділи в класі. Бачачи їхні погляди через вікна, я відчував себе відзначеним, набирал смутнішого вигляду і починав ступати повільніше. Коли навчання закінчилось, і вони вийшли та заговорили зо мною, я вирішив не задирати носа перед ними і поводитися з ними так само, як і раніше.

Я мав їхати додому наступної ночі: не в диліжансі, а в важкій кареті, що звалася „Фермер“ і призначалась, головним чином, для сільських подорожей на короткі віддалі. Цього вечора я не розповідав історій з книжок, а Тредльс наполегливо змусив мене позичити в нього подушку. Не знаю, нащо він це зробив, бо в мене була власна подушка; але більш нічого він, сердега, позичити не міг, крім, хіба, аркуша паперу, вкритого скелетами; цей аркуш подарував він мені на прощання для втамування смутку і втихомирення почуттів.

Другого дня я покинув Салем-Гауз. Тоді мені й на думку не спадало, що я залишаю це місце назавжди. Дуже повільно їхали ми

цілу ніч і дістались до Ярмута тільки о дев'ятій чи о десятій годині вранці. Я шукав містера Баркіса, але його там не було. Замість нього до вікна карети підійшов гладкий, веселий, маленький стариган у чорному, з бантами потертих стрічок на колінах штанів, у чорних панчохах, у крислатому капелюсі. Постукавши у вікно карети, він спитав:

— Мастер Копперфільд?

— Так, сер!

— Чи не підете ви зо мною, юний добродію, будь ласка,—сказав він, відчиняючи дверцята.—Я матиму приємність проводити вас додому.

Я подав йому руку, дивуючись—хто це такий, і ми пішли до крамниці на вузькій вулиці. На вивісці цієї крамниці стояло: „*Омер—драпувальник, кравець, галантерійник, похоронна контора і т. ін.*“. То була тісна і задушлива крамниця, повна всякого одягу—готового і неготового, а в одному вікні повно було чоловічих і жіночих капелюхів. Ми зайшли до маленької прийомної позаду крамнички, де побачили трьох молодих жінок за роботою над безліччю чорних тканин. Матерія купую лежала на столі, маленькі шматки й обрізки вкривали всю підлогу. У кімнаті було жарко, тут панувала задушлива атмосфера теплого чорного крепу. Тоді я не знав, що то був за запах, але тепер знаю його добре.

Ці три молоді жінки дуже захоплені були своєю справою. Вони підвели голови глянути на мене, а потім знову заходилися працювати. Рука з голкою—мельк-мельк-мельк. Водночас через вікно чути було рівномірне стукотіння молотка в майстерні по той бік маленького двору. Це стукотіння утворювало якусь одноманітну мелодію:

— РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат,—і так безперестанно.

— Ну,—звернувся мій провідник до однієї з трьох молодих жінок.—Як іде робота, Мінні?

— Ми закінчимо вчасно,—весело відказала та, не підводячи голови.—Не бійся, тату!

Містер Омер зняв свій крислатий капелюх і сів, відсапуючись. Він був такий жирний, що мусив деякий час віддихнути; аж тоді він спромігся вимовити:

— Це добре!

— Тату,—грайливо сказала Мінні.—І чого це ти товстішаєш?

— Та й сам не знаю, дочко,—задумливо відказав він.—Така вже в мене комплекція.

— Ти такий, бач, веселий чоловік,—сказала Мінні.—Ти так на все легко дивишся!

— Немає рації дивитись на речі інакше, любя,—відповів містер Омер.

— Авжеж, ні,—відказала дочка.—Ми тут усі веселенькі, слава богу! Правда ж, тату?

— Сподіваюсь, дочко,—сказав містер Омер.—Ну, тепер я вже віддихнув і, мабуть, зніму мірку з цього юного школяра. Чи не зайдете ви до крамниці, мастер Копперфільд?

Задовольняючи прохання містера Омера, я пішов за ним. Він показав мені купу костюмів; вони найвищої якості,—сказав він,— і найкращий траур для всіх, хто втратив батьків. По тому він почав вимірювати мене з усіх боків і записувати наслідки вимірювання до книжки. Занотовуючи, він звернув мою увагу на свої записи, на кілька фасонів, що за його словами „щойно увійшли в моду“, і на кілька інших фасонів, які за його словами „щойно вийшли з моди“.

— От на цьому ми часто втрачаємо чимало грошей,—сказав містер Омер.—Але моди—наче людські істоти. Вони з'являються—ніхто не знає коли, чому і як. І вони зникають—ніхто не знає коли, чому і як. Так само, як життя людське, на мою думку, коли дивитися з цього погляду.

Смуток заважав мені дискутувати це питання; та, мабуть, в усяких обставинах воно було б вищим від мого розуміння. Містер Омер завів мене назад до кімнати, важко дихаючи на ходу.

Потім він гукнув комусь під карколомними східцями за дверима:

— Принесіть чаю і бутербродів!

Через якийсь час, протягом якого я оглядався довкола, міркував і прислухався до шарудіння кресла в кімнаті та до пісні молотка по той бік двору,—з'явились чай і бутерброд на підносі. Виявилось, що вони призначені для мене.

Протягом кількох хвилин містер Омер дивився на мене. Я не дуже багато уваги звертав на сніданок, бо чорні речі довкола зіпсували мені апетит. Нарешті, містер Омер мовив:

— Я вже давно знайомий з вами, мій юний друже!

— Давно, сер?

— Все ваше життя,—сказав містер Омер.—Можу сказати, що навіть до початку вашого життя. Я раніше познайомився з вашим батьком. Він був на зріст п'яти футів дев'яти з половиною дюймів і лежить він у могилі в п'ять футів двадцять дюймів глибиною.

— РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат.

— Він лежить у могилі в п'ять футів і двадцять дюймів глибиною,—люб'язно, з приємністю повторив містер Омер.—Я вже забув, чи то був його заповіт, чи її розпорядження!

— Ви не знаєте, що з моїм маленьким братиком, сер?—спитав я. Містер Омер похитав головою.

...РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат, РАТ-тат-тат.

— Він в обіймах своєї матері,—сказав він.

— О, бідолашне малятко! Він помер?

— Киньте думати про це, ви тут нічого зробити не зможете,—сказав містер Омер.—Так. Дитинка вмерла.

При цій звістці рани мої знову розкрились. Я майже не доторкнувся до сніданку, підійшов і поклав голову на інший стіл у кутку маленької кімнати. Мінні похапливо очистила цей стіл, щоб я не попсував траурних матерій своїми сльозами. Ця гарненька добродушна дівчина м'яким рухом відгорнула волосся від моїх очей. Але вона

дуже раділа, що вчасно закінчила свою роботу, і як відрізнявся її настрій від мого.

Незабаром спів молотка припинився, привітний парубок пройшов через двір до кімнати. Він тримав молоток у руці, а рот його був сповнений цвяшків, і він мусив витягти їх звідти, перш ніж заговорити.

— Ну, Джорем,—сказав містер Омер,—в тебе як посувається робота?

— Усе гаразд,—відповів Джорем.—Зроблено, сер.

Мінні трохи зашарілась, а дві інші дівчини пересміхнулись одна з одною.

— Що? Так ти працював при свічках учора ввечері, коли я сидів у клубі? Он як!—сказав містер Омер, підморгнувши одним оком.

— Так,—відказав Джорем.—Ви ж обіцяли, що поїдемо гуляти разом, якщо закінчимо в строк. Мінні зо мною... і ви.

— О! А я думав, що ви збираєтесь зовсім залишити мене на самоті,—сказав містер Омер і розсміявся, аж захлинувся.

— А коли ви були такі ласкаві, що пообіцяли це,—вів далі молодий чоловік,—так я і взявся до цієї роботи гаряче, як бачите. Що ви на це скажете?

— Чудово,—сказав містер Омер, підводячись.—Любий мій,—він зупинився, звертаючись до мене,—чи не хотіли б ви побачити...

— Ні, батько,—втрутилася Мінні.

— Я гадав, це йому буде приємно, моя люба,—сказав містер Омер.—Але, мабуть, ти маєш рацію.

Не знаю, як я зрозумів, що вони пішли дивитись саме на труну моєї любої матері. Я ніколи не бачив, як роблять труну. Ніколи не бачив я труни. Але якось зрозумів, що то був за стукіт. І коли молодий чоловік увійшов, я напевно знав, що він робив перед тим.

Отже, робота була закінчена. Двоє дівчат, чиїх імен я не чув, зчистили нитки й обрізки з свого одягу і ввійшли до крамниці прибрати її й чекати замовців. Мінні залишилось запакувати зроблене й покласти роботу в два кошики. Вона працювала, стоячи навколяшках, жваво наспівуючи. Джорем—я не мав сумніву, що то був її наречений—підійшов і крадькома поцілував її (він начебто зовсім не звертав уваги на мене). Він сказав, що батько її пішов за екіпажем, а тому він мусить поспішати, щоб підготуватися до поїздки. Потім він знову вийшов. Вона поклала наперсток і ножиці в кишеню, акуратно застромила голку з чорною ниткою в блузку й жвавенько почала одягати пальто перед дзеркалом, в якому я побачив її задоволене обличчя.

Я спостерігав усе це, сидячи за столом у кутку, спершись головою на руку й міркуючи про зовсім інші речі. Екіпаж незабаром під'їхав до крамниці, туди спочатку поклали кошики, потім посадили мене, а потім сіли ті троє. Пригадую, то було щось середне між легким екіпажем і повозом для перевезення фортепіано. Цей екіпаж був пофарбований у темний колір, запряжений чорним конем з довгим хвостом. Місця там було досить для нас усіх.

Не думаю, що будьколи в своєму житті переживав я такі дивні почуття, як тоді, коли сидів з ними (тепер я, звичайно, мудріший) і пригадував, що в них за робота і бачив, як радіють вони поїзді. Я не гнівався на них: скоріше я боявся їх, ніби був кинутий між істотами, з якими я зроду не мав нічого спільного. Вони були в дуже веселому настрої. Старий сів попереду, щоб правити, а двоє молодих сіли позаду нього. Коли він звертався до них, вони нагинались вперед і кожне з свого боку заглядало в його масне обличчя; здавалось, вони дуже люблять його. Іноді вони звертались і до мене, але я зіщулювся в своєму кутку, приголомшений взаємними залицяннями і жартами, хоч і не дуже шумливими, і майже дивуючись, що ніхто не карає їх за черствість серця.

Коли вони зупинились нагодувати коней, поїсти, попити й пожартувати, я ні до чого не міг доторкнутись і не порушив свій піст. А коли ми дістались до нашого дому, я зіскочив якнайшвидше з екіпажа, щоб не бути в їхньому товаристві перед цими священними вікнами, які сліпо, немов заплющені очі, дивились на мене. Даремно міркував я колись, що саме змусить мене заплакати, коли я повернусь—це зробило вікно кімнати моєї матері і сусіднє вікно, що за кращих часів було моїм.

Не встиг я дійти до дверей, як опинився в обіймах Пеготті. Вона ввела мене до будинку. Не могла вона стримати свого горя, побачивши мене, але незабаром опанувала себе і почала говорити пошепки, ходити навшпильках, ніби побоюючись стурбувати померлу. Я зрозумів, що вона давно не лягала в ліжко. Вночі вона сиділа, тихо пильнуючи. Поки її бідолашна люба красуня буде поверх землі,— сказала вона,—ніколи вона не покине її!

Містер Мердстон не звернув на мене ніякої уваги, коли я ввійшов до вітальні. Він сидів біля каміна, мовчки плачучи, зігнувшись у своєму кріслі. Міс Мердстон працювала за бюро, укритим листами й паперами: вона простягла мені свої холодні кінчики пальців і залізним шепотом спитала, чи зняли з мене мірку для траура.

— Так,—відповів я.

— А твої сорочки?—спитала міс Мердстон,—ти їх привіз додому?

— Так, ме'м! Я привіз додому весь свій одяг.

То були всі слова втіхи, що їх подарувала мені її твердість. Не маю сумніву, що вона знаходила вишукане задоволення в можливості при цій нагоді демонструвати своє так зване самовладання, свою твердість, свій здоровий розум і весь диявольський каталог бездушних якостей. Вона особливо пишалася тим, що повернулась до справ; і тепер вона все зводила до пера й чорнила, ніщо не могло зворушити її. Всю решту цього дня і потім від ранку до ночі сиділа вона за цим столом, захоплено риплячи твердим пером, говорячи з усіма тим самим суворим шепотом; жоден мускул на її обличчі, жодна складка її одягу не ворушилась, жоден звук її голосу не зм'якшувався.

Брат її іноді брався до книжки, але, скільки я міг побачити, ніколи не читав. Він інколи розкривав книжку й дивився на неї, ніби читаючи, але протягом цілої години не перегортав жодного аркуша, а потім кидав її й починав походжати по кімнаті. Годину за годиною сидів я, схрестивши руки, стежачи за ним і лічачи його кроки. Він дуже нечасто звертався до сестри і ніколи—до мене. В усьому нерухомому будинку він здавався єдиною рухливою річчю, якщо не рахувати маятників на годинниках.

У ці дні перед похороном я дуже мало бачив Пеготті. Тільки проходячи східцями, я завжди знаходив її біля кімнати, де лежала моя мати з своїм немовлям. Та ще кожної ночі приходила вона до мене й сиділа біля узголів'я, поки я засну. За день чи два перед похороном—здається, то було за день чи два, але я нічого не міг як слід зрозуміти в ті важкі часи—вона завела мене до *мієї* кімнати. Пригадую лише, що під якимсь білим покривалом на ліжку в чистій і свіжій кімнаті лежало те, що здавалось мені втіленою врочистою тишею, яка панувала в нашому будинку. І коли Пеготті спробувала легенько відгорнути покривало, я скрикнув: „О, ні! о, ні!“ і схопив її за руку.

Якби похорон відбувся учора, то й тоді я не міг би пам'ятати його краще. Я пам'ятаю навіть повітря в парадній вітальні, де я стояв біля дверей, яскраве полум'я в каміні, блиск вина в графінах, візерунки на склянках і тарілках, легкий, солодкий аромат пирога, запах плаття міс Мердстон і наші чорні вбрання. Містер Чілліп у кімнаті, він підходить побалакати зо мною.

— Як здоров'ячко мастера Давіда?—ласкаво запитує він. Я не в силі відповісти, що почувую себе дуже добре. Я простягаю йому руку, і він затримує її в своїй долоні.

— Боже мій!—каже містер Чілліп, лагідно посміхаючись, з теплою іскоркою в очах.—Наші маленькі друзі зростають навколо нас. Вони зростають так, що ми й не зчуємось, як! Правда ж, ме'м?

Це він звертається до міс Мердстон, яка не відповідає нічого.

— Це велике досягнення, ме'м!—наполягає містер Чілліп.

Міс Мердстон відповідає тільки гримасою і сухим кивком. Містер Чілліп, зніяковівши, відступає в куток, тягнучи мене за собою, і більше не розкриває рота.

Я помічаю це, бо я помічаю все навколишнє, але не дбаю про себе. І ось починає бити дзвін, містер Омер та інші підходять підготувати нас. Як уже давно розповіла мені Пеготті, в цій кімнаті зібралися ті, хто йшли за труною мого батька на те саме кладовище.

Ось містер Мердстон, наш сусід містер Грейпер, містер Чілліп і я. Коли ми підходимо до дверей, носії з своїм вантажем уже в саду; вони йдуть перед нами стежкою, повз ясені, через ворота, до кладовища, де я так часто літніми ранками слухав співи пташок.

Ми стоїмо навколо могили. День здається мені відмінним від усіх інших днів, навіть світло не таке, як завжди—сумніше, ніж звичайно. Тут панує та урочиста тиша, яку ми принесли з дому разом з тим,

що покоїться тепер у землі. Ми стоїмо з непокритими головами, і я чую голос священника, що звучить на відкритому повітрі тихо, але виразно й просто „Я є воскресіння й життя“; потім я чую схлипування. І я бачу серед юрби ту добру й вірну служницю, що її з усіх живих людей на землі я люблю найбільше.

Тут багато знайомих облич; облич, що я їх бачив у церкві, облич, що вперше побачили мою матусю, коли вона приїхала до села в усій своїй юній красі. Я не звертаю на них уваги—я не звертаю уваги ні на що, крім мого горя—а все ж таки я бачу і пізнаю їх усіх. І навіть помічаю, як Мінні сяючими очима дивиться на свого коханого, що стоїть біля мене.

Все закінчилось, могила засипана, ми повертаємось додому. Перед нами стоїть наш будинок, такий гарний і незмінний, так міцно пов'язаний у моїх спогадах з молодістю тієї, що померла. І вся моя журба—ніщо перед журбою, яку навіював на мене будинок. Але мене ведуть далі; Містер Чілліп розмовляє зо мною; і коли ми приходимо додому, він підносить воду до моїх уст; і коли я прошу в нього дозволу піти до своєї кімнати, він відпускає мене з якоюсь жіночою ніжністю.

Все це, кажу я, сталося неначе тільки вчора. Події пізнішого часу відпливли від мене до берегів, де знайшли собі притулок усі забуті речі;—але ця подія стоїть, немов висока скеля в океані.

Я знав, що Пеготті прийде до мене в мою кімнату. Святкова тиша цього часу (день так нагадував неділю. Я й забув сказати про це) пасувала до нашого настрою. Вона сіла біля мене на моє маленьке ліжко і, тримаючи мою руку та інколи підносячи її до своїх уст, інколи пестячи своїми долонями (так, мабуть, заколисувала вона мого братика), розповіла мені в звичайній своїй манері про все, що трапилось.

— Вона нездужала,—казала Пеготті,—вже давно. Якась стурбована була, нещаслива. Як народилося немовля, то спочатку їй ніби покращало, але вона день-у-день неначе танула. Вона любила сидіти на самоті і при цьому частенько плакала. Але потім, коли знайшлася дитинка, стала співати дитинці—так ніжно й тихо, що одного ранку мені здалося, ніби то був голос, що линув на небеса... Потім дедалі більше вона ставала несміливою, боязкою. Гнівне слово було для неї, наче удар. Але зо мною вона була така, як завжди. Вона була незмінна до своєї дурної Пеготті, люба моя дівчинка...

Тут Пеготті зупинилась і ніжно похлопала по моїй руці.

— Востаннє я бачила її такою, як колись, у той вечір, коли ви повернулись додому, любий мій. В той день, коли ви поїхали геть, вона сказала мені: „Я ніколи більше не побачу мого любого синочка. Серце віщує мені. І не дурить мене, я знаю“. Вона намагалася підбадьоритися після цього. І частенько, коли вони казали їй, що вона нерозсудлива й легковажна, вона не зважала на це. Але вже було пізно тоді. Вона так і не сказала своєму чоловікові того, що розповіла мені—вона боялася сказати це комусь іншому—аж до

однієї ночі, трохи більше тижня до того, як це трапилось: тоді вона сказала йому: „Мій любий, здається, я вмираю“.

— Тепер мені легше, Пеготті,—сказала вона мені, коли я вклала її в ліжку тієї ночі.—Він поволі звикне до цього, бідолашний—щодня більше звикатиме, а днів лишилося вже небагато; тоді усе минеться. Я дуже втомилась. Коли я засну, посидьте біля мене, не залишайте мене. Благослови, боже, обох моїх дітей. Хай захистить і підтримає бог мого сирітку-сина.

— Після цього я вже не покидала її,—казала далі Пеготті.—Вона часто розмовляла з отими двома, що внизу, бо вона любила їх; вона не могла не любити будького, хто був біля неї—але коли вони відходили від її постелі, вона завжди зверталась до мене, ніби спокій був там, де її Пеготті, і ніколи не могла заснути без мене.

— Останнього вечора вона поцілувала мене і сказала: „Якщо моє немовля теж помре, Пеготті, то хай вони покладуть його в мої обійми й поховають нас укупі“ (так і зробили, бо бідолашне ягня пережило її тільки на один день).—„Хай мій любий хлопчик піде з нами до місця нашого упокоєння,—сказала вона,—і скажіть йому, що його мати, лежачи тут, благословила його не одинраз, а тисячі разів“.

Знову Пеготті помовчала, знову ніжно поплескала мене по руці.

— Було вже дуже пізно вночі,—сказала Пеготті,—коли вона попросила в мене пити; ковтнувши води, вона посміхнулася мені так терпляче, люба моя!—так гарно... Зайнялось на сході, сонце зійшло, і вона розповіла мені, яким добрим і уважним до неї завжди був містер Копперфільд, яким рідним він був для неї, як говорив він їй, коли вона сумнівалася в собі, що любляче серце—краще й міцніше, ніж мудрість, і що він щасливий бути з нею. „Пеготті, дорога моя,—сказала вона тоді,—притуліть мене ближче до себе“—бо вона була дуже слаба.—„Покладіть свою добру руку мені під голову,—сказала вона,—і поверніть мене до себе, бо ваше обличчя відходить кудись далеко, а я хочу, щоб воно було близько“. Я зробила, як вона просила—о, Деві!—час настав, коли здійснилися мої слова при першій розлуці з вами: вона щаслива була покласти свою бідолашну голівоньку на плече своєї дурної, буркотливої старої Пеготті. І вона вмерла, заснула мов дитинка...

Так закінчилось оповідання Пеготті. Від тієї хвилини, як довідався я про смерть моєї матері, зникла моя уява про те, якою вона була останніх часів. Від того самого моменту, я пригадую її тільки молододою матір'ю мого раннього дитинства, яка любила грати своїми світлими кучерями і в присмерку танцювати зо мною у вітальні. Розповідь Пеготті ніяк не могла повернути мене до її останніх часів. Міцно вкоренився в моїй голові образ ранніх років. Може це смішно, але це правда! Смертю своєю проторувала вона собі шлях до тихої безтурботної юності.

Мати, що лежала в могилі, була матір'ю моїх перших дитячих літ; маленька істота в її обіймах, то був я сам, яким колись я був, навіки заспокоєний на її грудях.

РОЗДІЛ X

ПРО МЕНЕ ЗАБУВАЮТЬ, А ПОТІМ МЕНЕ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ

Першим діловим актом міс Мердстон після дня похорон було зробити Пеготті попередження, що через місяць її звільняють. Хоч Пеготті дуже не подобалася б служба тут, але я певний, що вона трималася б за неї заради мене, і не погодилася б піти звідси на найкраще місце в світі. Вона сказала мені, що ми мусимо розлучитись, і повідомила, чому саме. Обоє ми дуже зажурилися.

Щождо мене чи мого майбутнього, то ніхто не казав про це жодного слова, не робив жодного кроку. Вони були б щасливі, насмілюсь я сказати, коли могли б і мене звільнити з попередженням за місяць. Якось я наважився спитати міс Мердстон, коли я маю повернутись до школи; вона холодно відказала, що, мабуть, я зовсім не повернусь туди. Більше мені нічого не казали. І мені і Пеготті дуже хотілось довідатись, що збираються зробити зо мною. Але ні вона, ні я не могли здобути про це ніяких відомостей.

У моєму становищі сталась одна зміна, яка, хоч і позбавляла мене великої частини неприємностей в той час, та могла б зробити моє життя ще неприємнішим у майбутньому. Але я неспроможний був тоді як слід оцінити цю зміну. Ось у чому вона полягала. Пута, які сковували мене раніше, тепер були зовсім відпущені. Ніхто не вимагав від мене, щоб я стовбичив у вітальні. Навіть кілька разів, коли я сидів там, міс Мердстон гримасами вказувала, що мені слід іти геть. Ніхто не вимагав від мене уникати товариства Пеготті; аби тільки я не бентежив своєю присутністю містера Мердстона, то ніхто не шукав мене й не запитував про мене. Спочатку я повсякчас боявся, що він може знову взяти моє виховання до своїх рук, або міс Мердстон присвятить себе цій справі; але незабаром я почав думати, що ці страхи безпідставні і що я маю боятися тільки зневаги.

Не думаю, що це відкриття завдало мені тоді багато болю. Я все ще не міг опам'ятатись після удару, що його завдала мені смерть моєї матері, мені байдужі були всі земні речі. Та все ж таки я пригадую, що часто міркував про те, що станеться зо мною, якщо мене більше ніде не навчатимуть і ніхто не дбатиме про мене. Я уявляв собі, як виросту я занехаяним, брудним і марно животітиму на селі. Міркував я про можливість уникнути такої перспективи, подавшись кудись геть, далеко, мов герой одного з моїх улюблених оповідань, шукати щастя. Але то були скороминущі видіння, сні наяву, немов би намальовані чи написані на стіні моєї кімнати. Зникаючи, вони лишали по собі тільки голу стіну.

— Пеготті,—задумливо прошепотів я якось увечері, гриючи руки біля кухонної печі,—містер Мердстон любить мене ще менше, ніж колись. Він ніколи не любив мене дуже, Пеготті, але тепер він волів би зовсім не бачити мене, коли міг би це влаштувати!

— Мабуть, то він сумує,—сказала Пеготті, розчісуючи мені волосся.

— Ні, Пеготті, я теж сумую. Коли б я думав, що він тільки сумує, то я б зовсім і не замислився над цим. Але не в цьому річ. О, ні, не в цьому річ!

— Звідки ви знаєте, що не в цьому річ?—сказала Пеготті, помовчавши.

— О, він сумує зовсім інакше. Він сумує ось зараз, сидячи біля каміна з міс Мердстон. Але коли б я увійшов, Пеготті, то він не тільки сумував би.

— А що ще?—спитала Пеготті.

— Він гнівався б,—відповів я, мимоволі зображаючи його хмуру гримасу.—Коли б він тільки сумував, то не дивився б на мене так. Ось я—тільки сумую, але від цього я відчуваю себе навіть кращим.

Деякий час Пеготті не казала нічого; я грів руки, мовчки, як і вона.

— Деві,—вимовила вона нарешті.

— Що, Пеготті?

— Я вже пробувала, любий мій, всіма способами, що тільки могла вигадати—всіма можливими способами й всіма неможливими способами, коротко кажучи,—знайти підходящу службу тут у Блендерстоні. Але тут нема нічого такого, серденько!

— А що ж ви збираєтесь зробити, Пеготті,—зажурено спитав я,—чи не збираєтесь ви поїхати кудись шукати щастя?

— Мабуть, доведеться мені поїхати до Ярмута,—відказала Пеготті,—і там жити.

— А я боявся, що ви поїдете кудись далі,—сказав я, трохи розвеселившись,—і що я вже з вами не зустрінусь. А там я іноді бачитиму вас, моя люба стара Пеготті! Ви ж не на іншому краї світу будете!

— Зовсім навпаки, якщо бог дасть!—дуже схвильовано скрикнула Пеготті.—Поки ви будете тут, лялечко моя, я приїждитиму сюди кожен тиждень свого життя—побачитися з вами. На один день щотижня в своєму житті.

Ця обіцянка зняла великий тягар з мого серця. Та це ще було не все, бо Пеготті вела далі:

— Я їду, Деві, бачите, до мого брата: поперше, погостювати знову два тижні, щоб був у мене час обдивитись і трохи очуняти. Так от я й думала, що ви, мабуть, тут тепер непотрібні, так чи не змогли б ви поїхати разом зо мною?

Якби хтось інший, крім Пеготті, хотів потішити мене в той час, то не знайшов би кращого засобу, ніж отой проект. Знову бачити ці чесні обличчя, що аж сяють привітністю до мене; відновити мирність милого недільного ранку, коли дзвони дзвонять, камені падають у воду і темні кораблі пробиваються крізь туман; блукати разом з маленькою Емлі, ділитися з нею своїми турботами й знаходити талісмани проти них у ракушках і камінцях на узбережжі;

думка про це заспокоїла моє серце. Щоправда, серце в мене знову забилося при думці, що міс Мердстон може не погодитись на це. Та то були зайві турботи. Коли міс Мердстон прийшла зробити вечірній огляд комори, ми все ще розмовляли, і Пеготті з сміливістю, яка здивувала мене, взяла, як то кажуть, бика за роги.

— Хлопець байдикуватиме там,—мовила міс Мердстон,—зазираючи в діжку з пікулями,—з лінощів усі вади беруться! Але, правду кажучи, він байдикуватиме також і тут і де б то не було, на мою думку.

У Пеготті була вже наготові гнівна відповідь. Але вона проковтнула її заради мене і не сказала нічого.

— Фу!—вела далі міс Мердстон, усе ще розглядаючи пікулі,—але важливіше, ніж будьщо інше, найважливіше—щоб мого брата не турбували й не бентежили. Мабуть, краще мені погодитись.

Я подякував їй, не виявляючи ніякої радості, щоб це не спонукало її скасувати свою згоду. Мені здалось, що я обрав вірний шлях, бо зза діжки з пікулями вона кинула на мене такий кислий погляд, ніби очі її були змочені розсолем. Так чи так, дозвіл дано. Коли місяць минув, Пеготті і я приготувалися до від'їзду.

Містер Баркіс прийшов до будинку за скринями Пеготті. Досі він ніколи не йшов далі воріт нашого саду, але в цьому випадку він зайшов до будинку. І, виходячи з найбільшою скринєю на плечах, він кинув на мене погляд, який здався б мені багатозначним, коли б я будьколи міг знайти багатозначність на обличчі містера Баркіса.

Ясна річ, Пеготті сумувала, покидаючи місце, що було її домом протягом багатьох років, і де зросли її найміцніші почуття в житті—любов до моєї матері і до мене. Рано вранці відвідала вона кладовище; сівши у візок, вона закрила очі хустинкою.

Поки вона лишалася в такому стані, містер Баркіс не виявляв ніяких ознак життя. Він сидів на своєму звичайному місці, наче велика кам'яна постать. Але, коли Пеготті почала озиратися навкруги і розмовляти зо мною, він кілька разів хитнув головою і зморщився. Я не уявляв собі, що він хотів цим сказати.

— Чудовий день, містер Баркіс,—зазначив я, заради ввічливості.

— Непоганий,—сказав містер Баркіс, який завжди високо цинив свою мову і боявся скомпрометувати себе якоюсь позитивною відповіддю.

— Пеготті вже зовсім утішилась тепер, містер Баркіс,—вів я далі.

— Та ні, справді?—сказав містер Баркіс.

Поміркувавши про це, містер Баркіс кинув на неї проникливий погляд і запитав:

— Чи ви справді зовсім утішились?

Пеготті розсміялась і підтвердила це.

— Ні, таки справді воно так? Чи ви таки втішились?—риказ містер Баркіс, сідаючи ближче до неї й штовхаючи її ліктем.—Втішились? Кажіть щиро і по правді, зовсім утішились? Втішились? Га?

При кожному з цих запитань містер Баркіс присувався ближче до неї й раз-у-раз штовхав її ліктем; нарешті ми всі троє збилися купою в лівому кутку воза, і мене так стиснули, що я ледве міг терпіти.

Пеготті звернула увагу містера Баркіса на мої страждання, тоді він поволі почав відсуватись. Я мусив зробити висновок, що йому здавалось, ніби він знайшов чудовий спосіб бути чемним, приємним і блискучим кавалером, не вдаючись до таких незручностей, як розмова. Деякий час він задоволено реготався. Раз-у-раз він знову повертався до Пеготті, повторюючи:

— Так ви справді зовсім утішились, га, правда?

При цьому він знову присувався до неї ближче з тими самими запитаннями і з тим самим результатом; я мало не задушився. Нарешті, помічаючи його⁴ наближення, я підіймався, ставав на підніжку і вдавав, ніби оглядаю краєвиди; це допомогло мені уникнути страждань.

Він був такий люб'язний, що зупинив коняку біля корчми і почастивав нас смаженою бараниною та пивом. Та навіть тоді, коли Пеготті пила пиво, він не міг утриматись, щоб не штовхнути її. Але що більше наближались ми до кінця нашої подорожі, тим більше ставало в нього справ і тим менше часу для залицянь. А коли ми опинились на ярмутському брукові, то почалась така трясанина, що ми більше ні на що не могли звертати уваги.

Містер Пеготті і Гем чекали нас на старому місці. Вони широ привітали мене і Пеготті й потиснули руку містерові Баркісу. Цей останній, зсунувши капелюха на самісіньку маківку, соромливо усміхаючись усім обличчям, усією постаттю, навіть ногами,—являв собою дуже розгублену постать.

Рибалки взяли по одній з скринь Пеготті, і ми вже пішли були геть, коли містер Баркіс урочисто кивнув мені пальцем, запрошуючи зайти в якесь підворіття.

— Кажу вам,—пробурмотів містер Баркіс,—усе було гаразд.

Я глянув йому в обличчя й відповів, намагаючись бути якомога глибокодумнішим:

— О!

— Ще не все остаточно зроблено,—сказав містер Баркіс, таємниче хитаючи головою.—Та все було гаразд!

І знову я відповів.

— О!

— Ви знаєте, хто мав бажання?—вів далі мій приятель.—То був Баркіс, і тільки Баркіс.

Я стверджуючи кивнув головою.

— Усе гаразд,—сказав містер Баркіс, стискаючи мені руку,—ми з вами приятелі. Ви перший зробили все гаразд. Все гаразд!

Намагаючись бути якнайзрозумілішим, містер Баркіс був таким загадковим, що я міг би дивитися на його обличчя цілу годину і напевно вичитав би на ньому не більше, ніж на циферблаті годин-

ника, який давно зупинився. Та—на щастя, Пеготті покликкала мене. По дорозі вона спитала мене, про що він говорив. Я відповів, що він сказав, ніби все було гаразд...

— От безсоромний!—сказала Пеготті,—але мені це байдуже. Деві, любий, щоб ви подумали, коли б я вирішила одружитися?

— Ну... мабуть ви мене любили б тоді не менше, Пеготті, ніж тепер!—відповів я, поміркуювавши трохи.

Велике було здивовання перехожих на вулиці та родичів моєї няньки, що йшли попереду нас,—бо добра душа мусила зупинитись і обійняти мене, присягаючись у своїй незмінній любові.

— Так щоб ви сказали, серденько?—спитала вона знову, коли ця демонстрація закінчилась, і ми пішли далі.

— Якби ви вирішили одружитися...з містером Баркісом, Пеготті?

— Так,—відказала вона.

— Я подумав би, що це дуже добре. Бо тоді, знаєте, Пеготті, у вас завжди були б кінь та екіпаж, щоб поїхати побачитися зо мною; ви могли б їздити безплатно, і я був би певний, що побачу вас.

— Який же він розумненький!—скрикнула Пеготті.—А про що ж я роздумувала увесь цей місяць? Так, серденько моє! Я думаю, що була б тоді більш незалежною. Та ще я охочіше працювала б у своєму власному господарстві, ніж у будьчиєму домі. Не знаю, яка з мене тепер вийшла б служниця в чужих людей. І я завжди житиму поблизу моєї красуні,—задумливо сказала Пеготті,—і зможу приходити туди, коли захочу. І коли я засну навіки, то мене покладуть недалеко від моєї любої дівчинки.

Обидва ми ні слова не вимовили протягом якогось часу.

— Але б я за це й не згадувала більше,—щиро сказала Пеготті,—коли б мій Деві заперечив проти цього. Даремно тоді мене запитували б у церкві тричі по тридцять разів,—не погодилася б я, коли навіть обручка лежала б у мене в кишені!

— Та гляньте на мене, Пеготті,—відповів я;—і подивіться, чи ж я справді не щасливий, чи я не щиро бажаю цього!

Справді, я всім серцем прагнув цього.

— Гаразд, життя моє,—сказала Пеготті, стискаючи мене в обіймах.—Я міркувала про це день і ніч, обмірковувала це з усіх боків і, мабуть, таки не помиляюсь. Але я знову передумаю про це, поговорю з своїм братом, а покищо це буде між нами, Деві. Баркіс—добрий, простий чоловіча,—сказала Пеготті,—і коли я постараюсь добре виконувати свої обов'язки щодо нього, то мабуть сама буду винна, коли не буду... не зовсім таки по правді утішусь,—сказала Пеготті, щиро сміючись.

Ця цитата з містера Баркіса була така доречна і так нам обом сподобалась, що ми сміялися знову й знову і в зовсім веселому настрої підійшли до оселі містера Пеготті.

Будиночок не змінився; мені здалося тільки, що він трохи постарішав. Місіс Геммідж чекала коло дверей. І всередині було все без змін, аж до водоростей у блакитному глечичку в моїй спальні.

Я підійшов до сіней і оглядівся: ті самі омари, краби і раки, перейняті тим самим бажанням охопити в свої клішні цілий світ, так само лежали безладною купою в тому самому старому кутку.

Але маленької Емлі не було видно, і я спитав у містера Пеготті, де вона.

— Вона в школі, сер,—відповів містер Пеготті, витираючи спітніле обличчя (він зоприв, тягнучи няньчину скриню);—вона повернеться додому,—він глянув на стінний годинник,—за двадцять хвилин чи за півгодини. Ми всі відчуваємо її відсутність.

Місіс Геммідж застогнала:

— Веселіше, старенька!—гукнув містер Пеготті.

— Я відчуваю це більше, ніж будьхто інший,—сказала місіс Геммідж. Я—самітна, всіма забута істота, а вона, здається—єдина людина, яка не перечить мені.

Місіс Геммідж, схлипуючи і киваючи головою, заходила роздмухувати вогонь. Містер Пеготті скористався цим, щоб глянути на нас і тихо мовити, затуляючи рота рукою:

— Стара!

З цього я зробив висновок, що від того часу, як я був тут востаннє, ніякого поліпшення в душевному стані місіс Геммідж не сталося.

Увесь цей дім був, чи мав бути, таким же чудовим місцем, як і завжди. А все ж таки він не справив на мене такого враження, як колись. Я відчував якесь розчарування. Мабуть тому, що маленької Емлі не було вдома. Я знав, яким шляхом повертатиметься вона, і незабаром опинився на стежці, ідучи назустріч їй.

Невдовзі віддалік з'явилась якась постать, і я миттю пізнав у ній Емлі; хоч вона й виросла, але все ще була маленькою. Та коли вона наблизилась,—я побачив, що її блакитні очі стали ще блакитнішими, її свіже обличчя—ще свіжішим, вся вона—ще кращою і веселішою,—якесь дивне почуття змусило мене вдати, ніби я не пізнав її, і пройти повз неї, немов би дивлячись на щось далеке. Пізніше я зробив подібну річ ще раз у своєму житті, якщо не помиляюсь.

Маленька Емлі не збентежилась. Вона побачила мене досить добре, але не обернулась і не гукнула до мене, а сміючись побігла геть. Це змусило мене побігти за нею, а вона бігла так швидко, що вже біля самої хатини я спіймав її.

— О, так це ти?—сказала маленька Емлі.

— Але ти ж мене пізнала відразу, Емлі,—сказав я.

— А хіба ж ти мене не пізнав?—відповіла Емлі.

Я хотів був поцілувати її, але вона затулила вишневі губки руками, сказала, що вона вже не маленька, і побігла, сміючись іще дужче, додому.

Їй начебто подобалось мучити мене; ця зміна в її характері дуже здивувала мене. Накрили стіл для чаю, нашу маленьку скриньку поставили на старе місце, але дівчинка не сіла біля мене, а влаш-

тувалась біля сварливої місїс Геммідж. Коли містер Пеготті спитав її, чому вона робить це, вона закрила обличчя кучерями і тільки сміялась у відповідь.

— Чисте тобі кошеня!—сказав містер Пеготті, пестячи її своєю величезною долонею.

— Чистісіньке! Чистісіньке!—загукав Гем.—Чуєте, мастер Деві, їй-бо, чистісіньке кошеня!—і деякий час він реготався, захоплено поглинаючи очима Емлі, палаючи всім своїм червоним обличчям.

Безперечно, всі вони псували маленьку Емлі, і найбільше—сам містер Пеготті: від нього вона могла добитися чого завгодно, досить було тільки притулитися щічкою до його цупких бакенбардів. Так, принаймні, я думав, побачивши, як воно робиться; і подумав, що містер Пеготті має рацію. Але вона була така приваблива й мила, так чудово сполучались у ній боязкість і лукавство, що я відчув себе зовсім упокореним.

Та вона була і дуже чутлива. Після чаю ми сіли навколо вогню. Містер Пеготті, попихкуючи люлькою, натякнув на мою втрату; сльози виступили на очах маленької Емлі; вона так лагідно глянула на мене через стіл, що серце моє сповнилось невимовною вдячністю.

— Ах!—сказав містер Пеготті, доторкаючись до її кучерів і пропускаячи їх крізь пальці, мов струмки води,—ось іще одна сирота, бачите, сер! А ось,—сказав містер Пеготті, даючи Гемові стусана в груди,—ще одна, хоч він не дуже скидається на сироту.

— Коли б ви були моїм опікуном, містер Пеготті,—відказав я, похитуючи головою,—то мабуть і я не почував би себе сиротою.

— Добре сказано, мастер Деві!—захоплено вигукнув Гем.—Ура! Добре сказано! Не відчували б себе сиротою! Браво! Браво!—тут він відплатив стусаном містерові Пеготті, а маленька Емлі поцілувала містера Пеготті.

— А як поживає ваш приятель, сер?—звернувся містер Пеготті до мене.

— Стірфорс?—перепитав я.

— Ось воно, це прізвище,—скрикнув містер Пеготті, звертаючись до Гема.—Я знав, що це щось із нашої справи.

— Ви казали, що його звать Реддерфорс,—сміючись зазначив Гем¹.

— То й що?—відказав містер Пеготті.—Аджеж ти керуєш стерном, чи не так? Це недалеко одне від одного. Так як він почуває себе?

— Він почував себе цілком добре, коли я виїздив, містер Пеготті.

— Оце так приятель!—містер Пеготті навіть витяг люльку з рота.— Оце так приятель, на весь світ приятель. Побий мене бог, коли не любо дивитись на нього.

— Він дуже гарний, правда?—спитав я, бо серце моє розтануло від такої похвали.

¹ В оригіналі тут гра слів, що її не можна перекласти. „Steer“ і „Rudder“ в англійській мові однаково означають стерно.

— Гарний!—гукнув містер Пеготті.—Він подолає все, що... що... та не знаю, чого він не подолає. Він такий сміливий.

— Так. Така вже в нього вдача!—сказав я.—Він відважний, як лев, і ви навіть увити собі не можете, який він щирий, містер Пеготті!

— Я теж так думаю,—сказав містер Пеготті, дивлячись на мене крізь дим своєї люльки,—що в усяких там науках він докопався до всього.

— Так,—захоплено підтвердив я;—він знає все! Він напрочуд розумний!

— Оце так приятель!—пробурмотів містер Пеготті, міцно тряхнувши головою.

— Здається, йому ніщо не важко,—вів я далі,—він заучує урок, тільки глянувши на нього. Кращого гравця в крокет ви ніколи й не побачите. А в шашках він може віддати вам вперед скільки завгодно очків, і все одно легко поб'є вас.

Містер Пеготті ще раз кивнув головою, ніби кажучи: „Не сумніваюсь у цьому“.

— І до того він такий великодушний, люб'язний, благородний хлопець,—говорив я, зовсім захоплений своєю улюбленою темою,—що майже неможливо віддати йому стільки хвали, скільки він заслуговує. Мабуть я ніколи не зможу йому досить віддячити за великодушність, з якою він опікував мене—значно молодшого й нижчого в школі, ніж він.

Швидко вів я далі цю мову, коли раптом погляд мій зупинився на обличчі маленької Емлі, що схилилася над столом, уважно прислухаючись, притаївши подих; її блакитні очі виблискували, наче дорогоцінне каміння. Кров прилила до її щік. Вона була така небувало серйозна й гарна, що я здивовано зупинився; і коли я зупинився, всі вони розсміялись і глянули на неї.

— Емлі, як і я,—азначила Пеготті,—хотіла б побачити його.

Емлі збентежилась, що ми всі дивимося на неї (я, принаймні, міг би тоді дивитися на неї протягом цілих годин); вона схилила голову, рум'янець грав на її щоках. Нарешті, вона глянула на нас крізь скуйовджені кучері, втекла і не поверталась аж до того часу, коли треба було йти спати.

Я ліг у старе маленьке ліжко, в кормі судна; вітер почав стогнати над рівниною, як він стогнав колись. Але тепер я не міг утриматись від думки, що то він плаче за тими, хто пішов з цього світу; я зже не думав, що море може схвилюватися вночі й віднести на своїх хвилях наше судно. Я думав про те море, яке піднялося після того, як я востаннє чув ці звуки, і затопило мій щасливий дім. Пригадую, коли вітер і хвилі трохи вгамувались, я зробив короткий додаток до своєї молитви, благаючи, щоб я виріс і одружився з маленькою Емлі. Отак я й заснув.

Дні минали, майже так, як вони минали колись, за винятком—і то був великий виняток!—того, що ми з маленькою Емлі не часто

тепер гуляли на березі. Їй треба було уроки вчити, рукоділля робити, а здебільшого її зовсім не було вдома. Але я почував, що наші давні блукання вже неможливі, навіть коли б Емлі не була така зайнята. Хоч Емлі була ще дитина і сповнена дитячих примх, але разом з тим вона вже була і справді маленькою жінкою. Здається, менше, ніж за рік, вона далеко випередила мене. Я їй подобався, але вона сміялася з мене і мучила мене; і коли я виходив зустрічати її, вона пробиралась додому іншим шляхом і сміялась біля дверей, коли я повертався розчарованим. Найкращі часи були, коли вона тихо сиділа за шитвом на ганку, а я, сидячи на дерев'яних східцях біля її ніг, читав їй уголос. І тепер здається мені, що ніколи не бачив я такого сонячного світла, як у ті прозорі квітневі дні; ніколи не бачив я такої сонячної маленької постаті, яку бачив я, сидячи на ганку старого корабля; і ніколи зір мій не тішили таке небо, таке море, такі чудові судна, що йшли на повних вітрилах у золотому повітрі.

У перший же вечір після нашого прибуття містер Баркіс з'явився в надзвичайно розгубленому й незграбному вигляді. Він приніс із собою кілька зав'язаних у хустку апельсинів. Ні слова не мовив він про це добро, а тому ми вирішили, що він випадково залишив його тут, коли пішов геть. Гем наздогнав його, але повернувся зі звісткою, що це подарунок для Пеготті. Після цього випадку він з'являвся кожного вечора точно в одну й ту ж годину і завжди з маленьким клуночком, на який він ніколи не натякав, але незмінно залишав на місці. Ці ознаки обожнювання були дуже різноманітні і дуже несподівані. Серед них я пригадую поросячі ніжки, величезну подушку для шпильок, щось із півбушеля яблук, пару янтарних сережок, кілька цибулин, коробку доміно, канарку в клітці і здоровенний шмат шинки.

Взагалі, як пригадую, сватання містера Баркіса було особливого роду. Він не часто говорив щонебудь; здебільшого він сидів біля вогню в тій самій позі, до якої звик у своєму екіпажі, й не відривав очей від Пеготті, яка сиділа напроти нього. Одного вечора він раптом—запалений, мабуть, коханням—схопив восковий недогарок, яким вона воскувала нитку, поклав його собі в кишеню жилета й заніс його з собою. Після цього його найбільшою втіхою було—витягти майже розтоплений від тепла кишені недогарок, коли з'являлась потреба в ньому, а потім знову класти недогарок собі в кишеню. Він, здається, дуже був задоволений собою і зовсім не почував потреби розмовляти. Навіть, коли вони з Пеготті робили прогулянку на мілинах, то й тоді він, мабуть, не почував ніякого збентеження. Він тільки раз-у-раз запитував, чи справді вона гарненько втішилась. Пригадую, що іноді після його уходу Пеготті закривала обличчя фартухом і сміялась не менше, як півгодини. Та й ми всі цим дуже забавлялись, крім нещасної місіс Геммідж; до тієї, мабуть, колись сваталися теж в такий спосіб, бо вона від усіх тих заходів містера Баркіса поринала в спогади про свого старого.

Нарешті, згодом, коли майже закінчився строк мого гостювання, оголошено було, що Пеготті з містером Баркісом збираються на цілий день поїхати на прогулянку вдвох, і що маленька Емлі та я мають супроводити їх. Я ніяк не міг заснути вночі перед цим, передчуваючи втіху провести цілий день з Емлі. Ми всі вчасно прокинулись вранці. Коли ми ще сиділи за сніданком, містер Баркіс з'явився здалека, скеровуючи легкий екіпаж до предмета свого кохання.

Пеготті була одягнена, як завжди, в своєму чепурному і скромному траурі. Але містер Баркіс вбирав очі у новому своєму синьому сюртуку. Кравець, мабуть, не поскупився, коли шив цей сюртук, тому рукава робили непотрібними рукавички навіть у найхолоднішу погоду, а комір був такий високий, що підпірав волосся містерові Баркісу на самісінькій маківці. Його блискучі гудзики також були величезні. Довершене було це вбрання драповими панталонами та жилетом з бичачої шкіри, і містер Баркіс здавався мені дивом респектабельності.

Коли ми всі метушилися за дверима, я побачив, що містер Пеготті приготував старий черевик, який треба було кинути за нами на щастя і який він з цією метою запропонував місіс Геммідж.

— Ні! Хай це зробить хтось інший, Ден,—сказала місіс Геммідж.— Я самотня, всіма покинута істота, і все, що нагадує мені про не самотніх і не покинутих,—усе це перечить мені!

— Та ну ж бо, стара!—гукнув містер Пеготті.— Жбурніть його!

— Ні, Ден,—відказала місіс Геммідж, схлипуючи і похитуючи головою.— Коли б я була не така чутлива, я могла б зробити більше. Ти не такий чутливий, як я, Ден. Ніщо тобі не перечить і ти нічому не перечиш. Краще вже ти зроби сам.

Але тут Пеготті, поспішно обійшовши й перецілувавши всіх, гукнула з екіпажа, де всі ми вже сиділи (Емлі і я на двох маленьких стільцях поруч), що місіс Геммідж мусить зробити це. Отже місіс Геммідж зробила це. При цьому вона—з сумом мушу повідомити— трохи затьмарила святковість нашого від'їзду, бо негайно залилася сльозами і безпорадно впала на руки Гемові, заявляючи, що вона сама знає, який вона тягар, і що краще її відпровадити до богадільні. Це справді здалося мені розумною ідеєю, і, на мою думку, Гемові слід було її здійснити.

Так чи так, а ми вирушили в нашу прогулянку. Першим нашим ділом було зупинитись біля церкви: там містер Баркіс прив'язав коня до штахетів, а сам пішов у церкву разом з Пеготті, залишивши маленьку Емлі та мене вдвох у екіпажі. Я скористався з цієї нагоди, щоб обійняти Емлі за талію. Я заявив, що незабаром я маю поїхати геть, а тому цілий день ми мусимо любити одне одного й бути щасливими. Маленька Емлі згодилась і дозволила мені поцілувати її. Але тут я раптом впав у розпач; я оголосив їй, пригадую, що ніколи не зможу полюбити іншу, і що я готовий пролити кров усякого, хто посягне на її любов.

Як сміялася з цього маленька Емлі. З яким холодним почуттям переваги надо мною сказала ця маленька жінка, що я „дурненький хлопчик“. Але потім вона так чарівно всміхнулася, що в насолоді дивитися на неї я забув біль від того, що вона так зневажливо обізвала мене.

Містер Баркіс і Пеготті довгенько затримались в церкві, але нарешті вийшли, й тоді ми поїхали далі. У дорозі містер Баркіс звернувся до мене й сказав, підморгнувши,—між іншим, я до того часу навряд чи й подумати міг, що він уміє підморгнути:

— Що це за ім'я написав я колись на повозі?

— Клара Пеготті,—відповів я.

— А яке ім'я мусив би я написати тепер?

— Клара Пеготті знову,—спробував я догадатися.

— Клара Пеготті *Баркіс*,—відказав він і вибухнув реготом, який струсив екіпаж.

Одним словом, вони одружились і ходили до церкви саме з цією метою. Пеготті вирішила, що це треба зробити без галасу; і при церемонії не було ніяких свідків. Вона трохи збентежилась, коли містер Баркіс так коротко повідомив про їхнє весілля. Вона заходилась обіймати мене, пройнята палкою любов'ю. Та незабаром вона знову отямилась і висловила радість, що вже покінчено з цією справою.

Ми підїхали до маленької корчми на бічній дорозі, де нас уже чекали і де ми дістали дуже смачний обід та з великим задоволенням провели день. Якби Пеготті одружувалася щодня протягом останніх десяти років, то й тоді навряд чи в неї міг би бути спокійніший вигляд. Пеготті була такою, як завжди; вона пішла погуляти з маленькою Емлі та зо мною перед чаєм, поки містер Баркіс філософічно покурював свою люльку і втішався, очевидно, міркуваннями про своє щастя. Коли так, то щастя посилило його апетит; бо виразно пригадую, що хоч він з'їв досить свинини й овочів за обідом, та ще закінчив парою курчат, але за чаєм він мусив попоїсти холодної вареної шинки, і поглинув велику кількість її, навіть оком не змигнувши.

Я часто згадував згодом, яке то було незвичайне, невинне весілля. Як потемнішало, то ми знову сіли в екіпаж і повільно рушили назад, поглядаючи вгору на зорі й говорячи про них. Я був їм за головного пояснювача й надзвичайно поширив знання містера Баркіса. Я розповів йому все, що знав, але він охоче повірив би всьому, що мені спало б на думку напнути йому; він бо глибоко захоплений був моїми здібностями і, слухаючи мене, заявив своїй жінці, що я—перлина вченості.

Коли ми вичерпали питання про зорі, або вірніше сказати, коли я вичерпав розумові здатності містера Баркіса, ми з маленькою Емлі змайстрували собі з старої попони плащ і сиділи під цим плащем до кінця подорожі. Ах, як я любив свою подругу! Я мріяв, як ми одружимося і поїдемо десь далеко жити серед дерев і ланів, ніколи не старіючи, ніколи не стаючи мудрішими; назавжди залишимося ми

дітьми, руч-об-руч блукатимемо під сонячним промінням на укритих квітами ланах, вночі ми схилитимемо голови на мох, а коли помremo, нас поховають птахи. Отакі несусвітні мрії—ясні як наша невинність, і мерехтливі, наче далекі зорі, займали мене всю дорогу.

Отож, ми повернулися до старого судна пізно вночі. Там містер і місіс Баркіс попрощалися з нами й спокійно поїхали до свого власного будинку. Тоді вперше я відчув, що втрачаю Пеготті. Я ліг би в ліжку засмученим під будьяким іншим дахом, крім того, який був над головою маленької Емлі.

Містер Пеготті і Гем знали не гірше за мене, що непокоїть мою душу; вони постаралися з допомогою вечері і щирих усмішок прогнати геть мій смуток. Маленька Емлі сіла поруч зо мною на скриньці єдиний раз за все моє гостювання; і це було справді чудовим завершенням чудового дня.

Уночі почався приплив; і незабаром після того, як ми пішли спати, містер Пеготті та Гем вийшли ловити рибу. Я почував себе дуже хоробрим, лишившись захисником Емлі і місіс Геммідж. Я хотів тільки, щоб якийсь лев чи змій чи ще якась жахлива потвора напала на нас, щоб я міг знищити їх і вкрити себе славою. Але на жаль, нічого подібного не блукало по ярмутських обмілинах цієї ночі, тому я втішався снами про драконів аж до ранку.

А ранком прийшла й Пеготті. Вона гукнула до мене, як завжди під вікном, немовби містер Баркіс-візник був від початку до кінця теж тільки сном. Після сніданку вона відвела мене до свого будинку: то був чудовий будинок. З усіх меблів там мене найбільше, мабуть, вразив якийсь старий письмовий стіл темного дерева у вітальні (за постійне місцеперебування господарів правила кухня з кахельною підлогою); цей письмовий стіл мав покришку, що її можна було відкривати, спускати і перетворювати в парту. І лежало на ньому велике видання книги Фокса про мучеників. Цей коштовний том, що з нього я не пригадую жодного слова, відкрив я негайно і негайно заходився читати його; після того завжди, приходючи туди, я ставав навколюшки на стілець, відчиняв шухляду, де зберігався цей скарб, клав руки на парту і починав ковтати сторінки цієї книги. Боюся, що мене найбільше приваблювали малюнки; їх там було безліч, вони зображали всі види моторошних страхіть; так чи так, але мученики і будинок Пеготті назавжди від того часу невід'ємні для мене одне від одного.

Того дня я попрощався з містером Пеготті, Гемом, місіс Геммідж і маленькою Емлі. Ніч я перебув у Пеготті, в маленькій кімнатці під самісіньким дахом (з книжкою про крокодилів на полиці над узголів'ям). Пеготті сказала, що ця кімната буде завжди моєю і завжди триматиметься для мене в такому самому стані.

— В молодості чи під старість, Деві любий, поки я житиму і матиму цю покрівлю над головою,—заявила Пеготті,—ви знайдете цю кімнату такою, ніби я чекала тут вас цієї хвилини. Я прибиратиму її щодня, як колись прибирала вашу маленьку кімнатку, серденько

моє; і коли б ви поїхали аж до Китаю, то знайте, що ця кімната буде готова для вас завжди.

Всією душею відчув я щирість і вірність моєї любої, старої няньки; я намагався якнайкраще віддячити їй. Та часу для цього в мене лишалося мало, бо цю промову оголосила вона мені вранці, і цього ж ранку я мусив поїхати і таки поїхав додому; вона з містером Баркісом супроводжувала мене в екіпажі. Не з легкою душею розлучалися вони зо мною біля воріт; дивно мені було дивитися, як екіпаж від'їздить, відвозячи Пеготті геть і лишаючи мене під старими ясенями. Я залишився перед цим будинком, що в ньому жодне обличчя ніколи більше не гляне на мене з любов'ю чи прихильністю.

І ось мене кинули напризволяще! Не можу без смутку оглядатися назад, на цей час. Знову відчуваю я себе самотнім,—без друзів, без товариства інших хлопців мого віку, без усякого товариства, крім моїх власних приголомшених думок. Тінь того часу немов би падає на папір, коли я пишу це.

Чого тільки не віддав би я, щоб мене надіслали до найсуворішої школи, щоб я міг вчитися чогось, якимсь, десь! Але мені не можна було сподіватись цього. Вони не любили мене; вони похмуро, суворо, постійно зневажали мене. Гадаю, що матеріальне становище містера Мердстона в цей час було напруженим; але справа була не в цьому. Він не міг терпіти мене; віддаляючи мене від себе, він намагався, очевидно, віддалити саму думку, ніби я маю якісь права на нього—і в цьому йому пощастило.

Не можна сказати, щоб мене активно мучили. Мене не били, не морили мене голодом; але мене кривдили безнастанно, систематично, з холодним спокоєм. День за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем мене холоднокровно занегаювали. Іноді, згадуючи про це, я запитую себе, що вони зробили б, коли б я захворів; чи залишили б мене лежати в моїй самотній кімнаті й знемагати на самоті, чи хтонебудь допоміг би мені.

Коли містер і міс Мердстон були вдома, я сидів за столом разом з ними; в їх відсутності я годувався сам. Повсякчасно вештався я без усякого нагляду навколо будинку; вони тільки пильнували, щоб я ні з ким не заприятелював: мабуть вони побоювались, що я скаржитимусь товаришам. З цієї ж причини, хоч містер Чілліп частенько запрошував мене до себе в гості (він був удівцем, кілька років до того вмерла його маленька світловолоса жінка), але нечасто користався я щастям побути вечір у його храмі хірургії, читаючи якусь нову для мене книжку, вдихаючи запахи всіх ліків, або розтираючи щось у ступці під його дбайливим наглядом.

З цієї самої причини мені нечасто дозволяли відвідувати Пеготті: тут відогравала роль і їх давня нелюбов до неї. Нянька моя вірно дотримувала свого слова і щотижня або приходила до мене, або зустрічала мене десь поблизу; і ніколи не приходила вона з порожніми руками. Але тим гіршими були мої муки, коли мені забороняли приходити до неї в гості. Проте, кілька разів мені дозволяли піти

туди. Гостюючи в них, я помітив, що містер Баркіс був досить скупий, або як чемно висловились Пеготті „трохи бережливий“: він мав цілу купу грошей в скрині під ліжком, а казав, ніби в цій скрині самі тільки сюртуки і штани. Його багатства ховались у цій скрині з такою недоторканою скромністю, що потрібна була величезна вправність, щоб виманити в нього трохи на дрібні видатки. Отже, Пеготті доводилось розробляти довгу й складну схему—справжню „порохову змову“ щоразу, як треба було робити закупівлі в суботу.

В цей час я був такий пригнічений одвертою зневагою до мене, що мабуть був би зовсім нещасним, коли б не старі книжки. Вони були моєю єдиною втіхою; я лишався їм вірний, як і вони мені; знову і знову перечитував я їх—не знаю вже скільки разів.

Тепер я наближаюсь до того періоду в моєму житті, якого я ніколи не зможу забути, поки зможу пам'ятати хоч щось. Спогади про цей час часто проти моєї волі з'являються, немов привиди, передо мною і женуть геть уявлення про щасливі часи.

Якось я блукав навколо нашого будинку на самоті; я вже тоді звик до самотності. Завернувши за ріг, я раптом зустрів містера Мердстона, що гуляв з якимсь джентльменом. Я збентежився і вже збирався пройти повз них, коли цей джентльмен гукнув:

— Кого я бачу? Брукс!

— Ні, сер, Давід Копперфільд, — відповів я.

— Та не кажіть мені! Ви—Брукс, — вів далі джентльмен. — Ви Брукс із Шеффільда! Ось як вас звать!

Після цих слів я уважніше глянув на джентльмена. Сміх його був мені знайомий. Я пригадав, що то—містер Квін'йон, якого ми з містером Мердстоном зустріли в Лоустофті, перед тим, як... та не в цьому річ... можна й не казати, перед чим.

— Які ж ваші успіхи, де ви вчитесь, Брукс?—спитав містер Квін'йон.

Він поклав руку мені на плече й повернув мене назад, змушуючи йти разом з ними. Я не знав, що відповідати, і непевно глянув на містера Мердстона.

— Він тепер живе дома,—сказав той.—Він ніде не вчиться. Не знаю, що робити з ним. Це—важкий тип.

Якусь хвилину на мені затримався його непривітний, нещирий погляд; а потім він нахмурився, відвівши свої мерзенні очі кудись убік.

— Уф!—виголосив містер Квін'йон, поглядаючи на нас обох.—Гарненька погода!..

Запанувало мовчання, я обмірковував найкращий спосіб звільнити своє плече від його руки і йти геть, коли він раптом мовив:

— Мабуть ви й тепер такий меткий хлопчина? Га, Брукс?

— Авжеж! Він досить меткий,—сказав містер Мердстон нетерпляче.—Відпустіть його краще йти, куди він хоче. Він не подякує вам за турботи.

Після цього натяку містер Квін'йон відпустив мене, і я поспішив додому. Оглянувшись уже в саду, я побачив, що містер Мердстон

прислонився до хвіртки кладовища, а містер Квін'йон щось говорить йому. Вони обидва стежили за мною, і я зрозумів, що вони розмовляли про мене.

Містер Квін'йон заночував у нас. Поснідавши наступного ранку, я відсунув свій стілець і збирався йти з кімнати, коли містер Мердстон наказав мені залишитись. Сам він сердито відійшов до іншого стола, за яким сиділа його сестра. Містер Квін'йон, поклавши руки в кишені, стояв, дивлячись у вікно, а я зупинився, дивлячись на них усіх.

— Давід,—сказав містер Мердстон,—молодь в цьому світі повинна діяти, а не нидіти і байдикувати!

— Як це робиш ти,—додала його сестра.

— Джен Мердстон, полиште це мені, будь ласка. Повторюю, Давід, молодь повинна в цьому світі діяти, а не нидіти і байдикувати. Це особливо стосується юних хлопців твоєї вдачі, яка потребує великих поправок. Найкраща послуга такому хлопцеві—змусити його призвичаїтись до трудового життя, зігнути і зламати його характер.

— Бо впертість нам не потрібна,—мовила його сестра.—Її треба розтрощити. І вона мусить бути розтрощена! Буде розтрощена!

Він глянув на неї напівсхвально, напівдокірливо і вів далі.

— Мабуть ви знаєте, Давід, що я не багатій, принаймні тепер ви знаєте це. Ви вже дістали деяку освіту. Освіта коштує багато; та навіть коли б вона небагато коштувала, я певний, що для вас не корисно бути в школі. Перед вами відкривається боротьба з світом, і чим скоріше ви почнете її, тим краще.

Мабуть, тоді я подумав, що боротьбу цю я вже почав, тепер я веду її так чи інакше.

— Ви чули щонебудь про „контору“?—спитав містер Мердстон.

— Контору, сер?—повторив я.

— Про контору Мердстона й Грінбі, торгівля вином,—відповів він.

Мабуть вигляд у мене був збентежений, бо він поспішно продовжував:

— Ви чули розмову про контору, або про справу, або про льохи, або про пристань, про щось таке?

— Здається, я чув про підприємство, сер,—сказав я, пригадуючи невиразні відомості про засоби існування його з сестрою.—Але не знаю коли.

— Це байдуже, коли!—відказав він.—Містер Квін'йон—директор цього підприємства.

Я шанобливо глянув на містера Квін'йона, який все ще дивився у вікно.

— Містер Квін'йон нагадує, що це підприємство дає роботу кільком хлопцям, і він не бачить ніяких підстав, чому не могло б воно на таких самих умовах давати роботу й вам.

— Бо в хлопця немає,—азначив містер Квін'йон глухим голосом, наполовину повертаючись до нас,—ніяких інших сподіванок на майбутнє, Мердстон.

Містер Мердстон, зробивши нетерплячий, навіть розгніваний жест, закінчив, не звертаючи уваги на слова містера Квін'йона:

— Ось які ці умови: ви зароблятимете досить, щоб забезпечити собі харчі та кишенькові гроші. За квартиру, яку я вже найняв, платитиму я. Так само—за прання вашої білизни.

— За моїми кошторисами,—устряла його сестра.

— Вас забезпечуватимуть також одягом,—сказав містер Мердстон,—бо ви не спроможетесь найближчим часом купувати його собі самі. Отже, тепер ви їдете з містером Квіньйоном до Лондона, Деві щоб почати життя власним коштом.

— Коротко кажучи, вас забезпечили,—азначила його сестра,— і постарайтесь виконувати свої обов'язки як слід.

Хоч я добре розумів, що мета всієї цієї сцени була позбутись мене, але точно не пригадую, чи сподобалось мені це, чи злякало мене. У мене лишилось враження, що я був дуже схвильований цим і не знав—радіти мені, чи боятись. Та я й не мав часу привести до ладу свої думки, бо містер Квіньйон мав їхати вранці.

Гляньте на мене—вранці: у поношеному білому капелюшку, оповитому чорним кепом, на знак трауру по моїй матері, в чорній куртці, в штанцях з грубого смугнатою бархату—що їх міс Мердстон вважала найкращою бронєю для ніг у моїй майбутній боротьбі з світом,—гляньте на мене в такому вбранні, як сиджу я з усіма моїми пожитками в маленькій скриньці—самітна, всіма забута дитина (так мала б висловитись міс Геммідж)—у поштової кареті, що відвозить містера Квіньйона до лондонського дилжанса в Ярмуті. Дивіться, як будинок і церква зменшуються, віддаляючись; як могили під деревом заступають інші речі, і не височить уже шпиль над старим майданчиком для моїх ігор, і небо—пустинне.

РОЗДІЛ XI

Я ПОЧИНАЮ ЖИТИ ВЛАСНИМ КОШТОМ, І ЦЕ МЕНІ НЕ ПОДОБАЄТЬСЯ

Тепер я добре знаю світ і майже втратив здатність дивуватись будьчому; але навіть і тепер я трохи дивуюсь, що мене, такого юного, могли так легко кинути напризволяще. Я був дитиною виняткових здібностей, дуже спостережливою, спритною, старанною, ніжною, вразливою фізично й духовно,—і мені здається дивним, що ніхто й пальцем не ворухнув заради мене. Але так воно було; і я, десятилітнє хлоп'я, став маленьким трудівником на службі у Мердстона і Грінбі.

Склад Мердстона і Грінбі стояв біля річки, в районі Блекфраерс. Тепер це місце перебудовано; але тоді то був останній будинок на вузькій вулиці, що спускалась до річки; у кінці вулиці було кілька східців, з яких можна було сідати в човни. Будинок був ветхий і мав власну пристань, під час припливу його оточувала вода,

під час відпливу—грязь. Щурів там аж кишіло. Ще й тепер, немов, бачу його паркетні підлоги, обезбарвлені столітнім брудом і кіптявою; його зотлілі східці; писк, верещання старих сірих щурів у льохах; бруд та іржу цього місця. Все це передо мною стоїть, як у ту лиху годину, коли я вперше опинився в цій установі, тримаючись тремтячою рукою за руку містера Квін'їона.

Мердстон і Грінбі торгували з різними купцями, але найважливішою галуззю їхньої торгівлі було постачання вина й горілки певним транспортним суднам. Я забув тепер, куди головним чином ішли ті кораблі, але, очевидно, деякі з них подорожували до Східної і Західної Індії. Пам'ятаю, що величезна кількість порожніх пляшок була одним з наслідків цього транспортування. Кілька чоловіків і хлопців мусили переглядати ці пляшки проти світла, відкидати геть надбиті, полоскати й мити цілі. Коли порожніх пляшок не ставало, то треба було наліплювати етикетки на повні пляшки, затикати їх пробками, запечатувати пробки сургучем, пакувати готові пляшки в ящики. Я був одним з хлопців, що займалися цим.

Хлопців було троє чи разом зо мною четверо. Мое робоче місце було в кутку складу, де містер Квін'їон міг бачити мене, коли йому забagnetься підвестися з свого стільця в конторі й глянути крізь вікно над столом. Сюди, в перший ранок мого життя власним коштом покликали найстаршого з хлопців, щоб він показав мені мою роботу. Звали його Мік Уокер, на ньому був подертий фартух і паперовий ковпак. Він розповів мені, що його батько човняр і ходить у чорному вельветовому капелюсі під час урочистого походу лордмера. Він повідомив мене також, що нашим товаришем буде другий хлопець, якого він назвав якимсь дивним ім'ям: Мучниста Картоплина. Проте, я виявив, що цей юнак не був охрещений тим ім'ям, а дістав його у складі—його так називали, бо обличчя в нього було бліде, як розварена картопля. Батько Картоплини був водопровідником і за сполученням служив пожежником в одному з великих театрів; там якісь юні родички Картоплини—очевидно, його сестрички—грали бісенят у пантомімах.

Ніякі слова не спроможні змалювати приховані муки моєї душі, коли я потрапив у таке товариство—я порівнював цю компанію з товариством мого щасливого дитинства—не кажучи вже про Стірфорса, Тредльса та решту школярів; і я відчував, як руйнуються мої мрії вирости вченою і видатною людиною. Я розумів, що тепер не маю вже ніяких надій; я соромився свого становища; в розпачі думав я, що день за днем поволі я забуду все, чого вчився, про що мріяв, що живило мою уяву й енергію, і ніколи вже більше не згадаю про це. Не можна й описати, які жахливі були мої почуття. Як тільки Мік Уокер відходив від мене, я змішував слюзи з водою, що нею я полоскав пляшки; я ридав так, що серце моє рвалось від болю.

Конторський годинник показував пів на дванадцятую, і всі почали готуватися до обіду, коли містер Квін'їон постукав у віконце з контори і кивнув мені пальцем, наказуючи ввійти. Зайшовши туди, я

Побачив огрядну літню особу, одягнену в кбричневий сюртук, вузенькі панталони та до блиску начищені черевики; на голові цієї особи (на дуже великій і дуже блискучій голові) було не більше волосся, ніж на курячому яйці; він обернув до мене широчезне обличчя. Одяг на ньому був ветхий, зате комірець сорочки був дуже пишний. Носив він хвацького ціпка з парою пошарпаних китиць на ньому; лорнетка висіла на його сюртуку,—згодом я переконався, що то була лише прикраса, бо він дуже нечасто дивився крізь неї, та коли й дивився, то нічого не міг побачити.

— Ось,—сказав містер Квіньйон, показуючи на мене,—це він.

— Оце,—сказав незнайомий, і мене дуже вразили зворушливі тони його голосу та якесь благородство його манер,—мастер Копперфільд. Сподіваюся, що знайшов вас у доброму здоров'ї, сер.

Бог свідок, як погано я себе почував; але я не мав у той час свого життя звички скаржитись, а тому я сказав, що здоров'я мое дуже добре і висловив сподіванку, що так само почуває себе й він.

— Здоров'я мое,—сказав незнайомий,—хвала небові, цілком добре. Я дістав листа від містера Мердстона, в якому він зазначає, що хотів би моєї згоди на використання приміщення в моєму будинку, яке тепер ніким не зайняте і, коротко кажучи, віддається... коротко кажучи,—сказав незнайомий, посміхаючись у несподіваному приступі одвертості,—винаймається юному початківцю, якого я тепер маю приємність...—і незнайомий помахав рукою, зануривши підборіддя в комірець.

— Це містер Мікоубер,—сказав мені містер Квіньйон.

— Еге!—потвердив незнайомиць.—Це мое прізвище!

— Містер Мікоубер,—пояснив мені містер Квіньйон,—знайомий містера Мердстона. Він бере замовлення для нас на комісію, коли йому щастить діставати замовлення. Містер Мердстон писав йому про квартиру для вас, і він прийме вас квартирантом.

— Моя адреса,—повідомив містер Мікоубер,—Віндзорський Вал, Сіті-Род. Я... коротко кажучи,—сказав містер Мікоубер, знову посміхаючись в приступі одвертості,—я живу там.

Я вклонився йому.

— Пройнятий враженням,—вів далі містер Мікоубер,—що ваша обізнаність з цією столицею ще недосить обширна, і що ви маєте певні труднощі, знайомлячись із таємницями сучасного Вавилон в напрямку до Сіті-Род... коротко кажучи,—заявив містер Мікоубер у новому приступі одвертості,—що ви можете загубитись—я буду щасливий завітати сюди цього вечора й ознайомити вас з найближчим шляхом.

Я подякував йому від щирого серця, бо з його боку дуже люб'язно було взяти на себе такий клопіт.

— О котрій годині,—спитав містер Мікоубер,—маю я...

— Приблизно о восьмій,—відповів містер Квіньйон.

— Приблизно о восьмій,—повторив містер Мікоубер.—Бажаю вам усього найкращого, містер Квіньйон. Я вам більше не заважатиму.

По цій мові він надів капелюх і вийшов, тримаючи ціпок під пахвою; щойно вийшовши з контори, він завів веселу пісеньку.

Тоді містер Квін'їон формально найняв мене служити в складі Мердстона й Грінбі, за плату, здається, в шість шилінгів на тиждень. Я не зовсім певний, чи то було шість чи сім шилінгів. Думаю, що спочатку платили мені шість шилінгів, а потім—сім. Він заплатив мені за тиждень уперед (очевидно, з власної кишені), і з цієї суми я віддав шість пенсів Картоплині, щоб він відніс мою скриню ввечері до Віндзорського Валу. Скриня була надмірно важка для мене, бо я був тоді зовсім маленький. Ще шість пенсів заплатив я за обід, що складався з м'ясного пирога та кухля води спід сусіднього крана. Годину, що призначена була на обідню перерву, я прогуляв на вулицях.

У призначений час увечері містер Мікоубер з'явився знову. Я вимив руки і обличчя, виявляючи цим пошану до його чемності, і ми вирушили до нашого дому (так, мабуть, мав я називати цей будинок від того часу) разом. Містер Мікоубер називав мені вулиці й звертав увагу на вигляд будинків, щоб взавтра мені легше було знайти шлях назад.

Прибувши додому на Віндзорському Валу (будинок цей, подібно до свого хазяїна, мав вигляд пошарпаний, але так само щосили претендував на реснектабельність), він представив мене місіс Мікоубер. То була худорлява і немічна леді, не зовсім молода; вона сиділа у вітальні (перший поверх був зовсім не вмебльований, і віконниці були закриті, щоб сусіди не бачили), тримаючи немовля біля грудей. Немовля це було одним з близнят; і мушу тут зазначити, що я навряд чи за весь час свого знайомства з цією родиною бачив місіс Мікоубер без одного з цих близнят. Одно з близнят завжди діставало свою поживу.

Було в них ще двоє дітей: мастер Мікоубер—років чотирьох—і міс Мікоубер—років трьох. Комплект доповнювала темнолиця молода жінка, що мала звичку чмихати і була служницею в сім'ї; і півгодини не минуло, як вона розповіла мені, що була „сиріткою“ з сусіднього робітничого будинку Святого Люка. Кімната моя була на горішньому поверсі: окрема кімнатка, вся розмальована під трафарет якимсь орнаментом; моїй дитячій уяві здавалось, що мотивом його були сині булки; меблів тут було небагато.

— Ніколи не гадала я,—сказала місіс Мікоубер, зійшовши з одним з близнят нагору, щоб показати мені квартиру, і сівши перепочити,—ніколи не гадала я до одруження, коли жила з татом і мамою, що будьколи мені треба буде шукати квартиранта. Але містер Мікоубер зазнає тепер труднощів і треба забути власні уподобання.

Я відповів:

— Так, ме'м!

— Труднощі містера Мікоубера в теперішній час майже непереморні,—вела далі місіс Мікоубер,—і не знаю, чи можливо провести його крізь ці випробування. Коли я жила вдома з татом і мамою, я справді навряд чи знала слово „труднощі“ в тому розумінні, в якому

я вживаю його тепер, але досвід навчає нас,—як любив говорити тато.

Я не певен, чи розповідала вона мені, що містер Мікоубер служив раніше офіцером у морській піхоті, чи я собі це сам уявив. Але мені й досі здається,—сам не знаю чому,—ніби він колись служив у морській піхоті. Тепер він був маклером по найманню квартир, комісіонером при багатьох торговельних фірмах; але на цьому ділі він заробляв небагато, коли взагалі щонебудь заробляв.

— Коли кредитори містера Мікоубера *не дадуть* йому відстрочки,—сказала місіс Мікоубер,—то хай вони нарікають на себе; і чим скоріше вони це зроблять, тим краще. Не можна витиснути крові з каменя, і не можна витиснути зараз щонебудь з містера Мікоубера, не кажучи вже про судові витрати.

Ніколи не міг я цілком зрозуміти, чи то моя самотійність навіяла місіс Мікоубер невірну думку про мій вік, чи то ця тема так захоплювала її, що вона могла б розмовляти про неї навіть з близнятами, коли б поблизу не було нікого іншого. Так чи так, але з цих розмов вона почала і вела їх далі весь час нашого знайомства.

Бідолашна місіс Мікоубер! Вона казала, що докладає всіх зусиль; безперечно, так вона і робила. Середина парадних дверей була цілком закрита великою мідною дошкою, що на ній було викарбовано: „Пансіон місіс Мікоубер для молодих леді“. Але я ніколи не помічав там ніяких молодих леді; ніколи жодна молода леді не приходила туди та начебто й не збиралась приходити. Не помічав я й ніяких готувань для прийому молодих леді. Єдиними відвідувачами, що я їх бачив або чув, були кредитори. Вони приходили в усяку годину, а дехто з них неймовірно лютував. Якийсь чолов'яга з брудним обличчям—здається, швець—мав звичку вдиратись у коридор ще о сьомій годині вранці й гукати нагору містерові Мікоуберові:

— Виходьте! Ви ще вдома, я знаю! Заплатите ви нам, чи ні? Не ховайтесь, це підло! Я не був би таким підлим на вашому місці! Заплатіть нам! Негайно платіть нам, чуєте! Виходьте!

Не дістаючи жодної відповіді на ці докори, він у своєму гніві доходив до таких слів, як „шахраї“ і „грабіжники“. Та й це не справляло потрібного враження, тому він іноді наважувався перейти на той бік вулиці й ревити у вікна другого поверху, де згідно з його відомостями перебував містер Мікоубер. У таких випадках містера Мікоубера охоплювала туга і бажання вмерти; одного разу він навіть (як я зрозумів з зойків його дружини) намагався зарізатись бритвою. Але через півгодини після цього він старанно начищав черевики і виходив гуляти, наспівуючи ще елегантніше, ніж звичайно. Місіс Мікоубер мала теж таку саму еластичну вдачу. Помічав я, як о третій годині дня вона падала непритомна від державних податків, а о четвертій вже уминала телячу котлетку та пила тепле пиво (все це сплачено було двома відданими в ломбард чайними ложками). Одного разу я повернувся додому чомусь дуже пізно, о шостій годині, і побачив, що вона лежить (звичайно з одним з близ-

нят) біля каміна, неприємна, закривши обличчя скуйовдженим волоссям; це було якраз після опису їх майна; але ніколи я не бачив її веселішою, ніж у цей самий вечір, коли вона, уминаючи котлети на кухні, розповідала мені про своїх тата і маму та про те, які до них ходили гості.

У цьому будинку, з цією сім'єю проводив я свій вільний час. Снідав я шматком хліба, ціною в пенні, і порцією молока, що коштувала не більше. Ще один маленький шматок хліба та скибку сиру я зберігав собі на окремій полиці, в окремому буфеті на вечерю. Ці витрати були чималими при моїх заробітках, що на них я мав існувати цілий тиждень. Від понеділка до суботи увечері я не діставав нізвідки ні поради, ні розради, ні підтримки, ні втіхи, ні заохочування, ні допомоги—нічого і ні від кого.

Я був занадто юний і занадто мало досвідчений (та чи могло воно бути інакше?), щоб цілком дбати самому за себе. Тому частенько, йдучи вранці до контори Мердстона і Грінбі, я не міг устояти перед черствим пиріжком, виставленим на продаж за півціни в кондиторській крамниці, і на це я витрачав гроші, що мав би зберегти їх на обід. Тоді я лишався без обіду, або в найкращому разі купував собі булку чи шмат пудинга. Пригадую дві пудингові крамниці, до кожної з яких я ходив залежно від стану своїх фінансів. Одна з них була у дворі за церквою св. Мартина—за церквою, що тепер зовсім зруйнована. Пудинг у цій крамниці був з справжнім ізюмом, то був особливо смачний пудинг, але коштував він дорого—два пенси, хоч був не більший розміром, ніж звичайний однопенсовий пудинг. Цей останній можна було дістати у крамниці на Стренді—десь у тій частині району, що з тих часів перебудована. То був великий тістуватий пудинг, важкий і глевкий, з кількома великими плескатими ізюминками. Частенько обмежувався я цим обідом. Коли мені щастило обідати краще, я діставав ковбасу і шмат хліба, або тарілку червоної яловичини за чотири пенси, або бутерброд з сиром і склянку пива з ветхої таверни напроти нашого підприємства; таверна ця мала назву „Лев“ або „Лев і...“ ще щось, забув, що саме. Пригадую, якось я взяв з собою з дому краєць хліба і поніс його під пахвою, загорнувши в шматок паперу, ніби книжку. Так я пішов до модної закускової біля Дрері Лейн і замовив собі „півпорції“ біфштексу. Не знаю, що подумав кельнер про таку маленьку істоту, яка з'явилася зовсім сама; і досі я бачу, як він уп'явся в мене очима й покликав другого кельнера подивитись на мене. Я дав йому півпенні на чай і дуже потім шкодував, що він узяв ці гроші.

Щось з півгодини перерви мали ми на чай. Коли в мене було досить грошей, я купував собі півпінти кофе та бутерброд. Коли грошей не було, я ходив дивитись на вітрини м'ясних крамниць на Флітстріті, а інколи в таких випадках я йшов аж до Ковент-гарденського ринку і дивився на ананаси. Я любив блукати навколо театру Адельфі—це було таємниче місце, з такими темними арками. Бачу себе самого, як ішов я спід однієї з тих арок увечері до маленької

таверни біля річки; на майданчику перед цією таверною танцювали вантажники вугілля; я сів на лаву подивитись на них. Хотів би я знати, що подумали вони про мене.

Я був такою маленькою дитиною, що частенько, коли я заходив до бару або незнайомі корчми випити склянку еля чи портера, щоб змочити обід, хазяї боялись давати мені напитки. Пригадую, одного душного вечора я зайшов у бар і звернувся до хазяїна:

— Скільки коштує склянка вашого найкращого—якнайкращого—пива?

То був якийсь особливий випадок, не пам'ятаю, який саме. Можливо—мій день народження.

— Два пенси з половиною,—відказав хазяїн,—коштує Справжнє Оглушливе пиво.

— Тоді,—сказав я, добуваючи з кишені гроші,—накачайте мені склянку Справжнього Оглушливого, будь ласка, та щоб піни було багато!

У відповідь хазяїн, ніяково усміхаючись, оглянув мене зза буфету з голови до ніг. Замість налити мені пива, він зазирнув за загородку й сказав щось своїй дружині. Та підійшла до буфету, тримаючи шитво в руках, і почала разом з ним розглядати мене. Вся ця картина і тепер стоїть перед моїми очима. Хазяїн схилився над буфетом; його дружина заглядає зза маленьких дверей; а я, трохи збентежений, дивлюся на них знизу вгору, не наважуючись увійти. Вони поставили мені безліч запитань: як мене звуть, скільки мені років, де живу, де працюю і як потрапив я сюди? На все, побоюючись завдати неприємностей кому небудь, я постарався вигадати слушні відповіді. Вони почастиували мене пивом, хоч підозрюю, що то було не Справжнє Оглушливе. Хазяїнова дружина, відкривши дверцята буфету і схилившись надо мною, повернула мені гроші і подарувала мені поцілунок—напівзахоплений, напівспівчутливий, але жіночий і щирий,—я певен цього.

Я знаю, що не перебільшую злиденність моїх коштів та труднощі мого життя. Я знаю, що коли містер Квін'йон давав мені шилінг, я витрачав ці гроші на обід або на чай. Я знаю, що я працював з ранку до ночі з грубими чоловіками й хлопцями, одягнений в лахміття. Я знаю, що блукав по вулицях, їв погано й мало. Я знаю, що коли б не милість божа, то я би легко міг стати маленьким розбишакою або волоцюгою.

А проте, я посідав певне становище на складі Мердстона і Грінбі. Містер Квін'йон, щоправда, робив усе, що міг зробити недбалий чоловік на такій бридкій роботі, щоб відрізнити мене від решти робітників. Але я ніколи не розповідав жодному чоловікові і жодному хлопцеві, яким чином опинився я там, і нічим не виявляв, що сумую, перебуваючи там. Я страждав потайки, дуже страждав; але ніхто, крім мене, не знав цього. Як я вже сказав, мені не під силу розповісти, як я страждав. Але я тримав це при собі і виконував свою роботу. З самого початку я зрозумів, що коли б працював гірше за інших, то

не міг би врятуватись від зневаги й презирства. Незабаром я став не менше досвідченим і кваліфікованим, ніж будьякі з моїх товаришів. Хоч я тримався з ними зовсім просто, але моя поведінка і манери досить відрізнялись від їхніх, щоб утворити певне відчуження між нами. І хлопці, і дорослі звичайно називали мене „маленьким джентльменом“ або „юним суффолькцем“. Якийсь чоловік на ім'я Грегорі, що був десятником вантажників, та ще один на ім'я Тіппвізник у червоній куртці—іноді звертаючись до мене, казали „Давід“. Але, здається, це було здебільшого в годину дуже щирих розмов, коли я пробував розважити їх під час роботи деякими оповіданнями з моїх старих книжок; оповідання ці швидко зникали з моєї пам'яті. Мучниста Картоплина якось повстав і збунтувався проти таких відзнак для мене. Але Мік Уокер негайно поставив його на своє місце.

Я вважав неможливим врятуватись від цього животіння і перестав сподіватись цього. Я твердо певний, що ні на годину не міг забути про свій злидений стан і завжди почував себе до нестями нещасливим. Але я приховував це. І навіть у листах до Пеготті (хоч ми багато листувались) ніколи не розкривав я правди—почасти з любові до неї, а почасти—від сорому.

Труднощі містера Мікоубера додавали мені лиха. Покинутий всіма, я дуже прив'язався до цієї сім'ї і був зайнятий розрахунками місіс Мікоубер про способи й шляхи виплутатися з біди і згинався під тягарем турбот містера Мікоубера. Частенько суботнього вечора—я дуже любив суботні вечори, бо чудово було йти додому з шістьма чи сьома шилінгами в кишені, розглядати вітрини і міркувати, що можна купити на таку суму, і до того ж йти додому рано—так от, частенько, кажу, суботнього вечора місіс Мікоубер відкривала мені свою душу. Те саме траплялось і в неділю вранці, коли я заварював собі в мисочці для гоління порцію чаю чи кофе, куплену вчора увечері, і довго сидів за цим сніданком. У містера Мікоубера було звичаєм страшенно плакати на початку таких суботніх розмов, а наприкінці співати загонисту пісню про Джека і Нен. Він іноді приходив додому вечеряти, захлинаючись сльозами і оголошуючи, що йому не лишилось нічого, крім тюрми; а в ліжку він лягав, вираховуючи, скільки коштуватиме зробити венеціанські вікна в будинку, „в разі, коли справи обернуться на краще“,—така була його улюблена приказка. З місіс Мікоубер справи стояли так само.

Дивна дружба, що до неї спричинилось, мабуть, наше спільне лихо, виникла між мною та цими людьми, не зважаючи на величезну різницю віку. Але я ніколи не дозволяв собі прийняти запрошення поїсти й попиту разом з ними з їхніх запасів (знаючи, що в них були погані стосунки з м'ясником і пекарем, і що їм самим частенько не вистачало харчів) аж поки місіс Мікоубер не подарувала мене цілковитою одвертістю. Це вона зробила якось увечері в таких висловах:

— Мастер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер,—я не вважаю вас за чужого, а тому не вагаюся сказати, що труднощі містера Мікоубера наближаються до кризи.

Мені дуже сумно було почути це, і я надзвичайно співчутливо подивився в почервонілі очі місіс Мікоубер.

— За винятком нижньої шкуринки голландського сиру—що не пристосована для потреб молодших членів нашої сім'ї,—сказала місіс Мікоубер,—у коморі нема дійсно ні шматка. Я звикла говорити про комору, коли жила з татом і мамою, і тепер вживаю це слово майже несвідомо. Я хочу, власне, сказати, що в цілому будинку нічого їсти.

— Боже мій!—вигукнув я дуже стурбований.

У мене лишилося в кишені два чи три шилінги з тижневої плати—з цього я роблю висновок, що розмова мала відбуватись у середу ввечері—і я поспішно добув їх і щиро попросив місіс Мікоубер позичити їх у мене. Але ця леді, поцілувавши мене й попросивши покласти гроші назад у кишеню, відповіла, що вона й думати про це не може.

— Ні, мій любий мастер Копперфільд,—сказала вона,—про це я й гадки не матиму! Але ви розумні не на свої літа і могли б прислужитись мені іншим способом, якби захотіли. Цю послугу я вдячно прийняла б.

Я попросив місіс Мікоубер висловити її прохання.

— Я вже розлучилася з тарілками,—сказала місіс Мікоубер.—Потайки, власними моїми руками заставила я шість чайниць, дві солонки та пару цукерниць. Але близнята дуже зв'язують; і для мене, з моїми згадками про тата і маму, важко проробляти ці операції. Є ще кілька дрібниць, без яких ми можемо обійтись. Почуття містера Мікоубера ніколи не дозволить йому розлучитися з цими речами, а Клікет (так звали дівчину з робітничого будинку) має грубу вдачу і може дозволити собі негідні вчинки, якщо довірити це їй. Мастер Копперфільд, я хотіла б просити вас...

Я вже зрозумів місіс Мікоубер і попросив її розраховувати на мене, як їй завгодно. Я почав виносити найлегші речі з їхнього майна з того самого вечора; і я відправлявся в подібні експедиції майже кожного ранку перед тим, як піти до Мердстона й Грінбі.

Містер Мікоубер мав кілька книжок на маленькій етажерці, яку він звав бібліотекою; ці книжки першим пішли на ринок. Я відніс їх, одну по одній, до букініста на Сіті-Род (частина цього району біля нашого будинку майже вся тоді складалась з крамниць, де продавалися книжки та птахи), і продав їх за підходящу ціну. Букініст, якому я продавав книги, що жив у маленькому будиночку за крамницею, щоночі бував на підпитку й щоранку зазнавав жакливого гніву своєї дружини. Не раз, рано заходячи туди, я бачив його в безладному ліжку, з шрамом на лобі або синцем під оком, що свідчили про його нічні пригоди (боюся, що під чаркою він був задерикуватий). Сам він тремтячою рукою пробував знайти потрібні шилінги в одній з кишень свого одягу, який лежав на підлозі, а його жінка—в подертих черевиках і з немовлям на руках—безупинно лаяла його. Іноді він губив гроші і тоді просив мене зайти

іншим разом. Але його жінка завжди мала трохи грошей—вона, смію сказати, забирала їх від нього, коли він був п'яним—і потайки завершувала угоду на східцях, коли ми разом ішли вниз.

До ломбарду я також став учащати. Джентльмен-завідувач, що стояв за конторкою, звертав на мене багато уваги; часто він змушував мене, пригадую, відміняти якийсь латинський іменник чи прикметник, чи дієслово, поки оформлював мою справу. Після всіх цих випадків місіс Мікоубер вчиняла маленький банкет, тобто звичайну вечерю; я добре пригадую особливий смак цих страв.

Та нарешті труднощі містера Мікоубера дійшли до кризи: якогось чудового ранку його заарештували і засадили у боргову тюрму. Він заявив мені, виходячи з дому, що сонце навіки зайшло для нього. Справді, мені здавалося, що душа його надломлена—і моя теж. Але потім переказували, що він у той самий вечір жваво грав у кеглі.

У першу ж неділю після його ув'язнення я мав піти побачитись і пообідати з ним. Я мав спитати дорогу до певного місця, звідти пройти до іншого місця, там я мав побачити певний двір, що мені треба було його перейти й триматися прямо, поки не побачу тюремника. Все це я зробив. І коли, нарешті, мені довелося спитати тюремника (який же жалюгідний малюк я був тоді! Я пригадав одного з героїв моїх книжок, як потрапив він до боргової тюрми і як там був чоловік, одягнений лише в стару ковдру),—тюремник заколихався перед моїми затьмареними очима, серце закалатало.

Містер Мікоубер чекав на мене за ворітьми. Ми увійшли до його кімнати (самітної комірчини на другому поверсі) й обоє розплакалися. Він урочисто закликав мене, пригадую, взяти собі за науку його лиху долю. Він просив мене запам'ятати, що коли чоловік має двадцять фунтів річного прибутку і витрачає дев'ятнадцять фунтів дев'ятнадцять шилінгів і шість пінсів—він буде щасливий, але якщо він витратить двадцять фунтів і один шилінг—він буде нещасний. Після цього він позичив у мене шилінг на вино, дав мені записку до місіс Мікоубер, щоб вона повернула мені ці гроші, відклав носову хустину й підбадьорився. Ми сиділи біля маленького каміна, де дві цеглини покладені були по обидва боки іржавої решітки, щоб не так багато вигорало вугілля; згодом інший боржник, який поділяв цю кімнату з містером Мікоубером, приніс бараняче філе, з якого склалась наша спільна трапеза. Тоді мене послали до „Капітана Гопкінса“ у горішню кімнату. Я мав передати йому привіт від містера Мікоубера, сказати, що я його юний друг і спитати, чи не позичить мені капітан Гопкінс ножа і виделку.

Капітан Гопкінс позичив мені ножа і виделку разом з привітом містерові Мікоуберу. У його кімнаті були дуже брудна леді та двоє блідих дівчаток—його дочки, з цілими копицями волосся на голові. Я подумав, що легше позичити в капітана Гопкінса ножа і виделку, ніж гребінець. Сам капітан був до останньої міри пошарпаний, мав величезні бакенбарди і старе-старе буре пальто, під яким начебто не було піджака. Побачив я, що його постіль лежить згорнута в

кутку, а злидений посуд стоїть на полиці; чомусь я вирішив (бог знає чому), що хоч дві дівчини з копицями волосся на голові були дітьми капітана Голкінса, але брудна леді не була одружена з капітаном Голкінсом. Я несміливо стояв там на порозі не більше, як дві хвилини; але пішов звідти, так твердо знаючи це все, як твердо знав, що тримаю ножа і виделку в руці.

Все ж таки було щось циганськи приємне в цьому обіді. Незабаром я відніс назад ножа і виделку капітанові Голкінсу і пішов додому втішати місіс Мікоубер звітом про свої відвідини. Побачивши мене, вона спочатку зомліла, а потім засмажила яєшню, щоб допомогти нам при розмові.

Не знаю вже, як продали меблі і хто продав їх; певний лише, що не я це зробив. Так чи так, а меблі були продані й відвезені на возі: все, крім ліжка, кількох стільців і кухонного стола. З цими пожитками ми отаборились у двох кімнатах спорожнілого будинку на Віндзорському Валі: місіс Мікоубер, діти, „сирітка“ і я. Не маю уяви скільки це тривало, хоч цей час здається мені довгим. Нарешті місіс Мікоубер вирішила переїхати до в'язниці, де містер Мікоубер забезпечив собі окрему кімнату. Отже, я відніс ключ від будинку хазяїнові, який дуже зрадив цьому; всі ліжка були перевезені до боргової тюрми, крім мого, бо для мене найняли кімнатку біля цього закладу. Я цим був дуже задоволений, бо ми з Мікоуберами занадто звикли один до одного в наших турботах, щоб розлучатись. Для „сирітки“ також забезпечили дешеве житло в цьому самому районі. Я дістав спокійне горище з похилим дахом, що з нього відкривався приємний краєвид на дров'яний склад. Оселившись в цьому приміщенні, я визнав, що воно—справжній рай—особливо, як згадав, що турботи містера Мікоубера нарешті досягли кризи.

Увесь цей час я так само продовжував працювати в Мердстона і Грінбі з тими самими товаришами, з тим самим почуттям незаслуженого приниження, як і перше. Але я,—безперечно, на моє щастя,—не приятелював ні з ким, не розмовляв з жодним хлопцем, які щодня заходили до складу, виходили звідти й вештались по вулицях під час обідньої перерви.

Я жив тим самим замкненим, безрадіним життям; дні мої тяглися самотно, покладався я тільки на самого себе. Я змінився тільки в тому розумінні, що від мого одягу лишилось саме лахміття; крім того з мене знята була велика частка клопоту містера і місіс Мікоубер. Справа в тому, що якісь родичі чи друзі вирішили допомогти їм, а тому в тюрмі вони жили краще, ніж на волі. Якось сталося, що я тепер снідав разом з ними. Забув я, о котрій годині вранці розчинялись ворота тюрми; але пам'ятаю, що часто я прокидався вже о шостій годині й любив блукати біля Лондонського мосту, сидіти на його кам'яних парапетах, спостерігати перехожих або дивитися через перила на сонячні відблиски в воді, на золоті сонячні промені на верхівці монумента. Іноді там мене зустрічала „сирітка“ і я розповідав їй дивовижні казки про верфі та про башту Тоуера. Мушу

визнати, що я й сам тоді вірив цим вигадкам. Увечері я повертався до в'язниці, прогулювався по коридорах з містером Мікоубером, або грав у карти з місіс Мікоубер, слухаючи спогади про її тата й маму. Не можу сказати, чи знав містер Мердстон, де я перебуваю і в якому товаристві проводжу дозвілля. Я ніколи не розповідав про це в Мердстона і Грінбі.

Справи містера Мікоубера були надзвичайно заплутані. Я нічого не міг тоді зрозуміти в усяких юридичних тонкощах, в яких заплутався мій бідолашний приятель. Кілька разів повторивши спроби здобути на *найкоротший строк* позичку в своїх родичів і друзів для задоволення жорстокосердих кредиторів, містер Мікоубер наважився остаточно оголосити себе неплатоспроможним, і на цій підставі пішла від нього належна просьба до суду. Ухвала суду мала відбутися через шість тижнів: боржник, визнаний неплатоспроможним, на основі чинних законів мав бути звільнений з тюрми.

— І тоді,—сказав містер Мікоубер,—я, безперечно, почну—дяка небові—абсолютно нове життя, коли... коротко кажучи, коли справи обернуться на краще.

Я записую все, що можу пригадати. Тому згадую, що містер Мікоубер під цей час склав петицію до палати громад, просячи зміни в законі про ув'язнення за борги.

У тюрмі був клуб, де містер Мікоубер як джентльмен мав великий авторитет. Містер Мікоубер виклав членам клубу свою ідею цієї петиції, і клуб гаряче підтримав його. Отже, містер Мікоубер (був він напрочуд добродушний чоловік, надзвичайно діяльний щодо всього, крім своїх власних справ; завжди щасливий, коли працював над чимсь, що не могло принести ніякої вигоди йому самому) заходився працювати над петицією, виробив її, переписав на величезному аркуші паперу, поклав на стіл і призначив час, коли члени клубу й усі бажаючі ув'язнені мають прийти до його кімнати та підписати петицію.

Почувши про наближення цієї церемонії, я перейнявся таким бажанням побачити їх усіх, хоч знав уже більшу частину з них, що попросив годинну відпустку у Мердстона й Грінбі і влаштувався в кутку кімнати містера Мікоубера. Головні члени клубу, які тільки змогли розташуватися в невеличкій кімнаті, підписалися першими, а мій старий приятель капітан Гопкінс (він навіть вимився заради такого урочистого випадку) приготувався прочитати петицію всім, хто не знав її змісту. Розчинили двері, і довгою чергою почали сходитись усі мешканці тюрми: кілька людей чекали за дверима, поки один увіходив, ставив свій підпис і йшов геть. До кожного капітан Гопкінс звертався:

— Читали?

— Ні.

— Хотіли б послухати?

Коли той виявляв хоч найменше бажання послухати петицію, капітан Гопкінс гучним голосом читав йому її слово за словом.

Капітан охоче прочитав би її двадцять тисяч разів, коли б двадцять тисяч людей хотіли слухати його один по одному. Пригадую, як тішився він такими, наприклад, фразами: „Представники народу, в парламенті зібрані“, „і тому ваші прохачі уклінно звертаються до шановної палати“, „його милостивої величності безщасні піддані“. Здавалося, слова ці були чимсь смачним. Тим часом містер Мікоубер слухав з певною авторською гордістю й споглядав цвяхи на проти-лежній стіні.

Завжди, гуляючи між Соузуорком і Блекфраерсом, блукаючи в обідню перерву по завулках (брук цих вулиць, мабуть, і досі зберігає сліди моїх дитячих ніг),—дивувався я, скільки таких людей постає передо мною знову, коли згадаю голос капітана Гопкінса. Коли думки мої знову повертаються до мого безрадісного юнацтва, дивуюсь я, скільки оповідань, що їх я вигадав для цих людей, звисають туманом фантазії над добре знайомими фактами. І мене не дивує, що, проходячи знов по тих місцях, я добре бачу й жалю невинного романтичного хлопчика, чия фантазія живилась цими дивними переживаннями і похмурою грубою дійсністю.

РОЗДІЛ XII

ЖИТТЯ ВЛАСНИМ КОШТОМ МЕНІ ДЕДАЛІ МЕНШЕ ДО ВПОДОБИ. Я УХВАЛЮЮ ВЕЛИКІ РІШЕННЯ

В належний час петиція містера Мікоубера була вислухана, і, на превелику мою радість, цей джентльмен мав бути звільнений. Його кредитори виявилися не безжалісними. Як сказала мені місіс Мікоубер,—навіть мстивий швець привселюдно заявив, що не бажає боржникові зла, а тільки любить, щоб йому платили гроші, коли винні. Він сказав, що така вже, мабуть, людська вдача.

Після суду містер Мікоубер повернувся до боргової тюрми, бо треба було ще закінчити певні формальності, поки його зможуть випустити на волю. Клуб прийняв його з захватом і влаштував цього вечора мітинг на його честь; тим часом ми з місіс Мікоубер, оточені послулими дітьми, окремо їли смажену телятину.

— При такій нагоді я попрошу вас, мастер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер,—випити ще трохи джину з мускатним горіхом (бо ми вже покуштували трохи цього напитку)—на спогад про моїх тата і маму.

— Вони вмерли, ме'м?—спитав я, вшанувавши цей тост стаканчиком джину.

— Моя мама покинула сьогосвітне життя,—сказала місіс Мікоубер,—коли труднощі містера Мікоубера ще не почались, або, принаймні, коли вони ще не стали тяжкими. Мій тато після цього прожив якраз стільки часу, щоб кілька разів поручитися за

містера Мікоубера, а потім віддав богові душу, оплакуваний родичами і знайомими.

Місіс Мікоубер похитала головою і вронила благочестиву сльозу на те з близнят, що в цей час було в неї на руках.

Навряд чи можна було сподіватися кращої можливості поставити запитання, яке дуже цікавило мене. Тому я звернувся до місіс Мікоубер.

— З вашого дозволу, ме'м, що ви з містером Мікоубером збираєтесь робити тепер, коли містер Мікоубер позбувся своїх труднощів і опинився на волі? Чи вирішили ви вже щось?

— Моя сім'я,—відказала місіс Мікоубер, яка завжди дуже виразно вимовляла ці два слова, хоч я ніколи не міг добрати, кого саме розуміє вона під ними,—моя сім'я дотримується тієї думки, що містер Мікоубер повинен залишити Лондон і застосувати свої таланти в провінції. Містер Мікоубер—людина з великим талантом, мастер Копперфільд!

Я сказав, що цілком певен цього.

— З великим талантом,—повторила місіс Мікоубер.—Моя сім'я дотримується тієї думки, що з невеликими коштами можна зробити щонебудь для чоловіка з його здібностями в митниці. Вплив моєї сім'ї обмежений певною місцевістю, а тому вони побажали, щоб містер Мікоубер приїхав до Плімута. Вони вважають це конче потрібним.

— Щоб він був наготові?—спитав я.

— Саме так,—відказала місіс Мікоубер,—щоб він був наготові—в разі, коли щось обернеться на краще.

— І ви теж ідете, ме'м?

Події цього дня в комбінації з близнятами—коли не згадувати про джин з мускатним горіхом,—спричинились до істеричного настрою у місіс Мікоубер. Вона просльозилась, відповідаючи:

— Я ніколи не покину містера Мікоубера! Містер Мікоубер, може, спочатку приховував свої труднощі від мене, але його бадьорий характер дає підстави сподіватись, що він нарешті подолає їх. Намисто з перлин і браслети, що дісталися мені в спадщину від мами, продані були за півціни. А коралове намисто—весільний подарунок мого тата, було віддано за ніщо. Але я ніколи не покину містера Мікоубера! Ні!—скрикнула місіс Мікоубер, дедалі більше хвилюючись,—я ніколи не зроблю цього! Не просіть мене!

Я дуже зніяковів—здається, місіс Мікоубер вирішила, ніби я просив її зробити щось подібне. Стривожено поглядав я на неї.

— Містер Мікоубер має свої хиби. Не заперечую, що він—легковажна людина. Не заперечую, що він не давав мені відомостей щодо своїх ресурсів і щодо своїх коштів,—вела вона далі, уп'явшись очима в стіну.—Але я ніколи не покину містера Мікоубера!

Тут місіс Мікоубер почала вже репетувати на весь голос. Я так злякався, що побіг до клубної кімнати й змушений був потурбу-

вати містера Мікоубера. Він саме в цей час головував за довгим столом і керував хором, який співав:

Рушаймо, Доббін,
Ну ж бо, Доббін,
Рушаймо, Доббін,
Рушаймо, ну ж бо-о-о!

При звістці, що стан місіс Мікоубер викликає певні побоювання, він негайно залився сльозами і вийшов зо мною, несучи на своєму жилеті голівки і шийки раків, якими його частувала компанія.

— Еммо, ангел мій!—скрикнув містер Мікоубер, вбігаючи до кімнати.—Що сталось?

— Я ніколи не покину тебе, Мікоубер!—вигукнула вона.

— Життя моє!—скрикнув містер Мікоубер, схопивши в обійми вірну дружину.—Я певен цього.

— Він—батько моїх дітей! Він—батько моїх близнят! Він—любимий мій чоловік!—несамовито гукала місіс Мікоубер,—і я ні...ко...ли...не... покину містера Мікоубера!

Ці докази її кохання глибоко зворушили містера Мікоубера (що до мене, то я нічого не тямив від плачу), він став перед нею навколяшки, благаючи її подивитись на нього і заспокоїтись. Але чим більше благав він її, в тим більший розпач вдавалася вона. Нарешті містер Мікоубер сам так розхвилювався, що прилучив свої сльози до наших; потім він попросив мене посидіти на східцях, поки заспокоїтись його дружина. Я зібрався був піти додому, але він і слухати не хотів, просив мене залишитись до дзвоника, який наказував стороннім залишити тюрму. Отже, я сів біля вікна на східцях, поки він вийшов з іншим стільцем і приєднався до мене.

— Як почуває себе тепер місіс Мікоубер,—спитав я.

— Дуже пригнічено,—сказав містер Мікоубер, хитаючи головою.—Реакція. Ах, то був жахливий день Ми тепер лишилися самі, всього позбулися.

Містер Мікоубер потиснув мені руку, постогнав і поплакав. Я був дуже зворушений і навіть розчарований, бо сподівався, що ми будемо зовсім веселі в цей щасливий сподіваний день. Але, мабуть, містер і місіс Мікоубер так звикли до своїх давніх труднощів, що, звільнившись від них, почули себе, як люди, які зазнали карабельної катастрофи. Вся їхня гнучкість зникла, і ніколи не бачив я їх навіть наполовину в такому жалюгідному стані, як тієї ночі. Я навіть боявся залишити містера Мікоубера, коли пролунав дзвоник, і мій друг проводив мене до сторожки та благословив мене на прощання. Та хоч як я був збентежений і засмучений цими подіями, до яких я так несподівано прилучився, але я виразно зрозумів, що містер і місіс Мікоубер з своєю сім'єю виїдять з Лондона, і що ми незабаром маємо розлучитись. Саме тоді, коли я йшов додому, а потім лежав без сна в ліжку, цієї ночі, уперше майнула мені та думка, що згодом сформувалася в тверде вирішення.

Я дуже звик до Мікоуберів, поділяв з ними їхнє лихо; ніяких інших друзів я не мав. Перспектива шукати нову квартиру, знову опинитися серед незнайомих людей мене лякала. Міркуючи про це, я знову з усією гіркістю відчув усю ганьбу і сором, що сповнювали мою душу. Я вирішив, що життя—річ нестерпна.

Я досить добре розумів, що не мав ніяких сподіванок на порятунок, якщо не врятуюсь сам. Я не часто мав звістки від міс Мердстон, ніколи—від містера Мердстона. Лише два чи три пакунки готового і латаного одягу прибули для мене на ім'я містера Квіньйона; у кожному з цих паунків лежав клапоть паперу з такими словами: „Дж. М. сподівається, що Д. К. робить своє діло й цілком присвятив себе своїм обов'язкам“—і найменшого натяку не було там, що я був колись чимсь іншим, крім звичайного чорнороба, яким я швидко ставав.

Уже наступного дня, все ще під враженням свого висновку, я побачив, що міс Мікоубер не без підстав говорила про від'їзд. Вони найняли на тиждень приміщення в будинку, де я жив; по закінченні цього строку вони мали виїхати до Плімута. Містер Мікоубер власною персоною прийшов до контори, щоб попросити містера Квіньйона дати мені відпустку на день його від'їзду, і щоб дати мені високу характеристику, якої я напевно заслуговував. А містер Квіньйон покликав візника Тіппа, що був чоловіком сімейним і здавав кімнату, і влаштував мене в нього—він мав підстави гадати, що це було зроблено за обопільною згодою, бо я не казав нічого, хоч моє рішення було вже ухвалене.

Протягом решти часу нашого життя під спільною покрівлею я проводив вечори з містером і міс Мікоубер. Гадаю, що за цей час ми ще більше полюбили один одного. В останню неділю вони запросили мене на обід; ми з'їли свиняче філе з яблучною підливою і пудинг. Минулого вечора я купив дерев'яного коня в яблуках—прощальний подарунок маленькому Вілкінсу Мікоуберу (так звали їхнього сина) і ляльку для маленької Емми. Я також зберіг шилінг для „Сирітки“, яка мала піти у відставку.

Ми провели день дуже приємно, хоч всі ми були зворушені близькою розлукою.

— Я ніколи, мастер Копперфільд,—сказала міс Мікоубер,—не можу, не згадавши про вас, повертатися думками до періоду, коли містер Мікоубер зазнавав труднощів. Ваша поведінка завжди була найделікатнішою й найспівчутливішою. Ні, не квартирантом ви були! Ви були другом!

— Люба моя,—зазначив містер Мікоубер,—Копперфільд,—так бо звик він називати мене останнім часом,—має серце, чутливе до скорбот своїх ближніх, коли хмари затьмарюють їхнє життя. Він має голову для розсуду і руки для... коротко кажучи, загальну здатність реалізувати те майно, без якого можна обійтись.

Я теж намагався висловити свої почуття й сказав, що дуже сумую, що нам доведеться розлучитись.

— Мій любий юний друже,—сказав містер Мікоубер,—я старший за вас; маю я деякий досвід у житті і... і деякий досвід, коротко кажучи, в труднощах, взагалі кажучи. Тепер, аж поки щось не обернеться на краще (а цього я чекаю щогодини), я не можу нічого запропонувати вам, крім поради. Порада моя тим цінніша, що... коротко кажучи, що я ніколи не брав її на увагу сам, і ось я перед вами,—тут містер Мікоубер, який перед тим аж саяв усім обличчям посміхаючись, раптом зупинився і нахмурився,—нешасна руїна, що її ви спостерігаєте.

— Любий мій Мікоубер!—втрутилася його дружина.

— Кажу вам,—відказав містер Мікоубер, зовсім забуваючись і знову усміхаючись,—нешасна руїна, що її ви спостерігаєте! Порада моя полягає ось у чому: ніколи не роби завтра те, що можеш зробити сьогодні. Відволікання є крадій часу. Хапай його за комір!

— Принцип мого бідолашного тата,—азначила місіс Мікоубер.

— Люба моя,—сказав містер Мікоубер,—ваш тато був дуже добрий чоловік у своєму роді, і боронь боже, щоб я ганив його. Як добре поміркувати, так ми ніколи не зможемо... коротко кажучи, побачити людину, яка в його літа мала б такі міцні ноги і могла б читати без окулярів написи на векселях. Але той свій принцип він застосував до нашого шлюбу, люба моя; а в наслідок цього, шлюб цей був завершений так поспішно, що я ніколи не зміг покрити витрат...

Містер Мікоубер скося глянув на місіс Мікоубер і додав:

— Не думай, що я шкодую про це! Якраз навпаки, любов моя!

Після цього він похнюпився на хвилину.

— Другу частину моєї поради, Копперфільд,—знову мовив містер Мікоубер,—ви вже знаєте. Річний прибуток—двадцять фунтів, річні витрати—дев'ятнадцять фунтів, дев'ятнадцять шилінгів шість пенсів, результат—щастя. Річний прибуток—двадцять фунтів, річні витрати—двадцять фунтів шість пенсів, результат—злидні. Квітка вмирає, листя в'яне, сонце дня заходить над жахливою сценою і... коротко кажучи, ви назавжди збиті з ніг. Точнісінько, як я!

Щоб зробити цей приклад виразнішим, містер Мікоубер вихилив склянку пуншу з виглядом найжвавішого задоволення й засвистав давню студентську пісню.

Я, звичайно, запевнив його, що завжди матиму його заповіти в голові. Та мені й не треба було нагадувати ці правила, бо я яскраво бачив тоді всю їх доцільність. Наступного ранку я зустрів усю сім'ю біля контори диліжансів і побачив, як вони сумно сідають на задні зовнішні місця карети.

— Мастер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер,—благослови вас бог! Я ніколи не зможу забути все це, ви знаєте, і ніколи не забула б, навіть коли б могла!

— Копперфільд,—сказав містер Мікоубер,—прощайте! Бажаю вам щастя і процвітання. Коли, на протязі бурхливих років, я довідаюсь, що моя гірка доля стала за пересторогу для вас, тоді я

відчую, що не дарма займав місце на землі... У разі щось обернеться на краще (а цього я майже певний), я буду надзвичайно радий, коли спроможусь поліпшити ваше становище!

Мені здається, що коли міс Мікоубер з дітьми сіли на імперіалі разом, а я стояв на дорозі, задумливо поглядаючи на них,—тоді туман розвіявся з її очей і вона побачила, яким малюком я був насправді. Мені здається так, бо вона зробила мені знак злізти на диліжанс, і на обличчі її з'явився новий, материнський вираз. Вона обняла і поцілувала мене, як рідного свого сина. Я ледве встиг зіскочити назад, коли карета рушила з місця і ледве міг побачити сім'ю за хустинками, якими вони мені махали. Через хвилину вони зникли. „Сирітка“ та я стояли, збентежено поглядаючи одне на одного, посеред шляху. Нарешті ми попрощались. Вона повернулася, гадаю, до робітничого будинку святого Люка, а я знову почвалав починати важку роботу в Мердстона і Грінбі.

Але я не збирався провести там ще багато днів, повних важкої і нудної роботи. Ні! Я вирішив утекти!—Податися тим чи іншим способом углиб країни, до єдиної родички, яка лишилася мені в світі, і розповісти свою історію моїй бабці, міс Бетсі.

Я зазначив уже, що не знаю, як ця одчайдушна ідея спала мені на думку. Але, з'явившись, вона міцно засіла в моїй голові і виросла в тверду ухвалу; рішучішим я не був ніколи в житті. Я аж ніяк не був певний, що з цього може вийти щось добре, але в думці твердо вирішив здійснити цей план.

Відколи думка ця вперше майнула передо мною й порушила мій сон уночі, я знову і знову, сотню разів повторював собі старе оповідання моєї бідолашної матері про моє народження: аджеж оповідання це так любила переказувати моя мати, а я за старих часів любив його слухати і знав його від слова до слова. Бабка моя ввійшла в це оповідання і вийшла з нього, як жахлива і моторозна дійова особа; але в поведінці її була невеличка подробиця, яка подавала мені деяку слабку тіль надії. Мати моя розповідала, згадуючи про це, що бабка ніжно торкалась її чудесного волосся. Цього я не міг забути. Може то було тільки фантазією моєї матері, що не мала ніяких підстав насправді. Але я виразно уявляв собі, як моя страшна бабка тихо схиляється над ніжною красою, яку я пам'ятав так добре і любив так міцно. І сцена ця пом'якшувала все оповідання. Дуже можливо, що саме це й спричинилось до мого несподіваного вирішення.

Але я навіть не знав, де живе міс Бетсі. Тому я написав довгого листа до Пеготті й спитав її, ніби між іншим, чи не пам'ятає вона про це; додав я, що чув ніби подібна леді живе в певному місці (я навмання назвав це місце), і мені цікаво було б довідатись, чи не про бабку мою мовилось. У тому ж листі писав я до Пеготті, що мені до краю потрібні півгінеї; і якщо вона може позичити мені цю суму, то я буду дуже вдячний їй, а пізніше, повернувши борг, розповім, нащо мені потрібні були гроші.

Відповідь від Пеготті надійшла незабаром, і була, як завжди, сповнена висловів відданості й любові. У лист вклала вона півгінеї (боюся, що їй довелось зазнати неймовірного клопоту, щоб витягти ці гроші з скрині містера Баркіса). Писала вона, що міс Бетсі живе біля Дувра, але чи в самому Дуврі, чи в якомусь передмісті у Гейті, приміром, Сентгейті чи Фолькстоні—вона не може сказати. А проте, один з наших робітників пояснив мені, що всі ці місця розташовані поблизу одне від одного, а тому я вважав ці вказівки за достатні й вирішив здійснити свій намір у кінці цього тижня.

Бувши дуже чесним хлопцем і не бажаючи лишати по собі погану згадку в конторі Мердстона і Грінбі, я вважав себе зобов'язаним працювати до вечора суботи; мені платили на тиждень вперед, тому я поклав не з'явитись у звичайний час за платнею. З цієї ж причини я й позичив півгінеї, щоб не лишитися без коштів на подорожні витрати. Отже, коли настав суботній вечір, усі ми зібрались у конторі, а візник Тіпп, що завжди посідав перше місце, першим пішов за грошима. Я потиснув руку Мікові Уокеру й попросив його, коли прийде черга діставати плату, сказати містерові Квіньйону, що я пішов перевезти свою скриню на квартиру до Тіппа. Востаннє побажавши доброї ночі Мучнистій Картоплині, я побіг геть.

Скриня моя була на старій квартирі над річкою. Я заздалегідь написав адресу для неї на зворотньому боці одної з наших конторських етикеток, які ми прибивали цвяхами до ящиків з вином: „Мастерові Давіду, до запитання, у Дуврську контору диліжансів“. Цю картку я тримав у кишені, щоб наліпити її, коли скриня винесена буде з будинку. Ідучи до своєї квартири, я озирався, шукаючи когось, хто допоміг би мені відправити скриню на пошту.

Біля обеліска на Блекфраерському шляху стояв довгоногий молодий чоловік поруч із порожнім візком, запряженим віслюком. Він глянув на мене, вилаяв мене „нікчемним волоцюгою“ і додав, що я „незабаром знатиму, як лаятись“. Безперечно, його розгнівали мої вперті погляди. Я зупинився запевнити, що дивився не з поганим наміром, але просто думав, чи погодиться він на роботу.

— А яку роботу?—спитав довгоногий молодий чоловік.

— Відвезти скриню,—відповідав я.

— А яку скриню?—спитав довгоногий молодий чоловік.

Я відповів, що—мою скриню, яка стоїть на квартирі в кінці цієї вулиці, і яку я пропоную йому відвезти до контори дуврських диліжансів за шість пенсів.

— Ну й відвезу!—Шість пенсів!—скрикнув довгоногий молодий чоловік і миттю стрибнув на свій візок (що складався лише з дошки на колесах) та помчав з такою швидкістю, що я ледве встигав бігти за віслюком.

Було щось підозріле в цьому молодому чоловікові, особливо, коли він жував солону, розмовляючи зо мною; мені це не дуже сподоба-

лось. Проте, угода була вже завершена й довелося мені відвести його нагору до кімнати, яку я покидав. Ми знесли скриню вниз і поклали її на візок. Мені не хотілось тут наліплювати етикетку, бо хтось із хазяйської сім'ї міг підглядіти й викрити мій намір. Тому я сказав молодому чоловікові, що я був би радий, якби він зупинився на хвилину, коли ми під'їдемо до глухої стіни боргової тюрми. Не встиг я вимовити цих слів, як він помчав прожогом, ніби й він, і скриня моя, і віслук збожеволіли. Я зовсім захекався, біжучи й гукаючи йому навздогін, поки нарешті наздогнав його в призначеному місці.

Поспішаючи і хвилюючись, я виронив свої півгінеї з кишені, коли виймав картку. Для певності я поклав монету собі в рот і, хоч руки мої дуже тремтіли, якимось прив'язав картку, коли раптом відчув жахливий удар у щелепи й побачив, як мої півгінеї вилетіли з мого рота в долоню довгоногого молодого чоловіка.

— Що-о?—скрикнув молодий чоловік, хапаючи мене за комір куртки й моторошно скривлюючи обличчя.—Та цеж кримінальна справа. Ти збираєшся тікати, чи не так? Ходім до поліції, юний злочинцю, ходім до поліції!

— Поверніть мені мої гроші, будь ласка,—пробелькотав я, дуже зляканий,—і залиште мене самого.

— Ходім до поліції!—вів своє молодий чоловік.—Ти доведи в поліції, що то твої гроші!

— Поверніть мені мої гроші і скриню, прошу!—скрикнув я, захлинаючись сльозами.

Але молодий чоловік повторював одне: „Ходім до поліції!“ і тягнув мене до віслюка, ніби було щось схоже між цією твариною і поліцією. Раптом він змінив свій намір, скочив у повіз, сів на мою скриню і гукаючи, що він поїде прямо до поліції, помчав геть ще швидше, ніж раніш.

Я біг за ним так швидко, як тільки міг. Але мені вже не вистачало духу кричати, та я й не наслідювався кричати, коли б і міг. На протязі півмилі я, принаймні, двадцять разів мало не потрапив під копита коней. Іноді я губив його з очей, іноді знову бачив його, знову кричав йому, раз-у-раз били мене візники батогами, гримали на мене, перекидали в грязь; але я знову схоплювався, падав у чиїсь обійми, стрімголов біжучи, натикався на стовпи. Нарешті, знесилений спекою і переляком, і думаючи, чи не женеться за мною зараз половина всього Лондона, я залишив молодого чоловіка: хай він іде куди йому завгодно з моєю скринєю й грішми. Задихаючись і плачучи, але не зупиняючись, попростував я до Грінвіча, звідки, як мені відомо було, простягався дуврський шлях.

Ідучи до своєї бабки—міс Бетсі, мав я в цьому світі майна не набагато більше, ніж у ту ніч, коли моя поява на світ завдала їй такої турботи.

Розділ XIII

НАСЛІДКИ МОЄЇ УХВАЛИ

Мабуть у мене була якась дика думка бігти всю дорогу до Дувра, коли я припинив гонитву за молодим чоловіком з віслоком і вирушив до Грінвіча. Та незабаром я зібрався з думками і зупинився на Кентському шляху, перед терасою, де посередині басейну якимсь кам'яне опудало сурмило в риг. Тут я сів біля ганку на нижніх східцях, уже зовсім виснажений останніми зусиллями. Задихаючись, я не міг навіть плакати про втрату моєї скрині й півгінеї.

Тим часом уже повечоріло. Я почув, як годинник б'є десяту, і вирішив відпочити. На щастя, то була літня ніч, і погода стояла чудова. Віддихавшись і позбувшись неприємного роздратовання в горлі, я підвівся і пішов далі. Все ж таки я і гадки не мав повернутись. Навряд чи спала б мені така думка, хоч нехай би на Кентському шляху лютувала альпійська хуртовина!

Але мене дуже турбував мій матеріальний стан—я мав лише півтора пенси (і то дивно, як могли вони залишитись в моїй кишені в суботу ввечері). Я почав собі уявляти газетні звістки про те, як через день-два знайдуть мене мертвим під якоюсь копицею. Похмуро посувався я вперед, швидко, як тільки міг. Раптом опинився я перед крамничкою, на якій була вівіска, що тут купують чоловічі й жіночі костюми і дають найкращу ціну за лахміття, кістки і старий кухонний посуд. Хазяїн цієї крамниці сидів перед дверима, в самій сорочці, покурюючи. Безліч сюртуків і штанів звисали з низької стелі, освітлені тільки двома мерехтливими свічками. Можна було подумати, дивлячись на нього, що він з помсти повісив усіх своїх ворогів і тепер утішається плодами своєї перемоги.

Мій останній досвід в справах містера й місіс Мікоубер підказали мені думку, що тут можна знайти спосіб перебути якось певний час. Я завернув до найближчого завулка, зняв з себе жилет, дбайливо згорнув його, поклав під пахву й повернувся до дверей крамниці.

— Якщо не маєте нічого проти, сер,—сказав я,—то я хочу продати це за підходящу ціну.

Містер Доллобі—мабуть, так його звали, бо це ім'я написане було на вівісці—взяв жилет, приставив свою люльку до дверей, увійшов до крамниці разом зо мною, зняв пальцем нагар з свічок, поклав жилет на прилавок, оглянув з усіх боків, потримав перед світлом, знову оглянув і нарешті мовив:

— Що ж ви хочете за оцю маленьку жилетку?

— О! ви самі краще знаєте ціну, сер,—скромно відповів я.

— Я не можу бути водночас і покупцем і продавцем,—сказав містер Доллобі.— Назвіть свою ціну за цей маленький жилет.

— Може вісімнадцять пенсів!—натякнув я, повагавшись трохи.

Містер Доллобі згорнув жилетку і віддав її мені.

— Я пограбував би свою сім'ю,—сказав він,—коли б заплатив за це дев'ять пенсів.

Це було дуже неприємно. Мені, цілком сторонній людині, доводилось прохати містера Доллобі пограбувати свою сім'ю заради мене. Проте, дітись мені було нікуди, і я сказав, що згоджуюсь на дев'ять пенсів, якщо він хоче. Містер Доллобі, побурчавши, дав мені дев'ять пенсів. Я побажав йому доброї ночі й вийшов з крамниці, збагатівши на цю суму й збіднівши на жилетку. Але коли я застібнув куртку на всі гудзики, то відсутність жилетки ставала майже зовсім непомітною.

Та я досить виразно передбачав, що слідом за цим маю розлучитися з курткою й цілком імовірно, що прийду до Дувра не інакше, як у самій сорочці та штанцях. Мені ще пощастить, коли я дійду навіть у такому одязі. Але це не дуже бентежило мене. Аби дійти! З дев'ятьма пенсами в кишені я не замислювався над труднощами свого стану: і тільки згадка про молодого чоловіка з віслюком та думка про велику віддаль до Дувра трохи непокоїли мене.

Міркування—де перебути ніч, навело мене на щасливий план, і я негайно заходився його здійснювати. Я поклав переночувати за стіною Салем-Гауза, в тому кутку, де звичайно стояла копиця сіна. Думка, що хлопці і спальня, де я так часто розповідав свої повісті, були тепер недалеко від мене, приємно відбивалась у моїй уяві; мені здалося, що я знову в приємному товаристві, хоч хлопці не догадуються про мою присутність, і спальня не дасть мені притулку в своїх стінах.

То був важкий день і я, майже зовсім виснажений, дістався нарешті до Блекгітса. Важенько було мені знайти Салем-Гауз; але я знайшов його, знайшов і копицю в кутку й ліг під нею; спочатку я обійшов стіну і, глянувши на вікна, переконався, що всюди темно і все спокійно. Ніколи не забуду я важкого почуття самотності, коли я вперше переспав ніч без покрівлі над головою.

Я заснув, як мабуть заснули багато інших вигнанців, що від них були замкнені двері і що на них гавкали пси цієї ночі. І мені приснілося, ніби я лежу на своєму ліжку в школі і розповідаю повісті хлопцям, що скупчились навколо мене. Але я сидів, а не лежав, і ім'я Стірфорса було на моїх устах, коли, раптом прокинувшись, я очманіло глянув на зорі, що блищали й сяяли надо мною. Як згадав я, де сиджу в цю нічну годину, то якесь дивне почуття опанувало мене. Зляканий—не знаю вже чим—я підвівся й зробив кілька кроків уперед. Але слабке мерехтіння зірок і бліде світло в тій частині неба, звідки сходить день, змусили мене отямитись і повернутись на своє місце. Очі мої були налиті свинцем, я знову ліг на сіно і проспав—хоч і почував холод крізь сон—аж доти, поки тепле проміння сонця і дзвоник в Салем-Гаузі збудили мене. Коли б міг я сподіватися, що Стірфорс усе ще там, то постарався б знайти слухну хвилинку побалакати з ним на самоті; але я знав, що він мусив давно залишити цей заклад. Тредльс був, очевидно, ще тут; але я не міг

дівіритись йому, хоч добре знав його м'яке серце і готовість на всякі послуги. Отже, в ту саму годину, коли хлопці містера Крікля прокинулись, я пройшов повз стіну школи і вибрався на великий Дуврський шлях. Колись ми часто гуляли по ньому в години вільні від навчання: чи могло мені тоді спасти на думку, що я опинюсь колинебудь безпритульним мандрівником на цьому самому шляху.

Яка прірва лежала між цим недільним ранком і веселою неділею, яку ми колись зустріли в Ярмуті! У свій час я почув церковні дзвони і побачив людей, що йшли до церкви; пройшов я повз одну-дві церкви, де збиралася вже парафія; під сонячним сяйвом лунали пісні; церковний сторож, походжаючи в холодку, приклав руку до лоба і стежив за мною. Але мир і тиша недільного ранку лежали на всьому, крім мене. Я був винятком. Скуйовджений, вкритий пилом, оббризаний грязюкою, чвалав я крізь цей мирний край. Не знаю, чи вистачило б у мене духу продовжувати шлях, коли б не образ моєї юної матері, що плакала біля каміна, і моєї бабки, що ніжно схилилася над нею. Образ цей увесь час стояв передо мною, і вабив мене—вперед; і я йшов уперед!

У цю неділю я пройшов навпростець щось із двадцять три милі, хоч іти мені було важко, бо я зовсім не звик до таких подорожей. Бачу, ніби зараз, як надвечір ішов я через міст у Рочестері, стомлений, ноги мені боліли. Ідучи, жував я шматок хліба, що купив собі на вечерю. Два чи три будиночки, з написами на вивісках: „Номери для подорожніх“, дуже спокушали мене; але я боявся витратити тут свої останні кілька пенсів і ще більше боявся підозрілого вигляду волоцюг, з якими зустрічався. Тому я не шукав ніякої покрівлі, крім неба. Пройшовши аж до Четема, що здався мені вночі якимсь кошмаром з вапняків, зведених мостів і подібних до Ноевого ковчега кораблів без щогол на брудній річці—зліз я нарешті на зарослу травною батарею, де вартовий походжав туди й сюди. Там я ліг біля гармати щасливий, що чую важкі й рівні кроки вартового (він, щоправда, не більше знав про мою присутність, ніж вихованці Салем-Гауза могли підозрювати про мою ночівлю за стіною їхньої спальні). Незабаром заснув я міцно аж до ранку.

Прокинувшись, я відчув жорстокий біль у всьому тілі і, особливо, в ногах. Мене розбудили барабани й марширування війська, яке, здавалось, наступало на мене звідусіль. Я підвівся і почваляв по довгій тісній вулиці. Було цілком зрозуміло, що моя мандрівка в цей день має обмежитись дуже невеличким шляхом. Я вирішив відпочити, щоб зібратися з силами для дальшої подорожі. Першою моєю справою було продати куртку. Отже, я скинув куртку, щоб звикнути ходити без неї і, несучи її під пахвою, почав оглядати усякі крамниці.

Мабуть, тут можна було вигідно продати куртку. Продавців готового одягу було тут безліч і вони підстерігали клієнтів біля дверей своїх крамниць. Але всередині всіх цих магазинів висіли офіцерські мундири з еполетами і аксельбантами, і, наляканий коштовністю й

пишністю цієї торгівлі, довго блукав я довкола, не наважуючись нікому запропонувати свій крам.

Керований такою скромністю, я почав шукати другорядні крамнички з матроським лахміттям, подібні до закладу містера Доллобі. Нарешті, мені пощастило відшукати саме таку крамничку в кутку брудного завулка, що заріс кропивою. Коло крамниці був паркан, а на паркані висіли матроські костюми, які, очевидно, не могли вміститися в самій крамниці. Тут таки, ззовні висіла безліч заіржавілих рушниць, пістолетів, клейончастих капелюхів і стояло кілька залізних лотків з такою безліччю старих заіржавілих ключів, що ними, мабуть, можна було відімкнути всі двері в цілому світі.

У цю низьку, затишну і брудну крамничку, яку більше затьмарювало, ніж освітлювало, крихітне віконце, завішане якимсь лахміттям, я несміливо зійшов по брудних та вонючих східцях, залитих поміями. З задушного лігва позаду крамнички вислизнув потворний стариган, вся нижня частина обличчя якого вкрита була жорсткою сивою бородою. Ні слова не мовивши, схопив він мене за чуба. То був жажливий стариган, одягнений у брудну фланелеву сорочку. Від нього страшенно смерділо тютюном і ромом. У лігві видно було постіль, прикриту старою ковдрою, і друге крихітне віконце, звідки відкривався мальовничий краєвид: кропива і кульгавий осел серед неї.

— Ох, чого тобі треба?—заревів цей старий лютим, монотонним голосом.—Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба? Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба? Ох, гирр-р!

Я був так збентежений цими словами, а особливо повторюванням останнього незрозумілого вигуку, що не спромігся дати ніякої відповіді. А стариган, усе ще тримаючи мене за волосся, повторював:

— Ох, чого тобі треба. Ох, мої очі й кістки, чого тобі треба. Ох, мої легені й печінка, чого тобі треба. Ох, гирр-р.—Він вигукував це так енергійно, що очі від напруження мало не вилізли йому на лоб.

— Я хотів би знати,—сказав я, тремтячи,—чи не хотіли б ви купити куртку?

— Ох, треба подивитись на куртку!—скрикнув старий.—Ох, серце мое у вогні, покажи мені куртку! Ох, мої очі й кістки, викладай свою куртку!

По цій мові він відпустив мого чуба з своїх тремтячих рук, що нагадували кігті великого птаха і начепив на ніс пару окулярів, які не дуже то прикрашали його запалені очі.

— Ох, скільки хочеш за куртку?—скрикнув старий, оглянувши мій крам.—Ох, гр-р-р... скільки хочеш за куртку?

— Півкрони,—відказав я, трохи підбадьорившись.

— Ох, мої легені й печінка!—скрикнув старий.—Ні! Ох, мої очі, ні! Ох, мої кістки, ні! Вісімнадцять пенсів! Гр-р-р...

Щоразу, як вигукував він цей таємничий звук, очам його загрожувала небезпека вискочити на лоба; кожне речення він наслідував на один і той самий мотив, що нагадував подув вітру, який почи-

нається на низьких тонах, поступово підвищується і знову спадає; іншого порівняння не можу підшукати.

— Гаразд,—сказав я, щасливий покінчити цей торг,—я згоджуюсь на вісімнадцять пенсів.

— Ох, моя печінка,—загукав старий, кидаючи куртку на полицю.

— Забирайся з крамниці! Ох, мої легені, забирайся з крамниці! Ох, мої очі й кістки!.. гирр-р..не проси грошей, візьми щонебудь в обмін!

Ніколи в житті своєму, ні раніше, ні потім, не був я такий наляканий. А все ж таки я смиренно сказав йому, що потребую грошей та ніщо інше мені не потрібне; але я згодний чекати, якщо він хоче, на вулиці і не збираюсь підганяти його. Отже, я вийшов на вулицю і сів у холодку на розі. І просидів я там багато годин, поки тінь змінилася сонячним світлом, а сонячне світло знову змінилося тінню; а я все ще сидів там, чекаючи грошей.

Серед усіх торгівців лахміттям цей п'яний божевільний посідав, звичайно, перше місце. Незабаром довідався я, що він добре відомий усім сусідам, і про нього йде поголоска, ніби він продався дияволу. Хлопчики, що весь час бігали навколо крамниці, гукали про це і голосно вимагали, щоб він виніс своє золото.

— Не прикидайся жебраком, Чарлі! Винеси своє золото! Винеси трохи того золота, що за нього ти продався дияволу, та ну ж бо! Воно зашите в тебе в матрасі, Чарлі! Розпори його і дай нам трохи.

Усі ці вигуки та кілька пропозицій позичити йому ножа, щоб розпороти матрас, розлютили його до такої міри, що він раз-у-раз вибігав з свого лігва на вулицю і розганяв хлопців на всі боки. Іноді в своїй люті він приймав мене за одного з тих шибайголів і нападав на мене, ніби збираючись роздерти мене на шматки;—але тут таки, вчасно усвідомлюючи свою помилку, тікав знову в свій барліг і лягав на постіль. Там він на всю горлянку ревів, наче вітер, пісню про смерть Нельсона, додаючи „ох“, перед кожним рядком і вигукуючи безліч „г-р-р-р“. Та ніби цього ще не вистачало, хлопчики, бачачи мене на одному й тому ж місці, вирішили, що я живу тут і цілий день мучили мене наскаками і глузуванням.

Кілька разів умовляв він мене згодитись на обмін і виносив з свого барлогу то вудлице, то скрипку, то капелюх, то флейту. Але я не піддавався на всі ці спокуси і, продовжуючи сидіти біля порога, слізно просив грошей за свою куртку. Нарешті він почав сплачувати мені по півпенса. Цілі дві години виносив він мені один шилінг.

— Ох, мої очі й кістки!—скрикнув він тоді, висунувши свою голову з крамниці,—чи згодишся ти піти геть ще за два пенси?

— Я не можу,—відповів я;—я з голоду помру!

— Ох, мої легені й печінка, чи підеш ти за три пенси?

— Я пішов би й задарма, коли б міг,—сказав я,—але мені дуже потрібні гроші.

— Ох, г-ррр! (справді, неможливо змалювати, як видрав він цей вигук з глибини своїх грудей, коли висунув зза дверей свою потворну голову)—чи підеш ти геть за чотири пенси?

Зовсім змучений, я згодився на цю пропозицію і, взявши тремтячою рукою гроші з його пазурів, пішов геть від крамниці, поки ще сонце не сіло. Голод і спрага дуже мучили мене; але, витративши три пенси на хліб і молоко, я підкріпився. У цей день я просувався вперед ще на сім миль.

Цієї ночі спальня моя була під іншою копицею, де я вигідно розташувався після того, як вимив натруджені ноги в рівчаку й загорнув їх у свіже листя. Вирушивши в дорогу вранці, я побачив, що шлях мій лежить серед фруктових садів і хмільників. Літо вже доходило кінця, у садах рясніли достиглі яблука, а подекуди збирали вже жовтий хміль. Чудові краєвиди відкривалися навкруги, і я вирішив переспати цю ніч між високими тичками, повитими хмелем. Уяву мою тишили довгі ряди жердин, прикрашені розкішним листям.

На кожному кроці надibuвав я підозрілих волоцюг, вони сповнювали мене непереможним жахом, що й досі живий у моїй душі. Деякі з них здавались мені лютими негідниками: вони зупинялись, коли я проходив повз них, або кликали мене до себе, і коли я кидався тікати, шпурляли в мене камінням. Особливо добре пригадую одного молодчика—мідника, мабуть, бо він ніс на собі шкіряну торбу і жарівню; поруч з ним ішла якась жінка. Оглянувши мене, цей молодчик таким гучним і лютим голосом наказав мені підійти, що я мимоволі зупинився.

— Іди, коли тебе кличуть,—сказав мідник,—інакше бо я розпорю тобі живіт, юначе!

— Куди ти йдеш?—спитав він, схопивши мене за комір почорнілою рукою.

— Я йду до Дувра!—відповідав я.

— Звідки ти йдеш?—продовжував запитувати мідник, міцніше хапаючи мене за сорочку.

— Я йду з Лондона,—відповів я.

— З чого ти живеш?—спитав мідник,—ти—шахрай?

— Н...ні,—сказав я.

— А не брешеш, чорти б тебе взяли! Коли ти насмілишся нахвалитися своєю чесністю передо мною,—гукнув мідник,—я з тебе мозок виб'ю!

Вільною рукою він замахнувся на мене, а потім оглянув мене з голови до ніг.

— Чи є в тебе досить грошей на пінту пива?—спитав мідник.— Коли маєш, то викладай, поки сам не заберу!

Напевно, я віддав би йому гроші, коли б не зустрівся очима з жінкою і не побачив, що вона заперечливо похитує головою і начебто шепоче: „не треба“.

— Я—хлопець бідний,—сказав я, намагаючись усміхнутись,—немає в мене грошей!

— Гей, що ти собі думаєш?—скрикнув мідник, так суворо дивлячись на мене, ніби він помітив гроші в моїй кишені.

— Сер,—пролепетав я.

— Що ти собі думаєш?—вів мідник далі.—На тобі шовкова хустка мого брата! Давай її сюди!

Миттю зірвав він з мене хустинку й кинув її жінці.

Жінка зареготалася, ніби вона прийняла це за жарт, перекинула хустинку мені, непомітно хитнула головою й нечутно прошепотіла:

— Тікай!

Та перше, ніж я зміг послухатись її, мідник вихопив знову хустинку з моєї руки так грубо, що я відлетів від нього, мов пушинка. Потім він обкрутив хустинку навколо своєї шиї, з лайкою звернувся до жінки і одним ударом збив її на землю. Ніколи не забуду, як упала вона горілиць на жорсткий шлях і лежала там, загубивши капелюшок, викачавши волосся в пилу; не забуду, як, відійшовши на певну віддаль, обернувся я і побачив, що вона сидить край дороги, стираючи кров з обличчя краєчком шалі, а він простує своїм шляхом.

Ця пригода так налякала мене, що надалі при кожній зустрічі з перехожими я негайно звертав з дороги і перестоював у захистку, поки перехожий зовсім зникав з моїх очей. Це траплялося часто і дуже загаювало моє просування вперед. Але в усіх труднощах моєї подорожі підтримував мене й вів уперед юний образ моєї матері. Цей образ всюди був зо мною. Він супроводив мене серед стеблин хмелю, де я лягав спати; він зустрічав мене, коли я прокидався вранці; він ішов передо мною цілий день. Назавжди відтоді пов'язане для мене це видіння з сонячною вулицею міста Кентербері з виглядом його старих будинків і брам, з його величним сірим собором, з граками, що, немов, на вітрилах, пливли довкола башти. Коли я дістався, нарешті, до пустинних рівнин біля Дувра, образ цей пожвавив для мене сподіванкою сумний краєвид; і тільки коли, після шестиденної подорожі, уперше ступив я на вулиці міста, що було метою моїх мандрівок,—тільки тоді раптом залишив він мене. Дивно сказати, але я впав у цілковитий розпач, коли опинився серед незнайомого міста, в подертій сорочці, в побитих черевиках, укритий пилом, спечений сонцем.

З першими запитаннями про мою тітку звернувся я до моряків. Я діставав найрізноманітніші відповіді. Один сказав, що вона живе в маяку Південного миса і попалила там собі бакенбарди; інший—що вона отаборилась на великому буйку за гаванню і приймає гостей тільки в час між припливом і відпливом; третій—що вона сидить ув'язнена в мейдстонській тюрмі за крадіжку дітей; а четвертий повідав мені, що вона, в останню бурю, сіла на помело і полетіла прямо до Кале. Після цього я звернувся до візників, але вони були так само жартівливі і так само не виявляли поваги до міс Бетсі. А крамарі, що їм не подобався мій зовнішній вигляд, зовсім не слухали мене і заявляли, що для мене в них нема нічого. Я опинився в значно гіршому стані, ніж протягом усієї моєї втечі. Гроші вийшли всі, продати нічого не лишалось; я почував голод, спрагу і втому, і остаточна мета моя здавалась мені такою далекою, ніби я не виходив з Лондона,

Увесь ранок змарнував я над цим питанням. Знесилений і доведений до розпачу, я сів, нарешті, поблизу торговельного майдану, на ганку якоїсь замкненої крамнички, і почав міркувати, куди йти мені далі. У цю хвилину якийсь візник, що проїздив повз мене, вронив попону. Підхоплюючи її з бруку, я помітив, що у візника—добродушне обличчя. Тому я наважився спитати, чи не знає він, де живе міс Тротвуд. Щоправда, я так часто ставив це запитання, що на цей раз воно мало не завмерло в мене на губах.

— Тротвуд?—сказав він.—Стривай. Знайоме прізвище. Стара леді?

— Так,—відповів я,—підстаркувата.

— Ходить, наче аршин проковтнула?—запитував він далі, мимоволі й сам розгинаючи спину.

— Так,—підтвердив я.—Це дуже схоже на неї.

— Носить торбинку?—запитував він далі.—Досить простору торбину? Швидко гнівається й аж наскакує на кожного?

Серце моє застрибало від радості при цьому докладному переліку безперечних прикмет моєї бабки

— Так от що я тобі скажу,—сказав він.—Коли підеш прямо туди,—він показав батогом у бік горбів,—і простуватимеш, поки не дійдеш до купки будинків коло моря, то, мабуть, довідаєшся там про неї. На мою думку, в неї навряд чи щонебудь здобудеш, а тому—ось тобі пенні.

Я вдячно прийняв цей дар і купив собі на нього хліба. Підкріпившись цією стравою в дорозі, я пішов напрямом, що його вказав мій новий приятель. Досить довго йшов я, не побачивши будинків, про які він говорив. Та нарешті я таки дістався до них, увійшов до крамнички і спитав, чи не будуть вони такі ласкаві сказати мені, де живе міс Тротвуд. Я звертався до чоловіка за конторкою, який важив рис для молодої жінки; але ця остання вирішила, що запитують її, і швидко обернулася.

— Моя хазяйка?—спитала вона.—Що тобі треба від неї, хлопче?

— Мені треба,—відказав я,—побалакати з нею, з вашого дозволу.

— Попросити в неї милостині, мабуть?—відповіла дівчина.

— Ні,—сказав я,—зовсім ні!

Але раптом я згадав, що справді прийшов з цією метою, зашарівся і збентежився.

Тим часом покоївка моєї бабки поклала рис у маленький кошук, вийшла з крамниці. Вона наказала мені йти за нею, якщо я хочу знати, де живе міс Тротвуд. Мені не треба було повторювати цього, хоч у цей час я був такий втомлений і змучений, що ноги підгинались підо мною. Я пішов за молодою жінкою і незабаром ми наблизились до гарненького котеджу з привітними венеціанськими вікнами. Перед цим котеджом розташований був чотирикутний дворик, або, вірніше сказати, сад, сповнений квітів, що чудово пахли.

— Тут живе міс Тротвуд!—пояснила дівчина.—Робіть тепер, що знаєте, більше я вам нічого не скажу.

По цій мові вона поспішно вбігла до будинку, ніби бажаючи позбутися відповідальності за мій раптовий прихід. Я лишився біля палісадника і, не знаючи сам, що роблю, почав дивитися в середнє вікно, що виходило, очевидно, з вітальні. Вікно було напівзакрите кисейною завіскою; я побачив маленький столик і велике крісло й злякано подумав, що моя страшна бабка зараз там сидить.

Черевики мої в цей час були в жахливому стані. Подошви продірявились в багатьох місцях, а шкіра зверху розтріскалась до того, що не можна було й пізнати в ній колишньої форми. Мій капелюх, що правив також і за нічний ковпак, так зігнувся й зім'явся, що навіть стара поламана кастрюля на смітнику могла б без сорому змагатися з ним. Мої сорочка і штани, забризкані росою, забруднені травою і землею, що на ній я спав—та ще й подерті—могли б налякати птахів у садку моєї бабки. Кучері мої не знали ні гребінця, ні щітки, відколи я залишив Лондон. Мое обличчя, шия й руки, не звикли до вітра й сонця, загоріли неймовірно. Від голови до ніг я був усипаний білим дорожнім пилом, ніби я щойно вийшов з печі для обпалювання вапна. У такому сумному вигляді збирався я представитись моїй страшній бабці і міркував, яке враження справить на неї моя дивовижна постать.

Простоявши так кілька хвилин, я вирішив, що бабки не могло бути у вітальні, бо все там було тихо й спокійно. Я підвів очі вище: перед одним із вікон другого поверху стояв якийсь джентльмен, з добродушним обличчям і сивим волоссям. Глянувши на мене, він смішно підморгнув, кивнув мені кілька разів, розсміявся і зник.

Я вже досить був збентежений; але ще більше збентежила мене несподівана поведінка того джентльмена; я навіть вирішив був податися геть і почав обмірковувати кращі способи для цього, але з будинку вийшла леді в очіпку, перев'язаному по краях хустинкою, і в рукавичках з обрізаними пальцями. За поясом у неї висіла величезна торба, немов у збирача мита, а в руках вона тримала величезний садовий ніж. Глянувши на цю особу, я негайно пізнав у ній міс Бетсі, вона виступала таким величним кроком, яким, за словами моєї бідолашної матері, увійшла вона в сад „Блендерстонських Граків“.

— Іди геть!—сказала міс Бетсі, хитнувши головою й грізно вимахуючи ножем.—Забирайся! Хлопцям тут нема чого робити!

Притаївши подих, спостерігав я, як промарширувала вона до кутка саду і зупинилася там викопати якесь коріння. Тоді, у відчаї, я тихо підійшов, зупинився позаду неї, і торкнув її пальцем.

— Якщо дозволите, пані...—почав я.

Вона здригнулась і суворо глянула на мене.

— Якщо дозволите, бабусю!

— Га?—вигукнула міс Бетсі таким здивованим тоном, якого я ніколи ще в житті не чув.

— Якщо дозволите, бабусю, я—ваш онук!

— Ох, боже!—мовила моя бабка. І сіла, як була, на садову стежку.

— Я—Давід Копперфільд, з Блендерстона, графство Суффольк.— Ви туди прийшли вночі, коли я народився, і бачили мою дорогу маму. Я зазнав багато лиха після її смерті. Мене занехаяли, і нічого не вчили, кинули напризволяще і віддали на службу, яка не підходить для мене. Отож, я вирішив утекти до вас! Мене пограбували на першому ж кроці, і я пройшов пішки весь шлях, і не спав у ліжку від самого початку подорожі.

Тут я втратив усяку владу над собою: в мене вистачило духу тільки ще вказати руками на лахміття, які мали свідчити, що я чимало вистраждав. Аж тоді я вибухнув плачем, який, мабуть, переповнював мене цілий тиждень.

Які завгодно почуття, за винятком здивовання, відбивались на обличчі моєї бабки, коли вона сиділа на гравії і дивилась на мене. Але раптом, почувши мій плач, вона поспішно скочила на ноги, схопила мене за комір і потягла до вітальні. Тут насамперед вона відчинила буфет, витягла кілька пляшок і відлила по краплі з кожної мені в рот. Мабуть, вона навмання обирала ці рідини, бо я по черзі почував смак анісової води, анчоусової підливки і оцету. Випробувавши всі ці ліки і бачачи, що я все ще плачу й істерично схлиплюю, бабка влаштувала мене на дивані, поклала мені під голову шаль і хустинку з своєї голови—під ноги, щоб я не забруднив чохла. Потім вона сіла за ширму, біля протилежної стіни, щоб я не міг бачити її обличчя, і час від часу вигукувала:

— Помилуй нас, боже!

Ці вигуки повторювались, ніби випали гармат.

Через деякий час вона подзвонила.

— Дженет,—сказала бабка, коли увійшла служниця.—Підіть нагору, передайте привіт від мене містерові Діку і скажіть, що я хочу побалакати з ним.

Дженет була начебто трохи здивована, побачивши, що я нерухомо лежу на дивані (я боявся ворухнутись, щоб не розгнівати бабку), але пішла виконувати доручення. Бабка моя, поклавши руки за спину, походжала по кімнаті, поки не увійшов той самий джентльмен, що підморгував мені з вікна другого поверху. Він і тепер усміхався:

— Містер Дік,—сказала моя бабка,—не стройте дурника, бо ніхто не може бути розумнішим за вас, коли ви схочете. Ми всі знаємо це. Тому не стройте дурника, прошу вас!

Джентльмен негайно прибрав серйозного вигляду і подивився на мене, ніби благаючи не розповідати нічого про вікно.

— Містер Дік,—сказала моя бабка,—ви чували, як я говорила про Давіда Копперфільда? Будь ласка, не прикидайтесь, ніби ви загубили пам'ять, ніхто вам не повірить!

— Про Давіда Копперфільда?—перепитав містер Дік, який здається не дуже багато пам'ятав про це.—Давіда Копперфільда! О, так, напевно, про Давіда, авжеж!

— Так от,—сказала моя бабка,—Це його хлопець, його син. Він був би, наче дві краплі води схожий на свого батька, якби тільки не був такий схожий на свою матір.

— Його син?—перепитав містер Дік.—Давідів син? Ще б пак!

— Так,—вела далі моя бабка,—і накоїв же він справ! Він утік! Ах! Його сестра, Бетсі Тротвуд, ніколи не втекла б!

Бабка моя міцно хитнула головою, упевнена в характері й поведінці цієї дівчини, яка ніколи не народилась.

— О! Ви думаєте, що вона ніколи не втекла б?—спитав містер Дік.

— Помилуй боже цього чоловіка!—гнівно вигукнула моя бабка,—що він каже! Та хіба ж я не знаю, що вона не втекла б! Вона жила б з своєю хрещеною матір'ю, і ми любили б одна одну. Та куди, в ім'я здорового розсуду, мала б його сестра, Бетсі Тротвуд, тікати, або звідки?

— Нікуди! І ні звідки!—сказав містер Дік.

— Ну, гаразд,—відказала моя бабка, зм'якшена цією відповіддю,—як це ви можете удавати, ніби нічого не тямите, коли у вас розум гострий, мов ланцет хірурга. Так от—перед вами юний Давід Копперфільд, і я вас хочу запитати, що мені з ним робити?

— Що вам з ним робити?—безпорадно повторив містер Дік, чухаючи потилицю:—О, з ним зробити!

— Так,—сказала моя бабка, поглядаючи суворо й підвівши палець вгору.—Та ну ж бо! Я потребую дуже розсудливої поради.

— Атож, був би я на вашому місці,—мовив містер Дік, розважливо поглядаючи на мене,—так я б...—мій вигляд раптом запалив його блискавичною ідеєю, і він коротко додав,—так я б вимив його!

— Дженет,—сказала моя бабка, швидко обертаючись з переможним і спокійним виглядом, що тоді мені не зовсім був зрозумілий,—містер Дік розв'язав усі труднощі одним разом. Приготуйте ванну!

Хоч я був глибоко зацікавлений у цій розмові, а проте я спостерігав мою бабку, містера Діка та Дженет, так що в короткий час у голові моїй створилася досить ясна уява і про місце дії, і про дійових осіб.

Бабка моя була висока жінка з різкими, але привабливими рисами обличчя, але аж ніяк не бридка! Щось невблаганне було в її обличчі, в її голосі, в її одязі й ході,—цього було цілком досить, щоб пояснити мені, який вплив зробила поява бабки на мою ніжну матусю; але риси її були скоріше гарні, хоч тверді й гострі. Я звернув особливу увагу на її дуже проникливі, світлі очі. Сиве її волосся було рівно розчісане посередині й вкрито вдовиним чепцем, що зав'язувався під підборіддям двома стрічками. Чистеньке вбрання світлосірого кольору зшите було таким способом, щоб аж ніяк не зв'язувати рухів моєї бабки. Крій його, як тоді мені здалося, був пристосований до подорожей верхи. За поясом у неї був золотий, зовсім не дамський годинник з джентльменським ланцюжком і брелоками. Комірець її нагадував джентльменський комір і на зап'ястях було щось подібне до манжетів.

Містер Дік, як я вже казав, був чоловік сивий і рум'яний: цим можна було б закінчити образ містера Діка, коли б голова його не схилилась набік якимсь дивним рухом (це було не від старості і нагадувало мені одного з хлопців після шмагання в закладі містера Крікля), а його сірі очі—опуклі й великі—затьмарені були якоюсь вологою. Це, та його дивні манери, його покірливість перед бабкою, його дитячий захват, коли вона хвалила його,—все це змушувало мене підозрювати, що він божевільний. Щоправда, я ніяк не міг добрати—якщо він божевільний, то чому він живе тут? Одягнений він був, як усякий порядний джентльмен, у сірий широкий сюртук, сірий жилет і білі штани. В нього теж був годинник у жилетній кишені, гроші в кишенях і він дзеленчав ними, дуже пишаючись цим багатством.

Дженет була гарненька, квітуча дівчина, років дев'ятнадцяти-двадцяти, справжній зразок охайності. Хоч більше нічого в ній я не помітив у той момент, але мушу зазначити тут же, що я розкрив тільки згодом: а саме, що вона була одною з незчисленних любимиць, яких бабка моя брала на службу виключно для виховання в них ненависті до чоловіків; любимиці ті, як правило, завершували своє перевиховання одруженням з пекарем.

Кімната була так само чиста і охайна, як бабка й Дженет. Коли хвилину тому я відклав своє перо, згадуючи ту кімнату, то запах моря знову повіяв на мене—запах моря, змішаний з ароматом квітів; і я побачив до блиску начищені старомодні меблі, недоторкане крісло моєї бабки, її стіл біля вікна, турецький килим на підлозі, кішку, кофейницю, двох канарок, старий фарфоровий посуд, кухоль для пуншу з висохлими розовими пелюстками в ньому, шафу з пляшками і графінами різноманітних розмірів і самого себе—такого відмінного від усієї цієї обстанови, брудного, закуреного; я лежав на дивані, споглядаючи це все.

Дженет пішла готувати ванну, коли раптом бабка надзвичайно злякала мене: миттю запалала вона невблаганним гнівом і несамовито вигукнула:

— Дженет! Осли!

Почувши ці вигуки, Дженет збігла з другого поверху, немов будинок зайнявся полум'ям, вискочила на моріжок біля воріт, напала на двох осідланих віслюків, на яких верхи сиділи дами, і прогнала їх геть. Тим часом моя бабка, вирушивши з будинку, схопила за повід третю тварину, на якій їхав хлопчик, і повернула її в проти-лежний бік від священного ґрунту. На завершення всього вона за-гатила порцію ляпасів нещасному парубкові, який насмілився скерувати копита віслюків на цю заповітну землю.

І досі я не знаю, чи мала моя бабка якесь законне право на шлях через цей моріжок; але вона сама вирішила, що має це право, а для неї цього було досить. Єдиною образою, що вимагала негайної помсти, був для неї перехід віслюка через цю недоторкану місцевість. Чим би моя бабка займалась, як би зацікавлена вона була розмовою,

віслюк міг миттю відвернути тисячу її думок, вона негайно напала на нього. Лійки і глечики з водою були сховані в підходящих місцях, що завжди були наготові для бою проти зухвалих хлопців; палиці були покладені в засідку за дверима: вилазки робилися в будь-яку годину дня і ночі: одне слово, точилась невинна війна. Очевидно, все це було приємною розвагою для хлопчиків-погоничів, а може найпроникливіші з віслюків, розуміючи стан справ, знаходили особливе задоволення в тому, щоб іти саме цим шляхом. Знаю тільки, що поки була приготована ванна, тривога оголошувалась тричі. Під час останньої й найзапеклішої сутички, я побачив, що бабка моя власноручно схопила рудого хлопця років п'ятнадцяти й колотила його головою об стінку, ніби вбиваючи йому розум у голову, аж поки хлопчина отямився і зрозумів, за що його б'ють і в чому справа. Ці несподівані події були тим смішніші, що бабка тимчасом годувала мене бульйоном з столової ложки. Твердо впевнена, що я справді вмирав з голоду, міс Бетсі вважала потрібним давати мені їжу маленькими порціями. І тільки відкрив я рот ковтнути бульйону, вона раптом кинула ложку на тарілку й з вигуком: „Дженет! Осли!“ стрімголов вискочила з кімнати.

Ванна була мені дуже приємна. Змучений тривалою мандрівкою, ночлігом на полях під голим небом, я почував гострий біль в усьому тілі і був такий втомлений, що кожної хвилини засипав. Коли я викупався, вони (тобто—моя бабка і Дженет) закутали мене в сорочку і в пару штанів, що належали містерову Діку і загорнули мене в дві чи три великі шалі. Не знаю вже, який у мене був кумедний вигляд, але тепло мені було дуже. Слабий і сонний, ліг я на диван і міцно заснув.

Може то був сон—продовження того видіння, що так довго стояло перед моїми очима,—але, немов крізь сон, пригадую, бачив, що бабка довго стояла біля дивану, схилившись надо мною, і розчісувала гребінцем моє волосся. Слова „гарний хлопчик“ та „бідолашний хлопчик“ начебто звучали в моїх вухах. Але, прокинувшись, я побачив, що нічим підкріпити цю мою уяву: бабка моя сиділа біля венеціанського вікна і дивилась на море.

Ми пообідали незабаром після того, як я прокинувся. На стіл подали смажену курку й пудинг. Я нагадував пташку в тенетах і не міг вільно ворухити руками. Але бабка сама запеленала мене, і я не наважувався поскаржитись на незручність. Увесь цей час я намагався розв'язати питання: що вона зробить зі мною. Але вона обідала в глибокому мовчанні й лише іноді проникливо дивилась на мене та вигукувала:

— Помилуй нас!..

Ці вигуки аж ніяк не могли пояснити мені нічого.

Коли зняли скатертину й поставили на стіл трохи хересу (якого й мені налили чарочку), бабка знову послала нагору по містера Діка. Той приєднався до нас і намагався мати якомога мудріший вигляд, поки бабка змушувала його прислухатись до мого оповідання, що

його вона видобувала з мене частинами, ставлячи нові й нові запитання. Під час моєї розповіді вона очей не спускала з містера Діка. Коли б не це, бідолашній джентльмен заснув би; як тільки він пробував усміхнутись, бабка суворою гримасою спиняла його веселощі.

— І що тільки впало в голову цій бідолашній дитинці, що вона вийшла заміж вдруге?—сказала бабка, коли я закінчив,—от цього я вже зрозуміти не можу!

— Може вона закохалась у свого другого чоловіка?—зазначив містер Дік.

— Закохалась?—повторила моя бабка.—Що ви цим хочете сказати? Нащо їй треба було це робити?

— А може,—мовив містер Дік, подумавши трохи,—їй це сподобалось?

— Сподобалось, ще б пак!—відказала моя бабка.—Надзвичайно сподобалось бідолашній дитинці довіритися цьому псові, який хотів обдурити її тим чи тим способом. І чого тільки вона сподівалась, хотіла б я знати! Був уже в неї один чоловік. Бачила вона, як помер Давід Копперфільд, який з самої коліски бігав за восковими ляльками. Народилося в неї немовля—ох, вона сама була немовлям, коли породила дитину, що сидить тут, тієї ночі в п'ятницю!—чого їй ще треба було?

Містер Дік потайки підморгнув мені, ніби підтверджуючи, що проти цього вже нічого заперечити не можна.

— Вона навіть не спромоглась дитину народити, як слід,—вела далі моя бабка.—Куди поділась сестра цієї дитини—Бетсі Тротвуд? І не народилась! О, і не кажіть мені цього!

Містер Дік зовсім перелякався.

— Отой куций лікар, що хилить голову набік,—продовжувала моя бабка,—Джіліпс, чи як там його звати, що він собі думав? Він спромігся лише цвірінкати мені, наче дрізд—дрізд він і є!—„це хлопець!“ „Хлопець!“ Ну й купа ж дурнів—усі вони!

Щирість цього вигуку надзвичайно злякала містера Діка; та й я теж затремтів, правду кажучи.

— А потім, ніби цього не вистачало, ніби їй мало було втратити сестру цієї дитини—Бетсі Тротвуд,—сказала моя бабка,—вона ще одружується вдруге—іде собі й одружується з Мердерером¹,—чи як там його звати—і збирається погубити цю дитину. А з цього природні наслідки, як це міг передбачити кожний, крім немовляти: він блукає і мандрує, мов той Каїн, а ще й вирости не встиг.

Містер Дік суворо глянув на мене, ніби пересвідчуючись, що я—справжній Каїн.

— Та ще оця жінка з єретицьким ім'ям, ця Пеготті, вона й собі зібралась одружитися! Мало вона бачила, скільки зла випливає з таких речей, бере й одружується після смерті дівчинки. Єдина моя надія,—сказала бабка, похитуючи головою,—що чоловік її—один

¹ Murderer—убивця.

з тих шибайголів, про яких ми в газетах читаємо, що вони б'ють жінок коцюбою! Хай, хай він всипле їй як слід!

Я не міг стерпіти, що так ганьблять мою стару няньку. Я сказав бабці, що вона помиляється на цей раз. Пеготті, сказав я ще, була найвірнішою, найвідданішою, найбезкорисливішою подругою і служницею. Вона ніжно любила мене і обожувала мою померлу матір, яка подарувала їй останній вдячний поцілунок. Всі ці спогади мимоволі викликали сльози на мої очі. Я сказав на завершення, що дім Пеготті міг бути моїм власним домом, і що коли б не її скрутне становище, то я звичайно звернувся б до неї шукати собі втіху і притулку. Закінчивши цю фразу, я заплакав і, схилившись на стіл, закрив руками своє обличчя.

— Гаразд, гаразд!—сказала бабка.—Дитина добре робить, що захищає тих, хто захищав її.. Дженет! Осли!

Коли б не ті нещасні віслюки, ми, безперечно, швидко порозумілися б. Бабка вже поклала руку мені на плече і, підбадьорений її увагою, я вже хотів кинутися їй на ший та благодіяти в неї захисту. Але раптовий наскок ослів і безладдя на моріжку поклали край нашій сердечній розмові. Міс Бетсі обурено заявила містерові Діку, що вона твердо вирішила просити підтримки законної влади і ще до чаю вжити заходів проти свавільного переходу дуврських ослів через її садибу.

Після чаю ми посідали біля вікна, мабуть для зручнішого спостереження за напасниками. Присмерком Дженет поставила на стіл свічки та дошку для гри в трік-трак і засмикнула штори.

— Ну-с, містер Дік,—мовила бабка, знову нахмурившись і піднявши палець угору,—я збираюсь поставити вам ще одне запитання. Подивіться на цю дитину!

— На Давідового сина?—спитав містер Дік, намагаючись надати своєму обличчю якомога уважнішого виразу.

— Саме так,—відказала моя бабка.—Що б ви з ним зробили тепер?

— З Давідовим сином?—перепитав містер Дік.

— Авжеж,—відповіла моя бабка,—з Давідовим сином!

— О!—сказав містер Дік.—Так! Що зробив би з ним?.. Я його поклав би в ліжку!

— Дженет!—скрикнула моя бабка з тим самим урочистим і переможним виглядом, що я помітив раніше,—Містер Дік розв'язує всі наші труднощі одним разом. Коли ліжка готове, ми відведемо хлопчика нагору і покладемо спати.

Дженет доповіла, що ліжка цілком готове; мене відвели нагору і поклала спати. Та вели мене, наче полоненого. Моя бабка йшла попереду, а Дженет прикривала тил. Одна тільки обставина давала мені певну надію: бабка зупинилася на східцях і спитала, чого це пахне димом. Дженет доповіла, що то вона спалила на кухні мою сорочку. Але в спальні, куди мене провели, не було нічого, крім кумедного мотлоху, в якому я був загорнутий. І коли мене залишили

там, з маленьким недогарком, який, за словами бабки, мав горіти точно п'ять хвилин, я почув, як вони замкнули двері ззовні. Обміркувавши це, я визнав можливим, що бабка моя, не знаючи нічого про мене, підозрювала, що в мене вже стало звичкою тікати; тому вона вжила запобіжних заходів, щоб удержати мене.

Кімнатка моя була приємна, на горішньому поверсі, з вікна відкривався краєвид моря, осяяного блискучим місяцем. Я помолився, і свічка погасла. Пригадую, як тихо дивився я на відблиск місяця в воді, ніби сподіваючись прочитати в сторінках хвиль своє майбутнє життя. І здавалось мені, що цією осяйною стежкою з неба сходять моя мати, що дивиться вона на мене так, як востаннє дивилась. Цей урочистий настрій змінився почуттям вдячності й спокою, коли, обернувшись від вікна, я глянув на вкрите білою ковдрою ліжко і уявив собі, як приємно буде відпочити в цих сніжнобілих простиралах. Я згадав усі ті пустинні місця, де я спав під нічним небом. Я молився, щоб ніколи мені не бути уже безпритульним і ніколи не забувати безпритульних. А потім я начебто поплив цією зоряною стежкою далеко в море, ген-ген у мрійний світ.

РОЗДІЛ XIV

БАБКА ВЖИВАЄ ЗАХОДІВ У МОЇХ ІНТЕРЕСАХ

Зійшовши вранці вниз, я побачив бабку. Вона так глибоко замислилась над столом, накритим для сніданку, поклавши лікті на стіл, що не помітила, як вода перекипала через край чайника й затоплювала всю скатертину. Мій прихід вивів її з задумливості. Безперечно я був предметом її думок, і мене більш ніж будьколи цікавило, що збирається вона зробити зо мною. Але я не насмілювався виявляти свою цікавість, щоб не образити бабку.

На жаль, очима я не міг так добре володіти, як язиком; я не спускав очей з бабки протягом усього сніданку. Вона теж частенько дивилась на мене з таким дивним виглядом, ніби я був надзвичайно далеко від неї, а не на другому боці маленького круглого стола. Поснідавши, бабка сперлась на спинку крісла, звела до купи брови, склала руки і почала дивитись на мене з такою пильною увагою, що я зовсім розгубився. Щоб приховати своє збентеження, я з новою енергією заходився снідати, але досить незграбно: ніж безнастанно сковзав у мене по виделці, шинка, що я її підносив до рота, падала на тарілку і я кілька разів захлинався чаєм. Нарешті я облишив сніданок і сів, похнюпившись під запитливим поглядом своєї бабки.

— Галло!—проказала моя бабка після довгої мовчанки.

Я глянув на неї й якнайшанобливіше зустрів її гострий світлий погляд.

— Я написала до нього,—вела вона далі.

— До..?

— До твого вітчима. Я надіслала йому листа, написавши, що мушу потурбувати його, або ж ми обое зазнаємо лиха, хай буде він певний.

— А він знає, де я, бабусю?—стривожено спитав я.

— Я йому про це написала,—відповіла бабка, кивнувши головою.

— Чи ж мене... віддадуть... йому?—пролепетав я.

— Не знаю,—відказала бабка.—Побачимо.

— О! Що мені робити,—вигукнув я,—коли мені доведеться повернутись до містера Мердстона?

— Я не знаю нічого про це,—сказала моя бабка, похитуючи головою.—Принаймні, нічого не можу сказати. Побачимо!

При цих словах я зовсім підупав духом; наче важкий камінь ліг мені на серце. Бабка нібито перестала звертати на мене увагу. Оперезавшись грубим фартушком, вона заходилась мити чашки; потім розставила їх на підносі, склала скартертину, покликала Дженет і наказала прибрати з столу. Далі; натягнувши рукавички, вона озброїлась маленькою щіткою, змела з столу хлібні крихти й почала витирати меблі, що на них і без того не було жодної пилинки. Задоволена цією роботою, вона склала фартушок і рукавички, дбайливо згорнула їх і поклала в шафи на їх постійне місце. Потім поставила свою робочу шухлядку на стіл, біля розчиненого вікна, і заходилась працювати, закрившись від сонця зеленими консервами-окулярами.

— Хотіла б я, щоб ти зійшов нагору,—сказала бабка, зтягаючи нитку в голку,—передав би привіт від мене містерові Діку і сказав, що я буду щаслива знати, як посувається його робота над мемуарами.

Я поспішно підвівся, щоб виконати це доручення.

— Очевидно,—сказала бабка, глянувши на мене так само пильно, як дивилась вона на голку, коли зтягала нитку,—очевидно, ти гадаєш, що містер Дік—це скорочене ім'я, га?

— Здавалося мені, що це такі скорочене ім'я, вчора мені це здалось?—визнав я.

— Ти не думай, що він не мав повного імени,—поважно мовила бабка,—Бєблї... містер Рїчард Бєблї—ось справжнє ім'я цього джентльмена.

Я збирався вже обіцяти, виправдовуючись своєю юністю й наївністю, що зватиму віднині містера Діка цим повним справжнім ім'ям, проте бабка попередила мене, заявивши:

— Але не називай його так, що б там не було; він терпіти не може цього імени. Така вже в нього особливість. Хоч, про мене, не така вже дивна особливість: його якось дуже образив чоловік, що носив це ім'я. Містер Дік—так його звать тут і так його зватимуть усюди, куди б він не поїхав. А, проте, він нікуди не їздить. Отож, пильнуй, дитинко, не називай його ніколи інакше, ніж містер Дік.

Я обіцяв так і робити і пішов нагору передати доручені мені слова.

Дорогою я міркував, що коли містер Дік протягом усього ранку працював так само старанно, як у ту хвилину, коли я проходив повз його відчинені двері, ідучи снідати, то, без сумніву, його мемуари посунулися вперед чимало. Я справді побачив його за роботою: він писав величезним пером, схиливши голову майже на самий папір, і зовсім не помічав мого приходу—так заглибився він у свою роботу. У кутку кімнати побачив я величезного паперового змія, зім'яту купу рукописів, безліч пер і з дюжину великих пляшок з чорнилами. Нарешті, містер Дік помітив мою присутність.

— Га? Феб!—мовив він, відкладаючи перо.—Як справи в світі? От що я вам скажу,—додав він пошепки,—не хотів я про це говорити, але це...—тут він нахилився до мене й притулив губи щільно до мого вуха,—це божевільний світ! Божевільний, наче бедлам, хлопче!—сказав містер Дік, нюхнувши тютюну з круглої табакерки, що стояла на столі, і широко розсміявся.

Не наважуючись висловлювати свою думку з цього приводу, я передав йому доручення бабки.

— Гаразд,—відповів містер Дік,—передайте їй привіт від мене і скажіть, що я... здається, мені пощастило зробити дещо. Саме так, здається мені, що я зробив дещо,—додав він, проводячи рукою по своєму сивому волоссю і невпевнено поглядаючи на рукопис.—Ви вчилися в школі?

— Так, сер,—відповів я,—але недовго.

— А чи пригадуєте ви дату,—спитав містер Дік, глибокодумно поглядаючи на мене й підводячи перо, щоб занотувати мою відповідь,—коли королеві Карлу Першому відрубали голову?

Я відповів, що, коли не помиляюся, це трапилось в тисяча шістсот сорок дев'ятому році.

— Отож,—відказав містер Дік, чухаючи пером за вухом і недовіркою поглядаючи на мене.—Так і в книжках написано; але не вірю, щоб це була правда. Бо ж, коли це трапилось так давно, то як могли люди зробити цю жахливу помилку: відтявши йому голову, перекласти з неї трохи клопоту в мою голову!

Я був дуже здивований цим допитом, але не міг дати ніяких нових відомостей з цього приводу.

— Це дуже дивно,—вів далі містер Дік, сумно поглядаючи на рукопис і знову проводячи рукою по волоссю.—Я ніколи не міг розв'язати це питання. Досі ця обставина залишається неясною. Але нічого, нічого!—сказав він, підбадьорюючись,—часу в нас досить! Передайте мій привіт міс Тротвуд, робота моя посувається вперед справді дуже добре.

Я вже збирався піти геть, коли він звернув мою увагу на повітряного змія.

— Як вам подобається цей змій?—спитав він. Я відповів, що то прегарний змій. Футів, мабуть, семи заввишки, гадав я.

— Це я його зробив! Ми підемо й запусимо його разом з вами,—сказав містер Дік.—А бачите це?

Містер Дік показав, що змії оклеєний був рукописом. Рукопис цей був дбайливо укритий дрібним, але чітким почерком. Мені здалося, що слова про голову Карла Першого повторювались там кілька разів.

— Мотузок тут довгенький,—сказав містер Дік,—і коли змії залітає високо, то він далеко заносить з собою історичні факти. Я користуюся цим засобом, щоб розповсюджувати важливі відомості. Не знаю, куди вони потраплять. Це залежить від багатьох обставин: від напрямку вітру і так далі; але все таки я користуюся цим.

Обличчя його було таке миле і приємне, що не можна було не поважати його. Я вирішив, що він просто жартує зі мною. Тому я розсміявся, він теж розсміявся, і ми розлучилися ширими друзями.

— Ну, дитинко,—сказала бабка, коли я зійшов униз.—Як почував себе цього ранку містер Дік?

Я повідомив, що він передає привіт, і що робота його справді дуже добре посувається вперед.

— Якої ти думки про нього?—спитала бабка.

З якихось неясних міркувань я не хотів цілком висловити свої думки й відказав, що містер Дік, очевидно, чудовий чоловік. Але від бабки не можна було відбутись такою відповіддю. Вона відклала своє рукоділля і сказала, склавши руки:

— Ну ж бо! Твоя сестра Бетсі Тротвуд прямо сказала б мені свою думку про всяку людину. Намагайся бути подібним до твоєї сестри і говори зі мною одверто!

— Чи він... чи містер Дік... я запитую, бо не знаю цього, бабусю... чи він цілком при своєму розумі?—пробелькотів я, почувавши, що став на небезпечний ґрунт.

— Абсолютно,—відповіла бабка.

— О, звичайно,—не зовсім широко погодився я.

— Коли є хтось у світі,—сказала моя бабка надзвичайно рішуче й твердо,—хто був би не божевільним, так це—містер Дік!

Нічого не міг я зробити, як тільки несміливо повторити:

— О, звичайно!

— Його називали божевільним,—сказала бабка.—Я з приємністю кажу, що його називали божевільним, бо інакше не могла б користатись його товариством і порадами протягом цих останніх десяти років, від того часу, як твоя сестра Бетсі Тротвуд розчарувала мене.

— Отак довго?—спитав я.

— І що за люди наслідувались називати його божевільним!—вела вона далі.—Містер Дік—далекий мій родич. Я не вважаю за потрібне пояснювати, який саме родич. Коли б не я, то його рідний брат загнав би його до божевільні. Оце і все.

Боюся, що я лицемірив, але, помітивши, що бабка так захоплена цим предметом, я удав ніби теж дуже захоплений ним.

— Дурень, пихою набитий!—сказала бабка.—Тому тільки, що брат його був трошки ексцентричний—хоч він і вполовину не такий ексцентричний, як багато людей—він не хотів його тримати у себе

в домі і відпровадив його до якоїсь приватної лікарні, хоч сам батько перед смертю доручив йому піклуватись нещасним, якого він вважав майже за ідіота. Сам він був дуже розумний, якщо таке вигадав? Сам був божевільний, без сумніву!

І знову, помітивши переконаність бабки, я удав, ніби цілком з нею погоджуюсь.

— Нарешті, я сама втрутилася в ці справи. Я пішла до цього дурня й сказала: брат ваш цілком розумний чоловік—куди розумніший, ніж ви, сподіваюсь. Хай він користується своїми маленькими прибутками і живе в моєму будинку. Я не боюсь його, я не набита пихою, я готова піклуватись про нього не так, як інші люди! Сперечалися, сперечалися, та я таки нарешті поставила на своєму. Відтоді містер Дік назавжди оселився в мене. У цілому світі нема істоти милішої й добрішої. А вже який він розумний, які чудові дає поради!.. Та ніхто, крім мене, не знає який великий розум у цього чоловіка.

Бабка тряхнула чепцем і похитала головою, ніби струшуючи з неї презирство цілого світу.

— Була в нього улюблена сестра,—вела вона далі,—добра, мила істота. На нещастя, вона захопилась прикладом інших дівчат і вийшла заміж, а він, цей чоловік, також пішов за прикладом інших чоловіків і занастив її. Це справило таке враження на голову містера Діка (цього не можна називати божевіллям), нещастя це, жах перед братом, усі ці події так схвилювали його, що він захворів на гарячку. Тоді він ще не жив у мене, але спогади про цю подію досі засмучують його. Чи не казав він тобі чогось про Карла Першого, дитинко?

— Так, бабусю!

— Ах!—сказала бабка, трохи збентежено потираючи носа.—Він має звичку висловлюватися алегорично. Він пов'язує свою хворобу з великими історичними заворушеннями і тому вживає таких образів. А чому б йому й не роботи це, коли подобається?

Я відповідав:

— Безперечно, бабусю!

— Це—не діловий спосіб висловлюватись,—сказала бабка,—не звичайний спосіб. Я це знаю й тому наполягаю, щоб у мемуарах ні слова не було про ці події.

— Бабусю, ці мемуари, що він пише—це його власна історія?

— Так,—сказала бабка, знову потираючи носа.—Він пише історію лорда-канцлера чи ще якогось там лорда, однієї з тих осіб, які платять великі гроші, щоб письменники докладніше й частіше говорили про їхні справи. Сподіваюсь, що незабаром ми довідаємося про це. Шкода лише, що досі містер Дік не встиг звільнитися від загадкового способу писати про свою власну особу, але то байдуже: хай попрацює. Робота для нього дуже корисна.

Насправді, потім я довідався, що містер Дік цілі десять років намагався вигнати короля Карла Першого з своїх мемуарів.

— Повторюю знову,—сказала бабка,—ніхто, крім мене, не знає глибокого розуму цієї людини. А він—найприємніший і найрозумніший співрозмовник у цілому світі. Звичайно, він любить запускати змія, то й що ж! Франклін теж любив пускати змія. А він був квакером чи подібним чимсь, коли не помиляюсь. Квакер, що запускає змія—куди смішніша річ, ніж щось інше!

Коли б я міг гадати, що бабка перелічує всі ці подробиці виключно для мого виховання, вважаючи мене гідним дружньої довірливості, то така думка була б для мене дуже легка, я почав би заздалегідь розраховувати на її опіку. Але не важко було переконатися, що ці думки захоплювали її душу, і міс Бетсі висловлювала їх усім і кожному, хто виявляв охоту слухати. Цього разу, за відсутністю інших, я був її слухачем.

Але водночас це великодушне співчуття до беззахисного містера Діка, від якого відмовився цілий світ, запалило мене сподіванкою, що міс Бетсі, очевидно, зробить, щонебудь і для мене. Я почав розуміти, що бабка, не зважаючи на деякі ексцентричні вибрики і сувору поведінку, заслуговує цілковитої пошани і довір'я.

У цей день, як і напередодні, вона невтомно воювала з віслюками і одного разу жахливо розгнівалася, коли якийсь молодий чоловік, проходячи повз вікна, підморгнув Дженет. Бабка не знала нічого страшнішого за таку образу.

Час, що минув між бабусиним листом і відповіддю від містера Мердстона, був для мене епохою найтяжчих турбот; але я намагався по змозі подолати свої почуття і, вдаючи веселого, догодити бабці та містерові Діку. З цим джентльменом ми разом запускали паперового змія, і я був би дуже радий гуляти з ним, коли б дозволив мій одяг. Та на мені було те саме кумедне вбрання, в яке загорнули мене першого дня, як я вийшов з ванни. Бабка, посилаючись на вимоги гігієни, дозволяла мені дихати свіжим повітрям тільки ввечері, за годину до присмерків; тоді мені наказано було гуляти на скелях.

Прийшла, нарешті, нетерпляче ждана відповідь. На мій невимовний жах, бабка, прочитавши листа, повідомила мене, що містер Мердстон для особистих переговорів має намір приїхати до нас на другий день. Тоді я прокинувся вдосвіта, і, закутаний у своє вбрання, почав лічити години і хвилини. Мої надії поволі слабшали, смертельний жах закрадався мені в серце. Я чекав появи свого страшного володаря і тремтів щохвилини, боючись побачити його трізне обличчя. Та краще б воно вже скоріше сталося!

Бабка в цей день була трохи суворішою, ніж звичайно, але я не помітив у домі ніяких готувань до прийому жахливого для мене гостя. Бабка сиділа з своїм рукоділлям біля вікна, а я майже не відходив від неї. Глибоко замислившись, намагався я визначити можливі наслідки цього візиту. Ми обоє мовчали й просиділи одне проти одного багато годин. Обід був відкладений на невизначений час; але коли стало вже занадто пізно, міс Бетсі наказала готувати

на стіл. У цей самий час раптом повторилася блискавична тривога з ослами. Я глянув у вікно і на превелике своє здивовання побачив міс Мердстон. У задумливій позі вона проїхала повз квітник і наближалася до воріт по заповітному моріжку міс Бетсі.

— Забирайтеся звідси!—крикнула моя бабка, люто хитаючи головою і висуваючи свій кулак з вікна.—Вам тут нема чого робити! Як смієте ви їхати по чужій землі? Забирайтеся, нахабо!

Бабка моя була так спантеличена спокоєм міс Мердстон, що на хвилину закам'яніла й навіть забула вибігти з дому. Користаючись цією хвилиною, я поспішив повідомити, хто ця зухвала персона, і додав, що джентльмен, який їхав слідом за нею на великій віддалі, був сам містер Мердстон.

— Байдуже мені, хто це такий!—скрикнула бабка, висуваючись з вікна і виробляючи такі жести, що їх ніяк не можна було прийняти за привітання.—Я нікому не дозволю їздити по моїй землі. Геть! Дженет, жени його!

І я побачив, лишаючись позаду бабки, раптову сутичку, що набрала досить дивного й заплутаного характеру. Віслюк захищався дуже мужньо всіма чотирма ногами, тим часом як Дженет тягла його за повід назад, а містер Мердстон гнав його вперед. Міс Мердстон гатила Дженет парасолькою, виявляючи дивовижну безстрашність і присутність духу. Десятки хлопчиків, що збіглися на це видовище, репетували на весь голос; особливо верещав один хлопчик, що ледве перейшов за перше десятиріччя свого життя. Він був погоничем віслюків і вже здавна провадив з бабкою непримиренну війну. Незабаром прибула на поле бою сама міс Бетсі. Одним рухом руки вона збила нахабного хлопчика на землю, загорнула йому куртку на голову, відрахувала кілька ударів по спині й наказала Дженет покликати констебля, щоб він негайно на місці злочину покарав негідника. Але ця остання сутичка тривала недовго: молодий злочинець, досвідчений в несподіваних поворотах, вислизнув з обійм міс Бетсі, перебіг через квітник, потоптав своїми незграбними ногами чимало розкішних квітів і переможно помчав додому, ведучи за собою свого віслюка.

Міс Мердстон протягом цієї останньої сцени встигла з'єднатися з своїм братом, і обоє вони, ввійшовши у двір, зупинились біля ганку, чекаючи, поки міс Бетсі готова буде прийняти їх. Схвильована трохи тривалою участю в бою, бабка поважно промарширувала повз них у свої кімнати, не звернувши на їхню присутність найменшої уваги, аж поки Дженет доповіла формально про прибуття джентльмена і леді.

— Чи піти мені геть, бабусю?—спитав я, тремтячи.

— Ні, сер,—відповідала бабка.—Безперечно, ні!

З цими словами вона штовхнула мене в куток і загородила кріслом таким чином, що я опинився ніби в тюрмі, чи в конторі судді ва кафедрою головного адвоката. Цю позицію я посідав протягом усієї аудієнції.

Містер і міс Мердстон ввішли.

— О!—сказала моя бабка—я не знала спершу, кому я маю приємність чинити опір. Але я не дозволяю нікому їздити через цей моріжок. Я не роблю винятків ні для кого. Я нікому не дозволяю робити це.

— Ваші правила трохи дивні для незнайомих,—сказала міс Мердстон.

— Та невже?—перепитала моя бабка.

Містер Мердстон, здається, злякався відновлення воєнних дій, тому він втрутився:

— Міс Тротвуд!

— Прошу пробачення,—відказала бабка, кинувши на нього проникливий погляд.—Ви—той самий містер Мердстон, який одружився з удовою мого покійного племінника, Давіда Копперфільда, з „Блендерстонських Граків“... Хоч які там є граки, цього я не знаю!

— Так, це я,—відповів містер Мердстон.

— Ви пробачте мені мої слова, сер,—відказала бабка,—але гадаю, що куди краще було б, якби ви дали спокій цій нещасній дитині.

— Я погоджуюсь з зауваженням міс Тротвуд в тому,—азначила міс Мердстон,—що бідна Клара, за якою ми сумуємо, була в усіх відношеннях справжньою дитиною.

— Авжеж, авжеж,—підтвердила бабка,—ось ми з вами, міс, уже досить пожили на світі, і ніхто не зможе сказати таке про нас. До того, гадаю, ми з вами давно застраховані від спокус чоловіків.

— Без сумніву,—відповіла міс Мердстон, хоч і невелику щирість виявляла вона в цій відповіді,—я готова також погодитися з вами, що брат мій був би значно щасливіший, коли б не цей шлюб. Я завжди була такої думки.

— В цьому я зовсім не маю сумнівів,—відповіла бабка.—Дженет,—подзвонила вона,—передайте привіт містерові Діку і попросіть його зійти вниз!

До прибуття цього джентльмена бабка сиділа мовчки, суворо випрямившись і грізно поглядаючи на стіну. Коли він прийшов, бабка представила його гостям.

— Містер Дік! Давній широкий друг. На його поради,—особливо виразно додала бабка, бо містер Дік почав був кусати нігті й являв собою трохи дурне видовище,—я цілком покладаюсь.

Після цього натяку містер Дік витяг пальця з рота, і обличчя його прибрало заклопотаного і уважного виразу. Бабка повернула голову до містера Мердстона, який вів далі:

— Міс Тротвуд! Одержавши вашого листа, я визнав за краще заради справедливості, заради себе самого і, можливо, ще більше заради особистої поваги до вас...

— Дякую,—сказала бабка, не відриваючи від нього проникливого погляду.—Про мене можете не турбуватись.

— Я визнав за потрібне відповісти особисто, не зважаючи на деякі незручності цієї подорожі,—вів далі містер Мердстон,—а не

писати листа. Цей нещасний хлопець, який утік від своїх друзів і своїх зайнять...

— І вигляд якого,—втрутилась його сестра, звертаючи загальну увагу на мене й мій дивовижний одяг,—є цілковито скандальним і непристойним.

— Джен Мердстон,—сказав її брат,—будьте ласкаві, не перебивати мене. Цей нещасний хлопець, міс Тротвуд, був причиною багатьох домашніх турбот і неприємностей, як за життя моєї дорогої покійної дружини, так і після її смерті. В ньому завжди ми помічали прояви дикого, буйного характеру і такі нахили, при яких не можна думати про застосування до нього звичайної системи виховання, заснованої на поблажливості. І моя сестра, і я намагалися виправити його пороки, але марно. І я відчув—ми обидва відчули, мушу сказати, бо сестра моя користується моїм цілковитим довір'ям—що ви мусите вислухати ці сумні й неприємні подробиці з наших власних уст.

— Навряд чи треба мені підтверджувати слова мого брата,—сказала міс Мердстон;—але я прошу зауважити, що це, мабуть, найгірший з усіх хлопців в цілому світі.

— Міцно сказано!—коротко зазначила бабка.

— Але факти промовляють іще міцніше,—відказала міс Мердстон.

— Хха!—сказала бабка.—Ну, сер!

— Я маю свої власні думки,—почав знову містер Мердстон, і зір його хмурнішав дедалі більше, зустрічаючись з очима моєї бабки,—власні думки щодо найкращої системи його виховання; вони засновані почасти на моєму вивченні його натури, а частково на вивченні моїх коштів і прибутків. Я відповідаю сам за свої думки, я дію згідно з ними і нікому не повинен давати звіту. Досить і того, що я влаштував цього хлопця під доглядом одного з моїх друзів, на вигідній посаді. Та йому це не сподобалось. Він утік. Він став волоцюгою і з'явився сюди в лахміттях, щоб скаржитись вам, міс Тротвуд. Я хочу викласти перед вами можливі наслідки, що можуть виникнути з нашої поблажливості до цього хлопця.

— Але поговоримо спочатку про цю вигідну посаду,—сказала бабка.—Коли б він був вашим сином, ви, мабуть, теж влаштували б його туди?

— Коли б він був сином мого брата,—встряла міс Мердстон,—то запевняю вас, що його характер був би цілком іншим.

— Або, коли б бідолашна дитинка, його мати, була ще жива, то йому все одно довелось б посісти ту вигідну посаду, кажете ви?—спитала бабка.

— Я певний,—сказав містер Мердстон, схилиючи голову,—що Клара не заперечувала б нічому, що я й моя сестра Джен Мердстон визнали б за краще.

Міс Мердстон підтримала це голосним бурмотінням.

— Уф!—відповіла бабка,—бідолашне дитячко!

Містер Дік, що дзеленчав грошима увесь час, почав тепер дзеленчати так гучно, що бабка моя зважила за потрібне закликати його суворим поглядом до порядку і тільки тоді мовила:

— А прибутки бідолашної дитини вмерли разом з нею?
— Вмерли разом з нею,—відповів містер Мердстон.
— Після неї лишилися будинок і сад—„Граки“ чи що, хоч там немає жодного грака. Хіба вона не зробила розпоряджень, щоб цей маленький маєток належав її синові?

— Перший чоловік залишив їй цю власність без усяких обмежень і умов,—почав був містер Мердстон, але раптом бабка зупинила його з надзвичайним запалом і нетерплячістю.

— Боже добрий! Можна цього й не казати. Без усяких обмежень і умов? Мені здається, Давід Копперфільд поглядає тепер з висоти неба на свої „Граки“ і дивується, яким це способом вони перейшли до чужих рук! Ще б пак, він залишив їй маєток без усяких обмежень і умов! Але коли вона одружилася вдруге, коли вона на нещастя одружилася з вами, коротко кажучи,—вела далі моя бабка,—хіба ж тоді ніхто не заікнувся на користь цього хлопця.

— Покійна дружина моя любила свого другого чоловіка, ме'м,—сказав містер Мердстон,—і довіряла йому в усьому.

— Покійна дружина ваша, сер, була найнесчасніша, найнедосвідченіша дитинка,—відказала бабка, загрозливо похитуючи на нього головою,—ось яка вона була! А тепер, що ви збираєтесь казати далі?

— Тільки одне, міс Тротвуд,—відповів він.—Я приїхав сюди, щоб забрати Давіда назад; забрати його назад без усяких умов, влаштувати його долю так, як мені захочеться і поводитися з ним так, як я побажаю. Я приїхав сюди не для того, щоб давати будьякі обіцянки, або давати будькому звіт. Можливо, що ви збираєтесь поблажливо поставитись до нього, повіривши всім його скаргам. Ваше ставлення до нас—не занадто чемне, дозвольте вам зазначити—спричиняється до таких моїх думок. Отже, мушу вас застерегти, що коли ви візьмете його під свою опіку один раз, то муситимете опікати його завжди; коли ви втрутитесь між ним і мною тепер, то втручайтесь, міс Тротвуд, назавжди! Я не жартую і не дозволю, щоб зо мною жартували. Я приїхав сюди вперше і востаннє, щоб забрати його з собою. Чи готовий він їхати? Якщо він не готовий і ви скажете мені під будьяким приводом, що він справді не готовий, то знайте, що двері мого будинку замкнені для нього раз назавжди, а ваші, таким чином, відчиняються для нього.

Бабка слухала цю промову з надзвичайною увагою, намагаючись, очевидно, не пропустити жодного слова. Вона сиділа прямо й нерухомо, поклавши обидві руки на коліна й не спускаючи з промовця проникливих очей. Коли він закінчив, міс Бетсі, не змінюючи пози, обернула очі в той бік, де сиділа міс Мердстон, і спитала:

— Ну, ме'м, маєте ви ще щось сказати?

— Щоправда, міс Тротвуд,—відповіла міс Мердстон,—все, що я могла сказати, уже досить добре виклав мій брат, і всі відомі мені факти розповів він так виразно, що я не маю нічого додати, крім подяки за вашу ввічливість. За вашу надзвичайну ввічливість,—додала міс Мердстон.

Але ця іронія зовсім не вразила мою бабку. Вона зберігала не-порушний спокій, наче гармата, біля якої я спав у Четемі.

— А що скаже хлопець?—спитала бабка.—Чи ти готовий їхати, Деві?

Я відповів, що ні, і просив бабку не відпускати мене. Я сказав, що містер і міс Мердстон ніколи не любили мене, ніколи не були добрі зо мною. Що матуся, яка любила мене ніжно, стала нещасною через них, як це відомо і мені і Пеготті. Я сказав, що ніхто не міг бути нещаснішим за мене, коли я жив з цими людьми. І благав бабку—забув тепер, у яких саме висловах, але пригадую, що тоді вони мене самого дуже зворушили—взяти мене під свою опіку заради пам'яті мого батька.

— Містер Дік,—сказала бабка,—що мені робити з цією дитиною?

Містер Дік поміркував, повагався, просяяв і відповів:

— Негайно зняти з нього мірку для одягу!

— Містер Дік,—переможно мовила моя бабка,—дайте мені вашу руку, бо ваш здоровий розсуд—неоціненна річ!

Вона міцно потиснула руку містера Діка, притягла мене до себе і звернулась до містера Мердстона:

— Можете йти куди вам завгодно; хлопець лишається в мене. Коли вірно все те, що ви казали про нього, то я принаймні можу зробити для нього стільки, скільки ви зробили. Але я не вірю жодному вашому слову.

— Міс Тротвуд,—відказав містер Мердстон, підводячись і знижуючи плечима,—якби ви були джентльменом..

— Чи ба! Брехня і дурниця!—сказала бабка.—Не говоріть зо мною!

— Як винятково ввічливо!—вигукнула міс Мердстон, підводячись слідом за своїм братом.—Неймовірно люб'язно, слово честі!

— Ви думаєте, я не знаю,—вела далі моя бабка, раптом ставши глухою до слів цієї жінки і звертаючись тільки до її брата та люто похитуючи головою,—на яке життя прирікли ви цю бідолашну нещасну дитину? Думаєте, я не знаю, яким жахливим для цієї м'якої істоти був день, коли ви вперше з'явилися на її шляху—залицяючись до неї, і вдаючи, можу заприсягтися в тому, ніби ви й муху не могли скривдити?

— Ніколи не чула нічого люб'язнішого!—зазначила міс Мердстон.

— Думаєте, що я не зможу зрозуміти вас,—вела далі бабка.— Але я розумію вас так само добре... як, наприклад, бачу й чую вас тепер—а це, одверто кажучи, не дає мені ніякої приємності. О, так, клянусь богом! Хто може бути таким ніжним і шовковим, як містер Мердстон спочатку! Бідолашна, спантеличена дитинка ще ні разу в своєму житті не зустрічала такого чоловіка. Він наче весь з цукру зроблений. Він обожнює її. Він любить її хлопця, ніжно любить його! Він буде другим батьком для нього, і вони всі житимуть разом серед роз і лілій, чи не так? Уф! Забирайтесь геть!—несподівано закінчила бабка.

— Ніколи за ціле своє життя не зустрічала такої особи!—вигукнула міс Мердстон.

— І коли, нарешті, ви цілком перемогли цю дурненьку,—знову заговорила бабка,—прости мене, боже, що я так називаю її—ви, звичайно, почали перевиховувати її, почали знущатися з неї, наче з пташки в клітці, ви її зо світу зігнали, навчаючи співати ваших пісень.

— Вона або з глузду з'їхала або п'яна!—крикнула міс Мердстон у розпачі, що не може звернути на себе потік промов моєї бабки;—я дуже підозрюю, що вона п'яна!

Міс Бетсі, не звертаючи ні найменшої уваги на цю репліку, продовжувала промовляти до містера Мердстона, ніби в кімнаті й не було його сестри.

— Містер Мердстон,—погрозили вона йому пальцем,—ви мучили бідолашне немовля, ви розбили їй серце! Душа її була сповнена любові—я це знаю; я знала це задовго до того, як ви вперше зустрілися з нею—і ви обернули на зло її любов—найкраще, що було в її природі, і ви ж таки звели її в передчасну могилу. Ось вам правда, подобається вам це чи ні! І хай ви та ваші підбрехачі втішаються цією правдою!

— Дозвольте спитати, міс Тротвуд,—знову втрутилася міс Мердстон,—кого ви в таких незвичних для мене висловах називаєте підбрехачами мого брата?

Але все ще глуха до голосу міс Мердстон, бабка вела далі:

— Квола, беззахисна істота потрапила у ваші пазурі і загинула! Чого це так вийшло, невідомо. Незбагненні шляхи твої, господи. Я була цілком певна, що рано чи пізно вона вийде заміж вдруге; але я сподівалась, що вийде вона не за такого поганого чоловіка. Був час, містер Мердстон, коли вона подарувала життя ось цьому хлопцеві,—сказала бабка,—бідолашній дитині, що ним ви мучили її іноді. Це неприємні спогади, тому вам бридко дивитися на нього. Атож, атож, будь ласка, не блимайте очима!—вела далі моя бабка.—Я й без того знаю, що це правда!

Містер Мердстон увесь цей час стояв біля дверей і, усміхаючись, спостерігав бабку, хоча похмурі чорні брови його виявляли зовсім невеселі почуття. Я помітив також, що, не зважаючи на незмінну посмішку, обличчя його миттю пополотніло, і він почав дихати часто-часто, немов тікаючи від цього гнівного потоку докорів.

— Здрастуйте, сер,—сказала бабка,—і прощайте! Здрастуйте, ме'м, і прощайте!—несподівано обернулась вона до його сестри.—І хай но я побачу, як ви знову поїдете на віслиюку через мій моріжок, то будьте певні, що я зірву з вас капелюшок і розтопчу його ногами. Це вірно так само, як те, що у вас голова на плечах!

Треба було бути художником, і незвичайним художником до того ж, щоб змалювати обличчя моєї бабки, коли вона вимовила це несподіване речення перед зляканою фізіономією міс Мердстон. Але промова ця висловлена була так гнівно, що міс Мердстон, ні слова не відповівши, скромно подала руку братові й вони поспішно вийшли з будинку. Бабка посіла пост біля вікна, готова, при появі хоч найменшого віслиюка, негайно виконати свою загрозу.

Але замах не був зроблений. Обличчя бабки поволі просяло, і незабаром набрало веселого виразу. Таке приємне було її обличчя, що я насмілювався поцілувати і подякувати їй. Зробив це я дуже широко, обіймаючи її. Потім я потиснув руку містерові Діку, який кілька разів потрусив мою руку і завершив усю церемонію веселим сміхом.

— Ви тепер стали, спільно зо мною, опікуном цієї дитини, містер Дік,—сказала бабка.

— Я надзвичайно радий,—відповів містер Дік,—бути опікуном Давідового сина!

— Дуже добре,—відказала бабка,—отже, це вирішено. А знаєте, містер Дік, я думала, чи не назвати його Тротвудом?

— Авжеж, авжеж! Назвіть його Тротвудом, авжеж,—підтакнув містер Дік.—Тротвудом, сином Давіда.

— Тротвудом Копперфільдом, хочете ви сказати?—відказала бабка.

— Авжеж! Так! Тротвудом Копперфільдом,—сказав містер Дік, трохи збентежений.

Бабці так сподобалась ця ідея, що на готовому одязі, який куплений був для мене того ж таки вечора, вона власноручно чорнилом зробила мітки: „Тротвуд Копперфільд“. Ухвалено було також, що всі інші мої костюми, як тільки будуть готові, матимуть ту саму мітку.

Отак почав я нове життя, з новим ім'ям, з усім новим навколо мене. Такий стан кілька днів здавався мені приємним сном. Мені й на думку не спадало, яку чудну пару опікунів мав я в особі бабки та містера Діка. Я не думав складати певних планів на майбутнє. Дві речі були для мене досить ясні: поперше, я покінчив назавжди з блендерстонським життям, і воно ввижалось мені на незмірній віддалі від мене, в якомусь тумані; подруге, назавжди впала завіса на життя моє і працю в конторі Мердстона й Грінбі. Від того часу ніхто й ніколи не підіймав цієї завіси. У цій розповіді я підвів її тремтучою рукою і радо спустив знову. Спогади про цей період мого життя були завжди сполучені для мене з такими болючими почуттями, що я ніколи не наважувався довідатися, скільки часу тривало те життя. Скільки воно тривало—рік, чи більше, чи менше—я не знаю. Знаю тільки, що був такий час у моєму житті, був і минув. Я записав його, і більш ніколи не повертатимусь до нього.

РОЗДІЛ XV

Я ПОЧИНАЮ НОВЕ ЖИТТЯ

Ми з містером Діком незабаром широко заприятелювали. Частенько ми з ним удвох, по закінченні його робочого дня, виходили на вулицю запускати змія. Щодня містер Дік сидів за своїми мемуарами; проте, вони зовсім не посувалися вперед, бо король Карл Перший

завжди встрявав у них—раніше чи пізніше. Списавши один аркуш, містер Дік приймався за другий, але й на другому знову з'являвся цей нещасний король. Не можна було не дивуватися з терпіння, з яким містер Дік зносив ці невдачі, і з тієї надії, з якою він знову брався до роботи. На мене глибоке враження справили ці незмінні появи короля Карла Першого, який плюндрував роботу містера Діка. З якою метою склалися ці мемуари і які, по закінченні праці, мали вони принести наслідки,—містер Дік, мабуть, знав не більше, ніж будьхто інший. Та йому й не треба було турбуватися цим питанням, бо нічого під сонцем не було певнішим, ніж те, що ці мемуари ніколи не будуть завершені.

Чудно було дивитися на фізіономію містера Діка, коли змії з його рук підіймався в надхмарні висоти. Може, він і насправді переконаний був, що туди, у невідомі небесні краї, злітають, як говорив мені він, відомості, зображені в його забракованих мемуарах, якими обліплений був змії. Так чи так, але не ця думка займала містера Діка за ворітьми будинку, на свіжому повітрі, коли він стежив за своїм змієм, який рвався з його рук. У ці щасливі хвилини очі містера Діка світилися надзвичайним розумом. Коли надвечір я сидів біля нього на зеленому схилі, а змії ширяв у неосяжній блакиті, мені здавалось, ніби й душа мого приятеля, скинувши з себе тягар щоденних турбот, ширяє в висоті небес. Але щойно мотузок звивався, змії спускався, нижче й нижче, хитався, коливався і падав на землю, мов труп,—містер Дік поволі прокидався від свого поетичного забуття, і я пригадую, як сумно, стурбовано і приголомшено озирався він навкруги, втрачаючи всяку надію. Тоді я співчував містерові Діку всім серцем.

Приятелюючи з містером Діком, я не міг не здобути прихильності його суворої приятельки, моєї бабки. Вона так полюбила мене, що через кілька тижнів нове прізвище моє—Тротвуд—скоротила у Трот і навіть заохотила мене сподіванкою, що згодом я мабуть посяду в її серці таке місце, як сестра моя Бетсі Тротвуд, коли тільки продовжуватиму не гірше, ніж почав.

— Трот,—мовила бабка, якось увечері, коли дошка для гри в трик-трак поставлена була на звичайне місце для неї та містера Діка.— Ми мусимо не забувати про твоє виховання.

Це ще тільки й турбувало мене, і я дуже зрадив від її слів.

— Чи не хочеш ти поступити до школи в Кентербері?—спитала бабка.

Я відповів, що дуже хочу, тим більше, що Кентербері недалеко від Дувра.

— Гаразд,—сказала бабка.—Чи не хочеш ти поїхати завтра?

Я вже звик до швидкості наказів моєї бабки, і тому раптовість цієї пропозиції не здивувала мене.

— Так, хочу,—відповів я.

— Гаразд,—повторила моя бабка.—Дженет, найміть сірого поні й екіпаж на завтра на десяту годину ранку. Поскладайте сьогодні ввечері речі мастера Тротвуда.

Я був у захваті від цих наказів; але раптом серце моє болюче стиснулось, коли побачив я, яке враження справили вони на містера Діка. Приголомшений звісткою про близьку розлуку зо мною, містер Дік явно зажурився і, здавалось, остаточно втратив здатність грати. Бабка вдарила його кілька разів по пальцях, а потім наказала Дже-нет забрати дошку геть, бо не було ніякої можливості продовжувати гру. Але, коли містер Дік почув від бабки, що я буду іноді приїздити додому по суботах і що він сам зможе іноді одвідувати мене по середах, він підбадьорився і урочисто пообіцяв спорудити до першого мого приїзду чудового змія, який розмірами перевершить усі попередні. Уранці він знову засумував і хотів з горя віддати мені всі свої гроші—золоті й срібні; але бабка вчинила опір цьому намірові й обмежила його подарунок тільки п'ятьма шилінгами, які, проте, за наполегливою його просьбою вирости до десяти. Ми ніжно попрощалися біля садової хвіртки, і містер Дік повернувся додому аж тоді, коли ми остаточно зникли з його очей.

Бабка, цілком байдужа до громадської думки, поїхала по дуврських вулицях, майстерно правлячи сірим поні. Вона сиділа прямо, в позі хвацького кучера, пильно стежила за всіма вибриками бадьорої конячки і ніяк, ні на жоден крок не дозволяла їй вибиватися спід своєї влади. Коли, нарешті, ми виїхали за місто, бабка дозволила поні притишити ходу і тут, глянувши на мене, вперше спитала, чи щасливим почуваю я себе.

— Справді, я дуже щасливий, спасибі, бабусю,—відповів я.

Бабка була дуже задоволена і через те, що обидві її руки були зайняті, погладила мене по голові батіжком.

— А це велика школа, бабусю?—спитав я.

— Я ще й сама не знаю,—відповіла бабка.—Ми їдемо спочатку до містера Вікфільда.

— Це він—хазяїн школи?—спитав я.

— Ні, Трот,—сказала бабка.—Він хазяїн контори.

Більше я не наважувався розпитувати про містера Вікфільда і ми розмовляли про інші речі, аж поки приїхали до Кентербері. Там був базарний день. Бабка виявила відмінну спритність і звичку в кучерській справі, коли сірий поні пробирався між возами, кошиками і рундуками з овочами. При кожному повороті чути було різноманітні зауваження незчислених глядачів, і деякі з них утинали жартів не зовсім приємних для нас; але бабка їхала собі далі з тією самою рицарською байдужістю, і я певний, що вона так само спокійно проторувала б собі шлях через ворожу країну.

Нарешті, ми зупинились перед дуже старим будинком, який фасадом своїм різко випинався на дорогу. Довгі різьблені віконниці ще різкіше випиналися вперед, стовби з дерев'яними головами по краях теж стирчали вперед, і здалося мені, ніби весь будинок схиляється вперед, стежачи за всіма перехожими на вузькому брукові. Був він бездоганно чистий. Старомодний мідний молоток на скобі склепінчастих дверей, оздоблений різьбленими гірляндами з фруктів

і квітів, виблискував, мов зірка; дві кам'яні сходи перед під'їздом біллі, немов укриті чудовим полотном. Всі кутки й закутки, всі скульптурні фігури, панелі, лутки і шибки в маленьких вікнах були старі, як гори, але виблискували, як сніг на горах.

Коли поні зупинився перед ворітьми, очі мої звернулися на цей будинок і я побачив труповидне обличчя біля маленького вікна в нижньому поверсі, в невеличкій круглій вежі, якою завершувався один бік будинку. Обличчя з'явилося і зникло. Тоді склепінчасті двері відчинилися, і те саме обличчя з'явилося знову. І тут, як і біля вікна, воно здалося зовсім труповидним, хоча подекуди на ньому виблискував рум'янець властивий шкірі рудоволосих людей. Обличчя справді належало рудому юнакові—п'ятнадцяти років, як довідався я пізніше, хоч на вигляд він був значно старший. Не було в нього ні брів, ні повік, і червонобурі його очі були зовсім позбавлені природньої тіні й покрівлі. Це дуже здивувало мене, і я не розумів, як може спати людина з такими неприкритими очима. Цей юнак, плечистий і кістлявий, одягнений був дуже пристойно, весь у чорному, за винятком білого, зав'язаного бантом галстука на шії. Довгополий сюртук його був застібнутий на всі гудзики до самого горла. Довга, худорлява рука, немов у скелета, звернула на себе особливу мою увагу, коли він, поглядаючи на нас, зупинився перед конякою, потираючи підборіддя.

— Чи вдома містер Вікфільд, Урія Гіп?—спитала бабка.

— Містер Вікфільд вдома, ме'м,—сказав Урія Гіп,—зайдіть, будь ласка, ось сюди,—указав він своєю довгою рукою на кімнату, де можна було бачити містера Вікфільда.

Ми вийшли з екіпажа, і, залишивши поні під опікою рудого юнака, увійшли до довгої низенької вітальні, вікна якої виходили на вулицю. Виглянувши з вікна, я побачив, як Урія Гіп заходився дмухати в ніздрі нашого коня й негайно затикати їх своєю рукою, ніби боючись, щоб не вийшло звідти вдуте ним повітря. Перед старовинним високим каміном висіли два портрети: один зображував джентльмена з сивим волоссям (хоч ще зовсім не старого) і чорними бровами; джентльмен дивився на якісь папери, перев'язані червоною ниткою; другий—леді з милим обличчям, яка, здавалося, дивилась на мене.

Я шукав очима портрет Урії, коли двері на протилежному боці кімнати відчинились і ввійшов джентльмен. Глянувши на нього, я знову мимоволі обернувся до вищезгаданого портрета, щоб переконатись, чи то не він вискочив з рамки. Але портрет лишався нерухомим, і коли джентльмен підійшов ближче до світла, я побачив, що він кількома роками має бути старший за портрет.

— Міс Бетсі Тротвуд,—сказав джентльмен,—прошу ласкаво. Я забарився на хвилину, але, пробачте, я був зайнятий. Ви знаєте мою мету. У мене тільки одна мета в житті.

Міс Бетсі подякувала йому і ми ввійшли до його кімнати, умебльованої, немов контора, заваленої книжками, паперами, шухлядами

і іншим. Кімната ця виходила вікнами в сад, і я помітив у стіні залізну касу, вмуровану майже над самим каміном. Я не розумів, яким чином сажотруси можуть чистити камін, не задіваючи мітлами за касу.

Цей джентльмен, як я негайно довідався, був сам містер Вікфільд—юрист, адвокат і водночас управитель маєтку одного з багатих джентльменів цього графства.

— Ну, міс Тротвуд,—сказав містер Вікфільд,—який вітер заніс вас сюди? Не поганий вітер, сподіваюсь!

— Ні,—відповіла бабка,—я приїхала не судитись.

— То й добре, ме'м,—сказав містер Вікфільд;—давно вже час покінчити з усіма юридичними справами.

Волосся його було тепер зовсім білим, хоч брови лишилися чорними. Приємне його обличчя здалось мені дуже гарним. Гладкі щоби його мали той розкішний відтінок, що, як було мені відомо з спостережень Пеготті, пояснюється постійним вживанням портвейна. Цією самою причиною, гадав я, можна було пояснити надзвичайну гучність і міць його голосу. Містер Вікфільд одягнений був дуже акуратно—у синій сюртук, строкатий жилет і нанкові штани. Чудові манжети на його сорочці й батистовий галстук були напрочуд м'які й білі; дитяча моя уява знайшла разючу схожість між лебединим пухом і цими подробицями костюма шановного юриста.

— Це—мій онук,—представила мене бабка.

— Я й не знав, що у вас є онук, міс Тротвуд,—сказав містер Вікфільд.

— Мій внучатний племінник, вірніше сказати,—зазначила бабка.

— Я й не знав, що у вас є внучатний племінник, слово честі,—сказав містер Вікфільд.

— Я усиновила його,—сказала бабка, махнувши рукою на знак того, що їй байдуже—знає він чи ні,—і я привезла його сюди, щоб віддати до школи, де добре вчать і добре поводяться з дітьми. А тепер скажіть мені, де ця школа, що це за школа, і всі подробиці про неї!

— Перше, ніж я зможу дати вам добру пораду,—сказав містер Вікфільд,—вважаю за потрібне звернутись до вас з моїм старим запитанням. Яку ви переслідуєте цим мету?

— Чорти б вас узяли!—вигукнула моя бабка.—Завжди закидає вудочку далеко за метою, коли вона плаває на самісінькій поверхні. Зробити дитину щасливим і корисним членом суспільства—ось моя мета!

— Тут, мабуть, подвійна мета, гадаю,—сказав містер Вікфільд, похитуючи головою і недовірливо посміхаючись.

— Подвійну нісенітницю ви мелете!—відказала бабка.—Ви нахваляєтесь, що маєте одну ясну мету в усьому, що робите. Та невже ви думаєте, що ви—єдиний розумний чоловік в усьому світі?

— Та ні, але в мене тільки одна мета в житті, міс Тротвуд,—відказав він, усміхаючись.—У інших людей є десятки, сотні, тисячі

целей. У мене тільки одна! Ось у чому різниця. А втім, не про це йдеться. Найкраща школа? Яка б там не була ваша мета, але ви хочете найкращу школу!

Бабка на знак згоди хитнула головою.

— У найкращій школі,—сказав містер Вікфільд, міркуючи,—ваш внук тепер не може оселитись.

— Але він міг би оселитись десь у іншому місці, а туди ходити тільки вчитись, гадаю!—сказала бабка.

Містер Вікфільд визнав це за можливе. Після невеликої розмови він запропонував бабці самій піти з ним до школи і на основі власних спостережень схвалити його вибір. Після цього він гадав завітати з нею до деяких будинків, де я міг би знайти квартиру. Бабка згодилась на цю пропозицію, і ми всі троє зібралися йти, але раптом він зупинився й сказав:

— Маленький приятель наш, можливо, матиме деякі заперечення проти наших розпоряджень. Чи не краще йому лишитися тут і почекати нас?

Бабка, очевидно, вважала це незручним; але я сказав, що радо готовий залишитись, якщо їм завгодно. Вони пішли самі, а я лишився в конторі містера Вікфільда, чекаючи їх повернення, на тому самому стільці, на якому сидів раніше.

Стілець цей стояв проти вузького коридору, який закінчувався маленькою круглою кімнатою; у вікні цієї кімнати я вперше побачив бліде обличчя Урії Гіпа. Він відвів нашого поні до найближчої стайні і тепер сидів у цій кімнаті за конторкою, на поверхні якої стояла мідна рамка для паперів. Урія Гіп переписував документ, вставлений у цю рамку. Лице його було обернуте до мене; але я гадав спочатку, що він не може бачити мене за цим документом; проте, вдивляючися пильніше, я помітив, що безсонні очі його, наче два червоні сонця, час од часу зза документа спинялись на мені. Він поглядав на мене так уважно, що мені стало дуже ніяково. Але весь цей час перо його не відривалось від паперу, нещадно риплячи. Даремно намагався я дивитись у бік від конторки, на географічну карту, на стіни, на шпальти місцевої газети. Очі Урії Гіпа непереможно притягали мене до його кімнати; і коли б я не глянув туди, ці два червоні сонця або сходили, або заходили.

Нарешті, на превелику мою радість, бабка і містер Вікфільд повернулись після досить довгої відсутності. Їхня прогулянка не завершилась успіхом. Школа була досконала. Це не підлягало сумнівам; але бабці не подобалася жодна з квартир, що їх вони оглянули для мене.

— Це дуже прикро,—сказала бабка.—Не знаю вже, що й робити, Трот!

— Це справді прикро,—азначив містер Вікфільд.—Але знаєте, що можна зробити, міс Тротвуд?

— А що?—спитала бабка.

— Залиште на деякий час вашого внука тут. Він спокійний хлопець. Мені він зовсім не заважатиме. Для навчання дім цей дуже

придатний. Він спокійний, мов монастир, і майже такий же великий. Залиште хлопця в мене.

Бабці, очевидно, подобалася ця пропозиція. Проте, міс Бетсі так само, як і мені, ніяково було користатися з цієї люб'язності.

— Та ну ж бо, міс Тротвуд,—вів далі містер Вікфільд.—Так ми можемо перебороти ці труднощі. Зрозуміло, таке розпорядження ми зробимо тільки на деякий час. Якщо згодом ми побачимо, що воно порушує наш обопільний комфорт, то ми зможемо змінити це. Тим часом буде змога підшукати для нього якийсь краще місце. Ліпше вже вам вирішити на цей раз залишити його в мене.

— Я дуже вам вдячна,—сказала бабка;—і внук мій теж, як бачите, радіє з вашої пропозиції; але...

— Та ну ж бо! Знаю, що ви маєте на думці,—скрикнув містер Вікфільд.—Але я не хочу обтяжувати вас своїм благодіянням. Ви можете платити за хлопця, якщо вам завгодно. Умови мої не дуже важкі, але можете платити, якщо хочете.

— На цій умові,—відказала бабка,—я дуже рада залишити його в вас, хоч ви робите мені велику ласку, на яку я зовсім не розраховувала.

— Отже, ходімо тепер познайомитися з моєю маленькою господинею,—сказав містер Вікфільд.

Ми пішли нагору дивними старовинними сходами з таким широким поруччям, що ним, як східцями, легко було б зійти нагору. Двері відчинились, і ми ввійшли до напівтемної старовинної вітальні, освітленої трьома чи чотирма химерними вузенькими вікнами, що я їх помітив ще з вулиці. Усі крісла, столи, так само як і бантини на стелі, були, очевидно, зроблені з того ж дубового дерева, як і блискуча підлога. У кімнаті, гарно прибраній, стояли, між іншим, фортепіано та кілька букетів свіжих квітів. По кутках розставлені були дбайливою рукою столики, етажерки, книжкові шафи. Кожен куток здавався найприємнішим у кімнаті, але варто було тільки глянути в інший куток, щоб переконатися, що й він—не гірший за попередній. Усе тут було відзначено чистотою й охайністю, які ще з вулиці вражали в цьому будинку.

Містер Вікфільд постукав у двері в кутку панельної стіни, і до нас швидко вибігла дівчинка, майже одних років зо мною. Вона кинулася на ший містера Вікфільда і поцілувала його. З першого ж погляду я помітив у неї лагідний і ніжний вираз обличчя тієї самої леді, яка дивилася на мене внизу з рамки свого портрета. Мені здалося, ніби портрет виріс у дорослу жінку, а оригінал його лишився дитиною. В її очах виблискували щастя й радість, хоч разом з тим уся її постать пройнята була якимсь тихим, безжурним, серйозним спокоєм, якого я не забував ніколи, якого я ніколи не забуду.

— Ось моя маленька господиня,—сказав містер Вікфільд,—донька моя, Агнеса!

Почувши ці слова, я миттю зрозумів, що було єдиною метою в його житті.

На корсажі в неї висіло кільце з ключами; вона мала вигляд поважної і серйозної господині старого будинку. Вона вислухала батька з чудовою посмішкою, коли він відрекомендував мене їй. По цьому ми пішли нагору оглядати мою кімнату. Господиня йшла попереду, показуючи нам дорогу. Чудова була в мене кімната, з дубовими меблями, з ромбічними віконцями!

Не пам'ятаю, коли саме в дитинстві побачив я мозаїчну картину на склі в церкві. Не пригадую також і змісту картини. Але, коли маленька господиня, зійшовши нагору дубовими сходами, з поважним виглядом обернулася до нас, я мимоволі згадав про цю картину, і від того часу цей мирний, світлий образ назавжди пов'язаний для мене з Агнесою Вікфільд.

Ми з бабкою були цілком задоволені зробленими розпорядженнями, і всі ми повернулись до вітальні нижнього поверху веселі й безжурні. Містер Вікфільд просив бабку лишитися пообідати, але вона й слухати цього не схотіла, посилаючись на те, що їй треба до присмерків повернути хазяїнові сірого поні. Вікфільд знав її занадто добре, щоб наважуватися сперечатись з нею. Тому був приготовлений нашвидку сніданок. Поснідавши, Агнеса пішла до своєї гувернантки, а містер Вікфільд—до своєї контори. Лишившись самі, ми могли попрощатися, як нам хотілось.

Бабка сказала мені, що містер Вікфільд влаштує для мене все й мені не бракуватиме нічого. Потім вона сказала мені найніжніші слова й дала найкращі поради.

— Трот,—закінчила вона,—намагайся виправдати сподіванки твої власні, мої й містера Діка. Хай благословить тебе небо.

Я був надзвичайно зворушений і спромігся лише знову й знову дякувати їй та повторювати привіти містерові Діку.

— Ніколи,—сказала моя бабка,—не будь низький ні в чому, ніколи не будь лицемірним; ніколи не будь жорстоким. Уникай цих трьох гріхів, Трот, і я завжди покладатимусь на тебе.

Я пообіцяв, як міг, не зловживати її добротою й не забувати її порад.

— Поні стоїть уже біля дверей,—сказала бабка—і я їду. Лишайся тут!

З цими словами вона поспішно обняла мене і вийшла з кімнати, грюкнувши дверима. Спочатку я був збентежений таким раптовим від'їздом, і майже злякався, що образив її чимсь; але, виглянувши з вікна на вулицю й побачивши, як зажурено сідає вона в екіпаж і від'їздить, не оглядаючись,—я зрозумів її краще.

О п'ятій годині—це був час обіду містера Вікфільда—я привів до ладу свої думки і зійшов униз з веселим обличчям, готовий працювати виделкою і ножем. Стіл був накритий тільки на двох—для мене й містера Вікфільда; але Агнеса була вже в кімнаті разом з своїм батьком і сіла за столом напроти нього. Я переконався, що містер Вікфільд не міг обідати без своєї доньки.

Пообідавши, ми пішли нагору до тієї самої вітальні, де були раніше. У затишному кутку Агнеса поставила бокал для свого батька

й графін портвейну. Я зрозумів, що вино втратило б для нього свій звичайний смак, коли б було поставлено на цей столик не руками його доньки.

Там посидів він, сьорбаючи вино—старанно сьорбаючи—протягом двох годин. Тим часом Агнеса грала на фортепіано, співала, працювала, розмовляла з батьком і зо мною. Містер Вікфільд був дуже балакучий і веселий; але іноді очі його, зупиняючись на дівчині, проймалися якоюсь журбою, і він мовчав. Вона завжди миттю помічала це і завжди поспішала звеселити батька якимось запитанням чи дитячими пестощами. Він одразу забував свої думки і знову наливав собі вина.

Агнеса приготувала чай і господарювала за вечірнім столом. Час ішов тим самим порядком, аж нарешті Агнеса зібралася йти до своєї спальні. Містер Вікфільд обняв її, поцілував і, коли вона пішла геть, наказав запалити свічки в конторі. Тоді я теж пішов спати.

Але через деякий час я вийшов за ворота на вулицю, щоб знову глянути на старі будинки й на сірий собор. Любо мені було згадати, як у мандрах своїх пройшов я через це старе місто, повз цей самий будинок, не знаючи, що я тут житиму. Повертаючись, я побачив, як Урія Гіп зачинає контору. Пройнятий дружніми почуттями до всіх, я підійшов до нього, побалакав і на прощання подав йому руку. Але що то була за жаклива, липуча рука. Дотик її був такий же трупний, як і вигляд. Я потер свою руку, щоб зігріти її та стерти сліди цього страшного дотику.

Така це була неприємна рука, що й у своїй кімнаті не міг я забути її холоду й вогкості. Висунувшись з вікна, я глянув на різьблені обличчя на карнізах; мені здалося, що в одному з цих обличчя пізнаю я Урію Гіпа. Поспішно зачинив я вікно.

РОЗДІЛ XVI

Я—БАГАТО В ЧОМУ НОВИЙ ХЛОПЕЦЬ

Наступного ранку, поснідавши, я знову почав шкільне життя. У супроводі містера Вікфільда пішов я на арену моїх майбутніх студій. То був суворий будинок, розташований серед широкого двору. Учений вигляд цього будинку, здається, вражав навіть граків і круків, які зліталися сюди з собору з поважним виглядом погуляти на зеленій траві. Містер Вікфільд представив мене директорові школи—доктору Стронгу.

Доктор Стронг був, як мені здалося, майже такий же іржавий, як високі залізні перила і ворота перед будинком. Був він огрядний і важкий, наче великі кам'яні урни, що стояли на цегляних мурах довкола будинку. Ці урни являли алегоричні подоби кеглів, що на них пробував свою спритність час. Доктор Стронг сидів у своїй

бібліотеці; ніяк не можна було сказати, щоб його одяг вичищений був занадто дбайливо, або що його волосся було зачісано занадто вміло. Його чорні гетри були не застібнуті, і можна було подумати, що черевики доктора Стронга, які стояли на каміні біля нього, жакливо позіхають від утоми й нудьги. Безбарвні очі доктора нагадали мені давно забуту сліпу шкапу, що блукала колись біля загороди кладовища в Блендерстоні. Доктор Стронг обернувся до мене і сказав, що йому приємно мене бачити. Потім він простяг мені свою руку, з якою я зовсім не знав, що робити.

Недалеко від доктора сиділа за рукоділлям молода, гарненька леді; він назвав її Енні, і я гадав, що то його донька. Через хвилину після того, як ми увійшли до кабінету, вона швидко підвелась і, весело ставши навколюшки, почала натягати черевики на ноги доктора Стронга. Коли вона закінчила це, ми всі пішли до класної кімнати. Там я був дуже здивований, коли містер Вікфільд, бажаючи їй доброго ранку, назвав її „місіс Стронг“. Я ніяк не міг зрозуміти, чи була вона дружиною докторового сина, чи дружиною самого доктора. Але доктор Стронг сам несвідомо роз'яснив мені справжній стан речей.

— Між іншим, Вікфільд,—сказав він, поклавши руку мені на плече;—ви ще не знайшли підходящого діла для кузена моєї дружини?

— Ні,—відказав містер Вікфільд.—Ні! Ще ні!

— Я хотів би, щоб це було зроблено так швидко, як тільки можна, Вікфільд,—сказав доктор Стронг,—бо Джек Мелдон не має ні грошей, ні діла; а з цих двох поганих речей часто випливають ще гірші. Ось що каже доктор Уотс,—додав він, поглядаючи на мене й похитуючи головою,—„Сатана завжди знаходить якесь зле діло для ледачих рук“.

— А знаєте, доктор,—відказав містер Вікфільд,—коли б доктор Уотс знав би людство, то він міг би написати з неменшим правом: „Сатана завжди знаходить якесь зле діло для зайнятих рук“. Запевняю вас, що зайняті люди приклали не мало зусиль до злого в цьому світі. А що ж інше робили протягом останніх двох сторіч ті люди, які найбільше були зайняті здобуванням грошей, здобуванням влади? Хіба ж не зле робили вони?

— Гадаю, що Джек Мелдон ніколи не займеться ні здобуванням грошей, ні здобуванням влади,—сказав доктор Стронг, замріяно потираючи підборіддя.

— Мабуть ні,—погодився містер Вікфільд;—ви змушуєте мене повернутись до цього питання, прошу пробачення за відступ. Ні, я досі не спромігся знайти підходяще діло для містера Джека Мелдона. Здається мені,—вів він далі, вагаючись,—я розумію вашу мету, а тому це робить справу трохи важкою.

— Моя мета,—відповів доктор Стронг,—знайти підходяще місце для кузена й товариша дитячих років моєї Енні.

— Так, я знаю!—сказав містер Вікфільд.—На батьківщині чи за кордоном?

— Авжеж!—відповів доктор, явно здивований, чому це містер Вікфільд зробив такий наголос на останніх словах.—На батьківщині або за кордоном.

— Це ваш власний вислів, ви знаєте,—сказав містер Вікфільд,—Або за кордоном!

— Безперечно,—відказав доктор.—Безперечно! Тут чи там.

— Тут чи там! Хіба ж ви не зробили вибір?—спитав містер Вікфільд.

— Ні,—відповів доктор.

— Ні?—здивувався юрист.

— Аж ніяк!

— Хіба немає у вас ніяких підстав,—наполягав містер Вікфільд,—хотіти, щоб він поїхав за кордон, а не лишився на батьківщині.

— Ні,—відказав доктор.

— Я зобов'язаний вірити вам, і, звичайно, я вірю вам,—сказав містер Вікфільд.—Справа моя була б значно легшою, якби я знав це раніше. Але визнаю, що в мене було інше враження.

Доктор Стронг кинув на нього здивований і розгублений погляд, але майже негайно посміхнувся. Посмішка ця була така мила, така проста, що я дуже підбадьорився. Повторюючи „ні“, „аж ніяк“ та інші подібні короткі речення, доктор Стронг пошкандибавав попереду нас непевними, химерними кроками; ми пішли за ним. Я помітив, що містер Вікфільд гнівався і похитував головою, не звертаючи уваги на мене.

Класна кімната була досить великою залою у найспокійнішій частині будинку, фасадом виходила вона на півдюжини величних урн. З вікон відкривався чудовий краєвид шкільного саду, де на південній стіні досягали під сонячним промінням персики. Посередині саду, на зеленому моріжку, росли два алойні дерева, з їх широким листям, яке—здалося мені—зроблено було з фарбованої бляхи. Від того часу дерева алое назавжди стали для мене символом тиші й спокою. Хлопців двадцять п'ять ретельно сиділи за своїми книжками; коли ми ввійшли, вони привітали доктора з добрим ранком і вже не сідали, побачивши містера Вікфільда та мене.

— Це новий учень, юні джентльмени,—сказав доктор,—Тротвуд Копперфільд.

Якийсь Адамс, старший між учнями, вийшов зза свого місця й привітався зо мною. У своєму білому галстуку й сюртуку він дуже скидався на молодого пастора, хоч усі його розв'язні манери явно належали веселому джентльменові. Мастер Адамс познайомив мене з учителями й показав призначене мені місце в класі так люб'язно, що я міг би зовсім заспокоїтись, якби душа моя не була така стурбована.

Але я вже так давно забув товариство добре вихованих дітей, так давно не бачив своїх однолітків, крім Міка Уокера та Мучнистої Картоплини, що спочатку мені було дуже ніяково. Ще дитиною встиг я пройти через такі випробування, що всі ці хлопці разом і

в половину не були такі досвідчені, як я: мені здалося, що я майже обдурюю їх усіх, входячи в їхнє коло як звичайний новак. З другого боку, довге чи короткочасне перебування моє в конторі Мердстона і Грінбі змусило мене забути всякі гри та вправи, тому я міг серед своїх нових товаришів виявитись цілковитим невігласом у найзвичайніших речах. Уся наука вивітрилася з моєї голови серед турбот важкого життя, і тепер на іспитах виявилось, що я не знаю нічого. Отже, мене посадили на ту парту, де мав сидіти останній учень. Але більше, ніж брак освіти й знання хлоп'ячих розваг, непокоїло мене інше: я почував, що знання мої в важких і темних галузях життя віддаляють мене від нового товариства більше, ніж моя недосвідченість у науці. Я запитував себе: що подумали б вони, коли б довідались про моє добре знайомство з лондонською борговою тюрмою? Чи не залишилось на мені якихось ознак, що могли б наперекір моему бажанню відкрити мої тісні зв'язки з родиною Мікоуберів—усі ці застави, продажі, купівлі та вечері в тавернах. А може хто-небудь з цих хлопчиків бачив на власні очі, як я, брудний і обірваний, вештався по вулицях Кентербері? Що, коли тепер він пізнає в мені колишнього волоцюгу? Що скажуть усі ці молоді люди, які не знають рахунку своїм грошам, коли довідаються, як я старанно лічив свої півпенси, купуючи собі ковбасу з пивом чи кусень пудинга? Яке враження справить на них—таких чужих до всіх таємниць лондонського життя і лондонських вулиць—коли відкриють вони, що я, на превеликий сором свій, добре знався на найнижчих галузях цього життя. Усі ці думки одна за одною швидко промчали в моїй голові в цей перший день мого перебування в навчальному закладі доктора Стронга; я боявся підвести очі й зробити необережний рух, і коли до мене підходив хтось із моїх нових шкільних товаришів, я почував мимоволі тремтіння в усьому тілі. Як тільки закінчились години навчання, я стрімголов вибіг із зали, боючись скомпрометувати себе в очах школи якоюсь незграбною відповіддю на дружній привіт чи запитання.

Але старий будинок містера Вікфільда благодійно вплинув на мене, коли я підійшов до ганку з своїми шкільними книжками під пахвою. Постукавши в двері, я відчув, що турботи мої помалу зникають. Пробираючись нагору, до своєї затишної кімнати, відчув я, що тинь поруччя і сходів спадає на мої тривожні сумніви й остаточно закриває моє колишнє життя. У кімнаті своїй просидів я, зубрячи уроки, до обіднього часу (класи в школі, звичайно, закінчувалися ще о третій годині). Заходячи до їдальні, я був сповнений сподіванок, що можу стати не останнім учнем.

Агнеса сиділа у вітальні, чекаючи свого батька, що його якийсь відвідувач затримував ще в конторі. Вона зустріла мене приємною посмішкою і спитала, як подобається мені школа. Я відповів, що школа подобається мені дуже, але на перший раз,—сказав я,—мені трохи ніяково було в новій обстанові.

— А ось ви ніколи не вчилися в школі?—спитав я,—аджеж так?

— Та як же! Я вчуся щодня!

— Але ж ви вчитеся тут, удома.

— Тато не міг би відпустити мене,—відповіла вона, посміхаючись і похитуючи головою,—його господиня, ви знаєте, завжди повинна бути вдома.

— Він, мабуть, дуже любить вас,—зазначив я.

Вона відповіла „так“ і пішла до дверей послухати, чи не йде батько, щоб зустріти його на сходах. Але містер Вікфільд ще сидів у конторі, і дочка його повернулась назад.

— Моя мати померла в день мого народження,—сумно сказала Агнеса.—Я знаю її тільки з того портрета, що його ви розглядали вчора. Чи ви догадались, чий це портрет?

Я відповів, що догадався, бо сама вона дуже схожа на цей портрет.

— І тато теж так каже,—відповіла Агнеса, радіючи моїй відповіді.—Тсс! Оце тато йде.

Мирне, світле обличчя її засяяло радістю, коли вона вийшла зустрінути його, і вони повернулися руч-об-руч. Він щиро привітав мене й сказав, що я безперечно буду щасливий під керівництвом доктора Стронга, який, за його словами, був одним з найблагородніших людей у світі.

— Можуть трапитися такі люди,—я не думаю, щоб такі знайшлися,—які зловживатимуть його добрістю,—сказав містер Вікфільд.—Ніколи не робіть цього, Тротвуд! Чоловік цей не має ніяких підозр ні до кого; не знаю, чи це добра властивість, чи погана, але в усякому разі на це треба зважати завжди, коли маєте справу з доктором.

Говорив він це з якимсь незадоволеним і втомленим виглядом. Але я не встиг як слід поміркувати над цим питанням, бо саме тоді нас запросили обідати, ми зійшли вниз до їдальні й посідали на свої місця.

Ледве встигли ми сісти, як Урія Гіп просунув у двері свою руду голову та кощаву руку і проказав:

— Тут містер Мелдон просить вас на пару слів, сер.

— Але я щойно закінчив розмову з містером Мелдоном,—відповів господар.

— Так, сер,—підтвердив Урія.—Але містер Мелдон повернувся і просить вас на пару слів.

Тримаючи двері розчиненими, Урія глянув на мене, глянув на Агнесу, глянув на страви, глянув на тарілки, глянув на все, що стояло в кімнаті,—але здавалося, ніби він не дивиться ні на що. Увесь час удавав він, ніби не відводить своїх червоних очей від господаря.

— Прощу пробачення. Я хочу тільки сказати,—пролунав якийсь голос позаду Урії, і Урія відразу зник, поступаючись місцем промовцеві,—благаю пробачити мені це вторгнення... хочу тільки сказати, що вибору все одно вже нема, то чим скоріше я поїду за кордон, тим краще. Моя кузина Енні говорила якось, коли ми розмовляли про це, що вона краще воліла б бачити своїх друзів біля себе, а не надсилати їх у вигнання, а старий доктор...

— Ви говорите про доктора Стронга,—суворо урвав його мову містер Вікфільд.

— Звичайно, про доктора Стронга,—відповів прибулий.—Я називаю його старим доктором; це все одно, ви ж знаєте.

— Я цього *не* знаю,—відказав містер Вікфільд.

— Гарзд, хай буде доктор Стронг,—сказав молодий чоловік.— Доктор Стронг, здається мені, був тієї самої думки. Але з ваших слів і вчинків я можу зрозуміти, що він змінив свою думку, а тому нічого не лишається сказати, крім одного, чим скоріше я заберуся звідси, тим краще. Тому я й вирішив повернутись і сказати: чим скоріше я заберуся звідси, тим краще. Коли треба пірнути у воду, то нема чого баритися на березі.

— Запевняю вас, містер Мелдон, що вам недовго доведеться баритись,—сказав містер Вікфільд.

— Спасибі. Дуже вдячний вам. Я не хочу дивитися дарованому коневі в зуби, це неввічливо! Інакше бо, смію сказати, моя кузина Енні могла б легко влаштувати це на свій розсуд. Гадаю, що Енні треба було б тільки сказати старому докторові.

— Ви маєте на думці, що місіс Стронг мала б тільки сказати своєму чоловікові... Чи так я вас розумію?—сказав містер Вікфільд.

— Саме так,—відказав молодий чоловік,—треба було б тільки сказати, що вона хоче, щоб це та те було зроблено так і так; і воно було б так і так, безперечна річ!

— А чому це безперечна річ, містер Мелдон?—спитав містер Вікфільд, спокійно поїдаючи обід.

— А тому, що Енні—чарівна юна дівчина, а старий доктор... доктор Стронг, хочу я сказати—ні в якому разі не чарівний юний хлопець,—пояснив містер Мелдон, сміючись.—Я не хочу нікого ображати, містер Вікфільд. Я маю тільки на думці, що, мабуть, певна компенсація є цілком природною при такому шлюбі.

— Компенсація для леді, сер?—суворо спитав містер Вікфільд.

— Для леді, сер!

Містер Мелдон зайшовся сміхом. Але, помітивши, що містер Вікфільд так само спокійно і байдуже продовжує обідати і що нема ніякої надії змусити його ворухнути хоч одним мускулом обличчя, молодий чоловік додав:

— А проте, я вже сказав те, для чого повернувся, і, ще раз попросивши пробачення за це вторгнення, я дозволю собі забратися геть. Звичайно, я коритимусь вашим вказівкам, зважаючи на те, що справа ця влаштовується тільки між вами і мною й невідома буде нікому, навіть докторові.

— Чи ви вже обідали?—спитав містер Вікфільд, показуючи рукою на стіл.

— Спасибі. Я збираюсь обідати,—сказав містер Мелдон,—з моєю кузиною Енні. Бувайте!

Містер Вікфільд не підвівся з місця і тільки очима задумано простежив за молодим чоловіком. То був трохи худорлявий молодий

джентльмен з гарним обличчям, швидкими рухами—очевидно, одвертий і сміливий. Отак уперше побачив я містера Джека Мелдона, хоч і не сподівався зустрітися з ним так швидко, коли цього ранку чув у доктора розмову про нього.

Пообідавши, ми повернулися до горішньої вітальні, і там знову, з усіма подробицями, повторилося те, що й вчора. Агнеса поставила бокали й графіни в тому самому кутку, а містер Вікфільд сів випити—і випив чимало. Агнеса грала для нього на фортепіано, сиділа біля батька, працювала й розмовляла, зіграла кілька партій у доміно з мною. Далі вона приготувала чай, а потім, коли я приніс свої книжки, зазирнула до них, при чому я побачив, що вона озброєна чималими знаннями, хоч і вдає, ніби нічого не знає. Вона допомогла мені вчити уроки. Пишучи ці слова, бачу я її в усій її спокійній красі й чую її чудовий ніжний голос.

Благодійний вплив її на мої почуття і думки починається для мене з цього самого дня. Я люблю маленьку Емлі, і я не люблю Агнесу,—ні, це зовсім інше почуття—але я знаю, що лагідність, мир і істина перебувають скрізь, де є Агнеса. І м'яке світло мозаїчної картини в церкві, що її я бачив давно, завжди осяває цю дівчину і мене й усе, що навколо неї.

Час прийшов лягати спати, вона залишила нас самих, я подав руку містерові Вікфільду, збираючись теж іти. Але він зупинив мене й сказав:

— Хочете ви залишитися з нами, Тротвуд, або ж перейти в якесь інше місце?

— Залишитися тут,—поспішно відповів я.

— Ви певні, що вам так хочеться?

— Якщо ви нічого не маєте проти! Якщо це можливо!

— Але ж ми тут живемо нудним життям, хлопче, ось чого я боюсь,—сказав він.

— Мені тут не нудніше жити, ніж Агнесі, сер. Зовсім не нудно!

— Ніж Агнесі,—повторив він, поволі підходячи до каміна й спираючись на нього,—ніж Агнесі?..

Він пив вино в цей вечір до того, що очі його зовсім налилися кров'ю: так, принаймні, мені здалося. Я помітив це, коли він ще сидів у кутку за круглим столиком. Але тепер зовсім не було видно очей містера Вікфільда, бо він затулив їх рукою.

— Хотів би я знати,—бурмотів він,—чи не набрид я своїй Агнесі? Мені ніколи не нудно з нею! Але це зовсім інша річ, зовсім інша річ!

Він говорив сам собі, не звертаючись до мене. Тому я сидів тихо, не втручаючись.

— Нудний старий будинок,—вів він далі,—і нудне одноманітне життя. Але я не можу жити без неї. Я не можу жити без неї! Іноді приходять до мене, мов привид, думка, що я можу вмерти і залишити її, або що люба моя може вмерти і залишити мене... Цю думку можна потопити тільки в...

Він не закінчив речення, але, підійшовши нерівними кроками до столу, сів на своє колишнє місце, машинально взяв порожній графін, вихилив його і знову підійшов до каміна.

— Коли вже ці журливі думки гнітять мене, поки вона тут, то що станеться зо мною, коли її не буде,—сказав він.—Ні, ні, ні. Я не можу відважитись на розлуку.

Він знову сперся на дошку каміна і глибоко замислився. Я не знав, чи слід мені йти до спальні, чи почекати, поки він опам'ятається. Нарешті, містер Вікфільд схаменувся, обвів очима кімнату й погляд його зупинився на мені.

— Залишайтесь з нами, Тротвуд, га?—сказав він своїм звичайним тоном, ніби відповідаючи на якесь моє запитання.—Я дуже радий. Ви будете добрим товаришем для нас обох. Це дуже добре, що ви залишитесь з нами. Добре це для мене, добре це для Агнеси, добре, мабуть, для всіх нас.

— І особливо для мене, сер,—сказав я.—Я дуже радий жити з вами.

— Оце чудовий хлопець!—відповів містер Вікфільд.—Поки вам не надокучить жити з нами, можете лишатись тут.

По цій мові він потиснув мені руку й злегка вдарив мене по спині. Він сказав мені, що коли після відходу Агнеси ввечері мені треба буде робити ще якісь уроки, або якщо мені забагнеться почитати книжку для розваги, я завжди можу заходити до його кабінету. Він сподівався, що ми не заважатимем один одному. Я подякував йому за це і, взявши книжку, пішов слідом за ним, щоб протягом півгодини скористатися його дозволом.

Але, побачивши світло в маленькій круглій конторі, я негайно відчув на собі вплив червоних очей Урії Гіпа і машинально скерував кроки в той бік. Урія сидів за невеличкою товстою книжкою і, здавалось, читав її так уважно, що його вказівний палець переходив з одного рядку на інший, лишаючи по собі липучі сліди, немов слимак.

— Ви працюєте пізно вночі, Урія?—сказав я.

— Так, мастер Копперфільд,—відповів Урія.

Я сів на протилежний стілець, щоб зручніше було розмовляти, і помітив тоді, що на обличчі Урії не було, очевидно, ніколи ніякої посмішки: він умів лише широко розтуляти рот і робити якісь суворі неприємні зморшки на обох своїх щоках. Це й заступало йому посмішку.

— А проте, я зараз не конторські справи роблю, мастер Копперфільд,—сказав Урія.

— А що ж тоді ви робите?—спитав я.

— Я намагаюся здобути власне для себе деякі юридичні знання, мастер Копперфільд,—відповів Урія.—Тепер я вивчаю „Практичні настанови“ Тідда. О, містер Тідд—великий письменник, мастер Копперфільд!

Після цього захопленого вигуку, він знову заходився читати з тією самою напруженою увагою, проводячи по рядках брудні сліди своїм вказівним пальцем. Високий стілець правив мені за спостереж-

ний пост. Я помітив, що тонкі ніздрі Урії мали якусь надзвичайну здатність звужуватись і розширюватись, ніби він моргав ними замість очей, які зате ніколи не моргали.

— Гадаю, ви дуже вчений юрист?—спитав я після тривалої мовчанки.

— Хто? я, мастер Копперфільд?—обізвався Урія.—О, ні! Я мізерна, вбога людина.

Тут я помітив, що мені недарма здавалося, ніби від рук Гіпа лишалися брудні сліди на папері. Він бо заходився розтирати свої долоні, ніби висушуючи їх і грюючи. Я пригадав, що він і раніше потайки витирав їх хустиною.

— Я дуже добре знаю, що я—наймізерніша людина,—скромно вів далі Урія Гіп.—Хай інші йдуть своїм шляхом. Мати моя—також дуже вбога людина. Ми живемо в убогому житлі, мастер Копперфільд, але ми вміємо бути вдячними. Колишня посада мого батька була мізерна й вбога. Він був могильником.

— Що він тепер робить?—спитав я.

— Він тепер—на небесах, мастер Копперфільд,—відповів Урія Гіп.—Але ми вміємо бути вдячними. Ось, приміром, чи не повинен я дякувати долі, що мені пощастило служити у містера Вікфільда?

Я спитав його, як довго служить він у містера Вікфільда.

— Я служу тут уже чотири роки, мастер Копперфільд,—сказав Урія, закривши книгу після того, як дбайливо зробив відзначку на місці, де зупинився.—Я поступив сюди рівно через рік після смерті мого батька. Я маю дякувати своєму добродійникові. Містер Вікфільд дав мені змогу вивчити вітчизняні закони, і без його великодушного сприяння ми б нічого не могли зробити, бо мої й матері моєї кошти—дуже мізерні.

— Отже, вивчаючи вітчизняні закони, ви сподіваєтесь згодом стати адвокатом.

— З дозволу божого, мастер Копперфільд.

— Може статись, ви ввійдете в товариство з теперішнім вашим хазяїном,—сказав я, щоб зробити йому комплімент,—і тоді ця контора існуватиме під фірмою „Вікфільд і Гіп“ чи ба навіть „Гіп, спадкоємець Вікфільда“.

— О, ні, мастер Копперфільд,—заперечив Урія, хитаючи головою,—я занадто мізерний і вбогий для цього.

Справді, він нагадував різьблену голову на стовпі біля мого вікна, коли смиренно сидів, уп'явшись в мене очима, розтуливши рот так, що огидні зморшки прорізались на обох його щоках.

— Містер Вікфільд—надзвичайна людина, мастер Копперфільд,—сказав Урія.—Поживіть з ним більше і ви пізнаєте його значно краще, ніж я можу розповісти словами.

Я відповів, що цілком певний цього. Проте, на жаль, я недовго знаю містера Вікфільда, хоч він—давній друг моєї бабки.

— О, так, мастер Копперфільд,—сказав Урія.—Ваша бабушка—дуже мила леді, мастер Копперфільд!

Висловлюючи свій ентузіазм, Урія Гіп виробляв найогидніші гримаси і цього разу увага моя була прикута лише до зміїних викривлень його шиї; тому я не міг добре оцінити комплімент моїй бабці.

— Дуже мила леді, мастер Копперфільд,—повторив Урія Гіп.— Вона, здається, дуже любить міс Агнесу, мастер Копперфільд?

— Ви не помиляєтесь,—відповів я сміливо, хоча нічого не знав про взаємини бабки з міс Агнесою.

— Сподіваюся, що ви теж любите її, мастер Копперфільд,—вів далі Урія.—Я певний цього!

— Її не можна не любити.

— О, спасибі, мастер Копперфільд, за це зауваження! Воно таке вірне. Хоч я дуже мізерний і вбогий, але знаю, що воно таки вірне! О, спасибі, мастер Копперфільд!

Переповнений почуттям, він швидко скочив з стільця, на якому сидів і почав лагодитися йти додому.

— Мама чекатиме мене,—сказав він, добувши годинника з кишені—і вона хвилюватиметься. Бо хоч ми дуже вбогі й смиренні, мастер Копперфільд, але ми любимо один одного. Якби ви завітали до нас колись увечері й випили чашку чаю в нашій хибарці, то мати пішлась би вашим візитом так само, як і я

Я відповів, що буду щасливий відвідати їх.

— Спасибі, мастер Копперфільд,—відказав Урія, ставлячи свою книжку на полицю.—Гадаю, ви житимете тут іще деякий час, мастер Копперфільд.

Я відповів, що маю намір жити в містера Вікфільда до закінчення школи.

— О, звичайно!—вигукнув Урія.—Слід гадати, що потім ви, мастер Копперфільд, станете компаньйоном у цій конторі!

Я запевняв, що зовсім не мав таких намірів і що навіть бабка була занадто далека від подібних планів щодо мого майбутнього; але, не зважаючи на всі заперечення, Урія Гіп безнастанно повторював:

— О, так, мастер Копперфільд, в цьому вже немає ні найменших сумнівів! О, справді, мастер Копперфільд, це безперечно!

Нарешті він склав усі свої речі, і, збираючись вийти з контори, спитав чи може він погасити світло. Щойно встиг я відповісти „так“, як він миттю загасив світло. На прощання він потиснув мені руку, і в темряві мені здалося, ніби я відчув дотик мокрої риби на своїй долоні. Потім він відчинив двері на вулицю і вислизнув з контори. Лишившись сам серед темряви, я ледве відшукав дорогу до своєї кімнати й навіть спотикнувся кілька разів. Мабуть з цієї причини уві сні цілу ніч ввижався мені Урія Гіп. Приснилось мені, між іншим, ніби він повів будинок-барку містера Пеготті в піратську експедицію, піднявши на щоглі чорний прапор з написом: „Практичні настаснови Тідда“; під цим диявольським девізом віз він мене і маленьку Емлі до іспанських морів, щоб там потопити.

Турботи мої трохи розвіялися, коли наступного дня я прийшов до школи. На третій день мені стало ще краще, а потім, тижнів

через два, я цілком призвичаївся до докторської школи й почував себе як удома, в колі нових товаришів і друзів. Щоправда, я ще незграбний був у дитячих іграх і мало встигав у науці; але я сподівався, що звичка зробить мене спритнішим у грі, а вперта учоба допоможе мені в науці. Отже, я заходився старанно працювати, щоб заслужити схвалення своїх близьких. За короткий час, життя в конторі Мердстона майже зовсім зникло з моєї пам'яті, мені навіть здавалося іноді, що ніколи не було такого періоду в моєму житті. Тим часом теперішнє моє життя, здавалося мені, тривало вже довго.

Школа доктора Стронга була чудовим навчальним закладом. Вона так само відрізнялась від школи містера Крікля, як добро відрізняється від зла. Наукове й моральне виховання підпорядковано було тут суворій системі. Директор в усьому виявляв цілковите довір'я до своїх учнів і завжди підкреслював, що цілком покладається на їхнє сумління й природжене почуття честі. Учні в свою чергу виправдували надії свого вчителя. Ми всі були твердо певні, що на нас покладається обов'язок загальними силами підтримувати честь і гідність закладу, в якому ми виховувались. Ми любили школу, пишались нею і намагалися вчитись якнайкраще. Ми мали багато часу для ігор, досить волі давали нам. Але завжди про нас добре говорили в місті і ніхто з вихованців, скільки пригадую, не давав ніяких підстав для скарг на доктора Стронга та учнів доктора Стронга.

Дехто з старших учнів жили на цілковитому утриманні в доктора, і від них я довідався про деякі подробиці його біографії. Доктор Стронг одружився тільки рік тому з гарною молодою леді, яку я побачив у нього в кабінеті. Одружився він з любові, бо прекрасна леді не мала за душею ні шилінга і, до того ж, була в неї ціла купа бідних родичів (так розповідали наші хлопці), що готові були витягти останню копійчину в доктора Стронга. Завжди він був замріяний, і ця обставина, як мені розповіли, пояснювалась тим, що доктор Стронг увесь час відшукував грецькі корені. Спочатку я вирішив, що тут ідеться про ботаніку, що доктор шукає коріння якихось рослин; здогадки мої підтверджувалися тим, що він завжди ходив, уп'явшись очима в землю. Лише згодом зрозумів я, що йдеться не про ботаніку, а про філологію. Доктор Стронг відшукував корені грецьких слів, складаючи словник грецької мови. Адамс, перший учень у старшому класі, уславлений своїми блискучими успіхами в математиці, вираховував, коли буде завершена докторова праця при його темпах. За цими підрахунками виходило, що новий грецький словник буде закінчений через тисячу шістсот сорок років, лічачи від останнього—шістдесят другого дня народження доктора.

При всьому цьому, ціла школа обожнювала доктора. Та як можна було не обожнювати цього найдобрішого з людей. Довірливість його була така, що він міг би зворушити навіть кам'яні урни на мурі. Коли, уп'явши очі в землю, гуляв він туди й сюди на зеленому моріжку перед будинком, граки й круки дивилися на нього і всім своїм виглядом виявляли, що вони краще розуміють світські справи,

ніж він. Коли будьякий волоцюга наближався досить близько до побитих черевиків доктора й розповідав йому якусь байку про своє нещастя, то цей волоцюга був забезпечений на два дні, принаймні. Тому всі вчителі й учні вважали своїм обов'язком гнати геть усіх волоцюг, як тільки вони з'являлися біля двору. Доктор не підозрював цього, хоча частенько траплялося, що ця церемонія відбувалася за кілька кроків від нього. За межами своєї науки він був беззахисний, мов вівця, і кожен негідник міг безкарно стригти його. Він ладен був віддати свої останні гетри. І справді, в школі щодо цього гуляли смішні чутки—хто їх розповів не знаю; але ніколи не мав сумнівів у їх вірогідності. Якось зимового ранку доктор Стронг віддав свої гетри якійсь старчисі. Старчиха вчинила величезний скандал на сусідніх вулицях, тягаючи від дверей до дверей вродливеньке немовля, загорнуте в ці гетри. Гетри ці були пізнані відразу всіма, їх бо вся округа знала не гірше, ніж собор. Легенда додавала, що не пізнав їх тільки сам доктор Стронг. Коли, через деякий час, гетри виставлені були у вікні одної підозрілої корчми, де їх виміняли на пляшку джина, доктор, проходячи повз цю вітрину, захопився ними і бідкався, що в нього ніколи не було таких гарних гетрів.

Приємно було бачити доктора з його гарненькою молодою дружиною. Він пестив її, як батько. Часто гуляли вони в саду, де росли персики, і нерідко спостерігав я їх у кабінеті чи вітальні. Місіс Стронг, очевидно, піклувалася про свого чоловіка і любила його дуже ніжно, хоча ніколи не помічав я, щоб вона приймала занадто жваву участь в його словнику. Важкі уривки з цього твору доктор носив у своїх кишенях чи в підкладці капелюха і завжди пояснював своїй дружині суть відшуканих коренів, коли вони гуляли разом.

Місіс Стронг подобалася мені з багатьох причин: поперше, вона полюбила мене з того самого ранку, як я вперше побачив її в кабінеті доктора Стронга; подруге, вона брала живу участь в моїх справах; потретє, вона дуже любила Агнесу й майже щодня приходила до нашого дому.

Якась ворожнеча була між нею і містером Вікфільдом; молода жінка начебто боялася його. Заходячи до нас увечері, вона завжди уникала його пропозицій проводити її додому, й бігла зо мною. І частенько, коли ми весело бігли вдвох через двір собора, не сподіваючись зустріти нікого, ми зустрічали містера Джека Мелдона, який завжди дивувався, побачивши нас.

Мати місіс Стронг була леді, яка викликала велику повагу в мені. Звали її місіс Мерклгем; але наші хлопці причепили їй назвисько „Старий Солдат“, бо вигляд у неї був генеральський і вона вміло скеровувала могутні сили родичів проти доктора. То була маленька гостроока жінка. У повному парадному вбранні носила вона незмінний капелюх, оздоблений кількома штучними квітами та двома штучними метеликами. Ішла поголоска у нашій школі, що капелюшок цей вивезений з Франції і міг виникнути тільки в майстернях цієї вибагливої нації. Я не певний цього, але знаю тільки, що з'являвся

цей капелюшок на кожному вечорі, на якому з'являлася сама місіс Мерклгем. Метелики весь час тремтіли, і здавалося мені, наче вони висмоктують кошти доктора Стронга, немов ті працювита бджоли.

Я спостеріг якось Старого Солдата у гарячому ділі цієї ночі, яку я запам'ятав з багатьох причин. У доктора зібралася невеличка компанія з нагоди від'їзду містера Джека Мелдона до Індії, він їхав туди служити кадетом чи ще чимсь подібним: містер Вікфільд нарешті влаштував справу. Від'їзд містера Мелдона збігся з днем народження доктора. Тому в нас був вільний день, вранці ми піднесли йому подарунки, перший учень виголосив промову на його честь, і ми гукали йому „ура“, аж поки ми не охрипли, а він не пролив сльози. А тепер, увечері, містер Вікфільд, Агнеса і я пішли до нього випити чаю.

Містер Джек Мелдон прийшов туди раніше нас. Місіс Стронг, одягнута в біле вбрання з стрічками вишневого кольору, грала на піаніно, а коли ми увійшли, Мелдон схилився над нею, перегортаючи аркуші нот. Коли вона обернулася до нас, я помітив, що рум'янець не так яскраво вигравает в неї на щоках, як завжди; а все ж таки вигляд у неї був дуже гарний, напрочуд гарний.

— Я забула, доктор,—сказала мати місіс Стронг, коли ми посідали,—поздоровити вас із цим днем; хоч ви знаєте, що це не порожні поздоровлення. Дозвольте мені побажати вам безліч щасливих років!

— Дякую, ме'м,—відповів доктор.

— Безліч, безліч, безліч щасливих років!—повторив Старий Солдат.—Не тільки заради вас, але й заради Енні та Джона Мелдона та багатьох інших людей. Здається мені, ніби лише вчора, Джон, були ви маленьким хлопчиком, на голову нижчим за мастера Копперфільда, і по-дитячому фліртували з Енні за кущами в нашому садку.

— Моя люба мамо,—сказала місіс Стронг,—не згадуйте про це тепер.

— Енні, не будь дурною,—відказала їй мати.—Якщо ти червонієш, слухаючи такі речі тепер, коли ти—стара одружена жінка, то коли ж ти не червонітимеш, слухаючи таке?

— Стара?—вигукнув містер Джек Мелдон.—Енні? Оттакої!

— Так, Джон,—відказав Солдат.—Істинно, стара заміжня жінка. Хоч не стара роками—бо чи чули ви, щоб я колись казала, або чи чув хтось, щоб я колись казала, що дівчина двадцяти років стара роками?—але ваша кузина є дружина доктора, а тому я вже сказала, яка вона. Це добре для вас, Джон, що ваша кузина стала дружиною доктора. Ви знайшли в ньому впливого й доброго друга, який буде ще добрішим, насмілюся пророкувати, якщо ви заслужите це. Я позбавлена фальшивої пихи. Я ніколи не вагаюсь одверто визнати, що в нашій родині є кілька членів, які потребують друга. Ви самі були таким, поки вплив вашої кузини не допоміг вам.

Щиросердий доктор замахав рукою, щоб урятувати містера Джека Мелдона від подібних нагадувань. Але місіс Мерклгем пересіла ближче до доктора і, поклавши йому віяло на рукав, вела далі:

— Ні, справді, мій любий доктор, ви мусите пробачити мені, якщо я занадто наполягаю на цьому, бо почуття переповнюють мене. Я це зву справді моєю манією. Ви—наш добрий геній! Ви справді добродійник, знаєте!

— Дурниці, дурниці,—казав доктор.

— Ні, ні, прошу пробачення,—наполягав Старий Солдат.—Тут нема нікого з сторонніх, крім нашого любого й вірного друга містера Вікфільда, і я не можу згодитися на відступ. Якщо ви заперечуватимете мені, то я скористаюся з привілею тещі й дорікатиму вам. Я говорю цілком чесно й одверто. Кажу я лише те, що казала, коли ви вперше вразили мене несподіванкою (пригадуєте, як здивована я була?), попросивши руки Енні. Не те, щоб в самому сватовстві було щось надзвичайне—смішно було б казати це,—але ж ви були знайомі з її бідолашним батьком, знали її, коли їй було тільки шість місяців, і я ніколи не думала про вас, як про її можливого чоловіка, чи взагалі, як про нареченого,—тільки це, знаєте.

— Так, так,—усміхаючись відповів доктор.—Не зважайте на це.

— Але я зважаю,—відказав Старий Солдат, приклавши віяло до докторових губ.—Я дуже зважаю на це! Я нагадую про ці речі, щоб мені могли заперечити, якщо я помиляюсь. Гаразд. Тоді я поговорила з Енні і розповіла їй, що трапилось. Я сказала: „Люба моя, доктор Стронг щойно був тут і зробив тобі через мене чудову пропозицію!“ Чи я натискувала на неї хоч трохи? Ні. Я сказала: „А тепер, Енні, негайно скажи мені правду: чи твоє серце вільне?“ „Мамо,—сказала вона, плачучи,—я ще зовсім юна,—і це було цілком вірно,—і я навряд чи знаю, чи є в мене взагалі серце!“ „Тоді, любя моя,—сказала я,—будь певна, що воно вільне! В усякому разі, любов моя,—сказала я,—доктор Стронг у схвильованому стані і йому треба дати відповідь. Не можна його тримати в теперішньому стані непевності“. „Мамо,—сказала Енні, все ще плачучи,—чи він буде нещасний без мене? Якщо так, то я шаную і поважаю його і, мабуть, згоджуся піти за нього“. Отже, все було вирішено. І тільки тоді, не раніше, сказала я Енні: „Енні, доктор Стронг буде не тільки твоїм чоловіком, але він заступить твого померлого батька: він репрезентуватиме голову нашої родини, він репрезентуватиме мудрість і становище, і, можу сказати, навіть кошти нашої родини; він буде, коротше кажучи, нашим благодійником“.

Тоді я вжила це слово і сьогодні знову вживаю його. Якщо є в мене якась добра якість, то це—постійність.

Протягом усієї цієї промови дочка сиділа мовчки й нерухомо, уп'явши очі в підлогу; її кузен стояв біля неї і теж дивився в підлогу. Дуже м'яко тремтливим голосом проказала вона:

— Сподіваюся, мамо, ви скінчили?

— Ні, моя любя Енні,—відказав Солдат,—я не зовсім скінчила. Якщо ти запитуєш мене, любов моя, то я відповідаю, що я не скінчила! Я мушу поскаржитися, що ти справді трохи холодна до своєї власної сім'ї. Але тобі скаржитися—марна річ, а тому я поскар-

жусь твоєму чоловікові. Подивіться, мій любий доктор, на вашу дурненьку дружину!

Просто і ласкаво усміхаючись, доктор обернувся до неї, а вона ще нижче опустила голову. Я помітив, що містер Вікфільд не відривав від неї очей.

— Коли якось сказала я цій поганенькій дівчинці,—вела далі її мати, грайливо похитуючи головою й віялом,—що є певні сімейні обставини, які вона могла б розповісти вам—які вона, гадаю, зобов'язана розповісти—вона відповіла, що розповісти про це означає просити допомоги; а ви занадто великодушні, просити вас означає одержати, тому вона не схотіла.

— Енні, люба моя,—сказав доктор,—ти даремно зробила це. Це позбавило мене великої втіхи!

— Майже ці самі слова сказала я їй!—вигукнула шановна мати.— Іншим разом, мій любий доктор, я сама вам про це розповім.

— Я буду щасливий, якщо ви це зробите,—відповів доктор.

— Треба мені це зробити?

— Безперечно!

— Гарзд, тоді я це зроблю,—сказав Старий Солдат.—Діло зроблено!—Тут вона поцілувала своє віяло, ляснула ним кілька разів по докторовій руці і переможно повернулася на своє попереднє місце.

Увійшли ще гості, серед них—два вчителі й наш перший учень Адамс; розмова стала загальною. Звичайно, всі почали говорити про містера Джека Мелдона, про його подорож, про країну, до якої він їде, про його різноманітні плани та перспективи. Він мав цієї ночі після вечері вирушити в поштової кареті до Гревсенда; там стояв корабель, на якому він мав відпливти з Англії. Він буде відсутній,—якщо не завітає додому у відпустку чи за станом здоров'я—не знаю вже, скільки років. Пригадую, ми всі вирішили, що про Індію розповідають багато невірних речей, і що в цій країні нема нічого поганого, крім одного-двох тигрів та легенької спеки вдень. Щодо мене, то я вважав містера Джека Мелдона за новітнього Сіндбада-мореплавця, уявляв собі, як він заприятелює з усіма раджами на сході, сидітиме під паланкинами, палитиме тютюн з кручених золотих люльок—коли б розкрутити ці люльки, то простяглися б вони на мильо завдовжки.

Місіс Стронг співала дуже добре; я це знав, бо частенько слухав, як наспівує вона сама собі. Та чи то боялася вона співати перед публікою, чи була не в голосі цього вечора, але ясно було, що вона зовсім не спроможна співати. Вона спробувала виконати дует з своїм кузенем Мелдоном, але не спромоглась навіть почати; потім спробувала проспівати сама, почала непогано, але раптом голос її завмер і вона безпорадно поклала руки на клавіші. Добрий доктор зазначив, що вона нервує, і запропонував зіграти всім у карти; щоправда, він на цьому розумівся не більше, ніж на грі на тромбоні. Але я помітив, що Старий Солдат негайно взяла його собі за партнера і насамперед наказала йому віддати все срібло з кишені.

Гра йшла весело, і до чималих веселощів спричинилися безнастанні помилки доктора Стронга, які він робив раз-у-раз, не зважаючи на роздратоване тремтіння метеликів. Місіс Стронг ухилилася від гри, посилаючись на нездоров'я; а її кузен Мелдон попросив пробачення, бо йому треба було ще запакувати дещо. Проте, впакувавшись, він повернувся й сів розмовляти на канапці з своєю кузиною. Подеколи вона підходила подивитися в карти доктора і вказувала йому, як грати. Вона була дуже бліда, коли схилялася над ним, і здавалося мені, що пальці її тремтіли, коли вона вказувала на карти, але доктор радів її увазі і зовсім не зважав на ці ознаки.

Та за вечерею ми вже були не такі веселі. Кожен начебто почував, що розлука—жахлива річ, і чим більше вона наближається, тим жахливішою стає. Містер Джек Мелдон намагався бути дуже балакучим, але це йому не вдавалося, він лише погіршував стан речей. Не міг поліпшити стану й Старий Солдат, який безнастанно пригадував епізоди з юності містера Джека Мелдона.

Доктор, безперечно відчуваючи, що він робить щасливими всіх, був дуже задоволений, і певний був, що всі ми плаваємо в хвилях блаженства.

— Енні, люба моя,—сказав він, глянувши на годинник і наповнивши бокал,—надходить час від'їзду вашого кузена, і ми не повинні затримувати його, бо час і приплив не чекають нікого. Містер Джек Мелдон, перед вами—довга подорож і незнайома країна; але багато чоловіків випробували обидві ці речі, і багато ще чоловіків випробують їх. Вітри, які надиматимуть ваші вітрила, принесли тисячі й тисячі людей до щастя, вони принесли тисячі й тисячі людей щасливо назад!

— Зворушлива річ,—сказала місіс Мерклгем,—з якого погляду на це не дивитися, але зворушливо бачити гарного молодого чоловіка, знайомого з дитинства, коли він від'їздить на інший край світу, залишає всіх своїх знайомих і не знає, що чекає на нього попереду. Молодий чоловік справді завжди заслуговує на постійну підтримку й опіку,—шановна пані глянула на доктора,—якщо він робить таку жертву.

— Час швидко йтиме для вас, містер Джек Мелдон,—вів далі доктор,—швидко йтиме він для всіх нас. Дехто з нас навряд чи може сподіватися привітати вас при поверненні. Лишається тільки сподіватися на це; я так і роблю. Я не докучатиму вам добрими порадами. Ви протягом довгого часу мали перед собою добрий зразок в особі вашої кузини Енні. Наслідуйте її добрі якості, як тільки можете!

Місіс Мерклгем потрусила віялом і головою.

— Прощайте, містер Джек,—сказав доктор, підводячись; і ми всі підвелися слідом за ним.—Бажаю вам щасливої подорожі, блискучої кар'єри за кордоном і радісного повернення додому!

Ми всі випили за це, всі потиснули руку містерові Джеку Мелдону. Після цього він поспішно попрощався з дамами й пішов до дверей, де його зустрів громовий випал вигуків наших хлопців,

що з цією метою зібралися на моріжку. Поспішно займаючи своє місце в їхніх лавах, я опинився дуже близько від карети й серед галасу і гамору побачив я, як містер Джек Мелдон біжить за каретою з схвильованим обличчям, тримаючи в руці щось вишневого кольору.

Пролунав ще один залп на честь доктора, ще один—на честь докторової дружини, хлопці розсіялися, а я повернувся до докторового дому. Там усі гості скупчилися навколо господаря, пригадуючи, як містер Джек Мелдон від'їхав, як мужньо стерпів він розлуку тощо. У розпалі цих розмов місіс Мерклгем скрикнула:

— Де Енні?

Енні там не було. Енні не відповідала на заклики. Всі ми юрбою вискочили з кімнати й побачили, що місіс Стронг лежить у залі на підлозі. Спочатку зчинилася велика тривога, але потім помітили, що вона тільки непритомна і треба вжити звичайних заходів, щоб привести її до чуття. Доктор поклав її голову собі на коліно, відгорнувши кучері з її лоба й мовив, озираючися навкруги:

— Бідолашна Енні! Вона така ніжносерда. Це розлука з давнім приятелем її дитинства, з улюбленим її кузенком спричинилася до цього. Ах! Який жаль! Я дуже сумую.

Розплющивши очі й побачивши, де вона, місіс Стронг підвелася; вона поклала голову на докторове плече, ніби ховаючи обличчя. Ми пішли до вітальні, залишивши Енні з доктором та її матір'ю. Але вона сказала, що їй тепер краще, і що вона хоче бути з нами. Тому вони ввели її до нас і посадили—блідую й слабу—на канапку.

— Енні, люба моя,—сказала їй мати, поправляючи їй вбрання.—Дивись! Ти загубила бант. Чи не буде хтось такий ласкавий розшукати стрічку, стрічку вишневого кольору.

Йшлося про одну з стрічок, що їх місіс Стронг носила на корсажі. Всі ми заходилися шукати; я сам нишпорив у всіх закутках; але ніхто не міг знайти цю стрічку.

— Чи не пригадуєш, де ти її загубила, Енні?—спитала її мати. На блідих досі щоках Енні полум'ям спалахнув рум'янець, коли вона відповіла, що недавно бачила стрічку, але не варто шукати її.

А проте, стрічку почали шукати знову, і знову не знайшли. Вона благала не шукати більше, але розшуки тривали ще довго.

Повільно йшли ми додому—містер Вікфільд, Агнеса та я. Ми з Агнесою милувалися місячним промінням, а містер Вікфільд майже не підводив очей від землі. Коли ми нарешті підійшли до дверей нашого будинку, Агнеса помітила, що забула у Стронгів свій ридикюль. Радіючи прислужитися їй хоч чимсь, я побіг назад.

Я увійшов до їдальні, де забула Агнеса свій ридикюль. Там було порожньо і темно. Але розчинені були двері до докторового кабінету, де горіло світло; тому я пішов туди сказати, чого мені треба й попросити свічку.

Доктор сидів у своєму кріслі біля каміна, а його юна дружина влаштувалася на маленькому стільці біля його ніг. Лагідно усміхаючись, доктор читав уголос якісь рукописні пояснення чи угрунто-

вання якоїсь теорії з свого нескінченного словника, а вона дивилася на нього знизу вгору. Але ніколи раніше не бачив я в неї такого обличчя. Яке прекрасне воно було, яке бліде, яке зосереджене на чомусь далекому, яке сповнене диким, невимовним жахом перед чимсь невідомим. Очі були широко розкриті, її каштанове волосся спадало густими кучерями на плечі, на біле вбрання, що на ньому бракувало загубленої стрічки. Хоч я виразно пригадую її погляд, але не можу сказати, що висловлював він. Не можу навіть сказати, що означає він для мене тепер, коли я більше розумію. Покута, смиренність, сором, гордість, любов і вірність—я бачу їх усі; і в усіх цих почуттях бачу я жах перед чимсь невідомим. Мої кроки і мій голос змусили її підвестися. Це потурбувало також і доктора, бо, повернувшись з свічкою, я побачив, як він по-батьківському пестить її голову й говорить, що безсердно мучити її цим питанням, що краще піти їй спати.

Але вона покvapливо й наполегливо попросила дозволити їй лишитися тут. Вона невиразно бурмотіла, що цієї ночі хоче почувати його довір'я до неї.

Все це справило на мене велике враження, і я пригадав цей вечір згодом, коли минуло багато часу; проте, мені не доведеться розповісти про це.

РОЗДІЛ XVII

ЩОСЬ ОБЕРТАЄТЬСЯ НА КРАЩЕ

Від часу моєї втечі я ще не мав нагоди згадати в цій розповіді про Пеготті. Але, звичайно, я написав їй листа майже негайно після прибуття до Дувра, а потім, коли бабка формально взяла мене під свою опіку, я написав ще другого, дуже довгого листа, в якому виклав усі подробиці мого життя. Вступивши до школи доктора Стронга, я написав своїй нянці знову, детально розповівши про свої щасливі умови й перспективи. З грошей, що їх мені подарував містер Дік, я загорнув у конверт півгінеї для відправлення поштою до Пеготті. Так заплатив я свій борг, і це була найбільша приємність для мене. Більшої втіхи я не мав би, витративши подаровані гроші. Тільки в тому листі наважився розповісти я їй про молодого чоловіка з віслюком.

На ці послання Пеготті відповідала з такою самою швидкістю, коли не з такою ґрунтовністю, як клерк торговельної контори. Вона вичерпала всі свої розумові здібності, щоб належним чином зобразити почуття, які схвилювали її душу після звістки про мою втечу. Чотири сторінки невиразних і уривчастих речень, без початку і кінця—якщо не зважати на клякси—були для мене надзвичайно проречисті. Ці клякси вражали мене більше, ніж дива ораторського

мистецтва; вони бо показували, що Пеготті зросила сльозами весь папір. Чого ж іще треба було більше.

Проте, я зрозумів без великих труднощів, що Пеготті все ще була настроєна проти моєї бабки, і видно було з усього, що їй не легко було змінити свою думку про цю особу. „Дивно,—писала вона між іншим,—що ми ніколи нічого доброго не чули про міс Бетсі, а ось ви говорите, що виходить зовсім не те. Та це ж, так би мовити, дивовижна *мораль*“. Пеготті очевидно побоювалась міс Бетсі, бо засвідчувала свою повагу в несміливих і нерішучих фразах. Вона боялася також і мене, вважаючи за дуже ймовірну мою другу втечу з Дувра. Це видно було з того, що вона не раз натякала, що може забезпечити мені проїзд диліжансом до Ярмута.

Одна звістка в листі Пеготті змусила мене дуже засумувати. Нянька писала, що всі меблі в нашому старому будинку продали з аукціону, що містер і міс Мердстон виїхали невідомо куди, а будинок продають або здають в оренду. Прикро було мені подумати, що давнє наше гніздо зовсім занедбане, що сад заріс травною, і гниле листя рясно вкриває стежки. Я уявляв собі, як вітер тепер виє навколо стін нашого будинку, як дощові краплини дріботять у вікна, як місяць у нічній тиші освітлює стіни спорожнілих кімнат. Ще раз згадав я про дві могили на кладовищі, під деревом. І здалось мені, ніби будинок наш теж помер і зникло з землі все, зв'язане з пам'яттю моїх батьків.

Інших новин не було в листах Пеготті. Містер Баркіс був, за її словами, чудовий чоловік, хоч усе ще трохи бережливий; але в усіх нас є свої вади, а в Пеготті їх теж чимало (хоч я й досі не знаю, в чому вони полягали). Маленька спальня в будинку містера Баркіса завжди до моїх послуг, і він засвідчує свою глибоку повагу до мене. Містер Пеготті здоровий, а міс Геммідж усе ще сумує, а маленька Емлі не передає мені поцілунку, але каже, що Пеготті може сама мені його передати, якщо схоче.

Усі ці відомості, як і слід було, я передавав своїй бабці, вважаючи тільки за потрібне мовчати про маленьку Емлі; до неї бо, як я розумів, бабка ніяк не могла мати дружніх почуттів.

У перші місяці перебування мого в школі доктора Стронга міс Бетсі частенько приїздила до Кентербері і майже завжди несподівано, мавши намір, як я гадаю, застукати мене на гарячому. Але на щастя, вона завжди знаходила мене за книжками і завжди чула про мене тільки найкраще. Усі казали їй, що я швидко посуваюся вперед у школі. Тому раптові візити моєї бабки незабаром припинились. Я бачився з нею тільки по суботах, один чи два рази на місяць, коли дозволяли мені їздити до Дувра. Містер Дік кожної другої середи приїздив до мене в поштовому диліжансі, який зупинявся біля нашого будинку рівно о дванадцятій годині дня. Містер Дік гостював у нас до наступного ранку.

В усіх цих випадках він незмінно привозив з собою шкіряний портфель з письмовими матеріалами, потрібними для продовження

його мемуарів. Щоразу він з явним задоволенням повідомляв мене, що робота над цим документом уже наближається до кінця, і що справді давно вже час віддати його до друку.

Містер Дік особливо любив імбірні пряники. Щоб зробити його візити ще приємнішими, бабка уповноважила мене відкрити для нього кредит у кондиторській; щоправда, хазяїн крамниці заздалегідь дістав від міс Бетсі вказівки не збільшувати ні в якому разі цей кредит понад один шилінг на добу. Ця обставина, а також відправлюваний до бабки рахунок трактирника, в якого містер Дік зупинявся на ночівлю, змусили мене гадати, що йому дозволяли тільки дзеленчати своїми грошима, а не витратити їх. І це було справді так: дальші дослідження показали мені, що за попередньою згодою містер Дік зобов'язаний був звітуватись перед бабкою у витраті кожного пенні. Він всіляко намагався догодити міс Бетсі, завжди був занадто далекий від думки обдурити її з якого б то не було приводу. Такий стан речей рятував його від усіх марних витрат, і містер Дік, взявши з мене обіцянку зберігати цю таємницю, розповідав мені тисячу разів, що як у цьому, так і в усьому бабка моя була найрозумнішою жінкою в світі. Ці слова він завжди супроводжував таємничими жестами і вимовляв не інакше, як пошепки.

— Тротвуд,—таємниче сказав мені одної середи містер Дік,—що це за чоловік, який ховається біля нашого будинку й лякає її?

— Лякає мою бабку, сер?

Містер Дік кивнув головою:

— Я гадав, що ніщо не може налякати її, бо вона...—тут він почав шепотіти,—майте на увазі, вона—наймудріша й найдивовижніша з жінок!

Мовивши це, він відступив назад, щоб побачити, який ефект справив на мене цей опис.

— Уперше він прийшов,—знову заговорив містер Дік,—стривайте... тисяча шістсот сорок дев'ятий рік—дата страти короля Карла. Здається, ви казали про тисяча шістсот сорок дев'ятий рік?

— Так, сер!

— Не знаю, як це може бути,—сказав містер Дік, дуже збентежено похитуючи головою.—Не думаю, щоб я був такий старий!

— Хіба в цьому році той чоловік з'явився вперше, сер?—спитав я.

— Отож,—сказав містер Дік,—не можу зрозуміти, як воно могло бути в той рік, Тротвуд! Ви взяли цю дату з історії?

— Так, сер!

— Гадаю, що історія ніколи не бреше, чи може бреше?—сказав містер Дік з певною надією.

— Та що ви, ні, сер!—якнайрішучіше відповів я. Був я ще молодий і щиро думав так.

— Не можу цього зрозуміти,—містер Дік знову похитав головою.—Тут щось десь негаразд. Так чи так, але невдовзі після того, як помилково переклали деякі турботи з голови короля Карла в мою голову, цей чоловік прийшов уперше. Я гуляв з міс Тротвуд після чаю і тоді він опинився перед нашим будинком.

— Він гуляв?—спитав я.

— Гуляв?—повторив містер Дік.—Стривайте. Дайте мені пригадати. Н... ні, ні, він не гуляв.

Я нетерпляче спитав, що ж він робив.

— Та його там зовсім не було,—сказав містер Дік,—поки він раптом не підвівся за її спиною і не зашепотів. Тоді вона обернулася й знепритомніла, а я стояв нерухомо й дивився на нього, а він пішов геть. Але найдивніша річ, що він завжди того часу ховається в землі і ще десь.

— Чи він справді ховається завжди від того часу?—спитав я.

— Напевно ховається,—відказав містер Дік, суворо похитуючи головою.—І не виходив до вчорашньої ночі. Ми гуляли вчора вночі, і він знову з'явився за її спиною, і я знову пізнав його.

— І він знову налякав мою бабку?

— Вона аж затремтіла,—сказав містер Дік, і зацокотів зубами.—Зблідла. Заплакала! Але слухайте, Тротвуд,—він притулив мене ближче до себе й зашепотів зовсім тихо,—чому це вона дала йому гроші, коли місяць сяяв?

— То, мабуть, жебрак!

Містер Дік похитав головою, ніби рішуче відкидаючи цю думку; кілька разів уперто повторив він:

— Не жебрак, не жебрак, не жебрак, сер!

Далі він розповів, як він побачив з свого вікна пізно вночі, що бабка дала цій особі гроші за садовою огорожею, коли місяць сяяв. Особа ця після того зникла—очевидно, провалилася крізь землю, бо її більше не бачили. А бабка моя поквалливо й потайки повернулася до будинку і навіть була уранці якось не в собі; це дуже вразило містера Діка.

Коли він мені це розповідав, я не мав ніякого сумніву, що невідомий існував тільки в уяві містера Діка, був одним з тих нещасливих принців, які завдавали йому стільки клопоту. Але поміркувавши, я почав думати, що хтось двічі загрожував забрати бідолашного містера Діка спід опіки моєї бабки. А бабка моя, очевидно, змушена була платити викуп за нього. Я встиг дуже прив'язатися до містера Діка і бажав йому добра, тому я чимало налякався. Кожної другої середі хвилювався я, що він може не з'явитися з візитом до мене. Але він незмінно приїздив, сидячи на передку біля кучера—сивоволосий, усміхнений і щасливий; і ніколи вже більше він не згадував про чоловіка, який може налякати мою бабку. Ці середі були найщасливішими днями в житті містера Діка, і я був щасливий разом з ним. Невдовзі він познайомився з усіма вихованцями школи. Хоч він ніколи раніше не брав безпосередньої участі ні в яких іграх, крім паперового змія, але тепер він був надзвичайно зацікавлений всіма нашими розвагами. Часто, затамувавши подих у критичну хвилину, стежив він за всіма рухами хлопців, коли вони перекидалися мармуровими кульками або грали в дзигу. Часто, здираючись на пагорбок, з капелюхом у руках, гукав він

щосили і вимахував руками, коли вихованці школи збиралися перед його очима грати в зайця і хортів. У ці хвилини забував він голову Карла Першого і все, пов'язане з ним. Скільки щасливих годин улітку мав він на майданчику для гри в крикет. Скільки разів у зимові дні траплялося мені бачити, як стояв він на снігу на березі річки і північно-східний вітер віяв на нього. Ніс його синів від морозу, а сам він захоплено стежив, як ми ковзаємося на льоду, і плескав у долоні.

Зате його любили всі вихованці школи, які одноголосно вирішили, що містер Дік—просто великий чоловік на всі дрібні справи. Він вирізував з апельсинних шкоринок такі дивні візерунки, яких не міг би зробити жоден з нас. Він міг зробити човен з усякого матеріалу, навіть з голки. З старих кісток вирізував він шахові фігури, з старих карт робив він римські колесниці; з катушок лагодив він дивні колеса і з старого дроту споруджував чудові клітки. Але найбільшу вправність виявляв він в усяких виробках з мотузків і соломи: ми всі були переконані, що з цих матеріалів містер Дік міг зробити рішуче все, на що тільки здатні людські руки.

Слава містера Діка зростала щодня й незабаром дійшла до самого директора. Якось доктор Стронг закликав мене до кабінету і спитав докладно про містера Діка; я розповів усе, що знав і що чув про нього від бабки. Доктор надзвичайно зацікавився й доручив мені познайомити його з містером Діком, як тільки він приїде в наступну середу. Так я й зробив, і містер Дік негайно завоював прихильність доктора Стронга. Йому навіть дозволено було прямо з'являтися до нашої школи після приїзду з Дувра й чекати кінця ранкових уроків. Від того часу містер Дік, вважаючи себе за найщасливішого з людей, акуратно приходив на шкільне подвір'я о дванадцятій годині й походжав, чекаючи мене, іноді дуже довго, бо в середу ми мали особливо багато уроків. Тут, на подвір'ї пощастило йому познайомитися з гарною молодого дружиною доктора Стронга, яка була весь цей час надзвичайно бліда й рідко виходила з своїх кімнат. Отже, популярність містера Діка дедалі більше зростала і незабаром він дістав дозвіл заходити навіть до класної зали. Тут він завжди сідав в один і той же куток, на один і той же стілець, що був через це названий „Діком“. Сидів він, зітхав і мовчав, схиливши свою сиву голову, і напружено прислухаючись до лекцій учителів. З усього видно було, що містер Дік сповнений глибокої пошани до науки, якої він ніколи не міг зрозуміти.

Цю пошану містер Дік поширив і на доктора, якого він вважав за найдотепнішого й найглибокодумнішого філософа всіх віків. Довгий час містер Дік розмовляв з доктором не інакше, як з непокритою головою. І навіть тоді, коли вони зовсім заприятелювали й гуляли разом у тій частині подвір'я, що ми її називали „Докторовою алеєю“, містер Дік безнастанно стягав капелюха з своєї голови, виявляючи таким чином відданість і пошану до мудрості та знань. Як це трапилось уперше, що доктор Стронг під час цих прогулянок почав читати своєму другові уривки з грецького словни-

ка—ми ніколи не могли довідатись, і ця обставина для всіх нас лишалася нерозгаданою таємницею. Можливо, що спочатку докторові здавалося, ніби він читає сам собі. Так чи так, але це стало їхньою звичкою. Доктор Стронг читав і перечитував; містер Дік, пройнятий тепер гордою свідомістю своєї гідності, слухав, сяючи всім обличчям і вважаючи, безперечно, що грецький словник—наймудріша книжка в світі.

Бачу ніби зараз, як вони походжають туди й сюди перед вікнами нашого класу: доктор читає з люб'язною посмішкою, пояснюючи суть грецьких коренів і вимахуючи руками; містер Дік захоплено слухає, затаївши подих, хоч думки його часом літають в невідомі краї на важких крилах грецьких слів. Це здається мені одним з найкращих видовищ у моєму житті. Здається мені, що коли б вони вічно гуляли так туди й сюди, то світ міг би від цього покращати. Та й справді, тисячі речей, про які гомонить світ, не можуть зробити ні йому, ні мені більше добра.

Агнеса також заприятелювала з містером Діком. Часто заходячи до нашого будинку, познайомився він і з Гіпом. Моя дружба з ним підтримувалася трохи дивним способом. Він приїздив до Кентербері, власне, як мій опікун, але вийшло так, що насправді мені доводилося опікувати й оберігати містера Діка. В усіх випадках, що потребували деяких зусиль розуму, містер Дік питав про мою думку й незмінно робив за моїми порадами. Він глибоко поважав мої високі здібності, які, на його думку, я дістав у спадщину від моєї бабки.

Якось уранці, в четвер, коли перед навчанням я проводжав містера Діка до контори диліжансів, на дорозі зустрівся зо мною Урія і нагадав дану йому обіцянку—відвідати його з матір'ю. Гримасуючи, він додав:

— Але я не сподіваюсь, що ви виконаєте свою обіцянку, мастер Копперфільд! Ми занадто смиренні і вбогі люди!

Досі мені важко було зрозуміти, чи подобався мені Урія, чи зневажав я його. Думки мої вагалися між цими протилежними почуттями, коли я стояв серед вулиці, дивлячись йому в обличчя. Але в усякому разі мені прикро було чути підозри в гордощах, і я відповів, що чекаю тільки запрошення.

— О, якщо так, мастер Копперфільд,—сказав Урія,—і коли ви справді не гребете нашим убожеством, то чи не завгодно вам завітати до нас сьогодні ввечері? Але якщо ви гребете нами, то не турбуйтеся, мастер Копперфільд: ми занадто розуміємо свою нікчемність.

Я відповів, що спитаю про це містера Вікфільда, і якщо він дозволить—у чому я не мав ніяких сумнівів,—то з охотою прийду до них на чашку чаю. Отже, о шостій годині вечора, коли закінчилися заняття в конторі, я заявив Урії, що готовий іти.

— Мати моя дуже пишатиметься, слово честі,—сказав він, коли ми вийшли разом.—Тобто вона пишалась би, якби гордість не була гріхом, мастер Копперфільд!

— Проте, ви не думали про це, сподіваюсь, коли сьогодні вранці гадали, ніби я пишаюсь?—сказав я.

— О, ні, мастер Копперфільд,—відгукнувся Урія.—Повірте моему сумлінню, мастер Копперфільд, зовсім ні. Така думка мені і в голову не приходила. Ми люди нікчемні, вбогі, і зовсім не треба пишатися, щоб гребувати нами. Ми ж бо добре знаємо свою вбогість.

— Ви, здається, дуже пильно вивчаєте юриспруденцію останнім часом,—спитав я, щоб змінити тему розмови.

— Я читаю, мастер Копперфільд, ви маєте рацію; але хіба це можна назвати вивченням?—смирено відповів Урія.—Годинку-другу ввечері та й то уривками—яка тут наука? Я все вивчаю містера Тідда.

— Це, здається, важкувата книжка?

— Для мене дуже важка,—відповів Урія,—але не знаю, чи зда-лась би вона важкою для обдарованої людини.

Потім він почав стукотіти по підборіддю кістлявими пальцями своєї правої руки і додав:

— Бачите, мастер Копперфільд, у містера Тідда є деякі вислови—латинські слова й терміни, що дуже важкі для читача моїх вбогих здібностей.

— А ви хотіли б вчитися латини?—жваво відгукнувся я.—Я готовий вас навчати з задоволенням, бо ми вивчаємо латинь.

— О, спасибі, мастер Копперфільд,—відповів він, похитуючи головою.—Це дуже мило з вашого боку робити мені таку пропозицію, але я занадто нікчемна особа, щоб прийняти її!

— Що за дурниці, Урія!

— Та ви вже пробачте мені, мастер Копперфільд. Я дуже вам вдячний і мені надзвичайно хотілося б учитись латини, але я занадто усвідомлюю свою нікчемність і вбогість. І так уже досить на світі людей, які ладні затоптати мене в болото, що ж буде, коли я ще надумаю ображати їхні почуття, набуваючи знань. Наука—не для мене. Такі люди, як я, мусять знати своє місце. Коли вони хочуть посуватися вперед у житті, то повинні посуватися смиренно, мастер Копперфільд!

Ніколи ще рот його не розтулявся так широко й зморшки на його щоках ніколи не були такими огидними, як у цю хвилину, коли він висипав усі ці істини, увесь час вигинаючись і похитуючи головою.

— Мені здається, що ви помиляєтесь, Урія,—сказав я.—Смію гадати, що міг би вас навчити дечого, коли б ви тільки захотіли вчитись.

— О, щодо цього в мене сумнівів нема, мастер Копперфільд,—відповів він,—і найменших сумнівів! Але ви самі не вбогі, і мабуть не можете добре зрозуміти вбогих і нікчемних людей. Я не хочу гнівати своїх ближніх тим, що матиму деякі знання. Ні, дякую вам. Я для цього занадто вбогий! Ось моя вбога хатина, мастер Копперфільд!

Ми ввійшли в низьку старомодну кімнату, двері з якої відчинялися просто на вулицю, і знайшли там місіс Гіп, яка була справжньою подобою Урії, тільки в зменшеному розмірі. Вона прийняла мене з усіма ознаками крайнього смиренства і попросила в мене дозволу поцілувати свого сина, зазначивши, що при всій своїй мізерії вони щиро люблять, одно одного, а це, як вона сподівалась, не може образити будького. Кімната ця була разом і вітальнею і кухнею. Але не можна сказати, щоб у приміщенні цьому місіс Гіп підтримувала чистоту і охайність. Чайне приладдя стояло на столі, вода кипіла в казані. Над усім цим підносились конторка Урії Гіпа, на якій він писав чи читав увечері. Була тут синя торбина Урії, напхана діловими паперами, які вилазили назовні. Було там кілька книжок, які належали Гіпові, на чолі з „Практичними настановами“ Тідда; у кутку стояв буфет з посудом, а біля нього—кілька стільців. Меблі взагалі були звичайні і кожна їх частина не являла собою нічого незграбного, але в цілому складали вони щось неприємне, незатишне.

Бажаючи, счевидно, довести свою смиренність і вбогість, місіс Гіп усе ще була в чорному вбранні. Хоч багато років минуло від того часу, як помер містер Гіп, але вона все ще була в траурі. Винятком був тільки яскравий очіпок місіс Гіп; але всі інші деталі її вбрання були такі чорні, як і в перші дні після смерті її чоловіка.

— Цей день, мій Урія, назавжди буде записаний на скрижальх нашої пам'яті,—сказала місіс Гіп, готуючи чай;—день, коли нас одвідав мастер Копперфільд.

— Я вже казав, що ви будете такої думки,—підтвердив Урія.

— Коли були б у мене якісь причини бажати, щоб батько лишався з нами,—зазначила місіс Гіп,—то першою причиною було б бажання, щоб він посидів у товаристві мастера Копперфільда сьогодні ввечері.

Я був збентежений цими похвалами; але водночас мені приємно було почувати себе почесним гостем, тому я вирішив, що місіс Гіп— дуже приємна дама.

— Мій Урія,—вела далі місіс Гіп,—довго чекав цього візиту, сер. Він побоювався, що наша вбогість може перешкодити вам прийти сюди, і я поділяла його побоювання. Вбогі ми й смиренні, вбогими й смиреними були ми завжди, вбогими і смиреними залишимось ми назавжди.

— Нащо вам лишатися вбогими, ме'м,—сказав я,—коли вам це не подобається?

— Спасибі, сер,—відказала місіс Гіп.—Ми знаємо своє місце й вдячні за те, що маємо!

Місіс Гіп поволі наблизилась до мене, Урія поволі сів проти мене, і ось вони шанобливо запропонували мені найдобріші страви на столі. Щоправда, великого добору не було в цих стравах, але я зважав на добрі наміри хазяїв, на їх нечувану увагу до мене. Якось почали вони балакати про бабок, і я розповів їм про свою; завели

розмову про батьків і матерів, і я розповів їм про моїх; раптом місіс Гіп згадала про вітчимів, і я почав їй розповідати про свого; щоправда, тут я зупинився, бо бабка моя радила мені мовчати про це. А проте, хіба може ніжна пробка протистояти двом штопорам, хіба може ніжний зуб протистояти двом дантистам? Хіба міг я протистояти Урії та місіс Гіп? Вони робили зі мною, що їм хотілося, вони витягали з мене відомості, яких я зовсім не хотів розповідати. І робили вони це так упевнено, що мені навіть соромно згадати. Тим більше соромно мені, що в пориві юнацької одвертості я навіть пишався їхньою увагою й відчував себе справжнім опікуном шанобливих хазяїв.

Вони дуже любили одно одного: в цьому не було сумніву. Це справило на мене враження, природна річ. Але спритність, з якою один підхоплював те, що говорила інша—це вже було не від природи, а від мистецтва, і цьому я не міг нічого протиставити. Коли нічого вже не можна було витягти з мене відносно мене самого (бо я мовчав, як риба, про життя у Мердстона й Грінбі та про свою мандрівку), вони почали говорити про містера Вікфільда та про Агнесу. Урія кинув м'яч до місіс Гіп, місіс Гіп підхопила м'яч і повернула його Урії. Урія затримав його трохи, потім знову переслав до місіс Гіп, і таким чином перекидали вони м'яч, поки я вже зовсім неспроможний був стежити за ним і цілком заплутався. Та й самий м'яч увесь час змінювався. Спочатку то був містер Вікфільд, потім—Агнеса, потім—благородство містера Вікфільда, потім—мое захоплення Агнесою; потім—обсяг справ містера Вікфільда, його кошти, потім—наше домашнє життя після обіду; потім—вино, яке пив містер Вікфільд, причини, з яких він пив, і шкодування, що він п'є так багато; то те, то інше, то все разом. І хоч увесь час я говорив не дуже часто й лише іноді підбадьорював їх трохи, щоб вони не вбиті були своєю вбогістю і честю мого товариства,—а втім я повсякчасно помічав, що починаю розповідати речі, про які мені не слід було говорити. Бачив це я з того, як моргали тонкі ніздрі Урії.

Почуваючи себе ніяково, я хотів уже був забиратися звідси, коли раптом якась постать пройшла повз двері—двері були відчинені, бо погода була тепла. Постать ця повернулася, зазирнула і ввійшла, голосно вигукнувши:

— Копперфільд, чи це можливо?

То був містер Мікоубер. То був містер Мікоубер з своїм моноклем, зі своїм стеком, у своєму накрохмаленому комірці, у чудовому настрої, то був його люб'язний голос, то був містер Мікоубер у повній красі.

— Мій любий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер, простягаючи мені руку,—це справді—зустріч, розрахована на те, щоб вражати розум почуттям нестійкості й непевності всього людського, коротко кажучи, це цілком надзвичайна зустріч. Гуляючи по цій вулиці, міркуючи про можливість того, що щось обернеться на краще (а цього я тепер дуже сподіваюсь), я раптом бачу, як обертається до мене

юний, але дорогоцінний друг, пов'язаний з найбагатішим на пригоди періодом мого життя; можна сказати з поворотним пунктом мого існування. Копперфільд, мій любий хлопче, як живе?

Не можу сказати—справді, не можу сказати, що я був радий побачити містера Мікоубера саме в цьому місці; а все ж таки я радий був бачити його і щиро потиснув йому руку, розпитуючи про здоров'я місіс Мікоубер.

— Дякую,—відповів містер Мікоубер, за старим звичаєм вимахуючи рукою і ховаючи підборіддя в комірць.—Вона помалу одужує. Близнята більше не смокчуть собі життєві соки з природних джерел... коротко кажучи,—заявив містер Мікоубер в одному з своїх приступів одвертості,—їх відлучили—і місіс Мікоубер тепер супроводжує мене в подорожі. Вона буде щаслива, Копперфільд, відновити знайомство з тим, хто виявив себе в усьому гідним жерцем на священному алтарі дружби.

Я сказав, що буду радий зустрітись з нею.

— Ви дуже добрі,—сказав містер Мікоубер.

Потім він посміхнувся, випростав підборіддя з комірця і озирнувся навкруги.

— Я знайшов свого друга Копперфільда,—люб'язно мовив містер Мікоубер, не звертаючись ні до кого особисто,—не на самоті, але за трапезою в компанії з леді—вдовою і тим, хто, очевидно, є її паростком... коротко кажучи,—заявив містер Мікоубер в новому приступі одвертості,—її сином. Я вважатиму за честь познайомитись з ними.

Більш мені нічого не лишалося за таких обставин, як тільки познайомити містера Мікоубера з Урією Гіпом та його матір'ю; так я і зробив. Вони смиренно вклонились йому, містер Мікоубер сів на стілець і помахав руками якнайввічливіше.

— Кожен друг мого друга Копперфільда,—сказав містер Мікоубер,—може покладатись на мене!

— Ми занадто смиренні та вбогі,—зазначила місіс Гіп,—занадто смиренні—мій син і я,—щоб бути друзями мастера Копперфільда. Він зробив нам честь, попивши чаю з нами, і ми вдячні йому за товариство; так само вдячні ми й вам, сер, за ваше ласкаве зауваження!

— Ме'м,—відказав містер Мікоубер, уклонившись,—ви дуже люб'язні... Так як же йдуть справи у вас, Копперфільд? Все ще працюєте в торгівлі вином?

Мені дуже хотілося скоріше вивести містера Мікоубера звідси. Тримаючи капелюха в руках і, безперечно, дуже почервонівши, я доповів, що тепер я—один із учнів доктора Стронга.

— Учень?—перепитав містер Мікоубер, здивовано підіймаючи брови.—Я неймовірно щасливий почути це. Хоч розум, подібний розумові мого друга Копперфільда,—звернувся він до Урії та місіс Гіп,—не потребує такого догляду, якого він потребував би без своїх знань людей і речей, а все ж таки це багатий ґрунт, що обіцяє рясні плоди... коротко кажучи,—посміхнувся містер Мікоубер в новому

приступі одвертості,—це інтелект, здатний подолати скільки завгодно класичної мудрості.

Урія, поволі потираючи руки, поспішно зігнувся, щоб висловити свою повагу до мене.

— Ходімо побачитися з місіс Мікоубер, сер,—сказав я, щоб якимось витягти звідси містера Мікоубера.

— Коли ви зробите їй цю ласку, Копперфільд,—відповів той, підводячись з місця.—Я не вагаючись заявляю, тут, у присутності наших друзів, що я протягом кількох років протистояв тисковим надзвичайних труднощів.—Я передчував, що він скаже щось у цьому роді, він бо завжди вихвалявся своїми труднощами.—Іноді я підіймався вище своїх труднощів. Іноді ці труднощі...коротко кажучи, збивали мене з ніг. Були часи, коли я виходив проти них з відкритими грудьми; були часи, коли вони переборювали мене своєю переважною кількістю, і я здавався і говорив місіс Мікоубер словами Катона: „Ти маєш рацію, Платоне. Тепер загинуло все! Я більше битися не можу!“ Але в усякі часи мого життя,—вів далі містер Мікоубер,—не відчував я більшого задоволення, ніж розвіюючи своє лихо (якщо смію я назвати цим словом труднощі, які здебільшого походили від ордерів на арешт на два-чотири місяці) в обіймах мого друга Копперфільда!

Містер Мікоубер закінчив свою блискучу промову словами:

— Містер Гіп! Надобраніч! Місіс Гіп! Ваш покірний слуга!

По тому він вийшов разом зо мною, гучно гупаючи чобітьми об брук і наспівуючи по дорозі веселу пісеньку.

Зупинився містер Мікоубер у маленькому готелі; займав він там маленьку кімнатку, перероблену з якоїсь крамнички; і вся вона була просякнута тютюновим димом. Кімната ця, мабуть, містилась над кухнею, бо крізь щілину в підлозі струмив теплий чад жиру, а стіни були вкриті випарами. Безперечно, бар був десь поблизу, бо чути було запах спиртних напоїв і дзенькіт склянок. Тут знайшли ми місіс Мікоубер. Вона лежала на маленькій канапці під малюнком, що зображував баского коня. Місіс Мікоубер лежала головою до каміна, а ногами спиралась на столик з банкою гірчиці на ньому.

Перші слова містера Мікоубера, коли він відчинив двері, були такі:

— Люба моя, дозволь мені представити тобі одного з учнів доктора Стронга.

Згодом я помітив, що хоч містер Мікоубер завжди забував мій вік і становище, але він повсякчасно пригадував, що я був одним з учнів доктора Стронга.

Місіс Мікоубер здивувалась, але дуже зраділа, побачивши мене. Я також був радий бачити її. Обмінявшись щирими привітаннями, ми посідали на канапці.

— Люба моя,—сказав містер Мікоубер,—розкажи Копперфільду, в якому ми зараз перебуваємо стані; безперечно, він хоче довідатись про це. А я тим часом піду почитати газети і об'яви, може щось таки й обернеться на краще.

— Я гадав, що ви тепер у Плімуті, ме'м,—сказав місіс Мікоубер.

— Мій любий мастер Копперфільд,—відповідала вона,—ми справді поїхали до Плімута.

— Щоб жити там постійно,—нагадав я.

— Саме так,—погодилась місіс Мікоубер,—щоб жити там постійно. Але, правду кажучи, талантів у митниці не потребують. Місцевий вплив і зв'язки моєї сім'ї були недостатні, щоб здобути людині з здібностями містера Мікоубера роботу в цьому департаменті. Там не бажають мати людину з здібностями містера Мікоубера. Він тільки підкреслив би нікчемність інших. І крім того,—додала місіс Мікоубер,—я не приховую від вас, мій любий мастер Копперфільд, що коли та частина моєї сім'ї, яка живе в Плімуті, побачила, що містер Мікоубер прибув разом зі мною, з маленьким Вілкінсом і його сестрою та з немовлятами,—вони прийняли його не з такою радістю, якої він міг би сподіватися, щойно визволившись з ув'язнення. Справді, прошепотіла місіс Мікоубер,—це між нами—прийняли нас дуже холодно.

— Який жах!—зауважив я.

— Так,—вела далі місіс Мікоубер.—Справді боляче розчаруватися в людстві, мастер Копперфільд, але мушу повторити, що нас прийняли, безперечно, холодно. Це—безсумнівно! Отже, та частина моєї сім'ї, яка живе в Плімуті, почала сваритися з містером Мікоубером, коли ми не встигли там і тижня прожити.

Я сказав—і так я й думав—що сором цим людям так робити.

— Так чи так, але це трапилось,—продовжувала місіс Мікоубер.—Що могла зробити при таких обставинах людина з душевними властивостями містера Мікоубера. Лишився тільки один вихід. Позичити в цієї частини моєї сім'ї гроші на повернення до Лондона, і повернутися, щоб приносити нові жертви.

— Отже, ви всі знову повернулись, ме'м?—спитав я.

— Ми всі повернулись знову,—відповіла місіс Мікоубер.—Після того я попросила поради в інших частин моєї сім'ї про те, на якому полі краще застосувати свої здібності. Мастер Копперфільд,—почала доводити місіс Мікоубер,—зрозуміла річ, що сім'я з шести осіб, не враховуючи служницю, не може жититися повітрям!

— Безперечно, ме'м,—підтвердив я.

— Думка цих інших частин моєї сім'ї була така,—вела далі місіс Мікоубер,—що містерові Мікоуберові слід негайно звернути увагу на вугілля.

— На що, ме'м?

— На вугілля,—повторила місіс Мікоубер.—На торгівлю кам'яним вугіллям. Зробивши потрібні запити, містер Мікоубер вирішив, що відкриваються широкі перспективи для людини з його талантами в галузі торгівлі вугіллям на річці Медуей. Отже, містер Мікоубер цілком слушно зауважив, що насамперед треба поїхати подивитись на Медуей. Ми приїхали і подивились. Я кажу „ми“, мастер Копперфільд, бо я ніколи,—захоплено вигукнула місіс Мікоубер,—я ніколи не покину містера Мікоубера!

Я пробурмотів щось схвально на адресу таких чудових намірів.
— Ми приїхали,—повторила місіс Мікоубер,—і подивились на Медуей. Моя думка про торгівлю вугіллям на цій річці така: можливо, що вона потребує таланту, але, безперечно, вона потребує капіталу. Щодо таланту, то його містер Мікоубер має, щодо капіталу, то його містер Мікоубер не має. Ми дослідили, мабуть, більшу частину річки Медуей; і думка моя лишилася незмінною. Це дуже близько від цього міста, і містер Мікоубер вирішив, що було б злочином не приїхати сюди й не подивитись на собор. Поперше, дуже цікаво побачити цей собор, а ми його ніколи не бачили, подруге, дуже ймовірно, що щось може обернутися на краще у місті з собором. Ми тут живемо,—вела далі місіс Мікоубер,—уже три дні. Досі ніщо не обернулося на краще; і вас не здивує, мій любий мастер Копперфільд, як це могло б здивувати незнайому людину, довідатись, що ми тепер чекаємо грошового переказу з Лондона, щоб розрахуватися в цьому готелі. Поки не прибуде цей переказ,—зворушено мовила місіс Мікоубер,—я відрізана від свого дому (я маю на увазі найману квартиру в районі Пентонвіль), від мого сина й дочки і від моїх близнят.

Я відчув глибоке співчуття до містера й місіс Мікоубер. Я висловив це містерові Мікоуберу, який саме в цей час повернувся. Додав я, що хотів би мати досить грошей, щоб позичити їм потрібну суму. Відповідь містера Мікоубера виявляла стурбований стан його мозку. Він заявив, стискаючи мені руки:

— Копперфільд, ви—вірний друг! Але коли трапиться найгірше, то жодна людина в світі не залишиться без друга, який зможе позичити бритву.

При цьому жахливому натяку місіс Мікоубер кинулася на шию містерові Мікоуберу й почала благодити його заспокоїтись. Він схлипнув; але майже негайно так підбадьорився, що подзвонив коридорному й замовив гарячий пудинг з нирками і тарілку морських раків на сніданок.

На прощання вони обоє так наполегливо просили мене пообідати з ними перед їхнім від'їздом, що я не міг відмовитись. Але наступного дня я прийти не міг, бо мав багато уроків на вечір. Тому містер Мікоубер згодився завітати до школи доктора Стронга вранці (він мав якесь передчуття, що переказ має прибути першою поштою) і призначити обід на наступний день, якщо так мені буде зручніше. Отже, на завтра мене викликали з класу і я побачив у вітальні містера Мікоубера. Він зайшов повідомити, що обід відбудеться в умовлений час. Та коли я спитав його, чи прибув переказ, він мовчки потиснув мені руку і пішов геть.

Цього вечора, виглянувши з вікна, я здивовано і з деяким незадоволенням помітив, що містер Мікоубер та Урія Гіп рука-об-руку прогулюються по вулиці. Урія смиренно вигинався перед честю, яку роблять йому, а містер Мікоубер аж сявав, опікуючи Урію. Але ще більше я здивувався, зайшовши в призначений час—о четвертій

годині наступного дня—до маленького готелю: містер Мікоубер розповів, що він завітав до дому Урії й випив чарку горілки з місіс Гіп.

— І ось що я вам скажу, мій любий Копперфільд,—заявив містер Мікоубер,—ваш друг Гіп—це такий парубок, що міг би бути генеральним прокурором. Коли б я був знайомий з цим молодим чоловіком у період, коли мої труднощі досягли кризи, то можу тільки сказати, що, мабуть, мої кредитори були б ще більше задоволені.

Я не розумів, як це могло статися, бо містер Мікоубер взагалі нічого не заплатив своїм кредиторам, але не хотілось мені про це розпитувати. Не хотілось мені також казати, що я сподіваюсь на його не занадто велику відвертість з Урією; не наважувався я спитати, чи багато вони розмовляли про мене. Я боявся вразити почуття містера Мікоубера або місіс Мікоубер. Але думки ці довго не давали мені спокою.

Ми чудово пообідали. На стіл подали елегантно гарніроване блюдо риби, філе з телятини, холодний соус, дичину і пудинг. Було там вино, був міцний ель; а по обіді місіс Мікоубер власноручно зварила нам гарячий пунш.

Містер Мікоубер був у цей вечір особливо веселий. Я ніколи не бачив його таким життєрадісним. Обличчя його сяяло від пуншу, ніби покрите лаком. Він раптом розчулився чудовими краєвидами Кентербері й проголосив тост за успіхи цього міста; у тості цьому він зазначив, що місіс Мікоубер і він сам жили тут затишно і зручно і що він ніколи не забуде приємних днів у Кентербері. Після того він проголосив тост за моє здоров'я, і всі ми троє почали згадувати часи нашого знайомства, і в згадках цих знову продали все їхнє майно. Потім я запропонував випити за місіс Мікоубер, вірніше кажучи, я скромно мовив:

— Якщо ви дозволите мені, місіс Мікоубер, то я матиму тепер приємність пити за ваше здоров'я, ме'м!

Тут містер Мікоубер виголосив хвалебний гімн характерові місіс Мікоубер. Він заявив, що вона завжди була його другом, порадником і проводирем і що він радить мені, коли мені прийде час одружитися, взяти собі в подруги життя подібну жінку, якщо тільки можна знайти подібну жінку.

Коли ми випили весь пунш, містер Мікоубер став ще гостиннішим і веселішим. Місіс Мікоубер також звеселилась і ми всі троє заспівали давню шотландську пісню про старого довгого Сайна, який їде в чужі краї. Дійшовши до рядка „Вірний друже, руку дай“, всі ми з'єднали руки над круглим столом; і, співаючи, що ми підемо за „справжнім старим Віллі Воутом“ і найменшої уяви не маючи, що ці слова означають, ми остаточно розчулились.

Одним словом, не могло бути людини веселішої, ніж містер Мікоубер, аж до останнього моменту цього вечора, коли я щиро попрощався з ним і з його милою дружиною. Отже, я зовсім не був підготований одержати о сьомій годині вранці листа від нього,

датованого „9 год. 30 хв.“ минулого вечора, тобто написаного через чверть години після того, як залишив я його. Ось цей лист:

„Мій любий юний друже!

Жереб кинуте—все загинуло. Приховуючи спустошливі турботи під нездоровою маскою сміху, я не розповів вам цього вечора, що нема ніяких надій на переказ. В таких обставинах, що їх однаково принизливо терпіти, принизливо скаржитися на них, принизливо розповідати—я розраховувався з цією установою, давши їм вексель, що має бути сплачений через чотирнадцять днів, у моїй резиденції, в Лондоні, в районі Пентонвіль. По закінченні строку вексель цей не буде сплачений. Результат—розорення. Громова стріла вже летить, дерево мусить упасти!..

Бажаю тільки, мій любий Копперфільд, щоб жалюгідний чоловік, який звертається тепер до вас, був вам пересторогою в житті. Він пише саме з цим наміром, саме з цією надією. Коли б він був певний, що хоч цим буде корисний, то можливо промінь сонця засяяв би в похмурій темряві його дальшого існування—хоч само це існування тепер, принаймні, надзвичайно проблематичне..

Це остання звістка, мій любий Копперфільд, яку ви будьколи одержите від

Зубожілого Вигнанця
Вілкінса Мікоубера“.

Мене так стурбував зміст цього розпачливого листа, що я прямо побіг до маленького готелю, щоб заспокоїти містера Мікоубера. Але на півдорозі я зустрів лондонський дилжанс, на імперіалі якого сиділи містер та місіс Мікоубер. Містер Мікоубер являв собою зразок спокійної радості. Він посміхався, прислухаючись до слів місіс Мікоубер, і в горіхи з паперової торбинки, а з кишені його досить виразно стирчала пляшка. Вони мене не помітили, і, зважаючи на весь стан речей, я вирішив теж не помічати їх. Великий тягар спав з моєї душі, я завернув у завулок, який був найближчим шляхом до школи, і зрештою відчув полегшення, що вони поїхали звідси: хоч я все ж таки дуже любив їх.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ I

КОРОТКИЙ ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

'Шкільні дні мої! Тихо летіло моє життя, нечутно, непомітно — від дитинства до юності. Пригадую тепер ці плинні води, що нині стали сухим річищем, заросли травою. Дайте мені пригадати, чи є там якісь знаки, за якими я міг би відновити рух тих днів.

Ось я сиджу на своєму постійному місці в Кентерберійському соборі, куди ми щонеділі ранком ходили цілою школою: задушливе повітря, сутінки, мрійливе забуття, звучання органу в чорно-білому склепінні галерей та притворів немов на крилах підносять мене над тими днями і заколисують у невиразній дрімоті.

Я вже не останній учень у школі. За кілька місяців посунувся я на кілька місць уперед. Але перший учень усе ще здається мені могутньою істотою, і недосяжними здаються мені головокрутні верховини його вченості. Агнеса каже, що вони не такі вже недосяжні, але я заперечую їй, вона бо не знає, який океан знань містить у собі ця дивовижна істота. Проте, Агнеса вважає, що згодом і я, кволий суперник, зможу посісти його місце. Він не занадто приятелює зі мною, він не опікує мене, як це робив Стірфорс; але я шанобливо поважаю його. Часто думаю я, ким стане цей хлопець, коли закінчить школу доктора Стронга, і яким способом людство зможе знайти гідне місце для нього.

Але хто це вривається в моє життя? То—міс Шепгерд, яку я люблю.

Міс Шепгерд учиться і живе в пансіоні панночок Неттінгелс. Я обожаю міс Шепгерд. Це—маленьке дівча, у короткому жакетику, круглолиця, кучерява. Юні вихованки панночок Неттінгелс теж щонеділі приходять до церкви. Я не можу дивитись у свій молитовник, бо мушу дивитись на міс Шепгерд. Коли співає хор, я чую тільки

голос міс Шепгерд. У молитви я вставляю ім'я міс Шепгерд; я згадую її ім'я разом з іменами членів королівської сім'ї вдома, в своїй кімнаті, я часом мимоволі скрикую в любовній нестямі: „О, міс Шепгерд!“

Деякий час я мучусь сумнівами щодо почуттів міс Шепгерд. Але нарешті доля усміхається мені, і ми зустрічаємось у школі танців. Міс Шепгерд—моя партнерша. Я торкаюсь до рукавички міс Шепгерд і трепет іскрою пробігає по правому рукаву моєї куртки до кінчиків волосся. Я не кажу нічого ніжного міс Шепгерд, але ми розуміємо одно одного. Міс Шепгерд і я живемо, щоб з'єднатись.

Хотів би я знати, чому це я потайки подарував міс Шепгерд дванадцять бразильських горіхів? Ними не можна висловити мої почуття, їх важко запакувати в звичайний мішечок, їх нелегко роздушити, навіть поклавши між двері, і вони масні всередині; але я почуваю, що цей дар прийнятний міс Шепгерд. Я складаю до ніжок міс Шепгерд м'які, ніжні бісквіти і безліч апельсинів. Одного разу в гардеробній кімнаті я цілую міс Шепгерд. О, щастя! І хто б спромігся змалювати мій відчай і обурення наступного дня, коли я прочув, що панночки Неттінгелс покарали міс Шепгерд за те, що вона вивертає носки всередину.

Міс Шепгерд—єдина тема, єдиний образ мого життя. Як зможу я колись розлучитися з нею? Не розумію. А все ж таки якесь охолодження постає між міс Шепгерд і мною. До мене доходять чутки, ніби міс Шепгерд сказала, що мені не слід так залицятися до неї і що вона віддає перевагу мастерові Джонсу. Джонсу! Хлопцеві без усяких заслуг! Провалля між мною і міс Шепгерд зростає. Нарешті, якось удень зустрічаю я всіх вихованок пансіону панночок Неттінгелс на прогулянці. Проходячи повз мене, міс Шепгерд робить гримасу і, сміючись, говорить щось своїй подрузі. Всьому кінець! Любові до гроба прийшов кінець! Міс Шепгерд зникає з ранкових молитов, і королівська сім'я більше не знайома з нею. Я роблю великі успіхи в латинських віршах, але зневажаю шнурки своїх черевиків. Доктор Стронг прилюдно звертається до мене, як до багатообіцяючого юного вченого. Містер Дік шаліє від радості, а бабка переказує мені першою поштою гінею.

Тінь юного м'ясника підводиться, неначе привид голови в шоломі з „Макбета“. Хто він такий, цей юний м'ясник? Він—жах усіх юнаків Кентербері. Поголоска йде, що бичачий жир, яким він мастить собі волосся, додає йому надприродної сили, і що тому він може вийти на бій проти дорослого чоловіка. Це—широколиций юний м'ясник з бичачою шиєю, з товстими червоними щоками, з гострим язиком. Здебільшого він пускає в роботу свій язик, щоб ганьбити юних джентльменів з школи доктора Стронга. Він заявляє прилюдно, що готовий добре всипати всім цим джентльменам. Він називає серед них деяких осіб, і мене в тому числі, яких він може побити однією рукою, прив'язавши другу за спину. Він підстерігає молодших учнів, заставляє їх стукастись головами і кидає мені виклики на людних вулицях. Цього досить, щоб я вирішив вийти на бій проти м'ясника.

Літній вечір, зелена долина, куток біля якогось муру. Тут призначено моє побачення з м'ясником. Зі мною приходять найдобріші з наших учнів; з м'ясником—ще два м'ясники, син трактирника і сажотрус. Умови поединку вироблені, і ми з м'ясником стаємо лицем до лица. Мить—і м'ясник вибиває десять тисяч іскор з мого лівого ока. Ще мить—і я вже не знаю, де стіна, де я, де що... Я ледве можу відрізнити себе від м'ясника, так зчепились ми, товчучи один одного на прибитій траві. Іноді я спроможний побачити м'ясника—скривавленого, але впевненого; іноді я не бачу нічого й сідаю, віддихуючись, на коліно мого секунданта; іноді я несамовито стрибаю на м'ясника і молочу кулаками його обличчя, але це начебто зовсім не турбує його. Нарешті я опам'ятовуюсь, голова моя йде обертом, немов після важкого сну. М'ясник, натягаючи свою куртку, переможно віддається разом з своїми секундантами, двома іншими м'ясниками, сажотрусом і сином трактирника, які вітають його. З усього цього я роблю справедливий висновок, що перемога лишилася за ним.

Мене відводять додому, прикладають мені сире м'ясо до очей, розтирають мене оцетом і горілкою. На верхній губі—біла гуля, губа невтримно пухне. Три-чотири дні я сиджу вдома, вигляд у мене дуже хворобливий. Перед очима моїми ставлять зелений екран, бо я не можу дивитись на світло. Було б мені дуже нудно, коли б Агнеса, мов рідна сестра моя,—не втішала мене, не читала мені. В її товаристві час минає легко й щасливо. Агнеса користується цілковитим моїм довір'ям: я розповідаю їй про м'ясника та про його образливі вихватки проти мене; вона гадає, що мені нічого не лишалось, як вийти на бій проти м'ясника, хоч вона й тремтить при думці, що я бився з ним.

Час зробив своє. Адамс давно вже не перший учень. Адамс закінчив школу так давно, що коли він приходить з візитом до доктора Стронга, то небагато учнів, крім мене, пізнають його. Адамс пішов по судовій лінії, він буде адвокатом і носитиме парик. Здивовано помічаю я, що він—людина звичайніша, ніж мені здавалося, що навіть і на вигляд він не такий уже показний. Він ще не підкорив собі світ. Світ стоїть собі, скільки я можу зрозуміти, так само, як стояв би й тоді, коли б Адамс зовсім не виходив у нього.

Герої поезії та історії нескінченними величними колонами проходять крізь якийсь відрізок часу, і ось—жаданий час настав. Я тепер перший учень. Я поглядаю зверху вниз на ряди учнів, особливо зацікавлений тими з них, які мені нагадують мене самого, коли я вперше прийшов сюди. Начебто не я був тим малюком. Мені здається, що я залишив його десь позаду на життєвому шляху, що я пройшов повз нього, що я ніколи не був ним, що він—не я, а хтось інший, але я завжди думаю про нього і про багатьох йому подібних.

А де ця маленька дівчинка, яку я побачив, уперше прийшовши до містера Вікфільда? Вона теж зникла. Натомість у будинку хазяїнує справжня подоба побаченого мною тоді портрета, а не дитяча подоба його. Агнеса—моя мила сестра, як я називаю її в думках,—

моя порадиця і друг, добрий ангел усіх, хто зазнає її м'якого, ніжнього самовідданого впливу,—стала справжньою жінкою.

Які ще зміни відбулися в мені, крім того, що я виріс, змужнів і набув чимало знань? Я ношу золотий годинник і ланцюжок, перстень на мізинці і довгополий сюртук і вживаю чимало ведмежого жиру—що разом з перснем не промовляє за мій добрий смак. Я, мабуть, закохався? Так. Я обожаю старшу міс Ларкінс.

Старша міс Ларкінс—це не маленька дівчинка. Це—висока, смуглява, чорноока, струнка жінка. Старша міс Ларкінс—не якесь курча; бо ж молодша міс Ларкінс уже далеко не курча, а перша років на три-чотири старша від другої. Старшій міс Ларкінс, очевидно, років тридцять. Любов моя до неї не знає меж.

Старша міс Ларкінс знайома з офіцерами. Жахлива річ—терпіти це! Я бачу, як вони розмовляють з нею на вулиці. Я бачу, як переходять вони на той бік, щоб зустріти її, коли її капелюшок (вона любить яскраві капелюшки) з'являється на вулиці поруч з капелюшком її сестри. Вона сміється, балакає з ними, їй начебто це подобається. Я й сам витрачаю чимало часу на прогулянки, сподіваючись зустріти її. Коли мені щастить вклонитись їй раз на день (я маю право кланятись їй, бо знайомий з містером Ларкінсом)—я щасливий. Іноді вона теж киває мені. Коли є справді правосуддя в світі, то воно має чимсь віддячити за неймовірні муки, які я переживаю в ніч великого балу, на якому—знаю!—старша міс Ларкінс танцюватиме з військовими.

Любов позбавляє мене апетиту, і змушує мене і в будень носити мій найновіший шовковий галстук. Мені не лишається іншої втіхи, як тільки одягати найкращі костюми і кілька разів на день чистити черевики. Тоді, здається мені, я буваю більш гідним старшої міс Ларкінс. Все, що належить їй, або якимось стосується до неї—річ неоціненна для мене. Містер Ларкінс (суворий старий джентльмен з подвійним підборіддям, сліпий на одне око) надзвичайно цікавить мене. Коли я не можу зустріти його дочку, я йду туди, де сподіваюсь зустрітись з ним.

— Як ви себе почуваєте, містер Ларкінс?—кажу я,—чи в доброму здоров'ї ваша дружина і вся ваша шановна сім'я?

Натяк цей мені здається таким прозорим, що мимоволі я червонію.

Дуже непокоїть мене мій юний вік. Та що з того, що мені сімнадцять років, що це дуже мало для старшої міс Ларкінс? Аджеж незабаром мені буде двадцять один рік. Я регулярно прогулююся вечорами перед будинком містера Ларкінса. Я роблю це, хоч до глибини душі боляче мені бачити, як входять туди офіцери, як розмовляють вони у вітальні, де старша міс Ларкінс грає на арфі. Два чи три рази я навіть наважився з сентиментально-закоханим виглядом блукати навколо будинку, після того, як усі Ларкінси полягають спати. Я намагаюсь угадати, де вікно спальні старшої міс Ларкінс; (згодом я довідався, що це вікно з спальні містера Ларкінса). Я мрію, щоб спалахнула пожежа, щоб довкола стояла злякана юрба, щоб я, розштовхавши людей, підніс до її вікна драбину, виніс

кохану мою на руках, повернувся б за чимсь, що забула вона в кімнаті, й загинув би в полум'ї. Любов моя безкорислива, мені досить тільки показати себе героєм перед міс Ларкінс і вмерти. Але іноді фантазія моя буває веселіша. Одягаючись (це в мене забирає дві години) перед великим балом у Ларкінсів (про нього я мріяв три тижні), я втішаю свою фантазію чудовими образами. Я уявляю, що насмілюся попросити міс Ларкінс бути моєю дружиною. Я уявляю, що міс Ларкінс схилила голову мені на плече і каже: „О, містер Копперфільд, чи смію вірити я своїм вухам?“ Уявляю, як містер Ларкінс чекає на мене наступного ранку і каже: „Мій любий Копперфільд, дочка моя розповіла мені все. Юність не може бути перешкодою. Ось вам двадцять тисяч фунтів стерлінгів!“ Уявляю, як бабка моя благословляє нас, а містер Дік і доктор Стронг—свідками на шлюбній церемонії.

Я входжу до чарівного будинку. Там—свічки, балачки, музика, квіти, офіцери (з сумом помічаю я їх) і старша міс Ларкінс—диво краси. Вона одягнена в блакитне вбрання, і в зачісці в неї блакитні квіти—незабудки. Та хіба ж їй треба носити незабудки, хіба ж можна забути її? Це вперше запросили мене до товариства дорослих, і я трохи ніяковів. Ні з ким я тут не знайомий як слід, ніхто начебто не хоче розмовляти зі мною, крім містера Ларкінса, що запитує мене, як почувують себе мої шкільні товариші. Про це йому не слід було б запитувати, я прийшов сюди не для того, щоб мене ображали.

Деякий час нерішуче стою я в дверях, прикипівши очима до богині мого серця, та ось вона наблизилась до мене—старша міс Ларкінс!—і люб'язно запитує, чи я танцюю.

Уклонившись, я белькочу:

— З вами, міс Ларкінс!

— Більше ні з ким?—запитує міс Ларкінс.

— Я не матиму приємності від танців з будьким іншим.

Міс Ларкінс сміється й червоніє (принаймні, мені здається, що вона червоніє). Вона каже:

— Через один танець, я буду дуже рада.

Час цей надходить.

— Це, здається, вальс,—непевно зазначає міс Ларкінс, коли я підходжу до неї.—Ви танцюєте вальс? Якщо ні, то капітан Бейлі...

Але я таки танцюю вальс, і навіть досить непогано, тому беру міс Ларкінс за руку. Я рішуче відводжу її від капітана Бейлі. Він чуває себе нещасним, не маю сумніву в цьому. Але мені байдуже. Я теж колись чував себе нещасним. Я танцюю вальс із старшою міс Ларкінс! Не знаю, де я, серед кого, як довго триває цей танець. Знаю тільки, що пливу в надхмарних висотах з блакитним ангелом у блаженній нестямі. Нарешті, бачу я себе вкупі з нею у маленькій кімнатці, на каналці. Їй подобається квітка (крапчаста японська камелія, ціною в півкрони) в моїй петлиці. Я віддаю їй квітку, кажучи:

— Я прошу незрівняну ціну за неї, міс Ларкінс.

— Невже? Чого ж ви просите?—відповідає міс Ларкінс.

— Одну з ваших квіток, щоб я міг зберігати її, як скупий береже золото.

— Ви—сміливий хлопець,—каже міс Ларкінс.—Маєте!

Не без задоволення дає вона мені квітку. Я прикладаю незабудку до своїх вуст, а потім ховаю її на грудях. Міс Ларкінс, сміючись, бере мене під руку й говорить:

— А тепер відведіть мене до капітана Бейлі.

Я все ще охоплений спогадами про цю чудесну розмову і наш вальс, коли вона повертається до мене під руку з якимсь незграбним, літнім джентльменом, що цілий вечір грав у віст. Вона каже:

— О! Це—мій сміливий друг. Містер Чистел хоче познайомитися з вами, містер Копперфільд.

Я відразу розумію, що він—друг сім'ї, і дуже радий познайомитися з ним.

— Хвалю ваш смак, сер,—говорить містер Чистел.—Він промовляє на вашу користь. Гадаю, вас не дуже цікавить хміль; але я, бачите, вирощую чимало хмелю, і якщо колись захочете приїхати в наші краї—поблизу Ешфорда—і завітати до нас, то ми будемо дуже раді, лишайтесь в нас так довго, як вам це сподобається.

Я палко дякую містерові Чистелу, ми тиснемо один одному руки. Мені здається, що я бачу дивний сон. Ще раз танцюю я вальс із старшою міс Ларкінс. Вона говорить, що я танцюю добре. Я йду додому зовсім очманілий від блаженства, і цілу ніч сниться мені, що я танцюю вальс, обнявши блакитний корсаж моєї богині. Після того кілька днів я тільки й роблю, що пригадую той вечір. Але я не можу побачити її ні на вулиці, ні вдома. Втішаюсь я священним даром—зів'ялою квіткою.

— Тротвуд,—каже Агнеса якимось по обіді.—Як ви думаєте, хто виходить заміж завтра? Хтось, кого ви дуже любите.

— Не ви, сподіваюсь, Агнеса?

— Ні, не я!—Вона підвела своє привітне обличчя від нот, що їх вона переписувала.—Чуєте, тату? Не я, а старша міс Ларкінс.

— За... за капітана Бейлі?—в мене ледве вистачає сили на це запитання.

— Ні, зовсім не за капітана. За містера Чистела, власника плантацій хмелю.

На тиждень-два я в смутку забуваю все на світі. Знімаю перстень, одягаюсь у найгірші костюми, не вживаю більше ведмежого жиру, і часто сумую над зів'ялою квіткою колишньої міс Ларкінс. Згодом мені трохи набридає таке життя, м'ясник знову кидає мені виклик, я забуваю квітку, виходжу на бій з м'ясником і перемагаю його.

Оце, та ще нова поява персня на моєму мізинці і знов таки помірне вживання ведмежого жиру є останніми в моїх спогадах етапами на шляху до вісімнадцятого року мого життя.

ОГЛЯДАЮСЬ І РОБЛЮ ВІДКРИТТЯ

Не знаю напевно, радів я чи сумував, коли закінчились мої шкільні дні і настав час покинути заклад доктора Стронга. Я був там дуже щасливий, глибоко поважав доктора, і всі відзначали мене в цьому маленькому шкільному світі. З цих останніх міркувань я жалкував за школою, але з інших причин—радів, що покидаю її. Мене вабили оповиті туманом перспективи. Мені хотілося швидше стати самостійним чоловіком, бачити і робити чудові речі, добиватись успіхів на життєвій арені. Таку владу мали ці мрії над моїм юнацьким розумом, що я покинув школу без жалю, цілком природного в подібних обставинах. Ця розлука не справила на мене такого враження, як інші розлуки. Даремно намагаюсь я пригадати будьякі подробиці: нічого особливого не виринає в моїх спогадах. Очевидно, широкі перспективи, які відкривались передо мною, зовсім запаморочили мене. Майже марно минулись досвід і спостереження, що їх я зібрав у дитинстві; я дивився на життя, як на чарівну казку, яку мені доводилось починати читати.

Ми з бабкою часто міркували про те, якій професії маю я себе присвятити. Більше року намагався я знайти задовільну відповідь на її настійне запитання—„ким я хочу бути?“ Але ніяк не міг я знайти в собі прихильності до чогось особливого. Коли б я знався на навігаційній науці, то з найбільшою охотою прийняв би командування швидкохідним кораблем і вирушив би в подорож навколо світу, укриваючи себе славою далеких мандрів і великих відкриттів. Але на це треба було багато грошей і, відкидаючи цю принадну думку, я хотів вдатися до якогось іншого діла, що не занадто обтяжувало б гаманець моєї бабки. Хай буде що буде: в усякому разі я намагатимусь виконувати свої обов'язки.

Містер Дік незмінно був присутній при наших нарадах, фізіономія його тоді була пройнята надзвичайною глибокодумністю. Тільки один раз висловив він свою думку; та й у цьому випадку (не знаю вже, що прийшло йому в голову) він раптом запропонував, щоб я зробився „мідником“. Моя бабка сприйняла цю пропозицію так гнівно, що він ніколи більше не наважувався висловлювати свою думку. При всіх дальших розмовах він сидів мовчки і тільки дзеленчав грошима в своїй кишені.

— Трот, ось що я тобі скажу, мій любий,—сказала бабка одного різдвяного ранку, коли я вже залишив школу.—Ми все ще не можемо розплутати цей вузол, а ухвалювати щось нам треба, і ухвали приймати обережно, щоб не помилитись. Тому я гадаю, що нам треба мати деякий перепочинок. Тим часом, ти можеш подивитись на речі з нового погляду, не як школяр.

— Спробую, бабусю!

— Здається мені,—вела далі бабка,—що невелика зміна місць, маленька подорож придасться тобі для того, щоб рішуче зважити свої перспективи. Чи не хочеш ти тепер трохи поїздити? Скажімо, чи не хотів би ти поїхати на старі місця і побачити цю... цю неймовірну жінку з диким ім'ям,—сказала бабка, потираючи носа, вона бо ніколи не могла цілком пробачити Пеготті її ім'я.

— Краще цього, бабусю, ви нічого не могли б вигадати.

— Гаразд,—сказала бабка,—це добре, бо мені теж подобається така думка. Цілком природно і розумно, що вона й тобі подобається. І я певна: що б ти не робив, Трот, ти завжди робитимеш природно і розумно.

— Сподіваюсь, бабусю.

— Твоя сестра—Бетсі Тротвуд,—мовила далі бабка,—була б найрозсудливішою і найрозумнішою дівчиною. Ти намагатимешся бути гідним твоєї сестри? Правда ж?

— Я сподіваюся, що буду гідним вас, бабусю. Цього буде досить для мене.

— Добре, що та бідолашна дитинка, твоя мати, не дожила до цього часу,—сказала бабка, ніжно поглядаючи на мене,—інакше б вона так пишалась тепер своїм сином, що її голівонька зовсім запаморочилася б (бабка моя завжди шукала пробачення своїй прихильності до мене, алегорично вказуючи на мою бідолашну матір).—Боже мій, Тротвуд, як ти мені нагадуєш її!

— Сподіваюсь, що це приємні спогади, бабусю?—спитав я.

— Він такий схожий на неї, Дік,—з притиском мовила моя бабка,—він такий схожий на неї! Точнісінько такий, як вона була в той вечір, коли в неї почались пологові муки. Клянусь, він такий схожий на неї, як дві краплини води.

— Та невже?—спитав містер Дік.

— Він і на Давіда схожий,—рішуче сказала моя бабка.

— Він дуже схожий на Давіда!—підтвердив містер Дік

— Але я хотіла б, Трот,—продовжувала бабка,—я хотіла б, щоб ти був твердим, сильним хлопцем. Я говорю не про фізичний твій стан, а про моральний. Фізично ти розвинувся дуже добре. Хотіла б, щоб ти був добрим міцним хлопцем, з твердою волею. Рішучим,—сказала бабка, струшуючи чепчиком і стискаючи руку в кулак.—рішучим, хлопцем з характером, Трот. З таким міцним характером, щоб ніхто не міг на тебе погано вплинути. Ось яким я хочу бачити тебе. Таким і слід було бути твоєму батькові, і твоїй матері, і тоді для них було б краще.

Я відповів, що намагатимусь стати таким, яким вона хоче бачити мене.

— А щоб ти міг помалу при звичаїтись до самотійного життя,—сказала бабка,—я виряджу тебе самого в мандри. Спочатку мені хотілося, щоб містер Дік поїхав з тобою. Але, добре поміркувавши, я вирішила залишити його тут, щоб він оберігав мене. Містер Дік на хвилину зажурився. Але обличчя його знову проясніло, коли він почув, що матиме честь захищати й оберігати найчудовішу жінку в світі.

— До того ж,—додала бабка,—йому треба закінчити мемуари.

— О, безперечно,—поспішно відгукнувся містер Дік.—я збираюсь, Тротвуд, негайно завершити їх... Справді, треба їх негайно завершити. А потім ми їх віддамо до друку, знаєте, і тоді...—Містер Дік зробив довгу паузу,—і тоді ми зваримо великий казан риби!

Виконуючи заздалегідь намічений план, бабка незабаром забезпечила мене гарненьким гаманцем з грошима і ніжно вирядила в експедицію. Прощаючись, бабка дала мені кілька добрих порад і безліч поцілунків. Вона повторила, що мета моєї подорожі—побачити світ, поміркувати як слід. Тому вона радила мені зупинитися на кілька днів у Лондоні, якщо це подобається мені,—чи по дорозі до графства Суффольк, чи на зворотному шляху. Коротше кажучи, я був вільний робити що завгодно протягом трьох тижнів чи місяця. Єдиними умовами поставлено мені було—мислити й спостерігати, а також писати докладні листи додому тричі на тиждень.

Спочатку поїхав я до Кентербері—попрощатися з Агнесою і містером Вікфільдом (я ще навіть не відмовився від своєї кімнатки в їхньому будинку) та з добрим доктором. Агнеса дуже зраділа, побачивши мене і сказала мені, що будинок став якийсь не такий після мого від'їзду.

— Безперечно, я і сам став якийсь не такий, виїхавши від вас,—відповів я.—Без вас мені начебто не вистачає правої руки. Скажу навіть більше, я наче загубив не руку, а голову і серце. Кожен, хто знає вас, радиться з вами і керується вашими вказівками, Агнесо.

— Кожен, хто знає мене, псує мене компліментами, здається,—відказала вона, усміхаючись.

— Ні. Ви ж не така, як усі інші. Ви така добра, така лагідна. У вас такий благородний характер, все, що ви робите, є завжди справедливе.

— Ви так говорите про мене,—з милим сміхом перепинила мене Агнеса,—ніби я—колишня міс Ларкінс.

— Ну, що ви, Агнесо! Нечесно зловживати моїм довір'ям,—відказав я, червоніючи при згадці про мою блакитну володарку серця.—Але все одно я довірятиму вам, Агнесо. Я ніколи не втрачу мого довір'я до вас. Як трапиться мені якась біда, або я закохаюся, я завжди вам розповідатиму, якщо дозволите,—навіть якщо трапиться мені закохатися серйозно.

— Ну, ви завжди закохувалися серйозно!—знову розсміялася Агнеса.

— О! то були дитячі, школярські уподобання!—відповів я, теж сміючись, але не без ніяковості.—Часи тепер не ті, і, мабуть, настане пора, коли я буду страшенно серйозний. Дивує мене, що ви самі досі не закохалися серйозно, Агнесо.

Агнеса знову розсміялася і похитала головою.

— О, я знаю, що ви не закохані,—бо коли б це з вами трапилось, то ви розповіли б мені. Або, принаймні,—зазначив я, помігивши легке збентеження на її обличчі,—ви дали б мені змогу самому

зрозуміти це. Але я не знаю нікого, хто гідний був би любити вас, Агнесо. Це мусить бути чоловік благороднішого характеру і взагалі куди цінніший, ніж усі, кого я бачив тут,—тільки тоді я дам свою згоду. Надалі я пильно стежитиму за всіма вашими поклонниками; і будьте певні, що ставитиму високі вимоги до того, кого ви вшануєте своєю увагою.

У напівжартівливих, напівсерйозних визнаннях, ми далеко відійшли від наших колишніх по-дитячому дружніх відносин. Але раптом Агнеса пильно глянула на мене і сказала зовсім іншим тоном:

— Тротвуд, я хотіла дещо спитати вас, бо мабуть не скоро матиму нагоду ще поговорити з вами. Та й нікого іншого, я б, звичайно, про це не питала. Чи не помітили ви, як змінився тато?

Я справді спостеріг це, і часто питав себе, чи помічає це й вона. Мабуть, вона прочитала відповідь на моєму обличчі, бо на хвилину опустила вії і я помітив на них сльози.

— Що ж ви помітили, скажіть мені?—тихо проказала вона.

— Я гадаю... можна мені бути зовсім одвертим, Агнесо, бо я його дуже люблю?

— Так,—сказала вона.

— Я гадаю, що йому шкодить та звичка, яка вкоренилася в ньому за останні часи. Він часто буває дуже нервовий, чи то мені тільки здається...

— Ні, то не тільки здається,—сказала Агнеса, похитуючи головою.

— Рука його тремтить, мова уривається, в очах з'являється якийсь дикий вираз. Я помітив, що в таких випадках, коли він зовсім не в настрої, його здебільшого викликають в якихнебудь справах.

— Це робить Урія,—сказала Агнеса.

— Так, а тато ваш, почувавши себе неготовим до справ, не розуміючи в цей час нічого, гнівається на себе, впадає в цілковитий розпач; і наступного дня йому стає гірше, потім ще гірше, аж поки він стає зовсім змученим і втомленим. Хай вас не тривожать мої слова, Агнесо, але я одного разу побачив, як він, будши в такому стані, поклав голову на стіл і заплакав, мов дитина.

Вона швидко і легко торкнулась пальцем до моїх уст і миттю пішла до дверей назустріч батькові. Зворушливий був вираз її обличчя, коли вона обняла батька і вони обое глянули на мене. В прекрасних очах її світилась безмежна ніжність до батька, вдячність за всі його піклування і любов, разом з тим в її очах трепетало благання до мене поводитися з ним завжди ніжно, і навіть думки лихої про нього не допускати! Вона пишалась ним і разом з тим журилась і турбувалась за нього. Бачив я, що вона сподівається цього і від мене. Ніякі слова не могли мене зворушити більше, ніж цей її погляд.

Ми мали пити чай у доктора. Прийшовши туди, ми побачили біля каміна доктора, його юну дружину та її матір. Доктор, вважаючи мою невеличку подорож мало не мандрівкою до Китаю, прийняв мене, як почесного гостя; він наказав покласти у вогонь ціле поліно, щоб при світлі каміна краще побачити обличчя свого колишнього учня.

— Я тепер уже небагато бачитиму нових юних облич, Вікфільд,— сказав доктор, гриючи руки.— Я стаю ліним і хочу відпочити. Через шість місяців я випущу з школи всіх своїх юнаків і почну спокійніше життя.

— Ви про це говорите вже років десять, доктор,— відповів містер Вікфільд.

— Але тепер я збираюсь це зробити,— відказав доктор.— Мій перший помічник заступить мене— кінець-кінцем я кажу це серйозно. Визв'яжете нас контрактом, та глядіть, міцніше зв'яжіть, немов пару шахраїв.

— Та ще доглянути, щоб вас при цьому не обшахраювали, еге ж?— сказав містер Вікфільд,— а це ж легко могло статись, коли б ви укладали контракт самі. Ну що ж? Я готовий до послуг. У моїй професії трапляються і гірші справи, ніж ця.

— І тоді мені залишиться тільки одна праця,— з усмішкою додав доктор,— мій словник; та ще другий контракт— Енні.

Містер Вікфільд глянув на дружину доктора, а вона— здалось мені— спробувала уникнути його настирливого погляду. По короткому мовчанні містер Вікфільд сказав:

— Здається мені, прибула пошта з Індії.

— Між іншим, і листи від містера Джека Мелдона!— сказав доктор.

— Справді?

— Бідолашний Джек!— сказала місіс Мерклгем, похитуючи головою.— Цей жахливий клімат. Там живуть, казали мені, немов на купі піску під запалювальним склом! Хлопець був на вигляд міцний, але то тільки здавалось. Любий мій доктор, духом він сильний, але тілом кволий. Енні, люба моя, мабуть добре пригадуєш, що твій кузен ніколи не був міцним; зовсім не те, знаєте, що називається „здоровило“,— місіс Мерклгем патетично оглянула нас усіх,— я пам'ятаю його від тих часів, коли моя дочка і він були дітьми і цілими днями гуляли вкупі.

Енні нічого не відповіла на це звернення.

— Чи означають ваші слова, ме'м, що в містера Мелдона якась недуга?— спитав містер Вікфільд.

— Недуга?— відгукнувся Старий Солдат.— Мій любий сер... в нього все на світі.

— Крім здоров'я?— допитувався містер Вікфільд.

— Крім здоров'я, авжеж!— відказав Старий Солдат.— Без сумніву, він зазнав жахливих сонячних ударів, тропічних пропасниць, і гарячки, і всяких хвороб, які тільки можна собі уявити! А щодо його печінки,— жалісно проказав Старий Солдат,— то її він, безперечно, втратив, як тільки потрапив туди.

— Він пише про все це?— спитав містер Вікфільд.

— Пише? Мій любий сер,— відказала місіс Мерклгем, похитуючи головою і віялом,— ви погано знаєте мого бідолашного Джека Мелдона, якщо ставите такі запитання. Пише про це? Він цього не зробить. Не зробить, хоч би ви прив'язали його до копит чотирьох диких коней!

— Мамо!—спробувала місіс Стронг перепинити її.

— Енні, люба моя—відказала їй мати,—раз назавжди я мушу просити тебе не перебивати мене, якщо тільки не збираєшся підтвердити мої слова. Ти знаєш не гірше за мене, що твій кузен Мелдон дозволив би скоріше прив'язати себе до копит скількох завгодно диких коней—та чому тільки чотирьох? я *не хочу* обмежуватись чотирма!—восьми, шістнадцяти, тридцяти двох коней, скоріше, ніж напише щонебудь таке, що може розбити плани доктора!

— Плани Вікфільда,—спробував виправдатись доктор, благально дивлячись на свого порадника,—тобто, наші спільні плани. Я сказав—за кордоном чи на батьківщині.

— А я сказав,—похмуро додав містер Вікфільд,—за кордоном. Я радив послати його за кордон. Я за це відповідаю.

— О! відповідаєте!—вигукнув Старий Солдат.—Все робилося з найкращою метою, любий мій містер Вікфільд; все робилося з найкращою, найблагороднішою метою, ми це знаємо. А якщо цей любий хлопець не може жити там, то він там жити не може. А якщо він не може там жити, то він там помре, перш ніж розіб'є плани доктора. Я його знаю,—мовив Старий Солдат, обмахуючись віялом, в якомусь пророчому натхненні,—і я знаю, що він там помре, перш ніж розіб'є плани доктора.

— Гаразд, гаразд, ме'м,—привітно мовив доктор,—я не так уже міцно тримаюсь своїх планів, я їх можу сам розбити. Я можу натовмість виробити якісь інші плани. Якщо містер Джек Мелдон повернеться додому через поганий стан здоров'я, ми не допустимо, щоб він поїхав назад і спробуємо добре влаштувати його в цій країні.

Місіс Мерклгем так розчулилась цією благородною промовою, (що й казати, вона зовсім не сподівалась цього і не робила ніяких спроб повернути на це розмову!), що спромоглась тільки сказати, що вона не помилилась у докторові, та кілька разів поцілувати своє віяло і похлопати ним доктора по руці. Потім вона почала мило докоряти своїй дочці Енні за те, що та не дуже радіє, коли такі щедроти сиплються заради неї на спільника її дитячих пустощів. Далі шановна пані розважила нас кількома подробицями про інших високодостойних членів своєї сім'ї, що їх бажано було б поставити на їхні високодостойні ноги.

Увесь цей час її дочка Енні і слова не вимовила, ні разу не підвела очей. Увесь цей час містер Вікфільд не спускав очей з місіс Стронг, яка сиділа поруч з Агнесою. Мені здавалось, що він ні на кого не звертав уваги і стежив тільки за молодою жінкою. Потім він спитав, що саме писав містер Джек Мелдон про себе і до кого це він писав.

— Ось його лист,—сказала місіс Мерклгем, беручи в руки папірця, що лежав на каміні над докторовою головою,—любий хлопець пише самому докторові... де це місце? О!—„На жаль, мушу повідомити вас, що здоров'я моє в дуже поганому стані і я боюсь, що змушений буду на деякий час повернутись додому, бо в цьому єдина надія

одужати¹. Все ясно, бідолашний хлопчик! Єдина його надія одужати! Але в листі до Енні сказано ще ясніше. Енні, покажи мені ще раз того листа.

— Не тепер, мамо,—тихо попросила та.

— Люба моя, справді ти буваєш у деяких питаннях найсмійнішою істотою в світі,—відказала їй мати,—ти напрочуд холодно ставишся до потреб твоєї рідні. Ми, мабуть, ніколи й не почули б про цей лист, якби я сама не спитала. Хіба це ти звеш, люба моя, довір'ям до доктора Стронга? Дивуюсь тобі, справді!

Енні довелось показати листа; передаючи папірець старій леді, я помітив, як тремтіла рука, що так неохоче подавала лист.

— А тепер подивимось,—сказала місіс Мерклгем, прикладаючи до очей лорнет,—де воно, це місце?.. „Спогади про старі часи, моя наймиліша Енні“—і таке інше..“ Це не тут. „Милий старий проктор¹“—про кого це він? Боже мій, Енні, як нерозбірливо пише твій кузен Мелдон, і яка я дурна!—„Доктор“, звичайно. Ах, справді, милий! Тут вона знову поцілувала своє віяло й помахала ним на доктора, який щасливо й задоволено дивився на всіх нас. Аж нарешті, знайшла я це місце. „Може ви здивуєтесь, почувши це, Енні...“—ні, правду кажучи, бо знаємо, що він ніколи справді не був міцним; а що я оце казала?—„але я пережив так багато в цьому далекому краї, що вирішив якнайшвидше покинути його; взяти відпустку з огляду на хворобу, якщо вдасться. А якщо не вдасться, то зовсім піти у відставку. Неможливо й змалювати все те, що я тут пережив і переживаю“. І коли б не рішуче слово цієї найкращої людини,—продовжувала місіс Мерклгем, знову грайливо погрозивши докторові віялом і згорнувши листа,—то неможливо було б змалювати мої страждання при думці про це.

Містер Вікфільд ні слова не сказав, хоч стара леді допитливо дивилася на нього, немов чекаючи коментарів до цих звісток. Юрист уперто мовчав, втопивши очі в підлогу. Він сидів так і потім, коли всі говорили про інші речі; тільки іноді задумливо поглядав він на доктора або на його дружину, або на них обох.

Доктор дуже любив музику. Агнеса співала дуже ніжним і виразним голосом, а місіс Стронг співала не згірш. Вони вдвох проспівали нам дует, зіграли в чотири руки, словом влаштували нам справжній концерт. Але я звернув увагу на дві речі: поперше, хоч збентеженість Енні швидко зникла, але якесь відчуження між нею і містером Вікфільдом зростало дедалі більше; подруге, містерові Вікфільдові начебто не подобалась дружба між Енні і Агнесою; він стурбовано стежив за ними. І саме тоді, мушу визнати, мене почала тривожити згадка про те, що я бачив у ніч від'їзду містера Мелдона. Невинна краса її обличчя почала мені здаватись не такою вже невинною; я почав ставитись до неї з недовір'ям, і дивлячись на Агнесу поруч

¹ Проктор—титул старшого університетського чиновника або повіреного в церковному суді (консисторії).—*Ред.*

з Енні, я з тривогою думав, що не слід би їм так приятелювати. А проте, обидві юні жінки здавалися такими щасливими, що цілий вечір пролетів, мов одна година. Закінчилась ця вечірка випадком, який я добре запам'ятав. Вони прощались. Агнеса збиралась обняти і поцілувати Енні, коли раптом містер Вікфільд, ніби випадково, став між ними і швидко повів за собою Агнесу. І тоді я побачив на обличчі місіс Стронг той самий вираз, що вразив мене, коли я увійшов до кабінету доктора вночі після від'їзду містера Мелдона.

Сказати не можу, яке враження справило це на мене. Ніколи більше не міг я відділити її від цього погляду, ніколи більше не міг я уявити собі невинний вираз її обличчя. Погляд її ніби гнався за мною, коли я йшов додому. Здавалось мені, що над докторовим будинком нависла чорна хмара. Пошана до його сивини приправлена була жалем, що він довіряв тим, хто зраджує його, і гнівом проти тих, хто робив йому зло. Невиразна тінь великої ганьби і кривди плямою впали на місце моїх дитячих ігор і праці. З сумом і неприємним почуттям згадую я тепер старі широколисті алое і зелений моріжок для ігор, і кам'яні урни, і алею, по якій любив гуляти доктор Стронг, і урочисті дзвони Кентерберійського собору. Немов якийсь лихий вітер розбурхав священну тишу мого дитинства і розвіяв по світу честь і мирність цієї оселі.

Але вранці я мав прощатися з Агнесою, і ні про що інше вже думати не міг. Звичайно, я незабаром знову буду тут. Може, ще часто спатиму я в своїй старій кімнаті. Але ніколи вже я не житиму там постійно, минулися старі часи. З важким серцем зібрав я свої книжки і костюми, які мали піти багажем до Дувра. Я не хотів, щоб Урія Гіп помітив мій настрій. А він так старанно допомагав мені укладатися, що я мимоволі подумав, ніби він надзвичайно радів моему від'їздові.

Так чи так, але я попросився з Агнесою та її батьком з досить байдужим виглядом,—бо саме так на мою думку мусить поводитись цілком дорослий чоловік,—і зайняв місце на імперіалі лондонського диліжанса. Душа моя була сповнена ніжності і всепрощення; я навіть хотів кивнути моему старому ворогові-м'яснику та кинути йому п'ять шилінгів на випивку. Але він з таким неприступним виглядом рубав тушу перед вікном своєї крамниці, і, крім того, обличчя його так мало прикрашувала втрата переднього зуба, вибитого якраз мною, що я вирішив краще не робити таких спроб.

Як виїхали ми на шлях, то всі зусилля я докладав до того, щоб здаватись кучерові якнайдорослішим і говорити якомога грубішим голосом. Хоч це було мені дуже незручно, але що поробиш, грубий голос здавався мені невід'ємною прикметою дорослого чоловіка.

— Ідете погуляти, сер?—спитав кучер.

— Так, Вільям,—відповів я поблажливо (ми з ним були знайомі),—їду до Лондона. А потім зазирну до Суффолька.

— Збираєтесь пополювати, сер?—спитав кучер.

Він знав не гірше за мене, що о цій порі полювати в Англії можна було б з таким самим успіхом, як бити китів; і все ж таки мені приємно було почути це.

— Не знаю ще,—сказав я так, ніби ще не подумав про це,—чи схочеться мені полювати, чи ні.

— Чув я, що птахи стали дуже полохливі,—сказав Вільям.

— Здається, так,—сказав я.

— Ви народилися в Суффольку, сер?—спитав Вільям.

— Так,—відповів я поважно,—Суффольк—мій рідний край.

— Чув я, що там незвичайно смачно готують кльоцки,—азначив Вільям.

Я не був цього певний, але відчував потребу підтримати славу мого рідного краю, а тому кивнув головою, що мало означати: „Ще б пак!“

— А тамтешні биндюги,—вів далі Вільям.—Ото коні! Добрий суффолькський биндюг цінується на вагу золота. А ви колись розводили суффолькських биндюгів, сер?

— Н... ні,—відповів я,—не зовсім.

— А ось позаду мене сидить джентльмен,—сказав Вільям,—то він їх розвів цілий завод.

Згаданий джентльмен мав дуже неприємну зовнішність: сизоокий з гострим підборіддям; на голові білий циліндр, вузькі штани вкриті гудзиками від черевиків аж до стегон. Гостре підборіддя випиналось над плечем кучера, і я відчував на своїй потилиці його важке дихання. Коли я обернувся до нього, він дуже багатозначно підморгнув мені своїм здоровим оком.

— Чи не правда?—спитав Вільям.

— Що не правда?—сказав джентльмен ззаду.

— Хіба ж ви не розводили суффолькських биндюгів?

— Мабуть так,—відповів джентльмен.—Нема таких коней, щоб я не міг їх вивести, нема таких хортів. Коні і хорти—все моє життя. Вони мені замінюють балачки і горілку... квартиру, дружину, дітей... книжки, листи, арифметику... тютюн і сон.

— Хіба ж можна допустити, щоб такий чоловік сидів позаду кучера?—прошепотів мені Вільям на вухо.

Я зрозумів це як натяк віддати своє місце згаданому джентльменові; зашарівшись, я запропонував свої послуги.

— Гаразд, якщо вам байдуже, сер,—сказав Вільям,—то я гадаю, що це справді буде справедливіше.

Я завжди вважав це своїм першим падінням у житті. Беручи квиток у конторі диліжансу, я спеціально попросив відзначити місце на передку, поруч з кучером, і дав за це касирові півкрони. Спеціально для цього випадку купив я собі нове пальто і кашне; дуже тішила мене перспектива сидіти на найпочеснішому місці в диліжансі. І ось, на першій же поштової станції віддав я своє місце неохайному сизоокому чоловікові, який нічим не відзначався, крім того, що від нього пахло стайнею, і що він дозволив собі переступити через мене, мов через муху!

Невір'я в свої сили, яке часто охоплювало мене в житті в дрібних випадках, коли зовсім не слід було вдаватися в розпач, це почуття почало зростати після дрібного випадку в Кентерберійському диліжансі. Даремно було шукати порятунку в грубому голосі. Всю решту подорожі я розмовляв так, немов голос мій виходив з самих глибин шлунку, а все ж таки почував себе моторошно юним.

А проте, цікаво було сидіти на вершку карети, запряженої чотирма кіньми; бути добре вихованим, добре одягненим, мати вдосталь грошей у кишені і відшукувати поглядом місця, де я спав під час своїх дитячих мандрів. Дивлячись на волоцюг, що повертали до мене свої добре знайомі обличчя, я знову почував руку мідника на своїй горлянці. Коли ми рясую іхали по вузькій Четемській вулиці, я помітив завулок, де жила та потвора, що купила мою куртку; я намагався побачити те місце, де колись сидів цілий день, чекаючи належних мені грошей. А коли ми нарешті під'їжджали до поштової станції в Лондоні, проїхали достойний Салем-Гауз, де панувала важка рука містера Крікля,—я все віддав би за змогу зійти з диліжанса, знищити містера Крікля і випустити на волю всіх його учнів, мов зграю горобців.

Виїхавши з Голден-Крос на Черінг-Крос, ми під'їхали до маленького готелю. Лакей показав мені вітальню, а покоївка провела мене до відведеної мені маленької спальні, яка пахла, мов найманий візок, і замкнена була, наче комора. Мене все ще непокоїла моя юність, бо ніхто не віддавав мені належної поваги: покоївка цілком байдуже ставилась до всіх моїх думок, а лакей фамільярно давав мені всякі поради, підкреслюючи мою недосвідченість.

— Ну,—співчутливо сказав лакей,—що ви замовите на обід? Молоді джентльмени здебільшого вибирають птицю; візьміть курча!

Найвеличнішим тоном відповів я йому, що курча мені не до смаку.

— Та невже?—спитав лакей.—Молодим джентльменам здебільшого набридає їсти яловичину або баранину: візьміть телячу котлету! Неспроможний вигадати нічого іншого, я згодився на його пропозицію.

— Може хочете картоплі?—сказав лакей, схиливши голову на бік і улесливо посміхаючись.—Молоді джентльмени здебільшого не хочуть картоплі.

Найгустішим басом наказав я йому замовити телячу котлету з картоплею та з усяким гарніром; я звелів йому спитати в конторі, чи немає листів для Тротвуда Копперфільда, есквайра—я напевно знав, що листів нема і не може бути, але мені здавалось конче потрібним для дорослого чоловіка чекати пошти.

Незабаром він повернувся, повідомивши, що листів для мене нема (це мене, звичайно, дуже здивувало!); потім почав накривати перед каміном на стіл для мого обіду і спитав мене, якого мені подати вина. Я відповів:

— Півпінти хересу!

Боюсь, що він скористався цією нагодою, щоб подати мені сумішку з залишків вина з кількох маленьких графінів. Ця думка з'явилась

у мене тому, мабуть, що поки я читав газету, лакей схилився за низкою дерев'яною загородкою (то було його приватне помешкання) і почав там щось переливати з кількох пляшок в одну, немов аптекар, що готує рецепт. Справді, коли мені подали вино, я переконався в цьому; скуштувавши його, я відчув, що в ньому було більше англійських елементів, ніж могло б бути в натуральному іноземному вині, але соромливість змусила мене, ні слова не кажучи, випити цю рідину.

Випивши, я розвеселився (з цього можна зробити висновок, що отруєння на певних стадіях—річ не завжди неприємна) і вирішив піти розважитись. Для цієї мети я обрав Ковент-гарденський театр; сидючи там позаду центральної ложі, побачив я „Юлія Цезаря“ і новий балет.. Незвично й радісно було мені дивитися на всіх цих благородних римлян, які ожили перед моїми очима (а недавнечко вони були тільки сухими шкільними схемами!). Неосяжні простори розкрила передо мною ця суміш реальності й вигадки, чудові вірші, блиск рампи, музика, блискавичні зміни декорацій, людний зал глядачів. Немов з хмар спустився я, вийшовши опівночі на мокру вулицю, немов з'явився з віків романтичного життя в злиденний світ, що вовтузився, плескотів, блимав вогнями, бився парасольками, стукотів екіпажами, рипів чобітьми, захлинався в грязі.

Деякий час безпорадно стояв я на вулиці, не знаючи куди податись; але безцеремонні штовхани і вигуки незабаром збудили мене і нагадали, що треба повертатись до готелю; я йшов туди, охопленний чудесними видіннями. Випивши у вітальні трохи портеру і закусивши устрицями, я сидів там ще з годину, мрійно задивившись у вогонь каміна.

Спогади про п'єсу проходили передо мною, немов прозорий серпанок, крізь який я бачив образи мого минулого. Тому я не знаю, коли саме звернув я увагу на гарного молодого чоловіка, одягненого з тією вишуканою недбалістю, яку з багатьох причин варто було запам'ятати. Коли він ввійшов—я не помітив, бо довго мовчки, замислено сидів біля каміна.

Нарешті, я підвівся, збираючись йти спати; з цього дуже зрадів сонний лакей, який не міг дочекатися, поки зникнуть всі відвідувачі вітальні. Ідучи до дверей, я раптом побачив молодого чоловіка, що про нього оце згадав. Я негайно обернувся, відступив на крок назад і знову подивився на нього. Він мене не пізнав, але я пізнав його вмить.

Іншим часом я, мабуть, не наважився б заговорити з ним, відклав би це на завтра, і більше не бачив би його. Але в тодішньому стані, коли п'єса все ще брехала в моїй голові, я хотів подякувати йому за колишнє піклування, давня любов моя до нього з новою силою спалахнула в моїй душі; отже з калатанням серця підійшов я до нього і сказав:

— Стірфорс! Невже ви не хочете говорити зі мною?

Він подивився на мене—погляд його був той самий—але видно було, що він не пізнає мене.

— Боюсь, що ви мене не пам'ятаєте,—сказав я.

— Боже мій!—раптом скрикнув він.—Та це ж маленький Копперфільд! Я схопив його за обидві руки, не відпускаючи. Тільки сором і побоювання зробити йому неприємність стримали мене від того, щоб кинутися йому на шию й заплакати.

— Ніколи, ніколи, ніколи не був я таким щасливим. Любий мій Стірфорс, який же радий я бачити вас.

— Я теж радий, що зустрів тебе!—відповів він, щиро стискаючи мені руки.—Та слухай, Копперфільд, старий, отямся.

Все ж таки він був дуже радий бачити, як вразила мене зустріч з ним.

Я стер з обличчя мимовільні сльози, розсміявся, і ми посідали перед каміном.

— Ну, як же ти потрапив сюди?—спитав Стірфорс, плескаючи мене по плечу.

— Я приїхав сюди кентерберійським диліжансом, сьогодні. Мене всиновила моя двоюрідна бабка, що живе в Кентербері, і я щойно закінчив свою освіту. А як *ти* потрапив сюди, Стірфорс?

— Я, бачиш, став тепер, як то кажуть, оксфордцем,—відказав він;—тобто мене мучать в оксфордському університеті. Іноді все набридає мені до смерті, і тоді—як оце тепер—я їду до своєї матері. А в тебе диявольськи милий вигляд, Копперфільд. Глянеш на тебе—той самий. Аж ніяк не змінився.

— Тебе я пізнав відразу,—сказав я;—та це й не дивно, тебе легше запам'ятати.

Запустивши руку в свої кучері, він розсміявся і весело сказав:

— Так, я тепер виконую свій синовій обов'язок. Мати живе біля міста; дороги тепер хтойзна в якому стані, а вдома у нас досить нудно, тому я залишився тут на цю ніч, а не поїхав додому. Я й шести годин не пробув у місті, і весь цей час я позіхав і хропів у театрі.

— Я теж був у театрі,—сказав я.—У Ковент-гардені. Яка чудова й велична вистава, Стірфорс!

Стірфорс щиро розсміявся.

— Мій любий юний Давід,—сказав він, знову плескаючи мене по плечу,—ти справжня маргаритка¹. Польова маргаритка на світанку не може бути свіжішою за тебе. Я також був у Ковент-гардені, ніколи не бачив нічого мізернішого. Гей, чоловіче!

З цими словами звернувся він до лакея, який здалека уважно спостерігав нашу зустріч, а тепер поспішно підбіг до нас.

— Куди ви засунули мого друга, містера Копперфільда?—сказав Стірфорс.

— Прошу пробачення, сер!

— Де він спить? У якому номері? Ви знаєте, про що я хочу довідатись,—сказав Стірфорс.

¹ В оригіналі—гра слів: Davy (Деві) і Doisy (Дезі)—означає англійською мовою—маргаритка.

— Слухаю, сер,—підлесливо відповідав лакей.—Містер Копперфільд мешкає тепер у сорок четвертому, сер.

— А якого це чорта,—відказав Стірфорс,—загнали ви містера Копперфільда у той хлівець над стайнею?

— Бачите, сер, ми не знали, сер,—плазував перед ним лакей,—що містер Копперфільд хоче кращий номер. Ми можемо дати містерові Копперфільду сімдесят другий, сер, якщо він волітиме цей. Поруч з вашим, сер.

— Авжеж, він волітиме цей,—відповів Стірфорс.—І зробіть це враз.

Лакей негайно пішов переносити мої речі. Стірфорс розсміявся, знову вдарив мене по плечу і запросив мене поснідати з ним наступного ранку о десятій годині. Я був гордий і щасливий прийняти це запрошення. Та було вже досить пізно, ми взяли свічки і пішли нагору, де сердечно попрощались біля його кімнати. Нова моя кімната була значно краща, ніж перша. Посеред неї стояло величезне ліжко з безліччю подушок, на якому помістилося б не менше шести чоловік. Тут я і заснув, і цілу ніч снилися мені стародавній Рим, Стірфорс і дружба. Вдосвіта стукіт екіпажів вдерся у мої сни, і я почав марити про громи небесні, про грізних богів.

РОЗДІЛ III

У СТИРФОРСА ВДОМА

Я страшенно засоромився, коли покоївка постукала в мої двері о восьмій годині і повідомила, що гаряча вода для гоління стоїть у коридорі; як я шкодував, що мені ще не потрібна вода для гоління! Одягаючись, я весь час мучився думкою, що покоївка сміялася з мене, пропонуючи мені воду для гоління. З винуватим і збентеженим виглядом пройшов я повз неї, йдучи снідати. Я був певен, що на вигляд я справді молодший, ніж мені цього хотілося б, і деякий час зовсім не наважувався пройти повз покоївку; почувши, що вона спускається по сходах, я пильно зацікавився кінною статуєю короля Карла, що її видно було з вікна в оточенні юрби візників, хоч вона й не здавалась величною в тому тумані й мороці. Від цього споглядання відірвав мене лакей, який доповів, що джентльмен дожидається мене.

Стірфорс доживався мене не в загальній вітальні, а в окремій кімнаті, оздобленій червоними завісами і турецькими килимами; там весело палахкотів вогонь, смачний гарячий сніданок стояв на сніжно-білій скатертині; привітна мініатюра цієї кімнати, вогню, сніданку, Стірфорса виблискувала в маленькому круглому дзеркалі над буфетом. Спочатку я почував себе ніяково, бо Стірфорс тримався так незалежно, так елегантно, так переважав мене в усьому; але його мила дбайливість незабаром змусила мене почувати себе, як вдома. Я не

міг досить надивуватись, як змінився готель з приїздом Стірфорса, як нудно і самотно було мені вчора, як зручно й весело сьогодні. Фамільярність лакея зникла, ніби її ніколи й не було. Він прийшов до нас, так би мовити, у власнянці і посипавши голову попелом.

— Ну, Копперфільд,—сказав Стірфорс, коли ми лишилися вдвох,—я хочу почути, що ти робиш, і куди ти їдеш, і все про тебе, мені здається, ніби ти—моя власність.

Я аж засяяв від радості, що він усе ще цікавиться мною, і розповів йому, що бабуся моя запропонувала мені цю невелику мандрівку, куди я їду.

— Отже, ти не поспішаєш,—сказав Стірфорс,—то чому б тобі не поїхати зі мною до Гайгета і не пробути у нас день-два? Тобі сподобається моя мати—вона трохи нудненько пишається мною, але це ти їй зможеш пробачити—а ти сподобаєшся їй.

— Хотів би я бути певний, що воно буде саме так, як ти кажеш,—відповів я, усміхаючись.

— О!—сказав Стірфорс,—кожен, хто любить мене, може претендувати на її симпатію.

— Тоді я гадаю, що буду її любимцем,—зазначив я.

— Гарзд!—сказав Стірфорс.—Їдьмо і доведи це. Спочатку ходімо на годинку-другу подивитись левів—цікаво показати їх такому свіжому хлопцеві, як ти, Копперфільд—а потім помандруємо в екіпажі до Гайгета.

Я ледве йняв віри, що це не сон і що я не прокинувся у номері сорок четвертому, щоб іти до загальної вітальні і терпіти фамільярні жарти лакея. Я написав моїй бабці і розповів про щасливу зустріч з своїм улюбленим шкільним товаришем та про те, що прийняв його запрошення, а після цього ми сіли в екіпаж, оглянули панораму та ще кілька цікавих речей, походили по музею, де я помітив, як багато знає Стірфорс найрізноманітніших речей і як мало він, здавалось, цінить свої знання.

— Ти здобудеш високий науковий ступінь в університеті, Стірфорс,—сказав я,—якщо ти вже не здобув його. Університет матиме досить підстав пишатися тобою.

— Це я здобуду ступінь?—скрикнув Стірфорс.—Тільки не я! Люба моя Маргаритко.. ти нічого не матимеш проти, якщо я зватиму тебе Маргариткою?

— Аж ніяк!—відповів я.

— От добрий хлопець! Люба моя Маргаритко,—вів далі Стірфорс, сміючись.—Я не маю ні найменшого наміру відзначатися таким шляхом. Я вже зробив для себе досить. Навіть самому собі я надокучив.

— Але слава...—почав був я.

— Ах ти, романтична Маргаритка!—ще ширіше розреготався Стірфорс,—чи треба мені турбуватись, щоб купка твердолобих недорослів витріщали на мене очі і піднімали вгору руки? Хай вони роблять це комусь іншому. Для нього це буде—слава, хай тішиться нею на здоров'я.

З соромом відчув я, що зробив ще одну велику помилку, і радий був змінити тему розмови. На щастя, це було не важко зробити, бо Стірфорс завжди міг з властивою йому безтурботністю і легковажністю переходити від однієї теми до другої.

Оглянувши місто, ми поснідали вдруге. Короткий зимовий день швидко скінчився, і вже було темно, коли наш візник зупинився перед старим цегляним будинком у Гайгеті, під горою. Літня, хоч і не дуже стара леді, з гордовитою осанкою і гарним обличчям, зустріла нас біля воріт. Привітавши Стірфорса словами „мій любий Джемс“, вона обняла його. Він познайомив мене з своєю матір'ю, а вона з величною чемністю привіталася зі мною.

То був масивний, старомодний будинок, дуже спокійний і впорядкований. З вікон моєї кімнати видно було увесь Лондон,—місто лежало в далечині, немов велика хмара, що її де-не-де перетинали мерехтливі вогники. Переодягаючись, я встиг оглянути солідні меблі, вишивані картини в рамках (зроблені, гадаю, матір'ю Стірфорса, коли вона була ще дівчиною), та кілька пастельних малюнків на стінах; то були портрети дам з напудреним волоссям і в корсетах. Щойно запалений вогонь весело потріскував у кімнаті. Мене покликали обідати.

В ідальні побачив я другу леді—тонку, невеличкого зросту, чорняву і неприємну на вигляд, хоч у зовнішності її були деякі гарні риси. Леді ця звернула на себе мою увагу: може тому, що я не сподівався побачити її, може тому, що мене посадили проти неї, а може тому, що в ній справді було щось варте уваги. В неї було чорне волосся, пильні чорні очі, вона була худорлява, і губу її перетинав давній шрам; рана була колись, мабуть, глибока і розсікла рот аж до підборіддя; але тепер шрам цей був ледве помітний, хоч він і змінив форму її губи. Я вирішив, що їй, мабуть, років тридцять, і що вона хоче вийти заміж. В ній помічалась якась ветхість, мов у будинку, що його довго здавали квартирантам. А проте, як я вже казав, у зовнішності її були деякі гарні риси. Здавалось, худорлявість її—наслідок якогось нестримного внутрішнього вогню, що виблискував у її жадібних очах.

Її представили мені, як міс Дартль, а Стірфорс і його мати називали її Розою. Я довідався, що вона жила з ними і здавна була компаньйонкою міс Стірфорс. Впадало в око, що вона ніколи не висловлювалась прямо; вона розмовляла натяками, вигуками і риторичними запитаннями, що, безперечно, допомагало їй уникати прикростей. Приміром, коли міс Стірфорс зазначила—скоріше жартома, ніж серйозно—що вона побоюється, чи не бешкетує її син в університеті, міс Дартль встряла в розмову:

— О, невже? Ви знаєте, яка я нетямуща, і що я запитую тільки з цікавості, але хіба ж воно не завжди так? Я думала, що розпусне життя в університетах—річ звичайна... га?

— Це було б дуже прикро, Роза,—трохи холодно відповіла міс Стірфорс.

— О! Так! Це чистісінька правда!—відказала міс Дартль.—Але хіба воно не так?.. Я хочу, щоб мене поправили, якщо я помиляюсь... Хіба ж воно не так, справді?

— Що не так?—спитала міс Стірфорс.

— О! Ви кажете, що це *не так!*—відказала міс Дартль.—Чудово, я дуже щаслива почути це. Тепер я знаю, що робити. Ось у чому користь запитань! Я тепер ніколи не дозволю людям говорити мені про марнотратство, розпусту та подібні речі в зв'язку з університетським життям.

— І добре зробіть, що не дозволите,—сказала міс Стірфорс.—Учитель мого сина—сумлінний джентльмен. І коли б я не цілком довіряла своєму синові, то могла б довіряти його вчителю.

— Та невже?—спитала міс Дартль.—Боже мій! Сумлінний, справді він такий? Дійсно сумлінний?

— Так, я певна цього,—сказала міс Стірфорс.

— Як це мило!—вигукнула міс Дартль.—Яка втіха! Справді сумлінний? Тоді він не... але, звичайно, і не може бути, якщо він справді сумлінний. Гаразд, від цього часу я буду завжди радіти, думаючи про нього. Ви уявити не можете, як це підносить його в моїх очах, коли я напевне знаю тепер, що він справді сумлінний!

Отаким чином висловлювала міс Дартль свої погляди на кожне питання і незгоду свою з будьчим; іноді, як я помітив, робила вона це дуже твердо, хоч і всупереч навіть самому Стірфорсові. До закінчення обіду трапився один випадок. Міс Стірфорс розмовляла зі мною про мій намір поїхати до Суффолька, а я поспішно зазначив, що буду страшенно радий, коли Стірфорс погодиться поїхати туди разом зі мною; пояснюючи йому, що збираюсь побачитися з моєю старою нянькою та з сім'єю містера Пеготті, я нагадав йому про моряка, якого він бачив у школі.

— О! Той чоловік,—згадав Стірфорс,—він прийшов з своїм сином, правда ж?

— Ні. То був його племінник,—відповів я;—а проте, він усиновив його. Є в нього ще гарненька племінниця, яку він удочерив. Коротко кажучи, його будинок (або краще сказати, судно, бо він живе в старій барці на березі) повен людей, які користуються його добром і ласкою. Ти матимеш велику приємність, побачивши цю господу.

— Ти думаєш?—спитав Стірфорс.—Гаразд, я теж так думаю. Подивимось, що можна зробити. Варто зробити невеличку подорож (не кажучи вже про приємність подорожувати з тобою, Маргаритко), щоб побачити людей такого сорту і пожити їхнім життям.

Серце моє затремтіло, передчуваючи нову розвагу. Але, помітивши тон, яким він говорив про „людей такого сорту“, міс Дартль, що не відривала від нас своїх блискучих очей, втрутилася знову.

— Та ні, справді? Скажіть мені. Чи вони такі, дійсно?—сказала вона.

— Які—такі? І хто саме?—спитав Стірфорс.

— Люди цього сорту. Чи вони справді—звірі, йолопи і взагалі істоти іншого порядку? Мені хочеться знати *так* багато!

— Ну, є досить велика різниця між ними й нами,—байдуже мовив Стірфорс.—Не слід думати, що вони такі ж чутливі, як і ми. Їхні почуття не так то вже легко вразити. Смію сказати, що вони напрочуд чеснотливі. Принаймні, я від багатьох чув таке твердження, і не став би це заперечувати. Але в них натура не занадто ніжна, і хай радіють, що їхню грубу шкіру, як і їхню душу, не легко поранити.

— Справді,—сказала міс Дартль,—і не знаю вже, чи могло мене щось втішити більше, ніж ці слова. Це так утішно! Так приємно знати, що, страждаючи, вони не почувують цього! Колись я дуже турбувалася за людей цього сорту; але тепер я зовсім змінила про них думку. Вік живи, вік учись! Признаюся, що в мене були сумніви, але тепер вони зникли. Раніше я не знала, а тепер я знаю, і це ще раз показує, як корисно запитувати—хіба ж не так?

Я був певний, що Стірфорс виголосив свою промову жартома, щоб покласти край запитанням міс Дартль. Сподівався я, що він пояснить це мені, коли дами вийдуть і ми вдвох залишимось біля каміна. Проте, він тільки запитав мене, що я думаю про міс Дартль.

— Вона дуже розумна, здається?—спитав я.

— Розумна! Вона все кладе на точило,—відповів Стірфорс,—і загострює все, як загостила вона за ці роки своє обличчя і постать. Вона зовсім сточила себе. Вся вона—загострене лезо.

— Який це дивний шрам у неї на губі!—зазначив я.

Стірфорс нахмурився і хвилинку помовчав.

— Правду кажучи,—сказав він,—це моїх рук діло.

— Нещасливий випадок?

— Ні! Як був я ще хлопчиськом, вона розгнівала мене, і я кинув на неї молоток. Ще тоді я був багатообіцяючим ангелочком!

Мені стало дуже прикро, що я торкнувся такої болючої теми, але було вже пізно.

— Відтоді ходить вона з цим знаком, як бачиш,—сказав Стірфорс—і носитиме його аж до могили, якщо колись заспокоїться вона в могилі; хоч я не можу повірити, щоб вона колись заспокоїлась де-небудь. Вона—дочка якогось кузена мого батька. Батьки її вмерли. Мати моя, будши тоді вже вдовою, взяла її до себе компаньйонкою. Є в неї пара тисяч фунтів стерлінгів майна, і щороку заощаджує вона проценти, прилучаючи їх до основного капіталу. Ось тобі вся історія міс Рози Дартль.

— І я не маю сумніву, що вона любить тебе, як брата!—сказав я.

— Гм,—відказав Стірфорс, дивлячись на вогонь.—Деяких братів не дуже люблять; а деяка любов... але налий собі, Копперфільд. Ми вип'ємо за маргариток у полі, на твою честь; і за лілій у долині, що не прядуть і не тчуть, на мою честь—ганьба мені!

Похмура усмішка зникла з його обличчя, він розвеселився і знов став самим собою.

Коли ми пішли пити чай, я мимоволі все поглядав на шрам міс Дартль. Незабаром я помітив, що шрам цей був найвиразнішою рисою її обличчя; коли вона блідла, знак цей ставав грізною, свинцевою

смугою, він вимальовувався, як напис невидимим чорнилом над вогнем. Під час гри у трик-трак вони з Стірфорсом трохи посварились; мені здалось, що вона дуже розгнівалась, і тоді цей шрам раптом запалав, як біблійний напис на стіні.

Я не дивувався, що місіс Стірфорс обожнює свого сина. Здавалось, вона не може ні говорити, ні думати про щось інше. Вона показала мені медальйон з його портретом в дитинстві і локоном з його дитячих кучерів; показала мені його портрет тих років, коли я вперше познайомився з ним; останній його портрет вона носила на грудях. Всі його листи до неї тримала вона в шкатулці, що стояла поблизу її крісла біля каміна; вона збиралася почитати мені деякі з цих листів, я все передчував цю приємність, коли Стірфорс втрутився і не дав їй зробити це.

— Мій син казав мені, що ви познайомились у школі містера Крікля,—сказала місіс Стірфорс, коли ми розмовляли з нею, поки її син з міс Дартль грали за другим столом у трик-трак.—Справді, пригадую, він у той час розповідав про одного молодшого учня, яким він тоді цікавився, але ім'я ваше, ви це розумієте, не лишилося в моїй пам'яті.

— Він тоді поводився зі мною дуже благородно і великодушно; запевняю вас, ме'м,—сказав я,—мені дуже потрібний був такий друг. Без нього я б, мабуть, зовсім загинув.

— Він завжди поводить себе благородно і великодушно,—погордливо відповіла місіс Стірфорс.

Бог свідок, що я щиро готовий був підписатись під цими словами. Вона це знала, і тому суворість її поводження трохи пом'якшилась.

— Взагалі кажучи, то була невідходяща школа для мого сина,—сказала вона.—Зовсім невідходяща. Але в той час треба було взяти до уваги певні обставини, і дуже важливі обставини. Високий дух мого сина вимагав, щоб він учився в такої людини, що почував би її перевагу і охоче корився б їй; там ми знайшли таку людину.

Я це знав.

— Великі здібності мого сина заохочувались там почуттям добровільного суперництва і свідомою гордістю,—вела далі любляча мати.—Він міг би подолати всякі перепони; але в цьому місці він почував себе володарем і з гордістю вирішив бути гідним свого становища. Це в його натурі.

Я від усієї душі підтвердив, що це в його натурі.

— Отже за своїм власним бажанням, без жодного примусу, син мій обрав цей шлях, на якому він міг завжди, коли йому забагнеться, перевершити всякого суперника,—продовжувала вона.—Син казав мені, містер Копперфільд, що ви дуже прив'язались до нього, і що вчора при зустрічі ви заплакали від радості. Мене, звичайно, зовсім не дивує, що мій син викликає такі почуття; але я не можу ставитись байдуже до людей, які так відчують його добрі властивості, а тому дуже рада вас бачити тут, і можу запевнити вас, що він плекає

незвичайно дружні почуття до вас, і що ви можете розраховувати на його піклування про вас.

Міс Дартль грала в трик-трак так само завзято, як вона робила все. Коли б я побачив її вперше за дошкою для гри, то міг би уявити, що постать її стала худорлява, а очі—великими саме з цієї причини. Але, якщо не помиляюсь, вона не пропустила жодного слова з нашої розмови, не залишила непоміченим жодного з моїх поглядів. Пишаючись довір'ям місіс Стірфорс, я відчув себе дорослішим, ніж завесь час мого від'їзду з Кентербері.

Коли ми повечеряли, і нам подали бокали та графіни з вином, Стірфорс пообіцяв, сидячи біля каміна, що він серйозно подумає про поїздку разом зі мною.

— Нема чого поспішати,—сказав він,—побудь у нас який тиждень.

Місіс Стірфорс гостинно підтримала це запрошення. Під час розмови він кілька разів назвав мене Маргариткою; це спричинилось до нової серії запитань міс Дартль.

— Але справді, містер Копперфільд,—запитала вона,—хіба це ваше прізвище? І чому він називає вас так? Чи це тому... гм... що він вважає вас юним і невинним? Я ж така нерозумна в цих речах.

Почервонівши, я відповів, що, мабуть, так воно є.

— О,—сказала міс Дартль,—я щаслива почути це. Я запитую з цікавості, і я щаслива довідатись про це. Він вважає вас юним і невинним, а ви—його друг! Ах, це просто чудово!

Незабаром після цього вона пішла спати, а за нею і місіс Стірфорс. Ми з Стірфорсом, побалакавши з півгодини біля каміна про Тредльса та інших хлопців із старого Салем-Гауза, пішли разом нагору. Кімната Стірфорса була поруч із моєю, і я зайшов подивитись на неї. То було останнє слово комфорту; кімната була позаставлена кріслами, стільцями, диванчиками з подушками, вишитими руками його матері; здавалося, що тут не бракувало нічого. Гарне обличчя його матері дивилось на свого милого сина з портрета на стіні, і здавалося навіть, що подоба її пильнувала його, коли він спав.

У своїй кімнаті знайшов я вже розпалений вогонь у каміні. Затишно виглядало ліжко, увішане завісами. Я сів у зручне крісло, міркуючи про своє щастя; деякий час сидів я так, поринувши в свої думки, але раптом побачив, що з карнізу над каміном пильно стежить за мною портрет міс Дартль.

Щось стурбоване було в цьому портреті. Художник не намалював шрама, але моя уява доповнила портрет цією рисою; він з'являвся і зникав: іноді обмежуючись лише верхньою губою, як бачив я його за обідом, а іноді показуючи повний розмір рани від молотка, як тоді, коли міс Дартль гнівалась.

Чи не могли вони повісити цей портрет у якомусь іншому місці? Щоб позбутись її тривожного погляду, я швидко роздягнувся, загасив світло й ліг. Але й засипаючи, не міг я забути, що вона все ще дивиться на мене. „Чи воно справді так? Та невже? Мені хочеться

знати!“—звучало в моїх ушах. І уві сні я стривожено запитував у різних людей, чи воно справді так, чи ні—не знаючи навіть, про що я говорю.

РОЗДІЛ IV

МАЛЕНЬКА ЕМЛІ

Був у домі Стірфорсів слуга—чоловік, що, як я довідався, служив Стірфорсові в університеті; слуга цей був зразком респектабельності. Я певний, що ніколи не займав подібну посаду чоловік респектабельнішого вигляду. Мовчазний, спокійний, чемний, запобігливий—він завжди тихо ходив, завжди був на місці, коли була в ньому потреба, і ніколи не з'являвся без потреби. Але найзначнішою його прикметою була респектабельність. В його обличчі не було ніякої улесливості, голову він тримав високо, волосся його було коротко пострижене і акуратно зачісане на висках, говорив він м'яко, так виразно вимовляючи літеру С, що здавалось, ніби він вживає її частіше, ніж усі інші люди; але всі його особливості були респектабельними. Навіть його довгий, гострий ніс витикався вперед цілком респектабельно. Він оточив себе атмосферою респектабельності і безпечно пересувався в цій атмосфері. Неможливо було підозрювати його в чомусь негідному—такий неймовірно респектабельний був він. Нікому й на думку не спало б одягти його в ліврею—такий високо респектабельний він був. Змусити його робити якусь звичайну лакейську роботу означало глибоко образити почуття найреспектабельнішої людини. Тому ж то, мабуть, служниці в будинку, свідомі гідності цього лакея, завжди самі виконували його роботу, поки він читав газету біля вогню на кухні.

Ніколи не бачив я самовпевненішої людини. Але і ця його властивість неначе додавала йому ще більшої респектабельності. Навіть те, що ніхто не знав його імени, було немов складовою частиною його респектабельності. Нічого не можна було закинути його прізвищу, Літтімер, яким його всі звали. Пітера можна було й повісити, Тома—заслати, але Літтімер звучало занадто респектабельно.

Мабуть через цю його респектабельність почував я себе особливо юним у присутності цього чоловіка. Я не міг добрати, скільки йому років. І це теж було йому на користь, бо при такому його респектабельному спокої йому можна було дати п'ятдесят і тридцять років—однаково.

Вранці Літтімер зайшов до моєї кімнати, щоб занести цю нещасну воду для гоління та почистити мій костюм. Відгорнувши завісу і виглянувши з ліжка, я побачив, що він, зігрітий рівною температурою респектабельності, не порушеною навіть січнеvim східним вітром, становить мої черевики в першу танцювальну позицію та здуває пилінки з мого сюртука, кладучи його бережно, мов дитину.

Я побажав йому доброго ранку і спитав, котра година. Він витяг з своєї кишені найреспектабельнішого в світі годинника і, придероакулом; закривши годинника, він сказав, що, з мого дозволу, зараз пів на дев'яту.

— Містер Стірфорс буде радий узнати, як ви відпочили, сер.

— Дякую,—відповідав я,—відпочив я дуже добре. А містер Стірфорс відчуває себе цілком добре?

— Дякую, сер, містер Стірфорс відчуває себе непогано.

Ще одна його властивість: завжди спокійний, холодний і поміркований, він ніколи не вживав вищих ступенів порівняння.

— Чи можу я мати честь зробити ще щось для вас, сер? Дзвоник задзвонить о дев'ятій; сім'я снідає о пів на десяту.

— Мені нічого не треба, дякую.

— Я дякую *вам*, сер, з вашого дозволу,—сказавши це і трохи схиливши свою голову, ніби перепрошуючи, що поправляє мене, він вийшов і причинив двері так обережно, немов я щойно заснув солодким сном, від якого залежить моє життя.

Кожного ранку між нами відбувалась така сама розмова, ніколи ні слова більше і ні слова менше. І хоч я відчував себе дорослим у товаристві Стірфорса, розмовляючи з місіс Стірфорс, або з міс Дартль, але в присутності цього найреспектабельнішого чоловіка, я ставав, як кажуть поети, „хлопцем знову“.

Літтімер привів для нас коней; і Стірфорс, який знав і вмів усе на світі, навчав мене їздити верхи. Літтімер добув нам рапіри, і Стірфорс навчав мене фехтувати; він роздобув рукавички, і я почав під керівництвом того ж самого вчителя, вдосконалювати свої знання в боксі. Я не дуже хвилювався, що Стірфорс побачить, який я новак у цих науках, але я не наважувався показати свою незграбність перед респектабельним Літтімером. У мене не було ніяких підстав гадати, що Літтімер сам знається на цьому мистецтві; він ніколи не виявляв цього нічим, хіба що тільки тремтінням однієї із своїх респектабельних повік; але коли він був присутній при наших вправах, я відчував себе найзеленішим і найнедосвідченішим із смертних.

Я дуже докладно розповідаю про цього чоловіка, бо він справив тоді на мене не абияке враження і відіграв згодом значну роль у певних подіях.

Тиждень минув у чудових розвагах. Для мене, природна річ, минув він дуже швидко, а проте я мав досить нагод краще познайомитися з Стірфорсом і ще більше полюбити його. Тому, коли минув тиждень, мені здалось, ніби я жив із своїм другом далеко більше часу. Він поводився зі мною, як з іграшкою, але це було мені тільки приємно. Це нагадувало мені наше давнє знайомство; це здавалось природним продовженням наших дитячих років. Це показувало мені, що він не змінився; це позбавляло мене ніякового почуття, що він куди вищий і кращий за мене; і крім того, так невимущено, мило не поводився він ні з ким іншим. І в школі ставився

він до мене інакше, ніж до всіх інших; я з радістю думав, що протягом цілого життя ставився він до мене інакше, ніж до решти своїх друзів. Я гадав, що я ближчий до його серця, ніж будьякий інший друг, і думки ці зогрівали моє серце.

Він вирішив таки поїхати зі мною, і нарешті настав день нашого від'їзду. Спочатку він вагався, чи не взяти з собою Літтімера, але нарешті вирішив залишити його вдома. Респектабельна істота, завжди задоволена своєю долею, поклала наші чемодани в маленький екіпаж, який мав відвезти нас до Лондона. Літтімер упакував наші чемодани так, ніби ми пускались у багаторічну подорож; з цілковитим спокоєм і гідністю прийняв він подарунок, що я йому несміливо запропонував.

Ми попрощалися з місіс Стірфорс і міс Дартль, я повторював слова подяки, закохана мати ніжно обняла свого сина. Востаннє побачив я непорушний погляд Літтімера; і здалось мені, погляд цей промовляв, що я справді ще занадто юний.

Не можу й змалювати, що почував я, повертаючись до старих знайомих місць. Я так пишався Ярмутом, що коли Стірфорс сказав, проїжджаючи через темні вулиці цього міста, що, очевидно, це добрий ведмежий кут,—слова ці дуже розвеселили мене. Прибувши, відразу полягали спати (я тільки встиг помітити пару брудних черевиків з гетрами під моїм старим другом, Дельфіном, коли йшов повз двері), а вранці прокинулись досить пізно. Стірфорс, будши в піднесеному настрої збігав на берег ще тоді, коли я спав. Прийшовши, він розповів мені, що встиг познайомитись мало не з половиною всіх тутешніх моряків. Більше того, він здаля побачив споруду, яка напевно була домівкою містера Пеготті, з димаря цього суходільного корабля виходив дим; і Стірфорсові, як він сказав, дуже кортіло зайти туди і заприсягатись, що він—це я сам, такий великий, що й не впізнати.

— Коли ти збираєшся познайомити мене з ними, Маргаритко?—спитав він.—Я в твоєму розпорядженні. Роби, як хочеш.

— Я думаю, що сьогодні ввечері буде найкраще, Стірфорс. Зайдімо туди, коли всі вони сидітимуть біля каміна. Хотів би я, щоб ти побачив, як там затишно і цікаво.

— Хай буде так,—відказав Стірфорс.—Сьогодні ввечері.

— І знаєш, я їх не повідомив, що ми тут,—спало мені на думку,—зробимо їм сюрприз.

— О, звичайно. Яка ж то буде забавка,—погодився Стірфорс,—коли ми не зробимо цього несподівано? Треба побачити тубільців у природному стані.

— Хоч вони люди саме *того сорту*, про який ти говорив,—зазначив я.

— Ага! Ось воно що! Ти пригадуєш мої сутички з Розою?—вигукнув він, блиснувши очима.—Проклята дівчина, я майже боюсь її! Вона для мене—наче домовик. Та обличмо її! Що ти збираєшся тепер робити? Ти, мабуть, збираєшся піти подивитись на свою няньку?

— Авжеж,—відповів я,—насамперед мушу я побачити! Пеготті.
— Гаразд!—сказав Стірфорс, дивлячись на 'свій годинник.—Скажімо, я дам вам дві години часу, щоб поплакати. Чи досить цього?

Сміючись, відповів я, що, мабуть, за цей час ми впораємось, але що він також мусить прийти туди; і тоді він побачить, що слава його йде попереду його і що його приймуть не гірше, ніж мене самого.

— Я піду, куди ти захочеш,—сказав Стірфорс,—і зроблю все, що ти захочеш. Скажи мені куди треба йти, і через дві години я прибуду туди, в якому тобі завгодно стані—сентиментальному чи комічному.

Я дав йому точні вказівки, як знайти резиденцію містера Баркіса, візника; після цього я залишив його самого. Повітря було різке і живе, земля—суха, море—хвилясте і прозоре; сонце розливалось морем світла, хоч і не дуже гріло, і все було свіже й жваве. Я й сам почував себе таким свіжим і жвавим, такий був радий знову опинитись у цьому місці, що ладен був зупинити перехожих на вулицях і стискати їм руки.

Вулиці були маленькими звичайно. Гадаю, що завжди такими здаються нам вулиці, які ми раніше бачили тільки в дитинстві. Але я не забув нічого і знайшов, що ніщо не змінилось. Єдину зміну побачив я на вивісці крамниці Омера: „Омер і Джорем“ написано було тепер там, де раніше написано було тільки „Омер“. Але слова „драпувальник, кравець, галантерійник, похоронна контора і т. п.“ лишилися незмінними.

Прочитавши цю вивіску, я мимоволі перейшов вулицю і зазирнув у крамницю. У глибині приміщення гарненька жінка гойдала на руках немовля, а другий хлопчик тримався за її фартушок. Не важко було впізнати Мінні та її дітей. Скляні двері до вітальні були зачинені, але в майстерні по той бік двору чув я далекі звуки тієї музики, яка начебто ніколи не припинялась.

— Містер Омер вдома?—спитав я входячи.—Мені хотілося б поговорити з ним хвилинку, якщо він вдома.

— О, так, сер, він вдома,—відказала Мінні.—В таку погоду з його астмою не можна виходити на вулицю.—Джо, поклич дідуся!

Хлопчик, що тримався за її фартушок, закричав так гучно, що сам засоромився свого голосу, і сховав голову в згортках матеріної спідниці; це дуже звеселило Мінні. Я почув, що до нас наближаються пихкання і зітхання, і незабаром передо мною з'явився містер Омер—ще важче дихаючи, ніж колись, але не дуже постарілий.

— До ваших послуг, сер,—сказав містер Омер.—Що можу я зробити для вас, сер?

— Ви можете потиснути мені руку, містер Омер, якщо вам завгодно!—відповів я, простягаючи руку.—Ви колись дуже добре поставились до мене, і боюсь, що тоді я був не занадто вдячний.

— Та невже?—відказав старий.—Радий почути це, але щось не пригадую. Чи ви певні, що то саме я добре поставився до вас?

— Цілком певний!

— Очевидно, пригадувати мені тепер так само важко, як і дихати,— сказав містер Омер, поглядаючи на мене і похитуючи головою,— бо я все ж таки не пам'ятаю вас.

— Хіба ви не пам'ятаєте, як підійшли до карети зустріти мене, як я тут поснідав, як ми поїхали до Блендерстона разом: ви, і я, і місіс Джорем, і містер Джорем теж—хоч він тоді не був її чоловіком.

— О, боже мій!— вигукнув містер Омер після того, як минувся кашель, викликаний несподіванкою,— що ви кажете? Мінні, люба моя, ти пригадуєш це? Щоб пак, замовлення було на леді, здається?

— На мою матір,— підтвердив я.

— Са...ме...так,— сказав містер Омер, торкаючись мого жилета вказівним пальцем,— і була там ще маленька дитинка. Були два замовлення. Маленьке замовлення поклали разом з великим замовленням. Це було, звичайно, в Блендерстоні. Боже мій! Як же живеться вам тепер?

Я відповів, що живеться мені дуже добре, і висловив сподіванку, що йому теж живеться непогано.

— О! Нема на що нарікати, знаєте,— сказав містер Омер,— щось мені дедалі важче стає дихати, та коли людина старіє, то їй не часто стає легше дихати. Я приймаю речі, якими вони є і намагаюсь узяти від життя якнайбільше. Так буде краще, вірно?

Містер Омер знову закашлявся, бо сам розсміявся з своїх слів. Мінні, яка стояла біля нього і забавляла своє немовля, допомогла батькові віддихатись.

— Боже мій!— сказав містер Омер,— так, напевне. Два замовлення! І чи повірите ви, що під час цієї самої поїздки ми призначили день весілля моєї Мінні з Джоремом. „Призначте день, сер“,— сказав Джорем. „Зробіть це, тату“— сказала Мінні. А тепер він став моїм компаньйоном. І— подивіться! Його молодший син.

Мінні розсміялась, поправляючи волосся, коли батько її поклав свої гладкі пальці в ручку дитинки.

— Два замовлення, авжеж,— повторив містер Омер, замріяно похитуючи головою.— Саме так. А зараз Джорем працює над сірим гробом з срібними цвяхами, мірка в нього,— старий трунороб показав на внучка,— дюймів на два більша за цього. Може хочете поїсти чогось?

Я подякував, але відмовився.

— Стривайте,— сказав містер Омер.— Дружина візника Баркіса— сестра моряка Пеготті— вона мала якийсь зв'язок з вашою сім'єю? Вона там служила, здається?

Мое ствердження дуже задовольнило його.

— Мабуть, у мене тепер і дихання полегшає, бо пам'ять явно кращає,— зазначив містер Омер.— Гаразд, сер, тут у нас працює одна її юна родичка, в неї такий тонкий смак на вбрання... Запевняю вас, що навряд чи будьяка герцогиня в Англії може зрівнятися з нею.

— То не маленька Емлі?— мимоволі спитав я.

— Її звуть Емлі,—відказав містер Омер,—і вона справді маленька. Але, вірте мені, таке в неї обличчя, що половина жінок у цьому місті показалися.

— Дурниці, батьку!—скрикнула Мінні.

— Люба моя,—сказав містер Омер,—я не кажу, що саме ти сказала!—він підморгнув мені.—Я кажу тільки, що половина жінок у Ярмуті та й на п'ять миль довкола показалися від заздросів до цієї дівчини.

— Краще було б їй знати своє місце в світі, батьку,—сказала Мінні,—і не давати ніяких підстав до балачок, тоді вони не казилися б.

— Та не могли б вони не казирись, люба моя,—відказав містер Омер.—Не могли б не сказирись! Отак ти знаєш життя? А що ж іще робити жінкам, надто, коли вони бачать красу іншої жінки?

Мені справді здалося, ніби містерові Омерові прийшов кінець після цих слів. Він так закашлявся, так безпорадно намагався знову захопити повітря в легені, що мало не упав головою на прилавок, і його ноги, зтягнені в короткі чорні штани з витертими бантами на колінах, судорожно затремтіли. Нарешті, приступ кашлю минувся і містер Омер підбадьорився, хоч усе ще дихав важко і так утомився, що мусив сісти на стілець біля прилавка.

— Бачите,—сказав він, витираючи спітніле обличчя і ледве дихаючи,—вона ні з ким не приятелює, не кажучи вже про хлопців. От і пішли плітки, ніби Емлі хоче стати знатною леді. Ну, на мою думку, чутки ці з'явилися головним чином через те, що вона колись казала в школі, які подарунки зробила б своєму дядькові, якби була знатною леді.

— Запевняю вас, містер Омер, що вона й мені говорила про це,—ревно підхопив я,—коли ми обоє були ще дітьми.

Містер Омер кивнув головою і потер підборіддя.

— Саме так. А до того ж, вона з маленькими коштами вміє одягатися, бачте, краще, ніж інші змогли б з купою грошей, а це вже спричиняється до багатьох неприємностей. Більше того, вона раніше була, так би мовити, примхливою. Ось що, на мою думку, означає бути примхливою,—сказав містер Омер,—вона не знала як слід, чого їй хочеться; трохи пустувала і, насамперед, не могла нікому підкоритись. Більше нічого не говорили проти неї, Мінні?

— Ні, батьку,—сказала місіс Джорем.—Оце—найгірші балачки, здається.

— Отже,—вів далі містер Омер,—коли вона поступила в компаньйонки до якоїсь сварливої старої леді, то вони не помирились і їй довелося відійти звідти. Нарешті, вона поступила до нас ученицею на три роки. Майже два роки вже минуло, і нічого поганого не можу сказати про цю дівчину. Варта шести інших. Кажі, Мінні, чи не варта вона шести інших?

— Так, батьку,—відповіла Мінні,—я ж ніколи не ганила її!

— Дуже добре,—сказав містер Омер,—це вірно. Отже, молодий джентльмен,—додав він, знову потираючи підборіддя,—щоб ви не

подумали, ніби базікати мені легше, як дихати, то мабуть це й усе.

Говорячи про Емлі, вони принижували голоси, і тому я не мав сумніву, що вона десь поблизу. У відповідь на моє запитання, містер Омер кивнув головою і вказав на двері до вітальні. Я поспішно спитав, чи можу зазирнути туди; мені це охоче дозволили, і, глянувши крізь скло в дверях, я побачив її за роботою. Я побачив її, прехорошу маленьку істоту, з ясними блакитними очима, які зворушили колись моє дитяче серце; з усмішкою дивилась вона на Мінніного хлопчика, що грався коло неї. На ясному її обличчі була якась твердість, яка ніби підтверджує те, що про неї говорили; в очах її виблискувала давно знайома мені грайливість; але всі її гарні риси були осяяні чимсь світлим і добрим.

А тим часом, по той бік двору звучала пісня, яка, здавалось, ніколи не припинялася,—ба! справді, ніколи ця пісня не припиняється...

— Може зайдете туди,—запропонував мені містер Омер,—поговорити з нею? Заходьте і погмоніть з нею, сер! Почуйте себе, як вдома!

Тоді я чомусь засоромився—я боявся збентежити її та, мабуть, не менше побоювався збентежити себе самого. Я тільки спитав, о котрій годині звільняється вона увечері, щоб у слушний час зробити наш візит. Попрощавшись з містером Омером, з його гарною донькою та її гарненькими дітьми, попростував я до своєї любові, старої Пеготті.

І ось побачив я її біля пічки в кухні з кафельною підлогою. Щойно постукав я у двері, як вона відчинила їх і спитала, чого мені треба. Усміхаючись, глянув я на неї, але вона не посміхнулась мені у відповідь. Ми весь час листувались, але після нашої останньої зустрічі минуло років сім.

— Чи вдома містер Баркіс, ме'м?—спитав я, намагаючись говорити якнайгрубішим басом.

— Він вдома, сер,—відказала Пеготті,—але він лежить, його зовсім розбив ревматизм.

— Він тепер не їздить до Блендерстона?—спитав я.

— Їздить, коли йому стає краще,—відповіла вона.

— А чи не їздите ви туди іноді, місіс Баркіс?

Вона глянула на мене уважніше, і я помітив, як здригнулись її руки.

— Річ у тім, що я хотів спитати дещо про один тамтешній будинок, який зветься... от не пригадую... Граки,—вів я далі.

Вона відступила на крок і злякано простягла вперед руки, ніби відштовхуючи мене.

— Пеготті!—не витримав я.

— Мій (любий хлопчику!—скрикнула вона, і ми обоє залилися сльозами і впали одно одному в обійми.

Духу в мене не вистачає розповісти, як шаліла вона від радості, як сміялась і плакала, як пишалась, раділа, обіймала мене. З нею я не боявся мати занадто юний вигляд. Можу сказати, що ніколи в своєму житті не сміявся і не плакав я вільніше, ніж того ранку.

— Баркіс буде такий радий,—сказала Пеготті, витираючи очі фартушком,—це поліпшить його здоров'я куди більше, ніж усі мазі на світі. Чи можна мені піти сказати йому, що ви тут? Чи не хочете ви піти нагору побачитися з ним, любий мій?

Безперечно, я хотів. Але нелегко було Пеготті вийти з кімнати: щоразу, підходячи до дверей і обертаючись до мене, вона знову спинялась, щоб іще посміятись і поплакати на моєму плечі. Нарешті, щоб полегшити цю справу, я пішов нагору разом з нею; почекавши за дверима хвилинку, поки вона кількома словами підготує містера Баркіса, я увійшов до кімнати цього інваліда.

Захоплено зустрів він мене. Через ревматизм йому не можна було тиснути руку. Але він попросив мене потрусити китицю його нічного ковпака, що я й зробив з великою щирістю. Я сів біля його ліжка, а він заявив, що з насолодою уявляє собі, ніби знову везе мене Блендерстонським шляхом. Лежачи горілиць, закутаний аж до підборіддя, він справляв чудне враження.

— Так яке це ім'я написав я на возі, сер?—спитав містер Баркіс з тихою посмішкою ревматика.

— Ах! Містер Баркіс, у нас були серйозні розмови про цю справу.

— Я довгенько таки сватався, сер?—перепитав містер Баркіс.

— Довгенько,—підтвердив я.

— І я не шкодую про це,—сказав містер Баркіс.—Чи пригадуєте, що ви казали мені колись про те, як вона пече пироги з яблуками і всякі тістечка?

— Авжеж, дуже добре пригадую,—відказав я.

— І це було так само певно,—сказав містер Баркіс,—як годинник. Це було так само певно,—мовив містер Баркіс, похитуючи своїм нічним ковпаком, бо то був його єдиний спосіб жестикулювати,—так само певно, як податки. А нічого нема певнішого, ніж вони.

Містер Баркіс глянув на мене, ніби чекаючи від мене підтвердження цих своїх ліжкових міркувань; я задовольнив його мовчазне прохання.

— Нічого немає певнішого, ніж вони,—повторив містер Баркіс.—Такий бідний чоловік, як я, приходить до такого висновку, коли хвороба прикує його до ліжка. Я чоловік дуже бідний, сер!

— З жалем чую це, містер Баркіс.

— Справді, я дуже бідний чоловік,—знову сказав містер Баркіс.

По цій мові він поволі витяг праву руку спід ковдри і слабо схопив палицю, що була легко прив'язана до ліжка. Деякий час совав він цим інструментом, і на обличчі його з'являвся ряд розчарованих виразів. Нарешті, містер Баркіс наткнувся палицею на скриню, один куток якої видно було мені весь час. Тоді задоволення розлилось по його обличчю.

— Старе шмаття,—пояснив містер Баркіс.

— О!—сказав я.

— Хотів би я, щоб то були гроші, сер,—сказав містер Баркіс.

— Я теж хотів би цього,—сказав я.

— Але то *не гроші!*—сказав містер Баркіс, якнайширше розкриваючи обидва свої ока.

Я запевнив його, що не маю в цьому сумніву, і містер Баркіс, ніжніше глянувши на свою дружину, заявив:

— Вона найкорисніша і найкраща з жінок—К. П. Баркіс. Вона заслуговує всякої хвали, яку можна віддати К. П. Баркіс, і навіть більше. Люба моя, чи не влаштуєш ти сьогодні обід заради компанії? Чи не приготуєш ти чогось смачного поїсти і попити?

Я хотів уже протестувати проти цієї непотрібної демонстрації на мою честь, але Пеготті, стоячи по той бік ліжка, робила мені виразні знаки, щоб я погодився. Тому я нічого не сказав.

— Лишилось у мене тут десь трохи грошей, люба моя,—сказав містер Баркіс.—Але я трохи втопився. Якщо ви з містером Давідом залишите мене, то, трохи подрімавши, я мабуть пригадаю, де вони лежать.

Задовольняючи це прохання, ми вийшли з кімнати. Коли ми опинились за дверима, Пеготті повідомила мене, що містер Баркіс став тепер „трохи бережливішим“, ніж раніше; він завжди вдавався до тих самих хитрощів, щоб витягти монету з свого запасу; нечуваних мук доводилось йому зазнавати, коли він злазив самотужки з ліжка і витягав гроші з тієї нещасної скрині. І справді, незабаром ми почули його приглушені зойки: містер Баркіс почав свою важку експедицію до скрині. Та хоч в очах Пеготті мерехтіло співчуття до нього, але вона сказала, що добра справа впливає на нього добре, і краще не заважати йому. Отак він стогнав, аж поки ліг знову в ліжко і припинив свої добровільні муки. Тоді він покликав нас, удаючи, ніби щойно прокинувся після життєдайного сну. Слід подушки витяг він гінею. Здавалось, що його цілком нагороджує за всі муки втішна думка про те, як хитро віддував він нас і як зберіг таємницю своєї скрині.

Я підготував Пеготті до приходу Стірфорса, і незабаром він з'явився й сам. Вона вважала, що, будиши моїм другом, Стірфорс тим самим ошчасливує і її, і в усякому разі зустріла б його якнайпривітніше і найгостинніше. Але його легке поводження, його невимушені манери, гарний вигляд, його природне вміння всіх чарувати і припадати всім до серця,—все це спричинилось до того, що через п'ять хвилин він став її улюбленцем. Досить було б і його ставлення до мене, щоб завоювати її серце. Щиро вірю, що не встиг він піти цього вечора з її дому, як вона вже обожнювала його.

Не тільки охоче, але навіть з захопленням погодився він пообідати разом з нами. Він ввійшов до кімнати містера Баркіса, немов світло і повітря, осяюючи й освіжаючи приміщення, немов свіжий сонячний день. В усьому, що він робив, не було ні галасу, ні зусиль, нічого вимушеного; всі його рухи пройняті були незрівнянною легкістю, немов би саме це й треба було робити, і краще зробити не можна було. Навіть тепер, пригадуючи все це, я схилиюсь перед красою, природністю і приємністю його поведінки.

Веселошами наповнив він маленьку вітальню, де на письмовому столі все ще лежала книжка про мучеників, до якої ніхто не торкався після мене; знову перегортав я аркуші з моторошними малюнками, пригадуючи, який жах викликали вони в мене колись. Пеготті почала говорити про давню мою кімнатку, про те, що ліжко мое чекає на мене і попросила мене лишитися в них. Не встиг я й глянути на Стірфорса, як він уже схвалив усю цю справу.

— Безперечно,—сказав він.—Ти там ночуватимеш, поки ми будемо в Ярмуті, а я ночуватиму в готелі.

— Але затягти тебе в таку далечінь,—відказав я,—і залишити тебе, це, здається мені, буде не по-товариському, Стірфорс.

— В ім'я неба, куди ти, безперечно, потрапиш,—гукнув Стірфорс,—що значить твоє „здається“ порівняно з цим?

Одним словом, Стірфорс миттю розв'язав це питання.

До восьмої години вечора він проявляв свої чудові властивості; після того ми попрямували до барки містера Пеготті. Правду кажучи, чим далі, тим кращим здавався Стірфорс, бо тоді я думав, і тепер певний цього, що свідомість свого вміння подобатись людям запалювала його новим очаруванням, і тим легше досягав він своєї мети. Коли б мені хтось сказав тоді, що все це—тільки блискуча гра заради забавки, для своєї розваги, гра з бездумної любові до влади, з суєтної звички здобувати і через хвилину викидати геть здобуте,—кажу вам, що коли б хтонебудь сказав мені щось подібне того вечора, то не знаю вже, в чому знайшло б вихід моє обурення.

Мабуть, що на таку брехню я відповів би тільки посиленням (якби можна було ще посилити) романтичної вірності й дружби, що проймали мене, коли я ступав поруч із ним у темряві по холодному піску, йдучи до старого судна. Вітер віяв і стогнав іще жалісніше, ніж стогнав і ревів він тієї ночі, коли я вперше ночував під покрівлею містера Пеготті.

— Дике це місце, Стірфорс, правда?

— У темряві воно досить погане,—відповів він,—а море реве, неначе хоче з'їсти нас. Чи не в тому самому судні блимає вогник?..

— Саме в ньому!—сказав я.

— Тоді я справді його бачив цього ранку,—відказав він.—Мабуть, інстинктивно натрапив я на нього.

Увійшовши в смугу світла, ми вже більше не розмовляли і нечутно підійшли до дверей. Я зняв засув і, прошепотівши Стірфорсові, щоб він ішов за мною, ступив до хати. Ззовні чули ми бурмотіння голосів, а, увійшовши, почули оплески: це останнє, на превелике моє здивування, робила завжди засмучена місіс Геммідж. Але не тільки місіс Геммідж серед присутніх була збуджена. Містер Пеготті, сяючи всім обличчям від незвичайної радості, сміючись на весь рот, широко розкрив свої грубі руки, збираючись стиснути в обіймах маленьку Емлі. Гем, на обличчі якого водночас малювались захоплення, радісне хвилювання і властива йому незграбна соромливість, тримав маленьку Емлі за руку, немов би збираючись по-

знайомити її з містером Пеготті. А сама маленька Емлі, зашарівшись і соромлячись, але тішачись радістю містера Пеготті (це видно було з її веселих оченят), хотіла була стрибнути від Гема в обійми містера Пеготті; але наш прихід став цьому на перешкоді, бо вона перша побачила нас. У таких позах застали ми їх усіх, як тільки ввійшли з темної, холодної ночі в теплу, світлу кімнату, а місіс Геммідж стояла позаду, шалено плескаючи в долоні.

Але вся картина так змінилась, коли ми ввійшли, що сумніви навіть брали, чи була вона, справді, раніш така. Я опинився посеред здивованої сім'ї лицем до лица з містером Пеготті, простягаючи йому руку, а Гем загукав:

— Мастер Деві! То мастер Деві!

Миттю почали ми стискати руки один одному, розпитувати один одного, казати один одному, які ми шасливі, що зустрілись; і все це ми говорили всі разом. Містер Пеготті так зрадів, побачивши нас, що навіть не знав, що казати й робити. Знову й знову він стискав руки мені, потім—Стірфорсові, потім—знову мені. А потім він скуйовдив свій волохатий чуб і зареготався так весело і переможно, що просто любо було дивитись на нього.

— Ого, ці два джентльмени—дорослі вже джентльмени—прийшли під оцю покрівлю цього вечора, найкращого вечора в моєму житті!—заявив містер Пеготті.—Ніколи не траплялось такого раніше, слово честі! Емлі, серденько, іди сюди! Іди сюди, моє бісенятко! Ось друг мастера Давіда, люба моя! Ось джентльмен, про якого ти вже чула, Емлі. Він прийшов побачитися з тобою, разом з мастером Давідом, у найшасливіший вечір, який був чи буде в житті твого дядька, грім мене побий і тричі ура!

Одним духом виголосивши цю промову, містер Пеготті схопив своїми величезними долонями обличчя своєї племінниці, поцілував її не менше десятка разів, з гордістю і любов'ю поклав її голівку на свої широкі груди і з жіночою ніжністю погладив її. Потім він відпустив її; вона втекла до кімнати, де колись я спав, а він оглянув нас, розпалений і захеканий від надзвичайної радості.

— Якщо ви, два джентльмени... дорослі вже тепер джентльмени, і такі джентльмени...—почав містер Пеготті.

— Вірно, вірно!—загукав Гем,—добре сказано! Вірно! Мастер Деві, їй-бо, дорослі вже джентльмени—вірно!

— Якщо ви, два джентльмени, дорослі вже джентльмени,—вів далі містер Пеготті,—не пробачите деяке схвильовання, коли зрозумієте в чому річ, то я все ж таки проситиму пробачення. Емлі, люба моя!.. Вона знає, про що я збираюсь розповідати,—тут він знову не міг стримати веселощів,—і тому забралась геть звідси. Чи не будете ви такі ласкаві піти за нею, матінко, на якусь хвилину?

Місіс Геммідж кивнула головою і зникла.

— Якби це не був,—сказав містер Пеготті, сідаючи серед нас біля каміна,—найшасливіший вечір мого життя, то я був би себе-любною тварюкою... Більше нічого сказати не можу. Оця маленька

Емлі, сер,—пошепки додав він Стірфорсові,—ота, що почервоніла, що оце втекла...

Стірфорс тільки кивнув головою, але зробив він це так виразно, з таким співчуттям до щастя містера Пеготті, що останньому здалося, ніби Стірфорс щось сказав йому.

— Справді, так,—мовив містер Пеготті,—то—вона, і така вона, як бачите. Дякую, сер.

Гем кілька разів кивнув мені головою, ніби погоджуючись з цими словами.

— Оця наша маленька Емлі,—вів далі містер Пеготті,—була в нашому будинку, я думаю (я людина не вчена, але така моя думка), була вона світлоокою радістю нашого дому. Вона—не моя дитина; у мене ніколи не було дітей; але більше не міг би я любити і свою рідну дитину. Ви мене розумієте? Не міг би!

— Цілком розумію,—сказав Стірфорс.

— Я був певний, що ви мене зрозумієте, сер,—відказав містер Пеготті,—і знову дякую вам. Мастер Деві, той може пригадати, якою вона була; а ви самі можете судити, яка вона є тепер; але ніхто з вас не може цілком зрозуміти, чим вона була, е і буде для мого люблячого серця. Я чоловік грубий, сер, грубий, як морська свиня, але, мабуть, тільки жінка могла б зрозуміти, *чим* є маленька Емлі для мене. Між нами кажучи,—він почав говорити ще тихше,—жінку, яка могла б це зрозуміти, звать *не* місіс Геммідж, хоч у неї—безліч чудових якостей.

Містер Пеготті знову обома руками скуйовдив волосся і продовжував, поклавши долоні на коліна.

— Є певний чоловік, що знав маленьку Емлі від тих часів, коли втонув її батько; він бачив її завжди—немовлям, малим дівчам, дівчиною. Не дуже гарний з лиця, о, ні,—казав містер Пеготті,—на мій зразок зроблений... грубий... наскрізь просолений зюйд-вестом... добре просолений... Але загалом—найчесніший парубок, серце в нього там, де слід бути.

Здалося мені, ніколи не бачив я, щоб Гем скалив зуби так, як при цих словах.

— І що ж робить оцей парубчина?—продовжував містер Пеготті, сяючи всім обличчям,—він губить своє серце через нашу маленьку Емлі. Він ходить за нею, мов якийсь слуга, забуває свої справи, і через деякий час він мені пояснює, що трапилось. Я й сам хотів, бачте, щоб наша маленька Емлі добре вийшла заміж. Я хотів би бачити її, в усякому разі, під опікою чесного чоловіка, що мав би право обороняти її. Не знаю, як довго я житиму, чи як скоро я помру, але знаю, що коли мене перекине якоїсь ночі дикий вітер у ярмутських водах, і востаннє побачу я міські вогні над хвилями, яких мені не подолати, то мені легше буде піти на дно, коли я зможу подумати: „Є там на березі чоловік, мов залізо, вірний моїй маленькій Емлі, благослови її боже, і ніщо зле не зможе торкнутися моєї Емлі, поки той чоловік живе“.

Серйозно й просто містер Пеготті помахав правою рукою, ніби справді востаннє прощаючись з міськими вогнями, а потім презирнувшись з Гемом, почав знову:

— Гарзд! Я раджу йому поговорити з Емлі. Він уже досить великий, але він соромливіший, ніж маленький, і не наважується зробити це. Отже, я берусь поговорити. „Що? Він!“—каже Емлі. „Він, якого я так добре знаю стільки років, і так люблю? О, дядю! Я ніколи не зможу вийти за нього. Він такий добрий хлопець!“ Тут я її поцілував і сказав їй тільки: „Люба моя, роби як знаєш, ти вільна, як пташка“. А потім я повернувся до нього і сказав: „Хотів би я, щоб воно було так, але не виходить. Та будьте дружні одно з одним, як і раніше були, і кажу я тобі: стався до неї, як і раніше ставився, як і годиться чоловікові“. А він сказав мені, потиснувши руку: „Так і робитиму“,—сказав він. І по-чесному, по-мужньому тримався він так два роки, і вдома було в нас так, як заведено здавна.

Різні вирази змінювалися на обличчі містера Пеготті під час його оповідання. І ось знову повернулась переможна радість на його обличчя, коли він поклав одну руку мені на коліно, а другу—на коліно Стірфорсові і виголосив нам таку промову:

— І раптом, одного вечора—скажімо, сьогодні—повертається маленька Емлі з роботи, а він з нею. Нема в цьому нічого особливого, скажете ви? Справді, бо він оберігає її, як брат, увечері і навіть удень, повсякчасно. Але оцей чортів парубок тримає її за руку і гукає мені весело: „Дивіться! Це моя майбутня маленька жінка!“ А вона каже, наполовину сміливо і наполовину соромлячись, і сміючись і плачучи водночас: „Так, дядю! Якщо ви дозволите“... Якщо я дозволю!—скрикнув містер Пеготті, здивовано похитуючи головою.—Боже мій, а що ж мені ще робити?.. „Якщо ви дозволите, то я тепер краще розумію речі, добре подумала про це, і спробую бути йому доброю дружиною, бо він милий, любий хлопець“. А тоді місіс Геммідж заплескала в долоні, мов у театрі, а тут і ви ввійшли. Ось воно! Нема чого ховатись! Ви ввійшли! Щойно все це відбулось і оцей чоловік одружиться з нею, як тільки закінчить вона навчання.

Гем аж похитнувся під ударом, яким містер Пеготті виявив свою нестримну веселість, довір'я і дружбу; але, почувавши, що мусить щось сказати нам, він мовив, запинаючись і переборюючи природну соромливість:

— Вона була не вища за вас, мастер Деві... коли ви вперше приїхали... А я вже тоді думав, якою вона буде, як виросте. Я бачив, як вона виростала... джентльмени... мов квітка. Я покладав життя за неї... мастер Деві... О! з охотою і радістю! Вона для мене більше... джентльмени... ніж... вона для мене все, чого я можу побажати і більше, ніж можу я... ніж можу я сказати. Я... я люблю її вірно. Нема такого джентльмена на всій землі... та й на морі нема такого... що міг би любити свою жінку більше, ніж я люблю її, хоча є багато простих людей... які могли б сказати краще... те, що вони хочуть сказати.

Зворушливо було дивитись, коли такий здоровенний парубок, яким став тепер Гем, тремтів від любові до гарненької маленької істоти, що завоювала його серце. Зворушливим було навіть просте довір'я, яким подарували нас містер Пеготті і він сам. Зворушило мене і само це оповідання. Не знаю, чи не йшов я туди з певним уявленням, ніби все ще кохаю маленьку Емлі. Знаю тільки, що все це сповнило мене радістю; але якоюсь дуже непевною радістю, що від найменшого дотику могла стати раною.

Тому, якби мені довелось відповідати їм, то я зробив би це досить погано. Але це взяв на себе Стірфорс; і зробив він це так уміло, що за кілька хвилин ми почували себе найщасливішими людьми в світі.

— Містер Пеготті,—сказав Стірфорс,—ви чолов'яга напрочуд добрий, і заслуговуєте того щастя, що відчуваєте сьогодні ввечері. Вашу руку, містер Пеготті. Гем, поздоровляю вас, мій хлопче. Дайте вашу руку! Маргаритко, підкинь дров у камін, щоб веселіше запалав вогонь! Містер Пеготті, коли ви не впрохаєте вашу милу племінницю повернутись до нас (для неї приберегаю я оце місце в кутку), то я піду звідси. Якась прогалина біля вашого каміна в такий вечір—надто *така* прогалина—річ, до якої не хочу спричинитись, навіть за всі скарби обох Індій!

Отже, містер Пеготті пішов до моєї колишньої кімнатки, щоб привести маленьку Емлі. Спочатку маленька Емлі не хотіла йти до нас, і на допомогу вирушив Гем. Нарешті, вони привели її до каміна; вона була дуже збентежена і дуже несмілива. Та згодом вона підбадьорилась, побачивши, як мило і шанобливо розмовляє з нею Стірфорс, як уміло уникає він усього, що могло б збентежити її, як гомонить він з містером Пеготті про човни, кораблі, припливи і рибу, як нагадує він мені про часи, коли побачився з містером Пеготті в Салем-Гаузі; як радіє він цьому кораблеві і всьому, що оточує його; як легко підтримує він розмову. Незабаром опинились ми в дружньому колі, причаровані милим гостем, захоплені жвавою розмовою.

Щоправда, Емлі мало розмовляла в цей вечір; але вона пильно дивилася на всіх, пильно слухала, і чарівним було її обличчя. Стірфорс розповів про одну жахливу корабельну катастрофу (оповідання це почалося з його розмови з містером Пеготті) так мальовниче, немов вся ця картина знову стояла перед його очима—і зір маленької Емлі не відривався від нього увесь час, немов сама вона бачила загибель корабля. Щоб розважити нас, він розповів після цього якусь свою пригоду—і зробив він це так весело, ніби це було для нього такою самою новиною, як і для нас; маленька Емлі сміялась і всі ми сміялись разом із Стірфорсом. Він упрохав містера Пеготті проспівати, або вірніше проревти „Коли буря загуде, загуде, загуде“, і сам проспівав моряцьку пісню так гарно і виразно, що мені майже здавалось, що вітер, який сумно повівав навколо будинку, вриваючись у тишу, підспівував йому.

А щодо місціс Геммідж, то йому вдалось так підбадьорити цю жертву розпачу, як не вдавалось нікому іншому (так, принаймні, сказав мені містер Пеготті) від часу загибелі старого. Він так розважив і розвеселив її, що другого дня вона заявила, ніби він причарував її.

А втім Стірфорс не весь час намагався притягати на себе загальну увагу, бути центром розмови. Коли маленька Емлі насмілилась заговорити зі мною (хоч усе ще дуже соромливо) про наші давні мандрівки вздовж берега, про збирання ракушок і камінців, і коли я спитав її, чи пригадує вона, як обожнював я її, і коли ми обое розсміялись і почервоніли, пригадуючи милі давні часи,—він мовчав і уважно дивився на нас. Увесь цей вечір вона сиділа на тому самому маленькому ящику, в тому самому кутку біля каміна, де колись сидів і я; але тепер поруч з нею був Гем. Не знаю вже чи з кокетства, чи з дівочої соромливості, але цілий вечір вона тулилася до стіни, відсунувшись від Гема.

Скільки пригадую, ми сиділи майже до півночі. Повечеряли ми бісквітами і сушеною рибою. А Стірфорс витяг з кишені пляшку доброго джину, і ми—чоловіки (я тепер уже з цілковитим правом можу казати „ми—чоловіки“) гарненько випили. Весело попрощались ми, і коли всі вони стояли юрбою біля дверей, щоб освітлити нам шлях, я побачив милі, блакитні очі маленької Емлі, що стежили за нами зза Гемової спини, і почув її ніжний голос, що просив нас бути обережнішими в дорозі.

— Пречудова маленька красуня!—сказав Стірфорс, беручи мене під руку.—Гаразд! Чарівне місце, чарівне товариство; цікаво побувати з ними.

— І як же нам щастить!—підхопив я.—Ми прибули саме вчасно, щоб бути свідками їхньої радості від цього заручення! Ніколи не бачив я щасливіших людей. Як приємно бачити це й подіяти їхню чесну радість! От пощастило нам!

— Хлопець той трохи тупий для такої дівчини,—зауважив Стірфорс.

Він так широко поводився в Гемом і всіма ними, що це несподіване й холодне зауваження мене мов громом вразило. Але, швидко обернувшись до нього і побачивши посмішку в його очах, я з полегкістю відповів:

— Ах, Стірфорс! Добре тобі сміятися з сердеги. Ти можеш воювати з міс Дартль, або намагатися жартами сховати свої симпатії від мене, але я знаю тебе краще. Коли бачу, як добре ти розумієш їх, як сприймаєш ти щастя цього простого рибалки, або любов моєї старої няньки, то розумію, що тобі не байдужі ні радість, ні смуток, ні інші почуття таких людей. І за це, Стірфорс, люблю тебе удвадцяттеро більше! Він зупинився і, глянувши мені в обличчя, сказав:

— Маргаритко, я певен, що це ти кажеш серйозно, з найкращими намірами. Хотів би я, щоб усі ми такі були!

Наступної хвилини він весело заспівав пісню містера Пеготті, і ми попрямували до Ярмута.

СТАРІ МІСЦЯ, НОВІ ОБЛИЧЧЯ

Більше двох тижнів затримались ми з Стірфорсом у цій місцевості. Годі й казати, що ми багато часу були разом, але траплялось нам і розлучатись на кілька годин. Він був добрим моряком, чого не можна було сказати про мене, і коли він виходив у море з містером Пеготті, що було його улюбленою розвагою, то я здебільшого лишався на березі. Життя в будинку моєї няньки покладало на мене обов'язки, від яких він був вільний: знаючи, як багато доводиться їй ходити за містером Баркісом удень, я не хотів повертатись додому пізно вночі; а Стірфорс, живучи в готелі, залежав тільки від свого власного настрою. Тому я часто чув, що він бенкетував з рибалками в улюбленій містером Пеготті таверні „Доброї згоди“, коли я вже давно лежав у ліжку; у місячні ночі він їздив на море, загорнувшись у рибальський плащ, і повертався тільки з ранковим припливом. Але це не дивувало мене, бо я знав, що його неспокійна натура і смілива душа радісно знаходила собі розвагу в грубій роботі і суворій погоді, в усіх інших моряцьких справах, що були свіжими й новими для нього.

Була ще одна причина, через яку ми іноді розлучались: мені, звичайно, цікаво було їздити до Блендерстона відвідувати здавна знайомі місця, де минало моє дитинство: звичайно, Стірфорс, побувши там один раз, не дуже цікавився їздити туди знову. Отже, разів три-чотири ми зранку, поснідавши, ішли в різні боки і зустрічались тільки ввечері, за обідом. Я не знав, що робить він у цей час; доходили до мене чутки, що він став дуже популярним у цій місцевості і знаходив собі двадцять способів розважитись там, де інший не знайшов би жодного.

А щодо мене, то в самотніх своїх мандрівках пригадував я кожен крок на старому шляху, відшукував старі місця, і це ніколи не набридало мені. Я відшукував ті місця, що часто виникали в моїй пам'яті і блукав там, як колись блукав я там думками. Могила під деревом, де лежали мої батьки—та могила, на яку я з таким дивним жалем дивився, коли там лежав тільки мій батько, могила, над якою стояв я зажурений, коли вона розкрилась, щоб прийняти мою прекрасну матір і її немовля—ця могила, з якої вірна Пеготті зробила справжній сад, на цілі години притягала мене до себе. Вона знаходилась трохи осторонь від алеї кладовища, у тихому кутку; походжаючи алеєю, я міг читати імена на камені, і звуки церковного дзвона, який вибивав години, здавались мені далеким знайомим голосом.

Багатьох змін зазнав мій старий дім. Зникли ветхі гнізда, що їх так давно залишили граки; віти дерев були обрізані, вони втратили свою колишню форму. Сад був занедбаний, половина вікон у будинку була зачинена. Жив там тільки якийсь нещасний чоловік-лунатик

Та люди, що ходили за ним. Він завжди сидів біля мого віконця, поглядаючи на кладовище; і цікаво було мені довідатись, чи не приходять у його хвору голову думки, які займали мене рожевими ранками, коли я в нічній сорочці виглядав з того самого віконця і дивився на овець, що спокійно паслися під промінням ранкового сонця.

Давні наші сусіди, містер і місіс Грейпер, поїхали до Південної Америки; будинок постарівся, струмені дощу пройшли крізь дах, пописали брудними потьоками стіни. Містер Чілліп одружився вдруге—з високою, худорлявою, кирпатою жінкою; з'явилося у них немичне дитинча; голова немовлятка була занадто важка, слабкі очі немов би завжди виявляли здивування,—навіщо народився на світ їхній власник?

З сумішшю смутку і задоволення блукав я по рідних місцях, аж поки сонце вказувало мені, що час повертатись. Але приємно було пригадати знову ті місця, залишивши їх позад себе. Обідаючи з Стірфорсом біля палаючого вогню каміна, заходячи вночі до моєї гарненької кімнатки, перегортаючи аркуші книжки про крокодилів (вона завжди лежала там на маленькому столику), мрійливо пригадував я старі часи, радів, що маю такого друга, як Стірфорс, такого друга, як Пеготті, і таку заступницю втраченої матері, як моя прекрасна і добра двоюрідна бабка.

Повертатись до Ярмуту з цих моїх подорожів найкраще було поромом. Я виходив з порому на міліні, що відокремлювала місто від моря, і йшов найкоротшим шляхом до міста. По дорозі я завжди заходив до містера Пеготті. Здебільшого, Стірфорс чекав мене там, і ми йшли далі разом у морозному повітрі, в тумані—до мерехтливих вогнів міста.

Одного темного вечора, коли я прийшов пізніше, ніж звичайно,—цього дня я востаннє відвідував Блендерстон (ми вже збиралися їхати додому)—я застав його самого в будинку містера Пеготті; замислено сидів він перед вогнем. Він так заглибився в свої думки, що зовсім не помітив мого наближення. Щоправда, він міг би не почути моїх кроків, якби був і не такий замріяний, бо пісок приглушував стукіт черевиків, але, навіть увійшовши, я не стурбував його. Я підійшов до нього близько і подивився,—насупивши брови, блукав він думками десь далеко.

Він так здригнувся, коли я поклав йому руку на плече, що мимоволі здригнувся і я.

— Ти наскочив на мене,—сказав він майже гнівно,—немов привід докору.

— Та треба ж було мені якимось сповістити про своє прибуття,—відповів я.—Хіба я змусив тебе злетіти з зірок?

— Ні,—відказав він.—Ні.

— З чого ж то ти злетів?—спитав я, сідаючи біля нього.

— Я споглядав химерні картини, що їх малює вогонь,—була його відповідь.

— Але чому ж ти не даєш мені глянути на них?—сказав я, бо він швидко кинув у камін велике поліно, і багрові іскри з ревом помчали в димар.

— Ти б їх все одно не побачив,—відказав він.—Ненавиджу я цей непевний час—ні день, ні ніч. А ти запізнився! Де це ти був?

— Я прощався з місцем моїх звичайних прогулянок,—відповів я.

— А я сидів тут,—сказав Стірфорс, оглядаючи кімнату,—і думав, що всі люди, яких ми знайшли такими щасливими в ніч нашого приїзду сюди, могли б—якщо судити з теперішнього сумного настрою цього місця—розвіятися по світах, померти, чи зазнати невідомо якого горя. Давід, просив би я бога, щоб у мене протягом цих останніх двадцяти років був сумлінний батько!

— Мій любий Стірфорс, у чому річ?

— Всією душею хотів би я, щоб було кому краще керувати мною!—вигукнув він.—Всією душею хотів би я, щоб сам міг керувати собою краще!

Мене зовсім спантеличила запальність, з якою вимовив він ці слова. Мені здавалось навіть неможливим, щоб він до такої міри став несхожим на самого себе.

— Краще було б мені народитись цим бідним Пеготті, або його незграбним племінником,—сказав він, підводячись і зажурено спираючись на камін,—ніж бути самим собою, удвадцятро багатшим і вдвадцятро розумнішим, і мучитись так, як мучився я в цьому диявольському ковчезі оці останні пів години!

Мене так вразила ця несподівана зміна в ньому, що спочатку я спромігся тільки мовчки спостерігати його, поки він стояв, схилившись головою на руку і похмуро поглядаючи на вогонь. Нарешті, я щиро попросив його розповісти мені, що це так засмутило його, і дозволити мені пожуритись разом з ним, коли я не можу сподіватись дати йому слушну пораду. Та не встиг я закінчити, як він почав сміятися—спочатку злосливо, але згодом—із звичайною веселістю.

— Хай йому абищо, це дурниці, Маргаритко! Дурниці!—відповів він.—Казав же я тобі ще в лондонському готелі, що іноді сам собі набридаю. Оце щойно я сам був своїм кошмаром. Як зажуришся отак, то няньчині казки пригадуються знову, в новому вигляді. Мені немов приснилося, що я—поганій хлопчисько, який „не встерігся“ і потрапив левам на вечерю. Від голови до ніг пройняло мене те, що старі жінки звать переполохом. Я боявся сам себе.

— Здається, ти більше нічого не боїшся,—сказав я.

— Мабуть, ні, хоч у мене є досить чого боятись,—відповів він.—Гаразд. Отже, все це минулось. Я більше не звихнуся, Давід; але кажу тобі, мій любий хлопче, ще раз, що було б краще для мене (і не тільки для мене), коли б у мене був твердий і сумлінний батько.

Обличчя його було завжди дуже виразне, але ніколи не бачив я на ньому такої похмурої серйозності, як тоді, коли вимовляв він ці слова, все ще не відводячи очей від вогню.

— Отже, цьому кінець!—сказав він, легко змахнувши рукою вгору.

„...Геть, мара.. Ну, що? він шез тепер?
І знову муж я..“¹

— Як Макбет. А тепер—обідати. Невже я по-Макбетівському урвав бенкет, Деві!

— Але де вони всі, хотів би я знати,—зауважив я.

— Бог знає,—сказав Стірфорс. Пішов я до порома зустрінути тебе, не дочекався, завернув сюди і побачив, що нікого тут нема. Я замислився над цим, ото ж ти й знайшов мене замисленим.

Прибуття місіс Геммідж з кошиком пояснило, яким чином будинок залишився порожнім. Вона поспішила зробити потрібні закупки до повернення містера Пеготті; двері вона залишила відчиненими для Гема і маленької Емлі, якщо вони повернуться під час її відсутності. Стірфорс розвіяв звичайний смуток місіс Геммідж, весело привітавши і жартівливо схопивши її в обійми, потім взяв мене під руку, і ми поспішно покрокували геть.

Він розвеселив самого себе не менше, ніж місіс Геммідж, знову був самим собою і жартівливо базікав усю дорогу.

— Отже,—весело сказав він,—ми залишаємо це піратське життя завтра.—Невже це правда?

— Так ми домовились,—відповів я.—І ми вже взяли місця в дилжансі, ти знаєш...

— Ех! Нічого, бач, не зробиш!—сказав Стірфорс.—А я вже майже забув, що можна в цьому світі робити щонебудь, крім блукань у морі. Хотів би я, щоб більше нічого було робити.

— Це поки ти не втратив почуття новизни,—зауважив я, сміючись.

— Мабуть, що так,—відказав він,—хоч дуже саркастично звучить це зауваження в устах такого милого, невинного дитятки, як мій юний друг. Гарзд! Насмілюсь сказати, що я примхливий хлопець, Давід. Я це знаю. Але поки залізо справді гаряче, я вмію його кувати чимдуж. Мабуть, що я вже міг би добре скласти іспити на лоцмана в цих водах.

— Містер Пеготті каже, що ти—чудо,—відповів я.

— Морське чудо, га?—розреготався Стірфорс.

— Ні, це він справді каже, і ти знаєш, що це справедливо; ти ж завжди палко пориваєшся до якоїсь мети і легко досягаєш її. І найбільше дивує мене в тобі, Стірфорс, те, що ти начебто задовольняєшся таким уривчастим застосуванням своїх сил.

— Задовольняюсь?—весело перепитав він.—Мене ніщо не задовольняє, крім твоєї наївності, мила моя Маргаритко! А щодо рвучкості, то я якось не встиг набути вміння прив'язуватись до коліс, в яких крутяться сучасні Іксіони². Знаєш, я купив собі тут судно.

¹ В. Шекспір „Макбет“, акт III, сцена 4, р. 107-8.—Ред.

² Іксіон—міфологічний герой, який на покарання за любов до богині Гери був прив'язаний до колеса.—Ред.

— Ну й дивний же ти чоловік, Стірфорс!—вигукнув я, зупинившись, бо тільки вперше почув про це.—Та ти ж, може, ніколи й не повернешся в цю місцевість.

— Не знаю,—відповів він.—Мені подобається це місце. В усякому разі,—вів він далі, тягнучи мене за собою,—я купив тут судно—кліпер, як каже містер Пеготті; це справді кліпер, і містер Пеготті буде його хазяїном, поки мене тут не буде.

— Тепер я зрозумів тебе, Стірфорс!—радісно відгукнувся я.—Ти удав, ніби купуєш судно для себе, але насправді ти зробив це заради містера Пеготті. Слід було б мені зрозуміти це відразу, знаючи тебе. Мій любий, добрий Стірфорс, як можу я висловити, що думаю про твою великодушність?

— Тсс!—відповів він, почервонівши,—чим менше слів, тим краще.

— Хіба ж я не знав,—кричав я,—хіба ж я не казав, що нема жодної радості, жодного горя, жодного почуття цих чесних душ, які були б байдужі для тебе!

— Ну, годі, годі,—відказав він,—ти мені все це говорив. А тепер досить. Все вже сказано.

Боючись образити його, я тільки про себе міркував далі про його щедрість і великодушність; тим часом ми все швидше посувалися вперед.

— Судно треба заново оснастити,—сказав Стірфорс,—і я залишу Літтімера, щоб він стежив за всім цим. Тоді я буду певний, що все буде зроблено. Чи казав я тобі, що Літтімер приїхав сюди?

— Ні.

— Атож. Приїхав сьогодні вранці, з листом від моєї матері.

Наші погляди зустрілись, і я помітив, що навіть губи його зблідли, хоч дивився він на мене дуже впевнено. Я злякався, що якісь незгоди його з матір'ю спричинились до тієї журби, в якій я знайшов його біля каміна. Я натякнув на це.

— О, ні!—розсміявся він, похитавши головою,—нічого подібного. Так. А він приїхав, цей мій слуга.

— Такий, як і завжди?—спитав я.

— Такий, як і завжди,—підтвердив Стірфорс.—Далекий і холодний, як північний полюс. Він мусить наглядати за тим, як переїмують судно. Тепер воно зветься „Буревісник“. А яке діло містерові Пеготті до „Буревісників“? Я охрещу його наново.

— Яким ім'ям?—запитав я.

— „Маленька Емлі“.

Він усе ще не зводив очей з мене, і я вважав це за нагадування, що йому не подобається вихваляння його вчинків. Я не міг не виявити, хоч виразом обличчя, як це мені до вподоби; але не сказав я майже нічого. На устах його з'явилась звичайна посмішка і здалось мені, що він уже зовсім забув смуток.

— Але дивись,—сказав він, указуючи рукою вперед,—ось іде і сама маленька Емлі! І той парубок з нею! Слово честі, він вірний рицар! Ніколи не залишає її саму!

Гем працював тепер корабельним майстром, він дуже вдосконалив природне своє знання цього ремесла і став висококваліфікованим робітником. У своєму робочому одязі він здавався не хтойзна яким франтом, але мужнім і гідним захисником квітучої маленької істоти, що йшла поруч із ним. Його одверте обличчя, чесність, неприхована гордість нею, любов його до неї здавались мені найкращою красою. Коли вони наблизились до нас, то здались мені дуже доброю парою, не зважаючи на весь контраст між ними.

Коли ми зупинилися побалакати з ними, вона несміливо зняла свою руку з його ліктя й зашарілась, простягаючи пальці Стірфорсові й мені. Обмінявшись з нами кількома словами, вони пішли далі, але вона вже не взяла Гема під руку: несміливо і ніяково йшла вона поруч нього. Все це здалось мені дуже милим, і Стірфорс начебто був такої ж думки.

Раптом повз нас пройшла—очевидно, стежачи за ними, молода жінка; її обличчя я побачив, коли вона проходила повз нас; і здалось мені це обличчя знайомим. Легко одягнена, худорлява, поєднувала вона в собі злиденність із кокетливістю; здавалось, що зараз вона не думає ні про що, тільки стежить за ними. Ось вона зникла так само непомітно, як і з'явилась.

— Наче чорна тінь, іде вона за дівчиною,—сказав Стірфорс, зупинившись.—Що це означає?

Мене здивувало, яким тихим голосом сказав він це.

— Може, вона збирається попросити в них милостині,—з'ясував я.

— Це мене не здивувало б,—сказав Стірфорс,—але дивно, що жебрацтво набуває саме цієї форми сьогодні увечері.

— Як то?—спитав я.

— Бачиш, я думав,—сказав він, помовчавши,—про щось подібне. А тут вона з'явилась. І звідки вона взялась, хотів би я знати?

— Мабуть, вона вийшла зза цієї стіни,—сказав я, ми бо підійшли до якогось муру.

— Вона зникла!—відказав він, оглядаючись через плече.—І хай зникне з нею все зле. А тепер—обідати!

Але він раз-у-раз оглядався через плече на далеке море. Нам лишалось іти недовго, але він устиг ще кілька разів коротко повернутись до цієї теми; тільки за столом, при світлі каміна і свічок, він немов забув про це дивне явище.

Літміер був уже там і справляв на мене таке саме враження, як і завжди. Я висловив надію, що міс Стірфорс і міс Дартль почувують себе добре; він відповів шанобливо і, звичайно, респектабельно, що вони почувують себе досить непогано, подякував мені і передав поклон від них. Ось і все; а проте, мені здалось, ніби він виразно заявив мені: „Ви дуже юні, сер; ви надзвичайно юні“.

Ми вже майже закінчили обідати, коли він вийшов на два кроки з кутка, з якого спостерігав нас, або скоріше мене, і звернувся до свого хазяїна:

— Прошу пробачення, сер. Міс Маучер—у цьому місті.

— Хто?—дуже здивовано вигукнув Стірфорс.

— Міс Маучер, сер.

— Отакої! Які це в неї тут справи?—спитав Стірфорс.

— Здається, це її батьківщина, сер. Вона сказала мені, що з одним із своїх професіональних візитів вона щороку їздить сюди, сер. Я зустрів її на вулиці сьогодні вдень і вона спитала, чи може мати честь одвідати вас по обіді, сер.

— Чи ти знаєш цю великанку, Маргаритко?—запитав Стірфорс.

Я мусив признатись—хоч і соромився Літтімера—що ми з міс Маучер зовсім не знайомі.

— Тоді тобі обов'язково треба познайомитися з нею,—сказав Стірфорс,—бо вона—одно з семи чудес світу. Як тільки міс Маучер прийде, ведіть її сюди, Літтімер.

Мене дуже зацікавила ця леді, а надто тому, що Стірфорс, сміючись, рішуче відмовився відповідати на будьякі мої запитання про неї. Отже, я нетерпляче чекав. Нарешті, через пів години після того, як забрали посуд зі столу, а ми сиділи за графіном вина перед каміном,—двері відчинились і Літтімер, з своїм звичайним непорушним спокоем, оголосив:

— Міс Маучер!

Я подивився в коридор і не побачив нічого. Все ще дивився я в коридор, гадаючи, що міс Маучер забарилась там, коли на мое невимовне здивовання, зза канапи, яка стояла між дверима і мною, викотилась пишно одягнена карлиця, років сорока—сорока п'яти, з дуже великою головою, парою шахрайських сірих очей і такими неймовірно короткими руками, що, намагаючись грайливо прикласти пальця до кирпатого носа, вона мусила схилити голову назустріч своїй руці, і притулити носа до пальця. Подвійне її підборіддя було таке гладке, що в ньому втопали стрічки її капелюшка. Шиї в неї не було; талії в неї не було; ніг у неї не було—принаймні про них не варто було говорити; і хоч була вона жінкою звичайних розмірів аж до того місця, де мала б у неї бути талія, і хоч посувалась, як усі людські істоти, на парі ніг, та була вона така куца, що вживала стільця замість столу, поклавши на нього свою торбинку. Ця пишно одягнена леді притулила носа до вказівного пальця з тими труднощами, які я вже змалював, схилила голову набік, примружила око і дуже хитро подивилась на нас; пококетувавши очима з Стірфорсом, вона вибухнула цілим потоком слів.

— Що? Квіточко моя!—солоденько почала вона, жартівливо киваючи йому своєю великою головою.—Та невже ви тут? Ах, ви поганий хлопчисько, і не сором вам! Що ви тут коїте, так далеко від дому? Коверзуйте, клянусь! Ви—хитрун, Стірфорс, та й я не проста, еге ж? Ха, ха, ха! Ви поставили б сто фунтів проти п'яти, що не зустрінете мене тут. А як же! Господи, та мною всюди повно, клянусь! Ось я тут, ось я там, ось мене нема—як монета фокусника в дамській хустинці. Доречі, про носові хустинки—і про дам—яка ж ви втіха для вашої любої матінки, хлопче мій милий!

Міс Маучер розв'язала стрічки свого капелюшка й сіла, захекавши, на осліничик перед каміном—обідній стіл правив їй за альтанку, бо вона розташувалася саме під ним.

— Ох, зіроньки мої ясні,—вела вона далі, ляскаючи руками по своїх маленьких колінах і проникливо глянувши на мене.—Є в мене певна звичка, справді, Стірфорс. Як зійду по сходах, то кожен подих мій стає мені важким, мов цеберка води. А побачили б ви, як визирую я з вікна горішнього поверху, то подумали б, що я гарненька жінка, правда ж?

— Я подумав би це, де б не побачив вас,—сказав Стірфорс.

— Годі, клятий хлопче, годі!—крикнула куца істота, загрожуючи йому хустинкою, якою вона витирала собі обличчя,—соромтесь! Але даю вам слово честі, на тому тижні я була в леді Мізерс—*ото* жінка! *Вона* не старіє!—і Мізерс сам увійшов до кімнати, де я чекала її,—*ото* чоловік!—*Він* теж не старіє! так само, як і його перука—хоч він носить її незмінно десять років; так він почав мені робити такі компліменти... я вже думала, чи не доведеться мені смикнути дзвоник. Ха, ха, ха! Він—мила руїна, але безпринципна.

— Що ви робили для леді Мізерс?—спитав Стірфорс.

— То вже будуть плітки, мое невинне дитятко,—відказала вона, знову б'ючи себе пальцем по носу, кривляючись і моргаючи очима, мов хитрюще бісенятко.—Це не ваше діло. Ви хотіли б знати чи не лікую я її від облісіння, чи фарбую їй волосся, чи виправляю її фігуру, чи підводжу їй брови... хотіли б знати? І знатимете, серденько моє—звичайно, якщо я вам скажу. Знаєте, як звали мого прадіда?

— Ні,—сказав Стірфорс.

— Звали його „Та невже“, лялечко моя!—сповістила міс Маучер.— І походить він з прадавнього роду „Та невже“, що від них успадкувала я всі маетки „Може бути“.

Ніщо не могло зрівнятися з підморгуванням міс Маучер, хібащо тільки її самовладання. Прислухаючись до того, що казали їй, або чекаючи відповіді на свої слова, вона по-сорочому схиляла голову набік і мружила одне око. Одним словом, я зовсім розгубився від здивування і вп'явся в неї очима, забувши, боюсь, всі правила ввічливості.

Тим часом вона присунула до себе стілець і клопітливо почала витягати з торбини всякі пляшечки, губки, гребінці, щіточки, клаптики фланелі, щипчики та інші інструменти; все це вона поклала купою на стільці. Раптом вона припинила свою роботу і спитала Стірфорса, дуже збентеживши цим мене:

— Як звуть вашого друга?

— Містер Копперфільд,—відповів Стірфорс,—він хоче познайомитися з вами.

— Гаразд, він познайомиться. Я з його вигляду зрозуміла, що йому цього хочеться!—сказала міс Маучер, шкутильгаючи до мене з торбинкою в руці, і сміючись мені в обличчя.—Обличчя, мов персик!— вона стала навшпиньки, хоч я сидів, щоб ущипнути мою щоку.—

Просто спокусливо! Я дуже люблю персики. Щаслива познайомитися з вами, містер Копперфільд, запевняю вас.

Я відповів, що поздоровляю себе з честю познайомитися з нею, і що щастя наше взаємне.

— О, боги, які ж ми чемні!—вигукнула міс Маучер, роблячи безнадійну спробу затулити своє широке обличчя куценькою ручкою.—Який же це шахрайський і плутаний світ!

Ці слова були адресовані до нас цілком конфіденційно. Разом з цим вона відняла куцу ручку від обличчя і засунула її аж до плеча в торбинку.

— Що ви цим хочете сказати, міс Маучер?—спитав Стірфорс.

— Ха, ха, ха! Ми ж така весела банда шахраїв, правда ж, мила моя дитинко?—відповіла ця мініатюра жінки, нишпорячи в торбині, схиливши голову набік і підвівши очі вгору.—Подивіться,—витягла вона шось із своєї торбинки.—Обрізки нігтів російського князя! Князь „Абетка-навиворіт“, так я зву його, бо в його прізвищі всі літери стоять шкереберть.

— Невже російський князь—ваш клієнт?—запитав Стірфорс.

— Запевняю вас, лялечко моя,—відповіла міс Маучер.—Я доглядаю його нігті. Двічі на тиждень. І на руках і на ногах.

— Сподіваюсь, що він хоч платить добре,—спитав Стірфорс.

— Платить, як і говорить, люба моя дитинко, власне говорить він у ніс, а кредиторів залишає з носом,—відповіла міс Маучер.—От, якби ви побачили його вуса. Руді—від природи, чорні—від мистецтва!

— Від *вашого* мистецтва, звичайно,—сказав Стірфорс.

Міс Маучер підморгнула.

— От він і мусив послати за мною. Не міг собі ради дати. Клімат погано вплинув на його фарбу; для Росії вона годилась, а тут облізла. За все своє життя не бачили ви такого іржавого князя. Мов старе залізо!

— Чи не через це ви щойно назвали його шахраєм?—поцікавився Стірфорс.

— Ох ви, найкращий хлопець!—відказала міс Маучер, шалено трясучи головою.—Я ж сказала, що всі ми загалом—банда шахраїв, і на підтвердження показала вам обрізки князівських нігтів. Князівські нігті допомагають мені в усіх аристократичних домах більше, ніж усі мої таланти. Я завжди ношу їх із собою. Вони для мене—найкраща реклама. Якщо міс Маучер обрізує нігті князеві, значить вона *безперечно* поважна особа. Я їх роздаю юним леді. Вони їх мабуть, кладуть в альбоми. Ха! ха! ха! Клянусь життям „вся соціальна система“ (як то кажуть чоловіки в своїх там парламентах) є системою князівських нігтів!—заявила ця мініатюрна жінка, намагаючись скласти свої коротенькі рученята і похитуючи великою головою.

Стірфорс щиро розреготався та й я слідом за ним. Міс Маучер тим часом похитувала своєю схиленою набік головою, заковувала одно око і підморгувала другим.

— Та ну ж бо,—сказала вона, ляснувши себе по колінах і підводячись.—Час братися до діла. Ідїть но сюди, Стірфорс. Дослідїмо полярні області і завоюймо їх.

По цих словах вона вибрала два чи три інструменти та маленьку пляшечку і спитала (на мое здивовання), чи витримає її стіл. Коли Стірфорс потвердив це, вона присунула стілець до столу, попросила мене допомогти їй і спритно стрибнула на стіл, мов на естраду.

— Коли хтось із вас побачив мої підв'язки,—заявила вона, влаштувавшись на столі,—то скажіть це; я піду додому і вкорочу собі віку.

— Я не бачив,—сказав Стірфорс.

— І я не бачив!—сказав я.

— Тоді гаразд!—скрикнула міс Маучер.—Я згодна жити! А тепер, уть-уть-уть, іди сюди, моє каченятко, я тебе заріжу!

Це означало запрошення Стірфорсові віддатись на волю її рук; отже, він сїв спиною до столу, обернувшись усміхненим обличчям до мене, і дозволив їй дослідити його голову, мабуть тільки для нашої розваги. Чудове видовище являла собою міс Маучер, стоячи над ним і дивлячись на його пишне темне волосся з допомогою великої лупи, яку вона добула з кишені.

— Ви ще прехороший хлопець,—заявила міс Маучер після короткого дослідження.—Але не мине й року, як ваша маківка буде лиса, мов у монаха, якщо я вам не допоможу. Тільки пів хвилинки, мій юний друже, і ми збережемо вам кучері на найближчі десять років!

З цими словами вона вилила трохи рідини з пляшечки на клаптик фланелі, накапала трохи цього коштовного розчину на одну з щіточок, і заходилась скубти та терти і фланелькою і щіточкою голову Стірфорса; робила вона це дуже діловито, невгамовно базікаючи при цьому.

— Є такий Чарлі Пайгрев, син герцога,—торохтіла вона,—ви знаєте Чарлі?—зазирнула вона Стірфорсові в обличчя.

— Трохи,—відповів він.

— Ото чоловік! Ото бакенбарди! А щодо Чарлевих ніг, то якби тільки вони були в нього до пари (на жаль, це не так), то могли б узяти приз. Чи повірите ви, що він спробував обійтись без мене... та ще й де: в лейб-гвардії?

— Божевільний!—сказав Стірфорс

— Схоже на те. А втім, божевільний чи здоровий, він спробував таки,—відказала міс Маучер.—І що ж він робить? Уявіть собі, іде до парфумерної крамниці і питає там собі пляшку „мадагаскарської рідини“!

— Чарлі?—перепитав Стірфорс.

— Чарлі. Але виявляється, що в них нема ніякої мадагаскарської рідини.

— А що це таке? Якийсь напїток?—поцікавився Стірфорс.

— Напїток?!—повторила міс Маучер, припинивши свою роботу і поплескавши його по щоці.—Ліки для його вусів, щоб ви знали! А там за прилавком стоїть одна жінка... літня добродїйка... справж-

ній грифон... ніколи навіть не чула такої назви. „Пробачте, сер,—звернулася вона до Чарлі,—може вам треба... треба рум'ян?“—„Рум'ян?—відказав Чарлі жінці.—А на чорта мені, вибачайте на слові, оті ваші рум'яна?“—„Не ображайтеся, сер,—сказала вона,—у нас їх запитують під стількома назвами, що я подумала, чи не на них ви натякаєте“. Оце, дитя моє,—вела далі міс Маучер, увесь час діловито розтираючи Стірфорсові голову,—ще один зразок забавного шахрайства, про яке я казала. Я теж трохи причетна до таких справ... може навіть дуже причетна, а може тільки трохи... слово не дуже приємне, мій любий хлопчику... але хай буде так.

— Про які це справи ви говорите? Про справи з рум'янами?—спитав Стірфорс.

— Мотай собі на вус, мій ніжний учню,—відказала войовнича Маучер, доторкаючись до свого носа,—додержуй таємниць у всіх ремеслах, і тоді матимеш бажаний результат. Кажу я, що теж трохи причетна до цих справ. Одна вдовиця називає їх губною помадою, друга називає їх рукавичками, третя—комірцями, четверта—віялом. А я називаю це так, як їм подобається. Постачаю їм рум'яна, але ми це тримаємо в секреті одна від одної, і, мабуть, вони скоріше згодилися б викласти цю таємницю перед цілою вітальнею, ніж передо мною. А коли я буваю в них, то вони питаються—а мастило ж це товстим шаром лежить на їхніх щоках, не можна помилитися—„яке у мене обличчя, Маучер? Чи я не бліда?“ Ха! ха! ха! Хіба це не забавно, мій юний друже?

За все життя своє не бачив я нічого подібного до міс Маучер: вона стояла на обідньому столі, безнастанно базікала, діловито розтирала Стірфорсові голову й підморгувала мені.

— Ах!—казала вона.—На такі речі тут невеликий попит. Мушу знову мандрувати. Відколи я тут, я не зустріла жодної гарненької жінки, Джеммі.

— Ні?—спитав Стірфорс.

— Ані тині гарненької жінки,—відповіла міс Маучер.

— Ми б, мабуть, могли показати їй не тільки тинь, Деві?—сказав Стірфорс, поглядаючи на мене,—як скажеш, Маргаритко?

— Так, звичайно,—підтримав я.

— Ага!—скрикнула куца істота, гостро зиркнувши на мене, а потім обернувшись до Стірфорса.—Гм?

Перший вигук звучав, як запитання до нас обох, а другий—як запитання до Стірфорса особисто. Вона не дістала відповіді на жодне з цих запитань і заходила далі терти, схиливши голову набік і закотивши око під лоба, ніби шукала відповіді в повітрі і певна була, що зараз ця відповідь з'явиться.

— Вашу сестру, містер Копперфільд?—скрикнула вона після паузи, все ще в тій самій позі.—Так, так?

— Ні!—сказав Стірфорс, перше ніж я встиг відповісти.—Нічого подібного. Навпаки, містер Копперфільд був колись, якщо я не помиляюсь, палко закоханий в неї.

— А тепер уже ні?—спитала міс Маучер.—Хіба він вітрогон? Ох, сором! Хіба він збирає мед з кожної квітки, і щогодини міняє свої симпатії, аж поки Поллі не вгамує його жагу?.. Її звать Поллі?

На якусь хвилину я зовсім розгубився від швидкості цього запитання та її допитливого погляду.

— Ні, міс Маучер,—відповів я,—її звать Емлі.

— Ага!—скрикнула вона саме так, як і перше.—Гм! Яка ж я торохтілка! Правда ж, містер Копперфільд, я дуже легковажна?

Її тон і вигляд були мені неприємні, коли говорилося про такі речі. Тому я похмуро сказав:

— Вона така ж добродісна, як і гарна. Вона заручилася з найчеснішим і найвірнішим чоловіком серед людей її стану. Я поважаю її за розсудливість так само, як захоплююсь її красою.

— Добре сказано!—скрикнув Стірфорс.—Слухайте, слухайте, слухайте! А тепер я задовольню цікавість цієї маленької Фатіми, моя люба Маргаритко, щоб вона більше не мучилась догадками. Міс Маучер, Емлі служить тепер ученицею у Омера і Джорема—галантерійників і тутешніх багатіїв. Пам'ятаєте? „Омер і Джорем“. Заручилася вона з своїм кузенком; ім'я—Гем; прізвище—Пеготті; професія—корабельний майстер; мешкає також у цьому місті. Живе вона у родича; ім'я—невідоме; прізвище—Пеготті; професія—моряк; мешкає також у цьому місті. Вона—найкраща і наймиліша чарівниця в світі. Я захоплююсь нею, як і мій друг, надзвичайно. Якби я тільки не хотів образити її нареченого, а це не подобалося б моему другові, то додав би, що *на мою думку*, він їй не пара; я певний, що вона могла б улаштуватись краще; клянусь, що вона народилася для кращої долі.

Міс Маучер пильно прислухалась до цих дуже повільно й виразно сказаних слів; карлиця схилила голову набік, звела око вгору, ніби все ще шукаючи відповіді на стелі. Коли він закінчив, вона знову миттю заторохтіла:

— О! І це все, правда?—вигукнула вона, підстригаючи йому бакенбарди маленькими ножицями, виблискуючи ними навколо його голови.—Дуже добре, дуже добре! Довгеньке оповідання. Слід було б йому закінчитись так: „І жили вони щасливо до кінця своїх днів“; а що, неправда? Ах! Як це грають у фанти? „Я люблю мою любов на Е, бо вона приваблива; я ненавиджу її, бо вона заручена. Я показав їй коштовні речі і запропонував їй втечу; звать її Емлі, живе вона на заході“. Ха! ха! ха! Містер Копперфільд, ну скажіть, чи я не легковажна?

Та, не чекаючи відповіді, вона лише хитро глянула на мене і одним духом торохтіла далі:

— Ну, от! Якщо будьколи якийсь гульвіса був досконало причісаний і прикрашений, то це ви—Стірфорс. Якщо я чиюсь голову в цьому світі розумію, то саме вашу. Чуєте, що я вам кажу, любчику мій? Я розумію вашу голову,—зазирнула вона йому в обличчя.—А тепер забирайтесь геть, Джеммі (як то кажуть у нас, при дворі), а якщо містер Копперфільд сяде на ваше місце, то я прооперую і його.

— Що скажеш, Маргаритко?—спитав Стірфорс, сміючись і встаючи з стільця.—Хочеш прихорошитися?

— Дякую, міс Маучер, не сьогодні.

— Не кажіть—ні,—відказала маленька жінка, дивлячись на мене з виразом знавця,—збільшити вам трошки брови?

— Дякую,—відповів я.—Іншим разом.

— Їх треба подовжити на чверть дюйма,—вела далі міс Маучер.— Ми можемо зробити це за два тижні.

— Ні, дякую. Не тепер.

— Тільки один сеанс,—наполягала вона.—Ні? Тоді зійдїть на ешафот, і ми вам зробимо пару бакенбардів. Та ну ж бо!

Відмовляючись, не міг я не почервонїти, бо відчув, що вона натрапила на моє слабе місце. Але міс Маучер, побачивши, що я не маю зараз охоти прикрашати себе з допомогою її мистецтва, і що я не піддамся чарам пляшечки, яку вона для зміцнення своїх доводів тримала перед моїми очима,—побачивши це, вона заявила, що спробує взятися за мене через кілька днів, і попросила допомогти їй злізти з її п'єдестала. З моєю допомогою вона швидко скочила додолу і почала зав'язувати стрічки капелюшка на своєму подвійному підборідді.

— Який гонорар?—спитав Стірфорс.

— П'ять шилїнгів,—відказала міс Маучер.—Це дешевше грибів, моє курча. Ну, чи не легковажна я, містер Копперфільд?

Я чемно відповів:

— Зовсім ні.

Та я мав сумнів у власному твердженні, коли вона підкинула монети вгору, впіймала і, сховавши в кишеню, дзвінко задзеленчала ними.

— Ось моя каса!—зазначила міс Маучер, складаючи в торбинку різноманїтну колекцію своїх маленьких інструментів.—Чи увесь мій мотлох я зібрала? Здається, весь. Не хочу я скидатись на довготелесого Неда Бїдвуда, коли його повели до церкви, „щоб одружити з кимнебудь“, як він каже, а наречену забули за дверима. Ха! ха! ха! Ракалія він, цей Нед, але забавний чоловік! Тепер я знаю, що зараз розіб'ю ваші серця, а все ж таки мушу покинути вас. Закличте всю вашу мужність і спробуйте це якось пережити. Бувайте здорові, містер Копперфільд. Бережіться, норфолькський лукавцю! Ой, яка ж я справді торохтїйка! Це ви самі винуваті, каналїї. Та дарую вам. „Боб свор!“¹—як сказав один англїєць замість „Бон суар“, коли почав вивчати французьку мову, і вирішив, що вона точнісінько така, як англїйська. „Боб свор“, каченята мої!

Повїсивши торбинку на руку, пошкутильгала вона до дверей; там зупинилась, запитуючи, чи не слід їй залишити нам на пам'ять свій локон. „Ну, не легковажна я?“—додала вона до цієї пропозиції і, притуливши пальця до носа, зникла.

¹ Гра слів, що її не можна перекласти: анекдотичний англїєць уживає замість „Bon soir“ англїйське „Bob swag“, що означає—„Боб вилаявся“.

Стірфорс так реготався, що я й сам не міг утриматися від сміху; хоч я й не певен, що в іншому випадку реготався б теж. Пересміявшись, Стірфорс пояснив мені, що міс Маучер мала дуже широкі зв'язки в громадянстві і вміла стати в пригоді безлічі людей безліччю способів. Дехто сміявся з неї,—але вона мала напрочуд гострий дар спостереження і ніс у неї був довший, ніж руки. Слова її „ось я тут, ось я там, ось мене нема“ мали досить підстав; вона часто робила наскоки на провінцію, скрізь відшукувала собі клієнтів і кожного знала. Я спитав його про її характер: чи добра вона, чи правильно спрямовує свої симпатії. Але марно чекав я відповіді на це. Натомість він багато наговорив мені про її вмільсть, про її прибутки; він додав, що вона майстерно ставить банки і щоб я мав це на увазі, коли доведеться мені вдатись до цього методу лікування.

Цілий вечір ми розмовляли майже виключно про неї; і коли ми розходились, Стірфорс, перехилившись через поруччя, гукнув мені: „Боб свор!“

Як же я здивувався, коли, підійшовши до житла містера Баркіса, побачив, що по вулиці походить Гем. Та ще більше здивувався я, почувши від нього, що маленька Емлі—тут. Звичайна річ, я спитав його, чому він не ввійшов теж, а блукає сам по вулиці.

— Отож, бачите, мастер Деві,—нерішуче відказав він,—Емлі розмовляє там з кимсь.

— Я гадав би,—азначив я, усміхаючись,—що саме тому ви могли б бути там, Гем.

— Атож, мастер Деві, взагалі кажучи, так воно і годиться,—сказав він.—Але слухайте, мастер Деві,—він знизив голос і заговорив дуже похмуро.—То молода жінка, сер... молода жінка, з якою Емлі була знайома колись і з якою їй не слід було б більше знатись.

Ці слова пролили якийсь світло на ту постать, яку я помітив за ними кілька годин тому.

— То нещасна істота, мастер Деві,—сказав Гем.—Ціле місто топче її ногами. Тиняється по вулицях... Кого люди цураються, того й земля не держить.

— Чи не її бачив я сьогодні ввечері, Гем, на піску, після зустрічі з вами?

— Вона йшла слідом за нами?—спитав Гем.—Мабуть, її, мастер Деві. Я тоді не помітив, що вона йде за нами, сер, аж поки вона не підійшла до Емлі й не прошепотіла: „Емлі, Емлі, ради христа, змило-сердсья надо мною. Колись і я була така, як ти“; такі сумні слова, мастер Деві, моторошно було їх почути.

— Справді, Гем. А що ж відповіла Емлі?

— Емлі сказала: „Марто, це ти? Ох, Марто, невже це ти?“—бо ж вони довго працювали разом у містера Омера.

— Тепер я пригадую її!—скрикнув я, згадавши одну з двох дівчат, що побачив, уперше прийшовши туди.—Цілком добре пригадую її.

— Марта Ендел,—додав Гем.—Вона років на два-три старша за Емлі, але вчилась у школі разом з нею.

— Імени її я не чув ніколи,—азначив я.—Та вибачте, що я перериваю вас.

— Та що ж, мастер Деві,—відповів Гем,—все майже сказано в цих словах: „Емлі, Емлі, ради христа, змилосьердься надо мною, колись і я була така, як ти“. Вона хотіла поговорити з Емлі. Емлі не могла розмовляти з нею там, бо її дядько мав повернутись додому, а він не дозволив би—ні, мастер Деві,—урочисто заявив Гем.—Він не міг би, хоч який він добрий і м'якосердий, бачити їх обох разом, він не дозволив би цього за всі скарби моря.

Я знав, що він правду каже. В той момент я розумів це не гірше Гема.

— Отож, Емлі написала щось олівцем на клаптику паперу,—продовжував він,—і, віддавши крізь вікно, наказала їй принести цього папірця сюди. „Покажи це,—каже,—моїй тітці, місіс Баркіс, а вона посадить тебе біля каміна, бо вона любить мене. Коли дядько вийде я прийду туди“. А потім вона розповіла мені те, що я вам розповідаю, мастер Деві, і попросила проводити її. Що я можу зробити? Їй не слід було б знатися з такими дівчатами, але не можу я відмовити їй, коли сльози в неї на обличчі.

Він засунув руку за пазуху і обережно витяг гарненький маленький гаманець.

— Хіба ж я міг відмовити їй, коли сльози на її обличчі? Мастер Деві,—сказав Гем, ніжно гладячи гаманець своєю грубою долонею,—як міг я відмовити їй, коли вона дала мені оце віднести... і я знав, для чого вона це несе. Отака цяцька!—Гем задумано подивився на гаманець.—І в ній трохи грошей! Емлі, моя люба!

Коли він поклав гаманця назад, я міцно потиснув йому руку—бо тільки цим міг я висловити свої почуття—і хвилину-дві мовчки походжали ми по вулиці. Потім відчинилися двері і Пеготті жестом покликкала Гема. Я хотів був лишитись на вулиці, але вона вийшла за мною, благаючи мене теж увійти. Та й тоді я волів би уникнути кімнати, де всі вони зібрались; проте, цього не можна було зробити, вони сиділи в тій кухні з кафельною підлогою, про яку я вже не раз говорив. Двері з вулиці відчинялися просто туди, і я опинився серед тих людей, не встигши навіть зрозуміти, куди йду.

Дівчина—та сама, яку я побачив на піску—сиділа на підлозі біля каміна, поклавши голову і руку на стілець. Видно було, що Емлі щойно встала з цього стільця і що запаморочена голова тієї дівчини лежала, мабуть, на її колінах. Я майже не бачив обличчя дівчини—воно вкрите було скуйовдженим волоссям, але помітив, що вона молода і гарна. Пеготті плакала, маленька Емлі—теж. Як увійшли ми, то ніхто не мовив ні слова; і здавалося, що стінний годинник, біля буфету, стукотів у цій тиші вдвічі гучніше, ніж звичайно.

Емлі заговорила перша.

— Марта хоче,—звернулася вона до Гема,—поїхати до Лондона.

— Чому до Лондона?—спитав Гем.

Він стояв між ними й дивився на бідолашну дівчину; добре запам'ятав я його погляд, в якому поєднані були співчуття до неї і

водночас ревності, що вона приятелює з тією, яку він так любив. І він, і Емлі, говорили майже пошепки, немов коло хворої.

— Краще там, ніж тут,—гучно проказав третій голос—то був голос Марти, хоч вона не ворухнулась.—Ніхто мене там не знає. Тут мене знають усі.

— Що вона там робитиме?—допитувався Гем.

Марта підвела голову і якусь хвилину дивилась на нього затьмареними очима, потім знову схилила голову і схопилась правою рукою за шию: так, мабуть, сахнулася б вона, вражена пострілом.

— Вона спробує зажити порядно,—відказала маленька Емлі.— Ви не знаєте, що вона розповіла нам. Хіба ж він знає... хіба ж вони знають, тьотю?

Пеготті співчутливо похитала головою.

— Я спробую,—сказала Марта,—якщо ви допоможете мені виїхати звідси. Гірше, ніж тут, я вже не зможу жити. Спробую зажити краще. О,—затремтіла вона.—Заберіть мене з цих вулиць, де все місто знає мене змалку!

Емлі простягла руку до Гема, і я побачив, що він подає їй маленьку полотняну торбинку. Вона, очевидно, спочатку подумала, що то її гаманець, але помітивши свою помилку, здивовано повернулася до Гема.

— Це все твоє, Емлі,—почув я його голос.—Все, що я маю на світі—твоє, любов моя. Мені вони ні до чого, а тобі згодяться.

Очі її знову сповнилися сльозами, але вона мовчки повернулася до Марти. Не знаю, скільки вона дала їй. Побачив тільки, що вона схилилася над Мартою і поклала гроші їй за пазуху. Вона прошепотіла щось, немов би запитуючи, чи досить цього.

— Більше, ніж досить,—відказала та, схопила її руку і поцілувала її.

Потім Марта підвелась і, закриваючи шаллю обличчя, голосно схлипуючи, повільно пішла до дверей. На якусь секунду зупинилась, ніби збираючись сказати щось чи повернутись назад; але не мовила ні слова. Ховаючи ридання в згортках шалі, пішла вона геть.

Коли зачинились за нею двері, маленька Емлі схвильовано глянула на нас трьох, закрила обличчя руками і зайшлась плачем.

— Не треба, Емлі,—сказав Гем, легенько торкаючись її.—Не треба, любя моя! Не плач, маленька!

— О, Гем!—вигукнула вона, все ще жалісно плачучи,—я не така добра дівчина, як слід. Я знаю, що я іноді не така вдячна, як треба.

— Та що ти, що ти,—втішав її Гем.

— Ні! ні! ні!—схлипувала маленька Емлі, хитаючи головою.—Я не така добра дівчина, якою мені слід було б бути! Зовсім ні! Зовсім ні!

І вона плакала так, мов серце її розривалось.

— Я зловживаю твоєю любов'ю! Так, так,—схлипували вона. Я перечу тобі і мучаю тебе своїми примхами, хоч мені зовсім не слід цього робити. Ти зовсім інакше ставишся до мене. І чому це я роблю, коли мені слід було б думати тільки про вдячність до тебе, про твоє щастя?

— Ти—мое щастя, люба моя!—казав Гем.—Я щасливий бачити тебе. Я щасливий цілий день думати про тебе.

— Ах! цього не досить!—скрикнула вона.—Це тому, що ти добрий, але я—погана. О, любий мій! Може кращою була б твоя доля, якби ти покохав іншу—таку дівчину, що була б більше варта тебе, щоб була б прив'язана до тебе і ніколи не вередувала, як я!

— Бідолашне серденько,—тихо мовив Гем.—Марта зовсім схвилювала її.

— Тьотю, прошу вас,—скрикнула Емлі,—йдіть до мене, щоб я могла покласти голову вам на плече! Ох, я дуже нещасна, тьотю! Ох, я не така добра дівчина, якою мусила б бути! Ні, я знаю, що не така.

Пеготті поспішно підійшла до стільця біля каміна. Емлі стала навколюшки перед нею, засмучено поглядаючи їй в обличчя.

— Благаю, тьотю, спробуйте допомогти мені! Гем, любий, спробуй допомогти мені! Містер Давід, заради колишніх часів, будь ласка, спробуйте допомогти мені! Я хочу стати кращою дівчиною. Я хочу відчути в сто разів більшу вдячність. Я хочу більше зрозуміти, як гарно бути дружиною доброго чоловіка і жити мирним життям. Горе мені, горе мені! Серце моє, серце моє!

Вона схилила голову на груди своєї старої няньки і заридала—сповнена горя напівжіночого, напівдитячого; стара моя нянька втішала її, як дитину.

Помалу вона заспокоїлась. Всі ми намагались розважити і підбадьорити її; нарешті вона підвела голову і заговорила з нами. Ось і всміхнулась вона, а там розсміялася вголос, і засоромлено сіла між нами; Пеготті причесала їй кучері, витерла очі, причепурила її, щоб не помітив дядько, коли повернеться вона додому, що його любимиця плакала.

І цього вечора побачив я те, чого не бачив ніколи раніше. Вона невинно поцілувала свого нареченого в щоку і притулилась до його кременної постаті, як до своєї найкращої оборони. Вкупі вони пішли геть під тихим місячним промінням; я стежив за ними, і Марта не виходила з моїх думок; і побачив я, що маленька Емлі обома руками трималася за лікоть Гема і все ще тулилась до нього.

РОЗДІЛ VI

Я ПОЧИНАЮ ВІРИТИ МІСТЕРОВІ ДІКУ І ОБИРАЮ СОБІ ПРОФЕСІЮ

Прокинувшись вранці, я багато міркував про маленьку Емлі та про те, як вплинуло на неї відвідування Марти. Я відчув, що ненароком відкрив таємницю їхніх інтимних взаємин, і що їх не можна відкрити навіть Стірфорсові. Нікого не любив я так ніжно, як цю гарненьку дівчину, подругу моїх дитячих ігор. Повторити будькому,

навіть Стірфорсові, те, від чого не могла вона стриматись, коли серце її випадково розкрилось передо мною, це було б brutальним вчинком, негідним ні мене самого, ні нашого чистого дитинства. Тому я вирішив тримати це в глибині своєї душі; а там образ її став ще чарівнішим.

За сніданком мені принесли листа від бабки. В ньому йшлося про справи, в яких Стірфорс, на мою думку, міг дати мені найкращі поради; я вирішив поговорити з ним про це під час нашої подорожі додому. А покищо в нас було досить справ—треба було попроситись з усіма нашими друзями. Містер Баркіс був не останній серед тих, хто сумував з приводу нашого від'їзду, і я певен, що він навіть охоче відкрив би знову свою скриню і пожертвував би ще одну гінею, коли б цим можна було затримати нас ще днів на два в Ярмуті. Пеготті і вся її сім'я сповнені були смутком. Весь дім Омера і Джорема вийшов побажати нам щасливої подорожі, а коли треба було віднести наші чемодани до карети, то серед моряків знайшлося стільки охочих допомогти Стірфорсові, що нам не треба було б носіїв навіть тоді, коли б ми везли з собою багаж на цілий полк. Одним словом, ми відбули, на превеликий жаль усіх присутніх, і чимало людей журилось за нами.

— А ви надовго тут залишитесь, Літтімер?—спитав я, коли він виряджав нас.

— Ні, сер,—відказав він,—очевидно, не дуже довго, сер.

— Він покищо не може сказати напевно,—байдуже зазначив Стірфорс.—Він знає, що йому треба зробити, і він це зробить.

— У цьому я цілком певний,—сказав я.

Літтімер торкнувся свого капелюха, ніби на подяку за мою добру думку про нього, і я знову відчув себе восьмирічним хлопчиком. Ще раз торкнувся він свого капелюха, бажаючи нам щасливої подорожі, і залишився стояти на бруку—респектабельна загадка, мов єгипетський сфінкс.

Деякий час ми їхали мовчки; Стірфорс чомусь не заводив розмови, а я напружено міркував, чи побачу колись знову рідні місця, і які до того часу відбудуться зміни в них і в мені. Нарешті Стірфорс, миттю розвеселившись й ставши говірким,—такі раптові зміни були звичайні для нього,—підштовхнув мене:

— Чи ти розучився розмовляти, Давід? Що це за лист, про який ти говорив за сніданком?

— О!—сказав я, витягаючи листа з кишені.—Від моєї бабки.

— А про що, варте обміркування, вона пише?

— Та ось вона нагадує мені, Стірфорс,—сказав я,—що я вирушив у цю експедицію, щоб оглянутись і трохи подумати.

— Це ти безперечно зробив!

— Ба, цього я й не можу сказати. Правду кажучи, я боюсь, що забув про це.

— Гарзд! Оглянься тепер і надолуж прогаяне!—відповів Стірфорс.—Подивись праворуч, і ти побачиш плескату рівнини і чимало болот;

подивись ліворуч, і побачиш те саме. Подивись уперед, і не знайдеш ніякої різниці; подивись назад—те саме.

Я розсміявся і зазначив, що ніде тут не бачу підходящої для себе професії; мабуть тому, що місцевість дуже плоска.

— Що пише бабуся на цю тему?—поцікавився Стірфорс, глянувши на листа.—Може вона пропонує щось?

— Авжеж,—сказав я.—Вона мене запитує, чи не сподобається мені стати проктором. Що ти думаєш про це?

— Не знаю, що й сказати,—байдуже відповів Стірфорс.—Це для тебе не гірше, ніж усяка інша професія.

Я знову не міг стримати сміх, бо він так байдуже ставився до всіх фахів і професій; я висловив своє здивовання.

— А що це таке проктор, Стірфорс?—спитав я.

— Це щось таке, ніби монастирський адвокат,—відповів Стірфорс.—У ветхих судах Докторської палати—старої і темної діри коло собору св. Павла—править він за те, що прокурор—у цивільних судах. Природно було б скасувати їх років двісті тому. Найкраще буде розповісти тобі, що таке Докторська палата. Це—закуточок, де виробляють церковні закони і всякі фокуси з старими страховидними парламентськими актами, про які три чверті світу не знають нічого, а одна чверть вважає їх викопаними з часів Едуардів¹. Це місце має старовинну монополію на справи про заповіти і одруження та на диспути між власниками кораблів і човнів.

— Дурниці, Стірфорс!—вигукнув я.—Невже ти хочеш сказати, що є якийсь зв'язок між навігаційними справами і справами церковними.

— Звичайно, я цього не кажу, мій любий хлопчику,—відказав він.—Кажу тільки, що їх розглядають і вирішують одні й ті самі люди, в тій самій Докторській палаті. Завітай туди колинебудь і побачиш, як вони блукають серед термінів навігаційного словника, розглядаючи справу про те, як „Нансі“ наскочила на „Сару-Джен“, або як містер Пеготті з ярмутськими рибалками врятував під час бурі „Нельсона“—індійський корабель, що зазнавав біди; а завітай туди наступного дня і побачиш, що вони розглядають усі „за“ і „проти“ в справі поганої поведінки якогось священика; і той, хто був суддею в навігаційній справі, буде адвокатом у справі священика, або навпаки. Вони—як ті актори: ось він суддя, а ось він—не суддя; ось він те, ось він інше; а там він грає ще якусь роль; зміна за зміною; але в усякому разі це дуже приємна й вигідна приватна театральна установа, що складається з дуже добірного громадянства.

— Але адвокат і проктор—не одно і те саме?—спитав я, трохи здивований.—Чи не так?

— Ні,—відповів Стірфорс,—адвокати—люди цивільні, що здобули докторський ступінь у коледжі, саме тому я й знаю дещо про це. Проктори наймають адвокатів. І ті й ті дістають чималенькі гоно-

¹ З XIII по XIV ст., коли на троні Англії послідовно були королі Едуард I, II і III.

рари, і всі вони разом—гарненька компанія шахраїв. А загалом, Деві, я дуже рекомендував би тобі добре поставитись до докторської громади. Можу тебе втішити, що вони вихваляються своєю знатністю.

Я зважив на звичку Стірфорса глузливо ставитись до всього; мене вабила похмурість і старовинність „старої і темної діри коло собору св. Павла“, мене вабила і пропозиція моєї бабки. Щоправда, вона не нав'язувала мені задалегідь ніякого рішення і не завагалась повідомити, що їй це спало на думку недавно, коли вона відвідала свого проктора в Докторській палаті, щоб скласти заповіт на мою користь.

— Це похвальний вчинок твоєї бабки, що б там не було,—сказав Стірфорс, коли я розповів про останню обставину.—Такі вчинки заслуговують всілякого заохочення. Маргаритко, раджу тобі добре поставитись до Докторської палати.

Та я вже й сам вирішив зробити це. Далі розповів я Стірфорсові, що бабушка моя чекає на мене в місті (я довідався про це з її листа); вона на тиждень зняла приміщення в приватному готелі, де були кам'яні сходи і зручні двері на дах; бабушка бо моя була твердо певна, що кожен будинок у Лондоні може першої-ліпшої ночі згоріти.

Решта нашої подорожі була дуже приємна. Раз-у-раз повертались ми в розмові до Докторської палати, малювали собі ті дні, коли я стану там проктором; Стірфорс дуже гумористичними фарбами змальовував цю мою майбутню професію і ми обидва чимало веселились. Коли ми дістались до кінця нашої подорожі, він поїхав додому, обіцяючи завітати до мене не пізніше, як через день; а я попрямував до готелю, де знайшов свою бабушку.

Якби я зробив подорож навколо світу, то й тоді навряд чи більше зраділа б вона, знову зустрівши мене. Вона схлипнула, обіймаючи мене і потім, намагаючись розсміятись, сказала, що коли б моя бідолашна матуся була жива, то, безсумнівно, ця дурненька голівонька проливалася б сльози.

— Отже, ви залишили містера Діка вдома, бабуся?—сказав я.—Шкода! А, Дженет? Як живете?

Дженет зробила реверанс і висловила сподіванку, що я почувую себе добре. Тут я помітив, як раптом витяглось обличчя моєї бабки.

— Я теж шкодую, що залишила його там,—сказала бабушка, потираючи ніс.—Душа моя неспокійна, Трот, відколи я опинилась тут.

Не встиг я запитати, як вона сама пояснила мені чому це так.

— Я певна,—сказала бабушка з меланхолічною твердістю, спираючись рукою на стіл,—що в Діка не такий характер, щоб проганяти ослів. Немає сумніву, що йому бракує потрібної твердості. Слід було б мені замість нього залишити вдома Дженет, тоді, мабуть, душа моя була б спокійніша.—І я знаю,—на цих словах бабушка зробила наголос,—що сьогодні, о четвертій годині вдень, через мою землю пройшов осел. Мороз пройняв мене з голови до ніг, і я знаю, що там був осел.

Я намагався якось утішити її, але вона відкидала всі мої міркування.

— То був осел,—сказала моя бабушка,—той самий кошлатий осел, на якому колись приїхала та вбивча подоба жінки!—тільки так

називала завжди бабка міс Мердстон.—І з усіх ослів у Дуврі це—найнахабніший!—заявила моя бабка, вдаряючи кулаком об стіл.

Дженет насмілилась зауважити, що міс Тротвуд, мабуть, даремно турбується, бо начебто цей самий осел зараз возить пісок і гравій і тому не може забігти на нашу землю. Але бабка моя і слухати цього не хотіла.

Кімнати моєї бабки були на горішньому поверсі—чи тому, що вона хотіла за свої гроші користуватись більшим числом кам'яних східців, чи просто бажала бути ближче до дверей на дах—не знаю. А тим часом вечерю принесли нам добру й гарячу—складалась вона з смаженого курчати, біфштекса та деякої городини; всім їм віддав я належне, бо приготовані вони були чудово. Але бабка моя мала власну думку про лондонські харчі, і тому їла дуже мало.

— Думаю, що це нещасне курча вилупилось і зросло в підвалі,— сказала бабка,—і ніколи не дихало іншим повітрям, як у стайні. *Припускаю*, що біфштекс може бути з яловичини, але щось не дуже цьому вірю. На мою думку, нема в цьому місті нічого справжнього, крім бруду.

— А чи не думаєте ви, що курча могли б привезти сюди з села, бабусю?—наважився я натякнути.

— Безперечно, ні!—відказала бабка.—Хіба ж лондонському торговцеві захочеться продавати якусь справжню річ?

Я не наважився заперечувати цю думку, але повечеряв таки непогано, що вона відзначила з чималим задоволенням. Коли забрали посуд із столу, Дженет допомогла їй причісатися, одягти нічний чепець, що був на цей раз кращого фасону, ніж звичайно („на випадок пожежі“—як поясняла бабка), та загорнути капот навколо колін; так готувалась моя бабка зігрітись перед тим, як іти спати. А потім, за незмінним правилом, встановленим раз назавжди, я приготував їй склянку гарячого білого вина з водою і нарізану тонкими скибочками підсмажену булку. Тоді ми лишилися самі на всю решту вечора; бабка сіла напроти мене, сьорбаючи розведене вино і вмочаючи в ньому сухарі; спід нічного свого чепця вона закохано поглядала на мене.

— Ну, Трот,—почала вона,—що ти думаєш про план стати проктором? Чи ти ще й не починав думати про це?

— Я досить обміркував це, любя моя бабуню, і докладно поговорив про це із Стірфорсом. Мені це, справді, дуже подобається. Мені це надзвичайно подобається.

— Дивись ти!—сказала бабка.—Це мене втішає.

— Тут тільки є одно ускладнення, бабуню.

— Кажу в чому річ, Трот,—сказала вона.

— Ось про що я хотів спитати, бабуню. Скільки я міг довідатися, це—професія для обмеженого кола людей, і чи не багато коштуватиме дозвіл вступити мені до цієї корпорації?

— Це коштуватиме,—відповіла моя бабка,—вступного внеску рівно в тисячу фунтів стерлінгів.

— Так ось що, люба моя бабуню,—сказав я, присуваючи свого стільця ближче до неї.—Мене це дуже турбує. То велика сума грошей. Ви багато витратили на моє виховання, і завжди були якнайщедріші до мене. Ви—дуже великодушні! Напевно, є інші способи, якими я без великих витрат міг би почати життя. Чи певні ви, що краще буде взятись саме до цієї професії? Чи не думаете ви, що це занадто велика сума грошей і що її, може, не варто витратити? Прошу вас, моя друга мати, обміркуйте це. Чи певні ви?

Бабка моя закінчила жувати сухарик, поставила склянку на полицю каміна, поклала руки на коліна і відповіла так:

— Трот, дитинко моя, якщо є в мене якась мета в житті, то це—зробити тебе добрим, чуйним і щасливим чоловіком. Я твердо вирішила домогтись цього і Дік—теж. Хотіла б я, щоб деякі люди почули розмови Діка про це. Мудрість його слів гідна подиву. Але ніхто, крім мене, не знає невичерпних розумових здібностей цього чоловіка!

На секунду вона зупинилась, беручи мою руку в свої долоні, а потім повела далі:

— Даремна річ, Трот, згадувати минуле, якщо це не впливає якось на теперішнє. Можливо, що мені слід було більше приятелювати з твоїм бідолашним батьком. Можливо, мені слід було більше приятелювати з тією бідолашною дитинкою, твоєю матір'ю, навіть після того, як твоя сестра Бетсі Тротвуд розчарувала мене. Можливо, про це я й думала, коли ти прийшов до мене—маленький злидений хлопчик, стомлений і вкритий пилом і брудом. Від того часу і досі, Трот, ти завжди виправдував мої сподіванки, був моєю гордістю і радістю. Ні на що інше не хочу я витратити свої кошти; принаймні...—тут, на моє здивовання, вона завагалась і збентежилась.— Ні, ні на що інше не хочу я витратити свої кошти! Ти—моя всиновлена дитина! Тільки люби мене, стару, і терпи мої примхи та вередування, і для старої жінки, початок життя якої був не досить щасливим і розумним, ти зробиш цим більше, ніж будьколи ця стара жінка зробила для тебе.

Уперше почув я, як бабка моя згадує про колишнє своє життя. Вона так спокійно згадала і засудила його, що я відчув до неї ще більше поваги і любові.

— Ми тепер дійшли повного порозуміння, Трот,—сказала бабка,— і не треба більше про це говорити. Поцілуй мене, ми підемо до Докторської палати завтра після сніданку.

Ми довго ще розмовляли перед каміном перше, ніж піти спати. Спальня моя була на тому ж поверсі, що й бабусина. Вночі вона мене кілька разів будила, стукаючи мені в двері щоразу, як почує далеке рипіння коліс якогось візника чи підводи; тоді вона схвильовано запитувала мене—чи не їде то пожежна валка. Але над ранок вона заснула міцніше, і я зробив те саме. Щось опівдні ми вирушили до контори містерів Спенлоу і Джоркінс в Докторській палаті. В уяві моєї бабки кожна людина на лондонських вулицях була кишень-

ковим злодієм, а тому вона доручила мені нести її гаманець, в якому лежали десять гіней і трохи срібла. По дорозі ми зупинились біля вітрини іграшкової крамниці на Фліт-Стріт і деякий час дивились на велетнів Дунстана, що били в дзвони. Рівно о дванадцятій годині дня пішли ми на подвір'я собору св. Павла. Прямуючи до цього місця, я помітив, що бабка моя дуже прискорює кроки, і неначе злякалась чогось. Разом з тим я звернув увагу на те, що до нас наближається якийсь погано одягнений волоцюга. Він зупинився і почав пильно придивлятися до нас.

— Трот, любий мій Трот,—злякано прошепотіла бабка, стискаючи мою руку.—Я не знаю, що мені робити.

— Не хвилюйтесь,—сказав я.—Нема чого боятись. Зайдіть до крамниці, а я миттю прожену цього типа.

— Ні, ні, дитя моє!—рішуче заперечила вона.—Нізащо в світі не розмовляй з ним. Я благаю тебе, я наказую тобі!

— Бог з вами, бабуню,—сказав я.—Це просто якийсь нахабний жебрак.

— Ти не знаєш, що він таке!—відказала моя бабка.—Ти не знаєш, хто він такий! Ти не знаєш, що ти кажеш!

Ми зупинились у порожньому під'їзді, і чоловік той теж зупинився.

— Не дивись на нього!—сказала моя бабка, коли я спробував допитливо глянути на нього.—Краще візьми мені візника, любий мій, і чекай мене в подвір'ї св. Павла.

— Чекати вас?—перепитав я.

— Так!—відповіла моя бабка.—Я мушу поїхати сама. Я мушу поїхати з ним.

— З ним, бабусю? З цим чоловіком?

— Я—в здоровому розумі,—відказала вона,—і кажу тобі, що *мушу*! Візьми мені візника.

Хоч який здивований я був, але зрозумів, що даремно перечити проти такого рішучого наказу. Відійшовши на кілька кроків, покликав я візника. Не встиг я відкрити дверцята, як бабка моя, мов дивом якимсь, ускочила туди, а за нею—той чоловік. Вона махнула мені рукою, щоб я йшов геть, і я покійно повернувся. Встиг я тільки почути, як вона сказала візникові:

— Ідьте кудись! Ідьте просто вперед!

І екіпаж проїхав повз мене, підіймаючись угору.

Тоді я згадав те, про що розповідав мені містер Дік і що здавалося мені плодами його хворої фантазії. Я не мав сумніву, що то була та сама особа, про яку він говорив у таких загадкових висловах, хоч я й нездатний був уявити, яку владу має цей чоловік над моєю бабкою. Перебувши пів години в холодку на подвір'ї, я побачив, що екіпаж повертається. Візник зупинився поруч зі мною, бабка сиділа в екіпажі сама.

Вона ще не зовсім заспокоїлась, і не зовсім готова була до візиту, який ми мали зробити. Вона попросила мене сісти в екіпаж і наказати візникові трохи поїздити туди й назад.

— Любе моє дитя, ніколи не розпитуй мене і не розмовляй про це,—більше нічого не сказала вона, аж поки не заспокоїлась цілком.

Нарешті вона заявила, що вже зовсім спокійна, і що ми можемо продовжувати наш шлях. Вона дала мені свій гаманець, щоб розплатитися з візником, і я помітив, що гіней там уже нема, а лишилось тільки дрібне срібло.

Увійти до Докторської палати треба було через маленький, низький, склепінчастий коридор. Коли ми тільки вступили під це склепіння, гамір міста немов би розтанув у віддалі. Кілька нудних двориків і вузьких проходів проминули ми і підійшли до покритої скляним дахом контори Спенлоу і Джоркінса. У вестибюлі цього храму, до якого паломники могли входити не постукавши, переписували папери два чи три клерки. Один з них—худорлявий чолов'яга в темній перуці, схожий на глевкий хліб, підвівся привітати мою бабку, і провести нас до кабінету містера Спенлоу.

— Містер Спенлоу в консисторії, ме'м,—сказав висохлий чоловік.—Сьогодні засідання суду, але то недалеко, я негайно пошлю когонебудь запросити його сюди.

Поки знайдуть містера Спенлоу, нас залишили самих, і я скористався з нагоди оглянути нове місце. Меблі в кабінеті були старомодні і вкриті пилом; зелена байка на письмовому столі поблякла і вицвіла. На столі лежало безліч папок з паперами. Назви найрізноманітніших судів написані були на цих папках. Там були справи свідків, справи позовів, справи консисторські і справи заповітні, справи адміралтейські і справи депутатські. Я аж задумався—скільки ж усього тут судів і скільки часу потрачу я, поки розберуся в них. Крім того, лежала там безліч рукописних зізнань, даних під присягою, у міцних оправах, зв'язаних величезними кипами—по цілій кипі на кожну справу; і кожна справа здавалась повістю у десять чи двадцять томів. Все це здалось мені досить цінним і склало в мене приємне уявлення про посаду проктора. Мої думки перервані були чиймись поспішними кроками, і з сусідньої кімнати ввійшов містер Спенлоу в чорній мантиї, отороченій білим хутром; він поспішно відчинив двері, на ходу знімаючи капелюха.

То був маленький світловолосий джентльмен, у бездоганних черевиках, у твердуючому білому комірці і такому ж твердому галстуці, застебнутий на всі гудзики, і мабуть чимало клопоту завдавали йому дбайливо завиті бакенбарди. Золотий ланцюжок його годинника був такий масивний, що я раптом уявив, ніби витягати його треба здоровенною золотою рукою, яка завжди буває виставлена в магазинах ювелірів. Весь він був такий накрохмалений, що ледве спромігся зігнути, а, сівши на стілець, мусив, переглядаючи папери, підстрибувати всім тілом, мов балаганий Петрушка.

Бабка відрекомендувала мене, і він прийняв мене якнайчемніше. Сівши, він заговорив:

— Отже, містер Копперфільд, ви збираєтесь прилучитись до нашої професії? Я кілька днів тому випадково зауважив, коли мав приєм-

мість розмовляти з міс Тротвуд,—він знову як Петрушка поклонився всім тілом,—що тут є вільне місце. Міс Тротвуд була така ласкава зазначити, що вона має внука, за якого дуже піклується і якого хоче влаштувати на пристойну посаду. Оцього внука, очевидно, я й маю тепер приемність...—Петрушка знову підскочив.

Я поклонився на знак згоди, і відповів, що бабушка мені говорила про цю посаду, і що я нічого не маю проти. Мені навіть це дуже до вподоби, і я негайно згодився на цю пропозицію. А проте, я не можу вирішити остаточно, аж поки не обізнаюсь краще з цією справою. І хоч це майже порожня формальність, а все ж, на мою думку, треба дати мені змогу на ділі пересвідчитись, чи підходить мені ця спеціальність, і тільки тоді я зможу взяти на себе тверді зобов'язання.

— О. безперечно, безперечно!—відгукнувся містер Спенлоу;— наша фірма.. ми завжди пропонуємо місяць—спробний місяць. Я був би щасливий,—я особисто—запропонувати два місяці... три... невідзначений період, нарешті... але в мене є компаньйон, містер Джоркінс.

— А вступний внесок, сер,—зауважив я,—становить тисячу фунтів стерлінгів.

— А вступний внесок, включаючи гербові збори, становить тисячу фунтів стерлінгів,—підтвердив містер Спенлоу.—Як я вже зазначив у розмові з міс Тротвуд, мене не спонукають ніякі корисливі міркування; запевняю вас, небагато є людей менше корисливих, ніж я; але містер Джоркінс має свої думки про ці речі, а я мушу поважати думки містера Джоркінса. Містер Джоркінс вважає, що тисяча фунтів—занадто мало, коротко кажучи.

— Гадаю, сер,—сказав я, все ще бажаючи заощадити гроші моєї бабушки,—тут нема такого звичаю, щоб привілейований клерк¹, якщо він виявиться особливо корисним і цілком опанує свою професію,—мимоволі я почервонів, бо слова ці звучали дещо самонадіяно,—гадаю, нема звичаю через кілька років надавати йому певну...

Містер Спенлоу з превеликим зусиллям витяг свою голову з тугого комірця, похитав нею і відповів, перехопивши моє слово „платню“:

— Ні! Не можу сказати, які були б мої особисті міркування про це, містер Копперфільд, коли б я не був зв'язаний по руках і ногах. Містер Джоркінс—людина непохитна!

Мене зовсім налякав цей жахливий Джоркінс. Але згодом я пересвідчився, що це був лагідний чоловік нуднуватою темпераменту, і обов'язок його полягав у тому, щоб триматись десь позаду і завжди відігравати роль найупертішого і найбезжальнішого з людей. Якщо клерк бажав підвищення своєї платні, містер Джоркінс не хотів і слухати такої пропозиції. Якщо клієнт загаював розплату за рахунком, містер Джоркінс наполягав на негайній сплаті; і хоч які болючі

¹ Привілейованими клерками—„articled clerks“—називається в Англії категорія тих чиновників, що платять чималий внесок за свою посаду і, як правило, не дістають ніякої платні. Вони різко відмінні від звичайних клерків—конторських службовців—і складають чиновницьку аристократію.

могли бути (і завжди були) такі речі для почуттів містера Спенлоу, але містер Джоркінс був неблаганний. Серце і руки доброго ангела Спенлоу були б завжди розкриті, якби не страшний демон Джоркінс. Коли я став дорослий, то, здається, мав справу ще з кількома підприємствами, які працювали за принципом Спенлоу і Джоркінса.

Було ухвалено, що я почну свій спробний місяць, коли тільки захочу, і що бабці моїй не треба ні лишатись у місті, ні повертатись після цього строку, бо всі статті угоди, предметом якої був я, можна було легко надіслати їй додому на підпис. Коли ми договорились, містер Спенлоу запропонував повести мене до суду і ознайомити мене з цим місцем. Я нетерпляче чекав цього, і ми вийшли, залишивши мою бабку саму; вона бо, як сама казала, не мала довір'я до таких місць і, здається, вважала всі суди якимись пороховими заводами, які можуть щохвилини вибухнути.

Містер Спенлоу повів мене через брукований двір, оточений похмурими цегляними будинками; на дверях тих будинків написані були імена різноманітних докторів—з чого я зрозумів, що то були квартири вчених адвокатів, про яких розповідав мені Стірфорс. Ми звернули ліворуч, у велику нудну кімнату, що здалась мені схожою на капличку. Верхня частина цієї кімнати була відокремлена від решти приміщення; і там, обабіч підковоподібного помосту, сиділи на зручних старомодних кріслах різні джентльмени у червоних мантиях і сивих перуках—що й були, як я зрозумів, вищезгадані доктори. Блимаючи очима, за маленькою кафедрою, усередині підкови, сидів старий джентльмен,—якби я побачив його у пташарні, то не мав би сумніву, що то сова,—але то був, як пояснили мені, голова суду. Внизу, попід помостом, за довгим зеленим столом, сиділи різні інші джентльмени, рангу містера Спенлоу, одягнені, як і він, в чорні, білим хутром оторочені мантиї. Комірці їхні були тверді і вигляд—бундючний; щоправда, в останньому я обвинуватив їх даремно, бо коли двом чи трьом з них довелось підвестись і відповідати на запитання головного божества, то ніколи не бачив я нічого покірливішого. Публіка, репрезентована якимсь хлопцем у вовняному шарфі і обшарпанім чолов'ягою, що потайки поїдав крабів, витягаючи їх з кишені свого пальто,—публіка ця грілась біля пічки в центрі суду. Нудну тишу цього місця порушували тільки потріскування дров і голос одного з докторів, який поволі мандрував по неосяжній бібліотечі свідчень і зупинявся іноді підкріпитись у маленьких придорожних корчмах юридичної аргументації. А загалом, ніколи і ніде не бачив я такої сонної, старомодної, непоквапливої, затишної компанії, як тут, і відчув, що можна буде добре поспати, перебуваючи в цій компанії в якій завгодно ролі,—аби лиш не позовником.

Цілком задоволений сонною атмосферою цього місця, я заявив містерові Спенлоу, що на сьогодні з мене досить, і ми повернулись до моєї бабки; разом з нею вийшов я з Докторської палати. Залишаючи контору Спенлоу і Джоркінса, я почував себе дуже юним, бо клерки підштовхували один одного пераами, вказуючи на мене.

До готелю ми повернулись без будь-яких нових пригод, якщо не рахувати зустрічі з якимсь бідолашним віслюком, що викликав болючі асоціації в душі моєї бабки. В готелі ми знову довго розмовляли про мої життєві плани. Я знав, що бабка дуже хоче поїхати додому, що вона й пів години не зможе почувати себе спокійною в Лондоні—серед пожеж, поганих харчів і кишенькових злодіїв. Тому я попросив її не турбуватись за мене і залишити мене, так би мовити, на власний розсуд.

— Я тут ще й тижня не пробула, а вже подумала, як влаштувати тобі самостійне життя,—сказала бабка.—У районі Адельфі, Трот, є мебльована квартира; тобі там буде чудово.

Після цього короткого вступу, вона добула з кишені акуратно вирізане з газети оголошення, де сказано було, що на Букінгем-Стріт, в районі Адельфі, винаймається умебльована квартира з видом на річку, і що ця квартира цілком пристойна для молодого джентльмена з помірним статком, для студента юридичних чи інших наук. Умови доступні, можна найняти тільки на місяць або й на довший строк.

— Ось це саме те, що мені потрібно, бабусю,—сказав я, радіючи можливості жити самому у власній квартирі.

— Тоді ходім,—відповіла моя бабка, негайно надягаючи знову капелюшка, що його вона за хвилину перед тим зняла.—Підемо й подивимось на цю квартиру.

І ми пішли. Згідно з оголошенням, ми мали розшукати місис Креп. Ми смикнули за дзвоник біля воріт, що мав бути проведений до квартири місис Креп. Та нам довелося подзвонити три чи чотири рази, поки з'явилась місис Креп—огрядна леді у фланелевій спідниці і нанковій блузці.

— Ми хочемо оглянути вашу квартиру, з вашого дозволу, ме'м,—сказала моя бабка.

— Для цього джентльмена?—спитала місис Креп, намагаючись ключі в кишені.

— Так, для мого внука,—підтвердила моя бабка.

— О, для нього це буде чудова квартира,—зазначила місис Креп.

Ми пішли нагору.

Квартира була на другому поверсі—бабці це дуже сподобалось, бо легко було вискочити на пожежну драбину,—складалась квартира з маленького передпокою, де було напівтемно, маленької їдальні, де було зовсім темно, вітальні і спальні. Меблі були трохи витерті, але ще досить добрі для мене; і річка справді протікала під самими вікнами.

Я був у захопленні від цієї квартири. Бабка моя й місис Креп пішли в їдальню обговорити умови, а я лишився на канапі у вітальні, і мені здавалось майже неможливим, що я житиму в такій пишній резиденції. Після досить тривалого бою вони повернулись і, на превелику мою радість, з задоволених облич місис Креп і моєї бабки я побачив, що справа зроблена.

— Ці меблі лишилися від попереднього поживця?—поцікавилась моя бабка.

— Так, ме'м,—відповіла місіс Креп.

— Що сталося з ним?—спитала моя бабка.

Місіс Креп раптом стурбовано закашляла і ледве спромоглась вимовити:

— Він тут захворів, ме'м і... кхе, кхе, кхе, бідолаха... він помер.

— О! Від чого він помер?—спитала моя бабка.

— Бачите, ме'м, він помер від горілки,—довірливо зазначила місіс Креп,—і від диму.

— Від диму? Ви про фабричні димарі?—сказала моя бабка.

— Ні, ме'м,—відповіла місіс Креп.—Сигари і люлька...

— Це не заразливо, Трот, в усякому разі,—зазначила бабка, повертаючись до мене.

— Ні, звичайно,—сказав я.

Коротко кажучи, бабка моя, бачачи, як припало мені до серця це приміщення, найняла його на місяць з тим, що після цього часу я зможу тут лишитись на рік. Місіс Креп мала піклуватись про мою білизну і готувати мені їжу. Всі інші потрібні речі були також обумовлені; місіс Креп розчулено заявила, що завжди дбатиме за мене, як за власного сина. Я мав увійти у володіння післязавтра, і місіс Креп раділа, що має тепер за кого дбати.

По дорозі до готелю бабка моя висловила сподіванку, що самостійне життя зробить мене твердим і самовпевненим, а цього тільки мені й бракувало. Вона повторювала це кілька разів наступного дня серед клопотів щодо перевезення моїх костюмів і книжок від містера Вікфільда, згадавши про якого і про щасливі минулі дні, я написав довгого листа до Агнеси і передав його через бабку, яка мала завтра виїздити. Щоб не затримуватись на цих подробицях, додаю тільки, що вона підготувала все потрібне для мене на час спробного місяця; що Стірфорс, на мій і бабусин превеликий жаль, так і не завітав до нас до її від'їзду; що я побачив, як вона поруч з Дженет сіли в дуврський диліжанс, передчуваючи майбутній розгром нахабних ослів; і що коли диліжанс від'їхав, я обернувся обличчям до Адельфі, пригадуючи давні дні, коли я блукав там під арками підземелля, і про щасливі зміни, які вивели мене на поверхню.

РОЗДІЛ VII

МІЙ ПЕРШИЙ БЕШКЕТ

Чудово було жити самому в цьому величному замку і, закривши свої двері, почувати себе Робінзоном Крузо, що засів у фортеці і підняв до себе нагору драбину. Чудово було блукати по місту з ключем від свого дому в кишені і знати, що можу запросити кого

завгодно до себе в гості і бути певним, що це не потурбує нікого, коли це не потурбує мене самого. Чудово було входити й виходити, ні слова не кажучи нікому, викликати дзвоником місіс Креп із надр землі, коли вона мені була потрібна... і коли вона була схильна прийти. Все це було, кажу вам, чудово, але мушу також сказати, що інколи мені ставало дуже нудно.

Життя здавалось гарним уранці, а надто коли ранок був добрий. Воно здавалося свіжим, вільним при світлі дня; ще свіжішим, вільнішим—при сонячному світлі. Але, коли день згасав, життя, здавалося, згасало теж. Не знаю чому саме, але не часто здавалось воно гарним при свічках. Тоді мені хотілося з кимсь погомоніти. Мені бракувало Агнеси. На місці усміхненого обличчя моєї наперсниці була порожня прогалина. Місіс Креп не з'являлась. Я думав про свого попередника, який помер від горілки і диму; і хотілося б мені, щоб він зробив мені приємність, лишившись живим і не турбуючи мене своєю загибеллю.

Через два дні і дві ночі мені почало здаватись, що я живу тут уже цілий рік, а не постарішав і на годину, і все ще мучила мене моя юність.

Стірфорс не з'являвся. Я почав підозрювати, що він захворів, а тому на третій день я раніше покинув Докторську палату і подався до Гайгета. Місіс Стірфорс дуже зраділа, побачивши мене. Син її поїхав кудись з оксфордськими друзями, але вона сподівалася, що завтра він повернеться. Я так любив його, що приревнував до оксфордських друзів.

Вона умовила мене лишитися пообідати; цілий день розмовляли ми майже виключно про нього. Я розповів їй, як полюбили його люди в Ярмуті, який він чудовий супутник. Міс Дартль сповнена була натяків і таємничих запитань, але вона дуже зацікавилась нашим тамтешнім життям і раз-у-раз запитувала:

— Та невже? Справді, так воно було?

Такими й подібними запитаннями витягла вона з мене все, що їй хотілося знати. Зовнішній вигляд її був той самий, що я змалював раніше. Але так приємно було мені сидіти в товаристві двох дам, що я навіть трохи почав закохуватися в неї. Кілька разів протягом цього вечора, а особливо вночі, повертаючись додому, не міг я утриматись від думки, яким добрим товаришем була б вона на Букінгем-Стріт.

Уранці я пив кофе та їв булку перед тим, як піти до палати (не зайве буде зазначити тут, що місіс Креп вживала напрочуд багато кофе, а мені доводилось сьорбати дуже слабкий розчин),—коли раптом на мою безмежну радість, увійшов Стірфорс.

— Мій любий Стірфорс!—скрикнув я.—А я вже почав думати, що ніколи більше не побачу тебе.

— Мене забрали збройною силою,—сказав Стірфорс,—наступного ж ранку після мого повернення додому. Ого, Маргаритко, ти тут став справжнім старим холостяком.

Не без гордості показав я йому всі свої володіння, включаючи їдальню. Він дав усьому дуже високу оцінку.

— От що я тобі скажу, старий,—додав він.—Я тут собі зроблю справжній міський осідок, якщо ти мене не виженеш.

Я зрадів, почувши це. Я заявив: чекати, щоб я його вигнав, доведеться йому до страшного суду.

— Але ж поснідай,—сказав я, тягнучися рукою до дзвоника,—місіс Креп приготує тобі гарячого кофе, а я підсмажу тобі трохи шинки у холостяцькій пічці, що є в мене тут.

— Ні, ні!—відповів Стірфорс.—Не дзвони. Не можу. Я обіцяв снідати з одним із своїх товаришів, що чекає на мене в Піацца-Готелі, у Ковент-Гардені.

— Але ж ти повернешся пообідати?—наполягав я.

— Слово честі, не можу. Мені дуже хотілось би, але я *мушу* лишитися з тими двома товаришами. Ми втрюх виїжджаємо завтра вранці.

— Тоді приведи їх сюди обідати,—відказав я.—Як ти гадаєш, вони прийдуть?

— О! Та вони сюди прожогом кинуться,—сказав Стірфорс,—але ж ми тобі завдамо турбот. Краще вже пообідай ти з нами.

Нізащо не хотів я погодитись на це, бо нарешті слід було мені влаштувати новосілля, і ніколи ж не могло трапитись кращої нагоди. Після його похвали я став ще більше пишатися своїми кімнатами і запалав бажанням використати їх на повну потужність. Тому я змусив його пообіцяти прийти від імени двох друзів, і ми призначили обід на шість годин.

Коли він пішов, я подзвонив до місіс Креп і сповістив її про мою відчайдушну ухвалу. Місіс Креп відповіла, насамперед, що, звичайно, служити за столом вона не зможе; але знає одного спритного хлопця, що зможе це зробити за п'ять шилінгів. Я, звичайно, погодився. Далі місіс Креп зазначила, що вона, безперечно, не зможе бути в двох місцях водночас (я цілком визнав справедливість цих слів), і що в буфетну треба перенести з спальні свічки, і поставити „дівчисько“ мити посуд. Я спитав, скільки коштуватимуть послуги цієї молоді особи жіночої статі, і місіс Креп висловила думку, що вісімнадцять пенсів мене не розорять. Я і з цим погодився, і ця частина справи була вирішена. Тоді місіс Креп сказала:

— А тепер про обід.

Дивно, який непередбачливий був пічник, що робив духовку в квартирі місіс Креп: там можна було приготувати тільки баранячі котлети і картоплю. Щождо казана для риби, то місіс Креп пропонувала мені самому подивитись. Слова тут безсилі. Чи не хочу я сам подивитись? Та я відмовився, кажучи—„не треба риби“. Але місіс Креп сказала:

— Не кажіть! Чому не взяти устриць?

Отже, й це питання було розв'язано. Місіс Креп далі сказала, що порадила б таке меню: пару гарячих смажених курчат—з кондитерської крамниці; біфштекс з гарніром—з кондитерської крамниці;

пиріг і солодке—з кондитерської крамниці; торт і (якщо моя згода) желе—з кондитерської крамниці. Це, як казала місіс Креп, дасть їй цілковиту змогу зосередитись на картоплі і належним чином приготувати сир та сельдерей.

Я почав діяти за планом, накресленим місіс Креп, і сам передав замовлення кондитерській крамниці. Гуляючи згодом по Стренлу і побачивши у вітрині м'ясної лавки якусь тверду речовину, що нагадувала мармур, але мала на собі напис — „Черепашачий пудинг“, я зайшов і купив такий здоровий кусень цієї ласої страви, що його вистачило б чоловік на п'ятнадцять. Місіс Креп, після наполегливих моїх прохань, погодилась розігріти цю мою покупку, і в розтопленому рідкому вигляді її стало стільки, що, як сказав Стірфорс, це було трохи скромною порцією для чотирьох.

Щасливо завершивши всі ці готування, я купив на Ковент-гарденському ринку маленький десерт і зробив значне замовлення у роздрібного торгівця вином у тому районі. Повернувшись додому, побачив я пляшки, вишиковані шеренгами на підлозі буфетної; і була їх така безліч, хоч двох бракувало (і це дуже бентежило місіс Креп!), що я просто злякався.

Одного з друзів Стірфорса звали Грейнджер, а другого—Меркгем. Обое були дуже веселі і жваві хлопці: Грейнджер трохи старший за Стірфорса, а Меркгем був на вигляд зовсім юний, я б сказав, не більше двадцяти років. Помітив я, що цей останній завжди говорив про себе, як про третю особу—„чоловік“—і рідко або й ніколи—у першій особі однини.

— Чоловік почував би себе тут зовсім добре, містер Копперфільд,—сказав Меркгем, маючи на увазі себе самого.

— Я непогано влаштувався,—сказав я,—і кімнати справді зручні.

— Сподіваюсь, ви обое захопили апетит з собою?—спитав Стірфорс.

— Слово честі,—відповів Меркгем,—місто начебто живить апетит чоловіка. Чоловік почував себе голодним цілий день. Чоловік безнастанно їсть.

Почуваючи себе напочатку трохи ніяково і не наважуючись через юний вік свій головувати за столом, я попросив Стірфорса виконувати обов'язки хазяїна, а сам сів напроти нього. Все йшло дуже добре. Ми не шкодували вина. А Стірфорс орудував так блискуче, що бенкет наш ішов без жодних перепон. Я трохи неспокійно почував себе за обідом, бо моє крісло стояло проти дверей, і увагу мою весь час притягав моторний хлопець; він часто виходив з кімнати і негайно після того я помічав на стіні передпокою його тінь з пляшкою біля рота. „Дівчисько“ теж завдавала мені клопоту не стільки тим, що вона недбало мила посуд, скільки тим, що вона була його. Вона мала дуже цікаву вдачу, і всупереч інструкції, ніяк не могла всидіти в буфетній; раз-у-раз вискакувала звідти, щоб глянути на нас, і щоразу здавалось їй, що її викрили; тоді вона злякано кидалась на тарілки (якими вона дбайливо забрукувала підлогу) і громила їх нещадно.

А проте я легко забув ці маленькі неприємності, коли забрали посуд і поставили на стіл десерт; на цей час моторний хлопець втратив навіть дар мови. Давши йому наказ піти відпочити в товаристві місіс Креп і забрати з собою „дівчисько“, я віддався радостям життя.

Я відчув себе щасливим і веселим; всякі напівзабуті речі, про які слід було негайно поговорити, юрбою рушили в мій мозок, і я почав невимушено базікати. Щиро сміявся я з жартів—моїх власних і всіх інших; я просив Стірфорса не шкодувати вина; вирішив поїхати до Оксфорда; оголосив, що я влаштовуватиму такі товариські обіди щотижня, і так необережно нюхнув з табакерки Грейнджера, що мусив піти в буфетну і чхав там цілих десять хвилин.

Раз за разом випивав я більше вина, зіскакуючи з місця, щоб відкрити нову пляшку, коли попередня була ще повна. Я запропонував тост за здоров'я Стірфорса. Я заявив, що він—мій наймиліший друг, опікун мого дитинства, товариш моєї юності. Я сказав, що маю величезну втіху проголосити тост за його здоров'я. Я сказав, що навряд чи будьколи зможу відплатити йому за його добрість і що навряд чи зможу я висловити належним чином любов свою до нього. Закінчив я так:

— За Стірфорса! Благослови його боже! Ура!

Трійчі по три рази гукнули ми „ура“, і ще раз і ще—на завершення. Я розбив бокал, просуваючись навколо столу, щоб потиснути руку Стірфорсові, і сказав одним духом:

— Стірфорс, тикерівназорямогожиття!

Далі я раптом почув, що хтось давно вже співає. То співав Меркгем: „Коли серце чоловіка оповила туга“. Проспівавши, він запропонував тост „за жінку!“ Я мав заперечення проти цього і не міг погодитися з цим. Я заявив, що такий тост буде нечемний, що ніколи не дозволю я проголошувати тост у моєму домі інакше, як „за дам!“ Я палко зчепився з ним, а надто тому, що Стірфорс і Грейнджер сміялися з мене—або з нього—або з нас обох. Він сказав, що не можна наказувати чоловікові. Я сказав, що *можна* чоловікові наказувати. Він сказав, що не можна ображати чоловіка. Я відповів, що в цьому він має рацію—цього ніколи не буде під моїм дахом, де панують закони гостинності. Він сказав, що для гідності чоловіка цілком пристойно визнати, що я—чортівськи добрий хлопець. Я негайно запропонував тост за його здоров'я.

Хтось курив. Ми всі курили. Я теж курив, намагаючись не здригатись. Стірфорс виголосив на мою честь промову, яка зворушила мене майже до сліз. Я відповів подякою і висловив сподіванку, що це товариство обідатиме зі мною і завтра, і післязавтра... щодня о п'ятій годині, щоб ми могли дружно розмовляти цілий вечір. Я відчув потребу запропонувати тост за певну особу. Я випив за мою бабку. За міс Бетсі Тротвуд, найкращу з жінок!

Хтось висовувався з вікна моєї спальні, охолоджуючи лоб на кам'яному карнизі і підставляючи обличчя під вітер. То був я сам. Я звертався до себе самого:

— Копперфільд! Навіщо ти куриш? Тобі слід було б знати, що цього робити не треба!

Потім хтось непевно спостерігав свої риси в дзеркалі. То був я сам. Обличчя моє було в дзеркалі дуже бліде; очі мої блукали; а моє волосся—тільки волосся, нічого більше—здавалось п'яним.

Хтось сказав мені:

— Ходімо до театру, Копперфільд!

І ось уже передо мною не спальня, а знову—стіл на підпитку, укритий танцюючими бокалами; лампа; Грейнджер праворуч від мене, Меркгем—ліворуч, а Стірфорс—напроти; всі сиділи в якомусь тумані, на великій віддалі. Театр? Авжеж! Саме підходяще діло! Рушаймо! Але вони мусять пробачити мене, якщо я попрошу всіх вийти раніше і загашу лампу—на випадок пожежі.

Через якісь пертурбації в темряві двері зникли. Я намагався намацати їх серед віконних завіс, коли Стірфорс, сміючись, взяв мене під руку і вивів звідти. Ми пішли сходами вниз, один за одним. З середньої площадки хтось упав і покотився вниз. Хтось інший сказав, що то—Копперфільд. Мене розгнівала ця брехлива заява, але, усвідомивши, що я лежу горілиць у коридорі, я почав думати, що певні підстави для такого твердження таки були.

Дуже туманна ніч, величезні кільця навколо ліхтарів на вулицях. Були невиразні балачки, що ніч ніби вогка. Та мені вона здавалась морозною. Стірфорс почистив мене під ліхтарем і насунув мені на голову капелюха, що його хтось незвичайним способом витяг звідкись, бо раніше його на мені не було. Потім Стірфорс спитав:

— Як почуваш себе, Копперфільд, добре чи ні?

Я відповів:

— Якнеможж... крр...ще!

Якийсь чоловік, що сидів у голубнику, висунув голову в туман і взяв гроші від когось, запитуючи, чи я теж один із тих джентльменів, за яких платять. В невеличкому проблиску свідомості я помітив, що він трохи ніби вагався, чи слід брати за мене гроші. Невдовзі після цього ми опинились дуже високо, в дуже теплому театрі; дивились ми в величезний казан, який, здавалось мені, парував; цей казан був повен якихось невиразних людських облич. Була там також велика сцена, дуже чиста і охайна після вулиць; і люди на сцені говорили один одному щось не дуже розбірливе. Було там занадто багато блискучого світла, музики і дам у ложах, і ще хтойзна чого. Мені здавалось, що вся будівля вчиться плавати, і ніяк не щастило мені змусити театр стати на місце.

Хтось висловив думку, що слід піти вниз, до парадних лож, де сидять дами. Перед очима моїми промайнув якийсь джентльмен, що сидів з біноклем у руці на канапі, а поруч з ним відбилась у дзеркалі моя постать на повний зріст. Потім мене впахнули в одну з цих лож; сідаючи, я сказав щось, люди навколо мене засичали комусь: „Тихо!“, далі гнівно глянули на мене, і—не може бути!—я побачив Агнесу, що сиділа на стільці передо мною в тій самій ложі, поруч з невідомими

мені дамою і джентльменом. Я й тепер,—мабуть, краще, ніж тоді,—бачу її обличчя, той незабутній погляд жалю і здивовання, спрямований на мене.

— Агг...несс...—пробурмотів я.—Божжемій, Агнеса...

— Тсс! Благаю вас!—чомусь відповіла вона.—Ви заважаєте людям. Дивіться на сцену.

За її вказівками спробував я зосередити свою увагу на сцені і почути щонебудь з того, що відбувалось там,—але даремно. Раз-у-раз поглядав я на неї і помітив, що вона зіщулилась у кутку, приклавши одягнену в рукавичку руку до лоба.

— Агг-неса...—сказав я.—Боюсявамзле.

— Так, так! Не вважайте на мене, Тротвуд,—відказала вона.—Слухайте! Чи скоро ви підете звідси?

— Чи скоропідузвідси?—перепитав я.

— Так!

У мене був дурний намір відповісти, що я збираюсь чекати і проводити її під руку по сходах. Очевидно, я це якось висловив, бо якусь хвилинку вона пильно дивилась на мене, а тоді, неначе щось зрозумівши, стиха відповіла:

— Я знаю, що ви зробите так, як я попрошу вас, коли я скажу вам, що це для мене дуже важливо. Підіть зараз звідси, Тротвуд, заради мене, і попросіть ваших друзів відвести вас додому.

Присутність її вже так заспокійливо вплинула на мене, що хоч я й гнівався на неї, але засоромився і з коротким „Добррочі“ (що, на мою думку, мало означати „доброї ночі“) підвівся і вийшов. Мої супутники пішли слідом за мною, і просто з дверей я ступив до моєї спальні, де тільки Стірфорс був зі мною, допомагаючи мені роздягтись, і де я за кожним рухом розповідав йому, що Агнеса—моя сестра, і просив його принести штопор, щоб відкрити ще одну пляшку вина.

Хтось, лежачи в моєму ліжку, говорив і виробляв усе це цілу ніч у гарячковому забутті. Ліжко стало бурхливим морем. І цей невідомий у ліжку поволі ставав мною. Я почав палати, зовнішня поверхня моєї шкіри стала твердою дошкою; язик мій—дном порожнього котла, вкритого накипом і розпеченого на слабкому вогні; долоні мої—гарячі пластинки металу, що їх не зміг би охолодити ніякий лід.

Але все це дурниці в порівнянні з душевними муками, каяттям і соромом, що їх відчув я наступного дня, очунявши. Жах перед тисячею вчинених мною образ, про які я забув, і які ніколи і нічим не можна спокутувати... Той незабутній погляд Агнеси... Болісна неможливість написати їй, бо я, скотина, не знав навіть, яким чином опинилась вона в Лондоні і де зупинилась... Ненависть навіть до самого вигляду кімнати, де відбувався бешкет... Голова моя, що готова луснути від болю... Запах тютюнового диму, незліченні бокали, неможливість ні вийти, ні навіть підвестись. О, що то був за день.

О, що то був за вечір. Сів я перед каміном, над мискою жирного баранячого бульйону і подумав, що йду шляхом мого попередника

ї, мабуть, дістав у спадщину його зловісну долю разом з цим приміщенням. І я мало не вирішив погнати на поштових до Дувра і розкрити все моїй бабці. Що то був за вечір, коли місіс Креп, увійшовши за мискою, показала мені одну нирку на блюді для сиру—все, що залишилось від учорашнього бенкету. Я був уже справді готовий упасти на її нанкові груди і скрикнути в глибокому каятті:

— О, місіс Креп, місіс Креп, що мені до рештків вечері! Я такий нещасний!

Утримала мене від цього тільки думка, що навряд чи місіс Креп належить до тих жінок, яким довіряють свої злигодні.

РОЗДІЛ VIII

ДОБРИЙ АНГЕЛ І ЗЛИЙ ДЕМОН

Коли я виходив із своїх дверей уранці після цього жалюгідного дня—після головного болю, хвороби і каяття, то мені здавалось, ніби кілька титанів схопили величезну підойму і відкинули день бенкету від позавчора на кілька місяців назад. Раптом побачив я на сходах розсильного з листом у руці. Він не дуже поспішав із своєю посилкою. Але, побачивши, що я дивлюсь на нього через поруччя сходів, він побіг рясю і вдерся нагору, захекавшись, немов би всю дорогу мчав до знесилення:

— Т. Копперфільду, есквайру¹,—сказав розсильний, торкаючись до шляпи своєю паличкою.

Я ледве спромігся заявити, що то мое ім'я: так стурбувала мене певність, що лист прийшов від Агнеси. Нарешті, я сказав, що це я—Т. Копперфільд, есквайр; він повірив мені і віддав листа, кажучи, що чекатиме відповіді. Я залишив його на сходах чекати відповіді і повернувся до свого приміщення в такому нервовому стані, що мусив покласти листа на стіл і спочатку трохи призвичаїтись до нього, поки наважився розкрити конверт.

Усередині конверта знайшов я дуже милу записку, в якій не було ніяких натяків на мою поведінку в театрі. В листі написано було тільки: „Мій любий Тротвуд! Я спинилась у будинку агента мого батька, містера Уотербрука, на майдані Елі в Голборні. Чи не прийдете ви побачитися зі мною сьогодні; час ви призначите самі? Завжди щиро віддана вам Агнеса“.

Багато часу треба було мені, щоб скласти відповідь, яка б могла мене задовольнити. Не знаю вже, що думав розсильний, чекаючи мене; очевидно, він вирішив, що я тільки вчусь писати. Я написав щонайменше дванадцять варіантів відповіді. Я почав був: „Чи можу

¹ „Есквайр“—титул осіб „благородного“ походження (на листах ставиться після імени адресата).

я будьколи сподіватись, моя люба, Агнесо, стерти з вашої пам'яті огидне враження..." Це мені не сподобалось і я розірвав записку. Другий варіант починався так: „Шекспір сказав, моя люба Агнесо: „як це дивно, що чоловік має ворога в своїх вустах“,—але це нагадало мені про Меркгема, і я кинув писати далі. Спробував я навіть вдатися до поезії. Одну записку почав я анапестом: „О, не згадуйте, дуже вас прошу“. Але це римувалось тільки з „поведінку мою нехорошу“ і звучало дуже незграбно. Після багатьох спроб, я нарешті написав: „Моя люба Агнесо, у вашому листі пізнаю я вас, і не може бути вам кращої хвали, ніж це. Я прийду о четвертій годині. Люблячий вас і засмучений Т. К.“.

З цим посланням (хоч я ладен був його повернути, щойно воно вийшло з моїх рук) розсильний, нарешті, пішов назад.

Якщо цей день для когонебудь з інших джентльменів у Докторських палатах був хоч наполовину таким жахливим, як для мене, то я щиро гадаю, що джентльмен цей трохи заплатив за свою участь у тій прогнилій, мов сир, старій церковній установі. Хоч я й вийшов з контори о пів на четверту, і вже через кілька хвилин почав блукати довкола місця побачення, але минуло повні чверть години після чотирьох, поки я наважився смикнути за дзвоник до будинку містера Уотербрука.

Ділових відвідувачів містера Уотербрука приймали на першому поверсі, інших—на горішньому. Мене провели до затишної, хоч трохи тісної вітальні, де сиділа Агнеса, в'яжучи гаманець.

Спокійний і добрий її вигляд нагадав мені відразу і про світлі, прозорі шкільні мої дні в Кентербері, і про те, яким запорошеним; незграбним дурнем з'явився я сюди одного вечора. Нікого більше тут не було, я цілком віддався каяттю і сорому, і—коротко кажучи—здурів. Не можу заперечити, що я пролив сльозу. До цього моменту я неспроможний вирішити, чи була то найрозумніша річ, яку я міг зробити при тих обставинах, чи—найсмійніша.

— Був би це хтось інший, а не ви, Агнесо,—сказав я, відвертаючись,—я не зважав би на це. Але треба ж було, щоб саме ви побачили мене! Мені іноді здається, що краще було б раніше вмерти.

Вона на хвилину поклала свою руку—незрівняним був її дотик—мені на лікоть; і я так розчулився, що мимоволі приклав цю руку до своїх вуст і вдячно поцілував її.

— Сідайте,—привітно мовила Агнеса.—Не журіться, Тротвуд. Коли не мені можете ви довіритись, то кому ж іще?

— Ах, Агнесо!—відповів я.—Ви—мій добрий ангел!

Вона сумно усміхнулась і похитала головою.

—Так, Агнесо, мій добрий ангел! Завжди були ви моїм добрим ангелом!

— Якби це справді було так, Тротвуд,—відказала вона,—то серце моє підказало б мені одну річ.

Я допитливо подивився на неї, хоч уже передчував, що саме має вона на думці.

— Мені слід було б застерегти вас,—сказала Агнеса, твердо дивлячись на мене,—проти вашого злого демона.

— Люба моя Агнесо,—почав я,—якщо ви маєте на увазі Стірфорса...

— Саме його, Тротвуд,—відповіла вона.

— Тоді, Агнесо, ви його даремно ображаєте. Він—мій злий демон, Агнесо? Він—чийсь злий демон? Хіба ж може він бути чимсь, крім водія мого, підтримки моєї, мого друга? Люба моя Агнесо, хіба ж це справедливо і гідно вас судити про нього на підставі того вигляду, який мав я того вечора?

— Я не суджу про нього на підставі того вигляду, який ви мали тоді увечері,—спокійно відповіла вона.

— А на підставі чого?

— Багатьох речей... власне кажучи, то дрібниці, але вони не здаються мені дрібницями, якщо скласти їх до купи. Я суджу про нього почасти з ваших оповідань, Тротвуд, з вашого характеру і з впливу, який він має на вас.

Завжди її голос знаходив якусь струну в моїй душі, що відгукувалась на її слова. Завжди її голос був проникливий і зосереджений, але на той раз він на мене вплинув особливо. Я дивився на неї, коли вона опустила очі свої на рукоділля, я мовчки слухав її; а Стірфорс, не зважаючи на всю мою любов до нього, почав розпливатись у темряві.

— Це дуже сміливо з мого боку,—сказала Агнеса, знову підводячи очі,—адже я жила таким затворницьким життям і так мало знаю світ. Це дуже сміливо—давати вам поради і висловлювати таку рішучу думку. Але сміливість моя заснована на тому, Тротвуд, що ми росли разом і що я душевно зацікавлена всім, що стосується вас. Це й робить мене сміливою. Я певна, що слова мої правдиві. Я цілком певна в цьому. Мені здається, що хтось інший, а не я, застерігає вас проти небезпечного друга.

Знову глянув я на неї, знову здалось мені, що я все ще слухаю її голос, коли вона вже замовкла; і знову образ Стірфорса в моїй душі розтанув у темряві.

Після недовгої мовчанки Агнеса додала своїм звичайним тоном:

— Я не така дурненька, щоб сподіватись, що ви захочете чи зможете зразу змінити свої почуття; а особливо такі почуття, що коріняться в глибокому довір'ї. І не слід вам поспішати з цим. Я тільки прошу вас, Тротвуд, якщо ви колись згадаєте про мене... я хочу сказати,—спокійно посміхнулась вона, бо я збирався спинити її і вона знала чому,—щоразу, коли ви згадуватимете про мене, згадайте ці мої слова. Чи пробачите ви мені все це?

— Я пробачу вам, Агнесо,—відповів я,—коли ви віддасте Стірфорсові належне і полюбите його так, як я.

— Не раніше?—спитала Агнеса.

Я помітив, що якась тінь промайнула по її обличчю, коли я згадав про свого приятеля, але вона відповіла мені посмішкою і ми знову були приятелями.

— А коли, Агнесо,—спитав я в свою чергу,—пробачите ви мені той вечір?

— Як тільки згадаю про нього,—відповіла Агнеса.

Вона хотіла покласти на цьому край тому питанню, але я не міг дозволити цього і змусив її вислухати, як трапилось усе це і який ланцюг випадкових обставин мав своєю останньою ланкою прибуття до театру. Душу мою дуже полегшили ці визнання, в розповіді я намагався збільшити піклування Стірфорса про мене.

— Не забувайте,—м'яко змінила Агнеса тему розмови,—що ви повинні, завжди розповідати мені не тільки про свої турботи, але й про свої любовні справи. Хто замінив тепер у вашому серці міс Ларкінс, Тротвуд?

— Ніхто, Агнесо.

— Хтось є, Тротвуд! — розсміялась Агнеса, погрожуючи мені пальцем.

— Ні, Агнесо, слово честі. Є, правда, одна леді в домі місіс Стірфорс; вона дуже розумна і мені подобається розмовляти з нею... її звуть міс Дартль.. Але я не кохаю її.

Агнеса знову розсміялась, радіючи з своєї проникливості. Вона сказала, що коли я буду вірний своїй звичці розповідати їй все, то, мабуть, вона зможе скласти невеличкий список моїх пристрастей, з датами, тривалістю і наслідками кожної—щось подібне до таблиці царствування королів і королев в історії Англії. Потім спитала вона мене, чи бачив я Урію.

— Урію Гіпа?—спитав я.—Ні. Хіба він у Лондоні?

— Він щодня приходив до контори на нижньому поверсі,—відповіла Агнеса.— Він прибув до Лондона за тиждень до мене. І боюсь я, що справа його неприємна, Тротвуд.

— Бачу я, що його справа непокоїть вас, Агнесо,—зазначив я.— Що це може бути?

Агнеса відклала своє рукоділля і відповіла, склавши руки і спрямувавши на мене погляд своїх чудових очей:

— Здається, він збирається стати компаньйоном мого тата.

— Що? Урія? Цей низький, потворний чоловічок плазом виповз на таку височину!—гнівно скрикнув я.—Хіба ви не вчинили опору цьому, Агнесо? Зважте, що вийде з цього! Вам на треба мовчати! Ви повинні не дозволити вашому батькові зробити такий божевільний крок! Ви повинні перешкодити цьому, Агнесо, поки ще є час!

Не відводячи очей від мене, Агнеса похитувала головою, поки я говорив, і ледве помітно всміхалась—очевидно, від моєї запальності; потім вона відповіла:

— Ви пригадуєте нашу останню розмову про тата? Невдовзі після того—не більше, ніж через два чи три дні—він уперше натякнув мені на те, про що я оце вам розповіла. Сумно було бачити, як у ньому боролись бажання змалювати це мені, як свій власний вибір, і незмога сховати, що він мусить зробити це. Я дуже зажурилась.

— Він мусив це зробити? Агнесо? Хто змусив його?

— Урія,—відповіла вона, хвилину повагавшись,—зробив себе незамінимим для тата. Він—хитрий і пильний. Він підмічав татові слабості, заохочував їх і використовував їх, аж поки—скажу вам одверто, Тротвуд—аж поки тато став боятись його.

Вона ще більше могла б сказати; вона знала, або підозрювала ще щось; я це ясно бачив. Та не міг я наважитись завдати їй болю, спитавши, що це таке, бо знав, що вона це приховує від мене, шкодуючи свого батька. Давно вже йшлося на те, я відчував це: так, я не міг не зрозуміти, що давно вже йшлося на це. Я мовчав.

— Його вплив на тата,—вела далі Агнеса,—дуже великий. Він розпинається у своїй відданості і вдячності—сподіваюсь щирій,—але насправді влада в його руках, і боюсь, що він зловживає своєю владою.

Я заявив, що він—мерзенний пес, і цей вислів трохи полегшив мене.

— Коли батько провадив зі мною оту розмову,—продовжувала Агнеса,—в цей самий час він заявив татові, що збирається покинути його; йому, мовляв, дуже не хочеться цього робити, але в нього є кращі перспективи на майбутнє. Тато тоді дуже засумував, і клопоти гнітили його більше, ніж будьколи раніше; але його начебто підбадьорила пропозиція Урії стати його компаньйоном, хоч разом з тим тато трохи соромився цієї пропозиції.

— А як сприйняли її ви, Агнесо?

— Я зробила те, Тротвуд,—відказала вона,—що мені здається правильним. Я певна була, що для спокою тата необхідно принести цю жертву, і порадила йому згодитись. Я сказала, що це полегшить тягар його життя—сподіваюсь, так воно й буде!—і що тоді він матиме більше часу для розмов и розваг зі мною. О, Тротвуд,—скрикнула Агнеса, витираючи сльози,—мені іноді здається, що я—ворог батька, а не любляча його дитина, я ж бо знаю, як змінився він заради своєї любові до мене. Знаю, як обмежив він коло своїх розваг і обов'язків, зосередивши всю свою увагу на мені. Я знаю, від якої безлічі речей відмовився він заради мене, як безнастанні думки про мене затьмарили його життя, послабили його міць і енергію, що завжди спрямовані були до однієї мети. Якби я могла дати собі раду! Якби могла я відновити його сили, що їх він втратив заради мене!

Ніколи раніше не бачив я, як Агнеса плаче. Я бачив сльози на її очах, коли приносив додому добрі відмітки зі школи, бачив ці сльози, коли востаннє розмовляв з нею про батька, бачив, як одвернула вона голівоньку, коли ми прощались; але ніколи не бачив її в такому смутку; я спромігся тільки безпорадно повторити разів кілька:

— Благаю, Агнесо, не треба! Не треба, люба моя сестро!

Але Агнеса була характером значно дужча за мене; вона не потребувала моїх заспокоювань. Знову набрала вона того спокійного чудового вигляду, який завжди у спогадах моїх відрізняє її від усіх інших; немов би хмарка зникла з ясного неба.

— Навряд чи ми з вами можемо сподіватись ще довго залишатися тільки вдвох,—сказала Агнеса,—і поки в мене є змога, я хочу наполегливо попросити вас, Тротвуд, дружньо ставитись до Урії. Не женіть його геть, не приймайте близько до серця те, що не сподобається вам у ньому. Він, може, й не заслуговує цього, бо ж напевно не знаємо про нього нічого поганого. В кожному разі подумайте спочатку про тата і мене.

Агнеса не мала часу сказати ще щось, бо двері відчинились і в кімнату впливла місіс Уотербрук. То була пишна леді, чи може вона тільки носила пишне вбрання, напевно я цього сказати не можу, бо не знаю, де кінчалось вбрання, і де починалась леді. Я туманно пригадував, ніби бачив її в театрі—обличчя її здавалося мені тоді відбитим у поганому проекційному ліхтарі; але вона, очевидно, пам'ятала мене дуже добре і, мабуть, підозрювала, що я і досі п'яний.

Проте, помалу пересвідчившись, що я тверезий і (сподіваюсь!) скромний молодий джентльмен, місіс Уотербрук порівняно пом'якшала і запитала, поперше, чи часто гуляю я в парках, і, подруге, чи часто буваю я в світі. Після моєї негативної відповіді на обидва ці запитання, мені здалось, що я знову впав у її думках; але вона вміло приховала це і навіть запросила мене обідати на завтра. Я прийняв запрошення і пішов додому. Перш, ніж вийти, я спитав у конторі про Урію, не застав його там і залишив свою візитну картку.

Наступного дня, прийшовши обідати, я почув запах баранини, що ввійшов через відчинені парадні двері. Очевидно, я був не єдиним гостем, бо колишній розсильний допомагав лакеєві і оголосив мое ім'я. Він у міру своїх здібностей удавав, ніби ніколи не бачив мене раніше; та проте, ми добре знали один одного. Совість змусила нас обох стати на деякий час боягузами.

Я познайомився з містером Уотербруком—літнім джентльменом, з короткою шиєю і у величезному комірці; йому бракувало тільки чорного носа, щоб бути портретом мопса. Він сказав мені, що щасливий мати честь познайомитися зі мною; після того, як я засвідчив повагу свою до місіс Уотербрук, він урочисто відрекомендував мене страховидній леді у чорному бархатному вбранні і у великому чорному бархатному капелюсі; дама ця, скільки пригадую, скидалась на близьку родичку Гамлета,—скажімо, його тітку.

Місіс Генрі Спайкер—так звали цю леді; був там і її чоловік, такий холодний джентльмен, що навіть волосся його здавалося не сивим, а вкритим намороззю. Всі виявляли величезну пошану до обох Спайкерів; Агнеса пояснила мені, що містер Генрі Спайкер був зв'язаний з кимсь чи з чимсь, що стосувалось до державної скарбниці.

Серед гостей побачив я Урію Гіпа—одягненого в чорний костюм і охопленого глибокою смиренністю. Коли я потиснув йому руку, він сказав, що гордий бути поміченим мною і що відчуває вдячність до мене за таку ласку. Та краще хотів би я, щоб він був менше вдячний мені, бо він, на знак вдячності, цілий вечір крутився коло мене.

І, коли я тільки починав розмовляти з Агнесою, то міг бути певний, що його голі очі і труповидне обличчя стежать за нами.

Були там і інші гості—і вразило мене, що всі вони були заморожені, як вино. Але один з гостей привернув мою увагу ще до своєї появи, бо його оголосили під іменем містера Тредльса. Миттю згадав я Салем-Гауз: невже це Томмі,—подумав я,—той Томмі, що малював скелети?

З великою цікавістю чекав я містера Тредльса. Він виявився скромним, несміливим молодим чоловіком, з кумедною шапкою волосся і з широко розкритими очима; він так швидко сів у якийсь куточок, що мені важко було розглянути його як слід. Нарешті я таки спромігся добре придивитись до нього і переконався, що або мої очі зраджують мене, або це—давній сердечний Томмі.

Пробравшись до містера Уотербрука, я сказав, що начебто маюприємність зустріти тут старого шкільного товариша.

— Невже?—здивувався містер Уотербрук.—Аджеж ви занадто молоді, щоб могли вчитись у школі разом з містером Генрі Спайкером?

— О, я не про нього!—відказав я.—Я говорю про джентльмена на ім'я Тредльс.

— О! Так, так! Звичайно!—сказав господар з явно меншою цікавістю.—Можливо!

— Це справді він,—сказав я, поглядаючи на нього,—ми вчилися разом у пансіоні, що звався Салем-Гауз. Він тоді був чудовим хлопцем.

— О! так! Тредльс—добрий хлопець,—відповів мій господар, поблажливо похитуючи головою,—Тредльс—цілком добрий хлопець.

— Це дивний збіг обставин,—зазначив я.

— Справді,—відказав мій господар,—це тільки випадковий збіг обставин, що Тредльс взагалі опинився тут: ми запросили його тільки сьогодні вранці, коли виявилось, що за столом є вільне місце, яке мав займати брат місіс Генрі Спайкер; він не прийшов, бо захворів. Він справжній джентльмен—цей брат місіс Генрі Спайкер, містер Копперфільд.

Хоч я нічого не знав про того джентльмена, але пробурмотів щось на знак згоди; потім запитав, яка тепер професія містера Тредльса.

— Цей молодий чоловік,—відповів містер Уотербрук,—готується стати адвокатом. А якже. Він—цілком добрий хлопець... Він нікому не ворог, крім самого себе.

— Він ворог собі самому?—спитав я, зажурившись.

— Ну,—відказав містер Уотербрук, недбало граючись своїм годинниковим ланцюжком.—Я сказав би, що він один з тих людей, які самі собі стоять на дорозі. Так, я сказав би, що він ніколи, приміром, не матиме майна і на п'ятсот фунтів стерлінгів. Один мій діловий знайомий рекомендував мені Тредльса. О, так, так! В нього є щось подібне до таланту писати листи і виразно викласти якусь

справу в писаній формі. Я зможу щонебудь підшукати для Тредльса протягом цього року; щонебудь... для нього... підходяще. О, так, так!

Самозадоволений тон, яким містер Уотербрук вимовляв раз-у-раз це маленьке слівце „так“, справив на мене велике враження. На диво красномовно це в нього виходило. Здавалось мені, що цей чоловік народився навіть не з срібною ложкою в роті, а з драбиною для облоги; із допомогою цієї драбини здерся він на верховини життя, а тепер філософічно поглядає з фортеці на людей, що досі борсаються в траншеях.

Я все ще міркував на цю тему, коли запросили гостей до столу. Містер Уотербрук подав руку тітці Гамлета, містер Генрі Спайкер узяв під руку місіс Уотербрук. Я хотів був піти з Агнесою, але вона дісталась молодому чоловікові з ідіотською посмішкою і з кволими ногами. Урія, Тредльс і я—наймолодші з гостей—пішли вниз останніми і без дам. У втраті Агнеси втішала мене змога поговорити з Тредльсом на сходах; він привітав мене з невимовною радістю, а Урія почав вигинатися з таким огидним задоволенням і самоприниженням, що я охоче перекинув би його через поруччя.

За столом нам з Тредльсом довелося сісти на різних кінцях: він втопав у сьйві леді в червоному бархаті, а я—в сутінках тітки Гамлета. Обід був дуже довгий, і розмова точилась про аристократію та голубу кров. Місіс Уотербрук раз-у-раз повторювала нам, що коли є в неї якась слабість, то це—кров.

Частенько під час цього обіду здавалось мені, що ми почували б себе краще, якби не були такі чистокровні. Наша виняткова чистокровність дуже обмежувала тему розмов. Серед гостей були якісь містер і місіс Гелпідж, що мали (власне, мав їх містер Гелпідж) якісь посередницькі справи з юридичною частиною Англійського банку. І тому спочатку розмова весь час точилась то навколо банку, то навколо скарбниці. До того ще тітка Гамлета мала фамільний нахил до монологів, і на яку б тему не розмовляли за столом, вона, не звертаючи ні на що уваги, раз-у-раз встрявала з своїм. Теми розмов, як я вже казав, не відзначались різноманітністю і широтою, але щодо голубої крові, то тітка Гамлета знаходила тут для абстрактних суджень таке саме широке поле, як і її племінник.

Коли б за цим столом сиділо плем'я канібалів, то й тоді розмова не могла б бути кривавішою.

— Признаюсь, що я згоден з місіс Уотербрук,—сказав містер Уотербрук, тримаючи бокал перед очима.—Є чимало інших речей, непоганих у своєму роді, але мені дайте *крові!*

— О! Ніщо не може задовольнити більше,—зазначила тітка Гамлета.—Немає нічого кращого... ідеальнішого, взагалі кажучи, серед усіх речей такого роду. Є деякі низькі душі (їх небагато, сподіваюсь, але є все ж таки *деякі*), що воліють, так би мовити, поклонятись ідолам. Буквально ідолам. Ну, заслугам, розумові і таке інше. Але то речі неістотні. Кров—то щось інше. Ми бачимо кров у формі носа, і ми пізнаємо її. Ми спостерігаємо її на підборідді, і кажемо: „Ось вона!

Ось кров!" Це справжня, безперечна річ! Ми відзначаємо її. Вона не допускає ніяких сумнівів.

Хлопець з ідіотською посмішкою і з кволими ногами, який відводив Агнесу до їдальні, розв'язав це питання ще рішучіше.

— О, знаєте, чорти б його взяли,—заявив цей джентльмен, оглядаючи весь стіл і ідіотськи посміхаючись.—Ми не можемо обійтись без крові, знаєте. Нам потрібна кров, знаєте. Деякі молоді парубки, знаєте, можуть трохи відстати щодо освіти і поведінки, і можуть, знаєте, трохи помилитись, і завдавати собі і людям всякого клопоту... і всяке таке... Але, чорти б його взяли, приємно згадати, що є в них справжня кров! Щодо мене, то хай мене краще поб'є чоловік із справжньою кров'ю, ніж підтримає чоловік, у якому крові нема.

Ця промова, підсумовуючи ціле питання, дуже задовольнила всіх і зробила вищезгаданого джентльмена центром загальної уваги, аж поки леді не залишили їдальню. Після цього я помітив, що містер Гелпідж і містер Генрі Спайкер, які доти ніби не помічали один одного, раптом склали між собою угоду взаємної підтримки проти нас—загального ворога, і для поразки нашої почали обмінюватись через стіл загадковим діалогом.

— Та справа про перший чек на чотири тисячі п'ятсот фунтів пішла несподіваним шляхом, Спайкер,—сказав містер Гелпідж.

— Ви маєте на увазі справу Д. проти А.?—спитав містер Спайкер.

— Справу Ц. проти Б.!—відповів містер Гелпідж.

Містер Спайкер підвів брови і, очевидно, дуже зацікавився.

— Коли про це питання повідомили лорда... Я не маю потреби називати його імени,—сказав містер Гелпідж, немов би стримуючись...

— Розумію,—відповів містер Спайкер,—Н.

Містер Гелпідж кивнув головою.

— ... коли про це повідомлено було його, відповідь його була така: „Гроші, або тюрма“.

— Помилуй нас боже!—скрикнув містер Спайкер.

— „Гроші, або тюрма!“,—твердо повторив містер Гелпідж.—Спадкомець... ви розумієте мене?

— К.,—сказав містер Спайкер урочисто.

— К. рішуче відмовився підписатись. Його для цього викликали до Ньюмаркета, але він категорично відмовився.

Містер Спайкер так зацікавився, що аж скам'янів.

— Отже, справа лишилась нерозв'язаною до цієї години,—сказав містер Гелпідж, відкинувшись на спинку крісла. Наш друг Уотербрук пробачить, що я висловлююсь не зовсім ясно, бо тут йдеться про грандіозні суми.

Містер Уотербрук був, на мою думку, тільки щасливий, що за його столом навіть хоч натякали на такі суми і на такі імена. Він удав, ніби чудово знає про всі ці справи, хоч я певен, що він розумів суть розмови не більше, ніж я, і похвалив передбачливість співрозмовників. Містер Спайкер, після того, як йому висловлено було

таке довір'я, захотів у свою чергу повідати другові дещо з своїх таємниць; отже, попередній діалог змінився іншим, і тут настала черга містера Гелпіджа дивуватися, а слідом за тим почалася ще одна розмова, під час якої дивувався вже знову містер Спайкер; і так тривало довгенько. Весь цей час ми, сторонні слухачі, були пригнічені вагою величезних сум, про які точилась розмова; а господар наш з гордістю спостерігав нас, жертв священного жаху і здивовання.

Не дивно, що я зрадів змозі вийти у вітальню до Агнеси, поговорити з нею в кутку і познайомити її з Тредльсом, як і раніш несміливим, але приємним і добродушним хлопцем. Він мусив рано піти з гостей, бо завтра він на місяць виїздив, і тому мені не пощастило поговорити з ним так докладно, як хотілося б. Проте, ми обмінялись адресами і пообіцяли один одному зустрітись, коли він повернеться до міста. Його дуже зацікавило, що я продовжую знайомство з Стірфорсом. Тредльс говорив про нього з такою теплотою, що я змусив його висловити Агнесі свої думки про мого приятеля. Але Агнеса тільки ледве помітно похитала головою.

Навряд чи могла вона почувати себе вдома серед тих людей, тому я майже зрадів, почувши, що за кілька днів вона виїздить звідси; щоправда, мені шкода було так скоро розлучатися з нею знову. Саме тому я лишався там, поки всі гості не розійшлись. У розмовах з нею, слухаючи її спів, я пригадував щасливе життя в похмурому старому будинку, що його так прикрашала вона; я ладен був лишитись в Уотербруків до півночі. Але всі зорі цього товариства зникли, і в мене вже не було приводу лишатись тут далі; тому, проти волі, довелось мені піти додому. І тоді, більше, ніж будьколи раніше, відчув я, що Агнеса—мій добрий ангел.

Я сказав, що всі гості розійшлись; але це не зовсім вірно, бо Урія до самого кінця крутився коло нас. На сходах він пішов слідом за мною. Слідом за мною йшов він і по вулиці. Поволі намагався він просунути свої довгі, кощаві пальці у ще довші пальці величезних рукавичок.

Мені не до смаку було товариство Урії, але, пригадуючи просьби Агнеси, я запросив його завітати до мене випити трохи кофе.

— О, справді, мастер Копперфільд,—відгукнувся він,—прошу прощання, мені слід було б сказати—містер Копперфільд... мені не хочеться, щоб ви турбувались, запрошуючи таку мізерну особу, як я, до вашого дому.

— Це мені зовсім не важко,—відповів я.—Чи ви не хочете завітати до мене?

— Мені цього дуже хотілося б,—відповів Урія, роблячи жахливі гримаси.

— Тоді ходімо!—сказав я.

Я мимоволі розмовляв з ним занадто лаконічно, але він начебто не помічав цього. Ми пішли найближчим шляхом, і не дуже багато розмовляли по дорозі. Здавалось, що Урія так підлабузничав навіть перед своїми жахливими рукавичками, бо він усе ще натягав їх і

начебто зовсім не посунувся у цій роботі вперед, коли ми прийшли до моєї квартири.

Я допоміг йому зійти нагору темними східцями, щоб він не стукнувся об щось головою, і в темряві його вогка, холодна рука здавалася мені жабою, я ладен був кинути її і втекти. Проте, думки про Агнесу і ввічливість взяли своє, і я посадив його перед своїм каміном. Коли я запалив свічки, він почав розсипати компліменти кімнаті; а коли я скип'ятив кофе в поганющій бляшанці, у якій місіс Креп звикла готувати цю рідину (головним чином, гадаю, тому, що то була бляшанка для гоління і тому, що коштовний патентований прилад для варіння кофе іржавів у коморі),—коли я зварив йому кофе, він так захоплено виявив радість з цього приводу, що я з охотою ошпарив би його цим кофе.

— О, справді, мастер Копперфільд, я хотів сказати—містер Копперфільд,—сказав Урія,—чи міг я коли сподіватись, що ви частуватимете мене? Але такі несподівані речі трапляються тепер у моєму вбогому житті; немов дощ щастя лється на мою голову. Насмілюсь гадати, що ви вже чули про деякі зміни в моїх перспективах, мастер Копперфільд... чи, пак, містер Копперфільд?

Він сидів на моїй канані, поставивши чашку на довгі свої коліна, поклавши капелюх і рукавички на підлогу поруч із собою; його голі, червоні очі з немов би обпаленими повіками уп'яті були на мене, ніздрі його ворушились, він безнастанно мішав ложкою кофе; і від підборіддя до черевиків уся постать його була пройнята чимсь огидним. Ненависть до нього зростала в мені. Важко було мені удавати гостинного господаря—я був тоді ще дуже юний і не звик приховувати своїх почуттів.

— Насмілюсь гадати, що ви вже чули про деякі зміни в моїх перспективах, мастер Копперфільд... чи, пак, містер Копперфільд,—зауважив Урія.

— Так,—сказав я,—дещо чув.

— Ага! Я так і думав, що міс Агнеса знає про це!—спокійно відповів він.—Радий пересвідчитись, що міс Агнеса справді знає про це. О, спасибі вам, мастер... містер Копперфільд!

Я готовий був кинути в нього колодкою для черевиків (вона лежала наготові на килимі) за те, що він змусив мене розкрити секрет Агнеси. Але я тільки мовчки заходився пити кофе.

— Яким пророком виявились ви, містер Копперфільд!—вів далі Урія.—Боже мій, яким ви були пророком! Чи пригадуєте ви, як казали мені колись, що може я стану компаньйоном містера Вікфільда, і, що, можливо, фірма зватиметься „Вікфільд і Гіп“? Ви може й не пригадуєте цього; але вбога людина, мастер Копперфільд, зберігає такі речі, як коштовний скарб.

— Я пригадую, що говорив про це,—сказав я,—хоч справді не вважав це тоді дуже ймовірним.

— О! *Хто* міг би тоді вважати це ймовірним, мастер Копперфільд—з захватом підхопив Урія.—Певно, я сам не вважав це можливим.

Я пригадую, як власними устами відповідав, що я занадто вбогий і мізерний, і справді, я щиро вважав себе таким.

З потворною гримасою дивився він на вогонь. А я дивився на нього.

— Але наймізерніші люди, мастер Копперфільд,—продовжував він,—можуть стати в пригоді. Я щасливий подумати, що став у пригоді містеру Вікфільду і що, мабуть, ще не раз зможу прислужитись йому. О, який він цінний чоловік, містер Копперфільд, але яким необережним бував він часто!

— Шкода мені чути це,—сказав я. І не міг не додати, трохи багатозначно:—він багато в чому бував необережним.

— Саме так, містер Копперфільд,—відповів Урія,—багато в чому. І щодо міс Агнеси—насамперед. Ви не пригадуєте ваших власних красномовних висловів, мастер Копперфільд, але я пригадую, як ви казали колись, що кожен мусить захоплюватись нею, і як я подякував вам за це. Ви забули це, без сумніву, мастер Копперфільд?

— Ні,—холодно відказав я.

— О, який я радий,—вигукнув Урія,—і як тільки я міг подумати, що ви—перший, хто запалив іскру гордості в моїй убогій душі—що ви зможете забути про це. О!.. чи дозволите ви мені попросити ще одну чашку кофе?

Щось у тоні, яким він говорив про ті іскри, і щось в його погляді змусило мене здригнутись, немов би я побачив його раптом у новому світлі. Проте, я налив йому кофе з мисочки для гоління; щоправда, робив я це непевною рукою і знав, що він, такий спостережливий, помітить, як не подобається мені його товариство, і як пильно чекаю я його дальших слів.

Але він зовсім нічого не говорив. Він розмішував своє кофе, сьорбав його, легенько обмацував підборіддя своєю жахливою рукою, поглядав на вогонь, оглядав кімнату, моторошно посміхався мені, підлабузницьки вигинався, знову сьорбав кофе. Але поновити розмову він полишив мені.

— Отже, містер Вікфільд,—сказав я кінець-кінцем,—який коштує п'ятисот таких людей, як ви... або я,—нізащо в світі не міг я утриматися від того, щоб зробити величезну паузу між згадуваннями про Урію і про себе,—часто бував необережним? чи не так, містер Гіп?

— О, справді, дуже необережним, мастер Копперфільд,—відповів Урія, скромно зітхаючи.—О, дуже, дуже! Але, будь ласка, звіть мене Урією. Це так нагадує давні часи!

— Гаразд, Урія,—сказав я, хоч важкенько було мені піти на таку інтимність.

— Дякую,—палко відповів він.—Дякую, мастер Копперфільд. Здається мені, ніби надо мною віють давні вітри, або дзвонять давні дзвони, коли ви кажете—Урія. Прошу пробачення. Я, здається, говорив про щось.

— Про містера Вікфільда,—нагадав я.

— О! Так, справді,—сказав Урія.— Ах! він дуже необережний, мастер Копперфільд. Я про це не казав би нікому, крім вас. Навіть вам я можу лише натякнути на це—і не більше. Був би на моему місці протягом останніх кількох тижнів хтось інший, то він би за цей час прибрав би містера Вікфільда (о, який він цінний чоловік, мастер Копперфільд!) до рук. Прибрав би до рук,—повільно мовив Урія, кладучи свої брудкі руки на мій стіл.

Здається мені, що коли б я навіть бачив, як він стає огидною п'ятою на голову містера Вікфільда, то й тоді не міг би його ненавидіти більше.

— О боже мій! Так, мастер Копперфільд!—продовжував він м'яким голосом, що явно суперечив тискові його долоні на стіл,—це безсумнівна річ! І наслідком були б розорення, ганьба, хтознащо! Містер Вікфільд це знає. Я—тільки убогий його слуга, і він підносить мене на висоту, якої я ніколи не сподівався досягти! Як мені віддячити йому!

Обернувшись до мене обличчям, але не дивлячись на мене, він почав повільно й задумливо скребти великим пальцем руки свої худорляві щелепи, немов би голячись.

Добре пригадую, як билось моє серце, коли передо мною сіріло його брудке обличчя, освітлене червоними відблисками вогню.

— Мастер Копперфільд...—почав він,—але я вас затримую?

— Ви мене не затримуєте. Я звичайно лягаю пізно.

— Спасибі, мастер Копперфільд. Я піднісся над своїм мізерним станом від тих часів, коли ви вперше привітали мене. Це правда. Але все ще я людина вбога і мізерна. Сподіваюсь, що завжди буду я мізерним і смиренным. Ви не розчаруетесь у моїй смиренності, якщо я розкрию вам маленьку таємницю, мастер Копперфільд? Ні?

— О, ні!—приневолив я себе вимовити.

— Спасибі!—він витяг хустинку і почав витирати долоні.—Міс Агнеса, мастер Копперфільд...

— Ну, Урія!

— О, як приємно чути, що ви так невимушено звете мене Урією,—вигукнув він і підстрибнув, мов конаюча риба.—Вона здалась вам дуже прекрасною сьогодні ввечері, мастер Копперфільд?

— Вона здалась мені такою, як і завжди: в усіх розуміннях вищою від усіх інших,—відказав я.

— О, спасибі! Це так вірно!—промовив він.—О, велике спасибі вам за це!

— Нема за що дякувати,—згорда відповів я.

— Так ось це саме, мастер Копперфільд,—вів далі Урія,—і є, правду кажучи, та таємниця, яку я хотів собі дозволити розкрити вам. Хоч який я вбогий і смиренний,—він почав ретельніше витирати свої долоні і досліджувати їх при світлі каміна,—хоч яка вбога і смиренна моя мати, хоч яким низьким був завжди наш бідний, але чесний дах, але образ міс Агнеси (я сміливо довіряю вам свою таємницю, мастер Копперфільд, бо я завжди любив вас від того першого

моменту, коли мав приємність побачити вас в екіпажі, запряженому поні)—але образ цей роками ховався в моєму серці. О, мастер Копперфільд! Як чисто і ревно кохаю я саму землю, по якій ходить моя Агнеса!

У мене з'явився відчайдушний намір схопити розпечену коцюбу і проколоти його нею. Але в ту ж мить у мене голова пішла обертом, коли я уявив собі Агнесу, ображену бридкими думками цієї рудої тварини. Здалось мені, що він роздувається перед моїми очима; вся кімната словнена була відгомоном його голосу; і я певний був, що знаю, які будуть його дальші слова.

Але я помітив, що на обличчі його відбилась свідомість власної сили. Я миттю згадав прохання Агнеси, і це вплинуло на мене більше, ніж будьщо інше. Хвилину тому здавалось мені неможливим, щоб з таким самовладанням зміг я спитати його, чи розповів він про свої почуття Агнесі.

— О, ні, мастер Копперфільд,—відповів він,—о, що ви, ні! Я не казав цього нікому, крім вас. Бачте, я тільки починаю виповзати з свого приниженого стану. Я покладаю багато сподіванок на те, що вона помітить, який я корисний для її батька (а я справді дуже корисний для нього, мастер Копперфільд), як я торую для нього шлях і скеровую його вірним напрямом. Вона так віддана своєму батькові, мастер Копперфільд, (о, як приємно бачити таку люблячу дочку!), що, здається, заради нього вона зможе добре поставитись до мене.

Я зрозумів глибину всього плану цієї каналії і добрав, чому він розкрив свої наміри.

— Якщо ви будете такі ласкаві приховувати мою таємницю, мастер Копперфільд,—вів він далі,—і взагалі не йтимете проти мене, то я вважатиму це за особливу ласку. Ви не захотіли б робити мені неприємності. Я знаю, яке у вас добре серце; але ж ви мене знали тільки в мізерному стані (в мізернішому, слід було б мені сказати, бо я й досі мізерний), і тому ви несвідомо могли б бути настроєні проти мене й настроювати проти мене мою Агнесу. Я зву її моєю, як бачите, мастер Копперфільд. Сказано в одній пісні: „Від корон відмовлюсь я, щоб сказати їй—моя“. І одного прекрасного дня я сподіваюсь зробити це.

Люба Агнесо! Я вважав її за надто прекрасну для будьякого чоловіка, і невже судилось їй стати дружиною такого негідника?

— Нема чого тепер поспішати, мастер Копперфільд,—продовжував Урія свою слизьку мову.—Моя Агнеса ще дуже юна, а матуся і я йтимемо нашим шляхом вгору і зробимо ще багато нових удосконалень, поки це буде цілком зручно. Отже, я матиму час помалу познайомити її з моїми сподіванками, як дозволять обставини. О, я такий вдячний вам за це довір'я. Уявіть собі, яка це втіха знати, що ви розумієте наше становище і напевно, не бажаючи спричинитися до сімейних неприємностей, не йтимете проти мене.

Він схопив мою руку в свої вогкі долоні, а потім глянув на годинник.

— Боже мій,—сказав, він,—вже більше першої години! Так непомітно лине час в ширій розмові, мастер Копперфільд, що вже майже пів на другу!

Я відповів, що мені здалося, ніби вже пізніше. Не можу сказати, щоб мені це справді здавалось, але всі мої розмовні здатності цілком вичерпались.

— Боже мій,—задумливо сказав він,—уже, мабуть, години дві тому всі лягли спати в будинку, де я зупинився.

— Шкода,—відказав я,—що в мене тільки одне ліжко, і що я...

— О, не турбуйтеся про ліжко, мастер Копперфільд,—підхопив він, закидаючи ногу на ногу.—Проте, якщо ви не заперечуєте, то я ляжу перед каміном?

— Коли так,—сказав я,—то прошу, лягайте в моє ліжко, а я влаштуюсь перед каміном.

Висловлюючи своє приємне здивовання, він так голосно відмовився, що, мабуть, крики його досягли слуху місис Креп. Моя господиня тим часом спала, очевидно, у віддаленій кімнаті внизу, і уві сні заспокоювало її стукотіння непоправного годинника, на який вона посилалась завжди під час наших невеличких суперечок про пунктуальність: годинник цей ніколи не відставав менше, ніж на три чверті години, і вранці завжди довго радились, наскільки треба його поставити вперед. Ніякі умовляння мої не могли змусити скромного мерзотника лягти в моїй спальні, і я мусив якнайкраще влаштувати йому відпочинок перед каміном. Матрац від канапи (що був занадто короткий для його худорлявої постаті), подушки, ковдра, простирало, скатертина і пальто—ось із чого влаштував я йому постіль, за яку він розсипався в подяках. Я позичив йому також нічний ковпак, який він відразу натяг і в якому він мав неймовірно потворний вигляд.

Ніколи не забуду я цієї ночі. Ніколи не забуду я, як перевертався з боку на бік; як тривожили мене думки про Агнесу і про це бридке створіння; як міркував я, що можу зробити і що слід мені зробити, як вирішив я, що найкращим для її спокою буде не робити нічого і тримати при собі цю новину. Коли мені вдавалося заснути на кілька секунд, то передо мною поставали обличчя Агнеси і її батька, і їхні благальні погляди сповнювали мене невимовним жахом. Коли я прокидався, згадка про Урію, який лежить у сусідній кімнаті, душила мене, мов кошмар, і гнітила мене свинцевим тягарем, немов би в моїй квартирі оселився сам диявол.

Всі мої сні проймала думка про розпечену коцюбу. Повсякчас мені ввижалось, що я вихопив її з каміна і простромив тіло Урії. Зрештою ця думка опанувала мене, хоч я й знав, що це тільки моя хвора уява, і мусив вийти в сусідню кімнату подивитись на нього. Він лежав на спині, далеко простягнувши ноги, з горла його виривалось хрипіння, з носа—сопіння, а рот його був розкритий, як віконце поштової контори. У дійсності він був куди гірший, ніж у моїй збентеженій уяві. І після цього я мимоволі кожні півгодини виходив

Подивитись на нього. А довжелезна ніч, здавалось, не мала краю, і хмарне небо не обіцяло дня.

Коли я побачив, як рано-вранці він виходить з моєї квартири (слава богу, він не лишився на сніданок), мені здалось, ніби в його особі покидає мене сама ніч. Ідучи до палати, я дав місис Креп спеціальне розпорядження повідчиняти всі вікна, щоб провітрити і очистити від його присутності мою вітальню.

РОЗДІЛ ІХ

Я ПОТРАПЛЯЮ В ПОЛОН

Більше не бачився я з Урією Гіпом, аж до того дня, коли Агнеса виїхала з міста. Я прийшов до контори диліжансів попрощатися з нею; він теж був там, бо повертався до Кентербері тим самим диліжансом. Я трохи радий був побачити, що довгов'яза постать Урії, в незграбному пальто, під захистом маленької парасольки, здерлась на край заднього сидіння на імперіалі диліжанса, а Агнеса, звичайна річ, їхала всередині. Але я заслужив цю маленьку втіху муками, що їх я зазнав, намагаючись приязно розмовляти з ним. Як великий яструб, кружляв він навколо нас, не лишаючи нас ні на секунду самих і вигинаючись при кожному слові, з яким я звертався до Агнеси або Агнеса до мене.

Усе ще стривожений його одвертістю перед моїм каміном, я багато думав про слова, які сказала Агнеса про майбутнє компаньйонство: „Я зробила те, що на мою думку було правильним. Бувши певною, що ця жертва потрібна для спокою тата, я попросила його зробити це“. Від того часу мене весь час гнітила думка, що вона піде на всяку жертву заради нього. Я знав, як любила вона його. Я знав, яка в неї ніжна душа. З власних слів її знав я, що вона вважала себе невинною причиною його помилок і палко бажала сплатити йому свій величезний борг. Мене не втішала думка про відмінність її від огидного Урії, бо саме ця різниця між ними, самовідданість її чистій душі і підла його упертість і були основною небезпекою. Усе це, безсумнівно, він знав достоту, і добре зважив у своїх хитрих планах.

Я певний був, що думки про це зруйнують щастя Агнеси; я розумів, що вона ще нічого не знає про це, і тому не міг наважитись застерегти її. Тому ми розлучились, не поговоривши як слід: вона посміхалась мені, махала рукою з вікна диліжанса; її злий демон корчився на покрівлі, немов би вже тримав її в своїх пазурях і святкував перемогу.

Довго після цього не міг я позбутись цієї прощальної картини. Коли Агнеса написала мені про щасливе прибуття додому, я почував себе таким же нещасним, як і під час її від'їзду. Варто було

мені тільки замислитись, як думки мої звертались до Агнеси і до Урії. Майже щонаочі снились вони мені. Думки стали частиною мого життя, такою ж невід'ємною від мене, як моя власна голова.

Я мав досить вільного часу для цих думок: Стірфорс був у Оксфорді, і за винятком того часу, коли я сидів у палаті, я здебільшого лишався на самоті. Здається, в цей час плекав я якийсь невіразне недовір'я до Стірфорса. Я відповідав йому палкими листами, але зрештою був щасливий, що він тоді не міг приїхати до Лондона. Очевидно Агнеса вплинула на мене.

А тим часом, дні й ночі минали. Я вступив у права привілейованого клерка в конторі Спенлоу і Джоркінса. Бабка моя надсилала мені дев'яносто фунтів на рік (за винятком квартирної плати і деяких інших витрат). Квартиру мені найняли на дванадцять місяців і хоч усе ще вона здавалася мені нудною у довгі вечори, але я втішався, п'ючи кофе; поглинав я тоді цю рідину в неймовірній кількості. У цей час я зробив також три відкриття: поперше, що місіс Креп була жертвою дивних випадків, які вона звала спазмами; випадки ці здебільшого супроводились запаленням носа і потребували постійного лікування м'ятним лікером; подруге, якісь дивні властивості клімату моєї комори впливали на пляшки з горілкою так, що вони тріскались; потрете, що я лишився самотній на цьому світі і виливав це у виравах з англійського віршування.

День мого офіційного вступу в обов'язки привілейованого клерка нічим не був відсвяткований. Я тільки похастував сандвічами і вишневою наливкою клерків нашої контори і сам пішов увечері до театру. Містер Спенлоу зазначив, що він був би щасливий побачити мене в своєму домі в Норвуді, але вдома в нього зараз безладдя, бо чекають на повернення його доньки, яка закінчила освіту в Парижі. Коли вона повернеться, він сподівається мати приємність запросити мене. Знаючи, що він був удівець і вся сім'я його складається з єдиної доньки, я палко подякував йому.

Містер Спенлоу додержав свого слова. Через тиждень-два він сказав, що коли я зроблю йому ласку приїхати до нього і проведу там кінець тижня, то він буде дуже щасливий. Звичайно, я відповів, що зроблю йому цю ласку. Він обіцяв відвезти мене в своєму фаєтоні, і тим же способом приставити мене назад.

Коли настав цей день, то навіть мій чемодан став предметом пошани звичайних клерків, для яких будинок у Норвуді був недоступною святинєю. Один з них передав мені чутки, ніби містер Спенлоу їсть виключно з фарфору, а другий натякав, що там за столом вживають замість пива—шампанське. Старий клерк у перуці—звали його містер Тіффі—був там протягом своєї кар'єри кілька разів, і мав доступ до вітальні. Він розповідав, що це—найпишніше приміщення, у якому він пив темний індійський херес такої коштовної якості, що людина після нього тільки блимає очима.

Того дня ми розглядали заплутану справу про кощунство якогось бідолашного булочника. Свідчення в цій справі були вдвоє довші за

і пригоди Робінзона Крузо, і тому ми закінчили роботу трохи пізно. Та нарешті, засудивши його, поїхали ми з містером Спенлоу в його фаєтоні.

Фаєтон цей був пречудовий; коні вигинали шиї і підіймали ноги, немов знали, що вони належать одному з членів Докторської палати. Члени палати змагались між собою на пишність, і особливу увагу звертали на екіпажі, хоч я завжди вважав і вважатиму, що основним предметом змагання за моїх часів була крохмальна білизна: навряд чи ще в будь-якому місці переводили стільки крохмалу, як серед прокторів.

У дорозі ми дуже приємно розмовляли, і містер Спенлоу розповідав мені багато про мою професію. Він сказав, що це—найбагродніша професія в світі, що її ні в якому разі не можна змішувати з професією прокурора: це зовсім інша річ, далеко незвичайніша, не така механічна і значно прибутковіша. Ми в палаті,—зауважив він,—становимо певний привілейований клас. Неможливо приховати той неприємний факт, що прокурори здебільшого наймають нас; але він дав мені зрозуміти, що прокурори—нижча раса, яку зневажають усі проктори.

Я спитав містера Спенлоу, які саме справи в нашій професії вважає він найкращими. Він відповів, що, мабуть, краще за все—добра справа про спірний заповіт, коли йдеться про маєток у кругленьку суму тридцять—сорок тисяч фунтів стерлінгів. У такій справі,—пояснив він,—є чимало побічних прибутків, що з'являються на кожній стадії судової процедури, коли накопичуються гори і гори зізнань на перехресних допитах (не кажучи вже про апеляції до палати делегатів, а потім до палати лордів). Але головне те, що обидві сторони певні, що кінець-кінцем захоплять цей маєток, це дуже поживляє їх, і вони не зважають на витрати. Потім він оголосив загальну хвалу Докторській палаті. Що треба особливо поважати в Докторській палаті (сказав він), так це солідарність. Це—найорганізованіше місце в світі. Це—втілена ідея затишку. Все тут зібрано, наче в горіховій шкаралупі. Наприклад: ви подаєте справу про розлуку, або справу про поновлення в правах спадкоємства до консисторії. Дуже добре. Ви спробували провести її в консисторії. Тут її тихенько, по-сімейному обговорили, і, між іншим, ви заплатили за це. Скажімо, що ви не задоволені ухвалою консисторії. Що ж ви тоді зробите? Гаразд, ви йдете до синоду. А що таке синод? Той же самий суд, у тій же самій кімнаті, з тими ж самими засідателями, з тими ж самими відвідувачами; але суддя тут інший, бо там суддя консисторії може вже виступати як адвокат. От і чудово, ви тут знову по-сімейному обговорили вашу справу. Все ще ви не задоволені? Дуже добре. Що ви тоді робите? Гаразд, ви йдете до палати делегатів. А хто такі делегати? Делегати у церковних справах—це адвокати без усяких справ, що спостерігали обговорення в обох судах, стежили за цією своєрідною картярською грою, підглядали в карти, розмовляли з усіма гравцями, а тепер з'являються знову як

судді, щоб розв'язати справу на вдоволення всіх і кожного. Примхливі люди можуть говорити про моральний розклад у палаті, про сімейність у палаті, про потребу реформувати палату,—урочисто мовив містер Спенлоу в кінці,—але, коли ціна на пшеницю за бушель була найвищою, палата мала найбільше справ; і кожен чоловік може, поклавши руку на серце, заявити цілому світові: „Здійміть руку на палату, і країна загине“.

Усе це я слухав уважно; і хоч, мушу признатися, мав певні сумніви щодо того, чи так багато залежить країна від палати, але я удав, ніби цілком згоджуюся з його думкою. Особливо переконливими здалися мені слова про ціну пшениці за бушель. Це вже було понад моє розуміння, і цілком розв'язало питання. І до цієї години так і не зміг я впоратися з цим бушелем пшениці. Ціле моє життя збивав він мене з позиції.

Я не знаю і досі, чому в багатьох випадках несподівано з'являвся передо мною цей бушель пшениці і яке право мав він нападати на мене. Але, де тільки бачу я, що на сцену виходить мій давній друг бушель, там я негайно відмовляюсь від дальшої боротьби.

Та даруйте мені цей відступ. Не такий я був чоловік, щоб здімати руку на палату і спричинитись до загибелі країни. Я скромно висловив мовчанням згоду свою з усім, що казав старший віком і знаннями; до самого прибуття до воріт садиби містера Спенлоу ми розмовляли про театр і про коней.

Перед будинком містера Спенлоу був прегарний садок; і хоч пора року була не така, коли сади надто вже гарні, але я був зачарований цим охайним садом. Принадна просіка, купки дерев, затишні алеї, де, мабуть, навесні дихали ароматні квіти. „Отут, либонь, гуляє міс Спенлоу,—подумав я.—Ах, боже мій!“

Ми увійшли до привітно освітленого передпокою, де я побачив капелюхи, капелюшки, пальто, пледи, рукавички, батіжки і стеки всіх розмірів і видів.

— Де міс Дора?—спитав слугу містер Спенлоу.

— Дора!—подумав я.—Яке чудове ім'я!

Ми зайшли до бічної кімнати (думаю, що це була та сама вітальня, уславлена темним індійським хересом), і я почув, що якийсь голос каже:

— Містер Копперфільд, це моя дочка Дора, а це близька подруга моєї дочки Дори.

То був, безперечно, голос містера Спенлоу, але я не пізнав його, і байдуже мені було, чий це голос. Миттю все полетіло шкереберть. Я вирішив свою долю. Я став полоненим і рабом. Я до нестями закохався в Дору Спенлоу!

Вона здавалась мені надлюдською істотою. Вона була феєю, сільфідією, не знаю вже чим—чимсь небаченим і вічно бажаним. Умить поглинула мене безодня кохання. Я не зупинявся на краю, не дивився вниз, не оглядався назад; не встигши ще й слова мовити до неї, стрімголов пірнув я в провалля.

— Я вже бачила містера Копперфільда раніше,—проказав добре знайомий мені голос, коли я поклонився і щось пробурмотів.

То говорила не Дора! Ні. Її близька подруга—міс Мердстон!

Не думаю, щоб я був дуже здивований. Я вже не здатний був дивуватись. На цьому світі не було для мене нічого вартого здивовання, крім Дори Спенлоу. Я сказав:

— Як відчуваєте себе, міс Мердстон? Сподіваюся, що відчуваєте себе добре?

Вона відповіла:

— Дуже добре!

Я сказав:

— Як відчуває себе містер Мердстон?

Вона відказала:

— Мій брат у доброму здоров'ї, дякую!

Містер Спенлоу, очевидно, здивувавшись, що ми знайомі, встряв тоді в розмову:

— Щасливий довідатись,—сказав він,—Копперфільд, що ви з міс Мердстон уже знайомі.

— Ми з містером Копперфільдом—далекі родичі,—суворо мовила міс Мердстон.—Ми колись були трохи знайомі. Він тоді був ще дитиною. Від того часу деякі обставини змусили нас розлучитись. Я б його не впізнала.

Я відповів, що впізнав би її всюди. І це було досить вірно.

— Міс Мердстон зробила ласку,—звернувся містер Спенлоу до мене,—прийняти посаду—якщо це можна так назвати—довіреної подруги моєї дочки Дори. У моєї доньки Дори, на моє горе, немає матері і міс Мердстон була така ласкава стати їй товаришкою і захисницею.

У мене майнула думка, що міс Мердстон, подібно до кишенькового пістолета, більше пристосована не для захисту, а для нападу. Але я не міг думати ні про що, крім Дори, і, глянувши на предмет мого кохання, побачив я, що вона не дуже схильна особливо довірятися своїй товарищі і захисниці. Але тут пролунав гонг, який був сигналом готуватися до обіду, і я пішов до відведеної мені кімнати переодягтись.

Але я так закохався, що мені здавалось навіть смішним переодягтись, чи взагалі щось робити. Я зміг тільки сісти перед каміном, кусаючи ключ від свого чемодана, і думати про привабливу, ніжну, світлооку, любу Дору. Яка в неї постать, яке в неї обличчя, які чарівні, примхливі, грайливі маніри!

Другий дзвоник пролунав так швидко, що я переодягнувся вже абияк, хоч при таких обставинах слід було б особливо стежити за своїм костюмом. Унизу знайшов я кілька гостей. Дора розмовляла з якимсь старим, сивим джентльменом. Хоч він був старий,—та й сам себе він називав дідом,—але я божевільно приревнував до нього.

Не можна й змалювати, що я пережив! Я ревнував до всіх. Я не міг стерпіти самої навіть думки, що хтось знає містера Спенлоу

краще, ніж я. Мукою було для мене чути, як розмовляють вони про події, в яких я не брав участі. Коли один, дуже милий чоловік, з дбайливо відполірованою лисою головою, спитав у мене за столом — чи вперше я тут, то я запалав до нього жадобою дикої помсти.

Не пригадую, хто там був, крім Дори. Не маю і найменшої уяви про те, що їли ми за обідом, крім Дори. Враження в мене таке, що я з'їв за обідом Дору цілком, а пів дюжини страв надіслав назад, і не торкнувшись до них. Я сидів поруч з нею. Я розмовляв з нею. Її знадливий голосок, веселі посмішки, безліч приемних, чарівних примх завели в безнадійне рабство загубленого юнака. Вона була дуже мініатюрна. Та це, на мою думку, надавало їй ще більше привабливості.

Коли вона вийшла з кімнати, разом з міс Мердстон (інших дам за обідом не було), я заглибився у мрії, стурбовані тільки страхом, що міс Мердстон може настроїти любов мою проти мене. Милий дідок з полірованою головою розповідав мені якусь довгу історію — мабуть про садівництво. Здається, він кілька разів повторював слова: „Мій садівник“. Я якнайуважніше прислухався до його слів, але насправді я весь час блукав у райських садах разом з Дорою.

Побоювання, що предмет мого кохання можуть настроїти проти мене, збільшилось, коли я знову зустрів у вітальні похмуру постать міс Мердстон. Але я був позбавлений цих страхів зовсім несподівано.

— Давід Копперфільд,—сказала міс Мердстон, знаком запрошуючи мене підійти до вікна,—на два слова.

Я опинився сам-на-сам з міс Мердстон.

— Давід Копперфільд,—сказала міс Мердстон,—я не маю потреби докладно говорити про сімейні обставини. Це не дуже принадний предмет розмови.

— Зовсім не принадний, ме'м,—відказав я.

— Зовсім не принадний,—погодилась міс Мердстон.—Я не хочу відроджувати згадки про колишній розлад, чи про колишні суперечки і образи. Мене образила певна особа—жінка, на жаль, бо це не робить честі нашій статі,—і особу цю я не можу згадувати без гніву і огиди; а тому краще я не згадуватиму її.

Я дуже палко вступився за свою бабку, і сказав, що напевно буде краще, якщо міс Мердстон зробить мені ласку *не* згадувати про неї. Я додав, що не хочу слухати зневажливі згадки про неї без того, щоб не висловити свою думку найрішучішим тоном.

Міс Мердстон заплющила очі й презирливо схилила голову; потім, поволі розплющивши очі, вона заявила:

— Давід Копперфільд, я не намагатимусь приховувати того факту, що за ваших дитячих років я склала собі несприятливу думку про вас. Може, та думка була помилкова або ви згодом виправилися. Цього питання ми тепер розглядати не будемо. Я належу до сім'ї, яка вславилась певною твердістю; і не така я людина, щоб на мене впливали мінливі обставини. Я можу мати свою думку про вас. Ви можете мати свою думку про мене.

Я в свою чергу кивнув головою.

— Але зовсім непотрібно,—додала міс Мердстон,—щоб ці думки стикались тут. При існуючих обставинах з усіх поглядів добре, щоб ми не сперечались. Життєві несподіванки знову змусили нас зустрітись, і може доведеться нам зустрічатись ще в інших випадках, а тому я пропоную поводитись нам тут, як далеким знайомим. Фамільні обставини є достатнім приводом, щоб ми зустрічались тільки таким чином і зовсім не треба, щоб хтось із нас—я вас чи ви мене робили об'єктом сторонньої уваги. Чи згодні ви з цим?

— Міс Мердстон,—відказав я,—я гадаю, що ви і містер Мердстон поводитись зі мною дуже жорстоко і дуже погано ставились до моєї матері; я буду такої думки до кінця свого життя. Але я цілком згоджуюсь на вашу пропозицію.

Міс Мердстон знову заплющила очі і схилила голову. Потім, ледве торкнувшись моєї долоні кінчиками своїх холодних, твердих пальців, пішла геть, поправляючи ланцюжок на шії: той самий ланцюжок, який я побачив на ній при першій зустрічі. В сполученні з натурою міс Мердстон він скидався на ланцюги на тюремних воротах, які є для людей символом того, що чекає їх всередині.

З решти вечора пригадую я тільки те, що слухав, як володарка мого серця співала французькою мовою чарівні романси, і про що б там не співалось, слід було завжди пританцьовувати і приспівувати: „Тра-ля-ля, тра-ля-ля!“, акомпаніювала вона собі сама на дивному інструменті, що нагадував гітару; пригадую ще, що я забувся в блаженній гарячці; що я відмовлявся від їжі; що всією душею повстав проти пуншу; що, коли міс Мердстон нагадала їй, що час іти спати, вона посміхнулась, простягла мені свою милу руку; що я побачив себе в дзеркалі—і що вигляд у мене був не те, щоб недоумкуватий, а прямо ідіотський; що я ліг спати у стані найвищої сп'янілості, а прокинувся в стані тихого божевілля.

Ранок був чудовий, мені захотілось погуляти по одній з алей і помріяти про своє кохання. Ідучи через передпокій, я побачив її маленького песика, Джіпа. Я ніжно наблизився, бо любов моя поширювалась і на нього; але він показав мені повний комплект своїх зубів, забився під стілець, загарчав і слухати не хотів ні про яку дружбу.

У садку було свіжо і пустинно. Я гуляв там, міркуючи, який би я міг бути щасливий, коли б заручився з цим дивом. Щодо шлюбу, посагу і всякого такого, був я тоді, мабуть, таким же невинним, як і в ті часи, коли любив маленьку Емлі. Мати змогу називати її „Дора“, писати їй, обожнювати її, мати підстави гадати, що й серед інших людей пам'ятає вона про мене,—це здавалось мені вершиною людської гордості—і, напевно, це було вершиною моєї гордості. Без сумніву, я був тоді сентиментальним юним дурнем; та хоч я і сміюсь, згадуючи про ті часи, а все ж таки приємно, що так щиросердо сприймав тоді все.

Недовго погулявши, я на одній з алей зустрів її. Як згадую я про цей куток, то знову тремчу з голови до ніг і перо тремтить у моїй руці.

— Ви... рано... гуляєте, міс Спенлоу,—сказав я.

— Вдома все так нудно,—відповіла вона,—а міс Мердстон така дурна. Вона говорить такі дурниці, ніби мені годиться виходити тільки пізно вдень. Отакої!—тут вона задзвеніла мелодійним сміхом.— У неділю вранці треба ж мені щонебудь робити! Отже, я сказала батькові вчора ввечері, що *мушу* гуляти. І крім того, це найсонячніша частина цілого дня. Якої ви про це думки?

Я наважився на відчайдушну сміливість і сказав (трохи запинаячись), що день зараз для мене справді дуже сонячний, хоч хвилину тому був він дуже темним.

— Ви хочете сказати комплімент,—спитала Дора,—чи справді погода змінилась?

Я ще більше запнувся, відповідаючи, що говорив не комплімент, а щирю правду, хоч кажу я не про зміну в погоді. Я говорив про свої власні почуття,—соромливо додав я.

Ніколи раніше не бачив я таких кучерів,—та й не міг, бо ніколи не було інших таких кучерів,—як ті, що намагалися сховати рум'янци на щоках. А щодо солом'яного капелюшка і блакитних стрічок, що ними перев'язані були кучері, то я охоче повісив би їх на стіні своєї кімнати на Букінгем-Стріт.

— Ви щойно повернулися з Парижа?—запитав я.

— Так,—відповіла вона.—А ви там бували?

— Ні.

— О! сподіваюсь, що ви скоро туди поїдете! Вам там дуже сподобається.

Я відчув глибокий біль. Невже вона сподівається, що я поїду звідси? Невже вона вважає можливим, що я можу поїхати? Я зненавидів Париж; я зненавидів Францію. Я заявив, що в теперішніх обставинах не залишу Англію нізащо в світі. Ніщо не примусить мене до цього. Коротко кажучи, їй знову довелось ховати обличчя за кучерями, але тут нам на допомогу прибіг песик.

Він до смерті ревнував мене і гавкав на мене. Вона взяла його на руки—о, боже мій!—і пестила його, але він усе ще гавкав. Він не дозволяв мені доторкнутися до нього; і тоді вона побила його. Ще дужче збільшились мої страждання, коли вона легенько ляскала його по тупому носику, а він блимав очима, лизав їй руку і все ще гарчав. Кінець-кінцем, він заспокоївся—добре йому було під її підборіддям!—а ми пішли далі подивитись на альтанку.

— Ви не в дуже близьких стосунках з міс Мердстон?—спитала Дора.—Любчику мій! (З останнім звернулася вона до собаки! О, якби вона звернулася так до мене!).

— Ні,—відповів я.—Зовсім ні!

— Вона нудна істота,—зауважила Дора, нахмурившись.—Не знаю вже, про що думав тато, коли вибрав цю мару мені в подружки.

Кому потрібен оборонець? В усякому разі, мені, напевно, не потрібен. Джіп мене може оборонити куди краще, ніж ота міс Мердстон... Правда ж, Джіп, любий?

Він тільки ліниво підморгнув, коли вона поцілувала його круглу голову.

— Тато називає її моєю довіреною подругою, але яка вона мені подруга, правда, Джіп? Ми не збираємось довіряти таким злим людям, ми з Джіпом. Ми довіряємо тим, кому хочемо, і приятелюємо з тим, кого самі оберемо, а не з тим, кого для нас знайдуть... Правда ж, Джіп?

Джіп відповів якимсь звуком, подібним до гудіння чайника, коли той закипає. Щождо мене, то кожне її слово було новою низкою кайданів, які сковували мене по руках і ногах.

— Який це жаль! Нема в нас доброї мами, і замість неї дають нам похмуру, нудну стару потвору на зразок міс Мердстон, а вона ходить по п'ятах за нами... чи не жаль, Джіп? Та байдуже, Джіп, ми їй не будемо довіряти і веселитимемось всупереч їй, а щоб не нудьгувати, ми будемо її мучити... правда, Джіп?

Коли б така розмова тривала ще трохи, то я, мабуть, став би на коліна на гравій, не зважаючи на небезпеку подряпати ноги і назавжди бути вигнаним з цього дому. Але, на щастя, альтанка була поблизу, і саме після тих слів ми підійшли до неї.

Там була безліч чудових квітів. Ми походили перед ними. Дора часто захоплено зупинялась перед деякими квітами, і я захоплювався разом з нею. Дора, сміючись, грайливо підіймала песика, щоб він понюхав квіти; і коли не всі ми троє перебували в країні чудес, то я вже напевно був там. І до цього дня запах листя герані сповнює мене напівіронічним, напівсерйозним подивом; і знову бачу я солом'яний капелюшок і блакитні стрічки, пишні кучері, маленького чорного песика у ніжних руках над клумбою квітів і свіжого листя.

Міс Мердстон шукала нас. Вона знайшла нас там; і підставила свою шорстку напудрену щоку Дорі поцілувати. Після цього вона взяла Дору під руку і змусила нас марширувати на сніданок, немов то був похорон солдата.

Не знаю, скільки випив я чашок чаю, бо його готувала Дора. Але точно пам'ятаю, що я поглинув стільки чаю, що вся моя нервова система (коли вона взагалі була в мене тоді) мусила зруйнуватись. Через деякий час ми пішли до церкви. Міс Мердстон сіла на лаві між мною і Дорою; але Дора співала, і все інше зникло для мене. Хтось молився, безперечно, за Дору... і боюсь, що більше нічого не пам'ятаю я про цю службу.

День минув спокійно. Гостей не було. Ми гуляли, потім був сімейний обід на чотирьох. Вечір провели серед книжок та картин; міс Мердстон читала якусь проповідь і пильнувала нас. Ах, коли містер Спенлоу сидів напроти мене після обіду, прикривши голову хустинкою, він і гадки не мав, що в уяві своїй я вже обіймав його, як зять. І не підозрював він, коли я попрощався з ним уночі, що оце тільки дав він

цілковиту згоду на моє заручення з Дорою, і що я закликав благословення на його голову.

Ми поїхали звідти раненько, бо мали розглянути в Адміралтейському суді справу про врятування корабля. Справа ця вимагала докладного знання навігаційної науки, і для цього запросили фахівців. Не зважаючи на ранній час, Дора знову готувала чай за столом; і я мав меланхолійну приємність зняти перед нею на прощання капелюх, коли вона стояла на ганку, тримаючи Джіпа в руках.

Марні були б спроби змалювати, яким здавався мені того дня Адміралтейський суд; як нічого не розумів я з нашої справи; як побачив я, що ім'я „Дора“ вирізьблене на срібному веслі—емблемі цього високого суду; і що відчував я, коли містер Спенлоу поїхав додому без мене (я плекав божевільну надію, що він знову візьме мене з собою)! Здавалось мені, що я теж моряк, і корабель мій відплив, залишивши мене на безлюдному острові. Коли б той старий судовий зал міг прокинутись і повторити сни наяву, що бачив я їх там про Дору, то зал цей підтвердив би мою ширість.

І не один тільки день, але день за днем, тиждень за тижнем, безнастанно мріяв я про Дору. Я приходив до палати не для справ, а для думок про Дору. Тільки іноді звертав я деяку увагу на справи. І тоді я дивувався під час шлюбних справ (згадуючи Дору), як це можуть одружені люди бути нещасливими. А під час розгляду справ про спадщину я міркував, що зробив би заради Дори, якби справді гроші перепали мені. У перший же тиждень мого закохання купив я чотири пишні жилети—не для себе; мені вони були байдужі—для Дори, і почав носити на вулиці жовті шкіряні рукавички. Саме в цей час з'явилися у мене перші мозолі. Коли б показати черевики, які я носив у той період, і зрівняти їх з розміром моєї ноги, то вони якнайкраще відбили б стан моєї душі.

Та хоч як покалічав я себе цими актами поклоніння Дорі, проте я щодня проходив не одну милю, сподіваючись зустріти її. На Норвудському шляху до мене звикли, як до свого поштальйона. Нишпорив я й по всьому Лондону. Я блукав по вулицях, де містились найкращі крамниці для дам; наче стурбований привид, вештався я по базару, і мандрував у парку, зовсім знесилений. Іноді, дуже не часто, зустрічав я її. Часом бачив я, як рукавичка її висувається з вікна карети; часом зустрічав я її на прогулянці з міс Мердстон і розмовляв з нею. Після таких зустрічей я завжди počував себе дуже нещасливим, що не спромігся сказати нічого дотепного, що вона нічого не знає про мою любов і байдужа до мене. Як і слід гадати, я повсякчасно набивався на друге запрошення до містера Спенлоу. І завжди я розчаровувався, бо мене не запрошували.

Очевидно, місіс Креп була прониклива. Всього кілька тижнів минуло, як я закохався, і навіть Агнесі наважився я написати тільки, що був у містера Спенлоу, „сім'я якого,—додав я,—складається з єдиної доньки“. Але кажу, що місіс Креп, очевидно, була прониклива жінка, бо вона з самого початку розкрила мою таємницю. Якось

увечері, коли я дуже сумував, вона прийшла до мене спитати, чи не можу я позичити їй трохи кардамону з ревенем та сім крапель гвоздичної есенції. Це, як пояснювала вона, було найкращими ліками проти її спазм. Якщо в мене нема цієї мікстури, то чи не можу я прислужитись їй чаркою горілки? Це не так корисно їй, але теж допомагає. Про перші ліки я не чув ніколи, а другі в мене були завжди. Отже, я дав місіс Креп чарку—другу і, щоб у мене ніякої підозри не лишалось, вона почала вживати ліків у моїй присутності.

— Не журіться, сер—сказала місіс Креп,—гірко мені бачити вас у такому стані, сер. Я сама—мати!

Я не бачив, яке це має відношення до мене, але спробував усміхнутись місіс Креп якнаймиліше.

— Не журіться, сер!—вела далі місіс Креп.—Вибачте, я знаю в чому річ, сер. Тут замішана леді.

— Що ви, місіс Креп?—відказав я, червоніючи.

— О, благослови вас боже! Більше мужності, сер,—підбадьорювала мене місіс Креп.—Ніколи не здавайтесь, сер. Коли *вона* не посміхається вам, то ще багато їх усміхнуться. Ви такий молодий джентльмен, якому повинні усміхатись, містер Копперфул, і ви мусите знати собі ціну, сер.

Місіс Креп завжди звала мене містером Копперфулом: мабуть, головним чином, тому, що мене звали інакше.

— А чому це ви гадаєте, що тут замішана молода леді, місіс Креп?—спитав я.

— Містер Копперфул,—дуже чутливо промовила місіс Креп,—я сама—мати!

Деякий час місіс Креп тільки раз-у-раз прикладала руку до своїх нанкових грудей і сьорбала ліки, явно жвавіючи з кожною чаркою. Нарешті, вона знову заговорила:

— Коли ваша мила бабуся зняла для вас цю квартиру, містер Копперфул,—азначила місіс Креп,—то я сказала, що тепер у мене є про кого турбуватись. „Дяка богам,—сказала я,—є в мене тепер про кого турбуватись“... Ви мало їсте, сер, мало п'єте...

— Це й наштовхнуло вас на такі здогадки, місіс Креп?—спитав я.

— Сер,—сказала місіс Креп, майже суворим тоном,—у мене жили й інші молоді джентльмени, крім вас. Молодий джентльмен може або занадто уважно ставитись до своєї зовнішності, або зовсім не зважати на неї. Він може або занадто часто зачісуватись, або зовсім не зачісуватись. Він може носити черевики або занадто великі для нього, або занадто малі. Це залежить від характеру молодого джентльмена. Але коли він вдасться до однієї з цих протилежностей, сер, то в обох випадках тут замішана молода леді.

Місіс Креп так рішуче потрясла головою, що в мене не лишилось жодного дюйма для відступу.

— І той джентльмен, що помер тут перед вами,—вела далі місіс Креп,—теж закохався в дівчину з бара, і негайно почав одягати жилети, хоч і дуже залиті вином.

— Місіс Креп,—втрутився я,—я мушу просити вас не змішувати молоду леді, про яку мовиться в моєму випадку, з дівчиною з бара та чимсь подібним, будь ласка.

— Містер Копперфул,—відказала місіс Креп,—я сама мати, і не збираюсь цього робити! Прошу пробачити, сер, за втручання. Я ніколи б не хотіла втручатись не в свої справи. Але ви молодий джентльмен, містер Копперфул, і раджу я вам не журитися, підбадьоритись і знати собі ціну. Коли б ви захопились тепер чимнебудь, сер,—додала місіс Креп,—коли б ви захопились кеглями—дуже здоровою грою,—то могли б розважитись і це пішло б вам на користь.

Після цих слів місіс Креп, благаючи мене найбільше берегтись горілки, велично подякувала мені і пішла геть. Коли постать її зникла в темряві передпокою, порада її здалась мені трохи нахабною; але водночас я вирішив зважити на цю пораду з іншого погляду—берегтись у майбутньому і краще приховувати свої таємниці.

РОЗДІЛ X

ТОММІ ТРЕДЛЬС

Не знаю вже чому, але наступного дня я вирішив піти побачитися з Тредльсом. Йому давно вже слід було повернутися з Лондона. Жив він у завулку біля Ветеринарного інституту. Один з наших клерків, що жив у тій місцевості, розповів мені, що в завулку цьому наймають кімнати, головним чином, джентльмени-студенти, які купують живих ослів і проробляють експерименти над цими чотириногими у своїх приватних квартирах. Розпитавши в цього клерка шлях до потрібних мені садів академії, я того ж ранку вирушив одвідати мого давнього шкільного товариша.

То була не така вулиця, на якій я бажав би бачити Тредльса. Здається, мешканці схильні були викидати на брук всякий непотрібний їм мотлох; брук був не тільки слизький, але просто непрохідний через гори капустиного листя. Та там були не тільки овочі. Шукаючи потрібний мені номер будинку, я наступив на черевик, розбиту соусницю, чорний капелюшок і поламаний зонтик,—усе це в різних стадіях руйнації.

Вся атмосфера цього місця дуже нагадувала мені дні, коли я жив з містером і місіс Мікоубер. Ще більше нагадав мені про містера і місіс Мікоубер потрібний мені будинок, відзначений якимсь ветхим благородством і відмінний від інших будинків на вулиці, хоч усі вони були збудовані на один зразок і скидались на малюнки примхливої дитини. До дверей підійшов я саме тоді, коли їх відчинили перед молочником, і тут я ще раз згадав про містера і місіс Мікоубер.

— Ну,—звернувся молочник до молоденької служниці,—чи вже розглянули мій маленький рахуночок?

— О, хазяїн каже, що негайно розгляне його,—відповіла та.

— Бо цей маленький рахуночок,—вів далі молочник, немовби не дістав відповіді, і звертався до когось усередині будинку, а не до молоденької служниці,—бо цей мій маленький рахуночок виростає вже великим, може навчитись ходити і боюся, що втече. Я цього не дозволю, знаєте,—казав молочник, все ще звертаючись усередину будинку і свердлячи очима коридор.

До речі, молочники завжди розмовляють куди делікатніше, ніж м'ясники, або торгівці горілкою: товар у них ніжніший.

Молоденька служниця відповідала дуже тихо, але з самої її міміки я зрозумів: вона запевняє, що рахунок буде негайно розглянутий.

— От що я вам скажу,—промовив молочник, уперше суворо глянувши на неї і взявши її за підборіддя.—Ви любите молоко?

— Так, я люблю його,—визнала вона.

— Гаразд,—відказав молочник.—Отже, у вас його завтра не буде. Ви чуєте? Ні краплі молока не буде у вас завтра!

Очевидно, вона зрештою була рада, що молоко буде хоч сьогодні.

Потрусивши своєю головою, молочник випустив підборіддя дівчини, неохоче взяв покришку з бідона і вилив звичайну порцію в сімейний глечик. Зробивши це, він пішов до сусідніх дверей, мстивим голосом вигукуючи: „Молоко! Молоко!“

— Чи тут живе містер Тредльс?—спитав я.

Таємничий голос з кінця коридору відповів:

— Так.

Після цього і молоденька служниця повторила:

— Так.

— А він удома?—допитувався я.

Знову таємничий голос потвердив це, і знову луною відгукнулася служниця. Тоді я ввійшов у будинок і за вказівками служниці зійшов нагору; проходячи повз якісь двері, я почував на собі пильний погляд очей, які, мабуть, належали власникові таємничого голосу.

Нагорі зустрів мене Тредльс. Він зрадів, побачивши мене, і широко привітав, запрошуючи до своєї маленької кімнатки. Кімнатка ця була надзвичайно охайна, хоч і бідно умебльована. Видно було, що це його єдина кімната; диван правив йому за ліжко, а щітки і вакса лежали серед книжок на верхній полиці, за якимсь словником. Стіл його був покритий паперами; одягнений у стару куртку, Томмі старанно працював. Всякі дрібні господарські прилади, зроблені ним самим, переконали мене, що передо мною той самий Тредльс, який колись робив слонові печери з паперу і втішався після побоїв малюванням скелетів.

У кутку кімнати стояло щось, дбайливо прикрите великим простиралом. Я не міг добрати, що це таке.

— Тредльс,—сказав я, сівши і знову потиснувши йому руку,—я радий бачити тебе.

— Я теж радий, Копперфільд,—відповів він.—Я дуже щасливий бачити тебе. Саме тому, що я зрадів, зустрівши тебе в Уотербруків,

і певний був, що ти радієш з зустрічі зі мною, саме тому дав я тобі цю адресу, а не адресу моєї контори.

— О! В тебе є контора?—здивувався я.

— Власне кажучи, в мене є чверть кімнати, коридор і чверть клерка,—відказав Тредльс.—Ще трое молодих людей і я в компанії наймаємо контору, а щоб це мало зовсім діловий вигляд, ми взяли на службу ще й клерка. Мені він коштує пів крони на тиждень.

Він посміхався, пояснюючи це, і в посмішці тій пізнав я його простий характер, добру вдачу і ознаки давньої нещасливої долі.

— Не думай, Копперфільд, що я з гордості не даю людям цю мою адресу. Просто відвідувачам може не сподобатись ця місцевість. Щодо мене, то я торую собі шлях, переборюючи труднощі, і смішно було б, якби я приховував це.

— Містер Уотербрук розповів мені, що ти готуєшся стати адвокатом,—азначив я.

— Авжеж,—відповів Тредльс, повільно потираючи руки,—я готуюся стати адвокатом. Річ у тому, що я оце тільки після довгеньких зволікань офіційно почав готуватись. Вступний внесок у сто фунтів стерлінгів—річ важкувата. Важкувата річ,—повторив Тредльс з такою гримасою, ніби йому виривали зуб.

— А знаєш, від якої думки я не можу утриматись, Тредльс, коли дивлюсь на тебе?—спитав я його.

— Ні,—відповів він.

— Я думаю про старий блакитний костюмчик, який ти носив у школі.

— Та що ти?—скрикнув Тредльс, сміючись.—Ото був смішний костюм! Вузкий піджак і короткі брюки, пам'ятаєш? Боже мій! От були щасливі часи, правда?

— Хоч наш директор міг би зробити ці часи ще щасливішими, коли б не бив нас,—відказав я.

— Може й так!—погодився Тредльс.—Але, друже мій, скільки там сміху було? Пригадуєш ночі в спальні? Коли ми влаштовували вечерю? А коли ти розповідав казки? Ха-ха-ха! А пригадуєш, як мене побили за те, що я плакав після уходу містера Мелла? Старий Крікль! Хотів би я знову побачитися з ним.

— Він по-звірячому поводився з тобою, Тредльс!—гнівно сказав я, і мені здалося, ніби його тільки вчора побили.

— Ти так думаєш?—відповів Тредльс.—Справді, може це й вірно. Але це вже минулось, і давно минулось. Старий Крікль!

— Ти був тоді під опікою дядька?—спитав я.

— Так!—відгукнувся Тредльс.—Того самого дядька, якому я завжди збирався писати. І ніколи не писав! Ха-ха-ха! Так, був у мене тоді дядько. Він помер невдовзі після того, як я залишив школу.

— Що ти кажеш?

— Так! Він був... як це зветься... драпувальником... мануфактурним торгівцем... і зробив був мене своїм спадкоємцем. Але він розлюбив мене, коли я виріс.

— Не може цього бути!—зазначив я.

Не міг я собі уявити, що можна розлюбити милого Тредльса.

— Але так воно було, Копперфільд,—відповів Тредльс.—Дуже шкода, але він зовсім не любив мене. Він заявив, що я не виправдав його надій, і тому він одружився з своєю економкою.

— А ти що зробив?—спитав я.

— Нічого особливого я не зробив,—сказав Тредльс.—Я жив з ними, поки раптом подагра не вдарила його по шлунку.—Так ото він помер, а вона вийшла заміж за молодого чоловіка, і так я лишився без коштів.

— І ти зовсім нічого не одержав, Тредльс?

— Та ні,—сказав Тредльс.—Я одержав п'ятдесят фунтів. Я ніколи не готувався ні до якої професії, і спочатку не знав, що мені робити. А проте, мені допоміг син одного ділка, який учився в Салем-Гаузі,—Йоулер з кривим носом. Пригадуєш такого?

Ні. За моїх часів його там не було; всі носи були прямими в мої дні.

— Та це байдуже,—вів далі Тредльс.—З допомогою того хлопця почав я переписувати судові папери. Та з цього багато заробити не можна було; тоді я почав переказувати зміст справ, робити витяги тощо. Я хлопець акуратний, Копперфільд, і навчився гарненько робити такі речі. Ну, от! Тоді мені спало на думку стати студентом-юристом; але в мене вже вийшли мої п'ятдесят фунтів. Проте Йоулер рекомендував мене до кількох інших контор, а також і містерові Уотербруку, і я дістав багато замовлень. Мені пощастило також познайомитися з якимсь видавцем, що складає енциклопедію, і він посадив мене за роботу; і правду кажучи,—він глянув на стіл,—я саме на нього й працюю зараз. Я непоганий компілятор, Копперфільд, але немає в мене винахідницького хисту, зовсім нема. Здається мені, що ніколи не було молодого чоловіка з меншим нахилом до оригінальності, ніж я.

Тредльсові начебто здавалось природним, щоб я погодився з цим; тому я хитнув головою; а він вів далі, з тою самою бадьорою терплячістю—не можу знайти кращого вислову—як і раніше.

— Отак, поволі, не розкидуючись грошима, я кінець-кінцем спромігся заощадити сто фунтів. І, дяка небові, сплатив вступний внесок... хоч то була... хоч то справді була,—Тредльс знову зробив таку гримасу, ніби йому виривали другий зуб,—важкувата річ. Досі я живу з тієї роботи, про яку говорив, і сподіваюсь цими днями зв'язатися з певною газетою, а це майже те саме, що знайти скарб. А тепер, Копперфільд, бачу, що ти зовсім не змінився, обличчя в тебе таке приємне, і я так радий бачити тебе, що не можу прийти від тебе нічого! Тому знай, що я заручений.

Заручений! (О, Дора!)

— Вона донька пастора,—сказав Тредльс,—одна з десяти дітей; живуть вони в Девонширі. Так!—промовив він, побачивши, що я мимоволі поглядаю на малюнок, який стояв на столі.—Це та сама церква. Підеш сюди, ліворуч, вийдеш з цих воріт,—водив він пальцем по

малюнку,—і саме там, де я тримаю це перо, там стоїть їхній будинок, розумієш, фасадом до церкви!

Тільки згодом мені став зрозумілий захват, з яким він вдавався в ті подробиці. Я ж у цей момент егоїстично малював собі план будинку і саду містера Спенлоу.

— Вона така мила дівчина,—вів далі Тредльс.—Трохи старша за мене, але наймиліша в світі дівчина! Я тобі казав, що маю виїхати кудись? Я був там. Я пішов туди пішки, і повернувся пішки, і чудесно провів час. Мушу сказати, що заручились ми вже досить давно, але наш девіз „чекай і сподівайся“. Ми завжди це кажемо. „Чекай і сподівайся“—завжди кажемо ми. І вона змогла б чекати, Копперфільд, до шестидесяти років... До якого завгодно віку... заради мене.

Тредльс підвівся з крісла і з тріумфальною посмішкою поклав руку на згадане вже простирало.

— А проте, ми вже поклали певний початок нашому господарству. Так, так, ми вже почали! Ми мусимо посуватись поступово, але ми вже почали! Ось,—гордо й обережно зняв він простирало,—два зразки меблі. Оцей горщик для квітів та підставку вона купила сама. Ви ставите це на вікно вітальні,—сказав Тредльс, відступаючи трохи назад, щоб захоплено оглянути це надбання,—вміщуєте сюди рослину і...ось воно! Цей круглий столик з мармуровою покришкою (два фути десять дюймів в обводі) це я купив. Ви хочете покласти книжку або хтось приходить побачитися з вами, чи з вашою дружиною, треба поставити йому кудись чашку чаю...і—ось воно! Це чудовий зразок майстерності—міцний, як скеля.

Я схвалив їхній вибір, а Тредльс знову дбайливо запнув свої меблі простиралом.

— Це ще не всі меблі,—провадив він далі,—але це вже щось. Найбільше турбують мене скатертини, подушки і подібні речі. Потім усякі металеві предмети—свічники, жаровні тощо. А проте, „чекай і сподівайся“. І запевняю тебе, що вона наймиліша дівчина!

— Я цілком певний цього,—сказав я.

— Тим часом,—сказав Тредльс, знову сідаючи в крісло,—треба мені вже кінчати базкати про себе, і скажу тобі, що посуваюсь я вперед непогано. Я небагато заробляю, але й витрачаю небагато. Я тут на пансіоні в однієї сім'ї, що живе внизу. Це дуже приємні люди. І містер і місіс Мікоубер побували по світах, вони—чудові співрозмовники...

— Любий мій, Тредльсі—схопився я.—Що ти кажеш?

Тредльс глянув на мене, ніби дивуючись, що це я кажу.

— Містер і місіс Мікоубер!—повторив я.—Та я ж з ними дуже близько знайомий!

Тут хтось двічі постукав у двері. З давнього досвіду життя на Віндзорському валу знав я, що тільки містер Мікоубер може так стукати. Не лишалось більше ніяких сумнівів,—то були мої давні друзі! Я благав Тредльса, щоб він запросив свого господаря увійти

до кімнати. Так Тредльс і зробив, і містер Мікоубер, такий самий, як колись,—його штани, його стек, його комірець, його монокль, усе таке, як завжди,—з елегантним і молодецьким виглядом ввійшов у кімнату.

— Прошу пробачення, містер Тредльс,—сказав містер Мікоубер, уриваючи пісеньку.—Я не був попереджений, що в вашій оселі є певний індивідуум, чужий у цій місцевості.

Містер Мікоубер злегка уклонився мені і поправив свій комірець.

— Як почуваете себе, містер Мікоубер?—спитав я.

— Сер,—відповів містер Мікоубер,—дуже вдячний вам. Я перебуваю *in statu quo*¹.

— А місіс Мікоубер?—вів я далі.

— Сер,—відповів містер Мікоубер,—вона також, хвалити бога, *in statu quo*.

— А ваші діти, містер Мікоубер?

— Сер,—сказав містер Мікоубер,—радий відповісти вам, що вони також перебувають у доброму стані здоров'я.

Під час усієї цієї розмови містер Мікоубер не впізнавав мене, хоч і стояв прямо передо мною. Але, побачивши мою посмішку, він уважніше придивився до мого обличчя, відступив і скрикнув:

— Чи це можливо! Я знову маю прємність тішити свій зір виглядом Копперфільда?

Палко потиснув він мені обидві руки.

— О небо, містер Тредльс!—сказав містер Мікоубер,—подумати тільки, що ви знайомі з другом моєї юності, товаришем молодості! Люба моя,—заукав він, перехилившись через поруччя, до місіс Мікоубер (тим часом Тредльс не без підстав дивувався, що я—товариш юності містера Мікоубера).—У квартирі містера Тредльса є джентльмен, якого він хоче відрекондувати тобі, любов моя!

Містер Мікоубер повернувся до нас і знову потиснув мені руку.

— А як живе наш милий друг доктор Стронг?—розпитував містер Мікоубер,—і всі наші в Кентербері?

— Я від них дістаю тільки добрі звістки,—відповів я.

— Дуже радий почути це,—сказав містер Мікоубер.—Саме в Кентербері ми востаннє зустрілись. Під тінню, фігурально висловлюючись, цієї релігійної святині, яку обезсмертив Чосер², яка здавна була притулком паломників з найвіддаленіших кутків... коротко кажучи,—додав містер Мікоубер,—поруч із собором.

Я підтвердив це. Містер Мікоубер, продовжував свою мову з властивою йому легкістю; але з обличчя його видно було, що він віддає чимало уваги звукам у сусідній кімнаті, які доводили, що місіс Мікоубер миє руки і поспішно відкриває і закриває важкі ящики.

— Ви знаходите нас, Копперфільд,—сказав містер Мікоубер, скоса поглядаючи на Тредльса,—у тимчасовому, так би мовити, не

¹ *In statu quo*—латинський вислів, означає „в незмінному стані“.

² Чосер—славний англійський поет XIV сторіччя.

досить влаштованому становищі; але ви вже знаєте, що протягом своєї кар'єри я перемагав труднощі і зметав усякі перепони. Вам відомо, що були періоди в моєму житті, коли я мусив робити паузу, аж поки справи обернуться на краще; були періоди, коли я мусив був відступати, перше ніж зробити те, що я без перебільшень можу назвати стрибком. Тепер я переживаю один із таких скороминущих моментів у житті людини. Ви знайшли мене, коли я відступив назад, але тільки для *стрибка*; і я маю всі підстави вважати, що наслідком цього незабаром буде величезний стрибок.

Після цих слів увійшла місіс Мікоубер. Вигляд вона мала трохи неохайніший, ніж колись (чи може це мені тільки здалося після довгої розлуки), але вона трохи причепурилась і навіть натягла коричневі рукавички.

— Люба моя,—сказав містер Мікоубер, підводячи її до мене.— Тут є джентльмен на ім'я Копперфільд, який хоче відновити знайомство з тобою.

Виявилось, що краще було б помалу підготувати місіс Мікоубер до цього відкриття, бо вона зомліла, і схвильований містер Мікоубер мусив побігти до крана на задньому дворі і принести їй води. Але незабаром вона повеселішала і щиро зраділа зустрічі зі мною. Щось з пів години ми говорили всі разом. Місіс Мікоубер розповіла, що близнята вирости, а мастер і міс Мікоубер стали справжніми велетнями. Щоправда, дітей своїх вона мені не показала.

Містер Мікоубер дуже наполягав, щоб я лишився пообідати. Я ладен був уже погодитись, але побачив в очах місіс Мікоубер тривогу, безперечно зв'язану з рахунками на м'ясо. Тому я послався на інше запрошення, і місіс Мікоубер негайно знову повеселішала.

Зате я заявив Тредльсові та подружжю Мікоуберів, що вони мусять призначити день, коли прийдуть пообідати до мене. Тредльс був дуже зайнятий, і довелось відкласти це на кілька днів. Домовившись, я пішов звідти.

Містер Мікоубер, під приводом бажання показати мені короткий шлях назад, провів мене до рогу; він хотів (як він пояснив мені) по секрету сказати кілька слів старому другові.

— Мій любий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер,—я можу й не казати вам, що в теперішніх обставинах мати під нашим дахом таку розумну голову, якою може пишатися—так, я наполягаю на такому вислові, може пишатися!—ваш друг Тредльс,—це невимовна втіха. Поруч з нами мешкає праля, а напроти нас оселився поліцай, і ви можете уявити, що товариство вашого друга є джерелом радості для мене самого і для місіс Мікоубер. Я тепер, мій любий Копперфільд, продаю зерно за комісійні проценти. Це робота невдячна—інакше кажучи, вона не прибуткова—і наслідком були певні тимчасові труднощі. А проте, я радий додати, що в мене є цілком певні перспективи: справи мають піти на краще (не маю ще права сказати, в якому напрямі), і я вірю, що це дасть мені змогу назавжди забезпечити і себе, і вашого друга Тредльса, якого я безкорисливо

люблю. Ви, може, вже готові почути, що теперішній стан здоров'я місіс Мікоубер робить не зовсім неможливим певний додаток до тих запорук кохання, які... коротко кажучи, ми чекаємо ще одну дитину. Члени сім'ї місіс Мікоубер були такі ласкаві висловити своє незадоволення з такого стану речей. Я можу тільки зазначити, що мені це здається не їхньою справою, і що я з гнівом і з презирством заперечую їхнє право на такі вислови.

Після цього містер Мікоубер знову потиснув мені руку і покинув мене.

РОЗДІЛ XI

МІСТЕР МІКОУБЕР КИДАЄ РУКАВИЧКУ

До самого того дня, коли я мав прийняти своїх давніх друзів, я живився, головним чином, образом Дори і кофе. Любов позбавила мене всякого апетиту; я радів цьому, бо обідати, здавалось мені, означало зрадити Дору. Хоч я дуже багато ходив пішки, але це теж не додавало мені апетиту, бо вплив свіжого повітря був притамований постійними розчаруваннями. Є в мене також сумніви, засновані на гіркому досвіді того періоду мого життя, що людині, яка завжди мучиться від тісних черевиків, їжа не дає здорової втіхи. Мені здається, що для бадьорої поведінки шлунку потрібен цілковитий спокій кінцівок.

Готуючись до званого обіду, я не повторив помилок свого попереднього бенкету. Я купив тільки камбалу, маленьку баранячу ногу і пиріг з голубів. Місіс Креп збунтувалась після мого першого несміливого натяку, що вона могла б усе приготувати сама, і з виглядом ображеної гідності вона скрикнула:

— Ні! Ні, сер! Я певна, що ви від мене цього не вимагатимете, бо ви знаєте мене і не можете припустити, щоб я робила щось невідповідне своїм почуттям.

Але кінець-кінцем ми дійшли компромісу: місіс Креп наважилась на цей подвиг з умовою, щоб я два тижні після цього обідав не вдома.

І тут я мушу зазначити, що тиранія, яку встановила надо мною місіс Креп, була жахлива. Ніколи в житті своєму не боявся я так когонбудь. В усьому мені доводилось іти на поступки. Коли я вагався, то раптом з глибини її істоти виривалась дивна хвороба, що загрожувала її життю. Коли після пів дюжини несміливих спроб я нетерпляче смикав дзвоник, і вона нарешті з'являлась (хоч це й не завжди було), то з'являлась вона з докірливим обличчям, знесилена сідала на стілець біля дверей, притискала руку до своїх нанкових грудей і негайно ставала такою хворою, що я був радий пожертвувати горілкою і чим завгодно іншим, аби тільки позбутись її. Коли я протестував проти того, що мені стелять ліжко о п'ятій годині

дня (це й тепер здається мені не дуже зручним), то досить було тільки одного руху її руки до тих самих вкритих нанкою місцевостей, щоб я почав вибачливо лепетати. Коротко кажучи, я ладен був зробити все, крім злочину, аби не образити місіс Креп. Вона тероризувала мене.

Для цього обіду я принагідно купив пересувний столик для блюд, щоб обійтись без спритного хлопця, проти якого я мав деяке упередження, бо якось у неділю вранці зустрів його на Стренді в жилеті, напрочуд подібному до мого, який зник після минулого бенкету. Дівчисько я найняв знову, але подбав, щоб вона влаштувалась у передпокої, звідки гостей не турбувало б її сопіння (це була одна з її звичок) і де вона не мала б фізичної можливості наступати на тарілки.

Забезпечивши всі потрібні матеріали для пуншу, який мав приготувати містер Мікоубер, придбавши пляшку лавендової води, дві воскові свічки, конвертик з різними шпильками та подушечку для шпильок, щоб місіс Мікоубер могла завершити свій туалет за моїм туалетним столиком, наказавши затопити у спальні, щоб місіс Мікоубер було затишно і тепло, і власноручно накривши стіл,—я спокійно чекав наслідків моїх готувань.

Точно в призначений час всі троє моїх гостей прибули разом. Містер Мікоубер одягнув ще вищий комірець, ніж завжди, і причепив нову стрічку на свій монокль; місіс Мікоубер захопила з собою чепчик, загорнутий у сірий папір; Тредльс ніс цей пакетик і вів місіс Мікоубер під руку. Всім їм дуже сподобалась моя оселя. А коли я провів місіс Мікоубер до свого дзеркала, то вона, побачивши зроблені мною приготування, в захваті покликала містера Мікоубера зайти і подивитись:

— Мій любий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер,—вже занадто розкішно! Таке життя нагадує мені той період, коли сам я перебував у неодруженому стані, а місіс Мікоубер ще не запрошена була принести жертву на алтар Гіменея.

— Він хоче цим сказати, що *він* мене ще не запросив зробити це, містер Копперфільд,—лукаво зауважила місіс Мікоубер.—За інших він не може відповідати.

— Люба моя,—з раптовою серйозністю відказав містер Мікоубер,—я не маю ніякого бажання відповідати за інших. Я занадто добре знаю, що призначивши тебе мені, невблаганна дола призначила тебе людині, якій судилось, після запеклої боротьби, впасти, нарешті, жертвою фінансових труднощів найскладнішого роду. Я розумію твій натяк, серце моє. Я шкодую про це, але я можу стерпіти твій докір.

— Мікоубер!—вигукнула місіс Мікоубер, зайшовшись плачем.—Хіба ж я це заслужила? Я, що ніколи не покидала тебе, і ніколи не покину, о, Мікоубер!

— Кохана моя,—сказав містер Мікоубер, дуже зворушений,—сподіваюсь, що ти, як і наш давній, випробуваний друг Копперфільд, пробачиш хвилиний зойк враженої душі, зворушеної недавною

сутичкою з улюбленцем влади... інакше кажучи з грубим контролером водопроводу. І я певен, що таке поривання ображеної душі викличе у вас співчуття, а не осуд.

По цій мові містер Мікоубер обняв місіс Мікоубер і потиснув мені руку; з його невиразного натяку мені лишилось тільки догадатися, що сьогодні вранці їм закрили воду, бо вони не сплатили рахунку водогінної компанії.

Щоб відвернути містера Мікоубера від цих сумних думок, я повідомив, що сподіваюсь його допомоги в приготуванні пуншу і відвів його до тарілки з лимонами. Відчай його миттю минувся. Ніколи не бачив я, щоб людина могла так тішитись ароматом лимона, запахом рому, парою кип'ячої води. Любо було дивитись, як сьє його обличчя у тонкій хмарі цих випарів, як він змішує, смакує, перебиває і куштує з таким виглядом, ніби готує не пунш, а щастя всієї своєї сім'ї аж до наступних поколінь. Не знаю, що саме вплинуло на місіс Мікоубер: чепчик, лавендова вода, шпильки, вогонь каміна чи воскові свічки, але вийшовши з моєї спальні, вона, порівняно, явно покращала. А весела була ця чудова жінка, мов жайворонок.

Я підозрюю—ніколи не наважився я спитати, але тільки підозрюю,—що місіс Креп, засмаживши камбалу, захворіла, бо крім камбали нічого не можна було їсти. Бараняча ніжка була дуже червона всередині і дуже бліда зовні; крім цього, вона вкрита була якимсь чужерідним порошком, немов би викачалась у попелі. Можна було б це перевірити, дослідивши підливу; але і це виявилось неможливим, бо „дівчисько“ розлила всю підливу на сходах (між іншим, слід цієї підливи залишався там ще дуже довго). Пиріг з голубів був би непоганий, але—як сказав би френолог—він дуже скидався на голову злочинця: зовні всякі шишки і гульки, а під ними—нічого приємного. Коротко кажучи, бенкет провалився, і я почував би себе зовсім нещасним (з приводу провалу теж, бо з приводу Дори я безнастанно був нещасним), якби не підбадьорив мене веселий настрій моїх гостей і винахідливість містера Мікоубера.

— Мій любий друг, Копперфільд,—сказав містер Мікоубер,—нещасливі випадки трапляються у найкращих сім'ях. А в тих сім'ях, де не порядкує Істота, яка робить святим і високим усе, до чого торкнеться... ну, словом, де не порядкує жінка, велична і свята дружина,—у таких сім'ях напевно можна чекати випадковостей, і по-філософському треба терпіти їх. І коли ваша молода служниця принесе нам сковорідку, то я зможу довести вам, що ми легко зарадимо цьому невеличкому лихові.

На щастя в моїй коморі була сковорідка, на якій мені звичайно смажили на сніданок шинку. Миттю добули ми її і негайно заходились здійснювати ідею містера Мікоубера. Поділ праці був такий: Тредльс різав баранину на скибочки, містер Мікоубер (який талановито робив усякі такі речі) посипав м'ясо перцем, гірчицею і сіллю; я клав їх на сковорідку, перегортав і знімав за вказівками

містера Мікоубера; а місіс Мікоубер розігрівала грибний кетчуп. Коли ми підсмажили достатню кількість м'яса, то почали, все ще з засуканими рукавами, поглинати засмажені вже шматки, не спускаючи очей з тих, які ще лежали на сковорідці.

Захоплені цими кулінарними вправами, раз-у-раз схоплюючись з місця, раз-у-раз сідаючи їсти гарячі шматки м'яса, серед галасу і приємних запахів, обгризли ми баранячу ногу до кісток. Навіть до мене якимсь дивом повернувся апетит. Соромлюсь признатись, але справді мені здається, що на деякий час я забув Дору. Я певен, що містер і місіс Мікоубер навряд чи з більшим апетитом трапезували, навіть коли б для цього продали останнє своє ліжко. Тредльс майже весь час реготався так само щиро, як і їв та куховарив, а всі ми не відставали від нього. Смію сказати, що ніколи не бачив я веселішого бенкету.

Ми були на найвищому ступені веселості, і кожен у своїй сфері працював над останньою порцією баранини, що мала гідно увінчати наш бенкет, коли раптом я звернув увагу, що в кімнату ввійшов якийсь сторонній; глянувши на нього, я побачив, що передо мною з капелюхом у руці стоїть зразок респектабельності—Літтімер.

— У чому річ?—мимоволі спитав я.

— Прошу пробачення, сер, мені сказали, що можна сюда увійти. Чи не тут мій хазяїн, сер?

— Ні.

— Ви з ним не бачилися, сер?

— Ні. А хіба не він вас сюди послав?

— Не зовсім так, сер.

— Чи не казав він вам, що ви його знайдете тут?

— Не зовсім так, сер. Але я гадав би, що він міг би заїхати сюди завтра, якщо не сьогодні.

— Чи він повертається з Оксфорда?

— Прошу, сер,—шанобливо сказав Літтімер,—краще було б вам сісти і дозволити мені робити це все.

З цими словами він забрав виделку з моєї нерішучої руки і схилився над сковорідкою, немов зосередивши на ній всю свою увагу.

Гадаю, нас не дуже збентежило б прибуття самого Стірфорса, але ми принишкли перед лицем його респектабельного слуги. Містер Мікоубер, насвистуючи пісеньку, щоб показати, ніби він відчуває себе зовсім невимушено, сів у крісло, а виделка, яку він поспішно сховав, випиналася з його жилетної кишені, немов би він щойно заколовся. Місіс Мікоубер натягла свої коричневі рукавички і набрала велично-байдужого вигляду. Тредльс запустив свої масні руки у волосся і сторопіло вдивлявся в скатертину. Щодо мене, то я почував себе справжнім немовлям за своїм власним столом; і ледве наважувався я дивитись на респектабельне диво, яке хто-зна звідки з'явилося, щоб дати лад моїй беседі.

Тим часом, лакей зняв баранину з сковорідки і ретельно розподілив її між нами. Але ми встигли втратити апетит і тільки для

пристойності їли. Потім лакей безшумно забрав тарілки і поставив на стіл сир. Коли покінчили з сиром, забрав він і це блюдо; склав увесь посуд на сервант, роздав нам бокали для вина і відкотив сервант у буфетну. Все це він робив дуже спритно і швидко, ні разу не підвівши очей від своєї роботи. Але навіть самі його лікті, коли він стояв спиною до мене, здавалось, виявляли його тверде переконання, що я ще дуже і дуже молодий.

— Чи не можу я ще чимсь прислужитись вам, сер?

Я подякував йому:

— Ні. Але чи не хочете ви самі пообідати?

— Спасибі, ні, сер.

— Значить, містер Стірфорс повертається з Оксфорда?

— Пробачте, сер?

— Я питаю, чи містер Стірфорс повертається з Оксфорда?

— Мені здавалося б, що він має бути тут завтра, сер. Я навіть подумав, що він мав бути тут сьогодні, сер. Це моя помилка, без сумніву, сер.

— Якщо ви зустрінетеся з ним раніше, ніж я...—почав був я.

— Пробачте, сер, але я не думаю, щоб зустрівся з ним раніше.

— А все ж таки, коли ви зустрінете його раніше,—сказав я,—то прошу передати мій жаль, що він не був тут сьогодні, бо тут був один його давній шкільний товариш.

— Розумію, сер,—і він уклонився у проміжок між мною та Тредльсом, скося глянувши на мого друга.

Він уже м'яко ступав до дверей, коли, втративши надію сказати щось простим і природним тоном (на що ніколи не був спроможний в присутності цього чоловіка), я покликав його назад:

— Літтімер!

— Сер?

— А що, надовго ви тоді затримались у Ярмуті?

— Не дуже, сер.

— Ви наглядали за судном?

— Так, сер. Я там і лишився для того, щоб наглядати за судном.

— Я це знаю.—Він шанобливо глянув мені в очі.—А містер Стірфорс ще не бачив судна?

— Не можу точно сказати, сер. Гадаю... але не можу точно сказати, сер. Бажаю вам доброї ночі, сер.

Він уклонився всім присутнім і зник. Здається, мої гості легше зіткнули, коли він пішов геть; я, принаймні, дуже цьому зрадів, бо, поперше, мене завжди тяжко вражала присутність цього чоловіка, а, подруге, сумління нашіптувало мені, що я почав не довіряти його хазяїнові, і весь час боявся, що слуга може це зрозуміти. І хоч мені майже нічого було приховувати, але мені завжди здавалось, що цей чоловік викриває якусь мою таємницю.

Містер Мікоубер вивів мене з цих міркувань, розсипаючись у похвалах Літтімерові, як дуже респектабельному чоловікові і без-

доганному слугі. Ясно було, що містер Мікоубер поблажливо прийняв на свою адресу значну частину загального поклону Літтімера.

— Але пунш, любий мій Копперфільд,—сказав містер Мікоубер, куштуючи питво,—пунш, як час і приплив, не жде нікого. Ах, саме зараз він найкраще пахне! Кохана моя, якої ти думки?

Місіс Мікоубер заявила, що пунш чудовий.

— Тоді я вип'ю,—сказав містер Мікоубер,—якщо мій друг Копперфільд дозволить мені таку вільність, за ті часи, коли мій друг Копперфільд і я сам були молодші і пліч-о-пліч боролися із світом. Я можу повторити про себе і Копперфільда ті слова, які ми часто колись співали:

„Ми вдвох блукали по полях,
Збирали квіти ми!“

— Що то були за квіти, не можу сказати точно, але знаю, що ми з Копперфільдом назбирали їх чимало.

Містер Мікоубер хильнув пуншу. Ми всі зробили те саме, при чому Тредльс мабуть дуже здивувався, в які це давні часи містер Мікоубер і я могли бути товаришами в боротьбі із світом.

— Гм,—відкашлявся містер Мікоубер, подвійно зігрітий пуншем та теплом каміна,—кохана моя, дозволь налити тобі ще один бокал.

Місіс Мікоубер згодилась випити ще „краплиночку“, але ми не могли цього допустити і налили їй повний бокал.

— Ми тут усі свої, містер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер, відпивши пуншу,—містер Тредльс так само є ніби зовсім свій, і я хотіла б знати вашу думку щодо майбутнього містера Мікоубера. Бо хоч хлібна торгівля,—переконливо вела далі місіс Мікоубер,—як я не раз казала містерові Мікоуберу, може й джентльменське заняття, але не прибуткове. Заробітки в розмірі двох шилінгів і дев'яти пенсів за два тижні не можуть, при всій скромності наших потреб, вважатись достатніми.

Ми всі погодилися з цим.

— Тоді,—сказала місіс Мікоубер, яка пишалась тверезістю свого світогляду і мудрим умінням остерігати містера Мікоубера від збочень,—тоді я ставлю собі таке запитання. Коли не можна розраховувати на хліб, то на що можна? На кам'яне вугілля? Ні в якому разі! Ми вже мали досвід у цій справі, послухавшись порад моєї сім'ї, але винесли з неї самі тільки розчарування.

Містер Мікоубер, відкинувшись на спинку крісла і засунувши руки в кишені, поглядав на нас і хитав головою, немовби кажучи, що справа викладається дуже виразно.

— І якщо хліб та кам'яне вугілля,—ще переконливіше сказала місіс Мікоубер,—треба відкинути без застережень, то, оглядаючись навколо себе, я запитую,—містер Копперфільд, себе і вас—в чому саме людина з талантами, як містер Мікоубер, може домогтись успіхів? І я виключаю всяку комісійну роботу на проценти, бо робота на проценти не дає певності. А що найбільше пасує до людини такого

темпераменту, як містер Мікоубер? Я глибоко переконана, що найбільше пасує до нього певність.

Ми з Тредльсом розчулено пробурмотіли, що це велике відкриття цілком точно характеризує містера Мікоубера і робить йому честь.

— Не приховаю від вас, мій любий містер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер,—я давно вважала, що броварство надзвичайно підходяще діло для містера Мікоубера. Подивіться на Берклі і Перкінса. Подивіться на Трюмена, Генбері і Бекстона!¹ Саме на цьому полі діяльності містер Мікоубер може блискуче виявити свої таланти; а мені казали, що прибутки там не-ймо-вірні! Але яка користь з цієї ідеї, коли містер Мікоубер не може добитися до цих фірм, вони відмовляються відповідати на його листи, навіть коли він пропонує свої послуги простим службовцем? Марна річ! Я маю підстави вважати, що манери містера Мікоубера...

— Гм! Серце моє, справді,—втрутився містер Мікоубер.

— Мовчи, друже мій,—відказала місіс Мікоубер, кладучи коричневу рукавичку йому на руку.—Я маю підстави вважати, містер Копперфільд, що манери містера Мікоубера роблять його незамінною в банківій справі людиною. Я певна, що коли б мала вклад у банку, то манери містера Мікоубера як представника цього банку пройняли б мене довір'ям до цієї фінансової установи. Але якщо різні банки відмовляються звернути увагу на здібності містера Мікоубера, або зустрічають його пропозиції зневагою, то яка рація наполягати на цій ідеї? Ніякої! Відкрити власну банкірську контору? Безперечно, деякі члени моєї сім'ї легко могли б заснувати для містера Мікоубера подібний заклад, якби схотіли віддати свої гроші в руки містера Мікоубера. Але раз вони не хочуть віддати свої гроші в руки містера Мікоубера,—і вони таки справді не хочуть,—то яка рація думати про це? Знову я констатую, що ми не пішли ні на крок уперед до розв'язання поставленого питання.

Я кивнув головою і сказав:

— Ні на крок!

Тредльс також кивнув головою і сказав:

— Ні на крок!

— Отже, який висновок я роблю?—місіс Мікоубер усе ще намагалась висвітлити питання.—До якої ухвали, мій любий містер Копперфільд, я схиляюсь? Чи помилюсь я, коли скажу, що так чи так, а жити нам треба?

Я відповів: „О, ви маєте цілковиту рацію!“ Тредльс повторив: „О, ви маєте цілковиту рацію!“, а потім я вже цілком самостійно і дуже мудро додав, що людина мусить або жити, або вмерти.

— Цілком правильно,—відказала місіс Мікоубер.—Точнісінько так воно і є. І фактом є те, мій любий містер Копперфільд, що ми не можемо жити, коли тільки в теперішніх наших обставинах не станеться сприятливої зміни. Сама я певна і останнім часом кілька

¹ Усе це відомі англійські пивоварні фірми.

разів звертала увагу містера Мукоубера на те, що не можна сподіватись, щоб обставини самі обертались на краще. Ми повинні до певної міри допомогти їм обернутися на краще. Може я помиляюсь, але така моя тверда думка!

Ми з Тредльсом палко вітали цю думку.

— Дуже добре,—сказала місіс Мікоубер.—Отже, що я рекомендую? Ось перед вами містер Мікоубер, який має безліч здібностей, який має великий талант...

— Але ж, кохана моя, справді...—сказав містер Мікоубер.

— Дай же мені сказати, друже мій! Отже, ми бачимо перед собою містера Мікоубера, людину з різноманітними здібностями, з великими талантами, я б навіть сказала геніальну, якби це було досить безстороннім в устах дружини...

Ми з Тредльсом пробурмотіли: „О, так!“

— І ось перед вами містер Мікоубер без усякої підходящої посади чи роботи. На кому лежить відповідальність за це? Ясно, що на суспільстві! Ось чому я пропоную оголосити про цей ганебний факт і сміливо кинути виклик суспільству! Здається мені, мій любий містер Копперфільд,—запально сказала місіс Мікоубер,—що містерові Мікоуберу слід кинути рукавичку суспільству і заявити: „Покажіть мені того, хто наважиться підняти її! Хай суперник негайно виходить на бій!“

Я насмілюся спитати місіс Мікоубер, як саме це треба зробити.

— З допомогою оголошення в газетах,—відповіла місіс Мікоубер,—в усіх газетах. Здається мені, що містерові Мікоуберу слід заради себе самого, заради його сім'ї, і скажу навіть, заради суспільства, яке покищо недооцінює його, він повинен вмістити оголошення в усіх газетах; виразно розповісти про себе, про свої здібності і свою кваліфікацію, і в кінці додати: „Тепер найміть мене на роботу на прибуткових умовах і звертайтеся поштою до В. М., до запитання, Кемденська поштова контора“.

— Оця ідея місіс Мікоубер, мій любий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер, ховаючи підборіддя в комірець і поглядаючи на мене,—і є той стрибок, на який я натякав, коли минулого разу мав приємність бачити вас.

— Оголошення в газетах коштують дуже дорого,—нерішуче зауважив я.

— Безперечно!—підтримала місіс Мікоубер тим самим тоном непохитної логіки.—Цілком вірно, мій любий містер Копперфільд, я вже зробила таке саме зауваження в розмові з містером Мікоубером. І саме через те вважаю, що містерові Мікоуберу слід (як я вже сказала—заради себе самого, заради його сім'ї і заради суспільства) позичити певну суму грошей—під вексель.

Містер Мікоубер, відхилившись на спинку крісла і втупившись очима в стелю, бавився своїм моноклем; але мені здалось, що він разом з тим стежить і за Тредльсом, який зосереджено дивився у вогонь каміна.

— Якщо ніхто з членів моєї сім'ї,—сказала місіс Мікоубер,—не має досить природних почуттів, щоб поручитись за цей вексель,—чи, здається, є кращий діловий вислів для того, що я хотіла сказати? Містер Мікоубер, не відриваючи погляду від стелі, зазначив:

— Дисконтувати.

— Дисконтувати цей вексель,—погодились місіс Мікоубер,—то, на мою думку, містер Мікоубер повинен піти до Сіті, подати цей вексель на біржу і дістати за нього стільки, скільки зможе. Коли біржовики зобов'язуть містера Мікоубера принести велику жертву, то це справа їхнього сумління. Я це вважаю за капіталовкладення. Я раджу містерові Мікоуберу мислити так само: вважати це за капіталовкладення, яке незабаром повернеться, і підготуватись до *будь-якої* жертви.

Не знаю чому, але ці слова прозвучали для мого слуху надзвичайною великодушністю і самовідданістю, і я спробував висловити свої почуття бурмотінням. Тредльс, звичайно, зробив те саме, все ще вдивляючись у вогонь.

— Не хочу,—сказала місіс Мікоубер, допиваючи пунш і закутуючи шарфом плечі (вона збиралась піти до моєї спальні відпочити),—не хочу розтягати ці міркування про справи містера Мікоубера. Біля вашого каміна, мій любий містер Копперфільд, і в присутності містера Тредльса, що хоч не такий давній наш друг, але став для нас уже зовсім своєю людиною, я не могла не познайомити вас із тим, який шлях я раджу обрати містерові Мікоуберу. Я відчуваю, що для містера Мікоубера настав час напружити свої сили і—додам я—перейти в наступ, отже, такі способи боротьби здаються мені найкращими. Я знаю, що я всього тільки жінка, і що міркування чоловіків вважаються здебільшого компетентнішими в дискусіях на такі питання; але я мушу не забувати, що, коли я жила вдома з моїми татом і мамою, то мій тато любив казати: „Тілом Емма квола, але вона розуміє речі так, як ніхто“. Я добре знаю, що тато мій був занадто небезстороннім; але дочірній обов'язок і розсуд забороняють мені сумніватися, що він прекрасно розумів людські характери.

Сказавши це і не послуховавши наших умовлянь прикрасити своєю присутністю розмову за пуншом, місіс Мікоубер пішла до моєї спальні. Я щиро подумав, що вона благородна жінка; мабуть такими жінками були римські матрони, які йшли на всякі геройські подвиги під час народних заворушень.

Пройнятий цим враженням, я заявив містерові Мікоуберу, що в нього не дружина, а золото. Те саме зробив і Тредльс. Містер Мікоубер потиснув руку кожному з нас, а потім закрити обличчя хустинкою, очевидно забувши, скільки тютюнових плям було на ній. Після цього він знову повернувся до пуншу в надзвичайно веселому настрої.

Красномовність переповнювала його. Він дав нам зрозуміти, що в особі наших дітей ми живемо вдруге, і що під тиском фінансових труднощів всяке збільшення числа дітей треба подвійно вітати. Він

сказав, що у місці Мікоубер недавно були певні сумніви щодо цього питання, але він розігнав ці сумніви і переконав її. Щодо її родичів, то вони зовсім не варті її, і почуття їхні абсолютно байдужі, тому і вони можуть (подаю його власний вислів)—забиратись під три чорти!

Потім містер Мікоубер виголосив теплу похвальну промову Тредльсові. Він сказав, що сам не може сподіватись виховати в собі блискучі сторони характеру Тредльса, але любити його за цей характер він може. Він розчулено натякнув на невідому молоду леді, якій Тредльс зробив честь своїм коханням, і яка відповіла на це кохання, зробивши честь і щастя Тредльсові *своїм* коханням. Містер Мікоубер підняв бокал за неї. Я—теж. Тредльс подякував нам обом, кажучи з чарівною простотою і щирістю:

— Я справді дуже вдячний вам і запевняю вас—вона наймиліша дівчина...

Містер Мікоубер скористався нагодою і в найделікатніших і найобережніших висловах натякнув на стан моїх почуттів. Ніщо, крім упертого заперечення його друга Копперфільда,—зазначив він,—не могло б звільнити його від враження, що його друг Копперфільд любить і що його люблять. Деякий час мучився я, збентежено палаючи і незв'язно бурмочучи, пробував відмовлятись, і нарешті сказав, підіймаючи бокал:

— Гарзд! Випиймо за Д.!

Містер Мікоубер так розчулився і схвилювався, що схопив бокал пуншу і побіг до моєї спальні, запрошуючи місця Мікоубер випити за Д. Вона захоплено випила, тонким голосом гукаючи з спальні:

— Слухайте, слухайте! Мій любий Копперфільд, я неймовірно рада! Слухайте!—і замість оплесків стукала в стінку.

Після цього наша розмова набрала буденного характеру. Містер Мікоубер розповів нам, що він вважає Кемден-Тоун незручним, і що першим його заходом, коли в наслідок оголошення обставини зміняться на краще, буде—переїхати до іншого місця. В східній частині Оксфорд-Стріт, напроти Гайд-Парку, він уже собі нагледів певний будинок, але не може переселитись туди негайно, бо там треба зробити багато перероблень, умеблювати його. Він пояснив, що, мабуть, протягом деякого часу змушений буде задовольнитись тільки мансардою якогось будинку, над якоюсь респектабельною конторою, скажімо на Піккаділі,—коли місцевість буде корисна для здоров'я місця Мікоубер, перебудувавши трохи, можливо надбудувавши ще один поверх, або проробивши ще якісь подібні зміни, вони там зможуть з достатнім комфортом і гідністю жити кілька років. Що б йому не судилось,—палко заявив він,—і де б не була його оселя, але на одно можемо ми покластись—там завжди буде кімната для Тредльса та ніж з виделкою для мене. Ми подякували йому за добрість; а він попросив нас пробачити, що вдається до таких практичних і ділових подробиць, але це природна річ для людини, яка заново влаштовує своє життя.

Місіс Мікоубер, знову постукавши в стіну і запитавши, чи готовий чай, обірвала цю частину нашої дружньої розмови. Вона дуже мило господарювала за чайним столом; і щоразу, коли я підходив до неї, просячи чаю чи бутерброд, вона пошепки запитувала мене—білява чи чорнява Д., висока вона чи маленька. У глибині душі мені дуже подобались ці запитання. Після чаю ми розмовляли про всяку всячину перед каміном. Місіс Мікоубер була така ласкава проспівати нам тоненьким голоском (я завжди думав, що він міг би звучати приємніше) свої улюблені балади про „Сміливого білого сержанта“ та „Маленького Теффіна“. Місіс Мікоубер здобула собі славу обома цими піснями, коли ще жила вдома у тата і мами. Містер Мікоубер розповів нам такі подробиці про ці пісні: уперше ступивши під покрівлю її батьківського дому і почувши її спів, він надзвичайно зацікавився співачкою, але, коли діло дійшло до „Маленького Теффіна“, він вирішив завоювати цю жінку або загинути.

Коло одинадцятої години місіс Мікоубер підвелася, сховала чепчик у паперову торбинку і одягла капелюшок. Містер Мікоубер скористався нагодою, коли Тредльс натягав пальто, щоб нишком покласти мені в руку якогось листа і пошепки попросити перечитати цей лист на дозвіллі. Уперед пішли містер Мікоубер з своєю дружиною, Тредльс з чепчиком у папері ішов слідом за ними. Я вийшов посвітити їм на сходах, щоб затримати на хвилину Тредльса.

— Тредльс,—сказав я,—містер Мікоубер, сердега, непоганий чоловік, але я на твоєму місці не позичав би йому нічого.

— Мій любий Копперфільд,—відповів Тредльс, посміхаючись,—я не маю грошей, щоб позичати будькому.

— У тебе є ім'я, знаєш!—сказав я.

— О! Ти от про яку позичку?—задумливо відповів Тредльс.

— Звичайно!

— О!—сказав Тредльс,—так, це вірно. Я дуже вдячний тобі. Копперфільд,—але... боюся, що це я вже йому позичив.

— Для того векселя, який має бути певним капіталовкладенням?

— Ні. Не для того. Я сьогодні вперше почув про той вексель. Гадаю, що він, очевидно, запропонує мені підписати той вексель по дорозі додому. Я—про другий.

— Сподіваюся, що з цього нічого поганого не вийде,—сказав я.

— Я теж сподіваюсь,—сказав Тредльс.—Він кілька днів тому сказав мені, що вексель уже забезпечено валютою. Це вислів містера Мікоубера.

Містер Мікоубер уже нетерпляче поглядав на нас знизу, і я мав час тільки повторити свою пересторогу. Тредльс подякував мені і пішов униз. Але, побачивши, як ласкаво взяв він під руку місіс Мікоубер і як добродушно поніс він її чепчик, я став боятись, що біржа проковтне його з усіма потрохами.

Я повернувся до свого каміна і з усмішкою, напів сумною, напів веселою, замислився про характер містера Мікоубера і про наші давні стосунки, коли раптом почув на сходах швидкі кроки. Спо-

чатку я подумав, що це Тредльс повертається за чимсь забутим, але в міру того, як наближались кроки, я впізнав їх; серце мое забилось міцніше, кров прилила в обличчя, бо то був Стірфорс!

Ніколи не забував я про Агнесу, ніколи не залишала вона священного притулку в моєму серці. Але, коли Стірфорс увійшов і, простягаючи руку, зупинився передо мною, миттю зник той туман, що в моїй уяві оповивав його, і соромно стало мені, що міг я мати сумнів щодо нього.

— Ого, Маргаритко! Ти неначе зацікавився!—розреготався Стірфорс, щиро стискаючи мою руку.—Та я спіймав тебе на гарячому, ти знову бенкетував, сибарит? Видно, що члени Докторської палати—найвселіші хлопці в місті. Ми, тверезі оксфордці, ніщо перед ними!

Він веселим поглядом окинув кімнату, сів на диван напроти мене—той самий диван, що з нього недавно встала місіс Мікоубер—і розворушив дрова в каміні так, що вогонь пишно спалахнув.

— Я так здивувався спочатку,—сказав я нарешті, щиро вітаючи його,—що мені аж дух захопило.

— Вигляд мій корисний для хворих очей, як то шотландці кажуть,—відповів Стірфорс,—саме такий вигляд у тебе, Маргаритко, ти просто квітнеш. Як же ти живеш, поклонник Вакха?

— Живу дуже добре,—відповів я,—але сьогодні у мене вакханалії не було, хоч і визнаю, що в мене обідало троє гостей.

— Я їх усіх зустрів на вулиці, вони вголос вихваляли тебе,—зауважив Стірфорс.—Що це за суб'єкт у тісних штанях?

Я спробував коротко змалювати йому містера Мікоубера. Стірфорс щиро сміявся з мого малюнка і заявив, що з таким чоловіком він обов'язково повинен познайомитись.

— Але, як ти думаєш, хто був другий з присутніх?—спитав я в свою чергу.

— Бог його знає,—сказав Стірфорс,—сподіваюсь, він не дуже нудний? Щось він мені здався таким.

— Тредльс!—урочисто повідомив я

— А хто він такий?—байдуже спитав Стірфорс.

— Та хіба ж ти не пригадуєш Тредльса? Тредльс, що спав з нами в одній спальні в Салем-Гаузі!

— Ах, цей!—сказав Стірфорс, розбиваючи коцюбою велику грудку вугілля.—Він усе ще такий м'який? Де це ти його розшукав?

У відповідь я почав щосили вихваляти Тредльса, бо почував, що Стірфорс трохи зневажливо ставиться до нього. Стірфорс хитнув головою, посміхнувся, зазначив, що був би радий знову зустрітись з старим товаришем, подивитись, чи й досі він такий чудний хлопець, і спитав, чи нема чого попоїсти. Під час цієї нашої короткої розмови він або схвильовано, гарячково говорив, або мовчки шурував вугілля у каміні. Помітив я, що це саме робив він, поки я ставив на стіл залишки пирога з голубиною начинкою та інші рештки бенкету.

— Ого, Маргаритко, та це королівська вечеря!—раптом вигукнув він, сідаючи за стіл.—Я віддам їй належне, бо приїхав я з самого Ярмута.

— А я гадав, що ти приїхав з Оксфорда,—відповів я.

— Е, ні,—сказав Стірфорс.—Я захопився мореплавством, це куди краще діло, ніж наука.

— Літтімер тут сьогодні про тебе запитував,—зауважив я.—І з його слів я зрозумів, що ти їдеш з Оксфорда; хоч, як подумаєш, так він цього не казав.

— Літтімер, більший дурень, ніж я гадав. Чого це він взагалі запитував про мене?—сказав Стірфорс, весело вихиливши чарку вина за моє здоров'я.—А щоб зрозуміти його, треба бути розумнішим, ніж ми з тобою.

— Що правда, то правда,—сказав я, присуваючи свій стілець до столу.—Отже, ти був у Ярмуті, Стірфорс. Довго ти там був?—Мені було страшенно цікаво все це.

— Ні,—відповів він.—Це була маленька ескапада, на тиждень, приблизно.

— Якже там усі наші? Маленька Емлі ще не вийшла заміж?

— Ще ні. Весілля їхнє відбудеться, мабуть, за кілька тижнів, чи за кілька місяців. Я з ними не часто бачився. Між іншим,—він відклав у бік ніж та виделку, якими перед цим старанно орудував, і почав обмацувати кишені,—у мене є лист до тебе.

— Від кого?

— Та від кого ж, як не від твоєї старої няньки,—відповів він, витягаючи якісь папірці з бокової кишені.—„Дж. Стірфорсу, есквайру, від таверни „Доброї згоди“... Ні, не те. Терпіння, ми це знайдемо. Той старий, як його звати, почуває себе поганенько, і, мабуть, пише вона саме про це.

— Це ти про Баркіса?

— Так!—Стірфорс усе ще вивчав зміст своїх кишень;—боюсь, що весь лист повен відомостей про бідолашного Баркіса. Я зустрівся там з маленьким аптекарем, чи то пак, лікарем—тим самим, що допоміг з'явитись на світ твоїй дорогоцінній особі. Він мені багато вчених речей розповів про цей медичний випадок. Але висновок його був такий, що візник робить свою останню подорож трохи занадто швидко... Засунь руку в бокову кишеню мого пальто—ось воно на стільці висить—там, мабуть, і знайдеш листа. Знайшов?

— Знайшов!—відгукнувся я.

— Ну й гаразд!

Лист Пеготті був трохи менше розбірливий, ніж завжди, і короткий. Вона повідомляла мене про безнадійний стан свого чоловіка і натякала, що він став ще „трохи бережливіший“, ніж раніше; отже, важкенько було хазяйнувати і доглядати за ним. У листі нічого не сказано було про її втому, про безсонні ночі над ліжком хворого, вона палко хвалила свого чоловіка. Написано лист було тими простими, невимушеними словами, які властиві цій щирій людині, і кінчався ніжною фразою: „вічно люблю свого дорогого Деві“.

Поки я читав листа, Стірфорс їв собі і пив.

— Погані його справи,—мовив він нарешті;—але сонце заходить щодня, і люди вмирають щохвилини, і нас також не пощадить загальна доля. Коли ми розгубимось через те, що почуємо десь тупіт цих безжалісних ніг, то всяка мета в цьому світі утече спід наших рук. Ні! Плигай! Добре підкуй коня і плигай! Вперед через усі перепони, щоб досягти мети!

— Але якої ж мети?—зацікавився я.

— Тієї, заради якої пустився в дорогу,—відповів він.—Вперед і вперед!

Коли він замовк і, трохи відкинувши назад свою гарну голову і піднісши вгору бокал, подивився на мене, я помітив на його обличчі крізь засмаглисть і рум'янець від впливу морського вітру зморшки, немов би його гнітила якась турбота. Адже він не вмів стримувати себе, коли захоплювався чимсь новим. Я вже збирався дорікати йому, що він не шкодує свого життя, вирушаючи в схвильоване море, коли раптом я повернувся думками до безпосереднього предмету нашої розмови:

— От що я тобі скажу, Стірфорс! Якщо тільки зможеш приборкати твою схвильовану фантазію і вислухати мене...

— Я зможу приборкати все, що схочеш і вислухати все, що скажеш,—відповів він, вставши зза столу і сівши знову перед каміном.

— Тоді от що я тобі скажу, Стірфорс. Я маю намір поїхати побачитись з моєю старою нянькою. Не думаю, щоб я міг допомогти їй, але вона так любить мене, що дуже зрадіє моему приїздові. Це її втішить і підтримає. Я певний, що це буде не занадто великою жертвою для такого друга, яким вона завжди була для мене. Хіба ж ти на моєму місці не пожертвував би одноденною подорожжю?

На обличчі його з'явився задумливий вираз і він трохи поміркував, поки відповів тихим голосом:

— Гаразд, їдь! Це не пошкодить.

— Ти щойно приїхав звідти,—сказав я,—і, мабуть, даремно буде просити тебе поїхати разом зі мною.

— Цілком даремно,—відказав він.—Сьогодні ввечері я поїду до Гайгета. Я давно не бачився з моєю матір'ю, і мене гризе сумління, бо вона все ж таки дуже любить свого безпутного сина... Ба! Дурниці!.. Ти, як видно, збираєшся їхати завтра?—спитав він, поклавши мені обидві руки на плечі.

— Так, маю такий намір.

— Слухай, не треба їхати до післязавтра. Я хотів запросити тебе до нас у гості на кілька днів. З цим запрошенням я й приїхав до тебе, а ти раптом летиш до Ярмута!

— І хто б про це говорив, Стірфорс? Аджеж ти завжди літаєш, мов очманілий, у всякі неймовірні мандрівки!

З хвилину він мовчки дивився на мене, а потім потряс мене за плечі і знову весело заговорив:

— Та ну ж бо! Відклади на післязавтра, а завтрашній день перебувай з нами! Хто знає, коли нам ще пощастить зустрінутись! Згода?

Відклади на післязавтра! Мені треба, щоб ти побув деякий час між мною і Розою, не допускаючи нас стикатися занадто близько.

— Хіба ж ви без мене занадто палко будете кохатися?

— Авжеж!.. Або ненавидіти одно одного!—зареготався Стірфорс.—

Та це однаково! Ну, годі, значить відкладаєш поїздку на післязавтра.

Я згодився і Стірфорс відразу ж одягнув пальто, запалив сигару, і вирушив додому. Я теж одяг своє пальто (хоч і не запалив свою сигару, бо у той час не міг я й думати про куріння) і провів його до Гайгетського шосе. Увесь час він був у веселому настрої; і коли ми розлучились, я ще деякий час дивився йому вслід і стежив за його бадьорою і упевненою ходою. Я пригадав його слова: „Вперед, через усі перепони, щоб досягти своєї мети“. Уперше тоді побажав я, щоб мета його була чимсь гідним.

Коли я повернувся додому і став роздягатись, то з моєї кишені випав лист від містера Мікоубера. Тоді я зламав печатку і прочитав листа. З дати я побачив, що лист був написаний за півтори години до обіду. Не знаю, чи зазначав я вже, що коли містер Мікоубер потрапляв у безвихідь, він завжди вживав юридичної фразеології: це начебто означало для нього ліквідацію справи. Ось цей лист:

„Сер!—бо я не смію сказати вам „мій любий Копперфільд!“

„Вважаю за обов'язок повідомити вас, що нижчепідписаний зазнав остаточного краху. Можливо, що сьогодні ви помітите в ньому жалюгідні зусилля приховати від вас свій жалюгідний стан; але сонце надії зникло за обрієм, і нижчепідписаний зазнав краху.

Це послання складається в особистій присутності (я не можу сказати: в товаристві) певного індивідуума, який перебуває в стані, що межує із сп'янінням. Індивідуум цей, будучи помічником маклера, вступає в юридичне володіння моїм конфіскованим майном, в зв'язку з несплатою квартирної ренти. Його інвентарний список включає не тільки рухоме майно, що належить нижчепідписаному, недавньому наймачеві цієї оселі, але також майно містера Томаса Тредльса, підсусідка члена юридичної корпорації Темпля.

Якщо треба додати ще краплю туги до переповненого келеха, що тепер його підносить доля (кажучи словами безсмертного поета) до вуст нижчепідписаного, то крапля ця з'являється у вигляді того сумного факту, що дружня акцептація, подарована нижчепідписаному вищезазначеним містером Томасом Тредльсом на суму двадцять три фунти стерлінгів, чотири шилінги, дев'ять з половиною пенсів, вичерпала свій строк і не була сплачена валютою. А також у тому сумному факті, що число живих істот, за яких відповідає нижчепідписаний, має за законами природи збільшитись на суму ще однієї безпорадної жертви, нещасну появу якої на світ можна передбачати—у круглих цифрах—після закінчення періоду шести місяців від теперішньої дати. Після вищезазначеного зайвим буде додавати, що віднині прахом і попелом

Назавжди

Вкрита буде

Голова
Нещасного
Вілкінса Мікоубера⁴.

Бідолашний Тредльс! Я вже досить знав містера Мікоубера, щоб передбачати, що *він*, мабуть, ще одужає після цього удару; але цілу ніч не міг я спати, міркуючи про долю Тредльса і про одну з десяти дочок девонширського пастора, яка була наймилішою в світі дівчиною і могла (зловісна похвала!) чекати його, коли треба буде, хоч до шестидесяти років.

РОЗДІЛ ХІІ

ЗНОВУ В ГОСТЯХ У СТІРФОРСА

Уранці я сказав містерові Спенлоу, що мені на короткий час потрібна відпустка; дістати її було не важко, бо я не одержував ніякої платні і, значить, не залежав від неблаганного Джоркінса. Я скористався з нагоди висловити надію, що здоров'я міс Спенлоу цілком добре. Голос у мене тремтів і все коливалось перед моїми очима. Але містер Спенлоу відповів спокійно, ніби говорячи про звичайну смертну істоту:

— Дякую, вона цілком здорова.

Ми, штатні клерки, як підпора благородного стану прокторів, мали такі привілеї, що майже весь час були самі собі хазяїном. Але я не хотів вирушати до Гайгета раніше першої чи другої години вдень, а до того ж ми мали розглянути невеличку справу про відлучення від церкви. Отже, годинку-другу я приємно провів час з містером Спенлоу, слухаючи цю справу. Виникла вона в наслідок бійки між двома церковними сторожами, один з яких, за обвинувальним актом, притиснув іншого до насоса; ручка цього насоса простяглась у шкільний двір, а ця школа була під одним дахом з церквою; отже, ця бійка переросла в образу релігії, звідси: підсудність церковному судові. Я дуже розважався, слухаючи цю справу, і коли вже сидів на імперіалі диліжанса, їдучи до Гайгета, то все ще міркував про Докторську палату і про слова містера Спенлоу: „Торкніться палати і країна загине“.

Місіс Стірфорс і Роза Дартль прийняли мене дуже привітно. На моє приємне здивовання, Літтімера там не було і прислужувала нам скромна маленька покоївка в чепчику з блакитними стрічками; мені приємніше було дивитися в її очі, ніж зустрічати погляд того респектабельного слуги. Але й пів години не пробув я в будинку, як звернув увагу, що міс Дартль неухильно пильнує за мною. Здавалось, вона весь час порівнює моє обличчя з обличчям Стірфорса і чекає, що між нами щось має статись. Коли б я не глянув на неї, завжди її палаючі очі або проникливо дивились на мене, або раптом

спинялись на Стірфорсі, або позирали на нас обох. Наче рись, пронизувала вона мене своїм гострим поглядом, і навіть не намагалась приховати це. Хоч і не почував я за собою ніякої провини, але тремтів перед цим дивним поглядом і ніяк не міг розгадати, чого їй треба.

Цілий день вона попадалась нам на дорозі, неначе всюдисущий дух. Коли я розмовляв із Стірфорсом в його кімнаті, то чув шелест плаття міс Дартль на сусідньому балконі. Коли ми з ним проробляли фізичні вправи на моріжку перед будинком, я бачив її бліде обличчя і пильні очі у вікні. Коли ми всі вчотирьох пішли на вечірню прогулянку, вона, мов лещатами, стиснула своєю тонкою рукою мій лікоть і затримала мене, поки Стірфорс із своєю матір'ю відійшли досить далеко. Тоді вона звернулась до мене:

— Давно вже ви не були в нас,—сказала вона.—Хіба ваша професія справді така цікава, що забирає всю вашу увагу? Я запитую, бо я ж нічого не знаю. Скажіть, чи воно й справді так?

Я відповів, що професія моя мені подобається, але не так уже багато забирає часу.

— О! Яка я рада довідатись про це. Мені завжди подобається, коли виправлять мої помилки,—сказала Роза Дартль.—Значить, ваша професія здається вам трохи сухенькою?

— Мабуть, так,—відповів я,—здається, вона справді трохи сухенька.

— О! Саме через це ви прагнете відпочинку і змін—розваг і всього такого!—вела вона далі.—Ах, як це вірно! Але чи це не занадто... га?.. для нього; я не вас маю на увазі.

Швидкий погляд її в той бік, де Стірфорс ішов під руку з своєю матір'ю, показав мені, кого вона мала на увазі; але, крім цього, я нічого не міг зрозуміти. І, безсумнівно, це видно було з мого обличчя.

— Чи це... я нічого не кажу напевно, я тільки хочу знати... чи це не занадто захоплює його? Чи це не відвертає його від одвідувань цієї сліполюблячої... га?

Вона знову швидко глянула на них, і потім на мене, ніби поринаючи поглядом в самі глибини моїх думок.

— Міс Дартль,—відповів я,—прошу вас, не думайте...

— Я й не думаю,—сказала вона.—Ради бога, не припускайте, що я щонебудь думаю! Я нічого не підозрюю, я тільки питаю вас. Я не висловлюю ніякої думки. Я тільки хочу знати вашу думку. Отже, це не так? Гарзд! Я дуже рада довідатись про це!

— Справді,—сказав я, зовсім розгубившись,—я не відповідаю за те, що Стірфорс не був дома довше, ніж звичайно, якщо це так було; але я цього не знав і досі, поки не зрозумів це з ваших слів. Я його не бачив весь цей час, аж до вчорашнього вечора.

— Ні?

— Звичайно, міс Дартль, ні!

Вона глянула мені просто в очі, і я побачив,—як обличчя її загострилось і зблідло, а сліди давньої рани раптом подовжились, перетяли

обидві губи і простяглись на підборіддя. Моторошно стало мені, коли запалав її шрам, заблищали очі, і вона промовила, не відриваючи очей від мене:

— Що він робить?

Я був до такої міри приголомшений, що повторив ці слова замість відповіді.

— Що він робить?—перепитала вона з пристрасстю, яка начебто вогнем пекла її.—У чому допомагає йому той чоловік, в очах якого я завжди читаю безсоромну фальш? Ви—чесна людина і вірний друг, але я не прошу вас зраджувати друга. Я прошу тільки сказати мені: що це—гнів, ненависть, гордість, неспокій, чи якась дика фантазія, чи то любов—*що це таке*, що захоплює його?

— Міс Дартль,—відказав я,—як мені переконати вас, що я не помітив ніяких змін у Стірфорсі. Я нічого не можу пригадати. Я певний, що ніяких змін і не сталося. Я навіть не розумію, що ви маєте на думці.

Вона все ще пильно дивилася на мене, і шрам її почав тремтіти, наче від болю; куточок уст скривився, немов від гніву чи від зневажливого жалю. Вона поспішно закрила губи рукою—рукою такою тонкою і ніжною, що, коли вона знімала її проти вогню, я часто порівнював цю руку з фарфором. Швидко і схвильовано вона прошепотіла:

— Заклинаю вас нікому не казати про це!

І ні слова більше.

Місіс Стірфорс якось особливо раділа присутності свого сина, а Стірфорс на цей раз ставився до неї особливо уважно і шанобливо. Дуже цікаво було бачити їх разом. Приємно було бачити їхню взаємну любов, їхню разючу схожість. Його запальність і гордість пом'якшувались у ній віком і статтю і надавали їй відтінку величної гідності. Не раз спадало мені на думку: як добре, що досі не виникло між ними ніякої серйозної суперечки; бо інакше дві такі натури—краще було б сказати, такі два відбитки однієї тієї самої натури—примирити було б важче, ніж найжорстокіші контрасти. Думка ця, визнаю, виникла в мене не самостійно, а під впливом слів Рози Дартль.

За обідом вона сказала:

— О, скажіть же мені, нарешті, хтонебудь, бо я думала про це цілий день і хочу знати!

— Що саме ви хочете знати, Роза?—озвалась місіс Стірфорс.— Дуже прошу вас, Роза, не будьте таємничою.

— Таємничою?—вигукнула вона.—О! справді? Ви вважаєте, що я таємнича?

— Я безнастанно благаю вас,—сказала місіс Стірфорс,—розмовляти просто, як вам природа підказує.

— О! значить природа мені цього не підказує?—відповіла та.— Справді, вам доведеться терпіти мої запитання, бо я запитую з цікавості. Ми ніколи не знаємо самі себе!

— Це вже стало для вас природним,—спокійно сказала місіс Стірфорс.—Але я пригадую—і ви мабуть теж—часи, коли у вас був інший характер, Роза, не такий насторожений і довірливий.

— О, безперечно, ви маєте рацію!—відповіла вона;—а одна погана звичка тягне за собою й іншу. Справді! Значить я була не така насторожена і довірливіша? І як це я могла так змінитись? Ах, це дуже шкода! Що ж, треба постаратися стати такою, як раніш.

— Бажаю вам успіху в цьому,—з усмішкою сказала місіс Стірфорс.

— О! Я, знаєте, справді постараюсь це зробити,—відказала Роза.— Я буду вчитися одвертості... від кого б це, наприклад,... скажімо... від Джемса!

— Ви не могли б знайти кращої школи одвертості, Розо,—швидко відгукнулась місіс Стірфорс, бо мова Рози Дартль завжди була забарвлена певним сарказмом, хоч на цей раз Роза висловлювалась з найневиннішим виглядом.

— В цьому я цілком певна,—з несподіваною палкістю відповіла вона.—Якщо я певна в чомусь,—справді, знаєте,—то я певна саме в цьому!

Місіс Стірфорс, здається, трохи пошкодувала, що висловились так гостро, і сказала трохи м'якше:

— Гаразд, люба моя Розо, але ж ми ще не почули, що так цікавить вас.

— Що мене цікавить?—навмисно холодно відповіла вона.—О! Я тільки хотіла знати: якщо люди, так схожі між собою своєю моральною конституцією... це правильний вислів?

— Це вислів не гірший за інші,—азначив Стірфорс.

— Дякую... якщо люди, які так схожі між собою своєю моральною конституцією, посваряться з якогонебудь серйозного приводу, то чи буде між ними ворожнеча сильніша і триваліша, ніж в інших людей?

— Мабуть, що так,—відповів Стірфорс.

— Ви так думаете?—відказала вона.—Боже мій! Припустімо, наприклад—всяка неймовірна річ годиться для прикладу—що між вами й вашою матір'ю виникли б серйозні незгоди?

— Моя люба Розо,—перепинила місіс Стірфорс, добродушно сміючись.—Знайдіть якийсь інший приклад. Ми з Джемсом, слава богу, дуже добре знаємо свої взаємні обов'язки!

— О!—сказала міс Дартль, задумливо похитуючи головою.—Напевно! Отже, це робить неможливим незгоди? Авжеж, звичайно! Я дуже рада, що поставила таке безрозсудне запитання. Принаймні, я тепер знаю, що ви дуже добре розумієте ваші взаємні обов'язки. Дуже вам вдячна.

Не можу обминути ще однієї невеличкої обставини щодо міс Дартль, бо я мав підстави згадати про це згодом, коли все неправне минуле стало мені ясним. Увесь цей день, а особливо після цієї розмови, Стірфорс докладав усіх зусиль причарувати і вмилоствити Розу Дартль. Мене не здивувало, що він досягнув своєї мети. Не дивувало мене й те, що вона спочатку боролась проти чарівного впливу його чудового вміння, яке тоді здавалось мені чудовою природою; аджеж я знав, що вона примхлива й уперта. Я бачив, як

помалу пом'якшуються риси її обличчя і її рухи; я бачив, як дивиться вона на нього з дедалі ростучою ніжністю; я бачив, як вона дедалі слабше, але завжди гнівно, немов би проклинаючи свою слабкість, намагається чинити опір його непереможним чарам. І нарешті, бачив я, що пом'якшується її суворий вираз, посмішка стає милою, я перестав боятись її, і всі ми сіли перед каміном, жваво розмовляючи і сміючись, немов малі діти.

Чи тому, що було вже пізно, чи Стірфорс не хотів втратити завойованого ґрунту, не знаю, але ми з ним не лишались у ідальні і п'яти хвилин після того, як пішла Роза.

— Вона грає на арфі,—тихо сказав Стірфорс перед дверима вітальні,—а здається мені, що ніхто, крім моєї матері, протягом цих трьох років не чув її гри.

Ці слова він вимовив з дивною посмішкою, яка негайно зникла. Ми зайшли до кімнати й застали Розу Дартль саму. Побачивши нас, вона схопилася з місця.

— Не треба вставати,—сказав Стірфорс,—моя люба Розо, не треба! Будьте ласкаві хоч на цей раз, проспівайте нам ірландську пісню.

— Нащо вам здалася ірландська пісня?—відказала вона.

— Вона мені дуже подобається,—сказав Стірфорс,—куди більше, ніж будьяка інша. От і Маргаритка любить музику всією душею. Проспівайте нам ірландську пісню, Розо, а я посиджу і послухаю, як колись!

Він сів коло неї не торкнувшись ні її, ні крісла, з якого вона було підвелась. Деякий час Роза злегка водила рукою над струнами арфи, не торкаючись їх. Нарешті, вона сіла, рвучко присунула арфу до себе, заграла і заспівала.

Не знаю, що таке було в її грі чи в голосі, але пісня здавалась мені неземною; нічого подібного я в своєму житті не чув і не можу собі уявити. Щось жахливе було в правдивій експресії цієї пісні. Здавалось, що вона ніколи не була написана, ні покладена на музику, а виривалася з кипучої жаги, яка сповнювала приглушений голос співачки. І ось вона замовкла. Я занімів, коли вона знову схилилась над арфою, перебираючи пальцями, але не торкаючись струн.

Ще хвилинка, і Стірфорс вивів мене з забуття. Він підвівся, підійшов до неї, грайливо обняв її й сказав:

— Ну, Розо, надалі ми будемо дуже любити одно одного?

Замість відповіді вона відштовхнула його з люттю дикої кішки, і вискочила з кімнати.

— Що тут у вас трапилося з Розою?—спитала, ввійшовши, місіс Стірфорс.

— Деякий час вона була ангелом, мамо,—відповів Стірфорс,—а потім заради рівноваги вдалась у протилежну крайність.

— Тобі слід бути обережним з нею, Джемс. Не забувай, що вона стала дуже вразлива; не треба її дратувати.

Роза не повернулась; більше ми про неї не говорили, аж поки я не зайшов до кімнати Стірфорса побажати йому доброї ночі. Там

Він почав глузувати з неї, спитав мене, чи бачив я коли таке незрозуміле дике створіння. Я висловив своєглибоке здивовання і спитав, чи не догадується він, що саме раптом так розгнівило її.

— О, бог знає,—відповів Стірфорс.—Все що хочеш—або нічого. Я вже казав тобі, що вона немов точилом гострить усе, включаючи й себе саму. Вона—як гострий ніж, і з нею треба обережно поводитись. Вона завжди небезпечна. На добраніч!

— На добраніч, мій любий Стірфорс!—сказав я.—Я виїду рано, коли ти ще спатимеш. На добраніч!

Він неохоче відпустив мене. Поклавши обидві руки мені на плечі і посміхаючись, він сказав:

— Маргаритко, хоч не таке ім'я дали тобі твої хрещені батьки, але мені воно подобається найбільше, і я хотів би, сказати не можу, як хотів би, щоб ти називав так мене!

— А чому ж, це можна,—сказав я.

— Маргаритко, коли щонебудь розлучить нас назавжди, не згадуй мене лихом, чуєш, старигане! Ну! Домовимось про це. Пам'ятай про мене тільки найкраще, якщо життя роз'єднає нас!

— В тобі немає для мене ні найкращого, ні найгіршого,—сказав я.—Я завжди однаково люблю тебе від усього серця.

Сумління гризло мене за те навіть, що колись, хоч і в думках тільки, я був несправедливий до нього. Таким винним почував я себе, що ладен уже був покаятись йому. Але я не хотів зрадити довір'я Агнеси, не знав як почати, і так такі нічого не вимовив. Поки я вагався, він сказав:

— Благослови тебе боже, Маргаритко. На добраніч!

Ми потиснули руки один одному і розлучились.

Я прокинувся вдосвіта, тихенько одягся і зазирнув до його кімнати. Він міцно спав; спокійно лежав він, закинувши руку за голову, як колись в дортуарі школи.

Минуло небагато часу, і я вже дивувався, як це він міг тоді так спокійно спати.

Але він спав—я хочу знову згадати його таким—спав так, як колись у школі. І ось, у цю мовчазну годину залишив я його.

Хай бог простить тебе, Стірфорс! Ніколи вже не потисну я з дружбаю і любов'ю цю неживу руку. Ніколи, ніколи більше!

РОЗДІЛ XIII

ВТРАТА

Увечері прибув я до Ярмута й зупинився в готелі. Я знав, що в моїй кімнаті у Пеготті має оселитись той великий гість, перед яким мусять поступитись усі живі; тому я заїхав до готелю, пообідав там, і замовив собі номер.

О десятій годині я вийшов на вулицю. Більшість крамниць була вже зачинена, в місті було тихо. Підійшовши до закладу Омера і Джорема, я помітив, що віконниці зачинені, але двері крамниці ще розкриті. Побачивши в глибині магазину містера Омера, що покурював свою люльку біля дверей вітальні, я увійшов і спитав його, як він почуває себе.

— Та що мені станеться,—відповів містер Омер,—як ваше здоров'ячко? Сідайте... Дим вам не завадить, сподіваюсь?

— Аж ніяк,—сказав я.—Я його навіть люблю у чужій люльці.

— Аби не в вашій, га?—зареготав містер Омер.—Воно й краще, сер. Погана звичка для молодого чоловіка. Сідайте. Я сам курю тільки через астму.

Містер Омер звільнив місце для мене і поставив крісло. Після того він знову сів, відсапуючись і припадаючи вустами до люльки, ніби з неї вдихав повітря, якого йому бракувало.

— З жалем почув я погані відомості про містера Баркіса,—сказав я.

Містер Омер пильно подивився на мене і похитав головою.

— Чи не знаєте, в якому стані він сьогодні?—спитав я.

— Саме це запитання хотів я поставити вам, сер,—відповів містер Омер,—та тільки не наважувався. Це одна з неприємностей нашої професії. Коли клієнт захворіє, ми *не можемо* запитувати, як здоров'я клієнта.

Цього я й не передбачив; хоч, увіходячи, я сам побоювався почути давню пісню. Але раз він сам сказав це, то я поспішив похвалити делікатність старого трунаря.

— Так, так, ви розумієте,—сказав містер Омер, похитуючи головою.—Ми не сміємо запитувати. Боже мій, це був би такий сюрприз для хворого, що інший може саме від цього і пішов би на той світ. Ну, як його справді послати когось. „Кланялись вам Омер і Джорем і звеліли спитати, як почуваете себе сьогодні“—або щонебудь подібне.

Ми з містером Омером похитали головами, а потім містер Омер почав смоктати з люльки повітря, якого йому не вистачало.

— Отака наша професія,—почав знову містер Омер.—Візьміть мене. Хіба ж я один рік знаю Баркіса? Я його сорок років знаю! Але я не можу піти і спитати, як його здоров'я.

Я погодився з містером Омером, що це дуже неприємно.

— А сподіваюсь, що я не користолобніший, ніж хто інший. Гляньте на мене! Щохвилини може в мене спинитись подих, і навряд чи при таких обставинах я можу бути корисливим. Чи може бути хто користолобним, коли знає, що не сьогодні-завтра подиху йому не вистачить, і груди його луснуть, мов старий міх; та ще, коли цей чоловік має внуків?

— Ніяк не може!—погодився я.

— Не те, щоб я скаржився на мою професію,—вів далі містер Омер.—Зовсім ні. Всі спеціальності мають свої добрі й погані сторони. Шкода тільки, що не всі це розуміють.

Містер Омер мовчки затагнувся кілька разів; а потім сказав, підбиваючи підсумки першому питанню.

— Отже, ми мусимо довідуватись про Баркіса тільки через Емлі. Вона добре знає нас і не має ніяких сумнівів щодо нас. Правду кажучи, Мінні і Джорем пішли зараз до того дому (вона тепер трохи допомагає своїй тітці) спитати, як почуває себе хворий сьогодні ввечері; і якщо ви будете такі ласкаві почекати, поки вони повернуться, то вони розкажуть вам усе докладно. Чи не хочете ви чогонебудь? Скажімо, склянку води з сиропом? Я сам п'ю воду з сиропом під час куріння,—сказав містер Омер, підіймаючи склянку,—бо кажуть, що це корисно для дихальних шляхів. Ах, боже мій,—хрипко сказав містер Омер,—при чому тут дихальні шляхи? „Дайте мені досить повітря,—кажу я своїй доньці Мінні,—а я вже сам знайду для нього шляхи“.

Справді, йому не вистачало повітря, і я дуже стурбувався, побачивши, як він сміється. Коли він відкашлявся, я подякував йому за сироп, але відмовився, бо щойно пообідав, і згодився почекати, поки повернуться його дочка і зять. Потім я спитав про маленьку Емлі.

— Ну, сер,—сказав містер Омер, витягаючи з рота люльку, щоб почухати нею підборіддя,—правду вам скажу, я буду щасливий, коли відбудеться її весілля.

— Чому так?—спитав я.

— З нею щось негаразд,—сказав містер Омер.—Не те, щоб вона була не така гарна, бо вона стала ще кращою—запевняю вас—ще кращою! Не те, щоб вона працювала гірше, ніж раніше, ні! Вона варта була шести робітниць, і вона й тепер варта шести робітниць. Але охота в неї пропала. Чи розумієте ви мене?—Містер Омер знову потер підборіддя і ковтнув диму.—Щирості не бачу я в Емлі. Того, що я називаю: „Ану, дітки, раз, два, три, ура!“ Ось чого я в Емлі не бачу.

Я міг тільки стверджувально похитати головою. Це, здається, сподобалося йому, і він повів далі:

— От що, на мою думку, значить, що з нею негаразд. Ми багато говорили про це з її дядьком і з її нареченим після роботи; я вважаю, що з нею негаразд. Завжди, коли говорите про Емлі,—сказав містер Омер, трясучи головою,—треба пам'ятати, що це маленьке дівча сповнене любові. Є таке прислів'я „не зробиш шовкового гаманця з свинячого вуха!“ Та я цього не певний, я схильний думати, що це зробити можна, якщо почати змалечку. Адже вона зробила з цього старого човна таку хату, якої з каменю та з мармуру не збудуєш!

— Безперечно!—підтвердив я.

— Любо дивитися, як це мале тулиться до свого дядька,—сказав містер Омер,—як щодня щільніше прив'язується вона до нього. Так скажіть же мені, чого ще треба баритися з весіллям?

Я уважно прислухався до слів милого старика, і всім серцем погоджувався з його словами.

— Отже, я їм сказав таке,—лагідно вів далі містер Омер.—Я їм сказав: „не вважайте, що Емлі зв'язана строком навчання у нас. Хай це вас не турбує. Вона працює краще, ніж ми гадали; вона навчилася швидше, ніж ми гадали. Омер і Джорем зможуть і самі впоратись, і вона вільна, коли вам завгодно. Якщо вона схоче потім трохи працювати для нас у себе вдома—дуже добре. Якщо не схоче—теж дуже добре. Так чи так, ми збитків не матимемо. Бо.. хіба ж ви не бачите,—сказав містер Омер, торкнувшись мене люлькою,—навряд чи людина з таким важким диханням, як я, та ще маючи внуків, стала б чинити перешкоди такій синьоокій квіточці, як вона.

— Безперечно, ні!—сказав я.

— Безперечно! Правда!—сказав містер Омер.—Гаразд, сер, її кузен... ви знаєте, що це вона з кузеном збирається одружитись?

— О, так,—відповів я.—Я з ним добре знайомий.

— Авжеж,—сказав містер Омер.—Гаразд, сер. Її кузен, скільки я розумію, заробляє тепер непогано; він подякував мені, як і годиться мужчині (взагалі, мушу сказати, поведінка його викликає в мене високу повагу), і пішов та придбав собі такий чудовий будиночок, у якому ми з вами могли б мріяти, заплющивши очі. Тепер цей будиночок умебльований гарненько, наче лялькова кімната; і тільки тяжка хвороба Баркіса—бідолашний!—перешкоджає їм тепер одружитись. Так чи так, а трапилась відстрочка.

— А Емлі, містер Омер,—спитав я,—чи вона вже не така стурбована?

— Ну, цього, знаєте,—відповів він, знову потираючи своє подвійне підборіддя,—не можна було б, звичайно, чекати. Перспектива змінити життя, і всяке таке, все це й близько до неї, і далеко від неї. Смерть Баркіса не може це надовго затягти, але його затяжна хвороба—може. Так чи так, а справи дуже непевні, як бачите.

— Бачу,—сказав я.

— Емлі трохи хвилюється і тривожиться і, здається, тепер—більше, ніж будьколи. Щодня вона начебто ніжнішою стає до свого дядька і шкодує розлучитися з ними всіма. Одного мого ласкавого слова досить, щоб вона заплакала; і коли б ви бачили її з дівчам моєї Мінні, ви б цього ніколи не забули. Прямо дивно,—задумано сказав містер Омер,—як любить вона цю дитинку!

Це здалось мені зручною нагодою спитати містера Омера, поки нашу розмову не обірве повернення його дочки та її чоловіка, чи знає він щось про Марту.

— Ах,—засмучено відповів він, похитуючи головою.—Нічого доброго. Сумна історія, сер, хоч і не знаю, як ви довідалися про неї. Ніколи не помічав я нічого поганого в цій дівчині. Я б цього не казав перед моєю Мінні, бо вона сердиться на мене за це, але, справді, нічого не помічав. Та й ніхто з нас не мав підозрінь.

Містер Омер раніше від мене почув кроки своєї доньки і застережливо моргнув мені, підштовхнувши мене люлькою. Негайно після цього увійшла Мінні з своїм чоловіком.

Вони розповіли, що містерові Баркісу „так погано, як тільки може бути“, що він зовсім непритомний; і що містер Чілліп, виходячи від хворого, сумно сказав, що ніяка медицина—ні хірурги, ні аптекарі не могли б допомогти йому. Лікарі й хірурги уже не допоможуть йому,—сказав містер Чілліп,—а аптекарі можуть тільки отруїти його.

Почувши це і довідавшись, що містер Пеготті там, я вирішив піти нарешті до моєї няньки. Побажавши доброї ночі містерові Омеру та містерові і місіс Джорем, я попростував туди з сумним почуттям, в якому містер Баркіс зайняв нове місце.

На мій тихий стукіт у двері відповів містер Пеготті. Він не дуже здивувався, побачивши мене. Я помітив, що не дуже здивувалась і моя стара нянька; на підставі дальших спостережень я роблю висновок, що чекання тієї великої події зводить нанівець усі інші несподіванки.

Потиснувши руку містерові Пеготті, я зайшов до кухні; він тихо причинив двері за мною. Маленька Емлі сиділа перед каміном, затуливши обличчя руками. Гем стояв поруч з нею.

Ми розмовляли пошепки; прислухались до кожного звуку в горішній кімнаті. Дивно було мені не бачити містера Баркіса в кухні, хоча я міг би подумати про це і під час попереднього мого приїзду.

— Це дуже мило з вашого боку, мастер Деві, що ви приїхали,—сказав містер Пеготті.

— Це надзвичайно мило,—сказав Гем.

— Емлі, люба моя!—скрикнув містер Пеготті.—Глянь сюди! Ось мастер Деві приїхав! Та бадьоріше, красунечко! Що ж ти й слова не скажеш до мастера Деві?

Мов зараз бачу, як затремтіла вона. І тепер ще почуваю холод її руки. Вона відсахнулась від мене, притулилась до свого дядька, і мовчки, все ще тремтячи, схилила голову йому на плече.

— В неї таке ніжне серденько,—сказав містер Пеготті, пестячи своєю грубою великою рукою її пишне волосся,—що вона не в силі терпіти це горе. Це не дивно, мастер Деві; молодь не звикла до таких випробувань: пташеня моє боїться... це не дивно.

Вона ще щільніше притулилась до нього, але не підвела голови і ні слова не мовила.

— Уже пізно, люба моя,—сказав містер Пеготті,—і ось Гем прийшов забрати тебе додому. Ну! Піді з ним, у нього теж ніжне серце. Що тобі, Емлі? Га, красунечко моя?

Вона відповіла так тихо, що я нічого не почув; але він схилився до неї, прислухаючись, і тоді промовив:

— Хочеш лишитися з твоїм дядьком? Не треба просити мене про це. Лишитися з твоїм дядьком, голубонько, коли твій майбутній чоловік прийшов сюди проводити тебе додому? Хто б міг це подумати, побачивши це малятко поруч із таким одоробалом, як я,—сказав містер Пеготті, з неперевершеною гордістю поглядаючи на нас;—але в морі не більше солі, ніж у ній любові до свого дядька—дурненька, маленька Емлі!

— Емлі має рацію, мастер Деві,—сказав Гем.—Гляньте сюди! Якщо Емлі хоче цього, і якщо вона така злякана, то я її тут залишу до ранку. Я теж тут залишусь.

— Ні, ні,—сказав містер Пеготті.—Не слід тобі—ти вже майже одружений чоловік—не спати ніч і псувати собі цілий робочий день. Не слід вам обом чатувати тут. Це не годиться. Піди додому й поспи. Я знаю, ти не боїтимешся, тут подбають за Емлі!

Гем скорився і надів капелюх. Навіть, коли він поцілував її, вона начебто ще щільніше притулилась до свого дядька, немов би уникаючи свого нареченого. Я причинив двері за ним; і, повернувшись, побачив, що містер Пеготті все ще розмовляє з Емлі.

— Ну, а тепер я піду нагору сказати твоїй тітці, що приїхав мастер Деві; це її трохи підбадьорить,—сказав він.—Посидь покищо біля каміна, голубонько, і погрій рученята—вони ж, як смерть, холодні! Не треба так боятись і так брати все до серця. Що? Хочеш піти разом зі мною?.. Гарзд! Ходімо разом зі мною, ходімо! Коли б я не мав покрівлі над головою і мусив би жити під греблею, мастер Деві,—сказав містер Пеготті з неменшою гордістю, ніж раніше,—то я певний, що вона й тоді б пішла зі мною! Але буде в тебе скоро інший опікун, скоро вже... інший, скоро, Емлі.

Згодом, коли я проходив повз мою кімнату, здалось мені, що там у темряві лежить на підлозі Емлі. Але й досі не знаю, чи це справді була вона, чи тільки примхливі тіні.

Я мав досить часу, сидячи перед каміном, поміркувати про жах маленької Емлі перед смертю. Це та ще слова містера Омера переконали мене, що я знаю причини її турботи. Я сидів, мовчки лічачи удари годинника і прислухаючись до урочистої тиші. Пеготті схопила мене в обійми, знову і знову благословляла і дякувала мені за те, що я її так втішаю (такі були її слова) в її горі.

Потім вона попросила мене піти на другий поверх. Схлипуючи, пригадувала вона, що містер Баркіс завжди любив мене, що він часто говорив про мене, поки параліч не розбив його, і що напевне він зрадив би мені, якби прийшов до пам'яті.

Але це припущення здалось мені дуже малоймовірним, коли я побачив хворого. Він лежав, поклавши голову і плечі на ту саму скриню, що коштувала йому стільки болю і турбот. Мені розповіли, що від того часу, як він не зміг уже більше намацувати скриню паличкою, він зажадав, щоб скриню поставили на стільці поруч з ліжком, і відтоді день і ніч обіймав її. І тепер рука його лежала на ній. Цілий світ зник для нього, крім цієї скрині, і останні слова, які перед моїм приїздом чули від нього, були:

— Старе лахміття!

— Баркіс, любий мій,—майже весело сказала Пеготті, схиляючись над ним.—Ось мій любий хлопчик, мій любий хлопчик, мастер Деві, який посватав нас, Баркіс. Пам'ятаєш, ти через нього листувавсь? Чи ти не хочеш побалакати з мастером Деві?

Але він був німий і нечутливий, як та скриня.

— Він відійде разом з відпливом,—сказав мені містер Пеготті, затуливши рот рукою.

Сльози стояли в моїх очах, сльози стояли в очах містера Пеготті; але я пошепки перепитав:

— Разом з відпливом?

— Тут на березі люди вмирають,—пояснив містер Пеготті,—з відпливом і народжуються з припливом. Він відійде з відпливом. О пів на четверту відплив почнеться, а через пів години закінчиться. Якщо він доживе до початку припливу, то вже житиме, поки море не піде назад.

Ми залишались коло ліжка хворого довгий час—години. Не можу сказати, як впливала на нього моя присутність, але коли він під кінець почав слабко марити, то бурмотів, що везе мене до школи.

— Він приходить до пам'яті,—сказала Пеготті.

Містер Пеготті торкнувся мене і прошепотів урочисто й шанобливо:

— Ось він—відплив!..

— Баркіс, любий мій!—сказала Пеготті.

— К. П. Баркіс,—слабо крикнув він.—Нема в світі кращої жінки!

— Глянь! Тут мастер Деві!—сказала Пеготті, коли він розкрив очі.

Я збирався вже спитати його, чи пізнає він мене, коли він спробував простягти руку і сказав мені виразно і з ласкавою усмішкою:

— Баркіс має бажання!

Вода стояла низько, і він відійшов разом з відпливом.

РОЗДІЛ XIV

ЩЕ ТЯЖЧА ВТРАТА

Мені не важко було погодитись на умовляння Пеготті і залишитись у Ярмуті, поки прах бідолашного візника закінчить свою останню подорож до Блендерстона. Нянька моя давно вже придбала на збережені гроші місце на нашому старому кладовищі біля могили „її милої дівчинки“, як вона завжди називала мою матусю; там мало тепер покоїться і тіло містера Баркіса.

Допомагаючи Пеготті (хоч я мало чим міг їй допомогти), я мав почуття глибокої вдячності до своєї няньки. Але боюсь, що мені було дуже приємно проробляти всякі юридичні процедури, оголошувати заповіт містера Баркіса і пояснювати його зміст.

Саме мені спало на думку, що заповіт слід шукати в скрині. Після недовгих розшуків, ми знайшли цей папір таки в скрині, на дні старої кінської торби; там ми побачили (крім сіна) старий золотий годинник з ланцюжком і брелоками, що його містер Баркіс носив у день весілля і що його не бачили на ньому ні перед тим, ні потім; срібну лопаточку для набивання тютюну, зроблену у формі ноги; штучний лимон, повний крихітних чашечок і блюдечок, очевидно

містер Баркіс придбав колись цю іграшку мені для подарунку, але в нього не вистачило духу розлучитися з такою коштовною річчю; вісімдесят сім з половиною гіней у монетах; двісті десять фунтів стерлінгів у новісіньких банкнотах Англійського банку; стару підкову, фальшивий шилінг, шматок камфори і устричну ракушку. Цей останній предмет був дбайливо відполірований; з цього я зробив висновок, що містер Баркіс мав певні невиразні уявлення про перлини.

Протягом багатьох років містер Баркіс під час усіх своїх мандрівок возив з собою цю скриню. Щоб це не дуже давалося взнаки, він вигадав казку, ніби скриня належить якомусь „містеру Блекбою“ і залишена була в Баркіса до запитання. Це ім'я він старанно написав на покришці скрині, хоч тепер літери стерлись і їх ледве можна було прочитати.

Я переконався, що він не дарма збирав ці багатства. Його майно складало грошову суму в три тисячі фунтів стерлінгів. Процент з однієї тисячі він відказав на користь містера Пеготті до кінця його життя; після смерті старого моряка ця тисяча фунтів стерлінгів мала бути нарівно розділена між Пеготті, маленькою Емлі і мною, або тим з нас, хто залишиться в живих. Всю решту свого капіталу він заповідав своїй дружині; її ж він залишив і своєю душеприкажчицею.

Я почував себе справжнім проктором, вголос читаючи цей документ з усіма потрібними церемоніями, надаючи йому законної сили і роз'яснюючи його всім, кого він торкався. Я почав думати, що кар'єра юриста цікавіша, ніж я думав раніше. З найглибшою увагою вивчив я заповіт, визнав, що він цілком відповідає потрібній формі, зробив кілька зауважень олівцем на берегах і сам дивувався, як багато я знаю.

Цілий тиждень перед похороном витратив я на це дослідження, на звіт Пеготті про її спадкове майно, на влаштування всіх справ, на поради. За цей час я не бачив маленької Емлі, але мені розповіли, що через два тижні вона має вийти заміж.

Я не брав урочистої участі в похороні. Тобто я не закутався в чорний плащ з довгим крепом, як опудало для птахів; але ще вдосвіта вирушив я до Блендерстона і був на кладовищі раніше, ніж прибула труна в супроводі тільки Пеготті та її брата. Божевільний джентльмен визирав з маленького вікна колишньої моєї кімнати; дитина містера Чілліпа, сидячи на руках у няньки, похитувала своєю важкою головою і витріщала банькати очі на священника; десь позаду важко дихав містер Омер; більше нікого там не було; все було дуже спокійно. Коли все скінчилось, ми якусь годину поблукали по кладовищу і зірвали собі на пам'ять трохи свіжого листа з дерева, що вирросло над могилою моєї матері.

Тут мене охоплює жах. Якесь хмара нависає над далеким містом, до якого скерував я свої самотні кроки. Я боюсь наблизитись до нього. Я не наважуюсь подумати, що сталося тієї пам'ятної ночі; що трапиться знову, якщо я повернуся туди.

Перо тремтить у моїй руці. Я не знаю, чи писати мені далі. Але—хай буде так. Напишу. Нічим уже не допомогти, мовчання було б марним.

Моя стара нянька мала поїхати до Лондона разом зі мною наступної ночі, в справах заповіту. Маленька Емлі провела цей день у містера Омера. Всі ми мали зустрітись того вечора в старій барці містера Пеготті. Гем мав прийти з Емлі у звичайний час. Я збирався спочатку трохи погуляти. Брат і сестра Пеготті мали чекати нас увечері, сидячи біля каміна.

Я розлучився з ними біля воріт кладовища, де колись у моїй дитячій уяві зустрічалися герої фантастичних оповідань. Пішов я не прямим шляхом, а трохи поблукав по дорозі до Лоустофта. Потім я повернув назад до Ярмута. Пообідав у пивній недалеко від порому, про який я вже писав; так минув день, і тільки ввечері дістався я до Ярмута. Тим часом, почався великий дощ, ніч була буряна. Але зза хмар визирав місяць, було досить світло.

Незабаром побачив я барку містера Пеготті і світло у вікні. Пробравшись через сипкий пісок, дійшов я до дверей і відчинив їх.

Усередині було дуже затишно. Містер Пеготті покурював свою вечірню люльку; видно було, що вечеря вже наготовлена. Вогонь у каміні весело палахкотів, ящикок для маленької Емлі стояв на старому місці. І на своєму старому місці сиділа Пеготті; якби не її траурне вбрання, то здавалося б, що вона ніколи й не залишала цього місця. Вона вже встигла повернутись до товариства своєї робочої шкатулки з зображенням собора св. Павла на покритті, рулетки в будиночку і воскового недогарка; всі ці речі стояли перед нею, як колись. Місіс Геммідж тихо буркотіла у своєму кутку; отже, все було як завжди.

— Ви перший з гостей, мастер Деві!—проказав містер Пеготті, люб'язно посміхаючись.—Не соромтеся скинути куртку, сер, якщо вона промокла!

— Дякую, містер Пеготті,—сказав я, вішаючи пальто на цвях.—Вона зовсім суха.

— Так воно й є!—сказав містер Пеготті, обмацуючи мої плечі.—Сухі, як трісочка! Сідайте, сер. Нема чого й вітати вас тут, бо ви знаєте, що вам усією душею раді.

— Спасибі, містер Пеготті, я цього певний. Ну, Пеготті,—сказав я, цілуючи її.—Як же ви себе почуваете, старенька?

— Ха-ха!—зареготав містер Пеготті, сідаючи між нами й потираючи руки: він радий був, що позбувся турбот,—жодна жінка в цілому світі, сер—я вже їй це казав—не може мати спокійнішого сумління, ніж вона. Вона виконала свої обов'язки перед покійним і покійний знав це; і покійний вчинив усе як слід, бо й вона чинила як слід, і... і... і все гаразд!

Місіс Геммідж застогнала.

— Бадьоріше, старенька!—сказав містер Пеготті. Але він потайки хитнув нам головою, розуміючи, що недавні події можуть викликати

згадку про старого.—Не журіться! Бадьоріше, веселіше, і побачите, що все буде як слід!

— Тільки не для мене, Даніел,—відказала місіс Геммідж.—Зі мною нічого не буває як слід, я самотня, нещасна жінка.

— Ні, ні!—втішав її містер Пеготті.

— Так, так, Даніел!—заперечувала місіс Геммідж.—Не годиться мені жити з людьми, яким залишили гроші в заповіті. Речі занадто заважають мені. Я всім набридла.

— А хіба ж я можу витратити гроші без вас?—цілком серйозно заявив містер Пеготті.—Що це ви кажете? Хіба ж ви мені тепер менш потрібні, ніж раніше?

— Я й раніше знала, що я ніколи не була потрібна!—жалісно скрикнула місіс Геммідж,—а тепер мені просто в очі кажуть це. Та хіба ж я могла сподіватись бути потрібною, коли я така самотня і нещасна, і так заважаю всім?

Містер Пеготті був дуже вражений, що його слова були так витлумачені; але він не встиг відповісти, бо Пеготті смикнула його за рукав і хитнула головою. Кілька секунд він остовпіло дивився на місіс Геммідж, потім глянув на стінний годинник, підвівся, засвітив свічку і поставив її на лутку.

— Ось!—радісно мовив містер Пеготті.—Ось воно як, місіс Геммідж!—Місіс Геммідж слабо зойкнула.—Свічечка горить, згідно з звичаєм! Ви дивуетесь, для чого це, сер? Аджеж це для нашої маленької Емлі! Бачите, після смерку стежка до нашого дому неясна і невесела, і коли я сиджу тут, як вона вертається додому, то ставлю свічку на лутку. Це, бачите,—містер Пеготті лукаво схилився надо мною,—вбиває зарозом двох зайців. Вона каже, Емлі наша: „Ось мій дім!“—каже вона. А разом Емлі собі каже: „Мій дядько вдома!“ Бо коли я не вдома, то ніколи не засвічую свічку.

— Ти справжня дитина!—з любов'ю сказала Пеготті.

— Гаразд,—відказав містер Пеготті, широко розставивши ноги і задоволено потираючи руки,—не знав я, що скидаюсь на дитину.

— Таки не зовсім,—азначила Пеготті.

— Ні!—зареготав містер Пеготті,—зовні я на дитинку не скидаюсь, але розум у мене дитячий, знаєте. Та хай йому абищо! От що я вам скажу. Коли я ходжу по хаті і думаю про нашу Емлі, то я... я... просто шалію, ось воно як! Більше я нічого сказати не можу, здається мені, ніби кожна дрібниця в цій хаті—це сама Емлі. Я підіймаю й переставляю речі і торкаюсь до них так ніжно, ніби вони—наша Емлі. А ще її маленькі капелюшки та всяке таке! За всі багатства світу не дозволив би я, щоб їх понівечили! Ось перед вами немовля, у вигляді великого морського їжака!—тут містер Пеготті знову гучно зареготав.

Ми з Пеготті теж засміялись, хоч і не так голосно.

— На мою думку, бачте,—вів далі містер Пеготті, все ще потираючи руки і сяючи всім обличчям,—це пішло від того, що я багато грав з нею і удавав із себе і турка, і француза, і акулу, і всяких чужинців—

їй-богу; і левів, і китів, і казнащо!—коли вона була не вища за моє коліно. Я до цього призвичаївся, знаєте. Ось взяти хоч би цю свічку! Добре, я знаю, що коли Емлі вийде заміж, то й тоді я ставитиму цю свічку на лутку, як і тепер. Я дуже добре знаю, що коли сидітиму тут увечері (а де ж іще мені жити, хоч яку б спадщину я дістав?), а її тут не буде, то все одно я ставитиму свічку біля вікна, сяду перед каміном і чекатиму її, як і зараз роблю. Ось перед вами немовля,—знову зареготав містер Пеготті,—у вигляді морського їжака! Та й зараз, як гляну я на цей вогник, то й кажу собі: „Вона дивиться на нього. Емлі йде сюди!“ Ось перед вами немовля у вигляді морського їжака! Та стривайте,—раптом увірвав свою промову містер Пеготті,—ось вона й сама прийшла.

Та то був тільки Гем. Мабуть, погода стала ще гіршою, бо він закрив собі все обличчя великим брилем.

— Де Емлі?—спитав містер Пеготті.

Гем зробив невиразний знак головою, ніби вказуючи, що вона лишилась за дверима. Містер Пеготті зняв свічку з лутки, поставив на стіл і заходився шурувати вугілля в каміні. Не ворухнувшись, Гем сказав:

— Мастер Деві! Чи не вийдете ви зі мною на хвилинку? Ми з Емлі хочемо вам щось показати.

Ми вийшли. Проходячи повз нього, я здивувався і злякався, побачивши, що він смертельно блідий. Він похапцем вивів мене на вільне повітря і зачинив двері за нами. Ми залишились удвох.

— Гем! У чому річ?

— Мастер Деві...

І він зарідав.

Горе його вразило мене. Нічого не розуміючи, дивився я на нього.

— Гем! Бідолашний хлопче! Ради бога, скажіть мені, в чому річ?

— Мастер Деві! Моя любов... гордість і надія моєї душі... та, за яку я ладен був померти і за яку готовий померти зараз... її вже нема.

— Нема?!

— Емлі втекла! О, мастер Деві! Ви розумієте, як саме вона втекла, коли я благаю бога милосердного вбити її, її, що дорожча мені над усе! Вбити раніше, ніж вона зазнає ганьби.

І дотепер у пам'яті моїй незмінно сполучені з тією самотньою пусткою його схвильоване обличчя, тремтіння його кремезних рук, вся його зігнута горем постать. Я бачу ніч і його самого.

— Ви людина вчена,—поспішно сказав він,—і знаєте, що слід робити. Що мені треба сказати там, удома? Як можу я це сказати йому, мастер Деві?

Я побачив, що хтось натискає на двері зсередини, і інстинктивно спробував затримати засув, щоб виграти хоч би секунду. Та було вже пізно. Містер Пеготті просунув голову у двері; і якби мені судилося жити ще п'ятсот років, то й тоді не міг би я забути, як раптом змінилося його обличчя.

Пригадую жіночий плач і вереск; усі ми раптом опинились у кімнаті; я тримав у руці папір, що його дав мені Гем, містер Пеготті пильно дивився на мене, груди його були розхристані, волосся скуйовджене, обличчя й губи зовсім білі, і по грудях його струмила кров (очевидно, вона ринула йому з рота).

— Читайте, сер!—сказав він глухим, тремтячим голосом.—Поволі, будь ласка. Не знаю, чи зможу я зрозуміти.

Серед мертвої тиші прочитав я цей залитий сльозами лист:

„Коли ти, що любив мене більше, ніж я заслуговувала навіть тоді, коли була ще невинна душею, прочитаєш це, я буду вже далеко“.

— Я буду вже далеко,—повільно повторив він.—Зупиніться. Емлі уже далеко. Читайте далі!

„Коли я покину мій любий дім... мій любий дім... о, мій любий дім!.. вранці...“

Лист був датований учорашнім днем.

„...то я ніколи більше не повернусь, якщо тільки не судилось мені повернутися знатною леді. Цей лист ти знайдеш уночі замість мене. О, якби ти знав, як розривається моє серце! Якби ти тільки знав, ти, якого я так скривдила, який ніколи не зможе пробачити мені, якби ти тільки знав, як я страждаю! Я занадто грішна, щоб писати про себе. О, втішайся думкою, що я така погана! Благаю тебе, скажи дядькові, що я ніколи не любила його більше, ніж зараз. О, і не згадуйте, як усі ви любили мене!.. Забудь, що ми мали одружитись... спробуй уявити, що я померла маленькою і похована десь далеко. Заради неба, яке відмовиться від мене, жалій і оберігай мого дядька! Скажи йому, що я ніколи не любила його більше, ніж тепер. Утішай його. Полюби якусь добру дівчину, що буде вірною тобі, що буде вартою тебе, і хай тільки я буду єдиною твоєю ганьбою. Боже благослови вас усіх! Часто навколюшках буду я молитись за вас усіх. Коли не судилось мені повернутися назад знатною леді, то не за себе я молитимусь, а за вас усіх. Востанне шлю свою любов дядькові. Мої останні сльози, мої останні слова подяки—дядькові!“

То було все.

Давно вже я припинив читання, а старий рибалка все ще стояв, дивлячись на мене. Нарешті я наважився взяти його за руки і спробував привести його до пам'яті. Не ворухнувшись, він сказав:

— Дякую, сер, дякую!

Гем заговорив з ним. Містер Пеготті зрозумів його почуття і потиснув йому руку; але більше він і не ворухнувся, і ніхто не наважувався турбувати його.

Помалу відвів він очі від мого обличчя, немов би прокидаючись від сну, і оглянув кімнату. Потім він тихо вимовив:

— Хто цей чоловік? Я хочу знати його ім'я!

Гем зиркнув на мене, і раптом, наче електрична іскра пронизала мене.

— Тут замішаний якийсь чоловік,—сказав містер Пеготті.—Хто він?

— Мастер Деві!—благально звернувся до мене Гем.—Вийдіть на хвилинку. Я скажу йому те, що повинен сказати. Вам не слід цього чути, сер.

Знову я відчув немовби удар електричної іскри. Я впав на стілець і спробував відповісти щось; але я не міг ворухнути язиком і все коливалось перед моїми очима.

— Я хочу знати його ім'я!—повторив він.

— Останнім часом,—пролепетав Гем,—тут часто з'являвся певний слуга. З'являвся і певний джентльмен. Той слуга служив у того джентльмена.

Містер Пеготті, не сходячи з місця, дивився на Гема.

— Слугу,—вів далі Гем,—бачили з... нашою бідолашною дівчинкою учора ввечері. Він тут переховувався більше тижня. Гадали, що він поїхав, але він переховувався. Не лишайтесь тут, мастер Деві, не лишайтесь!

Я відчув, що Пеготті обіймає мене, але я не міг би ворухнутись, коли б навіть стеля падала на мене.

— Ще вдосвіта бачили за містом, на Норвічському шляху, якийсь чужий екіпаж і коней,—говорив Гем.—Слуга підходив до того екіпажу, йшов геть і знову повертався. Коли він повернувся востаннє, біля нього була Емлі. Другий сидів у екіпажі. Він і є той чоловік.

— Заради бога милосердного,—сказав містер Пеготті, відступаючи назад і підіймаючи руки, немовби відштовхуючи від себе щось жахливе.—Не кажи мені, що його ім'я—Стірфорс!

— Мастер Деві,—скрикнув Гем,—це не ваша провина!.. Я не збираюся покладати її на вас... але його ім'я—Стірфорс, і він—проклятий мерзотник!

Містер Пеготті не заплакав, не закричав і не ворухнувся; раптом він начебто знову прокинувся і почав знімати з крока свій грубий плащ.

— Допоможіть мені хтонебудь! Я ніяк не можу зняти його,—нетерпляче сказав він.—Та допоможіть же мені! Гаразд! А тепер дайте мені капелюх!

Гем спитав його, куди він іде.

— Я йду шукати мою племінницю. Я йду шукати мою Емлі. І насамперед іду потопити ту шхуну там, де мені слід було б потопити його, якби я знав, який диявол сидить у ньому. Він же сидів передо мною,—люто говорив він, простягаючи вперед стиснуту у кулак праву руку,—він же сидів передо мною, лицем до лица; можете мені голову розтрошити, але я втопив би його і визнав би це законним!.. Я йду шукати мое дитя!

— Де?—гукнув Гем, стаючи перед дверима.

— Скрізь! Я йду шукати мое дитя по цілому світу. Я йду, щоб знайти мою бідолашну дівчинку серед ганьби і повернути її назад! Не затримуйте мене! Кажу вам, я йду шукати мою Емлі!

— Ні, ні!—скрикнула міс Геммідж, кидаючись йому на шию.— Ні, ні, Дантел, не зараз! Піді шукати її трохи згодом, мій самотній,

нешасний Даніел! І я тобі нічого не скажу. Але не зараз! Сідай пробач, що я рюмсала перед тобою, Даніел... Що таке мої нещастя перед твоїми?.. Поговоримо про ті часи, коли вона залишилась сиріткою, і Гем теж, а я лишилась бідною вдовою, а ти взяв мене під свою опіку. Це добре вплине на твоє бідолашне серце. Даніел,— вона схилила голову йому на плече,—і ти краще стерпиш своє горе, бо ж ти знаєш божі слова, Даніел: „Те, що зробиш для найостанніших, те зробиш ти для мене“. І не може бути довгим нещастя під цим дахом, що був нашою покрівлею так багато, багато років.

Він став зовсім покірним; я почув, що він плаче; спочатку я готовий був стати перед ним навколяшки і просити пробачення за лихо, причиною якого був я; але тоді цей намір змінився на кращі почуття. Я теж заплакав від щирого серця.

РОЗДІЛ XV

ПОЧАТОК ДОВГОЇ ПОДОРОЖІ

Мої переживання властиві, мабуть, багатьом іншим людям. Тому я не боюсь розповісти, що я все ще любив Стірфорса і тоді, коли розірвались усі зв'язки між нами. Всі низькі сторони його характеру розкрились передо мною, але я згадував тільки його блискучі риси, пам'ятав тільки добрі і міркував, якою благородною людиною міг би він стати. Я любив його тоді більше, ніж будьколи. Хоч я болюче відчував свою несвідому участь у його нападі на чесний дім, але я певний, що коли б мені судилося зустрітись з ним, то я не мовив би ні слова докору. Я все ще ніжно любив його, хоч більше він не захоплював мою увагу; я зберігав добру пам'ять про нього. Але думка знову колись здружитися з ним у мене не з'являлась. Я почував так само, як і він, що між нами—всьому кінець. Як згадував він про мене, цього я не знаю, мабуть, він незабаром просто забув мене, але я завжди згадував про нього, як про улюбленого друга, який помер.

Так, Стірфорс, ти надовго зникаєш зі сторінок цієї скромної повісті! Можливо, що смуток мій буде мимовільним свідком проти тебе перед тронем великого судді; але знаю, що ніколи не ображу я тебе ні гнівною думкою, ні докором!

...Новина про нечувану подію швидко поширилась по місту; вже наступного ранку, проходячи по вулиці, я чув, як всі люди гомонять тільки про це. Багато хто обвинувачував у всьому її, дехто обвинувачував його, але всі співчували її другому батькові та її нареченому. Люди різного стану поважали їх і їхнє горе. Моряки співчутливо розмовляли, коли двоє рибалок рано-вранці повільно йшли до берега.

На березі, біля самого моря і зустрів я їх. Пеготті розповіла вже мені, що вони до світанку мовчки сиділи в кімнаті. Але й без її

слів не важко було догадатися, що вони не спали цілу ніч. Вигляд у них був змучений; і мені здалося, що голова містера Пеготті за одну ніч посивіла більше, ніж за всі роки, які я знав його. Але обидва вони були такі ж похмурі і могутні, як саме море. А море тоді спокійно лежало під темним небом, тихо дихаючи, немов уві сні; на горизонті жевріла срібна смужка сонячного світла.

Деякий час ми походжали мовчки по берегу. Потім містер Пеготті звернувся до мене:

— Ми багато балакали, сер, що нам слід і чого не слід робити. Але тепер ми бачимо, який нам треба тримати курс.

Я глянув на Гема, що тоді пильно дивився на сріблясту смужку. Обличчя його не було гнівним. Проте, якась сувора рішучість проймала його. У мене майнула жахлива думка, що коли доведеться йому зустрітися з Стірфорсом, він напевне вб'є його.

— Я вже виконав свої обов'язки тут, сер,—вів далі містер Пеготті.—Я йду шукати свою...—тут він запнувся, але потім вимовив твердим голосом:—я йду шукати її. Це тепер мій обов'язок.

Я спитав його, де збирається він шукати її. Він похитав головою і в свою чергу спитав мене, чи поїду я завтра до Лондона. Я відповів, що сьогодні не поїхав тільки тому, що сподівався бути чимнебудь корисним йому, але я готовий поїхати разом з ним.

— Якщо ви не заперечуєте,—відповів він,—то я поїду з вами завтра.

Знову деякий час ходили ми мовчки.

— Гем,—сказав він потім,—займатиметься своєю теперішньою роботою і житиме з моєю сестрою. Наш старий човен...

— Хіба ж ви покинете ваш старий човен, містер Пеготті?—м'яко спитав я його.

— Мої стоянки будуть тепер в інших місцях,—відповів він,—мені тепер судилось блукати по землях і морях. Але ні, сер, ні; наш човен не буде покинутий напризволяще! Зовсім ні.

І знову ми деякий час ходили мовчки.

— Я хочу, сер, щоб удень і вночі, взимку і влітку човен наш завжди був таким, як тоді, коли вона вперше побачила його. Якщо вона колинебудь заблукає сюди, то я не хочу, щоб рідна домівка відштовхнула її від себе. Розумієте, хай серед бурі і дощу дім наш вабить її підійти ближче, хай захочеться їй заглянути в нього, і побачить вона свій старий ящикок перед каїном. І може статись, мастер Деві, що коли побачить вона там саму тільки місіс Геммідж, то наважиться вступити в середину, може схоче вона лягти в своє ліжко, покласти бідну голівоньку свою на подушку, де бачила вона чисті сні.

Я не спромігся нічого відповісти йому.

— Щоночі,—вів далі містер Пеготті,—як тільки стемніє, свічку ставитимуть на старе місце, немов би кажучи: „Вернись, дитя моє, вернись!“ Коли почувеш стукіт, Гем—ти знаєш цей тихий стукіт, коли смеркне,—у двері, то не підходь до дверей. Хай краще тітка зустріне мою знеславлену дитину.

Він на кілька кроків випередив нас. Skorиставшись цим, я знову глянув на Гема і помітив, що вираз його обличчя такий самий і погляд його так само прикутий до горизонту. Двічі спробував я звернутись до нього, немов би будячи його; нарешті він почув мене. Я спитав, про що це він так замислився. Він відповів:

— Про те, що лежить передо мною, мастер Деві; про далечінь.

— Про майбутнє життя, хочете ви сказати?

Він мовчки показав на море.

— Так, мастер Деві. Не знаю, що це означає, але здалося мені, що там—кінець усьому.

Він глянув на мене, немов прокидаючись, але з тим самим рішучим обличчям.

— Який кінець?—спитав я, знову охоплений жахом.

— Не знаю,—замислено сказав він.—Мені ввижається, що в морі почалось усе це—і там воно й закінчиться. Але це минулося! Мастер Деві,—додав він, мабуть помітивши мій стурбований погляд,—вам нема чого боятись мене. Просто, я трохи сам не свій, але це нічого.

Містер Пеготті зупинився, чекаючи нас. Ми вже не повертались до цієї розмови, але згадка про неї часто хвилювала мене, аж поки невблаганний кінець настав у призначений час.

Засмучені, ввійшли ми до старого дому. Місіс Геммідж уже не буркотіла в своєму кутку, а метушливо готувала сніданок. Вона зняла капелюх з містера Пеготті, підсунула йому стілець і заговорила так ніжно, що я ледве впізнав її.

— Дені, голубе,—казала вона,—тобі треба поїсти й попити, підкріпитись, бо інакше ти нічого не зробиш. Ну, спробуй! І якщо я тобі заважаю своїм торохтінням, то скажи мені це, Дені, і я перестану.

Поставивши сніданок на стіл для нас усіх, вона сіла біля вікна і заходилась лагодити сорочки та інший одяг містера Пеготті. Полагодивши, вона акуратно склала їх у стару моряцьку клейончасту торбинку. Роблячи все це, вона заспокійливо говорила:

— В усяку пору року, Дені, я завжди сидітиму тут, і все буде так, як ти схотів. З мене поганий писар, але я писатиму тобі іноді і надсилатиму свої листи через мастера Деві. Може й ти колись напишеш мені, Дені, про те, як почуватимеш себе в своїх самотніх мандрах.

— Боюся, що тобі тут буде нудно,—азначив містер Пеготті.

— Ні, ні, Дені,—відказала вона,—я не нудьгуватиму. Ти про мене не турбуйся! У мене досить буде діла, треба буде прибрати в кімнаті, може ти сюди завітаєш, може хтось іще повернеться сюди, Дені. У гарну погоду я сидітиму перед дверима, як колись. Якщо хтонебудь прийде сюди, то здалека ще побачить, що стара вдова лишилась такою вірною, як і була.

Які разючі зміни відбулись у місіс Геммідж за такий короткий час! Вона стала зовсім іншою жінкою. Я пройнявся справжньою любов'ю до неї: так уміло уникала вона неприємних тем у розмові,

так забувала про себе, так утішала засмученого рибалку. А скільки діла вона зробила за той день! З берега до комори довелося перетягти багато речей—весла, неводи, паруси, снасті, щогли, мішки з баластом тощо; і хоч багато охочих моряків згоджувалося працювати заради містера Пеготті, але вона сама цілий день тягала неймовірно важкі речі. Здавалось, вона зовсім забула про всі свої лиха. Привітно посміхалась вона до всіх. Сварливості її наче і не було. Поки не смеркло, в неї навіть голос не затремтів, жодна сльоза не забреніла в її очах; тільки ввечері, коли зовсім виснажений містер Пеготті заснув, вона стримано заплакала, відвела мене до дверей і сказала:

— Хай вас бог благословить, мастер Деві! Будьте другом йому, бідолашному.

Після цього вона негайно побігла вимити обличчя, щоб він побачив її свіжою й бадьорою, коли прокинеться. Одним словом, пішовши звідти, я залишив містера Пеготті під її твердою опікою. Ніяк не міг я досить надивуватися раптовій мужності місіс Геммідж, і мимоволі замислився над уроком, який дала мені місіс Геммідж, відкривши нові сторони людського серця.

О дев'ятій чи о десятій годині, засмучено блукаючи по місту, зупинився я перед дверима містера Омера. Дочка його розповіла мені, що містер Омер, дуже схвильований, хворів цілий день і навіть спати ліг без своєї люльки.

— Примхлива, безсердечна дівчина!—сказала місіс Джорем,—ніколи не було в ній нічого доброго!

— Не кажіть цього,—заперечив я.—Ви цього не думаєте.

— А ось і думаю!—гнівно скрикнула місіс Джорем.

— Ні, ні!—наполягав я.

Місіс Джорем силкувалася здаватися непохитною і розлюченою, але її м'який характер узяв своє і вона заплакала. Щоправда, я був ще дуже юний, але мене дуже зворушили її сльози, і вони так личили цій чесній жінці і матері.

— Що ж їй тепер робити?—схлипувала Мінні.—Куди вона подасться, що з нею станеться? О, яку жорстокість вчинила вона сама собі і йому!

Я пригадав той час, коли Мінні була молодою і гарною дівчиною.

— Моя маленька Мінні,—вела далі місіс Джорем,—тільки зараз заснула. Навіть уві сні плаче вона, кличучи Емлі. Цілий день маленька Мінні плакала, і все запитувала мене, чи Емлі грішна. Ну, що я їй могла сказати, коли ж Емлі в останнє своє відвідування пов'язала їй на шию бант і чекала поки вона міцно засне! Цей бант і тепер наший в моєї маленької Мінні. Слід було б мені його зняти, але що я можу зробити? Емлі дуже погана, але вони любили одна одну. А дитинка ж нічого не тямить!

Місіс Джорем так розчулилась, що на плач вийшов її чоловік. Залишивши їх удвох, я пішов до Пеготті і почував себе ще смутнішим, ніж раніше.

Ця добра істота—я маю на думці Пеготті,—була зовсім невтомна. Забувши всі безсонні ночі, пішла вона пильнувати цілу ніч біля свого брата. В домі, крім мене, лишалась тільки якась стара жінка, що її кілька тижнів тому Пеготті найняла собі на підмогу. Мені вона непотрібна була, я відслав її спати, і сів у кухні перед пічкою помірковувати про події цього дня.

Думки мої обірвав стукіт у двері. На дверях висів спеціальний молоточок, але стукали не ним. Хтось стукав рукою біля самої підлоги. Я вирішив, що то дитина.

Я відчинив двері. Глянувши вниз, не побачив я, на своє здивування, нічого, крім величезного зонтика, який нібито ворухився сам собою. Але згодом під ним побачив я міс Маучер.

Якби обличчя її було так само „легковажним“, як під час нашої першої зустрічі, то навряд чи я здатний був би гостинно прийняти її. Вона опустила зонтик і побачив я таке серйозне обличчя, що трохи змінив свою думку про неї. Безуспішно спробувавши закрити велетенський зонтик, вона в розпачі заломила руки. Перше, ніж заговорити з нею, я мимоволі глянув на вулицю, немов чекаючи ще когось.

— Міс Маучер!—сказав я,—як ви сюди потрапили? У чому річ?

Жестом своєї короткої правої руки вона попросила мене закрити зонтик і похапцем вбігла до кухні. Закривши двері, я ввійшов і побачив, що вона сидить на приступці біля каміна, хитається вперед і назад, начебто її корчить біль.

Зовсім стривожений, я знову вигукнув:

— Благаю вас, міс Маучер, скажіть мені, в чому річ? Чи ви хворі?

— Мій любий юначе!—відповіла міс Маучер, притискаючи рученята до серця.—Тут моя хвороба, велика хвороба! Подумати тільки, чим вона скінчилась. А я ж могла б довідатись про це, і може запобігти цьому, як би не була така дурна!

Маленьке тіло її хиталося взад і вперед; взад і вперед хитався її надмірно великий капелюшок; і велетенська тінь капелюшка хиталась на стіні.

— Мені дивно,—почав я,—бачити вас у такому горі і смутку...

Але вона перепинила:

— Отож воно завжди так! Вони завжди дивуються, ці нерозважні молоді люди, гарні й високі, коли помічають якесь природне почуття у такої куцої істоти, як я! Я для них іграшка, вони розважаються мною, жбурляють мене геть, коли я їм набридну, і дивуються, що я почуваю більше, ніж іграшкова коняка, чи дерев'яний солдат. Так, так! Так повелось! Давно повелось!

— Може це вірно щодо інших,—відказав я,—але запевняю вас, це не вірно щодо мене. Може мені зовсім не слід було дивуватись, побачивши вас у такому стані: я замало знаю вас. Я сказав, не подумавши.

— Що можу я зробити?—спитала маленька жінка, підводячись і простягаючи руки вперед.—Дивіться! Таким, як я, був мій батько;

така моя сестра; такий мій брат. Я працювала багато років на своїх сестру і брата—важко працювала, містер Копперфільд, цілий день. Я мушу жити. Я нікому не роблю шкоди. Якщо є люди, такі безсердечні, або такі жорстокі, що жартують з мене, то що мені залишається робити, як не жартувати з самої себе, з них і з усього? Коли я це іноді роблю, то чия тут провина? Моя?

Ні. Я визнав, що це не її провина.

— Якби я виявилась тільки чутливою карлицею перед вашим фальшивим другом,—вела далі маленька жінка, докірливо похитуючи головою,—то як ви думаєте, дуже він мені допомагав би? Якби маленька Маучер (яка не винна, що не виросла великою, молодий джентльмен) звернулася до нього, або до подібних йому людей, скаржачись на свої нещастя, то чи думаєте ви, що вони прислухалися б до її голоска? Маленькій Маучер треба було б жити, якби вона була й найнуднішою і найдурнішою з пігмеїв, але тоді б вона не могла заробити собі на прожиття. Ні! За свій шматок хліба з маслом треба їй свистіти в блазенську дудку, аж поки не помре, задихнувшись!

Міс Маучер знову сіла на приступку, витягла хустинку і витерла очі.

— Якщо у вас добре серце,—сказала вона,—то ви повинні тільки хвалити мене за те, що, не зважаючи на свій стан, можу бути веселою і бадьоро терпіти це. Я, в усякому разі, вдячна собі, що спроможна вторувати собі стежечку в житті, не будучи тягарем ні для кого. І хоч як глузують з мене дурні і горді, але я відповідаю їм жартом. Добре, що я заробляю собі на прожиття, це нікому не шкодить. Але якщо я іграшка для вас, велетнів, то, принаймні, поводьтесь зі мною обережно!

Не відриваючи погляду від мене, міс Маучер заховала хустинку в кишеню і вела далі:

— Я оце тільки побачила вас на вулиці. Ви розумієте, що мої короткі ноги не дають мені змоги бігти так швидко, як ви. Тому я не змогла наздогнати вас, але знала, куди ви йдете, й прийшла слідом за вами. Я вже сюди заходила сьогодні, але доброї жінки не була вдома.

— Ви знайомі з нею?—поцікавився я.

— Я знаю про неї,—відповіла вона,—від Омера і Джорема. Там я була сьогодні вранці о сьомій годині. Чи пригадуєте, що розповідав мені Стірфорс про ту нещасну дівчину, коли я завітала до вас обох у готелі?

Тут міс Маучер знову почала хитати своїм великим капелюшком, і знову захиталась на стіні величезна тінь.

Розмову, про яку вона згадала, я пам'ятав дуже добре, бо в той день частенько згадував її. Так я й сказав.

— Хай поглине його джерело всякого зла,—промовила маленька жінка, підіймаючи вгору вказівний палець,—і в десять разів більше лиха зазнає той мерзенний слуга; аджеж я певна була, що то *ви* хлопчачому закохались у неї!

— Я?—повторив я.

— Дитя, дитя! В ім'я сліпої долі,—схлипнула міс Маучер, нетерпляче ламаючи свої рученята і хитаючись взад і вперед,—скажіть мені, для чого треба було вам так вихваляти її, і червоніти, і місця собі не знаходити?

Я мусив визнати, що справді робив це, хоч мав до того зовсім інші причини.

— Що ж могла я зрозуміти?—вела далі міс Маучер, знову витягши хустинку, раз-у-раз прикладаючи її обома руками до дочей, при чому за кожним разом притупувала ніжкою.—Він сміявся з вас і лестив вам, я це бачила; ви були як віск у його руках, я це теж бачила. І ледве встигла я залишити ту кімнату, як його слуга сказав мені, що ви, „юна невинність“ (так він називав вас, і за те ви можете називати його „старий гріх“), закохались у неї, а вона теж без тями любить вас, але його хазяїн вирішив перешкодити цьому—більше заради вас, ніж заради неї,—і що саме для цього приїхали вони сюди. Чи ж могла я не повірити йому? Я бачила, як подобалось вам, коли Стірфорс вихваляв її. Ви перший вимовили її ім'я. Ви визнали, що здавна любите її. Вас кидало в жар і холод, ви червоніли і блідли—усе це водночас—коли я говорила з вами про неї! Що могла я подумати, що ще могла я подумати!—як не те, що ви гульвіса, але недосвідчений і потрапили в руки досить досвідчені, які зможуть скерувати вас на добрий шлях? Ох! ох! ох! Вони боялись, що я можу викрити правду,—вигукнула міс Маучер,—бо в мене око гостре, треба мені пильнувати в цьому житті! І вони мене зовсім обдурили так, що я віднесла бідолашній дівчині листа. І з цього листа почались її зносини з Літтімером.

Мене приголомшило розкриття цієї зради. Я міг тільки мовчки дивитись на міс Маучер. А вона походжала з кутка в куток, аж поки не стомилась. Тоді вона знову сіла на приступку перед каміном і, обтираючи хустинкою спітніле обличчя, довго мовчки похитувала головою. Нарешті, вона знову почала:

— Ви знаєте, що мені доводиться багато їздити. Позавчора вночі прибула я до Норвіча. Там я довідалася, що вони часто приїздили сюди без вас, потайки; це здалось мені дивним, я почала підозрювати щось погане. Учора ввечері сіла я в лондонський диліжанс, який проїздив через Норвіч, і прибула сюди сьогодні вранці. Ох! ох! ох! Занадто пізно!

Бідолашну маленьку Маучер аж мороз пройняв; вона повернулась обличчям до пічки, поклала свої мокрі ноженята на попіл і почала дивитися на вогонь, нагадуючи собою велику ляльку. Я сів у крісло по другий бік вогнища, і засмучено поглядав то на вогонь, то на неї.

— Мені треба йти,—сказала вона нарешті, підводячись.—Вже пізно. Ви вірите мені?

Перед її гострим поглядом я не знайшов у собі сили цілком одверто відповісти на це коротке запитання.

— От бачите,—говорила вона, поки я допомагав їй злізти з приступки.—Адже ви більше б вірили мені, якби я була жінкою звичайних розмірів?

Я відчув, що в цьому твердженні багато правди: мені стало трохи соромно.

— Ви—чоловік молодий,—вела вона далі.—Послухайте пораду, хоч би й від трифутової нікчемі. Не плутайте фізичних вад з духовними, мій любий друже.

Вона залишила приступку, а я тим часом залишив свої підозри. Я відповів, що цілком вірю їй, що ми обоє мимоволі стали зброєю в гріховних руках. Вона подякувала мені і сказала, що я добрий хлопець.

— А тепер запам'ятайте!—вигукнула вона біля самих дверей, знову пронизливо глянувши на мене і підвівши вказівний палець угору.—Вуха мої завжди широко розкриті; чую я багато такого, чого не почути вам. І тому я маю підстави підозрювати, що вони поїхали за кордон. Але якщо будьколи вони повернуться, якщо хоч один з них повернеться, поки я ще житиму, то мабуть мені скорше, ніж іншим, пощастись довідатись про це. Що б я не взнала, ви це знатиме також. Коли я зможу зробити щось для бідолашної обдуреної дівчини, я зроблю це, присягаюсь. А Літтімер... маленька Маучер гнатиметься за ним, як лютий хорт!

Ці останні слова супроводились таким лютим поглядом, що я цілком переконався в їхній правдивості.

— Вірте мені не більше, але й не менше, ніж жінці звичайного зросту,—сказала маленька істота, благально торкаючись пальцем моїх грудей.—Якщо ви знову побачите мене колись не такою, як зараз, а такою, як під час першої нашої зустрічі, то зважте, в якому я товаристві. Не забувайте, що я безпомічне і беззахисне маленьке створіння. Подумайте, якою буваю я вдома, після роботи, з подібними мені братом і сестрою. Може тоді ви не будете поганої думки про мене і не здивуетесь, що я можу сумувати і бути серйозною. На добраніч!

Я потиснув руку міс Маучер, зовсім змінивши думку про неї, і відчинив перед нею двері. Не легко було впоратися з величезним зонтиком і врівноважити його в руках; та, нарешті, я спромігся зробити це і побачив, як зонт стрибає по вулиці крізь струмені дощу. Здавалось, він посувається сам собою, тільки іноді лютий подув вітру відкривав під ним міс Маучер, що намагалась надати зонтикові рівноваги. Вона пурхала, як величезний птах, і кілька разів довелось мені бігти навздогін карлиці, щоб допомогти їй впоратися з цим птахом. Нарешті, я повернувся, ліг у ліжку і проспав аж до ранку.

Вранці за мною зайшли містер Пеготті і моя стара нянька, і ми попростували до контори дилжансів, куди вже прийшли попрощатися з нами міс Геммідж і Гем.

— Мастер Деві,—прошепотів Гем, відводячи мене в бік, поки містер Пеготті влаштовував свою торбинку в багажному відділі,—

життя його зовсім розбите. Він не знає, куди їде, він не знає, що перед ним; він вирушив у мандри; які можуть тривати до кінця його днів, повірте моему слову, якщо він не знайде, чого шукає. Я певний, що ви допомагатимете йому, мастер Деві?

— Покладайтесь на мене!—відповів я, потискуючи руку Гемові.

— Дякую! Дякую, ви дуже добрі, сер. Ще одна річ. Ви знаєте, що я тепер добре заробляю, і мені нікуди витратити гроші. Мені небагато треба на прожиття. Якщо ви зможете пересилати йому мої гроші, то я працюватиму з легким серцем. Хоч взагалі, сер, можете бути певні, що я працюватиму, як і личить чоловікові, і робитиму найкраще, що зможу.

Я відповів, що цілком певний цього і висловив надію, що може ще настане час, коли він житиме не самотнім життям.

— Ні, сер,—сказав він, похитуючи головою,—це все для мене вже минулось. Ніхто не зможе заповнити порожнього місця. Але ви не забудьте про гроші; у мене завжди будуть гроші для нього.

Я обіцяв йому це, хоч і нагадав, що містер Пеготті має тепер скромний, але постійний прибуток від спадщини після свого померлого свояка. Потім ми попрощалися. З мукою пригадую я його скромну твердість і велике горе.

Важенько було б змалювати, як місіс Геммідж бігла по вулиці поруч із дилжансом, не бачачи нічого, крім містера Пеготті на імперіалі, як марно намагалась вона стримати сльози, як штовхали її зустрічні перехожі. Тому й залишимо її сидіти на ганку булочної; капелюшок бідолашної вдови утратив всяку форму, один з її черевиків валявся на брукові далеко від неї.

Прибувши до Лондона, ми насамперед заходились шукати маленьку квартиру для Пеготті, де можна було б поставити ліжко і для її брата. Нам пощастило знайти дуже чисте й дешеве приміщення над бакалійною крамницею всього тільки за два квартали від мене. Потім я купив трохи холодного м'яса і запросив своїх супутників до себе випити чаю. З жалем мушу зазначити, що ця моя витівка зовсім не була схвалена місіс Креп. Навпаки. Проте, повинен додати, що місіс Креп дуже образило, що й десяти хвилин не побувши в мене, Пеготті підтикала своє траурне вбрання і заходилась чистити і мити мою спальню. Місіс Креп визнала це за недозволену вільність, з якою вона, за її власним твердженням, ніколи не могла миритись.

По дорозі до Лондона містер Пеготті заявив мені, що насамперед він збирається побачитися з місіс Стірфорс. Почуваючи себе зобов'язаним допомогти йому в цьому і навіть бути посередником між ними, я написав згаданій леді листа, намагаючись якомога шкодувати материнські почуття. У найм'якших висловах розповів я їй, в чому полягає образа цього чоловіка, і яка моя участь у цьому. Я писав, що він чоловік простий, але з чесною і благородною вдачею; і я наважуюсь сподіватися, що вона не відмовиться прийняти його. Призначивши час нашого візиту на другу годину вдень, я відправив листа першою ранковою поштою.

У призначений час ми опинилися перед дверима—дверима будинку, де кілька днів тому я був таким щасливим, будинку, що віднині навіки замкнений для мене.

Літцімера не було. Двері відчинила нам та сама служниця, яку я з приємністю помітив під час останнього візиту. Місіс Стірфорс прийняла нас у вітальні. Коли ми увійшли, Роза Дартль виступила з іншого кутка кімнати і стала за кріслом господині.

Тільки глянувши на обличчя матері Стірфорса, я зрозумів, що вона сама довідалась про його вчинок. Вона була бліда, і переживала більше, ніж це міг викликати мій лист, до якого вона мала б поставитися з властивим матерям недовір'ям. Вона здалася мені більше схожою на свого сина, ніж будьколи раніше; я відчув, що ця схожість не уникла очей мого супутника.

Вона прямо сиділа в кріслі і, здавалось, ніщо не може потривожити її кам'яного спокою. Дуже уважно глянула вона на містера Пеготті, а він відповів їй таким же уважним поглядом. Роза Дартль пронизала нас усіх своїм гострим поглядом. Кілька секунд ніхто не мовив ні слова. Вона знаком запросила містера Пеготті сісти. Він тихим голосом відповів:

— Мені не годиться сидіти в цьому домі. Краще я постою.

Знову запанувало мовчання, перерване місіс Стірфорс:

— Я знаю і дуже шкодую про те, що привело вас сюди. Чого ви хочете від мене? Про що ви збираєтесь просити мене?

Він поклав капелюха собі під пахву, витяг зза обшлага куртки листа Емлі, розгорнув його і подав їй.

— Прошу вас прочитати це, ме'м. Це писала моя племінниця.

Вона з тим самим спокійним і непорушним виглядом прочитала листа і повернула йому.

— „Якщо тільки не судилось мені повернутися знатною леді“,— сказав містер Пеготті, показуючи пальцем на це речення в листі.— Я прийшов довідатись, ме'м, чи додержить він свого слова.

— Ні,—відповіла вона.

— Чому?—спитав містер Пеготті.

— Це неможливо. Він принизив би себе. Ви не можете не знати, що її становище куди нижче за його.

— То підійміть її!—сказав містер Пеготті.

— Вона погано вихована і погано освічена.

— Може це вірно, а може й ні,—відповів містер Пеготті.—Я, принаймні, цього не думаю; але не мені судити про такі речі. То навчіть її краще.

— Якщо ви змушуєте мене говорити одвертіше, хоч мені це й дуже не до вподоби, то скажу вам: її низькі родинні зв'язки самі роблять таку річ неможливою.

— Вислухайте мене, ме'м,—відказав він повільно й спокійно.—Ви знаєте, що значить любити свою дитину. Я теж це знаю. Навіть якби вона стократ була моєю дочкою, я не міг би любити її більше. Ви не знаєте, що означає втратити свою дитину. Я знаю. Коли б усі скарби

світу належали мені, то я віддав би їх, щоб повернути її. Але врятуйте її від ганьби, і ми ніколи не ображатимемо її своєю присутністю. Ніхто з тих, серед кого вона виросла, серед кого вона жила, хто все робив для неї,—ніхто з нас і не гляне більше на її гарне обличчя. Ми будемо задоволені, що вона живе спокійно; ми радо думатимемо про неї, мов вона живе під іншим сонцем і небом, ми довіримо її чоловікові і дітям, якщо в неї будуть, а самі чекатимемо того часу, коли ми всі будемо рівні.

Прості слова старого рибалки не могли не справити враження на знатну леді. Вона зберегла свої горді манери, але голос її трохи пом'якшав, коли вона відповіла:

— Я нікого не осуджую. Я не висуваю ніяких обвинувачень. Але, хоч мені й дуже шкода, повторюю, що це неможливо. Такий шлюб неодмінно зіпсував би кар'єру мого сина. Нема в світі нічого певнішого, ніж те, що це ніколи не може статись, що це неможливо. Якщо можливе якесь інше відшкодування...

— Я дивлюсь на це обличчя,—суворо перепинив її містер Пеготті,—яке нагадує мені інше обличчя, що приязно дивилось на мене, біля мого каміна, у моєму човні. Я шалію, пригадуючи, яку зраду тоді замишляв він. Якщо подоба того обличчя не червоніє від сорому, що змогла запропонувати мені гроші за ганьбу моєї дитини, то це обличчя не краще. А може воно й гірше, бо належить дамі.

Вона вмить змінилась. Червінь гніву залив усе її обличчя; міцно стиснувши ручки крісла, вона нервово вимовила:

— А яке відшкодування можете ви запропонувати *мені* за те, що прірва розкрилась між мною і моїм сином? Що значить ваша любов проти моєї? Що значить ваша розлука проти нашої?

Міс Дартль схилилась над нею, шепчучи щось, але вона нічого не хотіла слухати.

— Ні, Розо! Не кажіть ні слова! Хай цей чоловік вислухає все. Мій син, який був метою мого життя, якому присвячувала я всі свої думки, всі бажання якого виконувала я змалку, без якого я не уявляла собі існування,—мій син раптом утік з жалюгідним дівчам, і уникає побачення зі мною! Заради неї відповідати обманом на моє довір'я, і покинути мене заради неї! Піти проти прав його матері на любов, повагу, вдячність—прав, що їх кожен день і година його життя мали б робити дедалі міцнішими! Хіба це не образа?

Знову Роза Дартль спробувала заспокоїти її; та ці спроби були даремні.

— Кажу вам, Розо, ні слова! Коли він може всім пожертвувати для пустої примхи, то я можу зробити те саме для вищої мети. Хай їде куди хоче! Моя любов забезпечила його коштами. Чи сподівається він пом'якшити мене довгою відсутністю? Занадто мало знає він свою матір, якщо сподівається цього. Коли він зараз же відмовиться від своєї примхи, то буде тут бажаним гостем. А коли не відмовиться від неї зараз таки, то ніколи не наслідиться він наблизитись до мене, хоч би я вмирала, якщо тільки не покине цієї

дівчини назавжди і не прийде до мене просити пробачення. Таке моє право! А доти ми будемо назавжди розлучені! І хіба це,—додала вона, згорда поглядаючи на відвідувача,—хіба це не образа?

В цей момент мені здавалось, ніби замість матері я бачу перед своїми очима сина. Той самий гордий, вольовий дух, та сама непохитність.

Потім вона вголос заявила мені, що немає користі говорити далі і що вона просить мене покласти край цій розмові. Гордо підвелась вона, збираючись залишити кімнату, але містер Пеготті попередив її.

— Не бійтеся, що я докучатиму вам, мені більше нема чого сказати, ме'м,—азначив він, коли вона рушила до дверей.—Я прийшов сюди без будьякої надії і без надії йду звідси. Я зробив те, що мені здавалось необхідним, але ніколи не думав я, щоб з мого перебування тут вийшло щось добре. Цей дім занадто багато зла вчинив і моїм родичам, і божевільним був би я, коли б на щось надіявся.

По цій мові ми пішли геть; мати Стірфорса лишилася стояти біля крісла—зразок аристократичного самовладання і величі.

Нам довелось проходити через повиту виноградними лозами галерею з скляними стінами і такою ж покрівлею. Яскраве сонячне проміння виблискувало на зеленому листі, скляні двері до саду були розчинені. Безшумно увійшла туди Роза Дартль і звернулась до мене:

— Нічого сказати, добре ви зробили, привівши сюди цього мужика!

Мені здавалося неможливим, що навіть таке обличчя може бути затьмарене таким лютим гнівом, що так несамовито виблискувати можуть навіть її чорні очі. Як і завжди, коли вона хвилювалась, різко позначився шрам від молотка. Вона рвучко прикрила рукою цей тремтючий, палаючий знак.

— Дуже мило було вишукати цього мужика і привести сюди! Ви справді вірний друг!

— Міс Дартль,—відказав я,—я певен, що ви не осудите мене.

— Для чого вносите ви незгоду між цими двома божевільними?—гнівно спитала вона.—Хіба ви не знаєте, що вони обоє збожеволіли від упертості й пихи?

— При чому ж я тут?—спитав я.

— Як „при чому“? Навіщо ви привели цього чоловіка сюди?

— Він глибоко ображений чоловік, міс Дартль!—відповів я.—Може, ви не знаєте цього.

— Я знаю,—сказала вона, притискуючи руки до грудей, немов би стримуючи бурю, що клекотіла там,—що Джемс Стірфорс має брехливе, бридке серце, що він зрадник. Але яке мені діло до цього мужика і до його паскудної племінниці?

— Міс Дартль,—відповів я,—ви поглиблюєте образу. А вона вже й так досить глибока. Скажу тільки на прощання, що ви дуже несправедливі до цієї людини.

— Я цілком справедлива,—відказала вона,—всі вони—розпусна, нікчемна банда! Я наказала б висікти її різками!

Містер Пеготті, ні слова не сказавши, пройшов повз нас і вийшов у двері.

— О, сором, міс Дартль, сором!—обурено сказав я.—Як ви можете топтати ногами його найніжніші почуття?

— Я б їх усіх розтоптала,—відповіла вона.—Я хотіла б зруйнувати його будинок. А цій дівчині я хотіла б обпалити обличчя, убрати її в лахміття і вигнати подихати на вулиці. Коли б моя воля, я саме це наказала б зробити. Ні, я б сама це зробила! Я ненавиджу її. Коли б мені пощастило побачити її в найжалюгіднішому стані, то для цього я б поїхала куди завгодно! Коли б я могла штовхнути її в могилу, то зробила б це! І коли б у годину смерті їй можна було б полегшити останні хвилини єдиним словом, і це слово знала б тільки я, то нізащо в світі не вимовила б його!

Я пам'ятаю ці слова, але перо безсиле змалювати пристрасть, з якою вона їх вимовляла. Вся постать її вигиналась від несамовитої люті, хоч говорила вона значно тихшим голосом, ніж завжди. Вся вона була втілена лютя. Я бачив багато проявів пристрасті, але такого не бачив ніколи.

Я поспішив до містера Пеготті, який повільно й замислено спускався з пагорбка. Коли я підійшов до нього, він сказав мені, що в Лондоні йому вже нема чого робити і тому він збирається сьогодні ввечері почати свою мандрівку. Я спитав його, куди він збирається йти. Він відповів тільки:

— Я йду, сер, шукати свою племінницю.

Ми повернулись до маленького приміщення над бакалійною крамницею, і там я, скориставшись нагодою, повторив Пеготті його слова. Вона розповіла, що він те саме говорив їй сьогодні вранці. Вона знала не більше, ніж я, куди він іде, але вважала, що він склав собі певний план.

При таких обставинах мені не хотілось залишати його, і ми всі разом пообідали м'ясним пирогом—однією з тих страв, якими вславилася Пеготті. Нам дуже додавали апетиту запахи чаю, кофе, масла, шинки, сиру, свіжого хліба, свічок і соусів, які доносилися з крамниці. По обіді ми щось із годину посиділи біля вікна, не багато розмовляючи, потім містер Пеготті підвівся, приніс свою клейончасту торбинку, товсту палицю і поклав їх на стіл.

Під належні йому за заповітом гроші, він позичив у своєї сестри невеличку суму, якої мало б вистачити на скромне життя протягом місяця. Він обіцяв писати мені, коли щось трапиться, потім поклав торбину на спину, взяв у руки капелюх, палицю і попрощався з нами.

— Хай тобі завжди буде добре, старенька моя,—сказав він, обіймаючи Пеготті.—Бажаю того і вам, мастер Деві,—потиснув він мені руку.—Я йду шукати її, простую в далекі краї. Якщо вона прийде додому, коли я буду далеко,—ох, навряд чи це буде!—або якщо я поверну її, то хочу, щоб ми з нею до кінця наших днів оселились

там, де ніхто не зможе дорікати їй. Коли загину в блуканнях, то пам'ятайте, що останніми моїми словами будуть: „Незмінно люблю мое дороге дитя і прощаю її“.

Він промовив це урочисто, з непокритою головою, а потім, одягши капелюх, вийшов на вулицю і пішов геть. Ми проводили його до дверей. Стояв теплий вечір,—саме в цю пору дня трохи вщухав вуличний гамір; багрове сонце жевріло над містом. Освітлений сонячним промінням, покинув він нас і зник за рогом нашої вулички.

І часто після цього, увечері, прокидаючись уночі, дивлячись на місяць і зорі, споглядаючи струмені дощу, прислухаючись до подувів вітру,—згадував я самотню постать бідного мандрівника, і знову звучали мені слова:

— „Я йду шукати її, простую в далекі краї. Коли загину в блуканнях, то пам'ятайте, що останніми моїми словами будуть: „Незмінно люблю мое дороге дитя і прощаю її!“

РОЗДІЛ XVI

СОЛОДКЕ ЗАПАМОРОЧЕННЯ

Увесь цей час любов моя до Дори зростала дедалі більше. Думки про неї були моєю відрадою серед життєвих розчарувань і лих, і навіть утішали мене в утраті мого друга. Чим більше я жалів себе чи інших, тим більше шукав я втіхи в образі Дори. Чим більше збиралось обманів і турбот у цьому світі, тим яскравіше і ясніше сяяла зоря прекрасної Дори над світом. Не думаю, щоб я мав тоді конкретне уявлення про те, звідки з'явилась Дора і якою мірою належала вона до істот вищого порядку; але я цілком певний, що зневажливо і гнівно відкинув би думку, ніби вона, як усяка інша молода дівчина, є звичайною людською істотою. Якщо можна вжити такого вислову, я захлинався любов'ю. Не тільки по самі вуха закохався я в неї, але наскрізь був пройнятий нею. Я міг би, висловлюючись метафорично, потопити кого завгодно в океані моєї любові, і все ж таки її лишалося б досить, щоб поглинути всю мою істоту.

Першою моєю особистою справою після повернення до столиці було піти на вечірню прогулянку до Норвуда, поблукати навколо її будинку, мріючи про Дору. Єдиним моїм супутником і співрозмовником був місяць. Я, ніжний раб, протягом двох годин вештався навколо будинку й саду, зазиравав крізь щілини в паркані, з неймовірними труднощами поклавши підборіддя на поіржавілі цвяхи, що ними прикрашена була загорода, посилав поцілунки освітленим вікнам і романтично закликав ніч захистити мою Дору,—не знаю добре від чого, але, мабуть, від пожежі. А може і від мишей, яких вона дуже не любила.

Любов моя так опанувала всі мої думки, що я наважився розповісти про все Пеготті. Одного вечора, коли вона сиділа коло мене, озброєна своїми звичайними інструментами, і працюючи лагодила всі речі з мого гардероба, я після довгого вступу розкрив їй свою велику таємницю. Пеготті дуже зацікавилась, але виявилась зовсім неспроможною зрозуміти мої побоювання. Вона була переконана в моїй непереможності і зовсім нездатна була добрати, чому це мені треба турбуватись і сумувати.

— Молода леді, мабуть, отямитись не може від радості, що причарувала такого красуня. І щодо її татка, то чого ж іще чекати цьому джентльмену, скажіть мені на милість?

Проте, я помітив, що прокторська мантія містера Спенлоу і його крохмальний комірець трохи спантеличили Пеготті і запалили її більшою пошаною до чоловіка, який щодень все більше ставав для мене ефірною істотою; мені здавалось, що сяйво випромінюється навколо його голови, коли він сидить у суді серед безлічі юридичних паперів, немов маленький маяк у морі документів. А іноді, коли я сам засідав у суді, мені здавалось неймовірно дивним і незрозумілим, що всі ці поважні доктори і судді ні трохи не цікавилися б Дорою, якби були з нею знайомі. Чому це жоден з них не божеволіє від думки про неможливість одружитися з нею? Я сам збожеволів у край від тієї самої хвилини, коли Дора заграла на гітарі, але ці нечулі, зарозумілі тихоходи навіть і на волосину не збочили б з свого шляху.

Я зневажав їх усіх без винятку. Заморожені старі садівники на квіткових грядках серця,—вони цілком заслуговували мою зневагу і огиду. Адвокат на своїй кафедрі став у моїх очах просто безглуздим базікою. Ложа суддів здавалась мені тепер такою далекою від усякої поезії, як буфет у корчмі.

Взявши на себе влаштування справ Пеготті з приводу заповіту її чоловіка, я, на чималу свою гордість, дуже швидко виклопотав затвердження заповіту, у повній формі довів його законність, сплатив за нього певне мито, пішов з Пеготті до банку, і незабаром усе це було завершено за всіма правилами. Під час цих юридичних занять ми по змозі вносили різноманітність у свої прогулянки, спостерігаючи багато цікавих речей. Одного разу ми завітали на Фліт-Стріт, до музею воскових фігур (вони вже, мабуть, розтанули за ці двадцять років); іншим разом ми відвідали славетну виставку міс Лінвуд,—цей справжній мавзолей досконалих зразків кравецького і вишивальницького мистецтва. Оглянули ми також лондонський Тоуер і величну верхівку собору св. Павла. Всі ці дива справили не абияке враження на Пеготті; щоправда, вона вважала, що малюнок собору на покрищі її робочої шкатулки значно перевершував сам оригінал.

Справа Пеготті належала до тих, які ми в палаті називали „простою юридичною формою“; такі справи були незабарні. Виконавши всі формальності, я відвів Пеготті до контори сплатити судові витрати. Старий Тіффі повідомив нас, що містер Спенлоу відсутній,

бо приводить до присяги якогось джентльмена, який просив дозволу на законний шлюб¹. Але я знав, що містер Спенлоу має незабаром повернутись, і попросив Пеготті почекати.

Ми, члени консисторії, скидались на справжніх трунарів, коли оформлювали заповіти, і правилом у нас було—найсумніші обличчя в присутності клієнтів у траурі. Але це саме почуття делікатності наказувало нам мати радісний і веселий вигляд, коли приходив клієнт за дозволом на шлюб. Тому я натякнув Пеготті, що вона не побачить більше на обличчі містера Спенлоу того тяжкого смутку, який вразив його при першій звістці про смерть містера Баркіса. І справді, він зайшов, сяючи, неначе він сам був нареченим.

Але Пеготті і я негайно перестали дивитись на нього, як тільки помітили в його товаристві містера Мердстона. Він дуже мало змінився. Волосся його було таке саме густе і чорне, як колись; і погляд його так само мало заохочував до довір'я, як і раніше.

— А, Копперфільд!—сказав містер Спенлоу.—Ви, здається, знайомі з цим джентльменом?

Я уклонився джентльменові, не підходячи, а Пеготті удала, ніби не пізнає його. Спочатку він трохи спантеличився, побачивши нас обох. Але швидко опанував себе і підійшов до мене.

— Сподіваюсь,—сказав він,—що ви відчуваєте себе добре?

— Навряд чи це цікавить вас?—відповів я.—А втім, я цілком здоровий, якщо хочете знати.

Ми подивилися один на одного, потім він звернувся до Пеготті:

— А ви? З жалем бачу я, що ви втратили свого чоловіка.

— Це не перша втрата в моєму житті, містер Мердстон,—відповіла Пеготті, тремтячи з голови до ніг.—Я щаслива, що нема кого винуватити за цю останню втрату. За це ніхто не відповідає.

— Гм?—сказав він,—це втішна думка. Ви виконали свій обов'язок?

— Я нікого не зжила зі світу,—сказала Пеготті.—Мені приємно почувати це. Ні, містер Мердстон! Я нікого не звела в ранню могилу причіпками і залякуванням.

Він пронизав її похмурим, трохи стривоженим поглядом, а потім обернувся до мене і сказав, дивлячись мені не в обличчя, а в ноги:

— Треба гадати, ми не скоро зустрінємось знову,—приємна думка, безсумнівно, для нас обох, бо такі зустрічі не можуть бути приємними. Я не можу чекати, що ви, який завжди повставав проти моєї справедливої влади, скерованої виключно на ваше благо і виправлення, могли б тепер бажати мені чогось доброго. Є антипатія між нами...

¹ Звичайні шлюби в Англії відбуваються без будьякого дозволу від Докторської палати. Але якщо, з якихось причин, треба прискорити весілля, або коли зустрічаються якісь перешкоди від родичів, то наречений заздалегідь просить дозволу в Докторській палаті, де беруть з нього присягу в тому, що його наречена дійшла повноліття, що вона не є його близькою родичкою, що сам він не одружений з іншою жінкою, тощо. Випросити або купити собі таку „ліцензію“—справа дуже легка.

— Давня антипатія, я думаю,—перебив я його.

Він посміхнувся і кинув на мене такий зловісний погляд, який тільки міг виблиснути з його темних очей.

— Вона клекотіла ще в вашому дитячому серці,—сказав він —Вона отруїла життя вашої бідолашної матері. Ви маєте рацію. Але сподіваюсь, що ви ще можете виправитись.

Розмова ця точилась у кутку контори, і ми говорили глухими, ледве чутними голосами. Але тут, увійшовши до кабінету містера Спенлоу, містер Мердстон сказав голосно, якнайніжнішим тоном:

— Джентльмени професії містера Спенлоу звикли до сімейних незгод і знають, які вони завжди бувають складні і важкі.

По цій мові він сплатив гроші за дозвіл на шлюб і, доставши його з рук містера Спенлоу, вийшов з контори. Проктор супроводив свого клієнта дружнім потиском руки і побажанням всіляких благ йому та його майбутній дружині.

Мені було б важко змусити себе мовчати при тих словах містера Мердстона, якби не було мені ще важче переконати Пеготті, що ми перебуваємо не в кримінальному суді, і що, отже, їй треба притамувати в собі пориви гніву, пробудженого свіжими спогадами про моє дитинство. Я радий був, що вона обмежилась тільки тим, що в присутності містера Спенлоу і його клерків обійняла і поцілувала мене.

Містер Спенлоу, очевидно, зовсім не знав, які саме зв'язки існували між мною і містером Мердстоном. На щастя, він і не розпитував мене про це, інакше бо я мусив би розповісти йому сумну історію моєї бідолашної матері. Здається, містер Спенлоу гадав (якщо взагалі він думав про цю справу), що бабка моя була лідером державної партії в нашій сім'ї, і що хтось інший командував противною партією бунтівників. Принаймні, такий висновок можна було зробити з того, що він говорив, поки ми чекали містера Тіффі з рахунком Пеготті.

— Міс Тротвуд людина непохитна,—азначив він,—і, без сумніву, вона не поступиться опозиції. Я захоплений її характером, і можу поздоровити вас, Копперфільд, що ви стоїте на боці ладу і порядку. Розлади між родичами варті великого жалю, але це річ дуже поширена, і дуже важливо стояти на боці ладу і порядку.

• Я певний, що партія ладу і порядку означала в його очах партію, що має гроші.

— Здається непоганий шлюб,—сказав містер Спенлоу.

Я пояснив, що нічого не знаю про це.

— Отакої!—сказав він.—З небагатьох слів містера Мердстона—люди, звичайно, небалакучі в таких випадках—і з того, що мені пощастило довідатись від міс Мердстон, я сказав би, що це непоганий шлюб.

— Ви вважаєте, що там є гроші, сер?—спитав я.

— Так,—сказав містер Спенлоу,—там є гроші. І краса також.

— Справді! Його нова дружина молода?

— Їй шойно минуло шістнадцять років. Весілля відклали до повноліття.

— Боже, захисти її!—виголкнула Пеготті.

І цей несподіваний вигук був забарвлений таким щирим співчуттям, що ми всі троє остовпіли й не могли ні слова мовити, аж поки не повернувся Тіффі.

Але старий Тіффі з'явився дуже швидко і передав рахунок містерові Спенлоу. Шановний проктор, потираючи підборіддя, переглянув усі пункти з кислотою фізіономією, немов би шкодуючи про корисливість Джоркінса, а потім, тяжко зітхнувши, повернув рахунок містеру Тіффі.

— Так!—сказав він.—Все гаразд. Цілком у порядку. Мені було б дуже приємно, Копперфільд, обмежити всі ці витрати якоюнебудь дрібницею, але найголовніша незручність мого професійного життя полягає в тому, що я не вільний чинити на свій розсуд. У мене є компаньйон—містер Джоркінс.

Він сказав це з пристойною меланхолією, яка мала свідчити, що містер Спенлоу—найвеликодушніший з людей. Я поспішив висловити подяку за Пеготті і сплатити її банковими асигнаціями рахунок. Потім Пеготті повернулася додому, а ми з містером Спенлоу пішли до суду. Там ми мали розв'язати справу про розлуку, на підставі одного дуже дотепного статуту (тепер він, здається, скасований, але я пам'ятаю кілька випадків, у яких він прислужився для анулювання шлюбу). Статут, без сумніву, був корисний багатьом джентльменам, яким ми охоче допомагали. Справа полягала ось у чому. Джентльмен, на ім'я Томас Бенджамен, діставши від нас дозвіл на шлюб, назвав себе тільки Томасом, а ім'я Бенджамен на всякий випадок випустив, розраховуючи, що шлюбне життя, можливо, далеко не дасть йому тих вигід, яких він чекав. Виявилось, що шлюб справді не дав йому бажаних вигід. І коли дружина йому надокучила трохи, бідолашний з'явився до нас через рік і заявив, що ім'я його—Томас Бенджамен, і що, отже, він ніколи і не збирався одружуватись. Суд вирішив, на цілковите задоволення згаданого джентльмена, що це було справді так.

Мушу визнати, що я мав великі сумніви щодо справедливості таких ухвал, і навіть нагадування про славнозвісний бушель пшениці, який примиряв всякі аномалії, не могли переконати мене.

Але містер Спенлоу вирішив посперечатись зі мною. Він сказав:

— Гляньте на світ: добро і зло перемішані в ньому. Гляньте й на релігійні закони: в них також відбивається добро і зло. Все це частина єдиної системи. Ну й добре! Так воно є, так і буде.

У мене не вистачило духу відказати батькові Дори, що мабуть ми могли б трохи поліпшити світ, якби прокидались рано-вранці і працювали, засукавши рукави; я все ж таки наважився зазначити, що ми могли б удосконалити законодавство консисторії. У відповідь на це містер Спенлоу порадив мені викинути з голови всі ці пусті ідеї, не гідні порядного джентльмена.

— А проте, цікаво знати,—сказав він,—які вдосконалення, на вашу думку, можна зробити в Докторській палаті?

Справа в суді тим часом була вже закінчена: з допомогою дивного статуту ми подарували розлуку вищезгаданому джентльменові; судді розійшлись, а ми вийшли з містером Спенлоу через двір повз Прерогативний суд. Я признався, що Прерогативний суд здається мені дуже дивною установою, яка зовсім не відповідає своїй меті. Містер Спенлоу зажадав пояснень. Зберігаючи повагу до його досвідченості (а надто боючись образити в його особі батька Дори), я натякнув у обережних і делікатних висловах, що архів цього суду є, на мою думку, заклад, позбавлений всякого розумного значення і сенсу. Починаючи з XVII сторіччя зберігаються в ньому в оригіналах заповіти всіх осіб, які залишили після себе рухому і нерухому власність, на всьому просторі великої провінції Кентербері. І що ж? Будову, споруджену для цього архіву, реєстратори вживають виключно для своїх власних потреб. Та і як вона збудована? При найменшій необережності вона спалахне від фундамента до покрівлі—і всі ці коштовні документи загинуть назавжди! Реєстратори, тим часом, безсовісно беруть гроші з шановної публіки і звальюють відібрані папери абияк, маючи на увазі тільки одно, щоб якнайскорше позбутися їх. Річний прибуток кожного з цих реєстраторів сягає від восьми до дев'яти тисяч фунтів, не враховуючи спеціальних сум, призначених для їхніх помічників і старших клерків. Можна було б, здається, не кривдячи себе, виділити з цих грошей суму на спорудження більш безпечної будови, куди всі класи суспільства в державі, хочуть вони чи не хочуть, зобов'язані були б віддавати на схов свої коштовні документи. Очевидно, всупереч справедливості, всі вищі посади в цьому закладі є не що інше, як чисті синекури, а тим часом, бідолашні клерки змушені, працюючи, мучитись день і ніч в холодних і темних кімнатах мансард за найжалюгіднішу плату. Їх ніхто й не знає, хоч виключно на їх плечах лежить відповідальність, зв'язана з найважливішими посадами в Англії. Обов'язки головного архіваріуса за ідеєю полягають у тому, щоб піклуватися про всі блага публіки, яка юрбою приходить сюди щодня. І що ж? Публіка не має зовсім ніяких благ, і ми бачимо найжахливіші зловживання після кожного засідання; цей головний архіваріус, не роблячи нічого і дістаючи за це неробство величезні прибутки, користується разом з тим правом набирати собі за сполученням скільки завгодно інших посад на різних ступенях англійської ієрархії, і з спокійним сумлінням поїдає працю інших. Одним словом, Прерогативний суд Кентерберійської округи є, на мою думку, абсурдом, який давно треба вимести з подвір'я собору св. Павла.

Розвиваючи всі ці думки, я трохи розпалився. Містер Спенлоу посміхався з мого запалу. Він заперечив мені коротко і ясно.

— Ну, що ж із цього всього випливає?—сказав містер Спенлоу.— Все залежить від точки зору. Якщо публіка спокійна з приводу своїх заповітів і не підозрює можливості будьяких побоювань, то кому від цього гірше? Нікому. Кому від цього краще? Усім, хто користується синекурами. Дуже добре. Отже, добро переважає! Зви-

чайно, є певні хиби в цій системі, але де ж їх немає? Всяка річ має свій зворотний бік. Але батьківщина благоденствує при існуванні Прерогативного суду. Коли б не було Прерогативного суду, то батьківщина занепала б. Будьте певні, що Прерогативний суд переживе нас з вами.

Містер Спенлоу, ґрунтуючись на принципі джентльмена,—брати речі саме в такому вигляді, у якому вони існують в даний момент,— не мав сумнівів, що Прерогативний суд переживе всіх нас. Я не протестував проти цих слів, хоч у глибині душі мав зовсім іншу думку. Але вийшло, що містер Спенлоу не помилявся принаймні в одному: Прерогативний суд не тільки процвітає у теперішній час, але він встояв навіть перед зубами парламентських промовців, які виступали з законопроектом проти зловживань ще років вісімнадцять тому. Вони зазначали, що місця, відведеного в архіві для зберігання заповітів, вистачить ще ніяк не більше, ніж років на два з половиною. Що сталося потім з дальшими заповітами, я не знаю. Можливо, їх кидають у купу, або часом, можливо, продають їх до бакалійних крамниць на обгортки. Все може статись. Мого заповіту, на щастя, там нема, і, сподіваюсь, ніколи не буде.

Я написав про це в розділі, присвяченому солодкому запамороченню, бо деталі, так би мовити, самі просяться сюди. Ми з містером Спенлоу довго походжали по широкому подвір'ю, розмовляючи про різні речі. Під кінець цієї прогулянки містер Спенлоу повідомив мене, що на цьому тижні буде день народження Дори, і що з цього приводу влаштовується маленький пікнік. Він додав, що йому буде дуже приємно, коли я в той день приїду до них на дачу взяти участь у сімейному святі. Сказав він після того ще кілька слів, але я вже нічого не чув. Люб'язне запрошення остаточно змусило мене збожеволіти, і я шалів цілий наступний день, а надто коли одержав маленьку рожевого паперу картку з написом: „З дозволу тата. Нагадати про пікнік“. Голова мені весь цей час ішла обертом.

Здається, я робив неймовірні дурниці, готуючись до цієї урочистої події. І тепер мене кидає в жар, як пригадаю, який галстук я собі купив. Мої черевики були б на місці у музеї катівських інструментів. Напередодні я надіслав до Норвуда гарненький кошик, зміст якого означав прямо таки формальне посвідчення любові. Я поклав туди печиво з найніжнішими написами, які тільки можна було придбати за гроші. Вже о шостій годині вранці я опинився на Ковент-Гарденському ринку, купуючи букет для Дори. О десятій годині сидів я вже на спині спеціально найнятого баского сірого коника і риссю мчав до Норвуда. Букет я поклав у капелюх, щоб квіти не зів'яли.

Побачивши Дору в саду, я удав, ніби не помічаю її, і проїхав повз будинок, наче неспроможний знайти так добре знайомі мені ворота. Мабуть і інші молоді джентльмени, будучи в такому стані, як я тоді, роблять такі дурниці. Але ось я таки знайшов будинок, зіскочив з коня біля садової хвіртки і пішов у своїх залізних черевиках

до Дори, яка сиділа на лавочці під бузковим кушем. Яким чудовим створінням була вона в цей прекрасний ранок, серед метеликів, у білому солом'яному капелюшку і в небесноглубому платті!

З нею була якась молда леді—трохи старша за неї,—майже двадцяти років, сказав би я. Прізвище її було міс Мілз, а Дора звала її Джулія. Вона була нерозлучною подругою Дори. Щаслива міс Мілз!

Джип теж був там і, звичайна річ, знову гавкав на мене. Коли я підніс свій букет, він заскреготав зубами від ревності. І мав повне право! Коли тільки він мав хоч найменше уявлення, як обожнюю я його хазяйку, то мав право загризти мене.

— О, спасибі, містер Копперфільд. Які чудові квіти!—сказала Дора.

Я мав був сказати, що квіти ці здавались мені чудовими, аж поки я не побачив їх поруч із нею. Аджеж протягом кількох миль готував я ці слова. Але вимовити їх так і не спромігся. Чари її зовсім запаморочили мене. Бачити, як притулила вона квіти до свого пухленького підборіддячка,—означало втратити присутність духу і здатність розмовляти. Дивуюся, чому це я не сказав:

— Вбийте мене, якщо ви милостиві, міс Мілз! Не дайте мені пережити цю хвилину!

Потім Дора дала Джіпові понюхати мої квіти. А Джип загарчав і відмовився нюхати їх. Але Дора розсміялась і почала тикати квіти в ніс Джіпові. Тоді Джип схопив зубами маленьку герань і почав її скубти, немов би то була кішка. Дора розсердилась і побила його.

— Ах, мої бідолашні квіточки!—скрикнула вона з таким співчуттям, ніби Джип укусив не герань, а мене. Яка шкода, що він укусив не мене!

— Ви раді будете почути, містер Копперфільд,—сказала Дора,—що цієї сварливої міс Мердстон сьогодні не буде. Вона поїхала на весілля свого брата, і пробуде там принаймні три тижні. Хіба ж це не чудово?

Я відповів, що це мабуть справді чудово, а що чудово для неї, те чудово і для мене. Міс Мілз посміхнулась нам поблажливо, з виглядом життєвої досвідченості.

— Яка неприємна жінка!—сказала Дора.—Ти й уявити собі не можеш, Джуліє, який у неї поганий і безжалісний характер.

— Ні, я можу собі уявити, люба моя!—сказала Джулія.

— Звичайно, ти справді можеш, серденько,—відповіла Дора, схопивши руку Джулії.—Пробач, мила моя, що я не зробила винятку для тебе з самого початку.

З цього я довідався, що міс Мілз пройшла через різноманітні випробування; мабуть, цьому і треба було завдячувати той вигляд поблажливої переваги, з яким дивилась вона на нас. Незабаром я довідався в чому річ: міс Мілз була нещаслива в коханні, має в ньому сумний досвід, але все ж може ще спокійно цікавитись незв'язними надіями і захопленнями молоді.

Але ось вийшов з будинку містер Спенлоу, і Дора звернулась до нього:

— Дивись, тату, які прекрасні квіти!

А міс Мілз замислено посміхнулась, немов би кажучи:

— О ви, травневі комахи, радійте вашому короткому існуванню в ясний ранок життя!

І ми всі попрямували до екіпажу, який був уже наготові.

Ніколи вже більше не переживатиму я такої прогулянки! Ніколи й раніше не переживав я нічого подібного. В екіпажі були тільки Дора, містер Спенлоу, міс Мілз, їхній кошик, мій кошик і гітара; і, звичайна річ, екіпаж був відкритий, а я їхав верхи за екіпажем, і Дора сиділа спиною до коней, поглядаючи на мене. Вона поклала букет на подушку поруч із собою і ні за що не дозволяла Джіпові сісти на той бік, боючися, щоб він не зім'яв квітів. Вона часто брала букет у руки, освіжаючись його ароматом. У таких випадках наші погляди часто зустрічались, і я дуже дивуюся, що не стрибнув через голову мого баского коника просто в екіпаж.

Було курно, здається, було дуже багато куряви. Здається, в мене є безперечне враження, ніби містер Спенлоу умовляв мене поїхати вперед, щоб не скакати в куряві; але я нічого не помічав. Яка там курява! Я бачив тільки ореол кохання і краси навколо Дори— і нічого більше. Батько її раз-у-раз підводився, запитуючи мою думку про краєвиди. Я дуже хвалив краєвиди; мабуть вони справді були чудові, але вся природа здавалась мені тільки Дорою. Сонце сяяло Дорою, і птахи оспівували Дору. Теплий вітер дихав Дорою, і всі польові квіти до останнього бутона були Дорами. На щастя моє, міс Мілз розуміла мене. Міс Мілз єдина могла повністю оцінити мої почуття.

Не знаю, як довго їхали ми, і навіть тепер не знаю, куди ми прибули. Можливо, це було біля Гілдфорда. Можливо якийсь чарівник із тисячі і однієї ночі відкрив нам те місце на один день, а потім назавжди закрив його після нашого від'їзду. То був зелений моріжок на пагорбку, оточений гіллястими деревами. Навколо, скільки око сягало, розгортався розкішний краєвид.

Прикро було побачити, що там на нас чекає велика компанія; ревності мої, навіть до дам, не мали меж. Але всі особи моєї статі— особливо один нахаба років на три-чотири старший за мене, з рудими бакенбардами, якими він нестерпно пишався,—стали моїми смертельними ворогами.

Ми всі розпакували кошики і заходились готувати обід. Рудий бакенбардист нахабно заявив, що вміє готувати салат (я цьому не повірив), і ця зухвала вихватка звернула на нього загальну увагу. Дехто з молодих леді стали мити і кришити салат за вказівками бакенбардиста. Дора теж була в числі тих леді. Я почував, що доля надіслала мені суперника в особі цього чоловіка, і один з нас мусить загинути.

Рудий бакенбардист приготував свій салат... не розумію, як могли їсти таку гидоту. Мене б ні за що в світі не змусили б і доторкнутись до нього. А потім бакенбардист узяв під свою опіку і вин-

ний льох, який він—хитра бестія!—влаштував у дуплі дерева. Потім він поклав собі на тарілку здорового краба і почав уминати його біля ніг Дори.

Я маю тільки невиразні спогади про те, що трапилось після цього нахабного вчинку. Пригадую, що я був дуже веселий; але то була веселість розпачу. Я причепився до юної панночки в рожевому платті, з маленькими оченятами, і відчайдушно почав залицятись до неї. Вона прихильно прийняла мою увагу, але не можу сказати—чи заради мене, чи тому, що мала певні види на рудого бакенбардиста. Оголосили тост за здоров'я Дори. Я вдавав ніби обриваю розмову на секунду тільки для того, щоб випити, а потім негайно знову почав розмовляти з своєю панночкою. Піднявши бокал, я помітив благальний погляд Дори. Але вона дивилась на мене через голову бакенбардиста, і я лишився твердий, як алмаз.

У юної панночки в рожевому була мати, в зеленому платті, і я підозрюю, що шановна матуся роз'єднала нас з міркувань високої політики. Так чи так, але, коли прибрали залишки обіду, вся компанія перемістилась. І я пішов під тінь дерев, почувачи себе розгніваним і ображеним. Я вже міркував, чи не слід мені удати, ніби я занедужав, і втекти,—не знаю куди,—на моєму баскому конику, коли раптом мене зустріли Дора і міс Мілз.

— Містер Копперфільд,—сказала міс Мілз.—Ви чогось насупились.

— Пробачте,—сказав я.—Зовсім ні!

— І ти, Доро,—вела далі міс Мілз,—ти теж супишся.

— О, люба моя, ні. Аж ніяк.

— Містер Копперфільд і Дора,—багатозначно мовила міс Мілз.—Годі! Не дозволяйте дрібним незгодам топтати паростки весни; вони бо, зів'явши, вже не відродяться. Я говорю,—вела далі міс Мілз,—покладаючись на досвід далекого минулого, якого вже не повернеш. Не треба примхливо зупиняти фонтани, що виблискують на сонці, не треба даремно руйнувати оази в пустині Сахарі.

Я ледве розумів, що роблю, я весь палав, але я взяв руку Дори і поцілував цю руку—і вона дозволила це мені. Я поцілував руку міс Мілз, і всі ми, здалось мені, піднялись прямо на сьоме небо.

І ми вже не спускались. Ми лишилися там на цілий вечір. Спочатку ми гуляли серед дерев; несмілива рука Дори лежала на моєму лікті: і бог свідок, хоч усе це було дуже смішно, але щасливою була б моя доля, якби я лишився безсмертним з цими смішними почуттями, і завжди гуляв би між дерев.

Але занадто швидко почули ми сміх і голоси інших учасників пікніку, які гукали:

— Де Дора?

Тому ми повернулись до них, і вони попросили Дору поспівати... Рудий бакенбардист хотів було піти за гітарою, але Дора заявила, що ніхто, крім мене, не знає, в якому місці екіпажу вона лежить. Отже, бакенбардист миттю зазнав поразки; я приніс футляр з гітарою, я відімкнув його, я витяг гітару, я сів поруч із Дорою, я тримав її

хустинку і рукавички, і я вбирив кожну ноту її милого голосу, а вона співала виключно заради мене, що любив її, і всі інші могли собі плескати в долоні скільки завгодно, але їх це зовсім не обходило.

Я сп'янів від радості. Я боявся, що таке щастя не може бути реальним, що раптом прокинувся я на Букінгем-Стріт і почую, як місіс Креп брязкає посудом, готуючи сніданок. Але Дора співала, і інші співали, і міс Мілз співала—про завмираючу луну в печерах Пам'яті (неначе цій дівчині було сто років); настав вечір і ми сіли пити чай, по-циганському навколо казанка, поставленого на триніжку, і весь час я був щасливий.

Ще щасливішим став я, коли пікнік закінчився, і всі інші, включаючи переможеного бакенбардиста, роз'їхались у різні сторони, а ми самі вирушили назад, у присмерку тихого вечора, вдихаючи солодкі пахощі полів. Містер Спенлоу трошки засовів від шампанського—слава землі, що виростила лозу, слава лозі, що дала вино, сонцеві, що дало лозі визріти, і торгівцеві, який підробив вино!—і швидко закуняв у кутку екіпажу. Отже, я поїхав поруч з фаетоном і розмовляв з Дорою. Вона похвалила мого коня, попестила його.—Ах, якою ніжною була її рука на коні!—шаль її весь час якось погано лежала, і раз-у-раз доводилось мені поправляти шаль на її плечах; і мені навіть здалося, що Джіп почав розуміти стан речей і добрав, що йому доведеться потоваришувати зі мною.

А ця хитромудра міс Мілз, ця мила, хоч і зовсім розчарована пустельниця, цей маленький патріарх, якому ще не було двадцяти років, який покінчив усі зв'язки з світом, і ні за що не дозволить завмираючій луні у печерах Пам'яті прокинутись, яку милу незабутню послугу зробила вона мені!

— Містер Копперфільд,—сказала міс Мілз,—під'їдьте з мого боку до екіпажу на хвилинку, якщо вам не шкода хвилинки. Я хочу поговорити з вами.

Уявіть собі мене, на моєму баскому конику, як схиляюсь я до міс Мілз, поклавши руку на дверцята екіпажу.

— Дора збирається до мене в гості. Вона приїде до Лондона разом зі мною післязавтра. Якби ви були такі ласкаві завітати до нас, то мій тато без сумніву буде щасливий побачити вас.

Що міг я ще зробити, як тільки мовчки закликати благословення на голову міс Мілз і зберегти її адресу в найпевнішому кутку моєї пам'яті? Що міг я ще зробити, як не заявити міс Мілз, пронизавши її вдячним поглядом, що я дуже ціную її добрі наміри, і покладаю величезні надії на її дружбу.

Тоді міс Мілз милостиво відпустила мене, сказавши:

— Ступайте назад до Дори.

І я повернувся до Дори. Дора вихилилася з дверцят екіпажу, щоб розмовляти зі мною, і ми розмовляли всю дорогу. Мій баский коник скакав так близько від колеса, що обідрав собі передню ногу, як потім заявив мені його власник „на три фунти сім шилінгів“—які я і сплатив, вважаючи їх неймовірно дешевою ціною за таку

радість. Усю дорогу міс Мілз дивилась на місяць, півголосом декламувала вірші і пригадувала, мабуть, давні часи, коли вона ще мала щось спільне з світом.

Норвуд опинився на багато миль ближче, ніж треба, і ми доїхали до нього на багато годин раніше, ніж слід. Але перед самим своїм домом містер Спенлоу прокинувся і сказав:

— Зайдіть, Копперфільд, і відпочиньте.

Я погодився, і ми сіли їсти сандвічі та пити вино з водою. В освітленій кімнаті таким милим рум'янцем палали щоки Дори, що я не наважувався піти геть і наче уві сні дивився на неї, аж поки хропіння містера Спенлоу не нагадало моїй совісті, що час уже й додому. Отже, ми попрощалися, і всю дорогу до Лондона почував я на своїй руці дотик Дориної долоні, десять тисяч разів повторював кожне слово, і кінець-кінцем ліг у ліжко, втративши всі мої п'ять почуттів, посвячених коханню.

Прокинувшись наступного ранку, я вирішив признатись Дорі в своєму почутті і визначити свою долю. Щастя або горе,—ось у чому було питання. Я не знав ніякого іншого питання в цілому світі, і тільки Дора могла відповісти на нього. Три дні провів я в жахливих думках, катуючи сам себе, споруджуючи всякі удавані перепони між Дорою і мною. Нарешті, пишно причепурившись, пішов я до міс Мілз, сповнений своїм коханням.

Можна й не розповідати, як багато разів пройшов я вулицею вперед і назад, кружляв по майдану, аж поки наважився постукати в заповітні двері. Навіть, коли нарешті я постукав, то мене опанувала відчайдушна думка спитати слугу, чи не тут живе містер Блекбой (хитрість бідолашного Баркіса), попросити пробачення і відступити. А проте, я цього не зробив.

Містера Мілза не було вдома. Я й не сподівався, що він буде. Нікому *він* не був потрібний. Міс Мілз була вдома, і цього було досить.

Мене провели до кімнати, де були вже міс Мілз і Дора. Джіп також був там. Міс Мілз переписувала ноти (пригадую, то була нова пісня під назвою „Панахида кохання“), а Дора малювала квіти. Що відчув я, пізнавши в них мій власний букет, куплений на Ковент-Гарденському ринку!

Міс Мілз дуже зраділа мені і пошкодувала, що тата немає вдома, хоч я подумав, що ми всі витерпимо це з належною твердістю. Міс Мілз кілька хвилин побалакала, а потім, поклавши перо на „Панахиду кохання“, підвелась і вийшла з кімнати.

Я почав думати, що відкладу освідчення до завтра.

— Сподіваюсь, що ваш бідний коник не втомився, прибувши вночі додому?—сказала Дора, підіймаючи свої прекрасні очі.—То був довгий шлях для нього.

Я почав думати, що зроблю освідчення сьогодні.

— То був довгий шлях для *нього*,—сказав я,—бо *він* нічим не живився під час подорожі.

— Хіба ж його не нагодували, бідолашного?—спитала Дора.

Я почав думати, що відкладу освідчення до завтра.

— Н... ні,—сказав я.—Його добре доглядали. Я хочу сказати, що він не відчував того невимовного щастя, яке я відчував біля вас.

Дора схилила голову над малюнком і, трохи помовчавши, сказала (я тим часом сидів, згораючи від пропасниці, хоч ноги мої замерзли):

— А мені здавалося, що один певний момент ви не надавали значення щастю.

Я побачив, що треба негайно здійснити свій намір.

— Ви ніякої уваги не звертали на це щастя,—сказала Дора, підводячи брови і похитуючи головою,—коли сиділи біля міс Кітт.

Кітт було ім'я панночки в рожевому, з маленькими очима.

— Хоч, звичайно, я не знаю, чому це вам взагалі треба називати щастям,—сказала Дора.—Але, безперечно, ви й не зважаєте, що говорите. І напевно, ніхто не має сумнівів, що ви вільні робити все, що хочете. Джіп, бридкий, іди сюди!

Не знаю, як я зробив це. Я зробив це умить. Я перетяв шлях Джіпові. Я схопив Дору в обійми. Красномовність переповнювала мене. Слова потоком ринули з мене. Я сказав їй, як люблю її. Я сказав їй, що без неї помру. Я сказав їй, що обожнюю її. Джіп увесь час скажено гавкав.

Коли Дора схилила голову, заплакала і затремтіла, красномовність моя зросла ще більше. Коли вона хоче, щоб я вмер заради неї, то хай тільки слово мовить, і я готовий. Життя без любові Дори для мене ніщо. Я не зможу і не схочу терпіти таке життя. Як тільки я побачив її, так назавжди покохав її. Я люблю її до нестями. Я завжди, кожную хвилину свого життя любитиму її до нестями. Існувало кохання й раніше на землі, буде ще кохання, але ніхто ніколи не міг, не вмів, не хотів, не наважувався любити так, як я люблю Дору. Чим більше я шаленів, тим гучніше гавкав Джіп. Кожен із нас божеволів на свій манер.

І ось ми з Дорою сіли на канапку, заспокоївшись, а Джіп лежав у її обіймах, мирно блимаючи на мене. Я не міг отямитись. Щастя моє було найповніше. Ми з Дорою були заручені.

Здається, ми мали деяке уявлення, що це закінчиться шлюбом. Принаймні, Дора поставила умову, що ми не одружимося без згоди її тата. Але, сповнені молодого захвату, навряд чи дивились ми вперед або назад, і будували якісь певні плани. Ми домовилися зберігати нашу таємницю від містера Спенлоу; але я певний, що мені й на думку тоді не спадало, ніби це нечесно.

Міс Мілз була ще більше замисленою, ніж звичайно, коли Дора розшукала її і привела до кімнати,—очевидно, те, що сталось, могло пробудити завмерлу луну в печерах Пам'яті. Але вона благословила нас і запевнила в своїй вічній дружбі і, взагалі, голос її звучав, ніби з могильного склепу.

Який безжурний час то був! Який неземний, дурний, але щасливий час то був!

Час, коли я зняв мірку з пальчика Дори для обручки в формі незабудок, і коли ювелір, якому я відніс мірку, відразу викрив мою таємницю, посміхнувся над своєю книгою замовлень і зажадав від мене неймовірну ціну за маленьку іграшку з блакитними каменями,— яка так злилась у моїй пам'яті з уявленням про ручку Дори, що вчора, побачивши випадково таку ж обручку на пальці моєї власної доньки, я відчув у серці раптовий біль.

Час, коли сповнений моєю таємницею, гордий свідомістю, що я люблю Дору, що Дора любить мене,—я ходив неначе в повітрі, а всі інші люди, жалюгідні створіння, плазували по землі!

Час, коли ми виходили на побачення в сад і сиділи в темній альтанці, такі щасливі, що й досі за це тільки люблю я лондонських горобців, і вбачаю тропічні барви в їхньому сірому пір'ї!

Час, коли відбулася наша перша сварка (через тиждень після наших заручин) і Дора відіслала мені назад обручку, загорнуту в складену трикутником записку, де вона вжила жахливого вислову, що „наше кохання почалося з дурості, а закінчилось безумством“ і ці моторошні слова змусили мене рвати волосся на голові і кричати, що всьому кінець!

Час, коли під прикриттям ночі я побіг до міс Мілз, потайки побачився з нею в коморі біля кухні, де стояв коток для білизни, і благав міс Мілз помирити нас! Коли міс Мілз узяла на себе цю місію і повернулася з Дорою, умовляючи нас, з кафедри своєї гіркої юності, дійти обопільної згоди і уникнути пустині Сахари!

Коли ми поплакали, і помирились, і відчули таке блаженство, немов би кухня перетворилась на храм самої Любові, і міс Мілз обіцяла щодня передавати щонайменше по одному листу від кожного з нас!

Який безжурний час! Який неземний, щасливий, безумний час! З усіх часів, що їх життя готувало мені, нема жодного, про який, оглядаючись назад, я згадував би з такою ніжністю!

РОЗДІЛ XVII

МОЯ БАБКА ДИВУЄ МЕНЕ

Відразу після заручення я написав листа Агнесі. Я написав їй довгого листа, в якому спробував пояснити, який я щасливий, і яка мила дівчина Дора. Я благав Агнесу не вважати це за скороминущу пристрасть, що зможе поступитись якійсь іншій, або хоч трохи нагадує хлоп'ячі захоплення, що з них ми колись обоє глузували. Я запевняв її, що глибина цього почуття незмірна і що нічого подібного ніколи світ не знав.

Пишучи цього листа до Агнеси, чудового вечора, біля розчиненого вікна, я згадав її чисті спокійні очі і ніжне обличчя; мир і спокій запанували в моїй схвильованій душі, і, розчулившись, я заплакав.

Пригадую, що, не дописавши листа, поклав я голову на руку і замислився про те, як би воно гарно було, коли б Агнеса була в числі членів мого сімейного вогнища. Я подумав, що з її допомогою Дора і я могли б стати ще щасливішими. У любові, радості, смутку, надіях, розчаруваннях,—в усіх переживаннях душа моя зверталася до неї, і там знаходив я собі захисток і найкращого друга.

Про Стірфорса я не написав нічого. Я тільки розповів їй, що в Ярмуті—велике горе, бо Емлі втекла; і що мене це вразило подвійно, зважаючи на додаткові обставини. Я знав, як швидко вона завжди відгадувала істину, і знав також, що вона ніколи перша не назве його імени.

Відповідь я одержав з першою поштою. Коли я читав листа, мені здавалось, що я чую голос самої Агнеси. Що ще я можу сказати!

Тредльс двічі чи тричі заходив до мене під час моєї відсутності. Він заставав тільки Пеготті, а вона розповіла йому (як завжди з охотою розповідала всім), що вона—моя стара нянька. Він представився їй і вони трохи поговорили про мене. Так казала Пеготті, але боюсь, що гомоніла тільки вона, і не трохи, а досить довго, бо їй завжди важко було зупинити, коли добра душа починала розмову на цю тему.

Це нагадує мені дві обставини: поперше, що ми з Тредльсом умовилися зустрітись в один з цих днів, а подруге, що місіс Креп відмовилась від усіх своїх обов'язків (за винятком одержування платні), аж поки Пеготті припинить свої відвідування. Частенько місіс Креп голосно висловлювала свою думку про Пеготті—розмови ці провадила вона на східцях і мабуть з якимсь домовим духом, бо вона в цей час була абсолютно сама. Нарешті вона звернулася до мене з листом, в якому розвивала свої погляди на речі. Почала вона з свого універсального вислову, вживаного нею в усіх випадках, а саме, що вона сама мати. Далі вона повідала мені, що зазнавала багатьох переживань, але на всіх етапах свого існування вона рішуче ненавиділа шпигів, самозванців і блюдолизів. Вона не називає ніяких імен, але на злодієві шапка горить; та все ж таки вона назавжди звикла зневажати шпигів, самозванців і блюдолизів, а надто в удовиному траурі (ці останні слова були підкреслені). Якщо джентльмен падає жертвою шпигів, самозванців і блюдолизів (вона не називає імен), то це його власна справа. Він має право чинити на свій власний розсуд; хай так він і робить. Вона, місіс Креп, наполягає тільки на тому, щоб їй не доводилося вступати в стосунки з такими персонами. Тому вона просить пробачити, що більше не з'являтиметься на другому поверсі, аж поки речі знову прийдуть до колишнього й бажаного порядку. Далі вона зазначила, що її маленький рахунок лежатиме на столі кожної суботи вранці, і вона сподівається, що рахунки ці покриватимуться акуратно, чим можна буде уникнути прикрих непорозумінь.

Після цього місіс Креп цілком присвятила себе споруджуванню на східцях пасток, головним чином з глечиків, в надії, що Пеготті

якнебудь переламає собі ноги. Я вважав трохи клопітним жити в такому стані облоги, але занадто боявся місис Креп, щоб намагатись покласти край цьому.

— Мій любий Копперфільд,—скрикнув Тредльс, в точно призначений час з'явившись у моїх дверях і подолавши всі перепони.— Здоров, друже!

— Мій любий Тредльс,—сказав я.—Я радий нарешті побачитися з тобою, і дуже шкодую, що не був удома раніше. Але я був такий зайнятий...

— Так, так, я знаю,—відгукнувся Тредльс,—звичайно. Вона живе в Лондоні, здається?

— Що, що ти кажеш?

— Вона... вибач мене... міс Д.; знаєш,—зашарівся Тредльс,—живе в Лондоні, здається мені.

— О, так! Біля Лондона.

— А моя, може ти пригадуєш,—сказав Тредльс, серйозно глянувши на мене,—живе в Девонширі, в сім'ї з десяти чоловік. Отже, я не такий зайнятий, як ти—у цьому розумінні.

— Дивно мені,—відказав я,—як ти можеш бачити її так рідко.

— Ах!—задумливо сказав Тредльс,—це здається дивом. Я гадаю, що тому можна це терпіти, Копперфільд, бо все одно нема ради.

— І я так думаю,—відповів я, посміхаючись і трохи почервонівши.—І ще тому, що ти такий постійний і терплячий, Тредльс.

— Невже!—здивувався Тредльс.—Тобі справді так здається, Копперфільд? Я таки про це не подумав. Але вона сама така надзвичайно мила дівчина, що може й мені передала деякі з своїх добрих якостей. Запевняю тебе, вона цілком забуває про себе і піклується про інших дев'ятьох.

— Хіба вона найстарша?—спитав я.

— О, що ти, ні!—сказав Тредльс.—Найстарша—красуня.

Він мабуть побачив, що я не міг утриматись від посмішки після такої наївної відповіді; тому він додав, теж усміхаючись цілим своїм одвертим обличчям:

— Я не хочу цим сказати, що моя Софі... гарненьке ім'я, Копперфільд, як ти думаєш?

— Дуже гарне!—погодився я.

— Я не хочу цим сказати, що моя Софі не чудова в моїх очах, і не була б однією з наймиліших дівчат у цілому світі в будьчиїх очах (я так думаю). Але, кажучи, що старша—красуня, я маю на думці, що вона дійсно...—він почав вимальовувати обома руками якісь хмари навколо себе.—Прекрасна, знаєш!—енергійно закінчив Тредльс.

— Ось воно як!—зауважив я.

— О, запевняю тебе,—сказав Тредльс,—вона справді щось незвичайне. І ось, знаєш, створена для товариства і розкошів, і, не маючи через обмежені кошти змоги розважатись, вона, природна річ, буває іноді дразливою і гнівливою. Софі втішає її.

— Отже, Софі,—молодша сестра?—висловив я догадку.

— О, що ти, ні!—сказав Тредльс, потираючи підборіддя,—двом молодшим дев'ять і десять років. Софі виховує їх.

— Отже, вона друга донька, мабуть?—висловив я нову догадку.

— Ні,—сказав Тредльс,—Сара—друга. У Сарі щось негаразд з хребтом, у бідолашної. Хвороба ця згодом минеться, кажуть лікарі, але покищо їй доводиться лежати на спині. Софі доглядає її. Софі—четверта дочка.

— А мати їхня жива?—поцікавився я.

— О, так!—сказав Тредльс,—вона жива. Вона взагалі жінка дуже високих якостей, але вогкий клімат не дуже корисний для її організму, і—правду кажучи,—вона не може ворухити руками і ногами.

— Що ти кажеш?—вигукнув я.

— Все це дуже прикро, правда?—відказав Тредльс.—Але це ще не так погано, як могло б бути, бо Софі посіла її місце. Вона такою ж мірою є матір'ю для своєї власної матері, як і для всіх їх дев'яти.

Я відчув глибоку пошану до добрих якостей цієї юної леді, і не бажаючи змушувати Тредльса знову розповідати мені про їхні перспективи, спитав, як почуває себе містер Мікоубер.

— Він цілком здоровий, Копперфільд, дякую,—сказав Тредльс.— Я вже не живу з ним тепер.

— Ні?

— Ні. Бачиш, правду кажучи,—пошепки додав Тредльс,—у наслідок тимчасових непорозумінь, він змінив прізвище на Мортімер; і він виходить на вулицю тільки коли смеркне, та й тоді в окулярах. Нашу квартиру описали за несплату орендних внесків. Місіс Мікоубер була в такому розпачі, що я просто не міг відмовитись поручитися за той другий вексель, про який ми з тобою говорили. Ти можеш уявити, як приємно було мені побачити, Копперфільд, що це розв'язало справу, і місіс Мікоубер повеселішала.

— Гм!—сказав я.

— Та недовго тривало її щастя,—вів далі Тредльс,—бо, на жаль, через тиждень їх описали вдруге. Це її зовсім підкосило. Від того часу я живу в мебльованих кімнатах, а Мортімери небагато бувають у товаристві. Сподіваюсь, ти не вважатимеш мене за егоїста, Копперфільд, якщо я скажу, що маклер забрав мій маленький круглий столик з мармуровою покришкою, а також горщик для квітів і підставку, що їх придбала Софі.

— Яка жорстокість!—обурено вигукнув я.

— То була... то була важкенька штука,—сказав Тредльс, супроводячи цей вислів гримасою.—Але я не дуже сумую про це, і ось чому. По ширості, Копперфільд, я був неспроможний викупити їх саме тоді; поперше, маклер, побачивши, що мені ці речі потрібні, запросив за них неймовірну цифру; а подруге, в мене... взагалі не було грошей. Але від того часу я стежив за крамницею цього маклера,—вів далі Тредльс, тішачись своєю таємницею,—і, кінець-кінцем, сьогодні я побачив, що вони виставлені на продаж. Я тільки потайки глянув на них, бо якби маклер побачив мене, боронь боже, він казна

яку ціну спитав би за них. Зараз у мене є гроші, і мені спало на думку, що може ти не заперечував би, якби я попросив твою добру няньку піти зі мною до крамниці—я проведу її до найближчого рогу—і купити їх, ніби для себе.

У пам'яті моїй свіжо зберігаються захват, з яким Тредльс виклав мені цей план, і його певність у незвичайній хитромудрості цього плану.

Я відповів йому, що моя стара нянька щаслива буде допомогти йому, і що ми можемо піти туди всі втрюх, але з однією умовою. Цією умовою було, щоб він урочисто обіцяв більше не дарувати ні свого імени, ні чогось іншого містерові Мікоуберу.

— Мій любий Копперфільд,—сказав Тредльс,—я вже це вирішив, бо став почувати, що роблю не тільки необережно, але просто несправедливо щодо Софі. Я собі дав слово і нема вже чого боятись; але охоче дам слово і тобі. Той перший нещасний вексель я сплатив. Не маю сумнівів, що містер Мікоубер сплатив би його сам, якби міг. Але він не міг. Почуваю своїм обов'язком відзначити одну рису в містерові Мікоубері, яка мені дуже сподобалась, Копперфільд. Це—щодо другого векселя, строк якого ще не минув. Він не каже мені, що вексель уже сплачений, але твердить, що буде сплачений. В цих словах вбачаю я щось дуже благородне і чесне.

Мені не хотілось розбивати віру мого милого друга, і тому я не заперечував. Ще трохи погомонівши, ми пішли до бакалійної крамниці—за Пеготті; Тредльс відмовився провести цей вечір зі мною—поперше, боючись, що його майно може купити хтось інший, а подруге, саме цей вечір він завжди присвячував складанню листа до наймилішої дівчини в світі.

Ніколи не забуду, як визирав він зза рогу, поки Пеготті торгувалася за його неоціненне майно; як схвилювався він, коли Пеготті, не дійшовши згоди, поволі почала повертатись до нас, а маклер покликав її назад. На завершення переговорів вона купила майно Тредльса за досить невисоку ціну, і Тредльс мало не сказився від радості.

— Я дуже вдячний тобі,—сказав Тредльс, коли почув, що сьогодні ввечері речі його будуть надіслані йому на квартиру.—Ти не вважаєш за безглуздя, Копперфільд, коли я попрошу тебе ще про одну послугу?

Я заздалегідь заявив, що безперечно не вважатиму це за безглуздя.

— Якби ви були такі ласкаві,—звернувся Тредльс до Пеготті,—забрати горщик для квітів зараз, то мабуть мені приємно було б (бо це річ Софі, Копперфільд) самому віднести його додому.

Пеготті охоче згодилась, і він, засипавши її висловами подяки, пішов додому, ніжно тримаючи в руках горщик для квітів; і навряд чи будьколи бачив я таке радісне обличчя.

Потім ми повернулись до моєї квартири. Крамниці завжди причащували Пеготті, і ми часто зупинялися перед вітринами; я терпляче

чекав, поки нянька моя досхочу намилиється ними. Отже, ми додому йшли досить таки довго.

Підіймаючись по східцях, я звернув її увагу на раптове зникнення пасток місіс Креп, а також на сліди недавніх кроків. Зійшовши на другий поверх, ми обоє дуже здивувалися, бо, ідучи до крамниці, я зачинив двері, а тепер вони були широко розкриті і всередині чути було голоси.

Ми глянули одно на одного, не знаючи, що це означає, і увійшли до вітальні. Як же я здивувався, коли побачив там мою бабку і містера Діка! Бабка моя пила чай, сидячи на горі багажу, поставивши перед собою клітку з своїми двома птахами, і посадовивши свою кішку собі на коліна; скидалась вона на Робінзона Крузо в спідниці. Містер Дік задумано схилився на величезного повітряного змія, подібного до тих, які ми частенько колись запускали в небо.

— Люба моя бабусю,—вигукнув я,—яка приємна несподіванка!

Ми ніжно обнялися. Містер Дік і я щиро потиснули руки один одному; а місіс Креп, яка заклопотано готувала чай, щиро сказала, що вона вже знала, як радітиме містер Копперфільд, побачивши своїх любих родичів.

— А це ви?—звернулась моя бабка до Пеготті, яка тремтіла від жаху перед нею.—А як ви себе почуваете?

— Пригадуєте мою бабку, Пеготті?—спитав я.

— Заради бога милосердного, дитя моє,—скрикнула моя бабка,—не називайте жінку цим ім'ям дикунів з південноморських островів! Якщо вона вже вийшла заміж і змінила прізвище, що є найкращою річчю, яку вона тільки могла зробити, то чому ви не звете її новим ім'ям? Як ваше прізвище тепер, П.?—сказала моя бабка, шукаючи порятунку в цьому скороченні.

— Баркіс, ме'м!—сказала Пеготті, роблячи реверанс.

— Ну, от, це вже по-людському,—сказала моя бабка.—Людині з таким ім'ям не треба надсилати місіонерів. Як почуваете себе, Баркіс?

З цими милостивими словами бабка моя простягла руку. Підбадьорена цим, Баркіс зробила кілька кроків уперед, потиснула її руку і знову зробила реверанс.

— Ми старіємо, бачу,—зазначила бабка.—Адже ми тільки один раз зустрічались перед цим. Чудова була у нас тоді зустріч, що й казати! Трот, любий мій, ще одну чашечку.

З належною пошаною вручив я чашку моїй бабці, яка за своїм звичаєм сиділа твердо, випроставшись; потім я наважився заперечити проти того, що вона сидить на ящику.

— Дозвольте мені запропонувати вам канапку чи крісло, бабусю,—сказав я.—Аджеж так вам дуже незручно.

— Дякую, Трот,—відповіла моя бабка,—я визнаю за краще сидіти на своїй власності.

Тут моя бабка суворо глянула на місіс Креп і додала:

— Нема чого вам турбуватись більше, ме'м.

— Чи підсипати вам ще чаю?—спитала місіс Креп.

— Ні, дякую, ме'м,—відповіла моя бабка.

— Чи не принести мені ще масла, ме'м?—допитувалась місіс Креп.—Або може ви хочете свіженьких яечок? І чи не підсмажити мені шинки? Чи не треба ще чогонебудь для вашої милої бабусі, містер Копперфільд?

— Нічого, ме'м,—відказала моя бабка.—Я сама обійдусь, дякую.

Місіс Креп безнастанно посміхалась, виявляючи свій милий характер, схилила голову набік, щоб показати свою тілесну недужість і потирала руки, щоб показати свою готовість прислужитись усім, хто заслуговує на це. І ось поволі вислизнула вона з кімнати, посміхаючись, схиливши голову набік і потираючи руки.

— Дік!—сказала моя бабка.—Пригадуєте, що я казала вам про підлабузників і блюдолизів?

Містер Дік був трохи збентежений: очевидно, він цього не пригадував; але він поспішив дати стверджувальну відповідь.

— Місіс Креп—одна з них,—сказала моя бабка.—Баркіс, я попрошу вас заварити чай і дати мені іншу чашку, бо не думаю, щоб чашка тієї жінки була дуже дбайливо вимита.

Я занадто добре знав мою бабку і розумів, що вона мала на думці щось важливе, і приїзд її був викликаний далеко істотнішими причинами, ніж це могло б здаватися чужій людині. Я бачив, що вона пильно дивиться на мене, коли гадає, що я зайнятий чимсь іншим; через її зовнішню твердість і самовладання проникало якесь вагання. Я почав міркувати, чи не образив я її чимсь; і совість шепотіла мені, що я їй ще нічого не написав про Дору. Невже це й було причиною її приїзду?

Та я знав, що вона пояснить стан речей тільки тоді, коли сама захоче. Тому я сів біля неї, почав розмовляти з її птахами, грався з кішкою і намагався триматись невимушено. Але це мені погано вдавалось; до того ж містер Дік, перехиляючись через великого змія, що стояв за моєю бабкою, користався всякою нагодою, щоб таємниче підморгувати мені.

Кінець-кінцем бабка моя випила чай, дбайливо поправила плаття на колінах, витерла губи і сказали:

— Трот... ні, залишайтеся тут, Баркіс!.. Трот, чи можеш ти бути твердим і владати собою?

— Сподіваюсь, бабусю.

— Як ти гадаєш?—наполягала міс Бетсі.

— Так я й гадаю.

— Тоді, дитя мое,—сказала моя бабка, пильно дивлячись на мене,—як ти гадаєш, чому я визнала за краще сидіти сьогодні ввечері на цій моїй власності?

Я тільки похитав головою, не розуміючи нічого.

— Бо,—сказала моя бабка,—це все, що в мене є. Бо я розорена, мій любий!

Якби будинок з усіма нами перекинувся в річку, то й тоді я навряд чи був би більше вражений.

— Дік це знає,—сказала моя бабка, спокійно поклавши руку мені на плече.—Я розорилась, мій любий Трот. Усе мое майно—в цій кімнаті, за винятком котеджу; а його я доручила Дженет здати наймачеві. Баркіс, мені треба знайти спальню для цього джентльмена. З міркувань ощадливості, я гадаю, що сама зможу влаштуватися тут. Особливого комфорту мені не треба. Це тільки на одну ніч. А завтра ми поговоримо докладніше.

Я був украй здивований і сповнений жалю до неї,—запевняю вас, тільки до неї. Але раптом вона впала мені на груди і закричала, що боліє тільки за мене. Та через секунду вона опанувала себе, і скоріше переможно, ніж пригнічено, заявила:

— Ми повинні мужньо сприймати удари долі, і не дозволити їй залякувати нас, любий мій! Ми мусимо до кінця витримати свою роль! І ми переживемо нещастя, Трот!

РОЗДІЛ XVIII

У СКРУТІ

Зібравшись з думками, я попросив містера Діка піти до бакалійної крамниці і оселитися в спальні, яку недавно залишив містер Пеготті. Ця бакалійна крамниця була на Генгерфордському ринку. А Генгерфордський ринок був тоді не таким, як у наші дні: перед дверима височила дерев'яна колонада, яка надзвичайно сподобалась містерові Діку. Честь жити поруч із цим дивом мистецтва винагородила б його за всякі незручності; але кімнатка була досить вигідна, якщо не зважати на букет пахоців, про які я вже говорив; не завадило б також мати ще одну затишну кімнатку біля спальні; але містер Дік був цілком зачарований своїм приміщенням. Місіс Креп обурено заявила йому, що там ніде й кішку повісити. Але містер Дік цілком справедливо зауважив мені, сидячи на ліжку і гойдаючи ногою:

— Мені зовсім не треба вішати кішку, Трот. Я ніколи не вішав кішок. Отже, це мені байдуже.

Я спробував довідатись, чи знає містер Дік щось про причини раптової зміни в справах моєї бабки. Як я й чекав, він не мав про це ні найменшої уяви. Він міг тільки розповісти, що позавчора бабка моя сказала йому:

— Ну, Дік, чи ви насправді такий філософ, яким я вас вважаю? Він відповів:

— Так, сподіваюсь.

Тоді бабка сказала:

— Дік, я розорилась.

А він відповів:

— Ну й що ж!

Тоді бабка моя схвалила його твердість духу, і він дуже зрадів. А потім вони поїхали до мене і по дорозі пили портер і їли бутерброди.

Містер Дік почував себе цілком затишно, сидячи на ліжку, гоїдаючи ногою і розповідаючи мені все це, широко розплющивши очі і здивовано посміхаючись. І шкода, що я пояснив йому: розор означає нужду, злидні і голод. Я дуже швидко пожалів про цю жорстокість, бо він зблід і сльози потекли по його щоках; він звів на мене такий невимовно зляканий погляд, що міг би пом'якшити й куди твердіше серце, ніж моє. Я доклав усіх зусиль, щоб знову підбадьорити його. Та незабаром зрозумів я те, що мені й спочатку треба було б зрозуміти, а саме, що його бадьорий настрій залежав тільки від його віри в наймудрішу і найчудовішу з жінок; крім того, він покладався на мої розумові здібності. Він вірив що розум мій здатний подолати всяке лихо.

— Що ж нам робити, Тротвуд?—сказав містер Дік.—Є в нас мої мемуари...

— Безперечно є,—сказав я.—Але тепер усе, що ми можемо зробити, містер Дік, це зберігати бадьорість, щоб моя бабка не турбувалася, бачачи, як ми хвилюємось.

Він усією душею погодився з цим і попросив мене, коли я побачу, що він хоч на дюйм ухиляється від вірного шляху,—закликати його до порядку. Але з жалем зазначаю, що я його занадто налякав. Цілий вечір він не спускав очей з моєї бабки; і такий жах був у цьому погляді, ніби вона вже вмирала з голоду на його очах. Він боявся ворухнути головою, сидів нерухомо і тільки поводив очима; а це було ще гірше. За вечерею він дивився на окраець хліба (випадково, окраець був маленький), ніби він—єдиний наш порятунок від голодної смерті; і коли бабка моя зажадала, щоб він їв з своїм звичайним апетитом, я спіймав його на спробі сховати в кишеню залишки хліба й сиру. Безсумнівно, він збирався цими заощадженнями рятувати нас, коли ми дійдемо цілковитого виснаження.

Але бабка моя, навпаки, трималася дуже твердо, що було доброю наукою для нас усіх, насамперед для мене. Вона дуже мило поводитися з Пеготті, за винятком тих випадків, коли я її необережно називав цим ім'ям; і хоч я знав, що вона ніяково відчуває себе в Лондоні, але трималась вона, як вдома. Я попросив її лягти в моє ліжко, а сам влаштувався у вітальні, щоб оберігати її. Їй дуже сподобалось, що річка тече близько від нас; це було добре на випадок пожежі; гадаю, що вона справді втішалась цією обставиною.

— Трот мій любий,—сказала моя бабка, побачивши, що я починаю готувати її звичайне вечірне питво,—ні.

— Нічого не вип'єте, бабусю?

— Не вино, любий мій. Пиво.

— Але в мене є вино, бабусю. І ви завжди п'єте вино на ніч.

— Збережи його на випадок хвороби,—відповіла моя бабка.—Не слід розтринькувати його, Трот. Принеси мені пива. Пів пінти.

Мені здалося, що містер Дік тут таки впаде непритомний. Але бабка моя була людина рішуча, і я сам пішов за пивом. Було вже пізно, і Пеготті та містер Дік скористалися цією нагодою, щоб піти разом до бакалійної крамниці. На розі я розпрощався з ними, і містер Дік з великим змієм на спині поплентався на свою квартиру, зображуючи собою ніби статую людського горя.

Коли я повернувся, бабка моя походжала по кімнаті, смикаючи пальцями стрічки свого чепця. За незмінним звичаєм, я приготував сухарі і зігрів пиво. Коли пиво було готове, вона й собі приготувалась, поправивши чепець і обгорнувши платтям коліна.

— Любий мій,—сказала моя бабка, сьорбнувши столову ложку пива,—це куди краще, ніж вино. І в половину не так отруйно.

Очевидно, я мав невпевнений вигляд, бо вона додала:

— Тсс, тсс, дитинко! Якщо нічого гіршого не трапиться з нами, то це ще добре.

— Я й сам так гадав би, бабусю,—сказав я.

— Так чому ж ти не гадаєш цього?—спитала моя бабка.

— Бо ми з вами—дуже різні люди,—відповів я.

— Дурниці і безглуздя, Трот!—відказала моя бабка і почала з насолодою сьорбати столовою ложкою тепле пиво, змочуючи в ньому сухарики.

— Трот,—сказала вона.—Я взагалі не дуже люблю нові обличчя, але ця твоя Баркіс мені подобається, щоб ти знав!

— Почути це від вас—краще, ніж одержати сто фунтів стерлінгів!—сказав я.

— Дивний цей світ,—зазначила моя бабка, потираючи ніс;—звідки ця жінка викопала ім'я, цього я добрати не можу? Куди краще було б народитися з прізвищем Джексон або якимсь подібним.

— Очевидно, вона й сама так думає; вона в цьому не винна,—сказав я.

— Гадаю, що ні,—відказала моя бабка, хоч і не дуже охоче.—А все ж таки це прізвище дуже дратує мене. Так чи так, а тепер вона Баркіс. Це трохи втішає. Баркіс дуже любить тебе, Трот.

— Вона ладна все, що завгодно, зробити, аби довести це,—сказав я.

— Ще б пак!—відгукнулась моя бабка.—Оце вона просила й благала мене взяти трохи її грошей, бо в неї, мовляв, їх занадто багато. Отака дурненька.

Сльози радості закрпали в тепле пиво моєї бабки.

— Вона найсмішніша з людей,—вела далі бабка.—Я зрозуміла, як тільки побачила її з твоєю матінкою, що вона—найкумедніша з смертних. Але в неї є добрі риси.

Удаючи, ніби сміється, вона крадькома витерла сльози, і знову почала жувати сухарик і розмовляти.

— Ах! Помилуй нас боже!—зітхнула моя бабка.—Я вже все знаю, Трот. Ми з Баркіс поплескали язиками під час твоєї відсутності. Я вже все знаю. Не можу добрати, що коїться з цими паскудними

дівчатами. Дивуюсь я, чого вони не розбивають собі голови об...— бабка глянула на камін і раптом додала:—об полиці каміна.

— Бідолашна Емлі! сказав я.

— Ох, не називай її бідолашною, відказала моя бабка.—Йй слід було б добре подумати, перше ніж накоїти такого лиха. Поцілуй мене, Трот. Шкодную, що ти так рано зазнаєш сумного досвіду.

Коли я нахилився до неї, вона поставила склянку мені на коліна (щоб я не міг ворухнутись) і сказала:

— Ох, Трот, Трот. І тобі теж ввижається, що ти закохався? Чи не так?

— Ввижається, бабусю?—вигукнув я, неймовірно почервонівши.— Я люблю її всією душею!

— Дору, тобто?—відповіла моя бабка.—І ти хочеш, мабуть, сказати, що це малятко—чарівне?

— Моя люба бабусю,—почав я.—Ви й уявити собі не можете, яка вона чудова!

— Ах! А не дурненька?

— Дурненька, бабусю?

Це мені і на думку не спадало. Я не тільки обурено відкинув цю думку, але просто вражений був тим, що можна так думати.

— Не вітрогонка?

— Вітрогонка, бабусю?

Я знову спромігся тільки беспорядно повторити ці неймовірні слова.

— Гаразд, гаразд!—сказала моя бабка.—Я тільки запитую. Я ні в чому її не обвинувачую. Бідолашна парочка! Отже, ви гадаєте, що створені одне для одного, і що житимете, розважаючись та годуєчись тільки цукерками і пиріжками. Чи не так, Трот?

Вона спитала про це так мило, напівграйливо, напівзажурено, що я зовсім розчулився.

— Ми юні і недосвідчені, бабусю, я це знаю,—відповів я,—і наслідуюся сказати, що в наших розмовах і думках є чимало нерозумного. Але запевняю вас—ми палко любимо одне одного. Не знаю, що я зробив би, якби подумав, що Дора зможе полюбити когось іншого, чи розлюбити мене, або що я зможу полюбити іншу, чи розлюбити її... мабуть, я збожеволів би.

— Ах, Трот,—сказала моя бабка, похитуючи головою і поважно посміхаючись,—сліпий, сліпий, сліпий!

— Один мій знайомий, Трот,—мовила бабка знову після паузи,—щирістю своєю нагадує мені бідолашне немовля—його матір. Здоровий розсуд—ось що повинен придбати цей мій знайомий, Трот. Глибокий, вірний, здоровий розсуд!

— Якби ви тільки знали, який здоровий розсуд у Дори, бабусю!—скрикнув я.

— Ох, Трот!—повторила вона.—Сліпий, сліпий!

І не знаю чому, але я відчув, що немов якась хмара насувається на мене.

— А проте,—сказала моя бабка,—мені нема чого заважати двом юним істотам дурити себе і блаженствувати; отже, хоч це—юнацьке кохання, а юнацькі кохання дуже часто—май на увазі, я не кажу „завжди“—зводяться на ніщо, а все ж таки ми поставимось до цього серйозно і будемо сподіватись, що цими днями дійдемо успішних наслідків. Часу в нас досить.

Я зрадів, що бабка моя співчуває мені. Зваживши на її втому, я палко подякував їй за любов і за всю її добрість до мене; і, ніжно побажавши мені доброї ночі, вона пішла до спальні.

Яким нещасливим почував я себе, лежачи на канапі. Знову і знову я міркував, як зможу з'явитися злидарем перед очима містера Спенлоу. Аджеж я посватався до Дори, будши певним у своєму достатку, а тепер я маю рицарський обов'язок розповісти їй про свій стан і дати їй волю відмовитися від заручин. Як житиму я тепер, не заробляючи нічого? Треба мені щось зробити, щоб допомогти моїй бабці, але я не бачу ніякого виходу. Ось незабаром у мене вже не буде й кишенькових грошей, я носитиму подерте пальто і не матиму змоги робити маленькі подарунки Дорі, їздити на баских кониках і ходити франтом.

Хоч я розумів, що дуже егоїстично думати зараз тільки про себе і про своє лихо, але я так любив Дору, що не міг собі ради дати. Я розумів, що ганебно думати про себе, а не про мою бабку; але егоїзм був у даному разі невід'ємним від думок про Дору, а Дорою я не міг поступитись ні для кого. Яким неймовірно нещасливим почував я себе тієї ночі!

Бачив я сни—сни про злидні в усіх виглядах, але, здається, сни бачив я наяву, не заснувши. Ось ходжу я в лахмітті і продаю Дорі сірники, шість коробочок за пів пенні; ось сиджу я в конторі у нічному халаті і туфлях, а містер Спенлоу протестує проти того, що я з'являюсь перед клієнтами в цьому легкому вбранні; ось я, вмираючи з голоду, підбираю крихти від сніданку старого Тіффі (він снідав дуже регулярно, коли годинник на соборі св. Павла бив першу); ось я безнадійно намагаюсь купити дозвіл на шлюб з Дорою, пропонуючи на сплату одну з рукавичок Урії Гіпа, а консисторія не хоче прийняти її; і під час усіх цих снів я не спав і перевертався, наче корабель, що зазнав аварії в морі постільної білизни.

Моя бабка також непокоїлась, бо я часто чув, як ходить вона туди й сюди. Два чи три рази за ніч вона з'являлась у мою кімнату, загорнута в довгий фланелевий капот, подібна до стурбованого духу, і підходила до канапи, на якій я лежав. У перший раз я скочив з місця, стривожений її повідомленням: з якоїсь заграви вона зрозуміла, що Вестмінстерське абатство охоплене пожежею; отже, вона радилась зі мною, чи не може вогонь перекинутись на Букінгем-Стріт, якщо вітер зміниться. У другий раз я лежав спокійно, і чув, як вона сіла біля мене, шепочучи:

— Бідолашне хлоп'я!

І я відчув себе в двадцять разів нещаснішим, зрозумівши, як само-віддано думає вона про мене, і як егоїстично думаю я тільки про себе.

Важко повірити, щоб ніч ця, яка здалася мені такою довгою, могла бути короткою для когось іншого. І почала мені ввижатись якась вечірка, де гості танцювали безперестанку, і почув я музику, що безупинно грала одну мелодію, і побачив Дору, що безупинно танцювала один танець, не звертаючи ніякісінької уваги на мене. Чоловік, що грав на арфі цілу ніч, марно силкувався прикрити свій інструмент нічним ковпаком звичайних розмірів, і тут я прокинувся, або краще сказати—тут я покинув спроби заснути, і побачив, нарешті, що сонце сяє у вікно.

В ті дні поблизу від мене містилась римська лазня—може й зараз вона ще є там—і я там частенько купався. Одягшись тихо, щоб не потурбувати бабку, і залишивши її під доглядом Пеготті, я подався до лазні, пірнув у басейн, а потім пішов прогулятись. Я сподівався, що купання і прогулянка трохи освіжать мене; так воно й було; і незабаром я вирішив, що насамперед я мушу спробувати, чи не можна розірвати свій контракт і забрати назад вступний внесок. Я поспідав у найближчому трактирі і пішов до Докторської палати, повільно ступаючи по щойно политих водою вулицях і вдихаючи пахощі літніх квітів, сповнений твердості і рішучості.

До палати я прибув так рано, що мені довелось ще з пів години повештатись навколо неї, поки старий Тіффі прийшов з ключем. Тоді я сів у своєму затінку, спостерігаючи сонячне проміння на димарях і мріючи про Дору; нарешті, ввійшов містер Спенлоу, підтягнутий і свіжий.

— Як відчуваєте себе, Копперфільд?—спитав він.—Чудовий ранок!

— Прегарний ранок, сер,—підтвердив я.—Чи можу я поговорити з вами, перше ніж ви підете до суду?

— Безперечно, можете,—сказав він.—Ходімо до мого кабінету.

Я пішов слідом за ним, і він почав натягати мантию і чепуритись перед дзеркалом.

— З жалем мушу розповісти,—сказав я,—що одержав трохи сумні відомості від своєї бабки.

— Та ні?—вигукнув він.—Що ви кажете? Не параліч? Не параліч, сподіваюсь?

— Ні, здоров'я її цілком добре, сер,—відповів я.—Вона зазнала деяких великих втрат. Правду кажучи, у неї лишилось дуже небагато грошей.

— Ви ди-ву-єте мене, Копперфільд!—скрикнув містер Спенлоу.

— Запевняю вас, сер,—сказав я, похитавши головою,—справи її так змінились, що я хотів спитати вас, чи не буде можливим... залишивши вам, звичайно, деяку частину вступного внеску,—додав я, вражений стривоженим виразом його обличчя,—чи не буде можливим розірвати мій контракт?

Ніхто не знає, чого коштувало мені зробити цю пропозицію. Це було майже те саме, що просити вироку про розлуку з Дорою.

— Розірвати ваш контракт, Копперфільд? Розірвати?

Я пояснив спокійно, але твердо, що тепер мені треба самому заробляти собі на життя. Я не боюся за майбутнє,—сказав я (і я гостро підкреслив цю обставину, як натяк на те, що зможу бути гідним зятем),—але нині я можу покладатись тільки на самого себе.

— Я дуже засмучений цією звісткою, Копперфільд,—сказав містер Спенлоу,—дуже засмучений. Не в наших звичаях розривати контракти з таких і подібних причин. Це—не звичайний випадок у нашій професії. Незручно створювати такий прецедент. Аж ніяк! Разом з тим...

— Ви дуже добрі, сер,—промимрив я, передчуваючи згоду.

— Зовсім ні. Нема за що дякувати,—відказав містер Спенлоу.— Разом з тим, хотів я сказати, якби доля не зв'язала мене по руках, якби в мене не був компаньйон—містер Джоркінс...

Надії мої миттю зникли, але я зробив ще одну відчайдушну спробу.

— Чи не думаєте ви, сер,—сказав я,—що якби я поговорив про це з містером Джоркінсом?..

Містер Спенлоу безнадійно похитав головою.

— Боронь боже, Копперфільд,—відповів він,—щоб я будького ображав, а надто містера Джоркінса. Але я знаю свого компаньйона, Копперфільд. Містер Джоркінс—не такий чоловік, щоб згодитися на цю надзвичайну пропозицію. Містера Джоркінса дуже важко звернути з його шляху. Ви самі знаєте, який він.

Мушу сказати, що я нічого не знав про нього. Мені було тільки відомо, що він раніше сам керував конторою, а тепер самотньо живе в будинку біля Монтегю-Сквера; що приходить він до палати дуже пізно, а йде додому дуже рано; що з ним ніколи ніхто не радиться; і що він сидить у темній норі нагорі, де ніколи не вирішують ніяких справ, і де років двадцять уже, як кажуть, лежить на столі пожовклий аркуш незайманого чорнилами паперу.

— Ви ж не заперечуєте проти того, щоб я поговорив з ним, сер?—спитав я.

— Аж ніяк,—сказав містер Спенлоу.—Але я маю деякий досвід щодо розмов з містером Джоркінсом, Копперфільд. Хотів би я, щоб цей досвід був не такий сумний, бо я особисто пішов би вам в усьому назустріч. Я не маю ні найменших заперечень проти вашої розмови з містером Джоркінсом, Копперфільд, якщо ви визнаєте це потрібним.

І шановний проктор палко потиснув мені руку. Радіючи цьому дозволі, я почав чекати містера Джоркінса, міркуючи про Дору і спостерігаючи, як сонячне проміння спускається з димаря на стіну протилежного будинку. Потім пішов я до кабінету містера Джоркінса, якого дуже здивував своєю появою.

— Заходьте, містер Копперфільд,—звернувся до мене містер Джоркінс,—заходьте.

Я ввійшов і сів: справу свою виклав я містерові Джоркінсу майже в тих самих висловах, що й містерові Спенлоу. Містер Джоркінс був

зовсім не такою жахливою істотою, як можна було б гадати; то був огрядний, милий чоловік, шестидесяти років, який вживав так багато нюхального тютюну, що в палаті існувала легенда, ніби він живиться тільки цією речовиною, не лишивши в своєму організмі місця для інших страв.

— А ви вже зверталися з цим до містера Спенлоу?—сказав містер Джоркінс, дуже стурбовано вислухавши мене.

Я ствердив це і зазначив, що містер Спенлоу посилався на нього.

— Він сказав, що я заперечуватиму?—сказав містер Джоркінс.

Я мусив визнати, що містер Спенлоу вважав це можливим.

— З жалем мушу сказати, містер Копперфільд, що не можу посунути вперед вашу справу,—нервово мовив містер Джоркінс.—Правду кажучи... але в мене засідання в банку, якщо ви будете такі ласкаві вибачити мене.

Тут він похапцем підвівся і зібрався вийти з кімнати. Але я наважився спитати його: невже немає ніякої надії влаштувати цю справу.

— Ні!—сказав містер Джоркінс, стоячи вже в дверях і похитуючи головою.—О, ні! Я заперечую, ви знаєте,—дуже швидко сказавши це, він вийшов.—Ви повинні знати, містер Копперфільд,—додав він, знову стурбовано просуваючи голову в двері,—що, коли містер Спенлоу заперечує...

— Особисто він не заперечує, сер!—сказав я.

— О, особисто!—нетерпляче повторив містер Джоркінс,—запевняю вас, що є заперечення, містер Копперфільд. Безнадійно. Те, чого ви хочете, зробити не можна. Я... я справді мушу поспішати на ділове побачення до банку.

По цій мові він побіг геть; і скільки мені відомо, протягом трьох днів після цього не з'являвся він до палати.

Я не хотів залишити невипробуваною жодну можливість. Тому я почекав повернення містера Спенлоу і передав йому свою розмову з його компаньйоном. Я дав йому зрозуміти, що, на мою думку, він зможе пом'якшити непохитного Джоркінса, якщо візьме на себе цю справу.

— Копперфільд,—відповів містер Спенлоу, люб'язно посміхаючись.—Ви не знаєте мого компаньйона, містера Джоркінса, так довго, як я. Я зовсім не хочу обвинувачувати містера Джоркінса в якихось хитрощах. Але манера, з якою містер Джоркінс висловлює свої заперечення, часто обдурює людей. Ні, Копперфільд,—похитав він головою.—Містера Джоркінса не можна зворушити, вірте мені!

Я ніяк не міг добрати, хто ж з них двох заперечує проти моєї справи, але я бачив досить виразно, що один з компаньйонів—проти мене, і що не може бути й мови про повернення тисячі фунтів стерлінгів моїй бабці. У розпачі залишив я палату і пішов додому.

Я саме намагався при звичайних думках до найгіршого і будувати собі плани на суворе майбутнє, коли раптом на мене мало не наїхав візник. З вікна карети до мене простяглася ніжна рука, посміхнулось

обличчя, що його я завжди зустрічав з почуттям радості й щастя від того часу, коли воно вперше обернулось до мене на старих дубових східцях з широким поруччям, і коли воно нагадало мені своєю м'якою красою мозаїчну картину на шибці в церкві.

— Агнесо!—радо вигукнув я.—О, моя мила Агнесо, кому ще на цьому світі міг би я радіти більше, ніж вам?

— Справді?—спитала вона своїм милим голосом.

— Мені так треба поговорити з вами!—вів я далі.—Мені стало легше на серці, тільки глянув я на вас. Коли б у мене була чародійська паличка, то з усіх людей я викликав би тільки вас!

— Мене?—посміхнулась Агнеса.

— Ні! може, спочатку Дору,—визнав я, зашарівшись.

— Безперечно, спочатку Дору, сподіваюся,—сказала Агнеса, сміючись.

— Але потім вас,—сказав я.—Куди ви їдете?

Вона їхала до мене побачитись з моєю бабкою.

День був дуже гарний, і вона охоче вийшла з екіпажу, який тхнув стайнею та огірками. Я розплатився з візником, вона взяла мене під руку і ми пішли разом пішки. Вона для мене була втіленою надією. При Агнесі всі турботи мої зникли!

Бабка моя написала їй один з своїх уривчастих, дивних листів—не довший за банківський чек—на більше в неї не вистачало епістолярних здібностей. Вона написала, що зазнала скрути і залишає Дувр, але відчуває себе так добре, що нікому не треба турбуватись про неї. Агнеса поїхала до Лондона побачитися з моєю бабкою, бо від того часу, як я оселився в будинку містера Вікфільда, між ними зав'язалась ніжка взаємна дружба. Вона приїхала не сама. З нею був тато, а також Урія Гіп.

— І ось—вони компаньйони,—зазначив я.—Хай буде він проклятий!

— Так,—сказала Агнеса.—У них є тут якась справа, і я скористалась їхньою поїздкою, щоб приєднатись до них. Не думайте, Тротвуд, що поїздка моя викликана тільки дружніми почуттями; боюся, що ви обвинуватите мене в надмірній підозрілості, але я не люблю відпускати тата самого з цим чоловіком.

— А він і досі має вплив на містера Вікфільда?

Агнеса похитала головою.

— У нас так усе змінилось,—сказала вона,—що ви навряд чи пізнали б наш любий старий дім. Вони тепер живуть з нами.

— Вони?—перепитав я.

— Містер Гіп і його мати. Він спить у колишній вашій кімнаті,—сказала Агнеса, дивлячись мені в обличчя.

— Хотів би я мати змогу надсилати йому сни,—сказав я.—Тоді б він там довго не спав.

— Я живу в своїй кімнатці,—вела далі Агнеса,—де колись вчила уроки. Як швидко минає час! Пригадуєте? Маленька кімнатка поруч з вітальнею.

— Чи пригадую я, Агнесо? У дверях тієї кімнати я вперше побачив вас, і кільце з ключами висіло на вашому поясі.

— Саме так,—посміхнулася Агнеса.—Я рада, що вам приємно згадати це. Ми були дуже щасливі.

— Дуже, дуже щасливі!

— Я зберегла за собою цю кімнатку; але ви розумієте, що мені не завжди щастить уникати місіс Гіп. Отже,—спокійно говорила Агнеса,—я мушу бути в її товаристві, коли вважала б за краще лишатися сама. Але в мене нема інших підстав скаржитись не неї. Якщо вона іноді докучає мені похвалами своєму синові, то це цілком природно для матері. Він дуже добрий син—для неї.

Я пильно вдивлявся в обличчя Агнеси, але не помітив, щоб вона розуміла наміри Урлі. Її ніжні серйозні очі дивилися на мене з властивою їм прекрасною одвертістю, і ніщо не змінилось в її милому обличчі.

— Головна незручність їхнього перебування в нас,—казала Агнеса,—полягає в тому, що я тепер не можу бути з татом так багато, як хотілося б. Урія Гіп втручається між нами—і я не можу так пильнувати тата, як хотілося б. Але якщо проти нього планують якусь змову чи зраду, то сподіваюсь, що проста любов і правда будуть міцнішими, кінець-кінцем. Я сподіваюся, що справжня любов і правда міцніші кінець-кінцем, ніж усяке зло чи нещастя в цьому світі.

На губах її завмерла добре знайома мені світла посмішка. Ми підійшли вже близько до моєї вулиці, і Агнеса стурбовано спитала мене, чи не знаю я, яким чином сталась фінансова катастрофа моєї бабки. Я відповів:

— Ні, вона мені ще не розповідала.

Агнеса замислилась, і мені здалось, ніби рука її затремтіла в моїй.

Ми застали мою бабку саму і трохи схвильовану. Між нею і місіс Креп виникла суперечка на абстрактну тему (чи годиться ніжній статі жити в мебльованих кімнатах); а бабка моя, байдужа до спазмів місіс Креп, обірвала диспут, заявивши цій леді, що від неї тхне моєю горілкою і чи не потурбується вона піти геть. Обидва ці вислови місіс Креп визнала підлеглими кримінальному покаранню, і висловила свій намір апелювати до „британського правосуддя“—очевидно, як оплоту наших національних свобод.

Проте, бабка моя мала досить часу прохолонути, поки Пеготті гуляла з містером Діком, показуючи йому парад кінних гвардійців. Міс Бетсі дуже зраділа зустрічі з Агнесою, і настрої її значно покращав. Агнеса поклала капелюшок на стіл і сіла поруч з нею. Дивлячись на її ніжні очі і ясне чоло, я не міг утриматись від думки, що присутність її тут дуже доречна. Бабка моя цілком поклалась на Агнесу, не зважаючи на її юність і недосвідченість. І справді, вона була дуже міцна в своїй простій любові і правді.

Ми почали розмовляти про втрати моєї бабки, і я розповів їм, що спробував зробити цього ранку.

— Це було нерозсудливо, Трот,—азначила моя бабка,—але вчинено з добрими намірами. Ти—великодушний хлопець (хоч тепер мені слід би називати тебе молодим чоловіком), і я лишаюсь тобою, мій любий. Ну, це ще нічого. А тепер, Трот і Агнеса, розгляньмо справи Бетсі Тротвуд і подивімось, в якому вони стані.

Я помітив, що Агнеса зблідла і дуже уважно подивилась на мою бабку. Бабка моя, пестячи свою кішку, теж дуже уважно подивилась на Агнесу і почала свій звіт.

— Бетсі Тротвуд (я говорю не про твою сестру, Трот мій любий, а про себе саму) мала певну власність. Не важливо, скільки; досить на прожиття. Навіть більше; бо вона мала певні заощадження і додала їх до основного капіталу. Бетсі перевела свою власність у цінні папери, а потім, за порадою однієї ділової людини, свого повіреного, вклала їх у земельні акції. Це давало їй непогані проценти. Гаразд. Але потім Бетсі вирішила шукати нових місць, куди вкласти капітал. Вона вирішила, що розумніша за свого повіреного, який, тим часом, став не такою вже діловою людиною, як колись—я натякаю на вашого батька, Агнесо—і їй спало на думку самій взяти свої справи до рук. Отже вона нагнала своїх свиней, як то кажуть, на чужий ринок; і ринок цей виявився дуже поганий. Спочатку вона зазнала втрат у шахтній справі, потім зазнала втрат у вододільній справі—виловлюючи скарби в воді, ганяючись за всякими казковими побрехеньками,—пояснила моя бабка, потираючи ніс;—потім вона зазнала втрат у шахтній справі знову, і, нарешті, на завершення—зазнала вона втрат у банківій справі. Не знаю, скільки коштували облігації того банку: недавно там обіцяли дивіденди щонайменше в сто процентів, здається. Але банк цей був по той бік світу і зазнав краху, скільки я знаю; так чи так, а він розвалився на друзки і ніколи не заплатить і шести пенсів; а шестипенсовики Бетсі були всі там, і ось вам кінець історії! Що менше слів, то більше діла!

Зробивши цей філософський огляд, бабка моя переможно глянула на Агнесу, до якої помалу повертався природний колір обличчя.

— Люба міс Тротвуд, це все?—спитала Агнеса.

— Цього вже досить, дитя моє,—сказала моя бабка.—Коли могла б я розтринькати більше грошей, то історії ще не був би кінець. Бетсі без сумніву подбала б їх усі пустити на вітер, і почати новий розділ. Але грошам настав кінець, і кінець настав оповіданню.

Спочатку Агнеса слухала, затаївши подих. Вона ще то блідла, то червоніла, але дихала вже вільніше. Мені здалося, що я зрозумів у чому річ. Очевидно, вона мала певні побоювання, що її нещасний батько був винен у цій катастрофі. Бабка моя взяла її руку в свої і розсміялась.

— Чи це все?—повторила міс Бетсі.—Авжеж усе. Лишається тільки додати: „і відтоді завжди вона жила щасливо“. Може я колись і зможу це сказати про Бетсі. Ну, Агнесо, у вас розумна голова. Ти теж іноді буваєш розсудливий, Трот, хоч я й не можу завжди обвинувачувати тебе в цьому,—і тут моя бабка енергійно хитнула

головою.— Що робити? Є в нас котедж; якщо його здадуть, то він даватиме, скажімо, сімдесят фунтів на рік. Гаразд... Ось і все, що в нас є! — сказала моя бабка, яка мала звичку, як деякі коні, раптом зупинятись, коли здається, що ще довго треба бігти.

Бабка помовчала і додала:

— Далі, є в нас Дік. Він має прибуток у сто фунтів стерлінгів на рік. Але, безперечно, це витрачатиметься на його власні потреби. Я скорше відіслала б його від себе,— хоч і знаю, що ніхто, крім мене, не цінитиме його,— ніж дозволила б йому витратити його кошти не на себе самого. Як же обійтись нам з Тротом? Що ви скажете, Агнесо?

— Я скажу, бабусю,— втрутився я.— Я мушу зайнятись якоюсь роботою.

— Піти в солдати, хочеш ти сказати?— стурбувалася моя бабка.— Чи блукати по морях? Я й слухати про це не хочу. Ти повинен бути проктором. Я не хочу, щоб комунебудь з нашої сім'ї пробили голову— чуєте, сер?

Я вже збирався пояснити, що не маю наміру запровадити в своїй сім'ї таку моду, коли Агнеса спитала, чи надовго знята моя квартира.

— Ви поставили дуже доречне запитання, люба моя,— сказала бабка.— Цієї квартири не можна позбутися ще принаймні шість місяців, якщо тільки не пощастить передати її комусь, а цьому я не вірю. Останній пожилець тут помер. П'ятеро людей з кожних шести, безперечно, померли б від цієї жінки в нанковій блузі і фланелевій спідниці. У мене є трохи готівки, і я згодна з вами: найкраще, що ми можемо зробити, це жити тут до кінця строку і влаштувати Дікові спальню поблизу.

Я визнав своїм обов'язком натякнути на незручність, якої зазнаватиме моя бабка, живучи в стані невпинної партизанської війни з місіс Креп; але вона це питання розв'язала, заявивши, що при першій демонстрації ворожих дій вона збирається нагнати на місіс Креп страху на всю решту її земного життя.

— Я думала, Тротвуд,— розважливо сказала Агнеса,— що якби ви мали час...

— Я маю безліч часу, Агнесо. Я завжди звільняюсь о четвертій чи о п'ятій годині. Я вільний і вранці. Так чи так,— тут я почервонів, згадавши безліч годин, які я присвятив блуканню по місту та по Норвудському шляху,— у мене велика зайвина часу.

— Я певна, що ви згодилися б виконувати обов'язки секретаря,— сказала Агнеса, підходячи до мене ближче і розмовляючи тихим голосом, сповненим такого глибокого співчуття, що я й досі його чую.

— Яким це чином?

— Справа ось у чому,— вела далі Агнеса.— Доктор Стронг таки здійснив свій план: подав у відставку і переїхав жити до Лондона; він запитував батька, чи не може той рекомендувати йому секретаря. Чи не здається вам, що він волітиме краще мати на цьому місці свого улюбленого учня, ніж будького іншого.

— Люба Агнесо!— вигукнув я.— Що робив би я без вас? Ви завжди— мій ангел-охоронець. Я вам це вже казав, і знову переконуюсь у цьому.

Агнеса, мило сміючись, відповіла, що й одного доброго ангела (вона натякала на Дору) досить. Далі вона нагадала мені, що доктор звик працювати в своєму кабінеті вранці і ввечері—а це саме той час, коли я буваю вільний. Не знаю, чому я радів більше: перспективі заробляти свій хліб, чи надії заробляти його під керівництвом свого старого вчителя. Тому я, за порадою Агнеси, негайно сів писати докторові листа, в якому виклав йому суть справи і повідомляв, що я завітаю до нього завтра о десятій годині ранку. Листа я адресував до Гайгета,—бо в цьому місці, такому пам'ятному мені, він жив,—і відправив сам, не гаючи ні хвилини.

Де б не з'явилась Агнеса, вона скрізь залишала приймний спогад про своє перебування. Повернувшись з пошти, я побачив, що птахи моєї бабки висять саме так, як висіли вони колись на вікні вітальні в котеджі; моє м'яке крісло, замість далеко м'якшого крісла бабки, поставлене біля розчиненого вікна; і навіть кругла зелена ширмочка, яку бабка привезла з собою, прикріплена до вікна. Здавалося, що все це зробилося само собою, і з цього зрозумів я хто це зробив. І миттю пізнав би я, хто поклав у старому порядку мої книжки, навіть коли б я знав, що Агнеса перебуває за багато миль звідси, а не клопочеться коло нас, посміхаючись над безладдям.

Моя бабка досить прихильно поставилась до Темзи (річка справді дуже гарно виблискувала під сонцем, хоч і не можна було її порівняти з морем перед котеджем), але вона не могла примиритися з кіптявою, що, як вона казала, „наче перцем посипала все“. У кожному кутку моїх кімнат відбулася справжня революція, у якій Пеготті відогравала видатну роль: ішла запекла боротьба проти цього перцю. Я був тільки мовчазним глядачем і думав тільки, як мало, хоч і з великим гонором, робить навіть Пеготті, і як багато, хоч і безшумно, робить Агнеса. Раптом хтось постукав у двері.

— Здається, це тато,— сказала Агнеса, збліднувши.— Він обіцяв мені прийти сюди.

Я відчинив двері і впустив не тільки містера Вікфільда, а й Урію Гіпа. Я довго не бачив містера Вікфільда. Я готовий був помітити в ньому великі зміни, бо Агнеса мені дещо розповіла, але його вигляд просто вразив мене.

Він дуже постарів, хоч усе ще був одягнений з давньою охайністю. Нездоровий рум'янець вигравав на його щоках. Очі його набрякли кров'ю; руки його нервово тремтіли—з причини, про яку я догадувався вже багато років тому. Але не це вразило мене. Він не втратив свого привітного вигляду і джентльменського поведження. Та найбільше вразило мене те, що він явно корився цій втіленій гидоті—Урію Гіпу. Переміщення цих двох людей,—переміщення, силою якого Урії тепер належала влада, а містер Вікфільд був у залежності від нього,—було для мене таким болючим видовищем,

що я і висловити цього не можу. Коли б я бачив, як мавпа командує людиною, то й тоді навряд чи мене це більше вразило б.

Містер Вікфільд, здавалось, сам це добре розумів. Увійшовши, він ні слова не сказав і схилив голову, ніби від сорому. Та це тривало тільки секунду, бо Агнеса м'яко звернулася до нього:

— Тату! Ось міс Тротвуд... і Тротвуд, якого ви не бачили давненько.

Тоді він вийшов уперед, збентежено подав руку моїй бабці і щиро потиснув руку мені. Але в ту секунду, коли він вагався, я побачив, що на обличчі Урії з'явилася зловна посмішка. Агнеса, мабуть, це теж помітила, бо здригнулася.

Помітила це, чи не помітила моя бабка,—жоден фізіономіст не міг би дізнатись, якби вона сама йому не розповіла. Здається мені, ніхто не зміг би, коли людина зберігає такий непорушний зовнішній спокій. Обличчя її було тоді, наче, глуха стіна. З властивою їй лаконічністю обірвала вона мовчання:

— Ну, Вікфільд! Я оце розповідала вашій доньці, як добре попорядкувала я своїми грішми на свій розсуд, не віривши вам, бо ви трохи таки заіржавіли в діловому відношенні. Ми порадилися—і знайшли непоганий вихід. На мою думку, Агнеса варта цілої вашої фірми.

— Якщо дозволено мені буде зробити зауваження,—сказав Урія Гіп, вигинаючись,—то цілком згоджуюсь з міс Бетсі Тротвуд, і був би дуже щасливий, якби міс Агнеса стала нашим компаньйоном.

— Ви вже самі компаньйон,—відказала моя бабка,—і цього з вас вистачить. Як ваше дорогоцінне здоров'ячко, сер?

На це трохи глузливе запитання містер Гіп відповів, ніяково бгачуючи в руках синій портфель, який він приніс із собою, що він почуває себе дуже добре, дякує моїй бабці і сподівається, що стан її здоров'я теж непоганий.

— А ви, мастер... мені слід було б сказати містер Копперфільд,—вів далі Урія.—Сподіваюсь, ви в добромu здоров'ї? Радий бачити вас, містер Копперфільд, навіть за теперішніх обставин (ще б пак! Наші теперішні обставини, здається, були йому дуже до смаку!)—Теперішні обставини не такі, яких бажали б для вас ваші друзі, містер Копперфільд, але гроші прикрашують людину, а... моїх мізерних сил не вистачає, щоб висловити свою думку,—сказав Урія з жакливою гримасою,—але не гроші!

Тут він потиснув мені руку, але не звичайним способом, а стоячи на чималій віддалі від мене і смикаючи мою руку вгору і вниз, як ручку насоса.

— А як ви нас знаходите, мастер Копперфільд... мені слід було б сказати—містер?—розпинався Урія.—Чи не знаходите ви, що містер Вікфільд просто квітне, сер? Роки небагато позначаються на нашій фірмі, мастер Копперфільд, хіба тільки підносять принижених, тобто мою матінку й мене, і розвивають,—додав він, подумавши,—прекрасне, тобто—міс Агнесу.

Після цього компліменту він так неймовірно викрутився, що бабці моїй, яка очей не спускала з нього, увірвався терпець.

— Чорти б забрали цього чоловіка!—несамовито вигукнула моя бабка.—Чого він крутиться? Вас електрикою вдарило, сер, чи що?

— Прошу пробачення, міс Тротвуд,—відповів Урія,—я знаю, що ви нервові.

— Займайтеся власними справами, сер!—сказала моя бабка, зовсім не заспокоєна цим зауваженням.—Хто вам сказав, що я нервова? Нічого подібного! Якщо ви в'юн, сер, то й тримайтесь, як в'юн. Якщо ви людина, то держіть контроль над своїми кінцівками, сер. О, боже мій!—обурено додала бабка.—Крутиться штопором, і змією вигинається, аж збожеволіти можна! Не дозволяю!

Містер Гіп був трохи збентежений; та й кожен на його місці злякався б такого вибуху. До того ж, по цій мові бабка моя затряслася в кріслі і люто похитала головою. Але він слабким голосом звернувся до мене:

— Я добре знаю, мастер Копперфільд, що міс Тротвуд, хоч і чудова леді, а має рвучкий характер (аджеж я мав приємність бути знайомим з нею, коли був іще смиренним клерком, раніше, ніж ви її побачили, мастер Копперфільд), і природна річ, що характер її став іще більше рвучким при теперішніх обставинах. Навіть дивно, що вдача її не погіршала ще більше. Я прийшов тільки сказати, що коли ми можемо щось зробити при теперішніх обставинах—матінка або я, або Вікфільд і Гіп, то ми щасливі будемо допомогти, чим можемо. Дозвольте мені обіцяти це,—додав Урія, гидко посміхаючись своєму компаньйонові.

— Урія Гіп бере дуже активну участь у справах, Тротвуд,—відповів містер Вікфільд якимсь одноманітним, вимушеним тоном.—Все, що він каже, я цілком схвалюю. Ви знаєте мою давню приязнь до вас. Та крім цього, все, що Урія каже, я цілком схвалюю.

— Ах, як це приємно почути,—сказав Урія, підгинаючи одну ногу з ризиком накликати на себе знову гнів своєї бабки.—Як приємно користатись таким довір'ям. Але я сподіваюсь, мастер Копперфільд, що зможу полегшити йому втомну працю.

— Урія Гіп—велика підтримка для мене,—сказав містер Вікфільд тим самим монотонним голосом.—У мене наче гора з плечей спала, Тротвуд, коли я придбав такого компаньйона.

Я знав, що цей рудий лис навмисне змусив його сказати це все, щоб я побачив його в тому світлі, в якому Урія сам хотів показати його в ту ніч, коли отруїв мій спокій. Я знову побачив на його обличчі бридку посмішку і помітив, як він стежить за враженням, зробленим на мене.

— Ви нікуди не поспішаєте, тату?—стривожено спитала Агнеса.—Чи не хочете ви піти додому з Тротвудом і зі мною?

Мабуть він глянув би на Урію перше, ніж відповісти, якби цей достойний джентльмен не попередив його.

— У мене є невідкладні справи,—сказав Урія,—інакше я був би щасливий лишитися з своїми друзями; але я лишаю свого компаньйона репрезентувати фірму. Міс Агнесо, завжди до ваших послуг! Бажаю

вам усього доброго, мастер Конперфільд, і прошу вас передати моє смиренне шанування міс Бетсі Тротвуд!

По цій мові він пішов, цілуючи свою величезну лапу і скалячи зуби, неначе маска.

Годину-дві посиділи ми, пригадуючи давні щасливі дні в Кентербері. У товаристві Агнеси містер Вікфільд швидко став майже таким, як колись, хоч і не міг позбутись певного занепаду духу. Але він з очевидною приємністю пригадував разом з нами різні випадки з нашого колишнього спільного життя, багато яких він пам'ятав дуже добре. Він сказав навіть, що почуває себе з Агнесою і зі мною зовсім як колись, і як хотілось би йому, щоб час цей ніколи не минав. Безперечно, вплив мирного обличчя Агнеси, і самий навіть дотик її руки робив з ним чудеса.

Бабка моя (яка майже весь час хазяйнувала з Пеготті в спальні) відмовилась піти з нами до Вікфільдів, але наполягала, щоб я пішов провести їх; отож я й пішов. Ми пообідали разом. По обіді Агнеса сіла поруч з батьком, як і колись, і наливала йому вино. Він пив стільки, скільки вона наливала йому—і не більше, як слухняна дитина,—а коли смерклося, ми втрюх сіли біля вікна. Коли майже зовсім стемніло, він ліг на канапку, і Агнеса схилилася над ним, поправляючи подушку, а коли вона повернулася до вікна, то навіть у півночі помітив я сльози, що блищали на її очах.

Ні, ніколи не зможу я забути цю любу дівчину, її любов, її красу! Скромність і делікатність заважали їй бути багатослівною, але вона сповнила моє серце такими добрими намірами, так зміцнила своїм прикладом мою слабу натуру, що я твердо певен: все невеличке добро, яке я тільки зробив, всі біди, яких я уникну,—все це спромігся я вчинити тільки завдяки їй.

А як розмовляла вона зі мною про Дору, сидячи в сутінках біля вікна; як слухала вона мої похвали коханій; як сама хвалила її; і навколо маленької, ніжної фігури моєї нареченої почало випромінюватися чисте сяйво Агнеси, яке зробило для мене Дору ще дорожчою і ще невиннішою! О, Агнесо, сестро моєї юності, якби я знав тоді те, про що довідався тільки через багато, багато часу!..

Вийшовши на вулицю, зустрів я жебрака. Я підвів голову вгору, до її вікна, згадав її спокійні прозорі очі, і здригнувся від голосу жебрака, що звучав, наче відгомін тих слів, які я чув уже вранці:

— Сліпий! Сліпий! Сліпий!

РОЗДІЛ XIX

ЕНТУЗІАЗМ

Наступний день я почав знову з купання в римській лазні, а потім вирушив до Гайгета. Я вже не журился. Я вже не боявся подертого пальто і не сумував за баскими кониками. Недавнє наше

нещастя бачив я в цілком новому світлі. Ось що мені слід робити—показати моїй бабці, що її благодіяння щодо мене не були витрачені на нечулий, невдячний об'єкт. Ось що мені слід робити—взяти сокиру дроворуба в руки і прочистити собі шлях через ліс труднощів, зрубуючи дерева направо і наліво, аж поки я не дістанусь до Дори. І якщо судити з швидкості моїх кроків, то я дуже швидко наближався до своєї мети.

Коли я ступив на знайомий Гайгетський шлях, яким колись поспішав тільки до втіхи, а не до діла, то мені здавалося, що все моє життя докорінно змінилося з того часу. Але це мене не збентежило. З новим життям прийшла нова мета і нові наміри. Велика була робота; неоціненна нагорода. Дора була нагородою. І її треба було завоювати.

Мене охопив такий ентузіазм, що я справді почав шкодувати, чому пальто моє ще не подерлось. Я прагнув рубати дерева в лісі труднощів і на ділі довести свою міць. Побачивши на шляху старого каменяра в дротяних окулярах, я мало не попросив його позичити мені свій молот, щоб почати пробивати в граніті стежку до Дори. Я так захекався, що почував ніби вже заробляю—і чимало. Побачивши невеличкий котедж, що винаймався, я зайшов туди і дбайливо оглянув його, бо я вважав необхідним якнайшвидше стати чоловіком практичним. Будиночок був цілком зручним для мене і Дори; перед будинком був маленький садок, де Джіп зможе гасати і гавкати через огорожу на бродячих торговців, а також велика кімната нагорі для моєї собаки. Вийшов я звідти ще швидше, ніж увійшов, і помчав до Гайгета так швидко, що добрався туди на годину раніше обумовленого строку. Щоб набрати людського вигляду, в якому пристойно було б з'явитись у гості, я мусив трохи погуляти і прохолонути.

Проробивши ці необхідні підготовчі заходи, я насамперед заходився шукати будинок доктора. Мій старий учитель мешкав не в тій частині Гайгета, де була садиба місіс Стірфорс, а саме на протилежному боці цього містечка. Довідавшись про це, я все ж таки не зміг не піддатися спокусі підійти до будинку місіс Стірфорс і зазирнути через садовий паркан. Вікна кімнати мого колишнього друга були щільно зачинені. Двері до оранжереї були широко розкриті, а Роза Дартль з непокритою головою походжала рвучкими кроками по вкритій ґравієм стежці. Вона нагадала мені дикого звіря, який нидіє в неволі на ланцюгу і не може розірвати його.

Тихо пішов я назад, шкодуючи вже, що підійшов сюди, і спокійно погуляв до десятої години. Тоді там не було церкви з тонким шпилем, яка стоїть тепер на горбі, на тому місці стояла стара будівля з червоної цегли, а в ній містилась школа,—чудовий будинок, куди так приємно було ходити вчитись.

Нарешті, наблизився я до котеджу доктора. То була гарненька садиба, на яку він, мабуть, витратив трохи грошей, як можна було судити з свіжих добудов і слідів недавнього ремонту. Він гуляв у саду, у своїх гетрах, у всьому своєму незмінному туалеті, немов би

продовжуючи прогулянки років мого учнівства. З ним були і його старі товариші: тобто, довкола росли високі дерева, а на траві походжали два чи три граки, поглядаючи на нього уважно, немов би кентерберійські граки написали вже своїм гайгетським співбратам про звички дивного доктора.

Знаючи, що безнадійно було б пробувати привернути його увагу на такій віддалі, я наважився відчинити хвіртку і піти слідом за ним, чекаючи, поки він обернеться. Обернувшись і наблизившись до мене, він кілька секунд замислено дивився мені в лице, явно думаючи про щось інше; а потім його миле обличчя осяяла приємна усмішка і він схопив мене за обидві руки.

— Ого, мій любий Копперфільд,—сказав доктор,—ви уже справжній мужчина! Як почуваете себе? Дуже приємно побачити вас. Мій любий Копперфільд, як же ви покращали! Ви прямо таки... ах, боже мій!

Я висловив надію, що він і місіс Стронг перебувають у добромu здоров'ї.

— О, ще б пак!—відповів доктор,—Енні відчуває себе цілком добре і зрадіє, побачивши вас. Ви завжди були її улюбленцем. Вона це сказала вчора ввечері, коли я показав їй вашого листа. І... так, напевно... ви пригадуєте містера Джека Мелдона, Копперфільд?

— Безперечно, сер.

— Авжеж, напевно. І він теж відчуває себе добре.

— Хіба він повернувся, сер?—поцікавився я.

— З Індії?—перепитав доктор.—Так. Містер Джек Мелдон не міг знести клімату, мій любий. Місіс Мерклгем...ви не забули місіс Мерклгем? Забути старого солдата! І за такий короткий час!

— Місіс Мерклгем,—вів далі доктор,—дуже побивалась за ним, бідолашна; отже, ми виписали його додому і купили йому патент на маленьку посаду, яка значно краще відповідає його смакам і звичаям.

Я досить добре знав містера Джека Мелдона, щоб зрозуміти з цих слів, що та посада потребувала небагато праці і давала чималенький прибуток. Доктор, походжаючи по моріжку, спершись рукою на моє плече і заховаючи мене своєю доброю посмішкою, казав далі:

— А тепер, мій любий Копперфільд, поговоримо про вашу пропозицію. Мені це дуже приємно. Я маю напевно дякувати вам; але хіба ви не можете знайти собі кращої посади? Ви ж були першим учнем у мене. У вас безліч здібностей. Ви заклали підвалини, на яких можна спорудити прекрасну будову; і хіба не жаль вам присвятити весну свого життя такій нікчемній справі, яку я можу вам запропонувати?

Я знову почервонів і почав рішуче наполягати на своїй просьбі; водночас я нагадав докторові, що в мене вже є професія.

— Гаразд, гаразд,—сказав доктор,—це вірно. Безперечно, якщо у вас є професія і ви вивчаєте її, то це інша річ. Але, мій добрий юний друже, чи не мало вам буде семидесяти фунтів стерлінгів на рік?

— Це подвоює наші прибутки, доктор Стронг!—сказав я.

— Боже мій!—відповів доктор.—Подумати тільки! Але я не хочу сказати, що ця сума обмежуватиметься сімдесятьма фунтами на рік, я бо завжди мав намір робити юному другові, який допомагатиме мені, також певний подарунок. Безсумнівно,—сказав доктор, все ще спираючись на моє плече.—Я завжди брав до уваги щорічний подарунок.

— Мій любий учителю,—сказав я.—Я вдячний вам значно більше, ніж можу це висловити...

— Ні, ні,—обізвав мою мову доктор.—Вибачте.

— Якщо вам підійде мій вільний час, тобто ранки і вечори, і ви вважатиме це вартим сорока фунтів на рік, то ви зробите мені таку послугу, що й сказати не можна.

— Боже мій!—наївно повторив доктор.—Подумайте тільки, що така дрібниця може здатись такою великою річчю. Ах, боже мій! Але якщо ви знайдете собі кращу посаду, то підете від мене? Ваше слово?—доктор завжди покладався на слово честі своїх учнів.

— Даю вам слово, сер!—відповів я за нашим давнім шкільним звичаєм.

— Ну, хай буде так,—сказав доктор, ляскаючи мене по плечу і все ще спираючись на мене.

Протягом усієї розмови ми походжали по моріжку.

— І мені буде в двадцять разів приємніше, сер,—пустився я на невеличкі, смію сказати цілком невинні, лестощі,—коли мені доведеться працювати над словником.

Доктор зупинився, посміхнувся, знову поляскав мене по плечу і радо вигукнув, немов би я заглянув у найзаповітніші глибини людської хитрості:

— Мій любий юний друже, ви догадалися! Ми справді працюватимемо над словником.

Як воно й могло бути інакше? Його кишені були сповнені словником, так само, як і його голова. Він стирчав з нього у всі боки. Він розповів мені, що після відставки робота його посувається вперед чудово; і ніщо не може бути зручніше, ніж праця вранці і ввечері, бо вдень він звик гуляти і міркувати. Папери його в деякому безладді, бо містер Джек Мелдон недавно спробував виконувати обов'язки його секретаря, хоч і не зовсім звик до такої роботи; але ми маємо незабаром виправити все і плавно рушити вперед. Згодом, почавши роботу, я побачив, що містер Джек Мелдон спромігся нашкодити більше, ніж я чекав; він не тільки присвятив себе виробленню безлічі помилок, а й намалював на докторових рукописах таку силу-силенну солдатиків і дамських голівск, що часто потрапляв я в справжні лабіринти.

Доктор дуже радів перспективі нашої спільної праці, і ми вирішили почати наступного ранку о сьомій годині. Ми вирішили працювати по дві години щоранку і по дві-три години щовечора, за винятком субот, коли я мав відпочивати. По неділях, звичайна річ, я мав також відпочивати, і це здалось мені дуже легкими умовами. Дійшовши

обопільної згоди, я на докторове запрошення завітав до їхнього дому—побачитися з місіс Стронг. Ми знайшли її в новому докторовому кабінеті; вона змїтала пил з книжок—нікому іншому доктор не дозволяв торкатися до цих своїх святинь.

Заради мене вони відклали сніданок, і ми разом сіли до столу. Раптом я помітив якусь тривогу на обличчі місіс Стронг і вже потім почув цокотіння підків. До воріт під'їхав верхи джентльмен, завів коня до маленького дворика, прив'язав його до муру порожньої стайні, і, як у власному домі, зайшов до їдальні, махаючи батіжком. То був містер Джек Мелдон; здалось мені, що Індія не дуже сприятливо вплинула на містера Джека Мелдона. А втім, моя непримиренна чеснотливість спонукала мене бути дуже суворим до всіх молодих людей, які не рубали дерев у лісі труднощів: може на цьому й засновувались мої враження.

— Містер Джек,—сказав доктор.—Це—Копперфільд.

Містер Джек Мелдон потиснув мені руку, хоч і не дуже тепло, скільки я міг помітити, і з якоюсь недбалою поблажливістю; я вирішив стежити за ним. Але взагалі він виявляв виключну недбалість, за винятком тих випадків, коли звертався до своєї кухні Енні.

— Чи ви вже снідали, містер Джек?—спитав доктор.

— Я не часто снідаю, сер,—відповів він, відкинувшись на спинку крісла.—Це мені набридло.

— Чи є сьогодні якісь новини?—поцікавився доктор.

— Нічого цікавого, сер,—відповів містер Мелдон.—Є відомості про голод і розрухи на Півночі, але завжди десь бувають голод і розрухи.

Доктор нахмурився і сказав, немов бажаючи змінити тему розмови:

— Отже, немає ніяких новин; а кажуть, що ніякі новини означають добрі новини.

— У газетах надрукований довгий звіт про якесь убивство,—зазначив містер Мелдон,—але завжди когось убивають, і я того звіту не читав.

Здається, в ті часи розигрування байдужості до всіх дій і пристрастей людства не вважали такою ознакою витонченості, як стали вважати пізніше. Тепер це навіть модно. Мені доводилось бачити деяких дуже витончених леді і джентльменів, які цікавились людськими справами не більше, ніж яканебудь гусінь. Але тоді це здавалось мені новим, і, мабуть, тому дуже вразило мене, хоч і не поліпшило моєї думки про містера Джека Мелдона і не збільшило мого довір'я до нього.

— Я заїхав спитати, чи не схоче Енні піти сьогодні ввечері до опери,—сказав містер Мелдон, звертаючись до неї.—Це остання добра вистава в цьому сезоні; а там виступає одна співачка, яку справді варто послухати, вона співає чудово. До того ж вона чарівно-бридка з себе,—додав він знову недбалим тоном.

Доктор, завжди радий зробити приємність своїй молодій дружині, звернувся до неї:

— Тобі треба поїхати, Енні. Тобі треба поїхати.

— Мені не хочеться,—відповіла вона докторові.—Краще мені лишитися вдома. Я хочу краще лишитись удома.

І, не глянувши на свого кузена, звернувшись до мене, запитуючи про Агнесу,—чи не приїде вона сюди сьогодні? І така вона була стурбована, що я дивувався, як це міг доктор, що в цей час намазував маслом свій бутерброд, не помічати таких очевидних речей.

Але він не бачив нічого. Добродушно посміхаючись, говорив він їй, що вона ще молода і потребує розваг, і не треба їй нудитись біля такого нудного діда, як він. Та ще він хотів би, щоб вона співала йому всі арії нової співачки, а для цього треба ходити до опери. Отже доктор змусив її погодитись, і містер Джек Мелдон умовився повернутись на обід. Закінчивши цю справу, він ліниво сів на свого коня і поїхав, мабуть, на свою куплену посаду.

Наступного ранку я поцікавився, чи була місіс Стронг в опері. Вона там не була, але надіслала до Лондона листа, щоб її кузен не турбувався; а ввечері поїхала до Агнеси, ще й умовила доктора поїхати разом з нею; і доктор розповів мені, як вони разом повертались додому по темі, бо вечір був чудовий. Я питав себе, чи зробила б вона так, коли б Агнеси не було в місті?

Вона не здавалась дуже щасливою, але вираз її обличчя був задоволений, або ж вона була дуже лицемірна. Я часто поглядав на неї, коли вона сиділа біля вікна, або готувала нам сніданок, який ми їли, не припиняючи роботи. О дев'ятій годині, коли я йшов, вона ставала навколяшки перед доктором і застібала йому черевики і гетри. Зелене листя, що звисало у відчинене вікно, кидало м'яку тінь на обличчя місіс Стронг. І всю дорогу до Докторської палати я пригадував той вираз її обличчя, який я випадково помітив у той пам'ятний вечір у Кентербері.

Тепер я був дуже зайнятий; прокидався о п'ятій годині вранці, а повертався додому о дев'ятій чи десятій годині ввечері. Але я почував велике задоволення від такої напруженої роботи, нізачо ніколи не ходив повільно і захоплено запевняв себе, що чим більше я втомлююсь, тим більше я стаю гідним Дори. Я ще не сказав Дорі про зміну своїх обставин; вона за кілька днів мала приїхати в гості до міс Мілз, і я відклав розмову до того часу: у листах своїх (які я потайки пересилав через міс Мілз) я тільки повідомив її, що мені їй треба багато розповісти. Тим часом, я суворо обмежив уживання ведмежого жиру для зачіски, цілком відмовився від запашного мила і лавендової води, а також продав три жилети, пожертвувавши ними, як зайвою розкішшю, для моєї суворої кар'єри.

Незадоволений усім цим, палаючи нетерплячкою зробити щось більше, я пішов до Тредльса, який жив тепер десь на задвірках одного з будинків у Гольборні. Містер Дік, який встиг уже двічі побувати зі мною в Гайгеті і відновити дружні стосунки з доктором, пішов зі мною.

Я взяв містера Діка з собою тому, що він болюче переживав злигодні моєї бабки і щиро вірив, що жоден раб на галерах чи

каторжник не працював так, як я; він непокоївся і втратив апетит, не знаючи, що йому робити. В таких умовах він менше, ніж будьколи, був здатний закінчити свої мемуари; і чим упертіше він працював, тим частіше втручалась в його спогади нещасна голова короля Карла I. Серйозно побоюючись, що його хвороба може посилитись, якщо ми не придумаємо якогось невинного обману, щоб він переконався, що може приносити користь, або справді не дамо йому якесь корисне заняття (що було б ще краще), я вирішив спробувати, чи не допоможе нам Тредльс. Спочатку я написав Тредльсові повний звіт про все, що трапилось, а Тредльс відповів мені докладним листом, висловлюючи своє співчуття і незмінну дружбу.

Ми прийшли до нього, коли він працював над своїми паперами, звеселяючи себе виглядом горщика для квітів і маленького круглого столика в кутку кімнатки. Він щиро привітав нас і відразу заприятелював з містером Діком. Містер Дік висловив своє цілковите переконання, що вони вже бачились десь раніше, і ми з Тредльсом сказали, що це дуже ймовірно.

Насамперед я хотів порадитися з Тредльсом ось про що. Я чув, що багато видатних людей починали кар'єру з того, що записували парламентські дебати. Тредльс сказав мені, що має зв'язки з газетами; я зважив ці обидві обставини і спитав Тредльса, як можна здобути кваліфікацію складача парламентських звітів. Тредльс розповів мені, на підставі зібраних ним відомостей, що цілковите опанування таємниць стенографії дорівнює своєю трудністю вивченню шести мов; що при наполегливій праці цього можна досягти протягом кількох років. Тредльс не без підстав вважав, що на цьому можна покласти край; але я вбачав тут всього кілька високих дерев, які мені доводилось рубати, і тому негайно вирішив з сокирою в руці через цю хашу пробивати собі шлях до Дори.

— Я дуже вдячний тобі, друже,—сказав я.—Я почну завтра.

Тредльс начебто здивувався. Та він не знав, яка нетерплячка проймає мене!

— Я куплю собі книжку,—сказав я,—де добре викладено цей предмет; я працюватиму в палаті, де мені і на пів дня не вистачає роботи; для практики я записуватиму промови в нашому суді... Тредльс, мій любий хлопче, я це діло вивчу!

— Оце так,—сказав Тредльс, широко розкриваючи очі,—я й гадки не мав, що в тебе така рішуча вдача, Копперфільд!

Та й справді, для мене це теж було нове відкриття. Але я негайно перейшов до справи містера Діка.

— Бачте,—глибокодумно сказав містер Дік,—якби я міг прикласти свої сили, містер Тредльс... якби я міг бити в барабан... або сурмити в щось...

Бідолаха! Не маю сумніву, що він від усієї душі віддав би перевагу такій роботі перед будьякою іншою. Тредльс, який нізачо в світі не посміхнувся б при таких обставинах, поважно відповів:

— Алеж у вас дуже добрий почерк, сер. Здається, ти мені про це казав, Копперфільд?

— Чудовий!—ствердив я.

І правда, містер Дік писав надзвичайно чітко і гарно.

— Чи не думали б ви,—вів далі Тредльс,—що могли б переписувати ділові папери, сер, якби я добув для вас таку роботу?

Містер Дік невпевнено глянув на мене.

— Га, Тротвуд?

Я похитав головою. Містер Дік теж похитав головою, ще й зітхнув.

— Розкажіть йому про мої мемуари,—сказав він.

Я пояснив Тредльсові, що з рукописів містера Діка важко буде вигнати короля Карла I; тим часом містер Дік дуже зосереджено і серйозно дивився на Тредльса і смоктав свій великий палець.

— Але знаєш, ті папери, про які я кажу, уже цілком написані,—сказав Тредльс, спочатку трохи поміркувавши.—Містеру Діку там нічого не треба вигадувати. Мені здається, що це інша річ, Копперфільд. В усякому разі, чи не слід спробувати?

Тредльс сповнив мене новими надіями. Ми з Тредльсом влаштували невеличку нараду і, поки містер Дік тривожно і напружено стежив за нами, ми склали план, який вже на другий день увінчався успіхом.

На одному столі коло вікна моєї квартири на Букінгем-Стріт ми поклали роботу, яку Тредльс добув для містера Діка (треба було зробити не пригадую вже скільки копій юридичного документа про право на проїзд), а на другому столі ми розгорнули останній незакінчений аркуш славетних мемуарів. Наші інструкції містерові Діку були такі: він мав точнісінько переписувати те, що лежало перед ним; а якщо він відчує потребу зробити хоч найлегший натяк на короля Карла I, то хай біжить до стола з мемуарами. Ми взяли з нього обіцянку так і робити, і залишили мою бабку стежити за ним. Потім моя бабука доповідала нам, що спочатку він скидався на чоловіка, який грає на літаврах, і безперестанно поділяв свою увагу між двома столами; але, побачивши, що це незручно і втомно, він незабаром почав діловито переписувати папери, а мемуари відклав до зручного часу. Одним словом, хоч ми пильно стежили, щоб він не перевтомлювався, і хоч він почав не з першого дня тижня, а проте до вечора найближчої суботи він заробив десять шилінгів і дев'ять пенсів. І до кінця своїх днів не забуду, як він ходив по сусідніх крамницях, щоб розміняти свій скарб на шестипенсові монетки, і як приніс він гроші до бабки, склавши їх на підносі у формі серця; у цей момент сльози радості і гордості виблискували на його очах. Від початку своєї корисної праці він був неначе зачарований; і коли була якась щаслива людина в світі цієї суботньої ночі, то це—вдячне створіння, яке вважало мою бабку найвидатнішою жінкою на землі, а мене—найвидатнішим молодим чоловіком.

— Тепер—вона вже не помре голодною смертю, Тротвуд,—сказав містер Дік, потискуючи мені руку в кутку.—Я забезпечу її, сер!

І він помахав у повітрі своїми десятима пальцями, немовби то були десять банків.

Не знаю, хто був більше задоволений, Тредльс чи я.

— Ти дивись,—сказав раптом Тредльс, витягаючи з кишені листа і подаючи його мені,—я за всім цим зовсім забув про містера Мікоубера.

Цей лист (містер Мікоубер ніколи не пропускав будьякої можливості написати листа) був адресований мені, через Тредльса. Ось що було там написано:

„Дорогий Копперфільд!

Може ви не зовсім здивуетесь, почувши, що справи мої повернулись на краще. Коли не помиляюсь, то під час минулої нашої зустрічі я натякнув вам, що чекаю цієї події.

Я збираюсь оселитися в одному з провінціальних міст нашого славного острова (населення цього міста становить щасливу суміш сільськогосподарського і духовного класів), де я буду в безпосередньому зв'язку з однією з учених професій. Місіс Мікоубер і наші нащадки супроводитимуть мене. І в майбутньому, можливо, наш прах лежатиме на кладовищі біля достославної будови, яка прославила зазначене мною місто, смію сказати, від Китаю до Перу.

Кажучи останнє „прощай“ сучасному Вавілонові, де ми зазнали багато лиха (смію згадати з належною твердістю), місіс Мікоубер і я не можемо примиритися з думкою, що розлучаємось (можливо—на роки, а можливо—назавжди) з особою, міцно зв'язаною з алтарем нашого домашнього життя. І якщо ви, на порозі такої розлуки, вшануєте честю проводити нашого спільного друга, містера Томаса Тредльса, до нашої теперішньої оселі і там обмінятися з нами належними при такій нагоді побажаннями, то ви зробити справжню ласку

Тому,

Хто

Завжди

Лишається

Вашим незмінно

Вілкінсом Мікоубером“

Я був дуже радий, що містер Мікоубер нарешті обтрусив прах і попіл з своєї голови і що нарешті справи дійсно повернулись на краще. Тредльс додав, що запросили нас саме на сьогодні, і я з охотою погодився піти; отже, ми разом вирушили до квартири, де жив містер Мікоубер під ім'ям містера Мортімера,—в самому кінці Грейського шляху.

Приміщення це було таке тісне, що близнята (яким тепер було уже по вісім чи дев'ять років) відпочивали на розкладному ліжку, в тій самій кімнаті, де містер Мікоубер приготував нам в умивальному глечичку свою славетну суміш, яку він називав „пуншем“. Тут я мав змогу відновити знайомство з мастером Мікоубером; то був багатообіцяючий хлопець років дванадцяти-тринадцяти, який відзначався

надмірною рухливістю рук і ніг, що 'нерідко буває в юнаків його віку. Крім того я поновив знайомство з його сестрою—міс Мікоубер, в особі якої, як сказав нам містер Мікоубер, „її мати, немов Фенікс, відродилась у молодості“.

— Дорогий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер,—ви і містер Тредльс бачите нас напередодні еміграції, а тому пробачте невеличке безладдя, природне в такому випадку.

Склавши гідну обставин відповідь, я оглянувся навкруги і побачив, що сімейні пожитки вже спаковані, і що багаж не дуже обтяжуватиме їх. Я поздоровив місис Мікоубер з близькою зміною.

— Дорогий містер Копперфільд,—сказала місис Мікоубер,—я цілком певна у вашому дружньому співчутті. Мої родичі можуть вважати це засланням, якщо їм завгодно; але я—дружина і мати, і я ніколи не покину містера Мікоубера.

Тут місис Мікоубер допитливо глянула на Тредльса, і той поспішив висловити свою цілковиту згоду.

— Так,—вела далі місис Мікоубер,—так, принаймні, розумію я, мої любі містер Копперфільд і містер Тредльс, зобов'язання, яке, я взяла на себе, коли п'вторювала священні слова: „я, Емма, беру тебе, Вілкінс, собі в чоловіки“. Перед шлюбною церемонією я при світлі лампади перечитала весь статут шлюбної служби, і з цього я зробила висновок, що ніколи не зможу покинути містера Мікоубера. І хоч я, може, й помиляюсь у своєму розумінні цього обряду, але містера Мікоубера я ніколи не покину.

— Люба моя,—трохи нетерпляче сказав містер Мікоубер,—я й гадки не маю, щоб ти могла зробити щось подібне.

— Я добре знаю, мій любий містер Копперфільд,—вела далі місис Мікоубер,—що доля тепер кидає мене в середовище чужих мені людей; я знаю також, що дехто з членів моєї сім'ї, до яких містер Мікоубер звертався листовно у виключно джентльменських висловах, повідомляючи їх про цей факт, не звернули й найменшої уваги на повідомлення містера Мікоубера. Можете вважати, що це забобони, але мені здається, що містерові Мікоуберу вже сама доля судила не діставати відповіді на переважну більшість своїх листів. Мовчання моїх родичів дозволяє мені гадати, що вони проти моєї ухвали. Але я не дозволила б собі збочити з стежки священного обов'язку, містер Копперфільд, я не дозволила б цього нікому—навіть моїм татові і мамуні, якби вони ще жили.

Я висловив свою думку, що це цілком правильний напрямок.

— Може це й саможертва,—казала місис Мікоубер,—замуруватись у місті, населеному самими священиками, але запевняю вас, містер Копперфільд, що коли це саможертва з мого боку, то ще більша жертва з боку людини з талантами, містера Мікоубера.

— Куди ж ви переїжджаєте?—спитав я.

Містер Мікоубер, розливаючи нам пунш з умивального глечика, відповів:

— До Кентербері. Річ у тому, мій любий Копперфільд, що я влаштувався з допомогою нашого друга Гіпа; я допомагатиму йому, і буду... буду особистим секретарем.

Я глянув на містера Мікоубера, який дуже зрадив, що це мене так дивує.

— Я повинен заявити вам,—сказав він офіціальним тоном,— що ділові звички й гострий розум місіс Мікоубер великою мірою спричинились до цього наслідку. Рукавичка, про яку місіс Мікоубер говорила під час нашої минулої зустрічі, справді була у формі оголошення кинута світові; цю рукавичку підняв мій друг Гіп, і ми дійшли обопільної згоди. Про мого друга Гіпа—людину видатних якостей—я хотів би говорити з усією можливою пошаною. Мій друг Гіп не призначав мені занадто високої винагороди, але він багато в чому допоміг мені, знявши з мене тягар певних труднощів у рахунок моїх майбутніх послуг; а я вірю в ціну цих послуг. Здібності й знання, які я маю,—сказав містер Мікоубер тоном скромної гордості і з величністю,—будуть присвячені службі у мого друга Гіпа. Я вже маю певне знайомство з законами, бо мені вже доводилось виступати відповідачем у багатьох цивільних процесах, а тепер я негайно почну вивчати коментарі одного з найславетніших і найвидатніших наших англійських юристів. Я вважаю недоцільним додавати, що я натякаю на його милість суддю Блекстона.

Зауваження містера Мікоубера, як і більшість наших розмов цього вечора, переривались багаторазовими зауваженнями місіс Мікоубер проти мастера Мікоубера; мати раз-у-раз звертала увагу, що її нащадок або сідає навкарачки, або підпирає обома руками голову, немов би вона йому спадала з плечей, або штовхає Тредльса під столом, або закидає ногу за ногу, або простягає ногу на неймовірну відстань, або кладе голову на стіл, купаючи волосся в бокалах з вином,—ще якимсь незручним для товариства способом демонструє надзвичайну рухливість своїх кінцівок, а всі ці зауваження матері мастер Мікоубер сприймав як дуже несправедливу образу. Я тим часом дивувався тому, що розповів мені містер Мікоубер, і міркував, що це має означати. Але згодом ніткою розмови заволоділа місіс Мікоубер, і знову привернула мою увагу.

— Ось що я безнастанно нагадую містерові Мікоуберу,—сказала шановна леді.—Він не повинен, мій любий містер Копперфільд, обмежитись найнижчими галузями юридичної професії; він повинен докласти всіх зусиль, щоб кінець-кінцем здертися на верхівку дерева. Я певна, що містер Мікоубер, застосувавши своє красномовство і свої здібності в такій професії, мусить стати видатною людиною: приміром, містер Тредльс,—говорила вона з надзвичайно глибокодумним виглядом,—суддею, або, скажімо, державним канцлером. Якщо певна особа обирає собі посаду, на яку згодився містер Мікоубер, то він тим самим не позбавляється права бути обраним на згадані мною посади? Чи не так?

— Люба моя,—азначив містер Мікоубер, також допитливо поглядаючи на Тредльса,—у нас є досить часу, щоб розв'язати це питання.

— Мікоубер,—відказала вона,—ні! Твоя життєва помилка полягає в тому, що ти не досить далеко заглядаєш вперед. Ти повинен заради твоєї сім'ї, якщо не заради себе самого, окинути проникливим поглядом найдальші пункти на горизонті, до яких можуть привести тебе твої здібності.

Містер Мікоубер кашлянув і з задоволеним виглядом хильнув пуншу, все ще поглядаючи на Тредльса, немов допитуючись його думки.

— Бачите, справжній стан речей такий, місіс Мікоубер,—сказав Тредльс, намагаючись пом'якшити істину,—тобто простий прозаїчний факт, знаєте...

— Отож, отож,—підхопила місіс Мікоубер,—мій любий містер Тредльс, я хочу бути якомога більше прозаїчною і пунктуальною в питанні такої ваги.

— ...полягає в тому,—вів далі Тредльс,—що ця галузь юридичної професії, навіть якби містер Мікоубер став повноправним адвокатом...

— Саме так,—відказала місіс Мікоубер.—Вілкінс, не перекошуй очі, хто тобі їх вправить на місце?

— Ця галузь юридичної професії,—вів далі Тредльс,—не має нічого спільного з вашими планами. Тільки присяжний повірений може бути обраним на такі посади; містер Мікоубер не може стати присяжним повіреним, якщо не буде протягом п'яти років займатись при одній юридичній колегії.

— Чи вірно я розумію вас?—дуже діловито сказала місіс Мікоубер.—Чи означає це, мій любий містер Тредльс, що по закінченні того періоду містер Мікоубер матиме право бути обраним на суддю або державного канцлера.

— Він матиме *право* бути обраним,—відказав Тредльс, роблячи сильний наголос на слові „право“.

— Дякую,—сказала місіс Мікоубер.—Цього цілком досить... Якщо справа стоїть так, і містер Мікоубер не втрачає ніяких привілеїв, займаючи цю посаду, то я спокійна. Звичайно, я думаю по-жіночому, але я завжди була певна, що містерові Мікоуберу властиве те, що мій татко, коли я ще жила вдома, називав юридичною вправністю; і сподіваюсь, що містер Мікоубер дістав тепер поле діяльності, на якому ця його властивість може розвинути і зайняти командне становище.

Здається мені, що містер Мікоубер уже бачив самого себе на місці голови палати лордів. Він провів рукою над своєю лисою головою і з удаваною смиренністю сказав:

— Люба моя, не треба перехоплювати вирок долі. Якщо судилося мені носити суддівський парик, то я до цього вже приготувався,—він натякав на свою лисину,—в усякому разі, зовнішньо. Я не шкодую за своїм волоссям, і може фортуна з особливою метою позбавила мене його. Не знаю. Я маю намір, дорогий Копперфільд, виховати мого сина для духовної кар'єри—не стану заперечувати, що саме заради нього хотів би зайняти високе становище.

— Для духовної кар'єри?—спитав я, все ще думаючи про Урію Гіпа.

— Так,—ствердив містер Мікоубер.—У нього чудовий голос, і він почне співати в хорі. Ми житимемо в Кентербері, і наші тамтешні зв'язки, безперечно, дадуть йому змогу зайняти перше вакантне місце, яке з'явиться в соборі.

При цьому мастер Мікоубер наморщив брови, неначе голос його ховався за ними, і проспівав нам (бо йому запропонували на вибір—співати або йти спати) пісню „Дятел носом тук-тук-тук“. Шумно віддавши належну хвалу його вмінню, ми перейшли до розмов на загальні теми, і я не стримав бажання розповісти містерові та місіс Мікоубер про зміну в обставинах мого життя. Не можу й висловити, як вони обоє зраділи звістці, що бабка моя теж зазнала труднощів; це їх дуже втішило і ще збільшило їхню гостинність і веселий настрій.

Пуншу вже лишилося на денці. Звернувшись до Тредльса, я нагадав, що ми не можемо розійтись, не побажавши нашим друзям здоров'я, щастя і успіху на новому життєвому шляху. Я попросив містера Мікоубера наповнити чарки і парадно проголосив тост; по тому я потиснув руку містерові Мікоуберові і шанобливо поцілувався з місіс Мікоубер, щоб відзначити пам'ятну подію. Тредльс зробив те саме в першій половині програми, але не вважав себе таким давнім другом сім'ї, щоб виконати і другу.

Містер Мікоубер підвівся, заклав пальці за край жилетки і звернувся до нас:

— Дорогий Копперфільд, товариш моєї юності,—якщо дозволено мені буде так висловитись,—і мій шановний друг Тредльс,—якщо дозволено мені буде назвати його так,—сподіваюсь, що ви дозволите мені від імени місіс Мікоубер, мене самого і наших нащадків у найтепліших і найщиріших висловах подякувати вам за ваші добрі побажання. Можна було б чекати, що на порозі переселення, яке приведе нас до абсолютно нового існування (містер Мікоубер говорив так, ніби він від'їжджав за п'ятсот тисяч миль), я звернуся з кількома прощальними словами до двох друзів, яких я бачу перед собою. Але все, що можу я сказати, я вже сказав. Якого б становища в суспільстві я не досяг завдяки тій вченій професії, смиренним працівником якої збираюсь я стати,—я постараюсь бути гідним його, а місіс Мікоубер напевно прикрашатиме все своєю присутністю. Під тимчасовим тиском своєрідних зобов'язань, підписаних з розрахунком на негайну ліквідацію їх, але не ліквідованих через комбінацію обставин, я мусив удатись до маскараду, проти якого обурюється вся моя душа,—я натякаю на окуляри,—і прийняти псевдонім, на який я не можу мати ніяких законних претензій. З цього приводу можу сказати тільки от що: хмара зникла з сумного обрію і світило дня знову стоїть високо над верхів'ями гір. Наступного понеділка, з прибуттям вечірнього диліжанса до Кентербері, нога моя топтатиме рідний моріжок, і моє ім'я буде знову Мікоубер.

Закінчивши це зауваження, містер Мікоубер опустився на стілець і похмуро вихилив дві склянки пуншу. Потім він урочисто промовив:

— Ще одну річ мушу я зробити перед від'їздом—акт справедливості. Мій друг містер Томас Тредльс у двох різних випадках „приклав свою руку“, якщо дозволено мені буде вжити вульгарного вислову, до моїх векселів. У першому випадку містер Томас Тредльс, коротко кажучи, ускочив... Строк сплати другого ще не надійшов. Сума першого зобов'язання,—тут містер Мікоубер дбайливо оглянув свої папірці,—складала, здається мені, двадцять три фунти, чотири шилінги, дев'ять пенсів з половиною; сума другого, за моїми записами,—вісімнадцять фунтів, шість шилінгів і два пенси. Ці суми складають разом, якщо мої розрахунки вірні, сорок один фунт, десять шилінгів, одинадцять з половиною пенсів. Мій друг Копперфільд, очевидно, зробить мені ласку перевірити цей підсумок.

Перевіривши, я знайшов його цілком вірним.

— На душі моїй був би нестерпний тягар,—сказав містер Мікоубер,—коли б я покинув столицю і мого друга містера Томаса Тредльса, не розраховувшись з цими зобов'язаннями. Отже, я виготовив для мого друга містера Томаса Тредльса документ, який тепер тримаю в своїй руці; цей документ виконує бажану мету. Я прошу мого друга містера Томаса Тредльса прийняти від мене розписку на сорок один фунт, десять шилінгів і одинадцять з половиною пенсів. І я щасливий відновити свою моральну гідність і усвідомити, що я знову можу високо тримати голову перед своїм співбратом.

Розчулившись цим вступом, містер Мікоубер поклав розписку в руки Тредльса і побажав йому всього найкращого на його життєвому шляху. Я цілком певен, що це для містера Мікоубера не тільки означало те саме, що сплатити гроші, але що й сам Тредльс не зразу зрозумів різницю між цими двома способами розрахунку.

Містер Мікоубер високо тримав голову перед своїми співбратами, коли світив нам свічкою на східцях. Ми попрошались дуже щиро; і проводивши Тредльса, і на самоті ідучи додому, я міркував, між іншим, що хоч містер Мікоубер людина дуже легковажна, але до мене, мабуть, він має велике співчуття, бо ніколи не просив у мене позичити гроші. Безперечно, у мене не вистачило б сили духу відмовити йому, і я не маю сумніву, що він це знав (треба йому віддати належне) не гірше, ніж я.

РОЗДІЛ XX

ТРОХИ ХОЛОДНОЇ ВОДИ

Я жив новим життям уже більше тижня. І я дедалі більше проймався тими суворими практичними вирішеннями, яких, на мою думку, вимагала криза. Я все ще ходив надзвичайно швидко і уявляв собі, ніби таким чином посуваюсь вперед. Я зробив собі правилом

витискувати з себе все, що можливо, і працювати з найбільшою енергією. Я прямо таки мучив себе. У мене навіть була думка перейти на овочеву діету: невиразно ввижалось мені, що, ставши травоядною твариною, я зможу цим принести найліпшу жертву Дорі.

Але досі маленька Дора нічого не знала про мою відчайдушну твердість та про причини її; у своїх листах я дуже туманно натякав на це. Та ось надійшла та субота, коли вона мала увечері відвідати міс Мілз; і коли містер Мілз піде до свого картярського клубу (про це мені мали подати знак, повісивши пташину клітку на середнє вікно вітальні), тоді я мав завітати до міс Мілз на чашку чаю.

Тим часом ми цілком влаштувались на Букінгем-Стріт, де містер Дік і далі старанно копіював свої папери. Моя бабка добилась вирішальної перемоги над місіс Креп: заплатила їй усі квартирні гроші, викинула за вікно перший же глечик, що його шановна господиня поставила на східцях, і особисто провела по сходах вгору і вниз служницю, яку довелось найняти для господарства. Ці рішучі заходи нагнали такого страху на місіс Креп, що вона замкнулась у своїй кухні, в цілковитій певності, що бабка збожеволіла. Міс Бетсі була цілком байдужа до думок місіс Креп чи будького іншого, а такі побоювання їй навіть скорше подобались. І місіс Креп, колись така смілива, за кілька днів стала така полохлива, що, зустрівши ненароком на східцях мою бабку, ховала своє огрядне тіло за дверима—хоч і зза них можна було помітити широкі краї її фланелевої спідниці—або зіщулювалась у якихнебудь темних кутках. Це давало моїй бабці таке невимовне задоволення, що вона з особливою радістю нишпорила по коридорах, заломивши на саму маківку свій чеpecь, саме тоді, коли могла сподіватись зустріти місіс Креп.

Моя бабка—людина надзвичайно охайна та вигадлива—зробила стільки дрібних удосконалень у нашому господарстві, що мені здалось, ніби я не збіднів, а збагатів. Між іншим, вона перетворила буфетну на туалетну кімнату для мене, придбала таке ліжко, яке вдень скидалось на книжкову шафу, наскільки це було можливо для ліжка. Вона безперестанку піклувалась про мене; і навіть сама моя бідолашна мати не могла б любити мене більше, більше дбати про моє щастя.

Пеготті вважала великою ласкою, що їй дозволили брати участь у цих справах, і хоч вона все ще не позбулася свого давнього жаху перед моєю бабкою, але після багатьох ознак зохочування і довір'я, вони стали найкращими друзями. Але ось надійшов час (я кажу саме про ту суботу, коли я мав піти на чай до міс Мілз), коли їй треба було повернутись додому, до тих обов'язків, які вона взяла на себе щодо Гема.

— Ну, будьте здорові, Баркіс;—сказала моя бабка,—і бережіть себе. Певно, я ніколи не думала, що сумуватиму, прощаючись з вами.

Я проводив Пеготті до контори дилжансів. На прощання вона заплакала і попросила мене дбати про її брата. Про нього ми після розлуки не чули нічого.

— Ріднесенький мій Деві,—сказала Пеготті,—ви ж тепер в учнях, і вам треба грошей на видатки, а незабаром вам доведеться влаштувати собі хатинку, серденько моє; та хто ж має більше права позичити вам гроші, ніж я, дурна стара нянька вашої любої матусі.

Манія незалежності опанувала мене не настільки, щоб позбавити її цієї втіхи. Щоб утішити її, я обіцяв, що коли доведеться мені позичити гроші, то позичу їх тільки в неї. Пеготті була б більше задоволена, якби я тут таки взяв у неї велику суму, але гадаю, що слова мої теж досить утішили її.

— Любий мій,—прошепотіла Пеготті,—скажіть маленькому ангелочку, що я хотіла б побачити її хоч на хвилинку. І скажіть їй, що перед її одруженням з моїм хлопчиком я приїду і так гарненько приберу вам будиночок, як тільки дозволите.

Я заявив, що тільки їй дозволю доторкнутися до нашої квартири; після цього Пеготті поїхала в порівняно доброму настрої.

Цілий день я томився в палаті, а в призначений час опинився на вулиці, де жив містер Мілз. Містер Мілз мав ганебну звичку спати по обіді; цей джентльмен ще не вийшов з дому, і пташина клітка ще не висіла на середньому вікні.

Він так безсовісно довго мучив мене чеканням, що я пристрасно бажав йому, щоб клуб оштрафував його за спізнення. Нарешті, він вийшов; і тоді я побачив, як моя Дора повісила пташину клітку, вискочила на балкон подивитись на мене, але, побачивши, побігла назад; Джіп лишився на балконі, нахабно гавкаючи на велетенського дога, який міг би проковтнути його, як пілюлю.

Дора вийшла мені назустріч до дверей вітальні, а за нею вискочив Джіп, який почав люто гарчати на мене, вважаючи, очевидно, що я бандит. Ми ввійшли у вітальню, безмірно щасливі і закохані, але я дуже скоро потьмарив нашу радість, не тому, що я хотів цього, а тому, що мене вщерть сповнювала ця думка. Без усяких підготувань, я спитав Дору, чи могла б вона кохати злидаря. Як же злякалась моя гарна, маленька Дора! В її уяві з образом злидаря пов'язувалось жовте обличчя і нічний ковпак, або пара милиць, або дерев'яна нога, або песик з мисочкою для милостині в зубах, або щось подібне, і вона з найчарівнішим здивованням витріщилась на мене.

— Як можеш ти питати такі дурниці?—надула губки Дора.—Любити злидаря!

— Доро, люба моя,—сказав я.—Це я—злидар!

— Як можеш ти бути таким дурненьким,—відповіла Дора, ляскаючи мене по руці,—сидиш отут і вигадуєш усякі побрехеньки. Ось я скажу Джіпові вкусити тебе.

Хоч і приємно було дивитись мені на її дитячу наївність, але необхідно було пояснити все, і я урочисто повторив:

— Доро, життя моє! Твій Давід розорився!

— От попереджаю, що скажу Джіпові вкусити тебе!—сказала Дора, тріпнувши кучерями,—коли ти такий смішний!

Але мій цілком серйозний вигляд змусив Дору покласти свою тремтячу ручку мені на плече; спочатку дівчина стривожилась, а потім почала плакати. Це було жахливо! Я впав на коліна перед канапою, утішав мою кохану і благав її не розбивати мого серця, але деякий час бідолашна Доронька тільки схлипувала. О боже мій! О, вона така налякана! І куди ж поділась Джулія Мілз? О, відведіть її до Джулії Мілз, і забирайтесь геть, будь ласка!

Я зовсім очманів.

Кінець-кінцем, після довгих благань і протестів, я змусив Дору глянути на мене; помалу жах зник з її чудового обличчя, і вона притулилась до моєї щоки своєю м'якою, милою щічкою. Тоді, обнявши любу мою, я сказав їй, що дуже-дуже люблю її; що вважаю за свій обов'язок повернути їй слово, бо тепер я збіднів; що ніколи не переживу розлуки з нею; що я не боюсь бідності, якщо її вона не страшить, бо руки мої готові до роботи, а серце повне любові; що я вже працюю з запалом, якого не знає ніхто, крім закоханих; що я стаю практичним і серйозно дивлюсь на майбутнє; що чесно зароблена черства скоринка хліба солодша за незаслужений бенкет. І ще багато говорив я подібних речей; красномовність моя дивувала мене самого, хоч до цієї промови я готувався дні і ночі, відколи моя бабка здивувала мене своїм прибуттям.

— Чи й тепер належить мені твоє серце, люба Доро?—спитав я, заздалегідь передчуваючи відповідь з того, як вона тулилась до мене.

— О, так!—скрикнула Дора.—Я всім серцем твоя! Тільки не будь таким жахливим!

Я—жахливий! І для кого? Для Дори!

— Не кажи мені про злидні і про тяжку працю!—казала Дора, ближче притуляючись до мене.—О, не кажи, не треба!

— Кохання моє,—почав був я,—чесно зароблена скоринка хліба...

— О, так, але я не хочу слухати про ці скоринки!—відповіла Дора.—Та зрештою ж Джіп мусить щодня о дванадцятій годині мати баранячу котлетку, а то він помре!

Мене зачарувала ця дитяча наївність. Я ніжно пояснив Дорі, що Джіп діставатиме свої баранячі котлетки з незмінною регулярністю. Я намалював картину нашого скромного дому, що процвітатиме завдяки моїй роботі, розповів про будиночок, який бачив у Гайгеті, і про кімнату для моєї бабки.

— Тепер я не жахливий, Доро?—несміливо запитав я.

— О, ні, ні!—скрикнула вона.—Але сподіваюсь, що твоя бабка сидітиме здебільшого в своїй кімнаті. І сподіваюся, що вона не дуже сварлива стара.

Коли б я міг полюбити Дору ще більше, то зробив би це. І все ж таки я почував, що вона трохи непрактична. Мій новонароджений запал трохи охолов, бо важко було передати цей запал їй. Я зробив ще одну спробу. Коли вона зовсім заспокоїлась і почала крутити Джіпові вуха, я знову став похмурим і сказав:

— Кохана моя! Чи ти дозволиш сказати ще одне?

— О, прошу, тільки не будь практичним!—благала Дора.—Бо це так лякає мене.

— Серденько,—відповів я,—тобі нема чого тривожитися. Я хочу, щоб ти про це подумала цілком спокійно.

— О, але це так моторошно!—скрикнула Дора.

— О, ні, кохана! Обережність і сила характеру допоможуть нам знести куди гірші речі.

— Але ж у мене зовсім не сильний характер,—сказала Дора, тріпнувши кучерями.—Правда, Джіп? Ну, поцілуй Джіпа, і будь милий.

Неможливо було відмовитись від цього, коли вона піднесла Джіпа до мого обличчя, та ще й сама під час цієї операції випнула свої рожеві губенятка, наполягаючи, щоб я поцілував його саме в середину носа. Я виконав її наказ, нагородивши потім себе самого за слухняність,—і на довгий час забув свій смуток. Та нарешті я схаменувся:

— Але, Доро, кохана моя, я ж хотів тобі щось сказати.

Сам суддя Прерогативного суду міг би закохатися в неї, коли б побачив, як вона склала рученята, благаючи мене не лякати її більше.

— Ні, ні, я не лякатииму, цвіте мій,—запевняв я її.—Але, Доро, кохана, якби ти іноді могла згадати... не з розпачем, ні, зовсім не так, але якби ти могла іноді згадати—тільки, щоб підбадьорити себе... що ти заручилася з бідним чоловіком...

— Не треба, не треба! Благаю, не треба!—скрикнула Дора.—Це так страшенно жахливо!

— Душа моя, зовсім ні!—батьоро сказав я.—Якби ти могла іноді згадувати про це, подеколи придивляйтесь до господарства твого батька, і звикала потроху... вести домашні рахунки, приміром...

Бідолашна Доронька на ці слова відповіла чимсь середнім між схлипуванням і зойком.

— ... то це могло б нам потім стати в пригоді,—вів я далі.—І якби ти змогла пообіцяти мені читати маленьку... маленьку кучарську книгу, яку я пришлю тобі цими днями, то це було б чудово для нас обох. Бо наш життєвий шлях, моя Доро,—сказав я, запалившись своєю улюбленою темою,—всіяний тепер тернами і камінням, і нам треба розчистити його. Ми повинні в боротьбі посуватись уперед. Ми повинні бути хоробрими. Ми натрапимо на перешкоди, і ми повинні подолати їх!

Я вже скочив на свого улюбленого коника і мчав уперед; але посуватись далі було вже непотрібно. Я сказав досить. О, вона так налякалася! О, куди поділась Джулія Мілз! О, відведіть її до Джулії Мілз, і дайте їй спокій, будь ласка!

Я впав у цілковитий розпач і бігав по вітальні, мов навіжений. Мені здалось, що я вбив Дору. Я бризкав водою на її обличчя. Я став навколюшки. Я рвав на собі волосся. Я ляяв себе безжалісною звірюкою. Я благав у неї пробачення. Я просив її підвести очі. Я перегорнув усе в робочій шкатулці міс Мілз, шукаючи нюхальної

солі, але в надмірному хвилюванні схопив натомість косяну коробочку з шпильками і висипав всі шпильки на Дору. Я погрожував кулаками Джіпові, який лютував не гірш за мене. Я робив усякі дурниці, і добре, що не вичерпав свого запасу, коли в кімнату ввійшла міс Мілз.

— Хто накоїв це? — скрикнула міс Мілз, поспішаючи на допомогу своїй подрузі.

Я відповів:

— Я, міс Мілз! Я зробив це! Перед вами — злочинець! — І сховав своє обличчя в подушку канапи.

Спочатку міс Мілз подумала, що між нами виникла суперечка, і що ми стоїмо на межі пустині Сахари. Але незабаром вона зрозуміла в чому річ, бо моя люба Доронька, кинувшись в обійми своєї подруги, ридаючи, зойкала, що я став „злиденним трудівником“. Потім Дора знову заплакала, але вже з жалю до мене, і спитала чи дозволю я їй віддати всі свої гроші, а потім знову впала на шию міс Мілз, схлипуючи так, що я боявся, щоб не розірвалося її ніжне серце від горя.

Очевидно міс Мілз народилась, щоб бути нашим добрим генієм. Нашвидку розпитавши мене, вона втішила Дору і помалу переконала її, що я не чорнороб. Здається, з моїх слів наречена моя уявила, що я — портовий носій і цілий день бігаю з тачкою по вузькому трапу. Одним словом, міс Мілз нас помирила. Коли все влаштувалося і Дора пішла нагору освіжити рум'янцем розовою водою оченята, міс Мілз подзвонила і наказала подати чай. Скориставшись відсутністю Дори, я сказав міс Мілз, що вона — мій друг назавжди, і що поки битиметься моє серце, пам'ятатиму я її співчуття і допомогу.

Потім я пояснив міс Мілз те саме, що безуспішно намагався пояснити Дорі. Міс Мілз відповіла загальним зауваженням, що краще жити в хатині та в згоді, ніж у палаці та без любові, і що там, де любов, там є все.

Я сказав міс Мілз, що це дуже вірно; і кому б це краще знати, як не мені, який любить Дору такою любов'ю, якої ще ніколи не переживав жоден смертний. Але тут міс Мілз засмучено відказала, що добре було б для деяких сердець, якби це справді було вірно. Тоді я поспішив пояснити, що моє зауваження про смертних стосується тільки до чоловіків.

Потім я спитав у міс Мілз її думку про мою необережну пораду щодо рахунків, хатнього господарства і кухарської книжки.

Трохи поміркувавши, міс Мілз відповіла так:

— Містер Копперфільд, я буду з вами одверта. Душевні страждання і життєві випробування заміняють у деяких натур роки життєвого досвіду, і я буду з вами такою ж одвертою, як коли б я була стара ігуменя. Ні. Ці поради не для нашої Дори. Наша наймиліша Дора є улюблене дитя природи. Вона створена для світла, радості й веселості. Я визнаю, що добре було б здійснити ці поради, але... — і міс Мілз похитала головою.

Заохсчений одвертістю міс Мілз, я наважився спитати її, чи не могла б вона заради Дори іноді привертати увагу своєї подруги на готування до серйозного життя. Міс Мілз так охоче згодилась на це, що я наважився на дальші просьби: чи не взялася б вона звернути увагу Дори на ці умови практичного життя. Міс Мілз сказала, що це так і буде. Тоді я звернувся до неї з проханням одержати від мене кухарську книгу і обережно вручити її Дорі. Міс Мілз згодилась і на це, хоч і не поклала великих надій на це повчальне читання.

Коли Дора повернулася, вона була така мила, що я справді завагався, чи слід було турбувати її такими прозаїчними речами. І вона з такою любов'ю поводитись зі мною, і була така чарівна (а надто, коли змушувала Джіпа ставати на задні лапки і просити цукру, а за неслухняність обіцяла прикласти його носом до гарячого чайника), що, згадавши як я налякав її, я відчув себе страховищем, яке забралось у притулок феї.

Після чаю Дора грала нам на гітарі і співала ті самі любі старовинні французькі пісні про неможливість перестати танцювати і—тра-ля-ля, тра-ля-ля,—і під кінець я почував себе ще більшим потворою, ніж раніше.

Але незадовго перед тим, як я пішов, міс Мілз випадково зробила якесь зауваження про завтрашній ранок, і я необережно пояснив, що мушу тепер для своєї роботи вставати о п'ятій годині ранку. Не можу сказати, чи не вирішила Дора, що я—сторож на якомусь складі, в усякому разі слова мої дуже вразили її, і вона після цього вже більше не грала і не співала.

Прощаючись, вона звернулася до мене грайливо, немов до своєї ляльки:

— Ну, тільки не вставай о п'ятій годині, поганий хлопчисько! Кинь ці дурниці!

— Кохана моя,—сказав я,—мені треба працювати.

— Зовсім не треба!—відказала Дора.—Нащо це тобі?

Я спробував якомога жартівливішим тоном пояснити цьому милу, здивованому створінню, що ми мусимо працювати, щоб жити.

— Ох, як смішно!—скрикнула Дора.

— А якже нам інакше жити, Доро?—спитав я.

— Як? Якнебудь!—відповіла Дора.

Очевидно, їй здавалось, що цим вона цілком розв'язала питання. З таким переможним виглядом поцілувала вона мене, що ні за які скарби не згодився б я розчарувати її своєю відповіддю.

Я любив її, і любов цілком поглинула мене. Але завзято працюючи, куючи залізо, поки воно гаряче, я частенько сидів увечері проти своєї бабки, пригадував, як налякав Дору, і міркував, як зможемо ми пробиватись через ліс труднощів з гітарою в руках. Під кінець мені починало здаватись, що від цього клопоту голова моя зовсім посивіла.

РОЗДІЛ XXI

РОЗРИВ

Не прохолонули мої наміри щодо записування парламентських дебатів. Цей шматок заліза я тримав гарячим і кував його з наполегливістю, вартою справжнього подиву. Я купив повний підручник благородного і таємничого мистецтва стенографії (це коштувало мені десять шилінгів і шість пенсів) і поринув у море непорозумінь. Через два тижні я впав у цілковитий розпач. Зміни крапок, які в одній фігурі означали таку то річ, а в другій—щось абсолютно інше; дивні примхи кружалець і закарлючок; несподівані наслідки, які випливали з значків, подібних до комахиних ніг; жахливі ефекти лінії, поставленої не на тому місці,—все це не тільки турбувало мене вдень, але і ввижалось уві сні. Навпомацки пройшовши через ці труднощі і опанувавши абетку, яка була справжньою єгипетською пірамідою, побачив я процесію нових жахів, що звуться умовними знаками; і не знаю я нічого більш деспотичного, ніж ці умовні знаки, які вимагають, приміром, щоб риска тонша від павутинки означала „сподіванку“, а чорнильна ракета заміняла слово „невигідний“. Закріпивши в своїй пам'яті ці закарлючки, я виявив, що вони витиснули все інше; повернувшись до початку, я розгубив ті нещасні умовні знаки; підбираючи їх, я забув інші елементи системи; коротко кажучи, справа була майже безнадійна.

Справа була б зовсім безнадійною, якби не Дора; вона була тихою пристанню для мого пошматованого бурями човна. Кожна каракуля в стенографії була кремезним дубом в лісі труднощів, і я заходився рубати їх один по одному з такою люттю, що через три або чотири місяці я наважився вже зробити експеримент на одному з найповільніших промовців у палаті. Чи забуду я колись, як повільний промовець перегнав мене раніше, ніж я встиг почати, і як мій бідолашний олівець шкутильгав по паперу, немов у приступі епілепсії.

Ясно було, що це треба облишити. Я хотів занестись занадто високо, але таким шляхом я ніколи нічого не досяг би. Я звернувся за порадою до Тредльса; він запропонував свої послуги, щоб диктувати мені промови повільно, іноді зупиняючись, зважаючи на мою слабкість. Дуже вдячний за цю дружню допомогу, я прийняв пропозицію. І довго, вечір за вечором, коли я повертався від доктора, ми влаштовували на Букінгем-Стріт „парламент на дому“.

Хотів би я побачити такий парламент ще денебудь! Моя бабка і містер Дік репрезентували уряд або опозицію, залежно від обставин, а Тредльс, з допомогою тома парламентських промов, кидав на них громи і блискавки. Випроставшись біля столу, одним пальцем уп'явшись у сторінку, махаючи правою рукою над головою, Тредльс грав роль Пітта, Фокса, Шеридана, Бюрка, лорда Кестльрі, віконта Сідмоута або Кеннінга,—усіх славетних діячів англійського парламенту по

черзі. Він розпалювався і кидав найжахливіші обвинувачення у марнотратстві і підкупності в обличчя моїй бабці і містеру Діку. Тим часом я сидів трохи осторонь, з блокнотом на колінах, і щосили поспішав за ним. Жоден справжній політик не міг би перевершити Тредльса в легковажності і непослідовності. Протягом тижня він виступав по черзі за найрізноманітніші течії політики, і змінив на щоглі свого корабля всі можливі прапори. Бабка моя, дуже скидаючись на непохитного канцлера скарбниці, інколи переривала його промову вигуками:

— Слухайте!

— Ні!

— О!

Це завжди було сигналом для містера Діка (типового депутата від сільських місцевостей) жваво підтримувати її тими самими вигуками. Але протягом своєї парламентської кар'єри містер Дік зазнав обвинувачень у таких жахливих речах і оголошувався відповідальним за такі моторошні вчинки, що іноді почував себе поганенько. Здається мені, він справді почав побоюватися, що допустився вчинків, які приводять до знищення британської конституції та руйнації батьківщини.

Частенько ці дебати тривали у нас до півночі, поки свічки зовсім не згорали. Наслідком такої дбайливої практики було, що помалу я став устигати за Тредльсом і почував би себе дуже добре, якби мав хоч найменшу уяву, що означають мої записи. Прочитати їх було те саме, що розшифрувати китайські написи на цибуках китайського чаю або позолочені літери на великих червоних і зелених пляшках у вікні аптек.

Лишалось тільки повернутись назад і почати все знову. Це було дуже прикро, але я повернувся назад, хоч і з важким серцем, і почав старанно і методично повторювати пройдене, посуваючись з швидкістю слимака; я зупинявся, всебічно вивчаючи кожен сучок на дорозі і відчайдушно намагаючись утримувати в своїй пам'яті химерні умовні знаки. Водночас, я пунктуально відвідував палату і ходив до доктора; справді, я працював, просто кажучи, як биндюг.

Одного дня, прийшовши до палати, я побачив, що містер Спенлоу стоїть біля дверей, дуже похнюпившись, і розмовляє сам з собою. Він часто скаржився на головний біль, бо носив дуже тісні комірці, і я щиро вірю, що він перекрохмалився; спочатку я подумав, що він трохи нездужає; але він незабаром змусив мене змінити цю думку.

Завжди він дуже привітно зустрічав мене. Але тут він церемонно глянув на мене і холодно запросив піти за ним до кофейні, яка в ті часи була якраз коло подвір'я собору св. Павла. Я скорився, почувавши себе дуже ніяково і мимоволі тремтячи. Пропускаючи його вперед, я помітив, що він тримає голову дуже високо: це не обіцяло нічого доброго; я почав побоюватися, що він розкрив наші взаємини з Дорою.

Та коли б я їй не догадався про це по дорозі до кофейні, то в мене вже не могло лишитись сумнівів, коли, пройшовши з ним у кабінет на другому поверсі, я побачив там міс Мердстон. Шановна міс спиралась на столик, на якому стояли кілька бокалів з рештками лимонів і два кумедні ящички для ножів і виделок; на щастя людства, тепер таких ящичків не вживають.

Міс Мердстон дозволила мені потиснути свої холодні пальці і не змінила суворого вигляду. Містер Спенлоу зачинив двері, попросив мене сісти і сам зупинився на килимі перед каміном.

— Будьте ласкаві показати містерові Копперфільду,—сказав містер Спенлоу,—що саме є у вашій сумці, міс Мердстон.

Здається, то був той самий саквояж, сталева паща якого вразила мене ще в дитинстві. Міс Мердстон стиснула губи так само міцно, як були стиснуті неблаганні щелепи саквояжа; вона розкрила його, водночас трохи розтуливши і свої уста. Після цієї процедури вона витягла мій останній лист до Дори, насичений висловами палкої любові.

— Здається, це ваша рука, містер Копперфільд?—сказав містер Спенлоу.

Мені стало дуже жарко, і той голос, яким я відповів „так, сер“, мало скидався на мій.

— Якщо я не помиляюся,—сказав містер Спенлоу, поки міс Мердстон витягала з своєї сумки пачку листів, перев'язаних наймилішою моему серцю блакитною стрічкою,—ці також належать вашому перу, містер Копперфільд?

Збентежено взяв я пачку до рук, глянув на такі початки листів, як „Моя кохана, моя Дора“, „Мій любий ангел“, „Моя благословенна“ тощо; неймовірно зашарівся і схилив голову.

— Ні, дякую!—холодно мовив містер Спенлоу, коли я механічно простяг листи знову до нього.—Я не хочу позбавляти вас цього скарбу. Міс Мердстон, будьте такі ласкаві продовжувати.

Ця симпатична жінка якусь секунду дивилась на килим, а потім виголосила таку сувору промову:

— Мушу визнати, я вже давно мала певні підозри щодо взаємин міс Спенлоу та Давіда Копперфільда. Я звернула увагу на поведінку міс Спенлоу та Давіда Копперфільда ще при першій їхній зустрічі; і тоді це зробило на мене неприємне враження. Розбещеність людських сердець така...

— Ви дуже зобов'язете мене, ме'м,—перепинив містер Спенлоу,—якщо обмежуватиметесь самим викладенням фактів.

Міс Мердстон заплющила очі і похитала головою, немов би протестуючи проти недоречного втручання, і з похмурою гримасою вела далі:

— Змушена обмежуватись лише фактами, я викладу їх якомога коротше. Я вже казала, сер, що здавна мала певні підозри щодо взаємин між міс Спенлоу та Давідом Копперфільдом. Я часто намагалась знайти достатні підстави для таких підозрінь, але марно. Тому

я вирішила покищо не говорити про це батькові міс Спенлоу.—Вона суворо глянула на нього,—знаючи, що в таких випадках чесне служіння обов'язкові не часто зазнає співчуття.

Містер Спенлоу, здавалось, був зовсім знищений суворістю і твердістю міс Мердстон; на її суворий натяк він тільки безпорадно махнув рукою.

— Повернувшись до Норвуда після відсутності, до якої спричинилось одруження мого брата,—вела далі свої обвинувачення міс Мердстон,—я приїхала водночас з міс Спенлоу, яка відвідувала свою подругу міс Мілз. Мені здалося, що поведінка міс Спенлоу дає мені більше підстав для підозри, ніж раніше, тому я пильно стежила за міс Спенлоу.

Люба, ніжна, маленька Дора, вона й не знала, що її пильнує око дракона!

— І все ще,—вела далі міс Мердстон,—до вчорашнього вечора не знаходила я ніяких доказів. Я звернула увагу, що міс Спенлоу дістає занадто багато листів від своєї подруги міс Мілз; але міс Мілз—її подруга, якій цілком довіряє батько міс Дори,—ще один багатозначний погляд на містера Спенлоу,—і не моє діло було втручатись. Якщо мені не дозволено натякати на природну розбещеність людських сердець, то, принаймні, я можу—я мушу!—мати дозвіл нагадати про зайве довір'я до не гідних того людей.

Містер Спенлоу пробурмотів щось вибачливе.

— Учора ввечері після чаю,—вела далі міс Мердстон,—я помітила, що собачка гасає по вітальні, тримаючи щось у зубах. Я звернулась до міс Спенлоу—„Доро, що це таке у собаки в пащі? Це папір!“ Міс Спенлоу негайно схопилась рукою за комірець блузи, раптом скрикнула і підбігла до собаки. Я сказала: „Доро, люба моя, дозвольте це мені зробити!“

О, Джіп, мерзена болонка, так це ти спричинився до цього лиха!

— Міс Спенлоу наважилась,—сказала міс Мердстон,—підкупати мене поцілунками, шкатулками і ювелірними дрібницями—зрозуміло, що я від цього відмовилась. При моєму наближенні песик забився під канапу, і з превеликими труднощами, лише з допомогою камінних щипців пощастило витягти його звідти. Навіть і тоді він усе ще цупко тримав папір у зубах; я сміливо тягла цей папір, ризкуючи бути вкушеною, але пес так завзято тримав його між зубами, що спроби мої були важкі. Нарешті я заволоділа документом. Дослідивши його, я прямо заявила міс Спенлоу, що в неї має бути ще багато таких листів, і зрештою здобула я від неї пачку, яка тепер лежить у руці Давіда Копперфільда.

На цьому вона зупинилась, замкнула саквояж, стиснула губи і подивилась на нас з виглядом, який доводив, що її можна зломити, але зігнути—ніколи.

— Ви прослухали міс Мердстон,—сказав містер Спенлоу, звертаючись до мене.—Прошу ласкаво, містер Копперфільд, чи не маєте ви щонебудь відповісти?

Я бачив перед собою прекрасний скарб мого серця: як вона схлипувала і плакала вночі, самотна, налякана, схвильована; як вона жалісно просила і благала цю кам'яносерду жінку пробачити її; як даремно пропонувала вона їй ці поцілунки, шкатулки, дрібниці; якого лиха зазнала вона, і все через мене! Картина ця дуже збентежила мене. Боюся, що хвилину—другу не міг я ні слова мовити, не зважаючи на всі свої зусилля.

— Я нічого не можу сказати, сер,—відповів я нарешті,—крім того, що вся провина лежить на мені. Дора...

— Міс Спенлоу, якщо вам завгодно,—велично поправив батько.

— ... тільки послухалася моєї поради,—вів я далі, проковтнувши це холодне зауваження,—таїти це від вас, і я гірко шкодую про це.

— Ваша провина дуже велика, сер,—сказав містер Спенлоу, походжаючи по килиму і підкріплюючи свої слова похитуванням усього тіла (хитати тільки головою він не міг, бо комірець у нього був занадто накрохмалений).—Ви допустились ганебного і негідного вчинку, містер Копперфільд. Коли я запрошую до себе джентльмена,—бай-дуже чи йому дев'ятнадцять, двадцять дев'ять або дев'яносто років,—то я запрошую його туди на основі довір'я. Якщо він зловживає моїм довір'ям, то він чинить безчесно, містер Копперфільд.

— Я це відчуваю, сер, запевняю вас,—відказав я,—але я не подумав про це раніше. Щиро, чесно, справді, містер Спенлоу, я ніколи не думав про це раніше. Я так безмежно люблю міс Спенлоу...

— Фу! Нісенітниця!—сказав містер Спенлоу, червоніючи.—Прошу не говорити при мені, що ви любите мою дочку, містер Копперфільд!

— Якби я не любив її, то чим міг би я виправдати свою поведінку, сер?—смирено відповів я.

— А якщо ви й любите, то хіба можете ви виправдати свою поведінку, сер?—сказав містер Спенлоу, враз зупиняючись на килимі.—Чи зважили ви на свої роки і на роки моєї дочки, містер Копперфільд? Чи зважили ви, що означає похитнути довір'я, яке має існувати між моєю дочкою і мною? Чи зважили ви на суспільний стан моєї доньки, на проекти, які я можу мати щодо її майбутнього, на мій заповіт, в якому можуть бути певні розпорядження щодо неї? Чи зважили ви взагалі на щось, містер Копперфільд?

— Дуже мало, сер, боюсь,—відповів я, звертаючись до нього з пошаною і смутком, які я справді відчував,—але благаю повірити мені, я зважив на своє власне становище в світі. Коли я пояснив вам свої змінені обставини, ми були вже заручені...

— Я прошу,—мовив містер Спенлоу, підстрибуючи, як балаганний Петрушка (схожості його з Петрушкою я не міг не помітити навіть при всьому своєму розпачі),—щоб ви не говорили мені про всякі заручини, містер Копперфільд!

Непорушна міс Мердстон зневажливо розсміялась одним коротким „ха“.

— Коли я пояснив вам зміну в своїх життєвих обставинах, сер,—почав я знову, підшукуючи нову форму вислову замість забороненого

слова,—цятаемниця, до якої я мав нещастя втягти міс Спенлоу, вже існувала. Відколи я опинився в скрутному стані, я напружую кожен нерв і всю свою енергію, щоб поліпшити цей стан. Я певен, що згодом поліпшу його. Чи дозволите ви мені чекати—скільки вам завгодно часу? Ми обоє такі молоді, сер...

— Ви маєте рацію,—перервав мою мову містер Спенлоу, киваючи головою і хмурячись,—ви обоє дуже молоді. Все це пусте! Покладімо край цьому! Заберіть ці листи і киньте їх у вогонь. Віддайте мені листи міс Спенлоу, щоб я кинув їх у вогонь; наші далші стосунки будуть, майте це на увазі, обмежені тільки палатою, і ми умовимось більше не вертатись до минулого. Ну, містер Копперфільд, вам не бракує розуму; а це розумна пропозиція!

Ні. Я не міг і подумати про згоду на це. Я дуже шкодував, але я мав вищі міркування, ніж розум. Любов була вище всіх земних міркувань, а я любив Дору, і Дора любила мене. Не можу сказати, що я саме ці слова говорив; я намагався їх якомога пом'якшити; але я виклав це і був рішучим. Не думаю, щоб я здавався занадто смішним, але напевно був рішучим.

— Дуже добре, містер Копперфільд,—сказав містер Спенлоу.— Тепер мені слід випробувати свій вплив на мою дочку.

Виразним звуком (щось середнє між зітханням і зойком) міс Мердстон дала зрозуміти, що з цього слід було почати.

— Мені слід випробувати,—повторив містер Спенлоу, підбадьорений цим вигуком,—свій вплив на мою дочку. Ви відмовляєтесь забрати ці листи, містер Копперфільд?—додав він, побачивши, що я поклав їх на стіл.

Так! Я сказав, що не визнаю за можливе взяти їх від міс Мердстон.

— А від мене?—спитав містер Спенлоу.

— Ні,—відповів я,—при найглибшій моїй пошані до вас, не можу.

— Дуже добре,—сказав містер Спенлоу.

Запанувало мовчання, і я завагався: слід мені піти, чи залишитись. Нарешті, я пішов до дверей, гадаючи, що дальша моя присутність ні до чого. Але тут батько моєї коханої засунув руки в кишені сюртука і сказав дуже зосереджено і навіть урочистим тоном:

— Ви, очевидно, розумієте, містер Копперфільд, що я не зовсім позбавлений земних благ, і що дочка моя є моєю найближчою і найулюбленішою родичкою?

Я відповів, що, на мою думку, помилка, якої я допустився через безумне кохання, не дає йому підстав вважати мене користолюбним.

— Я зовсім не хочу цього сказати,—сказав містер Спенлоу.— Було б краще для вас і для всіх нас, якби ви були користолюбним, містер Копперфільд, тобто якби ви були розважливі і менше піддавались впливам всіх цих юнацьких нісенітниць. Ні. Я маю на увазі зовсім інше: ви, напевно, розумієте, що я маю якесь майно заповісти своїй дитині?

Безперечно, я це розумів.

— Тут, і палаті,—сказав містер Спенлоу,—ви щодня бачили різні несподівані й гіркі наслідки, що впливають з недбалості людей щодо своїх заповітів. Отже, ви навряд чи можете мати сумніви, що мій заповіт уже зроблений.

Я схилив голову, підтверджуючи його слова.

— Я не міг би дозволити,—вів далі містер Спенлоу, ще більш проймаючись урочистим почуттям і поволі похитуючись усім тілом,—щоб мої заходи для блага моєї дитини підпали впливові юнацьких дурошів, подібних до теперішніх. Це справжні дуроші. Справжня нісенітниця! Незабаром від усієї цієї бредні не лишиться й сліду. Але я міг би... я міг би, коли ці смішні безумства не припиняться, принаймні, зробити все, щоб запобігти наслідкам всякого необережного кроку щодо шлюбу. А тепер, містер Копперфільд, сподіваюсь, що ви не змусите мене розгорнути, навіть на чверть години, цю закриту сторінку у книжці життя, і переглянути, навіть на чверть години, давно вже вирішені серйозні справи.

Він весь був пройнятий ясністю, миром, спокоем, і це дуже вразило мене. Ясно було, що всі його справи остаточно вирішені, і йдуть таким певним шляхом, що не можна було не розчулитись. Мені здається навіть, що від глибоких почуттів сльози з'явилися в нього на очах.

Але, що я міг зробити? Я не міг відмовитись від Дори і вирвати своє серце з грудей. Він запропонував мені тиждень на обміркування; як міг я не згодитись на цей тиждень, знаючи навіть, що ніяке число тижнів не могло б вплинути на*таку любов, як моя.

— А тим часом, порадьтеся з міс Тротвуд, або з якоюсь іншою особою, що знається на житті,—сказав містер Спенлоу, обома руками поправляючи галстук.—Я даю вам тиждень, містер Копперфільд.

Я скорився і, надавши своєму обличчю виразу невітшної вірності, вийшов з кімнати. Важкі брови міс Мердстон провели мене аж до дверей,—я кажу „брови“, а не „очі“, бо брови в неї були значно виразніші. Шановна леді так нагадала мені ранкові часи в нашій вітальні в Блендерстоні, що мені знову здалося, ніби я не вивчив уроку, і знову згадав я жахливу стару читанку з овальними гравюрами, які нагадували мені скельця з окулярів.

Повернувшись до контори, я закрити руками обличчя від містера Тіффі і решти клерків, зіщулюючись в своєму кутку і почав міркувати про цю несподівану катастрофу. В розпачі своєму нарікаючи на Джіпа, я так схвилювався про долю Дори, що дивно, чому я не схопив свій капелюх і не помчав божевільно до Норвуда. Вони налякали її, вона плаче, а мене нема з нею; думки ці були такі жахливі, що я склав несамовитого листа до містера Спенлоу, благаючи його оберегти її від наслідків моєї жахливої долі. Я благав його берегти її ніжну натуру—не топтати прекрасну квітку—і взагалі, скільки пригадую, звертався до нього, немов би він був не батьком їй, а драконом, чи якоюсь іще потворою. Цього листа я запечатав і поклав на стіл мого патрона до його повернення; потім через наші-

відчинені двері його кабінету я бачив, як він увійшов, узяв листа і прочитав.

Цілий ранок не говорив він нічого про це; але надвечір він попросив мене до себе і сказав, що мені зовсім не треба турбуватись про щастя його дочки. Він, мовляв, запевнив її, що все це безглуздя, а більше нічого він їй і не має сказати. Здається йому, що він—поблажливий батько (справді він був таким), і нема чого мені боятись за неї.

— Якщо ви будете безрозсудливі і уперті, містер Копперфільд,—сказав він,—то мені доведеться знову надіслати мою дочку закордон на певний час; але я кращої думки про вас. Сподіваюся, що за кілька днів ви будете розумнішим. Щодо міс Мердстон,—річ у тім, що я натякав на неї в своєму листі,—то я поважаю пильність цієї леді і почуваю себе влячним їй; але вона дістала суворі інструкції уникати розмов на цю тему. Все, чого я хочу, містер Копперфільд, це, щоб усе було забуте. Все, що вам треба зробити, містер Копперфільд, це—*забути!*

Все! В листі до міс Мілз я гірко процитував ці речення. Все, що мені слід зробити,—писав я, з похмурим сарказмом,—це—забути Дору! Це було все, і що це було! Я просив міс Мілз побачитись зі мною того ж вечора. Якщо це не можна зробити за згодою містера Мілза, то я просив таємного побачення на кухні. Я повідомив її, що розум мій захитався, і що тільки вона, міс Мілз, може врятувати мене. Я підписався „ваш розпачливий“; і перечитуючи цей твір, перед тим, як відправити його з посильним, не міг утриматись від думки, що лист написаний трохи в стилі містера Мікоубера.

А проте я надіслав листа. Увечері я пішов на вулицю, де жила міс Мілз, і почав там походжати, аж поки служниця міс Мілз по-тайки покликкала мене і провела чорним ходом на кухню. Тепер я маю підстави гадати, що не було ніяких інших причин проводити мене не через парадні двері до вітальні, крім любові міс Мілз до всього романтичного і таємничого.

У кухні я дав волю своєму розпачу. Я прийшов туди, щоб показати себе смішним і, напевно, спромігся зробити це. Міс Мілз одержала коротку записку від Дори; моя кохана повідомляла, що все викрито і додавала: „О, благаю, приходь до мене, прошу тебе!“ Але міс Мілз, маючи сумніви, що її поява бажана для вищої влади в домі, не пішла. Таким чином ніч застукала нас у пустині Сахарі.

Міс Мілз була надзвичайно красномовна і любила давати волю своїй балакучості. Хоч вона й плакала разом зі мною, але я не міг утриматись від думки, що наше лихо дарує їй безліч приемних хвилин. Вона, так би мовити, плекала нашу біду і роздмухувала її. Глибоке провалля,—азначила вона,—розкрилось між Дорою і мною, і тільки любов може перекинути через нього радуго надії. Любов мусить страждати в цій долині скорботи; завжди так було, завжди так буде. Але—нічого! Повиті павутинням серця нарешті вирвуться на волю, і тоді любов помститься.

То була невелика втіха, але міс Мілз не хотіла захочувати безпідставних надій. Ще більше розчулившись, сказав я їй, що вона— справжній друг. Ми вирішили, що вранці вона насамперед поїде до Дори і знайде якийсь спосіб запевнити її—чи поглядами, чи словами, у моїй відданості і моему горі. Ми розійшлись, пригнічені смутком; і думаю, що того вечора міс Мілз дістала повне задоволення своїм романтичним уподобанням.

Прийшовши додому, я розповів усе моїй бабці; не зважаючи на всі її ніжні слова, я ліг спати в цілковитому розпачі. В розпачі прокинувся я, в розпачі вийшов на вулицю. То був суботній ранок, коли ми з доктором не працювали, і я пішов прямо до палати.

Підійшовши до дверей, я дуже здивувався: розсильні стояли на вулиці, розмовляючи, і з пів дюжини роззяв дивилися на зачинені вікна. Я прискорив кроки, пройшов через юрбу і поспішно вступив у контору.

Ніхто з клерків не працював. Старий Тіффі, мабуть уперше за все своє життя, сидів на чиемусь чужому стільці і не повісив капелюха на свій звичайний цвяшок.

— Це жахливе нещастя, містер Копперфільд,—сказав він, коли я увійшов.

— Що таке?—вигукнув я.—В чому річ?

— Хіба ж ви не знаєте?—заукали Тіффі та інші клерки, оточивши мене.

— Ні!—відповів я, блукаючи поглядом по їхніх обличчях.

— Містер Спенлоу,—сказав Тіффі.

— Що з ним?

— Помер.

Мені здалося, що контора пішла ходором; але то захитався я, і один з клерків підхопив мене. Мене посадили на стілець, розстебнули мені комір і принесли води. Не знаю скільки часу тривало це.

— Помер?—перепитав я.

Учора він пообідав у місті, поїхав додому, сам правлячи кіньми,—сказав Тіффі.—Свого кучера він відіслав диліжансом—він це частенько робив, як ви знаєте...

— Ну?

— Фаетон прибув додому без нього. Коні зупинилися перед стайнею. Слуга вийшов з ліхтарем. В екіпажі—нікого.

— Коні понесли?

— Вони не були запалені,—сказав Тіффі, натягаючи окуляри,—втомлені не більше, як пояснили мені, ніж при звичайній швидкості. Віжки розірвалися, але вони тяглися по землі. Негайно весь дім був на ногах і троє людей вийшли на шлях. Його знайшли за милю від дому.

— Більше ніж за милю, містер Тіффі,—втрутися один з молодих клерків.

— Справді? Здається, ви маєте рацію,—погодився Тіффі.—*Більше* ніж за милю—недалеко від церкви. Він лежав горлиць край дороги. Чи

він випав під час припадку, чи вийшов з екіпажу, почувавши себе погано перед припадком,—ніхто не знає. Не можна було навіть встановити, чи знайшли його вже мертвим, хоча цілком ясно, що він був уже непритомний. Лікаря привезли швидко, але він уже нічим не міг допомогти.

Не можу й змалювати моїх почуттів після цієї звістки. Враження від такого раптового нещастя, що трапалося з тим, кого я дуже поважав... незвично порожній його кабінет, де немов би чекало на нього крісло, стіл і незакінчений діловий папір... якась неможливість звикнути до його відсутності в палаті, і почуття, що ось-ось відчиняться двері, і він увійде... шепіт і спокій у палаті, жадібна цікавість наших службовців, балачки сторонніх—це легко може уявити кожний. Але іншу річ куди важче змалювати: у глибині своєї душі я ревнував навіть до смерті. Я почував, що її сила виштовхне мене з думок Дори. Я непокоївся, думаючи, як вона плаче перед іншими, і як її втішають інші. І в мене з'явився божевільний намір прогнати від неї всіх і залишитися самому з Дорою.

Мені здається, що такі почуття можуть бути знайомі й іншим. Стривожений і засмучений подався я ввечері до Норвуда. Там я довідався від одного з слуг, що міс Мілз—біля Дори. Тоді я повернувся, написав до міс Мілз листа і попросив мою бабку своєю рукою написати адресу на конверті. Я оплакував передчасну смерть містера Спенлоу. Широ робив я це. Я благав міс Мілз сказати Дорі, якщо Дора спроможна вислухати це, що батько її розмовляв зі мною мило-стиво і розсудливо; що він ні словом не дорікав їй. Я знаю, що зробив це з егоїстичних міркувань—аби вимовили перед нею моє ім'я; але я намагався сам собі повірити, що це було актом справедливості до пам'яті її батька. І, мабуть, я повірив цьому.

Моя бабка одержала наступного дня кілька рядків у відповідь. Конверт був адресований до неї, але всередині лежала записка до мене. Дора була приголомшена горем; і коли її подруга спитала, чи не передати мені щось, вона одне кричала: „О, любий тату! О, бідолашний тату!“ Але вона не сказала „ні“, і я втішався хоч цим.

Через кілька днів прийшов до контори містер Джоркінс, який перебував у Норвуді, відколи трапилось нещастя. Вони з Тіффі замкнулися на кілька секунд, а потім Тіффі визирнув за дверей і знаком запросив мене увійти.

— Ох,—сказав містер Джоркінс.—Ми з містером Тіффі, містер Копперфільд, збираємось дослідити столи, шухляди та інше, щоб опечатати приватні папери померлого та знайти його заповіт. Покищо ми не побачили ніяких слідів заповіту. Буде добре, якщо ви можете нам, коли вам завгодно.

Я дуже хотів довідатись про долю моєї Дори (чи встановили над нею якусь опіку тощо), а заповіт мав пролити на це певне світло. Відразу почали ми розшуки; містер Джоркінс відмикав ящики і шухляди, а ми витягали папери. Офіціальні документи ми клали в один

бік, а приватні папери (їх було небагато)—в другий. Всі троє ми були дуже засмучені; і, надивавши якусь стару печатку, або коробку з олівцями, обручку чи ще якусь дрібницю, що нагадували нам про нього, розмовляли дуже тихо.

Ми запечатали кілька пакетів; не поспішаючи, порпались ми в пилу, працювали далі. Раптом містер Джоркінс звернувся до нас, вживаючи щодо свого померлого компаньйона тих самих висловів, які померлий компаньйон вживав щодо нього:

— Містера Спенлоу було дуже важко звернути з його шляху. Ви знаєте, який він був. Я схильний гадати, що він взагалі не зробив заповіту.

— Але я знаю, що він зробив заповіт!—азначив я.

Вони обидва зупинились і глянули на мене.

— Саме в день нашої останньої зустрічі,—пояснив я,—він сказав мені, що зробив свій заповіт, і що його справи давно розв'язані.

Містер Джоркінс і старий Тіффі враз хитнули головами.

— Це обіцяє мало доброго,—сказав Тіффі.

— Дуже мало доброго,—сказав містер Джоркінс.

— Напевно, ви не маєте сумнівів...—почав був я.

— Мій добрий містер Копперфільд!—сказав Тіффі, кладучи руку мені на лікоть, заплющивши очі і похитуючи головою,—якби ви служили в палаті так довго, як я, то знали б, що нема інших речей, в яких люди були б такі непередбачливі.

— Але, боже мій, він сам це казав мені!—збентежено відповів я.

— Це майже остаточно вирішує справу,—азначив Тіффі,—моя думка—заповіту нема.

Мені це здалось дивним, але виявилось, що заповіту справді не було. Померлий навіть і не думав складати заповіт, скільки можна було зрозуміти з його паперів; бо ми не знайшли жодного натяку, початку, плану, чи якогось підготівного папірця до заповіту. Навряд чи менше здивувало мене те, що його справи перебували в неймовірно безладному стані. Було дуже важко з'ясувати—що він заборгував, які борги він встиг сплатити, яке було його майно. Вважалось ймовірним, що протягом кількох останніх років він сам не мав про це ніякого виразного уявлення. Помалу виявилось, що змагаючись на франтовство і розкіш, модні тоді в палаті, він витрачав більше своїх професіональних прибутків, ніж заробляв, і коли б навіть його особистий капітал був колись великим (а це дуже сумнівно), то тепер у всякому разі капітал цей дійшов дуже низького рівня. У Норвуді відбувся розпродаж меблів і будинок здали в оренду. Тіффі розповів мені (він і не підозрював, як цікавило мене його оповідання), що після сплати всіх боргів померлого і відрахування його частки збитків фірми, за всю решту майна не можна дати й тисячі фунтів стерлінгів.

Все це тривало місяця півтора. Я неймовірно мучився увесь цей час, і ладен був накласти на себе руки, коли міс Мілз незмінно повідомляла мене, що моя засмучена маленька Дора відповідала на

слова своєї подруги про мене лише тими самими вигуками: „О, бідолашний тату! О, любий тату!“

У Дори не лишилося інших родичів, крім двох тіток—старих дів, сестер містера Спенлоу. Тітки ці жили в Путні, і протягом багатьох років не мали ніяких стосунків з своїм братом. Не те, щоб вони посварились (повідомила мене міс Мілз), але з нагоди Дориних хрестин їх запросили на чай, а вони вважали пристойнішим бути запрошеними на обід; тому вони листовно висловили свою думку, що краще буде для щастя обох сторін, якщо вони взагалі не придуть. Відтоді вони йшли своїм шляхом, а їхній брат—своїм.

Ці дві леді з'явилися на сцену і запросили Дору жити з ними в Путні. Дора впала в їхні обійми і, плачучи, вигукнула:

— О, так, тітусі! Візьміть Джулію Мілз, мене і Джіпа до Путні!

Отже, вони й виїхали незабаром після похорону.

Не знаю вже, як у мене вистачало часу відвідувати Путні. Проте, я частенько блукав навколо дому, де жила моя кохана. Міс Мілз, вірна обов'язкам дружби, завела щоденник. Іноді, зустрічаючи мене в палаті, вона або читала мені сторінки з цього зошиту, або (коли в неї не було часу) залишала цей зошит мені, щоб я почитав сам. Наводжу далі кілька витягів з цих священних нотаток:

„*Понеділок*. Д. все ще дуже пригнічена. Головний біль. Звернула увагу, що в Джіпа чудово гладка шерстка. Д. пестила Джіпа. Це викликало асоціації, що відкрили греблі журби. Приступ горя. (Чи не є сльози росою серця?—Д. М.).

„*Вівторок*. Д. слаба і нервова. Бліда і прекрасна. (Чи не помічаємо ми це саме й у промінні місяця?—Д. М.). Д., Д. М. і Джіп зробили прогулянку в екіпажі. Джіп виглянув з вікна і люто загавкав на чистильника вулиць; це викликало посмішку на змученому обличчі Д. (З таких слабих ланок складений ланцюг життя!—Д. М.).

„*Середа*. Д. порівняно бадьора. Співала їй підходящу мелодію.— „Вечірні дзвони“. Ефект—не зм'якшення туги, а навпаки. Д. невимовно зворушена. Згодом плакала в своїй кімнаті. Процитувала їй вірші про дівчину і юну газель. Ніяких наслідків. Також звернула увагу на статую терпіння на монументі. (Запитання: чому на монументі?—Д. М.).

„*Четвер*. Д. значно краще. Краще провела ніч. Слабкий рум'янець знову заграв на щоках. Наважилася згадати ім'я Д. К. Зробила це обережно, під час прогулянки. Д. негайно розплакалась. „О, люба, люба Джуліє! О, я була поганою і невдячною дитиною!“ Я втішала і пестила її. Змалювала картину: Д. К. на межі могили. Д. знову розплакалась. „О, що мені робити, що мені робити? О, забери мене кудись!“ Велика тривога. Непритомність Д. і склянка води з ближньої таверни. (Поетичний збіг: строката вівіска на дверях таверни: строкате мінливе людське життя. Ох!—Д. М.).

„*П'ятниця*. День пригод. У кухні з'являється чоловік з синім мішком, питає чи нема дамського взуття для лагодження. Кухар відповідає: „Розпоряджень не було!“ Чоловік наполягає. Кухар іде

спитати, лишаючи чоловіка з Джіпом. Після повернення кухаря, чоловік усе ще наполягає на замовленні, але зрештою іде геть. Джіп зник. Д. в розпачі. Повідомлено поліцію. Чоловіка можна пізнати по широкому носу і по ногах, подібних до поруччя на мості. Розшуки тривають по всіх напрямках. Джіпа нема. Д. гірко плаче, невтішна. Знову нагадала їй про юну газель. Доречно, але даремно. Надвечір приходить незнайомий хлопчик. Його вводять до вітальні. Широкий ніс, але ніяких поруччів. Каже, щоб йому дали фунт стерлінгів, а він знає, де собака. Відмовляється дати дальші пояснення. Фунт стерлінгів йому дали. Відводить кухаря до хати, де Джіп прив'язаний за ногу до ніжки стола. Радість Д., яка танцює навколо Джіпа, поки той їсть свою вечерю. Радіючи цій щасливій зміні, знову починаю говорити про Д. К. Д. плаче, кричить: „О, не треба, не треба, не треба! Грішно думати про когось, крім бідолашного тата!“ Обіймає Джіпа і засипає, плачучи. (Чи не повинен Д. К. покластись на широкі крилі часу?—Д. М.)“.

Міс Мілз і її щоденник були в цей період моєю єдиною втіхою. Бачити її, яка так недавно перед цим бачила Дору, стежити за ініціалами Дори на сторінках її дружнього щоденника, дедалі більше жаліти її—це було моїм єдиним щастям. Я почував, ніби жив у хатинці з карт, яка розпалася, залишивши серед руїн тільки міс Мілз і мене. Я почував, ніби якийсь похмурий чарівник окреслив магічне коло круг невинної богині мого серця; і справді—ніщо, крім могутніх крил часу, які витримали на собі так багато людей, не могло перенести мене за це коло.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

РОЗДІЛ I

ВІКФІЛЬД І ГІП

Очевидно, бабку мою почала серйозно турбувати моя зтяжна засмученість. Тому вона вигадала для мене подорож до Дувра під тим приводом, щоб я оглянув її котедж і склав з наймачем контракт на довший строк. Дженет перейшла на службу до місіс Стронг, і там я бачився з нею щодня. Покидаючи Дувр, вона вагалась, чи слід їй завершити ненависть до чоловіків, виплекану в ній вихованням моєї бабки, одружившись із лоцманом; але зрештою вона відмовилась від цього наміру. Здається, зробила вона це не заради принципу, а тільки тому, що моряк не дуже сподобався їй.

Хоч і чималих зусиль коштувало мені розлучитися з міс Мілз, але я досить охоче згодився на пропозицію моєї бабки, бо це давало мені змогу провести кілька мирних годин з Агнесою. Я попросив у доброго доктора дозволу не з'являтися кілька днів; доктор хотів дати мені відпочинок і навіть просив мене погуляти довший час; але моя працьовитість не дозволяла мені згодитись на це. У всякому разі я вирішив поїхати.

Щодо палати, то в мене не було великих підстав особливо ретельно ставитись до виконання своїх обов'язків. Правду сказати, ми не користались занадто доброю славою серед першорядних прокторів, і швидко скочувалися у трохи сумнівне становище. Справи йшли поволі під керівництвом містера Джоркінса до приходу містера Спенлоу; і хоч містер Спенлоу додав закладові свіжої крові і всіма засобами намагався піднести його репутацію, а все ж таки міцного фундамента під нашим закладом не було; і палата захиталася під таким міцним ударом, як раптова втрата дійового керівника. Містер Джоркінс, не зважаючи на свою грізну репутацію, був млявим, нерішучим чоловіком, слава якого за дверима палати не вселяла особливого довір'я. Працюючи тепер під його безпосереднім наглядом, я спо-

стерігав, як він нюхає собі тютюн і дає справам іти своєю дорогою. Більше, ніж будьколи, шкодував я про тисячу фунтів стерлінгів моєї бабки.

Але це ще було не найгірше. В палаті аж кишіло безліччю заманювачів і пройдисвітів, які не були прокторами, але вели справи в цій частині, і справжні проктори позичали їм свої імена, будучи заохочувані одержуваними від них комісійними. Наша фірма мала особливу потребу в справах, і ми безоглядно приєднались до цієї поважної зграї; ми закидали вудочки в каламутні води, де нищпорили заманювачі й пройдисвіти, щоб вони зверталися з своїми справами до нас. Найбільше полювали ми за найкраще оплачуваними дозволами на шлюб і свідоцтвами для пред'явників заповітів; суперництво в цій галузі було надзвичайно велике. Пройдисвіти і заманювачі розставлені були в усіх завулках біля входу до палати; ці люди мали інструкцію нападати на всіх осіб у жалобі та всіх джентльменів з соромливим виглядом і приводити їх до палати, де з них можна було здерти здобич; заманювачі так ретельно виконували ці вказівки, що я сам двічі був силоміць приведений до контори нашого головного конкурента. Суперницькі інтереси цих запальних джентльменів часто приводили їх до особистих сутичок. Всі суди Докторської палати були скандалізовані виглядом нашого головного заманювача (він спочатку промишляв торгівлею вином, а потім—дрібним маклерством), який кілька днів походжав із синцем під оком. Ці слідопити вважали природним чемненько вивести з екіпажу стару леді в жалобі, безсоромно оголосити вбитим першого-ліпшого проктора, про якого питає вона, заявити, що його наймач—законний спадкоємець цього проктора, і провести розчулену стару леді до контори свого наймача. Таким способом до мене привели чимало полонених. Особливо гострим було суперництво щодо дозволів на шлюб. Соромливий джентльмен, який мав потребу в цьому документі, мусив або віддатись першому заманювачеві, або, після жорстокої сутички, стати жертвою найміцнішого з конкурентів. Один з наших клерків практикувався на тому, що спостерігав такі сутички і в слушний момент вискакував з контори, хапав жертву і приводив її до присяги. Ця система заманювання існує, здається мені, до наших днів. Коли я останнього разу завітав до палати, огрядний чолов'яга у білому фартусі накинувся на мене, вискочивши з якихось дверей, і, прошепотівши мені на вухо „дозвіл на шлюб?“, доклав усіх сил, щоб схопити мене в обійми і відвести до проктора.

Зробивши цей відступ, переходжу до своєї подорожі до Дувра. У котеджі все було в задовільному стані; я мав приємність повідомити бабку мою, що наймач дістав у спадщину її непримиренну ворожнечу до ослів, з якими провадив безперервну війну. Влаштувавши всі справи, я переночував там одну ніч, і рано-вранці пішки вирушив до Кентербері. Була вже зима. Свіже, холодне повітря, м'який ландшафт підживили трохи мої надії.

Прибувши до Кентербері, я почав блукати по знайомих вулицях,

відчуваючи якесь мирне задоволення, заспокійливе для розуму і серця. Бачив я ті самі старі вивіски, ті самі старі імена над крамницями, тих самих людей за прилавками. Здавалося, що я давно вже залишив школу, а надиво мало змінилось це місце. Та, правду кажучи, я зрозумів, що я й сам не дуже змінився. Дивно, але мир і спокій, які в душі моїй невід'ємні від Агнеси, поширювались начебто і на місто, де вона жила. Поважні башти собору, старі граки і гави, чие гучне крякання звучало урочисто, як тиша, що панувала в цьому місті; напівзруйновані ворота, прикрашені колись статуями, тепер перекинуті на землю; ветхі готичні мури, оповиті плющем і порослі травою; старовинні будинки, пастуший ландшафт ланів, городів і садів,—скрізь, на всьому лежав той самий спокій, та сама тиха, задумлива і м'яка безтурботність.

Прибувши до будинку містера Вікфільда, я побачив у низенькій кімнатці першого поверху, де колись сидів Урія Гіп, самого містера Мікоубера, який старанно рипів пером. Одягнений в професійний чорний костюм, він здавався неймовірно великим у цій маленькій кімнатці.

Містер Мікоубер був дуже радий побачити мене, і разом з тим трохи збентежився. Він хотів негайно відвести мене до Урії, але я відмовився.

— Я давно знаю цей будинок, якщо пригадуєте,—сказав я,—і сам знайду шлях нагору. Ну, як подобається вам законодавство, містер Мікоубер?

— Дорогий Копперфільд!—відповів він. Законодавство дуже обмежує людину з творчою фантазією, бо тут є безліч дрібних і сухих подробиць. Навіть у нашій юридичній кореспонденції,—зазначив містер Мікоубер, глянувши на виготовлені ним листи,—розум позбавлений змоги вдаватися до екзальтованих форм висловів. А все ж таки, це—велика професія. Велика професія!

Потім він розповів мені, що заорендував колишній будиночок Урії Гіпа і що місіс Мікоубер буде дуже рада ще раз прийняти мене в своєму домі.

— Оселя наша вбога і мізерна,—сказав містер Мікоубер,—як здебільшого висловлюється мій друг Гіп; але це скромне житло може, проте, бути міцним щаблем до наступних господарських розпоряджень далеко більшого розміру.

Я спитав, чи вдоволений він поведінням свого друга Гіпа. Містер Мікоубер визнав насамперед за потрібне пересвідчитись, чи замкнені двері, а вже потім відповів тихим голосом:

— Дорогий Копперфільд! Людина, змушена працювати під тиском фінансових труднощів, взагалі потрапляє у невідгідний стан щодо своїх ближніх. Природний хід речей мусить збільшувати ці невідгоди, коли людина буває змушена брати гроші вперед, як винагороду за свої майбутні послуги. Я можу сказати тільки, що друг мій Гіп, ідучи назустріч певним моїм запитам, виявив лицарський образ мислення, який робить честь і розумові його і серцю.

— Не сподівався я, що він може бути дуже щедрим на гроші,— зазначив я.

— Вибачте!—трохи ніяково мовив містер Мікоубер,—я говорю про мого друга Гіпа на підставі власного досвіду.

— Радю, що ваш досвід такий приємний,—сказав я.

— Ви дуже люб'язний, мій дорогий Копперфільд,—сказав містер Мікоубер і забурмотів пісеньку.

— Ви часто бачите містера Вікфільда?—спитав я, щоб змінити тему розмови.

— Не дуже,—недбало відповів містер Мікоубер.—Містер Вікфільд, смію сказати, людина з прекрасними намірами, але він... коротко кажучи, він уже застарів.

— Боюся, що його компаньйон докладає чимало зусиль змалювати його в такому світлі,—сказав я.

— Мій любий Копперфільд,—відповів містер Мікоубер, після кількох неспокійних рухів на своєму стільці,—дозвольте мені зробити зауваження. Я являю собою довірену особу, і фірма розкриває передо мною всі свої таємниці. З цієї причини міркувати про деякі речі, зв'язані з моїм теперішнім станом, я вважаю неможливим навіть у товаристві місіс Мікоубер, яка, ви знаєте, має напрочуд світлий розум, не кажучи вже про те, що вона завжди була моєю супутницею в усіх труднощах життя. Отже, я беру на себе сміливість заявити, що віднині в наших дружніх взаєминах має бути проведена виразна риса, яка, сподіваюсь, не порушить нашого взаємного спокою. По один бік цієї риси,—вів далі містер Мікоубер, накреслюючи удавану рису лінійкою на столі,—треба зосередити весь ряд розумових явищ повсякденного життя; по другий бік стоять, у вигляді різних винятків, усі справи панів Вікфільда і Гіпа і все, що може мати деяке відношення до їхньої фірми. Сподіваюсь, що не ображу друга моєї юності, подавши цю пропозицію на розсуд його тверезого розуму.

Хоч я й бачив на обличчі містера Мікоубера неспокій, який наочно доводив, що нові обов'язки були йому не до вподоби, а проте, я не мав ніякого права ображатись. Відповідь моя начебто заспокоїла містера Мікоубера, і він потиснув мені руку.

— Смію запевнити вас, Копперфільд,—сказав він,—що мене прямо зачарувала міс Вікфільд. Вона—чудова молода леді, ніжна, прекрасна, добродійна. Слово честі,—сказав містер Мікоубер, цілуючи кінчики своїх пальців і віддавши джентльменський поклон,—я обожаю міс Вікфільд! Так!

— Оце мене справді втішає,—сказав я.

— Коли б у той приємний вечір, що його ми мали щастя провести у вашій лондонській квартирі, ви не запевнили нас, Копперфільд, що улюблена ваша літера Д., я не мав би тепер ніяких сумнівів, що ви любите А.

Кожен з нас переживав, мабуть, дивне почуття, коли певні слова вчинки, сказані і зроблені тепер, ми сприймаємо, як сказані і зроб-

лені давно-давно, коли нас оточували ті самі обличчя і предмети. І тоді, немов пройняті раптовим спогадом, ми ніби заздалегідь знаємо, що буде сказано далі. Це дивне і таємниче враження ніколи не опанувало мене з такою силою, як тоді, коли містер Мікоубер вимовив ці слова.

Попрощавшись з ним, я попросив засвідчити мою пошану місіс Мікоубер і всій сім'ї. Містер Мікоубер знову сів за конторку, взяв перо і схилив голову набік, щоб зручніше було писати. Я зрозумів, що якась перепона виросла між ним і мною від тієї самої хвилини, як він зайняв свою нову посаду, і що характер наших взаємин цілком змінився.

Нікого не було в старій фантастичній вітальні, хоч не важко було помітити сліди недавнього перебування місіс Гіп. Я зазирнув до кімнати Агнеси і побачив її там. Вона сиділа біля каміна, за своєю старомодною конторкою, і писала.

Я заступив собою світло, і це змусило її обернутись. Яка радість бути причиною тієї яскравої зміни, що просіяла раптом в усіх рисах молодої дівчини, коли вона, покинувши свою роботу, привітала мене щиро й ніжно.

— Ах, Агнесо!—сказав я, коли ми сіли поруч.—Мені так не вистачало вас увесь цей час!

— Справді?—спитала вона.—Знову! І так швидко?

Я похитав головою.

— Не знаю, як це воно виходить, Агнесо; в моїй душі начебто бракує якоїсь здатності, що необхідна для мене. Ви так багато думали замість мене в ті давні щасливі дні перебування мого у вашому будинку, і я так звик звертатись до вас по пораду і втіху, що справді мені здається, ніби я зовсім не старався набути цю здатність.

— Що ж це за дивовижна здатність?—весело спитала Агнеса.

— Не знаю, як назвати її,—відповів я.—Як ви гадаєте, є в мене серйозність і наполегливість?

— Я певна цього,—сказала Агнеса.

— А терплячість, Агнесо?—запитував я далі, трохи нерішуче.

— Авжеж,—відповіла Агнеса, сміючись.—Ви досить таки терплячий.

— А все ж таки,—сказав я,—я став такий жалюгідний і стурбований, такий нерішучий і непевний своєї сили, що мені справді бракує... як би це сказати... самовладання, чи що.

— Назвіть це так, якщо вам хочеться,—сказала Агнеса.

— Гаразд! Дивіться! Ви приїздите до Лондона, я покладаюся на вас, я знаю, як мені діяти, що вирішувати. Але як тільки я розлучаюся з вами, той самий неспокій знову опановує мене. Ось тепер приходжу я до вас, і вже миттю почуваю себе іншою людиною. Обставини мої, зрозуміла річ, ніяк не змінилися при вході у цю кімнату; і все ж таки на мене діє якийсь таємничий вплив, що змінює мене всього, і я відчуваю, як щохвилини стаю кращим. Що ж це таке? В чому ваша таємниця, Агнесо?

Вона схилила голову, спостерігаючи вогонь у каміні.

— Це стара історія,—вів я далі.—Не смійтесь, коли я скажу, що це завжди повторювалось і в малих речах, і в великих. Колишні мої лиха були дрібні і нікчемні, тепер вони набрали серйозного характеру; але щоразу, коли я залишав свою названу сестру...

Агнеса підвела голову, дивний спокій був на її обличчі, вона простягла мені руку, яку я поцілував.

— Щоразу, Агнесо, коли ви не заохочували своєю порадою моїх починань, я ставав жалюгідним безумцем; і коли я нарешті повертався до вас, то я повертався до миру і щастя. І ось я приходжу додому, немов стомлений мандрівник, і почуваю ваш благодійний вплив!

Я говорив з глибоким почуттям і так розчулився, що голос мій затремтів, сльози мимоволі полилися з очей, і я затулив руками обличчя. Я не вигадую, і саме істина керує моїм пером. В моїй душі, як, очевидно, і в душах багатьох з нас, відкрилися страшні суперечності і незгоди; але я не підозрював нічого і сліпо йшов убік від істинного шляху, всупереч голосу свого серця. Я усвідомлював тільки одно, що присутність Агнеси сповнює миром і спокоем мою душу; але причина цього явища лишилась для мене нерозгаданою таємницею.

Поводження Агнеси зі мною, наче сестри з братом, її світлі очі, ніжний голос і та зосередженість в думках, яка робила для мене цей дім священною оселею,—все це незабаром заспокоїло мої схвилювані почуття, і я розповів їй усе, що трапилось зі мною після нашого останнього побачення.

— Більше мені нічого сказати вам, Агнесо,—закінчив я свою щиру розповідь.—Ви бачите, що тепер уся моя надія—на вас.

— Але чи так воно, Тротвуд?—відповіла вона, мило посміхнувшись.—Ви повинні, на мою думку, покладати надії на іншу людину.

— На Дору?

— Безперечно.

— Та бачите, я не казав, Агнесо,—почав я, трохи збентежено,—що тут є певні труднощі, бо Дора... я хочу сказати, що душа її є справжнє втілення чистоти і невинності... але... справді не знаю, як це висловити. Вона занадто несмілива, і лякається всього, що хоч трохи виходить із звичайного кола речей. Деякий час тому, перед смертю батька її, я визнав за потрібне порадитися з нею... але краще я розповім, якщо ви дозволите, все це докладно.

І я розповів Агнесі, як сказав я Дорі про свою бідність, про кухарську книжку, про господарські рахунки і про все це.

— Ох, Тротвуд!—вигукнула вона, сумно посміхнувшись.—Пізнаю вашу необережність! Ви могли б пробивати собі шлях у житті, не лякаючи такими несподіванками несміливу, милу, недосвідчену дівчину. Бідолашна Дора!

Ніколи ще не чув я такої поблажливої ніжності, яка бренила в голосі Агнесі, коли вона говорила це. Мені здавалося, що я бачив,

як вона обіймає й цілує Дору з ніжністю сестри, пестить її, бере під свою опіку, і разом з тим мовчки дорікає мені за необережне поводження з цією невинною душею. І здавалось, я бачив, як Дора, в своїй чарівній невимушеності, пестить Агнесу, дякує їй, і пояснює їй з дитячою наївністю, як вона любить мене, людину, яка поводиться з нею так необережно і жорстоко.

Я був такий вдячний Агнесі, так обожнював її! Зазираючи в майбутнє, яскраво бачив я, що вони з Дорою стануть щирими подругами, цілком гідними одна одної.

— Що ж мені робити, Агнесо?—спитав я після того, як довго дивився на вогонь каміна.—З чого мені почати?

— Мені здається,—відповіла Агнеса,—ви повинні написати листа до тих двох родичок вашої нареченої. Це, на мою думку, є найпростіший і благородний спосіб відновити зустрічі з Дорою. Чинити щось потайки в даному разі означало б чинити безчесно. Чи не так?

— Так! Якщо тільки ви такої думки!

— Я не компетентна в таких речах,—вела далі Агнеса після скромного вагання,—і моя думка може бути помилковою; але я цілком переконана... одним словом, я переконана, що всякі хитрощі і брехня—не в вашому характері, Тротвуд.

— Не знаю. Можливо, Агнесо, ви маєте занадто високу думку про мене.

— Я вважаю ваш характер прямим і чесним,—відказала вона.—Тому на вашому місці я насамперед звернулася б з листом до тих двох леді. Я розповіла б їм щиро й одверто, скільки вимагають цього умови, все, що трапилось досі, і потім я попросила б дозволу іноді відвідувати її в їхньому домі. Ви ще дуже молодий і боретесь за своє місце в житті, тому не завадило б, на мою думку, пояснити їм, що ви готові згодитись на всякі умови, які вони вам запропонують. В усякому разі, я попросила б їх не поспішати з відмовою, а спершу порадитися з Дорою. Поквапливість тут недоречна, так само, як були б недоречні занадто великі обіцянки з вашого боку. Будьте скромні, Тротвуд, покладайтесь на свою вірність і найбільше—на Дору.

— Але якщо вони налякають Дору, коли почнуть говорити з нею про це? І якщо вона зайдеться плачем і нічого не скаже їм про мене?

— Хіба ви вважаєте це ймовірним?—спитала Агнеса, і на обличчі її знову з'явився вираз лагідної замисленості.

— О, боже мій! Вона полохлива, як пташка. Це з нею легко може трапитись! А до того ж обидві міс Спенлоу (такі старі леді бувають іноді дуже дивні) може й не захочуть говорити про це.

— Я цього не думаю, Тротвуд,—відповіла Агнеса, підводячи на мене свої ясні очі.—Старайтесь тільки робити все обмірковано.

У мене вже не лишалось ніяких сумнівів. З полегшеним серцем, хоч і з глибоким почуттям всієї ваги свого завдання, я присвятив

увесь день писанню листа; для цієї великої мети Агнеса відступила мені свій письмовий стіл. Але насамперед я зійшов униз побачитися з містером Вікфільдом та Урією Гіпом.

Урію я знайшов у новому, сповненому запаху штукатурки, кабінеті, збудованому в саду; містер Гіп виглядав особливо гидко серед безлічі книжок і паперів. Він зустрів мене своїми звичайними гримасами, і удав ніби містер Мікоубер ще нічого не розповів йому про моє прибуття; я дозволив собі не вірити цьому. Він провів мене до кімнати містера Вікфільда. З кабінету батька Агнеси забрано було багато приладів, які знадобились його новому компаньйонові, і вся кімната була наче тінню колишньої. Поки ми з містером Вікфільдом обмінювались привітаннями, Урія Гіп стояв перед каміном, гріючи спину, і немов голив собі підборіддя ребром своєї кощавої гострої долоні.

— Ви зупинитесь у нас, Тротвуд, поки будете у Кентербері?— сказав містер Вікфільд, невпевнено поглядаючи на Урію, мовляв, чи схвалить той цю пропозицію.

— Чи знайдеться у вас кімната для мене?—спитав я.

— Напевно, мастер Копперфільд... мені слід було б сказати містер, але це слово мимоволі зривається у мене з язика,—сказав Урія.—Я з задоволенням виберусь з вашої колишньої кімнати, якщо це буде вам приємно.

— Ні, ні,—відказав містер Вікфільд.—Чому це саме ви повинні зазнавати турбот? У нас є інша кімната. Є інша кімната!

— О, але ж ви знаєте,—з гримасою сказав Урія,—я справді був би радий.

Щоб покласти цьому край, я заявив, що хочу оселитися або в іншій кімнаті, або зовсім не жити тут; отже, вирішили, що мені дадуть іншу кімнату; і, попрощавшись з фірмою, я знову пішов нагору.

Я сподівався бути там тільки в товаристві Агнеси. Але місіс Гіп попросила дозволу сісти з своїм рукоділлям біля каміна в цій кімнаті. Шановна місіс твердила, що тут повітря краще для її ревматизму, бо у вітальні і в ідальні дмуть протяги. Хоч я й охоче віддав би їй на милість вітру на найвищому шпилі собору, але мусив скоритися неминучості і прибрав якнайприятнішого вигляду. Я розпитав її, як її здоров'я.

— Я покійно вдячна вам, сер,—відповіла місіс Гіп,—але здоров'я моє тільки так собі. Нема мені чим хвалитись. Коли б я побачила, що мій Урія добре влаштований в житті, то більше нічого мені й не треба. Як подобається вам вигляд мого Урія, сер?

Я подумав, що вигляд у нього такий же мерзенний, як і завжди, і відповів, що не помітив у ньому ніяких змін.

— Ох, ви справді гадаєте, що він не змінився?— здивувалась місіс Гіп.—Тоді я мушу покійно просити дозволу не погодитися з вами. Чи не помітили ви, як він змарнів?

— Не більше, ніж завжди,—відповів я.

— Отже, ви не помітили!— сказала місіс Гіп.— Але ж ви не дивитесь на нього материнським оком!

Ну й поганим здалось мені око його матері, хоч, мабуть, вона і її син ніжно любили одно одного. Це зловісне око глянуло спочатку на мене, потім на Агнесу.

— А ви, міс Вікфільд, хіба не бачите, як він тане на очах?— допитувалась місіс Гіп.

— Ні,— мовила спокійно Агнеса, продовжуючи працювати.— Ви занадто турбуєтесь про нього. З ним усе гаразд.

Місіс Гіп, багатозначно зітхнувши, знову почала в'язати.

І вона вже не припиняла роботи, і ні на хвилину не залишила нас самих. Я приїхав рано, до обіду лишалось ще три-чотири години, але вона весь час сиділа з нами, цокаючи своїми в'язальними дротиками з одноманітністю піскового годинника. Вона сиділа з одного боку каміна, я сидів за столом перед каміном, трохи позаду мене, з другого боку, сиділа Агнеса. Іноді, замислившись, я підводив очі і дивився на вдумливе обличчя Агнеси, зустрічав її ясний, променистий погляд; і завжди тоді почував я на собі поганий погляд місіс Гіп, який перебігав від мене до Агнеси і повертався до в'язання. Що вона в'язала, я не знаю, бо цього ремества я не вчений; але здавалось, що в'яже вона тенета. Вона працювала в'язальними дротиками, як китаець паличками для рису. І в світлі каміна здавалась вона лихою чаклункою, яку покищо стримує добра чарівниця, але яка все таки плете свої тенета.

За обідом вона продовжувала своє чатування. Після обіду її змінив син; і коли містер Вікфільд, він і я лишилися самі, він причепився до мене і вигинався і кривлявся, поки я мало не збожеволів. У вітальні я знову зустрів його матір— за рукоділлям і на варті. Весь час, поки Агнеса співала і грала, шановна матуся сиділа біля фортепіано. Одного разу вона попросила проспівати якусь баладу; вона твердила, ніби її Урія (який позіхав у кріслі) дуже любив цю пісню; раз-у-раз вона оглядалася на нього і повідомляла Агнесу, що Урія прямо сам не свій від музики. Та й взагалі вона не могла і слова мовити, щоб не згадати про свого сина. Я виразно бачив, що на неї покладено цей обов'язок.

Це тривало, поки не настав час іти спати. Але мене занадто непокоїв вигляд матусі і синка, які мов два великі кажани кружляли по всьому будинку, затьмарювали його своїми потворними тілами; краще вже було б лишатись у вітальні, спостерігати рукоділля і вартування, ніж іти спати. Цілу ніч я не міг заснути. Наступного дня в'язання і вартування почалися знову і тривали цілий день.

Я не мав змоги і десяти хвилин поговорити з Агнесою. Я ледве спромігся показати їй свого листа. Я запросив її на прогулянку з собою; але місіс Гіп почала скаржитись на болі й страждання, і Агнеса милосердно лишилася вдома, щоб доглядати її. У присмерку я сам вийшов з дому, розмірковуючи, що саме слід мені робити і чи

мушу я й тепер приховувати від Агнеси те, що Урія розповів мені в Лондоні; бо це знову почало дуже непокоїти мене.

Не встиг я досить відійти від міста, коли раптом хтось покликав мене ззаду. Побачивши незграбну постать і вузьке пальто, не можна було помилитись. Я зупинився, і до мене підійшов Урія Гіп.

— Ну,—сказав я.

— Як швидко ви ходите!—сказав він.—В мене ноги досить довгі, але ви завдали їм чимало роботи.

— Куди ви йдете?—спитав я.

— Я хочу погуляти з вами, мастер Копперфільд, якщо ви дозволите мені мати приємність погуляти з старим знайомим.

Сказавши це, і не то благально, не то глузливо здригнувшись усім тілом, він пішов поруч зі мною. Деякий час ми йшли мовчки. Потім я звернувся до нього з усією ввічливістю, на яку тільки був тоді здатний.

— Урія!

— Мастер Копперфільд!

— Скажу вам одверто, і сподіваюсь, що ви не образитесь. Я вийшов погуляти на самоті, бо мені набридло занадто велике товариство.

Він скоса глянув на мене і сказав з найнестерпнішою гримасою:

— Ви говорите про мою матір?

— Ваша правда, саме про неї,—сказав я.

— Ах! Але ви знаєте, що ми такі покірні і вбогі,—відповів він.— І добре знаючи нашу власну смиренність і вбогість, ми мусимо пильнувати, щоб нас не притиснули до стінки ті, хто не є смиренні і вбогі. Всякі хитрощі дозволені в любовних справах, сер!

Підвівши свої величезні руки до підборіддя, він тихо потер їх і коротко кахикнув. Навряд чи ще будьяка людина могла б так скидатися на бридкого павіана.

— Бачите,—вів він далі, похитуючи головою,—ви—дуже небезпечний суперник, мастер Копперфільд. Ви завжди були таким, ви знаєте.

— Так це ви через мене встановили варту над міс Вікфільд, і зробили її бездомною в її домі?—спитав я.

— О! Мастер Копперфільд! Це дуже суворі слова,—відповів він.

— Можете викласти це якими вам завгодно словами,—сказав я.—Ви не гірше за мене знаєте, що я маю на думці.

— О, ні! Скажіть це своїми словами,—заперечив він.—О, справді! Я на це не здатний.

— Невже ви думаєте,—сказав я, намагаючись бути заради Агнеси дуже спокійним і терплячим,—що я дивлюся на міс Вікфільд інакше, як на любу сестру?

— Ну, мастер Копперфільд,—відповів він,—ви розумієте, що я не повинен відповідати на це запитання. Ви могли б і не дивитися на неї інакше. Але з другого боку, ви могли б і інакше на неї дивитися.

Ніколи в житті не бачив я нічого бридкішого, ніж його хитра фізіономія і очі, зовсім без повік.

— Так от, сказав я, заради міс Вікфільд...

— Моєї Агнеси!— вигукнув він, затремтівши всім своїм кістлявим тілом. Чи не будете ви такі ласкаві називати її Агнесою, мастер Копперфільд?

— Заради Агнеси Вікфільд... благослови її небо!..

— Дякую вам за це благословення, мастер Копперфільд!— вставив він.

— Я скажу вам те, що при інших обставинах міг би сказати хібащо... Джеку Кечу.

— Кому, сер?— перепитав Урія, витягаючи шию і прикладаючи долоню до вуха.

— Катові!— пояснив я, бо гидке обличчя Урії нагадувало мені ката.— Я заручився з іншою молодою леді. Сподіваюсь, це вас задовольнить.

— Слово честі?— спитав Урія.

Та не встиг я, обурений, повторити свої слова, як він схопив і міцно потиснув мою руку.

— О, мастер Копперфільд!— сказав він. Якби ви були милостиві відповісти одвертістю на мою одвертість, коли я розкрив вам своє серце тієї ночі, коли завдав вам клопоту і переночував біля каміна у вашій вітальні, то я ніколи не мав би ніяких сумнівів щодо вас. Але тепер я щасливий і негайно позбавлю вас нагляду моєї матінки. Я знаю, що ви пробачите запобігливість закоханої людини. Чи не так? Який жаль, мастер Копперфільд, що ви не були такі милостиві відповісти одвертістю на мою одвертість! А я ж давав вам до цього всі можливості! Але ви ніколи не довірялись мені так, як мені хотілося б. Я знаю, що ви ніколи не любили мене так, як я вас!

Увесь цей час він стискав мою руку своїми вогкими і слизькими, як риба, пальцями, і марні були мої спроби позбутися цього потиску. Я нічого не міг зробити. Він поклав мою руку під рукав свого горохового пальто, і я мимоволі мусив іти з ним рука-в-руку.

— Чи не повернемо ми додому?— спитав Урія, легко повертаючи мене обличчям до міста, над яким тепер сяяв молодий місяць, сріблом укриваючи далекі вікна.

— Перше, ніж ми облишимо розмову на цю тему,— сказав я, порушуючи тривале мовчання,— вам слід зрозуміти, що, на мою думку, Агнеса Вікфільд настільки вища за вас і настільки далека від усіх *ваших* зазіхань, як цей місяць.

— Мирне світило! Чи не так?— спитав Урія.— Справді! А тепер визнайте, мастер Копперфільд, що ви не любите мене так, як я люблю вас. Ви й тепер вважаєте мене занадто вбогим, і це мене не дивує.

— Я не люблю, коли вихваляються вбогістю,— відповів я,— або ще чимсь іншим.

— Ось воно!— сказав Урія, і обличчя його мало в місячному промінні свинцевий відтінок.— Хіба ж я не знав цього! Але як мало ви уявляєте собі справжню вбогість і смиренність особи мого стану, мастер Копперфільд! Батько мій і я— обое були виховані в школі

для бідних, а мати моя також виховувалась у благодійній установі. Зрання й до вечора там вчили нас смиренності і вбогості—і, здається, більше нічого. Ми повинні були бути смиреними перед усіма; гнути шапку і вклонятись; завжди знати своє місце і поступатись перед вищими. А вищих за нас було так багато! Батько здобув медаль за смиренність. Я—теж. Батька зробили могильником за смиренність. Серед благородних джентльменів він мав славу такого покірного чоловіка, що вони вирішили влаштувати його. „Будь смиренным, Урія,—казав мені батько,—і ти доб'єшся успіхів. Мене й тебе учили цього в школі; і це найкраща наука. Будь смиренным,—казав батько,—і ти візьмеш своє“. І справді, його порада непогана.

Саме тоді вперше зрозумів я, що ця огидна, лицемірна, фальшива смиренність корінилась не у властивостях сім'ї Гіпів. Я бачив урожай, але не задумався, як він був посіяний.

— Коли я був зовсім малим хлопчиком,—казав Урія,—я навчився смиренності і віддався їй. Я з апетитом їв смиренний пиріжок. Я зупинився на смиренному щаблі науки і сказав собі: „Тримайся!“. Коли ви запропонували навчати мене латині, то я знав, що мені треба відмовитись. „Людям подобається бути вищими за тебе,—казав батько,—тримайся внизу!“ Я дуже смиренний і до теперішнього часу, мастер Копперфільд, але я здобув деяку владу!

І він казав усе це—я бачив з його обличчя, освітленого місяцем,—для того, щоб довести мені: він вирішив винагородити себе, вживши свою владу. Я ніколи не мав сумніву в його підступності, його низькості й злостивості; але тоді вперше я цілком зрозумів, який низький, нещадний і підлабузницький характер мусив виховатись у наслідок цього давнього приниження.

З цієї розповіді виник тільки один добрий наслідок: Урія Гіп, захоплений своєю промовою, звільнив мою руку, щоб погладити своє підборіддя. Раз вирвавшись від нього, я вже вирішив триматись на віддалі; назад ми йшли майже весь час мовчки.

Чи то він зрадив від розкритої таємниці, яку я розповів йому; чи винайшов якісь нові підступні плани, не знаю; але в усякому разі настрої його значно покращав. За обідом він розмовляв більше, ніж звичайно. Як тільки ми повернулись додому, мати його була знята з поста; і за столом він запитував її, чи не занадто він уже старий, щоб залишатись нежонатим; а одного разу він так глянув на Агнесу, що я віддав би все своє майно за право збити його з ніг.

Коли ми—трое чоловіків—лишилися самі після обіду, Урія зробився ще відважнішим і сміливішим. Він майже не пив вина; і причиною його відваги було, мабуть, тільки нахабне почуття перемоги, яким він тепер був пройнятий з голови до ніг.

Я ще вчора помітив, що він намагається змусити містера Вікфільда багато пити; зрозумівши погляд, який Агнеса кинула на мене, виходячи з кімнати, я сам обмежився однією чаркою, а потім запропонував іти слідом за дамами. Сьогодні я зібрався зробити так само, але Урія попередив мене.

— Ми не часто бачимо нашого любого гостя, сер,—сказав він, звертаючись до містера Вікфільда, який сидів край столу,—і я хотів би привітати його ще одною-другою чаркою вина, якщо ви не заперечуєте, містер Копперфільд, за ваше здоров'я і щастя!

Я змушений був удати, ніби з приємністю потискую його руку. Зате цілком широко потиснув я руку засмученому джентльменові—його компаньйону.

— Ну, колего!—сказав Урія,—якщо дозволено мені так вас назвати, тепер за вами черга. Мабуть ви проголосите нам якийсь тост, прийнятний для Копперфільда?

І містер Вікфільд випив за здоров'я моєї бабки, випив за здоров'я містера Діка, за Докторську палату, за Урію—і за все пив він двічі. Він був свідомий своєї власної слабості, він безпорадно пробував вчинити їй опір; в ньому боролися сором перед своєю підвладністю Урії з бажанням догодити йому; а Урія крутився і вигинався і всіляко показував мені жалюгідний стан свого компаньйона. Серце мое боліло, коли я дивився на це, і рука ледве спроможна писати про це.

— Ну, колего!—сказав нарешті Урія.—А тепер я знову проголошую тост, і смиренно прошу наповнити великі бокали, а не дрібні чарки, бо я збираюсь пити за здоров'я божественної представниці жіночого роду!

Батько Агнеси тримав у руці порожню склянку. Я побачив, як він поставив склянку на стіл, глянув на портрет, що був такий схожий на його дочку, притиснув руку до лоба і безпомічно відкинувся в кріслі.

— Я занадто смиренна і вбога людина, щоб проголошувати тост за її здоров'я,—вів далі Урія,—але я схилиюсь перед нею... я обожнюю її!

Містер Вікфільд судорожно стиснув обома руками свою сиву голову, але ніякий фізичний біль не міг, звичайно, рівнятися з його моральними муками.

— Агнеса,—сказав Урія, чи то не звертаючи уваги на її батька, чи не зрозумівши його жесту,—Агнеса Вікфільд є, смію сказати, найбожественніша з жінок. Чи можу я говорити одверто, як серед друзів? Бути батьком її—гордість, але бути її чоловіком...

Врятуйте мене від того, щоб я ще будьколи почув такий крик, з яким батько її встав зза столу.

— В чому річ?—сказав Урія, збліднувши, як мрець.—Сподіваюсь, містер Вікфільд, що ви зрештою не збожеволіли. Коли я кажу, що маю намір зробити вашу Агнесу моєю Агнесою, то я маю на це таке саме право, як і кожен інший чоловік. Я маю на це більше права, ніж кожен інший чоловік.

Я обняв містера Вікфільда, закликаючи його всім, про що тільки міг згадати, а найбільше його любов'ю до Агнеси, трохи заспокоїтись. На якусь мить він збожеволів; він скуб своє волосся, бив себе кулаком по голові, намагався відштовхнути мене від себе, не відповідав

ні слова, ні на когo не дивився і нічого не бачив; він сліпо боровся, сам не знаючи з чим,—жахливе видовище!

Не добираючи слів, але з великою щирістю і співчуттям, я умовляв його не вдаватись у розпач і вислухати, що я йому скажу. Я благав його подумати про Агнесу, згадати, як ми з Агнесою зростали разом, як я шаную й люблю її, як завжди була вона його гордістю і радістю. Я намагався звернути його думки на неї; я закликав його твердість, бо Агнеса не повинна знати про подібні сцени. Можливо, мої слова вплинули на нього, а може випадок розпачу минувся сам собою; але помалу він заспокоївся і глянув на мене—спочатку якось непевно, а потім значно свідоміше. Нарешті він сказав:

— Я знаю, Тротвуд! Мое любе дитя і ви... Але гляньте на *нього!*

Він показав на Урію, який то бліднув, то червонів у кутку, здивований провалом своїх розрахунків.

— Гляньте на мого мучителя,—повторив він.—Під його ярмом я крок за кроком позбувався імени й репутації, миру й спокою, дому й господи.

— Я зберіг вам ім'я й репутацію, ваш мир і спокій, ваш дім і господу,—сказав Урія, поспішаючи звести справу до компромісу.—Будьте розсудливі, містер Вікфільд. Якщо я пішов трохи далі, ніж ви чекали, то я можу відступити назад, здається? Ніякої шкоди я нікому не завдав.

— Я завжди в усьому мав одну мету,—сказав містер Вікфільд.—Я був задоволений, що він прив'язаний до мене заради вигід. Але гляньте на нього!.. О, гляньте на нього!

— Краще б вам його зупинити, Копперфільд, якщо можете,—скрикнув Урія, показуючи на мене своїм довгим вказівним пальцем.—Він зараз скаже щось—бережіться! Він потім шкодуватиме, що сказав це, і ви шкодуватимете, що почули!

— Я все скажу!—розпачливо крикнув містер Вікфільд.—Чому б мені не бути під владою всіх і кожного, раз я все одно перебуваю під вашою владою?

— Бережіться! Кажу вам!—гукав Урія.—Якщо ви не спините його, то ви не друг йому! Чому вам не треба бути під владою всіх і кожного, містер Вікфільд? Бо у вас є дочка! Ми з вами дещо знаємо, правда. Хай лихо спить. Кому охота чіпати його? Мені це робити не хочеться. Хіба ви не бачите, що я такий смиренний, як тільки можна бути? Кажу вам, я зайшов занадто далеко, я шкодую про це. Чого ж вам ще треба, сер?

— О, Тротвуд, Тротвуд!—кричав містер Вікфільд, заламуючи руки.—Як низько я впав від того часу, коли вперше побачив вас у цьому домі! Я вже тоді котився вниз, але з тих часів пройшов я довгий, жахливий шлях. Поблажливість зруйнувала мене. Поблажливість у спогадах і поблажливість у забутті; моя природна журба за матір'ю моєї дитини стала хворобою, моя природна любов до моєї дитини стала хворобою. Я заражав усе, до чого торкався. Я накликав нещастя на те, що мені дорожче за все в житті; я це знаю

і *ви* це знаєте! Я вважав за можливе любити одну тільки істоту в світі, і не любити всіх інших. Я вважав за можливе плакати за однією тільки істотою, що покинула цей світ, і не плакати разом з іншими. Наука життя пішла проти мене. Я зосередився в своєму власному егоїстичному серці, і це спотворило в мені природні риси людського характеру. Брудний я в своєму смутку, брудний у своїй любові. Підло намагаюсь я втекти від самого себе. Гляньте на мене, яка я руїна, ненавидьте мене, зневажайте мене!

Він упав на крісло і безсило заплакав. Збудження його згасло. Урія виповз із свого кутка.

— Не знаю, що я наробив у безумстві своєму! сказав містер Вікфільд, простягаючи до мене руки, немов благаючи не осуджувати його. — *Він* знає краще, сказав містер Вікфільд про Урію Гіпа, — бо він завжди стояв біля мого ліктя і підмовляв мене. Ви бачите, яким каменем висить він у мене на шиї. Ви бачите його в моєму домі, ви бачите його в моїй фірмі. Оце тільки почули ви його. Чи треба мені ще щось додавати?

— Досить вам уже говорити, зазначив Урія з якоюсь нахабною і разом запобігливою гримасою. — Вас це не так би схвилювало, якби не вино. Завтра ви краще все зрозумієте, сер. Якщо я сказав занадто багато, або більше, ніж хотів, то що ж таке? Я на своїх словах не наполягаю!

Відчинились двері і ввійшла Агнеса; кровинки не було в її обличчі; вона обняла батька і спокійно сказала:

— Тату, вам зле. Ходімо зі мною!

Він поклав голову їй на плече, немов би пригнічений тяжким соромом, і вийшов разом з нею. Тільки на секунду зустрівся їй погляд з моїм, але я побачив, що вона знає все.

— Я не чекав, що він стане дибки, мастер Копперфільд, — сказав Урія. — Але це нічого. Завтра ми з ним знову заприятелюємо. Це піде йому на користь. Я смиренно дбаю про його користь.

Я нічого не відповів йому, і пішов нагору до затишної кімнати, де Агнеса так часто сиділа колись поруч зі мною, працюючи. До пізньої ночі ніхто не поділяв моєї самотності. Я взяв якусь книжку і намагався читати. Я почув, як годинник б'є дванадцятку, і все ще читав, не розуміючи змісту, коли Агнеса торкнулась мого плеча.

— Ви поїдете рано-вранці, Тротвуд. Так давайте ж попрощаємось зараз.

Видно було, що вона недавно плакала, але обличчя її було таке лагідне і прекрасне.

— Благослови вас небо! — сказала вона, простягаючи мені руку.

— Люба Агнесо! — відповів я. — Бачу, що ви не хочете, щоб я говорив про сьогоднішній вечір. Але хіба нічого не можна зробити?

— Можна тільки покладатись на бога! — відказала вона.

— Невже і я нічого не можу зробити. — Я, що приходив до вас із своїми нікчемними клопатами?

— І тим полегшували мої, — відповіла вона. — Любий Тротвуд, ні!

— Люба Агнесо,—сказав я.—Це занадто самонадійно, бо мені бракує того, чого так багато у вас,—щирості, рішучості і всіх благородних властивостей. Не смію намагатись керувати вами; але ви знаєте, як я люблю вас і як я вам вдячний. Ви ніколи не пожертвуєте собою заради хибного розуміння обов'язку?

В цю мить вона схвилювалась більше, ніж будьколи. Вона вирвала свою руку з моєї і відступила на крок назад.

— Скажіть, що у вас немає такої думки, люба Агнесо! Ви ж для мене більше, ніж сестра! Згадайте, який неоціненний подарунок—таке серце, як ваше, така любов, як ваша!

О, минуло багато, багато часу, і все пригадував я це обличчя, цей бистрий погляд ясних очей, які не дивувались, не винуватили, не дорікали! О, багато, багато минуло часу, і знову побачив я, як погляд цей змінився ніжною посмішкою, як сказала вона мені, що не боїться за себе—і не треба мені боятись за неї—назвала мене братом... і пішла геть!

Ще вдосвіта сів я в диліжанс біля воріт готелю. День саме вставав на сході, коли ми мали вирушити, я згадував про названу мою сестру, і раптом у ранковій імлі біля карети з'явилась голова Урії.

— Копперфільд!—хрипко прошепотів він, тримаючись за залізне поруччя на даху карети,—здалось мені, ви раді будете почути перед від'їздом, що між нами вже все гаразд. Я вже був у нього в кабінеті і ми все залагодили. Ну, хоч я і убога людина, але я корисний для нього, ви знаєте; а він розуміє свої інтереси, коли не буває під чаркою. Який він приємний чоловік, зрештою, мастер Копперфільд!

Я змусив себе відповісти:

— Радий, що ви попросили пробачення.

— О, ще б пак!—сказав Урія.—Коли особа смиренна, знаєте, то що таке пробачення? Така легка річ! Слухайте!—загримасував він.—Вам траплялось іноді зривати недостиглу грушу, мастер Копперфільд?

— Здається, траплялось,—відповів я.

— Так от, я зробив це вчора ввечері,—сказав Урія,—але груша ще досягне! Треба тільки доглядати її. Я можу почекати!

Розсипавшись ввічливими словами прощання, він зіскочив з імперіалу, і кучер зліз на передок. Здається мені, Урія їв щось, оберігаючи свій шлунок від впливу холодного ранкового повітря; не знаю, що саме жував він, але ротом ворушив він так, ніби груша вже достигла і він обсмоктує її губами.

РОЗДІЛ II

МАНДРІВНИК

В моїй квартирі на Букінгем-Стріт того вечора ми дуже серйозно говорили про домашні справи, про які я вже згадував у попередньому розділі. Моя бабка глибоко зацікавилась цим, і після розмови

більше двох годин походжала по кімнаті, схрестивши руки на грудах. Коли вона була особливо схвильована, то завжди вдавалась до таких вправ у пішому ходінні; і розмір її хвилювання завжди можна було виміряти тривалістю таких подорожей. У даному разі вона була така стурбована, що визнала за необхідне відчинити двері до спальні і ходити через обидві кімнати—від стіни до стіни. Поки ми з містером Діком тихенько сиділи біля каміна, вона входила і виходила з регулярністю годинникового маятника.

Коли містер Дік пішов спати і ми з бабкою лишилися вдвох, я сів писати листа двом сестрам Спенлоу. Під цей час бабка втомилася ходити і сіла перед каміном, підібгавши, як і завжди, згортки свого плаття. Але вона порушила свої незмінні звичаї: не поставила склянки на коліна, навіть не взяла її з полиці каміна; лівий лікоть поклала на праву руку, а підборіддям сперлась на ліву долоню і замислено вдивлялася в мене. Підводячи очі від свого листа, я зустрів чав її погляд.

— У мене чудовий настрій, любий мій, —запевняла вона мене, похитуючи головою,—але я трохи заклопотана.

Я так захопився своєю справою, що тільки коли бабка моя пішла спати, помітив, що вона залишила свою „нічну мікстуру“ недоторканою на полиці каміна. Я постукав у двері спальні, щоб звернути увагу бабки на це; вона підійшла до дверей, але відповіла:

— Щось воно мені сьогодні не до смаку, Трот!

Похитавши головою, вона повернула назад.

Вранці вона прочитала мого листа до двох старих леді і схвалила його. Я відправив своє послання, і мені лишалось тільки терпляче чекати відповіді. Щось із тиждень перебував я в цьому стані чекання. Якось увечері, коли падав сніг, я вийшов від доктора і попрямував додому.

Цілий день погода була погана, і різкий північно-східний вітер віяв у Лондоні. Надвечір вітер вщух і почався сніг. Пригадую, він густо падав великими пластівнями і щільним шаром укривав вулиці. Рипіння коліс і тупіт ніг пом'якшились, немов столиця була вкрита пухом.

Найближчий шлях додому лежав через завулок св. Мартіна. Звичайно, в таку ніч я пішов найкоротшим шляхом. Церква, яка дала назву цьому завулкові, була в той час оточена різними будівлями, і прохід у тому місці здавався дуже тісним. Проходячи повз церковну огорожу, я помітив на розі обличчя жінки. Вона глянула на мене, повернула у вузький завулок і зникла. Обличчя це було мені знайоме. Я бачив його десь. Але де—не міг пригадати. Якись невиразні спогади, зв'язані з цим обличчям, болуче вразили моє серце; але тоді думки мої були зайняті іншим, і я не міг зосередитись.

На східцях паперті побачив я згорблену постать чоловіка, який поклав свою ношу на м'який сніг і поправляв її. Ми глянули один на одного майже разом. Я зупинився здивований, а він підвівся, обернувся і пішов мені назустріч. Я став лицем до лица з містером Пеготті.

Тоді я згадав ту жінку. То була Марта, що їй Емлі дала гроші тієї ночі, в кухні моєї няньки. Марта Ендел—та сама, поруч з якою, як казав мені Гем, дядько не хотів би бачити свою любу племінницю за всі скарби морського дна.

Ми щиро потиснули один одному руку. Спочатку жоден з нас не міг і слова вимовити.

— Мастер Деві,—сказав він, усе ще міцно стискаючи мені руку,—душа моя радіє, що бачу вас, сер! Приємна зустріч, приємна зустріч!

— Приємна зустріч, мій дорогий старий друже!—сказав я.

— Я хотів був піти до вас, сер, сьогодні ввечері,—сказав він,—але я знаю, що тепер ваша бабка живе з вами... я вже, бачте, побував у Ярмуті... то я боявся, що вже пізно йти до вас. Я хотів зайти вранці, сер, перед тим, як вирушати далі.

— Знову?—спитав я.

— Так, сер,—відповів він, похитуючи головою,—завтра я вже знову вирушаю.

— Куди ж ви тепер прямуєте?—спитав я.

— Та здається, нікуди!—відповів він, струшуючи сніг з свого довгого волосся.—Треба десь переночувати.

У той самий завулок виходили тоді задні ворота „Золотого хреста“, того самого готелю, де я вперше після закінчення школи мав нещастя зустрітися з Стірфорсом. Ворота були відчинені, і ми пройшли з містером Пеготті на задній двір. В двох чи трьох загальних кімнатах готелю світилося. В одній з них не було нікого, і туди повів я містера Пеготті.

При світлі каміна я міг добре розглянути обличчя мого старого друга. Волосся його було довге і скуйовджене, і обличчя засмагле. Він ще більше посивів, зморшки на його щоках і лобі поглибшали, і з усього видно було, що містер Пеготті мандрував невтомно і в спеку і в холод, і в дощ і в сльоту; і разом з тим він здавався дуже міцним і пройнятим твердою рішимістю досягти певної мети. Поки я робив ці спостереження, він струсив з себе сніг і витер обличчя. Сівши проти мене за стіл, спиною до дверей, він знову простяг до мене свою грубу долоню і палко потиснув мені руку.

— Я розповім вам, мастер Деві,—сказав він,—про все, де я був, і що чув. Я блукав далеко, а почув небагато; але розповім вам усе по порядку.

Я подзвонив і замовив чогонебудь гарячого. Він відмовися пити щонебудь міцніше, ніж пиво; поки приносили і гріли його на вогні, він мовчки думав. Щось прекрасне було в його суворому мовчанні, і я не наважувався турбувати його.

— Коли вона була дитинчам,—сказав він нарешті, підводячи голову,—вона частенько просила мене розповідати все про море і про ті береги, де море стає темносинім і лежить, виблискуючи під сонцем. Я частенько думав, що спогади про потоплого батька змушують її так цікавитись цим. Бачте, не знаю, але може вона вірила чи сподівалась, що він, батько її, пішов до тих країв, де квіти завжди квітнуть, повітря завжди тепле.

— Природно, що дитина мала свою фантазію,—відповів я.

— Коли вона... загубилась,—вів далі містер Пеготті,—то в глибині душі я знав, що він повезе її до тих країв. Я знав у глибині моєї душі, що він розповідав їй всякі дива-дивні про ті землі—мовляв, він зробить її там знатною леді,—і що вона вірила йому. Коли ми побачились з його матір'ю, я переконався, що моя правда. Я переїхав через канал до Франції, і висів там на березі, немов з неба впавши.

Двері трохи прочинились, і в щілину війнуло снігом. Побачив я, що якась рука тихо пробує причинити двері ззовні.

— Я розшукав одного англійського джентльмена, що був там чиновником,—продовжував містер Пеготті,—і розповів йому, що шукаю свою племінницю. Він дав мені папірця, з яким я міг ходити всюди—не знаю, правду кажучи, як воно зветься,—і хотів був дати мені грошей, але, хвалити бога, мені вони були непотрібні. Я дуже вдячний йому за все, що він зробив. „Я надіслав листи до тих місцевостей, куди ви йдете,—сказав він мені,—і я розповідатиму про вас багатьом людям, які їхатимуть туди, і ви зустрічатимете знайомих у своїх мандрах“. Я висловив йому, як міг, свою вдячність і попрямував через Францію.

— Сам один та ще й пішки?—спитав я.

— Здебільшого пішки,—відповів він,—іноді на возах, що їхали на ринок; іноді у порожніх фургонах. Щодня проходив я багато миль, і частенько був мені супутником якийсь старий солдат, що мандрував побачитися з рідними. Я не знав його мови, а він—моєї; але ми ставали друзями на курних шляхах.

Тон, яким він згадував своїх дорожніх приятелів, не лишав сумнівів: він справді ставав їхнім другом.

— Діставшись до якогось міста,—вів він далі,—я насамперед розшукував готель і чекав біля воріт, поки не знайдеться людина, яка вміє по-англійському. Здебільшого я знаходив таких людей. Тоді я розповідав, як ходжу, шукаючи свою племінницю, а вони розповідали мені, які леді й джентльмени оселилися в готелі; і коли хтось здавався мені схожим на неї, то я лишався чекати, поки вони вийдуть з дверей, чи ввійдуть додому. Та не знаходив я моєї Емлі, і знову йшов далі. Помало чутки про мене почали ширитись по країні. І приходячи до села чи хутора, я бачив, що бідні люди вже знають мене. Вони просили мене сісти біля дверей їхніх хат і частували мене їжею й питвом, і давали мені нічліг, і частенько, мастер Деві, бачив я біля придорожного хреста, як чекає мене яканебудь старенька, що в неї є дочка Емліного віку, і просили мене ці старенькі завітати до них. У деяких дочки померли. І тільки бог милосердний знає, як добре ставились ті матері до мене.

То не хто інший, як Марта стояла біля дверей. Я виразно бачив її змучене, уважне обличчя. Дуже боявся я, що він може обернутись і теж побачити її.

— Частенько саджали вони своїх дітей, особливо маленьких дівчаток,—розповідав містер Пеготті,—мені на коліна; і не раз могли б

ви побачити, як сиджу я біля їхніх дверей, коли ніч уже настає, і граюся з ними, немов то діти мого Серденятка. О, моє Серденятко!

Раптовий приступ журби подолав його, він заривав уголос. Я поклав свою тремтячу руку на долоню, якою він затулив обличчя.

— Спасибі, сер,—сказав він,—не зважайте на це.

Потім він відняв руку від обличчя, притиснув її собі до грудей і продовжував оповідання.

— Частенько проводжали вони мене,—сказав він,—уранці, за милу чи за дві від своїх хуторів; і, прощаючись, казав я їм по-англійському: „Я дуже вдячний вам. Хай благословить вас бог“. І начебто завжди вони розуміли мої слова, і відповідали чимсь приемним. Нарешті, я прийшов до моря. Ви розумієте, що морякові не важко було знайти собі шлях до Італії. Діставшись туди, я знову почав подорожувати, як і раніше. І там люди добре ставились до мене, і я, мабуть, обійшов би всі міста, цілу країну наскрізь, якби не дістав відомості, що їх бачили десь у швейцарських горах. Один чоловік, що знав його слугу, бачив їх там усіх трьох, і він розповів мені, яким шляхом вони їхали, і де вони зупинились. День і ніч брів я до тих гір, мастер Деві. І що далі йшов я, то далі начебто відсувались ті гори від мене. Але я дійшов до них, і я перетяв їх. Як підійшов я зовсім близько до того місця, про яке мені розповідали, то почав запитувати себе? „Що зроблю я, коли побачу її?“

А за дверима, байдужа до суворої ночі, все ще стояла Марта, і прислухалась, і руками просила, благала мене—не гнати її геть.

— Я ніколи не мав ніякого сумніву щодо неї!—казав містер Пеготті.—Ні! Ні краплини! Хай би тільки побачила вона моє обличчя, почула б тільки мій голос, хай би тільки я мовчки став перед нею і без слів нагадав їй будинок, з якого вона втекла, і дитячі її роки,— і коли б вона навіть стала королівною, то й тоді впала б мені до ніг. Я знав це добре. Багато разів уві сні чув я її зойк „дядю!“ і бачив, як, наче мертва, падає вона передо мною. Багато разів уві сні підводив я її і шепотів їй: „Емлі, люба моя, я приніс з собою пробачення, я прийшов, щоб забрати тебе додому“.

Він спинився, похитав головою, зітхнув і казав далі:

— *Він* нічого не значив для мене. Емлі була для мене все. Я взяв для неї селянське плаття; я твердо знав, що коли знайду її, то вона піде зі мною по тих кам'янистих шляхах, піде туди, куди я піду, і ніколи, ніколи більше не покине мене. Одягти її в це плаття, викинути її пишні вбрання, знову подати їй свою руку і попрямувати з нею додому, зупинятись іноді на шляху, дати спокій її втомленим ноженятам і ще гірше стомленому серденьку—тільки про це й думав я тоді. Не думаю, щоб я навіть глянув на нього. Але, мастер Деві, не судилося—ще ні! Я запізнився, і вони вже поїхали звідти. Куди—я не міг довідатись. Дехто казав—туди, а дехто—сюди. Я обійшов усі ті місця, але Емлі я не знайшов і вирядився додому.

— Чи давно ви повернулись?—спитав я.

— Ні, недавно. Оце кілька днів,—відповів містер Пеготті.—Увечері побачив я старий човен, і свічка горіла на вікні. Підійшовши близько і зазирнувши крізь шибку, побачив я, що вірна місє Геммідж сидить перед каміном, як ми й умовилися, сама. Я гукнув: „Не бійся. Це я, Данієл!“ І я ввійшов. Ніколи не гадав би я, що старий човен може здатись мені таким дивним!

З кишені своєї куртки він дуже обережно добув маленький пакуночок, де лежали два чи три листи. Пакунок цей він поклав на стіл.

— Цей прибув першим,—сказав він, показуючи один папірець,—коли я ще й тижня не був у мандрах. Банкнот на п'ятдесят фунтів стерлінгів у конверті, адресованому мені, покладений був під двері вночі. Вона намагалася змінити почерк, але мене вона цим не могла обдурити.

Дбайливо і обережно згорнув він чек і відклав його вбік.

— А цей прибув на ім'я місє Геммідж,—сказав він, розкриваючи другий конверт,—два чи три місяці тому.

Кілька хвилин він мовчки дивився на лист, а потім віддав його мені і тихим голосом проказав:

— Будьте ласкаві прочитати це, сер.

Я прочитав такі рядки:

„О, що відчуєте ви, коли побачите цього листа і пізнаєте, що він написаний моєю грішною рукою! Але прошу вас, прошу—не заради мене, а заради дядька, прошу вас, хай серце ваше зглянеться надо мною хоч на кілька хвилин! Благаю вас, згляньтесь над нещасною дівчиною, і напишіть на клаптику паперу, чи він здоровий і що сказав він про мене перед тим, як ви назавжди перестали звати мене моїм ім'ям. І напишіть мені, чи правда, що вечорами, в той час, коли я раніш звичайно поверталась додому, він іноді немов чекає ту, яку так любив? О, серце мое розривається, коли я думаю про це! Я падаю навколюшки перед вами, прошу і благаю вас не бути зі мною такою жорстокою, як я того заслужила!.. Я добре, добре знаю, що я заслуговую цього... але будьте такі ласкаві і добрі, і напишіть щонебудь про нього, і надішліть мені! Вам не треба називати мене маленькою, не треба називати мене ім'ям, що його я збезчестила; але прислухайтесь до моїх мук, зжальтесь надо мною і напишіть мені хоч кілька слів про дядю, якого вже ніколи, ніколи не побачу я на цьому світі!

Дорога моя, серце ваше пройнято жорстокістю до мене—і це справедлива жорстокість, я знаю—але якщо серце ваше жорстоке, люба моя, то порадьтесь з тим, кому я завдала найбільшої образи—з тим, чиєю дружиною мала я бути—порадьтесь з ним перше, ніж вирішите не зважити на мої жалісні благання! Коли він знайде в собі досить жалю сказати вам, щоб ви написали мені кілька слів,—а він це скаже, о, він це скаже, якщо тільки ви спитаєте його, бо він завжди був такий мужній і такий добрий!—тоді тільки скажіть йому, що коли вночі я чую подуви вітру, то здається мені, що вітер розгнівався,

побачивши його і дядька самотніми, і скаржиться богові на мене. Скажіть йому, що якби мені судилось померти завтра (о, якби я була готова віддати богові душу, то померла б з радістю!), то останні мої слова були б благословенням йому і дядькові, молитвою за щасливе його життя!“

І в цей лист теж було вкладено трохи грошей. П'ять фунтів. Цей чек також лишився нереалізованим, і містер Пеготті так само дбайливо згорнув його. До листа були додані докладні вказівки, куди адресувати відповідь. Ясно було, що лист пройшов через багато рук, і важко було встановити точно, де живе маленька Емлі, але здавалося можливим, що вона писала з того місця в Швейцарії, де її недавно бачили.

— Що написали їй у відповідь?—спитав я містера Пеготті.

— Місіс Геммідж—жінка не дуже вчена, сер,—відповів він.—Тому Гем склав їй листа, а вона вже переписала його. Вони розповіли моїй племінниці, що я пішов шукати її, і які були мої прощальні слова.

— А що це ще у вас в руці? Теж лист?—допитувався я.

— То гроші, сер,—сказав містер Пеготті, розгортаючи чек.—Десять фунтів, як бачите. І ще тут написано: „Від вірного друга“, як і на першому чеку. Але перший чек був підсунутий під двері, а цей надійшов поштою позавчора. Я йду шукати її по поштовому штемпелю.

Він показав мені конверт. На ньому стояв штемпель одного міста на Верхньому Рейні. У Ярмуті розшукав він кількох експортерів, які знали ту місцевість, і вони накреслили йому на клаптику паперу схематичну карту, в якій він цілком міг розібратись. Він поклав карту на стіл і, спершись підборіддям на одну руку, другою рукою накреслював свій шлях.

Я спитав його, як живе Гем. Він похитав головою.

— Гем працює,—відповів він,—так відважно, як тільки може чоловік. Про нього йде добра слава. Кожен з моряків охочий допомогти йому, і він готовий допомогти кожному. Ніхто ніколи не чув, щоб він скаржився. Але, між нами кажучи, моя сестра гадає, що це йому нелегко дається.

— Бідолашний, мені теж так здається!

— Він не бережеться, мастер Деві,—урочисто прошепотів містер Пеготті,—він начебто зовсім не дорожить своїм життям. Коли треба виїхати в море у небезпечний рейс, він ладен перший. Яка б не з'являлась небезпека, він перший з усіх моряків виходить уперед. І все ж таки він добрий і простий, як дитина. Немає такої дитини в Ярмуті, яка не знала б його.

Він замислено зібрав листи, розгладив їх рукою, згорнув у пакет і ніжно поклав цей пакет у кишеню на грудях. Обличчя тієї, що слухала нашу розмову, зникло. Сніг усе ще падав крізь напіввідчинені двері; але за дверима не було нікого і нічого.

— Ну, гаразд!—сказав він, поглядаючи на свою торбину.—Я вже побачився з вами сьогодні ввечері, мастер Деві. Це дуже добре.

Отже, вирушаю завтра вдосвіта. Бачите, що ношу я з собою,—приклав він руку до того місця, де лежав маленький пакет,—мене турбує одна тільки думка, що може зі мною щось трапитися перше, ніж я поверну ці гроші. Якщо я помру, а пакет цей загубиться, чи його вкрадуть, чи взагалі він якось пропаде, і той чоловік не знатиме, що я ніс повернути йому його клятві гроші, то напевне той світ не витримає мене. Напевно я змушений буду повернутись.

Він підвівся, і я підвівся також; перш, ніж вийти, ми знову потиснули один одному руки.

— Я ладен пройти десять тисяч миль,—сказав він,—я ладен іти, поки не впаду мертвий, аби покласти ці гроші перед ним. Коли я зроблю це, і знайду мою Емлі, то більше мені нічого не треба. Якщо я не знайду її, то може колись почує вона, що її дядько закінчив свої розшуки тільки тоді, коли закінчив життя; і, якщо я добре знаю її, самого цього буде досить, щоб вона нарешті повернулась додому.

Коли він виходив на вулицю, в люту холодну ніч, я побачив, як від нас побігла геть самотня постать. Похапцем, під якимсь вигаданим приводом, повернув я його в інший бік і зупинився, розмовляючи, поки та постать зникне.

Він попрямував до маленького готелю, де мав знайти чисте і просте ліжко. На березі річки я попрощався з ним. Мені здавалось, ніби гамір міста завмер від пошани до самотнього мандрівника, коли він ішов своїм шляхом крізь сніг.

Я повернувся до подвір'я готелю „Золотого хреста“ і спробував розшукати дівчину, що стояла під дверима під час нашої розмови. Але там її не було. Густий сніг укритив наші сліди; бачив я тільки відбитки моїх кроків; але сніг падав і падав, і навіть ці сліди вже стали невиразними, і нічого не видно було довкола.

РОЗДІЛ III

СЕСТРИ СПЕНЛОУ

Нарешті прибула відповідь від двох старих леді. Вони кланялись містеру Копперфільду і повідомляли його, що з найглибшою увагою поставились до його листа, „з огляду на щастя обох сторін“. Цей останній вислів здався мені трохи тривожним, не тільки тому, що вони вже вжили такого вислову під час вищезгаданих сімейних незгод, але й з іншої причини: я помітив, що такі дипломатичні речення подібні до петард, які легко спалахують фейерверком абсолютно непередбаченої форми. Сестри Спенлоу додали, що вони просять пробачення, але не вважають за можливе розмовляти і висловлювати свою думку з приводу послання містера Копперфільда „через посередництво пошти“; та якщо містер Копперфільд зробить їм ласку

завітати у певний день (взявши з собою, якщо він це вважає за потрібне, довіреного друга), то вони будуть щасливі мати розмову з цього приводу.

На це містер Копперфільд негайно відповів у якнайшанобливіших висловах, що він матиме честь зробити візит до міс Спенлоу в призначений час; згідно з їхнім ласкавим дозволом, він прийде в товаристві містера Томаса Тредльса, юриста. Відправивши вищезгадане послання, містер Копперфільд впав у жорстоке нервово збудження, і лишався в такому стані аж до умовленого дня.

Лиха додавало те, що під час цих критичних подій я був позбавлений неоціненних послуг міс Мілз. Але містер Мілз завжди робив усякі речі, щоб роздратувати мене,—або принаймні, мені так здавалось,—а це все одно; нарешті, його обурлива поведінка досягла найвищого ступня і він вбив собі в голову, що мусить податись до Індії. Навіщо йому теба було їхати до Індії? Хіба тільки, щоб мучити мене? Правду кажучи, він мав найбільше справ з цією частиною світу, всі його діла полягали в індійській торгівлі (я мав невиразні уявлення про золототкані шалі і слонові ікла); замолоду він жив у Калькутті, а тепер вирішив знову поїхати туди, на місце свого компаньйона, який пішов у відставку. Але ці міркування здавались мені нікчемними. Проте, для нього було цього досить, щоб узяти курс на Індію та ще захопити з собою Джулію; і Джулія поїхала попрощатися з своїми сільськими родичами; їхній будинок був весь обліплений повним комплектом об'яв, які сповіщали, що будинок віддається в найми, або продається, і що меблі (разом з казаном для білизни, що стояв на кухні і що такий милий був моему серцеві) будуть продані з аукціону. Отже, я став іграшкою ще одного землетрусу, не встигши навіть отямитись від попереднього.

Я ніяк не міг вирішити, як одягтися в цей вирішальний день; в мені боролись бажання з'явитись елегантним і незалежним, з побоюванням здатись не досить суворо практичним перед очима міс Спенлоу. Я спробував знайти золоту середину між цими двома крайностями; бабка моя схвалила наслідки, коли ми сходили вниз, а містер Дік кинув один із своїх черевиків на щастя слідом за Тредльсом і мною.

Хоч я й знав, що Тредльс чудовий хлопчина, і хоч я широкі любив його, але в такому делікатному випадку я волів би, щоб він не зачісував своє волосся сторч. Це надавало йому здивованого вигляду: голова його, як не дивно, скидалась на щітку або віник. Я мав страшні передчуття, що такий його вигляд може стати фатальним для мене.

Я дозволив собі зауважити це Тредльсу, коли ми йшли до Путні; я висловив думку, чи не варто було б йому пригладити трохи своє волосся.

— Мій любий Копперфільд,—відповів Тредльс, знімаючи капелюх і пригладжуючи своє волосся у всіх можливих напрямках,—ніщо не могло б дати мені більшого задоволення. Але не вийде.

— Невже не можна їх пригладити?—перепитав я.

— Ні,—сказав Тредльс,—ніщо їм не допоможе. Якби я придушив їх пудовою гирею і тримав б її на голові всю дорогу до Путні, то вони піднялися б сторч знову в ту саму мить, як я зняв би гирю. Ти уявити собі не можеш, яке в мене уперте волосся, Копперфільд! Ну, чистий тобі дикобраз!

Мушу визнати, я був трохи розчарований, але водночас захопився одвертістю свого друга. Я зазначив, що, очевидно, волосся висмокотало всю упертість з його характеру, бо в ньому самому не було ніяких ознак цієї властивості.

— О,—відповів Тредльс, сміючись,—мушу тобі сказати, це давній клопіт—моє нещасне волосся! Дружина мого дядька терпіти його не могла. Вона казала, що воно приводить її у розпач. Чимало воно мені пошкодило, коли я закохався в Софі. Дуже пошкодило!

— А що? Хіба їй не сподобалось твоє волосся?

— Ні, вона нічого, але її старша сестра—та сама, що красуня—довго глузувала з нього. Та, правду кажучи, всі сестри не абияк посміялися з цього приводу.

— Приємно!—зауважив я.

— Так,—з абсолютною наївністю відповів Тредльс,—це добра забавка для нас. Вони кажуть, ніби Софі зберігає один мій локон у своїй шухлядці і змушена його вкладати в книжку з застібками, щоб він не став дибки і не вистрибнув. Ми сміємося з цього.

До речі, мій любий Тредльс, твій досвід може стати мені в пригоді. Коли ти заручився з молодою леді, про яку ти щойно говорив, то чи зробив ти формальну пропозицію її сім'ї? Чи було у вас щось схоже на те... що ми маємо зробити сьогодні, наприклад?—схвильовано додав я.

— По щирості,—відповів Тредльс, і тинь неспокійної задуманості майнула по його уважному обличчю,—це була трошки важкенька справа, Копперфільд, у моєму випадку. Бачиш, Софі приносить таку користь сім'ї, що ніхто з них не міг стерпіти думки, що вона колись вийде заміж. Одним словом, вони вважали між собою цілком вирішеним, що вона ніколи не вийде заміж, і називали її старою дівою. То ж, коли я з найбільшими застереженнями почав говорити про це, місіс Крулер...

— То її мати?

— Мати,—згодився Тредльс,—дружина преподобного Горація Крулера... коли я, вживши всіх підготовчих заходів, сказав про це місіс Крулер, то це на неї справило таке враження, що вона зойкнула і зомліла. Протягом кількох місяців після того не наважувався я вертатись до цієї теми.

— Та нарешті вернувся?—спитав я.

— Це зробив сам преподобний Горацій,—відповів Тредльс. Він—чудова людина, зразкова в усіх відношеннях; і він довів своїй дружині, що їй слід, як християнці, бути готовою до жертви (а особливо до жертви, що відкладається на такий довгий час) і не бути

такою безжальною до мене. Щождо мене, Копперфільд, то, слово честі, я почував себе справжнім яструбом, який вдерся в цю мирну сім'ю.

— А сестри, певно, стали на твій бік?

— Та не можу сказати, щоб це було так,—відповів він.—Коли ми так-сяк схилили на свій бік місис Крулер, то нам ще довелось повідомити про це Сару. Ти пригадуєш, що я казав про Сару,—у неї щось негаразд із хребтом?

— Прекрасно пам'ятаю.

— Вона заломила руки,—сказав Тредльс, винувато глянувши на мене,—заплющила очі, посиніла, як бузок, закостеніла, і два дні не хотіла їсти нічого, крім розмочених у воді сухариків, та й ті чайними ложками.

— Страшенно неприємна дівчина, Тредльс,—зазначив я.

— О, прошу пробачення, Копперфільд,—заперечив Тредльс.—Вона чарівна дівчина, але дуже чутлива. Правду кажучи, вони всі дуже чутливі. Софі згодом розповіла мені, що ніякими словами не можна змалювати мук совісті, які вона відчувала, доглядаючи Сару. Я її прекрасно розумію, Копперфільд; я сам себе почував кримінальним злочинцем. Коли Сара трохи одужала, ми мусили повідомити інших вісім сестер. Різні впливи, вчинені на них цим несподіваним відкриттям, були надзвичайно патетичні. Дві найменші, що їх Софі виховує, тільки цими днями перестали ненавидіти мене.

— В усякому разі, тепер вони всі примирилися з цим?—спитав я.

— Та... так, можна було б це сказати загалом,—несміливо і невпевнено вимовив Тредльс,—одним словом, ми тепер уникаємо балачок на цю тему, а невлаштованість моїх справ та всякі тяжкі обставини є великою втіхою для них. Відбудеться жахлива сцена, коли ми одружимося. Це куди більше скидатиметься на похорон, ніж на весілля. І вони всі зненавидять мене за те, що я забрав її від них.

Тепер я з ніжністю згадую трагікомічний вираз його чесного обличчя. Але тоді це не дуже вразило мене, бо схвильованість і страх перед тим, що має відбутись, заважали мені зосередити увагу на чомусь одному. Коли ми наблизились до будинку, де жили сестри Спенлоу, я так рознервувався, що Тредльс запропонував мені піджитись кухлем пива. Ми завітали до сусідньої таверни, а потім друг мій спрямував мої тремтячі кроки до дверей міс Спенлоу.

Пригадую я все, неначе уві сні: здається, служниця відчинила нам двері, якимсь чином пробрався я через зал, де висів барометр, і ми опинилися в малій спокійній вітальні на першому поверсі, за вікном розрісся гарний садок. Ось ми сіли на канапу і мені здалось, ніби кучері Тредльса, який скинув тепер капелюх, обернулися в маленьких ляльок на пружинах, що вистрибують з деяких хитро збудованих табакерок, коли їх відкривати. Я чув, як цокає старомодний годинник на полиці каміна, і серце мое б'ється не в ритм з цим цоканням. Ось озираюсь я по кімнаті, шукаючи будьяких ознак Дори, і не знаходжу ніяких. Ось здалось мені, що десь далеко гавкнув Джіп, але негайно хтось затулив йому рот. І нарешті я почав спиною

штовхати Тредльса в камін і неймовірно збентежено кланялись дьом сухеньким літнім дамам, одягненим у чорне. Обидві дами були наче вилиті портрети померлого містера Спенлоу.

— Прошу,—сказала одна з двох маленьких леді,—сідайте.

Коли я перестав штовхати Тредльса і сів, нарешті, не на кішку,—спочатку я таки спробував був сісти саме на неї,—то очі мої кінець-кінцем трохи прояснились, і я помітив, що містер Спенлоу був мабуть молодшим братом; що одна з сестер була старша від другої років на шість-вісім; і що молодша мала, очевидно, керувати наступним засіданням, бо саме в її руці був мій лист (яким дивним здався він мені тепер), що його вона розглядала крізь лорнетку. Вони були одягнені однаково, але костюм цієї сестри відзначався якоюсь непомітною подробицею, пристойною для молодої леді: хустинка, брошка, браслет, зайва згортка на комірці, чи щось подібне, невловиме на перший погляд, надавало їй жвавішого вигляду. Вони обидві були прямі, серйозні, урочисті і спокійні. Сестра, та в якій не було мого листа, схрестила руки на грудях і сиділа нерухомо, як ідол.

— Містер Копперфільд, якщо не помиляюсь?—сказала сестра з моїм листом, звертаючись до Тредльса.

Такий початок не віщував нічого доброго. Тредльсові довелося пояснити, що то я містер Копперфільд, мені довелося відрекомендуватись, а їм довелося пояснити, що вони помилились, приймаючи Тредльса за містера Копперфільда. Загалом, становище вийшло гарненьке. А тут іще ми всі виразно почули, як Джіп двічі гавкнув і знову хтось затулив йому рот.

— Містер Копперфільд!—сказала сестра з листом.

Я зробив щось—очевидно, вклонився—і весь перетворився в увагу, коли втрутилась друга сестра.

— Моя сестра Лавінія,—сказала вона,—бувши обізнаною з справами такого порядку, висловить те, що ми вважаємо за найкраще для щастя обох сторін.

Згодом я виявив, що міс Лавінія правила за авторитет у сердечних справах, бо в давні часи існував певний містер Піджер, який прекрасно грав у віст і був запідозрений в ніжних почуттях до неї. Моя особиста думка полягає в тому, що це було тільки теоретичне припущення, і що Піджер був зовсім не винен у подібних почуттях—ніхто не може похвалитись, що чув від нього хоч натяк на них. А проте, і міс Лавінія, і міс Клариса були переконані, що він оголосив би про свою ніжну пристрасть, якби його не розбив параліч у самому розквіті молодості (тобто коли йому було років шістдесят) і якби він потім не подався лікуватись на теплі води. Вони втішались думкою, що він помер від затаєного кохання; хоч мушу сказати, що в будинку висів його портрет, і багровий ніс оригінала явно суперечив такій думці.

— Ми не будемо,—сказала міс Лавінія,—вдаватись до минулої історії цієї справи. Смерть нашого бідолашного брата Френсіса поклала цьому край.

— Ми не мали частих взаємин з нашим братом Френсісом,—сказала міс Клариса;—але ніяких незгод або сварок між нами не було. Френсіс обрав свій шлях; ми обрали свій. Ми визнали добрим для щастя обох сторін, щоб це було так. І так воно й було.

Коли якась із двох сестер розмовляла, вона трохи нахилилась уперед, після кожного речення похитувала головою, і, замовкнувши, знову випрямлялась. Міс Клариса так і не ворухнула жодною з своїх рук. Вона тільки іноді вистукувала пальцями на ліктях якусь мелодію, чи менует чи марш,—але так і не ворухнула руками.

— Становище нашої племінниці дуже змінилось після смерті нашого брата Френсіса,—сказала міс Лавінія,—а тому ми вважаємо, ніби самі думки нашого брата щодо її становища теж змінились. Ми не маємо, містер Копперфільд, підстав, сумніватися, що ви—молодий джентльмен з добрими властивостями і чесною вдачею, ми певні також, що ви любите—або принаймні цілком переконані, що любите нашу племінницю.

Я відповів, як і завжди відповідав при всякій нагоді, що ніхто ніколи нікого не любив так, як я люблю Дору. Тредльс прийшов мені на допомогу, невиразно бурмочучи щось на потвердження цього.

Міс Лавінія хотіла було подати якусь репліку, коли міс Клариса, яка пройнята була постійним бажанням говорити про свого брата Френсіса, знову взяла слово:

— Якби мати Дори,—сказала вона,—виходячи заміж за нашого брата Френсіса, виразно сказала, що за її обіднім столом нема місця для інших членів сім'ї, то це було б краще для щастя обох сторін.

— Сестро Клариса,—сказала міс Лавінія.—Мабуть, не слід нам говорити про це тепер.

— Сестро Лавінія,—сказала міс Клариса,—це стосується до нашої теми. Я і не подумаю втручатись в твою частину теми, що про неї тільки ти уповноважена говорити, але про цю частину теми я маю свою думку і мушу висловити її. Було б краще для щастя обох сторін, якби мати Дори, виходячи заміж за нашого брата Френсіса, просто висловила б, які в неї наміри. Тоді б ми знали, чого нам чекати. Ми сказали б: „Будь ласка, не запрошуйте нас ніколи“, і ніяких підстав до непорозумінь не було б.

Коли міс Клариса захитала головою і замовкла, міс Лавінія, знову глянувши в лорнетку на мій лист, відновила свою промову. В обох сестер, зазначу між іншим, були маленькі світлі очі, які раз-у-раз моргали, як у пташок. Та й взагалі вони були дуже схожі на пташок; їхні короткі, уривчасті, несподівані жести і тонке щебетання нагадувало мені канарок.

Міс Лавінія зрозумувала.

— Ви спитали дозволу в моєї сестри Клариси і в мене, містер Копперфільд, зробити нам візит, як визнаний наречений нашої племінниці.

— Якби наш брат Френсіс,—знову встряла міс Клариса (якщо можна вжити слово „встряла“ до такої пройнятої почуттям своєї

гідності особи), — хотів оточити себе атмосферою Докторської палати і тільки Докторської палати, то яке право чи бажання мали б ми заперечувати проти цього? Безперечно, ніякого. Ми завжди були далекі від бажання докучати будькому. Але чому б не заявити про це? Хай наш брат Френсіс і його дружина тішаться своїм товариством. Ми з сестрою Лавінією тішимось своїм. Сподіваюсь, що ми самі зможемо знайти собі товариство.

Ця тирада була начебто звернена до Тредльса і до мене, і тому ми з Тредльсом спробували щось відповісти. Слів Тредльса розібрати не вдалось, а я, здається, зазначив, що це надзвичайно ймовірно щодо всіх зацікавлених. Не маю й найменшого уявлення, що я хотів цим сказати.

— Сестро Лавінія, — сказала міс Клариса, полегшивши свою душу, — ти можеш продовжувати, моя люба.

Міс Лавінія продовжувала:

— Містер Копперфільд! Моя сестра Клариса і я обережно і старанно обміркували ваш лист і зрештою ми показали цей лист нашій племінниці і обговорили його з нею. Ми не маємо ніякого сумніву, що ви думаєте, ніби дуже любите її.

— Думаю, ме'м! — в захваті скрикнув я, — о!..

Але міс Клариса кинула на мене гострий погляд канарки, який означав, що не слід переривати оракула, і я попросив пробачення.

— Кохання, — почала міс Лавінія, підтримувана після кожного слова легким похитуванням голови своєї сестри, — дозріле кохання, щире, глибоке кохання висловлюється не легко, голос його слабкий. Воно скромне і соромливе, воно ховається від наших поглядів, чекає і чекає. Таким є достigliй плід. Іноді життя схиляється до заходу, а кохання все ще досягає в холодку.

Звичайна річ, я тоді не міг зрозуміти, що це був натяк на її сумний досвід з бідолашним Піджером; але з того, як урочисто похитувала головою міс Клариса, я зрозумів, що цим словам надається великої ваги.

— Легкі, бо порівняно з такими почуттями я називаю їх легкими, легкі прихильності дуже молодих людей, — вела далі міс Лавінія, — є прах порівняно до твердих скель справжньої любові. Тут важко заздальгідь визнати, чи будуть вони тривалі, чи міцна їхня підпора. Тому моя сестра Клариса і я довго перебували в нерішучості, як нам слід чинити, містер Копперфільд і містер..

— Тредльс, — сказав мій друг, помітивши звернений на нього погляд.

— Прошу пробачення. Юрист, здається? — сказала міс Клариса, знову поглядаючи на мій лист.

Тредльс сказав:

— Цілком так.

І страшенно почервонів.

З усього цього можна було виразно бачити, що обидві сестриці, а надто міс Лавінія, неймовірно тішаться цим новим і плідним пред-

метом домашнього інтересу, і що вони вирішили здобути з цього максимум сердечних радощів. Хоч я не дістав ще рішучого заохочення, але вже почував, що тут сяє для мене яскравий промінь надії. Не важко було помітити, що міс Лавінія буде з величезною насолодою стежити за розвитком пристрасті у таких двох коханців, як Дора і я, і що, з другого боку, міс Клариса, здобуваючи для себе привілей при всякій нагоді висловлюватись про свій улюблений предмет, буде з такою самою насолодою спостерігати, як її сестра проробляє свої досліди над нами. Підбадьорений такими щасливими обставинами, я почав енергійно доводити, що люблю Дору більше, ніж можу сказати, ніж може хтось повірити цьому, що про це знають усі мої друзі, що моя бабуся, Агнеса, Тредльс, всі, без винятку, мої знайомі знають, як я люблю її і якою серйозною людиною став я, відколи закохався в Дору. За потвердженням цих слів я звернувся до Тредльса, а Тредльс, палаючи жаром парламентських дебатів, довів переможно, теоретично і практично, що не було ще таких закоханих, як я. Його докази справили, очевидно, сприятливе враження на обох сестер.

— Я кажу, якщо дозволено мені так висловитись, кажу це, як людина, що має деякий досвід у таких справах,—сказав Тредльс,—бо я сам заручений з молодою леді,—однією з десяти дочок девонширського пастора,—і в теперішній час не бачу, коли наше заручення має закінчитись весіллям.

— Отже, ви можете потвердити те, що я говорила, містер Тредльс,—зазначила міс Лавінія, явно зацікавлюючись моїм другом,—про кохання скромне і несміливе, яке чекає і чекає.

— Цілком і повністю, ме'м,—сказав Тредльс.

Міс Клариса глянула на міс Лавінію і енергійно похитала головою. Міс Лавінія співчутливо глянула на міс Кларису і придушила тихий стогін.

— Сестро Лавінія,—сказала міс Клариса,—візьми мій нюхальний флакончик.

Міс Лавінія підживилась, вдихнувши ароматичний оцет (ми з Тредльсом урочисто спостерігали цю процедуру), а потім слабким голосом проказала:

— Ми з моєю сестрою перебували у великому сумніві, містер Тредльс, з приводу того, якого курсу ми маємо триматись щодо любові (або гаданої любові) таких дуже молодих людей, як ваш друг містер Колперфільд і наша племінниця...

— Дитина нашого брата Френсіса,—додала міс Клариса.—Якби дружина нашого брата Френсіса визнала б зручним протягом свого життя (хоча вона мала безперечне право діяти на свій розсуд) запросити родичок до обіднього столу, то може ми тепер краще б знали дитину нашого брата Френсіса. Сестро Лавінія, продовжуй.

Міс Лавінія звернулась до мого листа, на якому помітив я кілька нотаток олівцем.

— Нам здається розсудливим, містер Тредльс,—сказала вона,—піддати ці почуття випробуванню нашими власними спостереженнями:

Тепер ми нічого не знаємо про них і не можемо судити, наскільки вони справжні чи гадані. Тому ми згоджуємось на цей пункт пропозиції містера Копперфільда і дозволяємо йому відвідувати наш дім

— Ніколи, ласкаві панни,—вигукнув я, почувши, що важкий тягар спав з моїх плечей,—ніколи не забуду я вашої доброти!

— Але,—вела далі міс Лавінія,—але ми визнаємо за краще розглядати ці відвідування, містер Тредльс, як візити до нас особисто. Ми змушені застерегти, що не визнаємо ніякого заручення між містером Копперфільдом і нашою племінницею, аж поки не матимемо нагоди...

— Аж поки *ти* не матимеш нагоди, сестро Лавінія,—сказала міс Клариса.

— Хай буде так!—погодилась міс Лавінія, зітхнувши.—Аж поки я не матиму нагоди спостерігати їхні почуття сама.

— Копперфільд,—звернувся Тредльс до мене.—Ти відчуваєш, напевно, що не могло б бути нічого розсудливішого і справедливішого.

— Нічого!—відповів я.—Я глибоко відчуваю це!

— При такому стані справ,—сказала міс Лавінія, знову звертаючись до своїх нотаток,—і дозволяючи його візити тільки на такій основі, ми повинні зажадати від містера Копперфільда виразного запевнення, зміцненого його словом честі, що без нашого відома він не вдаватиметься ні до яких розмов, зустрічей чи листування з нашою племінницею. Він мусить обіцяти, що не зробить нічого відносно нашої племінниці, не порадившись спочатку з нами..

— З тобою, сестро Лавінія,—азначила міс Клариса.

— Хай буде так, Клариса,—смирено погодилась міс Лавінія,—зі мною, і спитавши нашої згоди. Ми вимагаємо, щоб ця умова не була порушена ні під яким приводом. Ми висловили побажання, щоб містер Копперфільд прийшов до нас сьогодні з своїм довіреним другом,—вона кивнула головою в сторону Тредльса, а той низько вклонився,—це зробили ми для того, щоб уникнути всяких непорозумінь з цього приводу. Якщо містер Копперфільд, або ви, містер Тредльс, відчуваєте хоч найменше вагання, чи слід дати таку обіцянку, то я прошу вас обміркувати це на дозвіллі.

Схвильований і нетерплячий, я палко запевнив, що жодної хвилини не треба тут міркувати. Я поспішив дати урочисту обіцянку і закликав Тредльса бути свідком моєї присяги. Заздалегідь оголосив я себе безчесною і низькою людиною, якщо колись насмілюсь зламати своє слово.

— Зупиніться!—сказала міс Лавінія, підіймаючи руку,—перше, ніж ми мали приємність прийняти в себе вас, двох джентльменів, ми вирішили залишити вас самих на чверть години, щоб ви могли обміркувати цю умову. Дозвольте нам піти звідси.

Даремно пробував я запевнити, що нема тут про що міркувати. Вони наполягали на своєму. Отже, пташки з гордістю випурхнули з кімнати, ми залишилися самі. Тредльс почав вітати мене, а я переїсся в край безжурного щастя. Точно через чверть години старі

леді увійшли з не меншою гордістю, ніж зникли. Вони виходили з кімнати, шелестячи, немов би їхні плаття пошиті були з осіннього листя; і так само шелестячи, повернулися вони.

Я знову присягнув у вірності всім поставленим мені умовам.

— Сестро Клариса,—сказала міс Лавінія,—решта справи лежить на тобі.

І тут міс Клариса вперше розняла свої схрещені руки, взяла нотатки і глянула на них.

— Ми будемо раді,—сказала міс Клариса,—коли містер Копперфільд обідатиме в нас кожної неділі, якщо це буде йому зручно. Ми обідаємо о третій годині.

Я вклонився.

— Ми будемо раді,—сказала міс Клариса,—коли містер Копперфільд питиме з нами чай. Ми п'ємо чай о пів на сьому.

Я вклонився знову.

— Два рази на тиждень,—сказала міс Клариса,—як правило, не частіше.

Я вклонився втретє.

— Міс Тротвуд,—сказала міс Клариса,—зазначена в листі містера Копперфільда, може зробити нам ласку завітати до нас. Коли відвідування сприяє щастю обох сторін, тоді ми раді приймати візити і робити їх. Коли краще для щастя обох сторін, щоб візит не відбувся (як у випадку з нашим братом Френсісом і його господарськими планами), то тоді—зовсім інша річ.

Я заявив, що бабка моя буде рада і щаслива познайомитися з ними; хоч, мушу визнати, я був не зовсім певний, що вони цілком порозуміються. Завершивши угоду, я висловив свою палку подяку і по черзі приклав до губ руки міс Клариси і міс Лавінії.

Тоді міс Лавінія підвелась і, попросивши пробачення у містера Тредльса, запропонувала мені йти слідом за нею. Тремтячи, я скорився і був відведений до іншої кімнати. Там побачив я мою любу! Вона стояла за дверима, притулившись милим своїм личком до стіни, а в грілці для тарілок лежав Джіп, і голова його була загорнута рушником.

О! Яка прекрасна була вона в своєму чорному платті, і як схлипувала і плакала вона спочатку, і як нізащо не хотіла вийти зза дверей! І як ніжно зустріли ми одно одного, коли вона нарешті вийшла; і в яке солодке запаморочення потрапив я, коли ми витягли Джіпа з грілки, коли розв'язали йому очі, і він чхнув, і ми всі трое знову з'єднались!

— Люба моя Доро! Тепер справді, ти моя—назавжди!

— О, не треба цього казати!—благала Дора,—прошу!

— Хіба ж ти не моя назавжди, Доро?

— О, так, звичайно, я твоя!—скрикнула Дора.—Але я так боюсь!

— Боїшся, серденько моє?

— О, так! Я не люблю його,—сказала Дора.—Чому він не піде геть?

— Хто, життя моє?

— Твій друг,—сказала Дора.—Ця справа його не обходить. Який він, мабуть, дурний!

— Любов моя!—(не могло бути нічого чарівнішого, ніж її дитячі примхи).—Він—найдобріша істота.

— О! Але нащо нам найдобріші істоти?—закопили губки Дора.

— Люба моя,—доводив я.—Ти незабаром ближче познайомишся з ним і дуже полюбиш його. І незабаром моя бабка приїде сюди; її ти теж дуже полюбиш, коли познайомишся з нею.

— Ні, будь ласка, не приводь її сюди!—скрикнула Дора, злякано цілуючи мене і благально склавши руки.—Не треба! Я знаю, що вона бридка, сварлива старуха. Не треба, щоб вона приходила сюди, Доді!—завершила моя кохана, роблячи таке несподіване скорочення з мого імени—Давід.

Переконувати було даремно; я сміявся, милувався, жартував і був дуже щасливий. Дора показала мені нову витівку Джіпа, якого вона навчила стояти в кутку на задніх лапках; і справді він підвівся на якусь блискавичну мить, а потім знову став на чотири. І не знаю, скільки часу ми лишалися б тут утрюх, забувши про Тредльса, якби міс Лавінія не прийшла знову за мною. Міс Лавінія дуже любила Дору. Вона казала, що сама замолоду скидалась на Дору, як дві краплі води (просто дивно, як міняється людина з роками!), і тепер вона поводитись з нею, як з іграшкою. Я хотів попросити її побачитися з Тредльсом, але щойно я натякнув на це, як вона втекла до своєї кімнати і замкнулась там. Отже, я вийшов до Тредльса сам, і ми вирушили назад.

— Не могло бути кращих наслідків,—сказав Тредльс,—і, знаєш, вони дуже приємні, старі леді. Я зовсім не здивуюсь, якщо ти одружишся на кілька років раніше від мене, Копперфільд.

— Чи грає твоя Софі на якомусь музичному інструменті, Тредльс?—спитав я, сповнений гордості.

— Софі грає досить добре на фортепіано, щоб навчати гри своїх маленьких сестричок,—сказав Тредльс.

— А чи вона співає?—допитувався я.

— Авжеж, вона іноді співає романси, щоб трохи підбадьорити своїх родичів, коли в них настрої погані,—сказав Тредльс.—Співати вона, звичайно, не вчилась.

— А чи співає вона під акомпанемент гітари?—не вгавав я.

— О, звичайно, ні!—сказав Тредльс.

— А малює вона?

— Зовсім ні,—сказав Тредльс.

Я пообіцяв Тредльсу, що він почує, як Дора співає, і побачить кілька зразків її образотворчого мистецтва. Він відповів, що буде дуже радий і ми попрямували додому руч-об-руч, веселі і задоволені. У дорозі я захоплювався його до розмов про Софі, і мені дуже подобалося, що він так любить її. У думках я порівнював її з Дорою, і це порівняння було Дорі на користь, але я щиро визнавав, що наречена Тредльса, очевидно, цілком підходить до нього.

Звичайна річ, бабка моя була негайно ознайомлена з успішним завершенням конференції і з усім, що говорилось і робилось під час її. Міс Бетсі була щаслива, що бачить мене щасливим, і пообіцяла завітати до тіток Дори, не зволікаючи. Але цієї ночі, поки я писав листа до Агнеси, бабка моя так довго походжала по кімнатах, що мені здалось, ніби вона збирається ходити аж до ранку.

Я написав Агнесі палкого і вдячного листа, розповівши всі добрі наслідки, які впливли з її поради. Зворотньою поштою я дістав відповідь. Її лист був сповнений надії, певності і радості. Від того часу вона завжди здавалась мені щасливою.

Тепер у мене було ще більше справ і клопоту, ніж раніше. Щодня мені доводилось ходити до Гайгета, а після цього йти до Путні було досить важкою річчю; але, природно, я хотів ходити туди так часто, як тільки міг. Ходити туди на чай, як ми умовились спочатку, виявилось майже зовсім неможливим. Тому я випросив у міс Лавінії дозволу відвідувати їх кожного суботнього вечора, не порушуючи привілею щодо відведеної для мене неділі. Отже, кінець кожного тижня був найприємнішим часом для мене, і цілий тиждень мені допомагали перемагати трудні думки про обіцяні суботу і неділю.

У мене тягар з плечей спав, коли я побачив, що моя бабка і Дорині тітки кінець-кінцем дійшли згоди куди легше, ніж я міг чекати. Через кілька днів після мого відвідання бабка моя зробила візит до них; а ще через кілька днів Дорині тітки завітали до неї в повному параді і за всіма правилами. Після цього було ще кілька подібних, але більш дружніх, обмінів візитами, що відбувались через кожні три-чотири тижні. Щоправда, бабка моя дуже бентежила Дориних тіток, бо вона байдужа була до всяких умовностей і ходила до Путні в найбільш незвичайні часи—то відразу після сніданку, то саме перед чаєм; до того ж вона носила свій капелюшок найоригінальнішим способом, зовсім не звертаючи уваги на забобони сучасної цивілізації з цього приводу. Але Дорині тітки незабаром визнали за краще пробачити моїй бабці її ексцентричність і мужність заради її твердого розуму; і хоч бабка моя іноді поскубувала пір'ячка Дориних тіток, висловлюючи еретичні думки про різні церемонії, але вона занадто любила мене, щоб не пожертвувати деякими своїми примхами заради загальної гармонії.

Єдиним членом нашого маленького товариства, який рішуче відмовлявся пристосуватись до обставин, був Джіп. Він не міг бачити мою бабку без того, щоб негайно не показати всі свої зуби, забитись під крісло і гарчати; раз-у-раз він тоскно вив, немов бачити її було занадто тяжко для його почуттів. Випробували всі засоби вплинути на нього—пестили, лаяли, шмагали його, одного разу навіть принесли його до Букінгем-Стріт (де він миттю накинувся на двох бабусиних кішок, вселивши жах у душі всіх спостерігачів); але ніщо не могло примирити його з присутністю моєї бабки. Іноді йому начебто набридала така упертість, і на кілька хвилин він ставав приязним; але зразу після цього він підіймав угору свій носик і вив так люто, що лишалось тільки зав'язати йому очі і покласти його в грілку. Кінець-

кінцем, як тільки повідомляли про прибуття моєї бабки, Дора негайно загортала свого песика в рушник і клала його в цю схованку.

Все йшло спокійно, але одна річ дуже турбувала мене. Справа в тому, що всі начебто змовились вважати Дору якоюсь милою іграшкою. Моя бабка, з якою вона швидко заприятелювала, завжди називала її Маленькою квіточкою; і радістю життя міс Лавінії було пестити її, розчісувати їй кучері, чепурити її та взагалі поводитися з нею, наче з милим дитинчам. Звичайна річ, міс Клариса робила те саме, що й її сестра. Як не дивно це мені здавалось, але всі вони поводитися з Дорою приблизно так, як Дора поводитися з Джіпом.

Я вирішив поговорити про це з Дорою; і одного дня, коли ми гуляли в околицях Путні (бо міс Лавінія дозволила нам, через деякий час, гуляти вдвох), я сказав їй, що хотів би, щоб вона змусила їх поводитися з нею інакше.

— Бо ж ти знаєш, серденько моє,—доводив я,—ти вже не дитина.

— Починається!—сказала Дора.—Тепер ти будеш сердитись.

— Сердитись, моя любя?

— Я певна, що вони дуже добрі до мене,—сказала Дора,—і я дуже щаслива.

— Чудово! Але, життя моє,—сказав я,—ти можеш бути дуже щасливою і тоді, коли з тобою поводитимуться розумно.

Дора докірливо глянула на мене (які в неї дивні були оценьята!), а потім почала схлипувати, кажучи, що коли я не люблю її, то чому це я так добивався заручення з нею! І чому це я тепер не піду геть, якщо не можу терпіти її!

Що міг я зробити, як не осушити поцілунками її сльози і розповісти, як ніжно люблю я її.

— Бачиш, яка я чутлива!—сказала Дора.—Не треба бути жорстоким зі мною, Доді!

— Жорстоким, дорогоцінна моя любов? Хіба ж я хотів би, або міг би бути жорстоким з тобою, хоч би мені за це обіцяли всі скарби світу?

— Тоді не обвинувачуй мене,—сказала Дора, складаючи свої губки бутончиком,—і я буду доброю!

Згодом я зовсім розчулився: вона сама, з власної ініціативи, попросила мене дати їй ту кухарську книжку, про яку я колись говорив, і показати їй, як вести рахунки, бо колись я обіцяв їй це. В наступний свій візит я приніс з собою том (спочатку я віддав його гарненько оправити, щоб він був не такий сухий, і мав привабливіший вигляд) і, коли ми гуляли по луках, показав їй стару книжку господарських записів моєї бабки, подарував їй кілька розрахункових табличок, рейсфедер і гарненьку коробочку з олівцями, щоб вона практикувалась у домашньому господарстві.

Але від кухарської книжки у Дори заболіла голова, а від цифр вона розплакалась. Вони не хочуть складатись,—казала вона. Тому вона стерла всі цифри і прикрасила всі таблички малюнками букетиків і портретами з мене та Джіпа.

Тоді я спробував напівжартівливо навчати її домашнього господарства. Ці експерименти проробляв я під час наших прогулянок у суботні вечори. Іноді, наприклад, коли ми проходили повз крамницю м'ясника, я казав:

— Уяви собі, лялечко моя, що ми вже одружились, і ти хочеш купити баранячу лопатку на обід. Чи знала б ти, як купити її?

Тоді обличчя моєї гарненької Дори смутніло, і вона знову складала свої губки бутончиком, немов вважала значно кращим затулити мої вуста поцілунком.

— Чи знала б ти, як треба купувати м'ясо, серденько?—наполягав я іноді, коли знаходив у собі сили лишатись непохитним.

Тоді Дора трохи замислювалась, а потім з тріумфом відповідала:

— Ну й що, я скажу м'ясникові, що мені потрібна бараняча лопатка, то він і дасть мені її. Це його діло знати, а навіщо ж треба мені знати? Ах ти, дурненький хлопчик!

Отже, коли я одного разу спитав Дору, зазираючи до кухарської книжки, що вона зробила б, коли б ми вже одружились, а я сказав би їй, що хотів би покуштувати якоїсь доброї ірландської страви, приміром, битого м'яса під соусом,—то вона відповіла, що накаже куховарці приготувати саме цю страву. Розв'язавши питання таким способом, вона обняла мою шию своїми рученятами і засміялася так чарівно, що я весь розтанув у блаженстві.

Таким чином, кухарська книжка була присвячена здебільшого для такого вжитку: вона лежала в кутку, а Джип мав стояти на ній на задніх лапках. А втім, коли Джип ставав на цей п'єдестал з рейсфедером у зубах, Дора була така мила, що я ладен був для тієї ж мети купити їй ще один примірник кухарської книги.

І ми знову повертались до гітари, до малювання квітів, до пісень про те, що ніколи не кинемо танцювати, тра-ля-ля, тра-ля-ля, і на цілий тиждень знову ставали щасливими. Іноді з'являлось у мене бажання натякнути міс Лавінії, що вона занадто вже пестить володарку мого серця; але іноді, на своє власне здивовання, я сам, впадаючи в загальну помилку, починав поводитися з нею, як з іграшкою,—це, щоправда, траплялося не дуже часто.

РОЗДІЛ IV

ЛИХО

Я почуваю, що не моя справа змальовувати,—хоч би цей рукопис і був призначений тільки для моїх очей,—як завзято працював я над тією жахливою стенографією, якими швидкими успіхами увінчалась моя праця, підсилена почуттям глибокої відповідальності перед Дорою та її тітками. Я додам тільки дещо до того, що вже писав про свою наполегливість у той період мого життя, про терплячість і без-

настанну енергію, які тоді почали визрівати в мені і які, скільки можу судити про себе, складають єдину міцну сторону в моєму характері; додам тільки до цього, що в цій енергії і наполегливості знайшов я джерело мого успіху. Мені дуже щастило в життєвих справах; багато людей працювали ще впертіше за мене, але їхні успіхи й наполовину не могли зрівнятися з моїми; та я ніколи не міг би досягти того, чого досяг, якби не призвичаївся до пунктуальності, порядку і дбайливості, якби не вирішив зосереджувати всі свої думки тільки на одному предметі водночас, зовсім не думаючи про інші складні роботи, які чекали мене після цієї праці. Бог свідок, що я пишу це не для самовихваляння. Людина, яка переглядає своє життя, як я переглядаю своє, переходячи тут від однієї сторінки до другої, чинила б дуже несумлінно, якби стала запевняти, що вона не закопала в землю жодного таланту, не впустила з очей жодної нагоди до загального і свого власного добробуту, і що в серці її ніколи не відбувалась боротьба між знадливими почуттями, які здатні звернути нас з вірного шляху. Я визнав одверто, що зловживав у своєму житті багатьма природними дарами, але смію заявити на користь собі, що, беручись до якоїсь роботи, я намагався виконати її добре, і чому б не була присвячена моя праця, я віддавав їй цілком, всіма силами своєї душі. Щодо цього—як у великих, так і в малих справах,—я завжди лишався вірним самому собі. Ніколи я не вірив, щоб якогось природного чи набутого таланту було досить без посиленої і постійної енергії, необхідної для досягнення будьякої мети; і жорстоко помиляється той, хто думає, що можна зробити щонебудь без важкої і наполегливої праці. Нема на цьому світі таких прикладів! Щасливий талант і щасливий випадок можуть правити за дві сторони драбини, що по ній вибираються нагору деякі люди; але шаблі цієї драбини повинні бути зроблені з міцного матеріалу, здатного протистояти руїнницькій силі опору. Де ж знайдеться такий матеріал для людини без характеру і міцної волі? Ніколи не працювати абияк над тим, чому можна віддатися всією душею, і ніколи не принижувати гідності своєї праці, яка б вона не була; тепер я бачу, що це було моє золоте правило.

Не треба й повторювати тут, скільки я був зобов'язаний Агнесі щоразу, коли намагався погодити свої вчинки з цим правилом. Моя розповідь з вдячною любов'ю переходить до Агнеси.

Вона приїхала погостювати два тижні у доктора. Містер Вікфільд був давнім другом доктора, і доктор хотів поговорити з ним про справи, які стосувались його особисто. Про це ще минулого разу йшла мова з Агнесою, коли вона була в Лондоні, і теперішній її візит був наслідком тодішньої розмови. Вона приїхала разом з батьком. Я не дуже здивувався, коли Агнеса розповіла мені, що їй доручено підшукати квартиру для місіс Гіп; ревматичні болі цієї старухи посилились і вимагали зміни клімату. Не був я також здивований, коли вже наступного дня Урія, як почтивий син, привів свою достойну матусю на нову квартиру.

— Бачите, мастер Копперфільд,—сказав він, коли змусив мене піти гуляти в його товаристві в докторовому саду,—коли людина любить, то людина завжди трохи ревнує, принаймні людина хоче не спустити очей з любимої особи.

— До кого ви тепер ревнуєте?—спитав я.

— Дякую, мастер Копперфільд,—відказав він.—Тепер ні до кого особливо... принаймні, ні до якої особи чоловічої статі.

— Ви хочете сказати, що ревнуєте до особи жіночої статі?

Він скося глянув на мене своїми хитрими червоними очима і зареготав.

— Справді, мастер Копперфільд,—сказав він.—Мені слід було б сказати містер, але я знаю, що ви пробачите мою давню звичку... ви такий прозорливий, що неначе відкупорюєте мене і випитуєте всі мої таємниці. Ви, звичайно, помітили,—провадив він далі, поклавши свою слизьку, мов риба, руку на моє плече,—що я взагалі не дамський кавалер і ніколи не був кавалером місіс Стронг. Чи не так?

Його очі позеленіли, коли він, хитро посміхаючись, пильно подивився на мене.

— Що ви цим хочете сказати?—спитав я.

— Ні, хоч я і юрист, мастер Копперфільд,—відповів він з гидкою гримасою,—але зараз я хочу сказати тільки те, що сказав.

— А що ви хочете сказати своїм поглядом?—спокійно наполягав я.

— Моїм поглядом? Боже мій, Копперфільд, це суворий допит! Що я хочу сказати своїм поглядом?

— Так,—відповів я.—Вашим поглядом.

Це начебто дуже розважило його, і він зареготав так щиро, як тільки міг реготати. Почухавши підборіддя, він опустил очі і почав говорити:

— Коли я був тільки вбогим клерком, вона завжди дивилась на мене згори вниз. Вона завжди запрошувала мою Агнесу до себе, і завжди приятелювала з вами, мастер Копперфільд; але я стояв занадто низько, бачте, щоб привертати до себе її увагу.

— Ну,—сказав я.—Припустімо, що так воно й було.

— ...і занадто низько стояв я щодо нього,—вів далі Урія, дуже виразно вимовляючи слова, задуманим тоном і все ще чухаючи підборіддя.

— Хіба ж ви не досить добре знаєте доктора,—сказав я,—і гадаєте, що він здатний помітити вашу присутність, якщо ви не опинитесь просто перед його очима?

Він знову скося глянув на мене і витягнув уперед своє підборіддя, щоб зручніше його чухати. Повторивши цю операцію, він відповів:

— О, що ви, я кажу не про доктора! Не про нього, бідолашного. Я маю на увазі містера Мелдона.

Серце мое завмерло. Всі мої давні сумніви й підозріння пробудились. Я побачив, що щастя і спокій наївного доктора миттю опинилися під владою цієї бридкої потвори.

— Він ніколи не міг увійти до контори, щоб не знущатися з мене,—говорив Урія.—Він був один із вас, благородних джентльменів. Я був дуже вбогий і смиренний і таким я лишився. Але мені не подобались такі витівки і тепер вони не подобаються мені.

Він дав спокій своєму підборіддю і втягнув щоки всередину до того, що, здавалося, вони зіткнулись в нього в роті між зубами; весь час він продовжував скося дивитися на мене.

— Вона—одна з ваших милих паній, ця жінка,—вів він далі по волі, надавши природної форми своєму обличчю,—і звичайно, вона не стане приятелювати з такими людьми, як я, знаю це. Вона—якраз така особа, щоб наvertати мою Агнесу до вищої гри. Так от, я ніякий не кавалер, мастер Копперфільд, але в мене здавна є очі в лобі. Ми, вбогі люди, здебільшого маємо гострі очі, і вміємо дивитись.

Я намагався прибрати байдужого вигляду, але з його обличчя помітив, що це мені не вдалось.

— Так от, я не дозволю, щоб мене переїхали, Копперфільд,—продовжував він, підводячи ту частину свого обличчя, де мали б міститись його руді брови,—і я зроблю все, щоб розбити цю дружбу. Я її не схвалюю. Я не боюсь розповісти вам, що в мене досить упертий характер, і я змету з свого шляху всіх, хто мені заважає. Я не дозволю, щоб проти мене змовлялись.

— Ви завжди чините змови проти когось, і тому вам здається, що інші чинять так само; така моя думка,—сказав я.

— Може воно й так, мастер Копперфільд,—відповів він.—Але в мене є мета, як каже мій компаньйон, і я за всяку ціну досягну своєї мети. Я людина смиренна і вбога—це правда, але все ж таки нікому я не дозволю сісти мені на шию. Хай вони зійдуть з дороги, мастер Копперфільд!

— Я не розумію вас,—сказав я.

— Та що ви кажете?—відповів він, знову огидно гримасуючи.—Це дивує мене, мастер Копперфільд; ви завжди так швидко все розумієте! Іншим разом я спробую висловитись ясніше... Скажіть, то не містер Мелдон підїхав сюди верхи і дзвонить біля воріт?

— Здається, це він,—відповів я, по можливості недбало.

Урія раптом спинився, засунув свої руки між колінами і перегнувся надвоє, сміючись. І сміх його був зовсім нечутний. Жодного звуку не чути було. Мене так вразила його поведінка, а надто цей останній вибрик, що я без усяких церемоній пішов від нього геть і залишив його самого посеред саду, як опудало без підпори.

Не в цей вечір, а днів через два—тобто в суботу,—повів я Агнесу побачитися з Дорою. Я заздалегідь умовився про цей візит з міс Лавінією; і Агнесу там чекали до чаю.

Я був сповнений гордості й тривоги. Гордий я був своєю маленькою володаркою, а тривожився, чи сподобається вона Агнесі. Всю дорогу до Путні Агнеса сиділа всередині диліжансу, а я—на даху. І весь час пригадував я, яка була Дора тоді й тоді. Іноді мені хоті-

лося, щоб вона сьогодні була такою, якою бачив я її тижнів два тому, іноді—як у минулу суботу. Зрештою думки мої про Дору вкинули мене в пропасницю.

Нічого було сумніватися, що моя Дора в усякому разі дуже мила. Але трапилось так, що ніколи ще не була вона милишою. Її не було у вітальні, коли я відрекомендував Агнесу тітонькам; але я знав тепер, де шукати її. Дора несміливо принішкла в куточку за тими самими дверима, затуливши личко обома руками.

Спочатку вона зовсім не хотіла йти, але потім, схилившись на мої прохання, погодилась вийти—тільки на п'ять хвилин за моїм годинником. Коли, нарешті, я взяв її за руку, щоб відвести до вітальні, її чудове личко запалало найяскравішим рум'янцем, і ніколи ще не була вона такою гарною. Але, коли вона ввійшла до кімнати і раптом зблідла, то вона стала ще в десять тисяч разів кращою.

Дора боялась Агнеси. Боялась тому, що з моїх слів знала давно, що Агнеса „занадто розумна“. А проте, перший же погляд на подругу мого дитинства переконав мою наречену, що нічого не могло бути страшного в цьому щирому, доброму, ніжному обличчі. Дора радо і здивовано скрикнула і негайно обняла своїми рученятами Агнесу і притулила свою невинну щічку до її обличчя.

Ніколи я ще не був таким щасливим. Ніколи не був я такий радий, як тоді, коли побачив їх обох укупі. Мила моя з такою любов'ю дивилася в ці світлі очі. І побачив я, що Агнеса ставиться до неї з ніжною, прекрасною опікою.

Міс Лавінія і міс Клариса по-своєму брали участь у моїй радості. Навряд чи десь іще в світі з такою радістю пили чай. Міс Клариса господарювала. Я розрізав і роздавав солоденькій пиріг; сестрички, як пташки, любили вибирати ізюминки і клювати цукор. Міс Лавінія поглядала на нас поблажливо, немов би наша щаслива любов була ділом її рук. Одним словом, всі ми були задоволені собою і одно одним.

Привітність Агнеси пожвавила їхні серця. Вона брала найжвавішу участь у всьому, що цікавило Дору, і негайно висловила бажання познайомитися з Джіпом, який миттю виявив свою прихильність до неї. Нарешті Дора зайняла своє звичне місце біля мене, і це зовсім не вразило Агнесу, яка вже встигла завоювати цілковите довір'я моєї нареченої.

— Я така рада,—сказала Дора після чаю,—що ви любите мене. Я не думала, що ви мене полюбите; а мені так треба бути любимою тепер, коли нема вже біля мене Джулії Мілз.

Між іншим, я забув написати про це. Міс Мілз виїхала за океан. Ми з Дорою поїхали проводити її до Гревсенда, де вона бачилася з нами востаннє на величезному індійському кораблі. Тут нас почастували імбірним варенням, гуавою та іншими ласощами, поданими до сніданку в індійському стилі. Ми залишили міс Мілз усю в сльозах на палубі, де вона сиділа на складаному стільці з новим величезним щоденником під пахвою, призначеним для зображення почуттів і міркувань, які пробуджені будуть в її душі спогляданням океану.

Агнеса зауважила, що мабуть я змалював її, Агнесу, в непривабливому світлі; але Дора поспішно заперечила таку думку.

— О, ні!—сказала вона, похитуючи своїми кучерями,—він тільки й знав хвалити вас. Він так цінить ваші думки, що я зовсім боялась їх.

— Мої добрі думки не можуть зміцнити його прихильності до деяких осіб, яких він знає,—сказала Агнеса, посміхаючись,—не варто й висловлювати їх.

— Але, будь ласка, скажіть мені свою думку про мене, якщо можете,—благала Дора.

Ми почали жартувати з приводу наївної одвертості Дори, яка категорично хоче, щоб її любили. Дора сказала, що я—гусак, і що вона зовсім не потребує моєї любові. Вечір промчав на швидких крилах. Настав час, коли диліжанс мав заїхати за нами. Я самотньо стояв біля каміна, спершись на мармурову дошку, коли Дора тихенько підкралась до мене, щоб подарувати мені на прощання свій коштовний поцілунок.

— Як ти думаєш, Доді,—сказала Дора, недбало граючись одним із гудзиків мого сюртука, при чому її ясні оченята засяяли надзвичайним блиском,—якби я заприятелювала з нею раніше, то, мабуть, була б значно розумнішою?

— Любов моя,—сказав я,—які дурниці!

— Хіба ти вважаєш це дурницями?—відповіла Дора, не дивлячись на мене.—Чи ти певен цього?

— Авжеж!

— Я забула,—сказала Дора, все ще граючись моїм гудзиком,—якою родичкою доводиться тобі Агнеса, поганий хлопчисько?

— Ми не кровні родичі,—відповів я,—але ми виховувались разом, як брат і сестра.

— Дивно мені, чому це ти закохався в мене?—сказала Дора, беручись до другого гудзика на моєму сюртуку.

— Мабуть тому, що неможливо було побачити тебе і не покохати, Доро!

— А якби ти ніколи не побачив мене?—сказала Дора, переходячи до третього гудзика.

— А якби ми ніколи не народжувались?—жартівливо відповів я.

Я не міг догадатись, про що так зосереджено думає моя Дора. Все ще стоячи біля каміна, я мовчки милувався її ніжною ручкою, що переходила з одного гудзика на другий, на її хвилясті кучері, що падали мені на груди, і на повіки її очей, що повільно стежили за рухом крихітних пальчиків. Нарешті погляд її зустрівся з моїм. Вона стала навшпиньки, незвичайно ніжно поцілувала мене один, два, три, чотири рази, і вийшла з кімнати.

Через кілька хвилин вся маленька компанія повернулась до вітальні, і незвичайна замисленість Дори миттю зникла. Поки ми чекали диліжанса, вона вирішила змусити Джіпа показати нам усі свої фокуси. Це забрало досить багато часу (не тому, що витівки були занадто різноманітні, але через неохочість Джіпа) і спектакль ще

не закінчився, коли біля воріт залунали звуки кондукторського ріжка. Дора і Агнеса поспішили ніжно попрощатись. Дора обіцяла писати до Агнеси, якщо тільки Агнеса не звертатиме увагу на те, що її листи будуть трохи дурненькі. Агнеса обіцяла писати Дорі. Біля дверей диліжанса вони вдруге попрощались, і нарешті попрощались втретє, коли Дора, всупереч умовлянням міс Лавінії, підбігла до вікна нагадати Агнесі її обіцянку—писати якомога частіше. Я сидів на імперіалі і на прощання милувався кучерями своєї нареченої.

Диліжанс мав висадити нас біля Ковент-Гардена, де нам слід було пересісти до другого екіпажу, що їхав до Гайгета. Чекаючи другої карети, ми з Агнесою трохи погуляли. Я нетерпляче чекав цього моменту, коли зможу почути від Агнеси похвали Дорі. Ах! які то були похвали! Як палко і красномовно, як щиро доручала вона моему ніжному піклуванню милу істоту! Як обережно натякнула вона, що я мушу дуже дбайливо поставитись до дівчини, в якій нема батька!

Ніколи, ніколи не любив я Дору так глибоко і ніжно, як тієї ночі! Коли ми під світлом зірок ішли спокійним шляхом до докторового будинку, я розповів Агнесі, як вплинула вона на мене.

— Коли ви сиділи поруч із нею,—сказав я,—ви здавалися не меншою мірою її добрим ангелом, ніж моїм; це здається мені і тепер, Агнесо.

— Слабий ангел,—відповіла вона,—але вірний!

Її спокійний тон пройняв мене до самого серця, і я не міг не сказати:

— Вам завжди була властива якась привітність, що на неї не здатен ніхто інший. Сьогодні я помітив, що ви знову веселі, і навіть почав сподіватися, що вдома у вас справи йдуть краще.

— Я сама почуваю себе краще,—сказала вона,—на серці мені легко і весело.

Я глянув на її ясне обличчя. Чи то не сяйво зірок робило його таким витонченим?

— Вдома нічого не змінилось,—сказала Агнеса, помовчавши.

— Там більше не натякали,—спитав я,—... я не хочу псувати вам настрою, Агнесо, але я не можу не спитати... на те, про що ми говорили, коли зустрілись минулого разу?

— Ні,—відповіла вона.

— Я так багато думав про це!

— А ви менше думайте про це. Пам'ятайте, що я завжди вірю в силу любові й правди. Не бійтесь за мене, Тротвуд,—додала вона згодом,—я ніколи не зроблю того кроку, якого ви так боїтесь.

Невимовним полегшенням для мене було почути це запевнення з її власних правдивих вуст. Так я і сказав їй.

— А як довго гостюватимете ви у доктора Стронга?—спитав я.— Може нам уже не пощастить лишитися самим віч-на-віч. Люба моя Агнесо, чи багато пройде часу, поки ви знову приїдете до Лондона?

— Мабуть не скоро,—відповіла вона.—Мені здається буде краще... заради тата... лишитися вдома. Навряд чи найближчим часом нам пощастить зустрічатись часто, але я сумлінно листуватимусь з Дорою, і через неї ми знатимемо новини одно про одного.

Ми вже зайшли до дворика перед котеджем доктора. Було темно. В кімнаті місіс Стронг світилося, і, глянувши на це вікно, Агнеса побажала мені доброї ночі.

— Хай вас не турбують,—сказала вона, простягаючи до мене руку,—наші лиха і неприємності. Ваше щастя робить і мене щасливою. Якщо колись ви зможете мені допомогти, то запевняю вас—я попрошу вас про це. Хай завжди буде над вами ласка божа!

Її промениста посмішка, зворушливий тон її привітного голосу — все це спричинилось до того, що мені здалося, ніби я знову бачу поруч з нею мою маленьку Дору. Деякий час стояв я, милуючись зорями, з серцем, сповненим любові і вдячності, а потім поволі пішов своїм шляхом. Я найняв кімнату на ніч у сусідній таверні, а тому мені нікуди було поспішати. Я вже підходив до воріт, коли, випадково обернувши голову, побачив світло в кабінеті доктора. Я подумав, що він працює без моєї допомоги над словником, і сумління почало гризти мене. Захотівши пересвідчитись у цьому, або принаймні побажати йому доброї ночі, якщо він усе ще сидить над своїми книжками, я повернув назад, тихо пройшов через зал, нечутно відчинив двері і зазирнув до кабінету.

На моє здивовання, я насамперед побачив там при тьмяному світлі лампи не кого іншого, як Урію Гіпа. Він стояв біля самої лампи, притуливши одну з своїх кошавих рук до рота, а другу поклавши на стіл. Доктор сидів у кріслі, закривши обличчя руками. Містер Вікфільд, дуже схвильований і збентежений, нахилився вперед, безпорадно торкаючись руки доктора.

У цю мить мені здалося, що доктор захворів. Під цим враженням я швидко вийшов наперед, але тут я помітив погляд Урії і зрозумів, у чому річ. Я хотів був піти геть, але доктор жестом просив мене залишитись.

— В усякому разі,—азначив Урія, з однією з своїх потворних гримас,—ми можемо зачинити двері. Нема ніякої потреби, щоб це стало відомо цілому місту.

Сказавши це, він навшпиньках підійшов до дверей, які я залишив відчиненими, і старанно зачинив їх. Потім він повернувся і став у ту саму позу, як і раніше. Роблене співчуття в його голосі і в усіх його жестах було нестерпнішим, принаймні для мене, ніж усяке знущання.

— Я визнав за потрібне, мастер Копперфільд,—сказав Урія,—вказати докторові Стронгу на те, про що ми з вами вже розмовляли. Ви казали, що все ж таки не зовсім розумієте мене.

Я тільки глянув на нього, але не відповів нічого. Підійшовши до свого доброго старого вчителя, я спробував сказати йому кілька слів, щоб утішити і підбадьорити його. За давнім своїм звичаєм, він

поклав руку мені на плече, наче маленькому хлопчикові, але не підвів своєї сивої голови.

— Якщо ви не зрозуміли мене, мастер Копперфільд,—вів далі Урія тим самим офіціальним тоном,—то я дозволю собі,—тут усі люди свої,—зазначити, що я звернув увагу доктора Стронга на поведінку місіс Стронг. Запевняю вас, Копперфільд, мені зовсім не подобається втручатись у такі неприємні речі. Але справи стоять так, що всі ми втручаємось у те, до чого нам не слід втручатись. От що я хотів сказати, сер, коли ви не зрозуміли мене.

Тепер, пригадуючи його підступність, я дивуюсь, чому я не схопив його за комір і не витряс з нього душу.

— Смію сказати, я висловлювався не дуже ясно,—вів він далі,—та й ви теж говорили натяками. Природна річ, ми обоє не хотіли торкатись такої теми. Так чи так, але нарешті я вирішив висловитись ясно й зрозуміло: я зазначив докторові Стронгу, що... Ви щось сказали, сер?

З цим останнім реченням звернувся він до доктора, який у цей час простогнав. Цей зойк міг би зворушити всяке серце, але на Урія він не вплинув зовсім.

—... зазначив докторові Стронгу,—продовжував він,—те, що всім виразно видно: містер Мелдон і така мила і приємна леді, як дружина доктора Стронга, занадто люб'язні одно до одного. Справді, настав час (ми тепер усі втрутились у справу, якої не слід було б починати), коли треба сказати докторові Стронгу те, що було для всіх ясно, як день, ще до від'їзду містера Мелдона до Індії. Саме заради цього містер Мелдон повернувся додому, і тільки заради цього ходить він сюди. Коли ви ввійшли, сер, я саме просив мого компаньйона,—звернувся він до містера Вікфільда,—чесно сказати докторові Стронгу, чи був він здавна такої думки, чи ні. Отже, містер Вікфільд, сер! Чи будете ви такі ласкаві сказати нам? Так, чи ні, сер? Ну, компаньйоне!

— Ради бога, мій любий докторе,—сказав містер Вікфільд, знову кладучи свою нерішучу руку докторові на лікоть,—не надавайте занадто багато ваги тим підозрам, які могли бути в мене.

— Ось воно!—скрикнув Урія, похитуючи головою.—Яке сумне визнання! Чи не так? І це говорить він, такий давній друг! Присягаюсь, коли я був тільки жалюгідним клерком в його конторі, Копперфільд, то я двадцять разів бачив, як він ставиться до того, що міс Агнеса приятелює з жінкою, з якою їй не слід знатись.

— Мій любий Стронг,—тремтячим голосом сказав містер Вікфільд,—мій добрий друже, мені нема потреби казати вам, що моїм гріхом завжди було шукати в кожного одну головну мету і перевіряти всі вчинки за одною вузькою міркою. Може ця помилка і спричинилась до тих сумнівів, які я мав.

— Ви мали сумніви, Вікфільд,—сказав доктор, не підводячи голови,—ви мали сумніви!

— Висловлюйтесь одверто, компаньйоне!—наполягав Урія.

— Справді, був час, коли я мав сумніви,—сказав містер Вікфільд,— Я... хай бог дарує мені...я гадав, що ви теж маєте сумніви.

— Ні, ні, ні!—глибоко засмученим голосом відповів доктор.

— Був час, коли я гадав,—сказав містер Вікфільд,—що ви хочете надіслати Мелдона за кордон тільки для того, щоб розлучити їх.

— Ні, ні, ні!—повторив доктор.—Я хотів лише зробити приємність моїй дружині, влаштувавши товариша її дитинства. І нічого більше.

— Я це зрозумів,—сказав містер Вікфільд,—я не міг сумніватись у цьому після ваших слів. Але я гадав... але я гадав... благаю вас пам'ятати, що сам я перебував у полоні вузького світогляду... Я гадав, що, зважаючи на таку нерівність віку...

— Ось як він підходить до цього, бачте, мастер Копперфільд!— зазначив Урія, гримасами малюючи своє образливе співчуття.

—... така молода і гарна леді, при всій своїй справжній повазі до вас, могла бути змушена до шлюбу лише з матеріальних міркувань. Я не зважив на численні почуття і обставини, які всі спрямовані були до добра. Заради неба, не забувайте цього.

— Як обережно він висловлюється!—сказав Урія, похитуючи головою.

— Я завжди дивився на неї тільки з одного погляду,—казав містер Вікфільд,—але заради всього дорогого вам, мій давній друже, благаю вас зважити на мій погляд, тепер я мушу визнати, бо іншого виходу нема.

— Ні! Нема вже виходу, містер Вікфільд, сер.—зазначив Урія.— Ми вже занадто далеко зайшли.

—... що я,—сказав містер Вікфільд, безпорадно і розпачливо поглядаючи на свого компаньйона,—що я не довіряв їй і гадав, ніби вона не виконує свого обов'язку щодо вас; і якщо треба мені відкрити все, то іноді не подобалось мені, що Агнеса так приятелює з нею. Аджеж я бачив,—чи то може моя хибна теорія змушувала мене гадати, ніби я бачу все. Я ніколи ні з ким не говорив про це. Я ніколи не гадав, що це відомо будькому. І хоч жахливо слухати вам таке,—сказав містер Вікфільд, зовсім пригнічений,—та якби ви знали, як жахливо говорити мені це, то ви пожаліли б мене.

Щирий і добрий доктор у відповідь простяг руку. Містер Вікфільд потиснув її, низько схиливши голову. Мовчання перервав Урія, звиваючись, мов в'юн:

— Безперечно, ця тема сповнена неприємностей для всякого. Але коли ми вже зайшли так далеко, то мушу дозволити собі зазначити, що Копперфільд це також помічав.

Я обернувся до нього і спитав, як сміє він посилатись на мене.

— О! це дуже мило з вашого боку, Копперфільд,—відказав Урія, звиваючись усім тілом,—і ми всі знаємо, яка у вас мила вдача, але ви не будете заперечувати, що коли я розмовляв з вами якось уночі, то ви знали, що я маю на думці. Не заперечуйте, ви знали, що я маю на думці, Копперфільд! Ви заперечуєте це з найкращими намірами, але не треба цього робити, Копперфільд!

Лагідні очі доброго старого доктора на якусь мить глянули на мене, і я відчув, що на обличчі моему занадто виразно написані спогади про мої давні сумніви; він не міг не помітити цього. Даремно мені було гніватись: я не міг переробити того, що було вже зроблено, я не міг заперечити того, що було сказано.

Знову запанувало важке мовчання. Доктор підвівся і два чи три рази пройшовся по кімнаті. Потім він повернувся до свого крісла, сперся на спинку і притулив хустинку до очей. Простодушне горе відбивалось на всіх рисах його обличчя, і він не думав критись від нас.

— Я заслужив справедливі докори світу,—сказав нарешті доктор Стронг,—і гадаю, що світ має цілковите право обвинуватити мене. Єдина особа, дорога моему серцю, піддана спокусам і наклепові,—я називаю це наклепом, хоч би він і виник у глибині найщиршої і найправдивішої душі.

Урія Гіп засичав і засопів, мабуть, щоб висловити своє співчуття.

— І якби не було мене на світі,—вів далі доктор,—моя Енні ніколи не стала б об'єктом цих закидів. Джентльмени, я занадто старий, як вам відомо, і тепер, більше, ніж будьколи, почуваю, що мені недовго лишається жити; але цим життям я готовий відповідати за вірність і честь невинної жінки, про яку ми оце говорили.

Не думаю, щоб втілення рицарства, витвір геніального художника, зображення ідеї благородства і честі,—могло відбити ці почуття з такою дивовижною гідністю, як це зробив простий старий доктор.

— Але я не збираюсь заперечувати,—продовжував він,—що я несповідомо зтягнув цю жінку в нещасливий шлюб. Я зовсім не звик спостерігати; і мну гадати, що всякі сторонні спостереження мають перевагу перед моїм обмеженим поглядом на речі.

Я вже часто раніше казав, як дивувала мене надзвичайна прихильність і лагідність доктора Стронга до своєї молоді дружини, але почтима ніжність, яку тепер виявляв він у кожному слові про неї, і шанобливість, якою він намагався відвернути від неї всякі підозри, звеличували його в моїх очах невимовно.

— Я одружився з цією леді, коли вона була ще занадто молода. Я взяв її до себе, коли характер її ще не набрав певного напрямку і форми. Щастям мого життя було формувати цей характер, мірою розвитку її розумових і моральних сил. Я добре знав батька її, добре знав я також її саму. Я навчав її всього, чого тільки міг, і завжди дивувався чудовим властивостям цієї багаті душі. Якщо я вчинив несправедливо (мабуть це так, хоч на лихо, це не спало мені на думку), дозволивши собі егоїстично скористатись її вдячністю, то я прошу пробачення у цієї леді від усього мого серця.

Він пройшовся по кімнаті, і, повернувшись на те саме місце, схопився тремтячою рукою за спинку крісла. Голос його тремтів так само, як його рука.

— Я гадав, що ставши моєю дружиною, вона буде врятована від небезпек і злигоднів життя. Я втішав себе цією думкою і був певний, що при всій нерівності нашого віку, вона житиме спокійно в

моєму домі, не знаючи злиднів і дрібних прикростей. Я зважив і на той час, коли після моєї смерті вона, все ще молода і прекрасна, дістане волю панувати над своєю долею, ґрунтуючись на зрілому розсуді. Так, джентльмени, ця думка також у мене була, присягаюсь честю.

Цей несподіваний порив великодушності і благородства осяяв ясним світлом чесне обличчя доктора Стронга. У кожному його слові звучали незрівняні енергія і сила.

— Життя моє з цією леді було щасливе. Аж до цього вечора я безперервно благословляв той день, у який завдав їй великої кривди, зробивши її своєю дружиною.

Його голос помалу слабшав; після цих слів він замовк на кілька секунд. Потім казав далі:

— Все своє життя я був бідним мрійником. Пробуджений тепер від цього сну, я насправді бачу, як природно в її становищі співчувати товаришеві свого дитинства і своєму ровесникові. Це вірно, боюся, що в голові її виникають невинні думки про те, що могло бути і чого не сталось тільки через мене. У цю годину важкого випробування багато чого бачу я зовсім не в тому світлі, в якому бачив раніше. Але, висловивши цю думку, я заявляю, джентльмени, що ні найменша тінь підозри не повинна далі поєднуватися з ім'ям цієї благородної жінки!

Очі його палали, і голос зробився твердим. Після короткої паузи, він заговорив знову:

— Отже, я вперше довідався тепер, що стало причиною її нещастя. Постараюся знести це з повною покірливістю. Не мені дорікати їй; це право належить їй одній. Від цього часу стає першим моїм обов'язком—врятувати її від жорстоких і несправедливих наклепів, що від них, як я бачу, не могли звільнитись навіть мої найкращі друзі. Чим самотніше ми будемо жити, тим легше мені буде виконувати цей обов'язок. І коли прийде час—дай боже, щоб він настав швидше!—коли смерть моя звільнить її від примусу, я з довір'ям і любов'ю закрию очі перед її чесним обличчям, і вона зможе, без жалю і смутку, спокійно тішитись щасливішими днями.

Я не міг бачити його в цю хвилину, бо мої очі затуманили сльози, викликані великодушною щирістю доктора. Зробивши крок до дверей, він додав:

— Джентльмени, я відкрив вам своє серце. Я певний, що ви поважатимете мої слова. Все, що було сказано сьогодні, не повинно більше повторюватись ніколи. Вікфільд, старий друже, допоможіть мені піти нагору.

Містер Вікфільд поспішив подати йому руку. Ні слова не мовивши, поволі вийшли вони з кімнати, а Урія стежив за ними.

— Ну, мастер Копперфільд,—звернувся Урія до мене.—Речі обернулись зовсім інакше, ніж можна було чекати: старий професор—який він чудовий чоловік!—сліпий, як цеглина... А втім, треба гадати, місіс Стронг не стоятиме тепер мені на дорозі, збочить з колії!

Варто мені було тільки почути його голос, щоб остаточно розлютитись. Такого приступу гніву не почував я ніколи ні раніше, ні потім.

— Негіднику!—скрикнув я,—нащо вам треба було затягати мене в свої диявольські плани? Як ви смієте звертатись до мене тепер, брехлива бестіє, ніби ми з вами діяли спільно?

Ми стояли віч-на-віч, і я помітив на його обличчі прихований вираз захвату при думці, що йому пощастило зробити мене спільником своєї бридкої змови. Бачити його було нестерпно, його худорлява щока спокусливо вимальовувалась тепер передо мною і, замахнувшись, я вдарив його по щоці з такою силою, що пальці в мене запалали, як опечені.

Він схопив мою руку в свою долоню і хвилину ми непорушно дивились в очі один одному. Ця хвилина здалась мені надзвичайно довгою. Білі сліди від моїх пальців згодом стали багровими.

— Копперфільд,—придушено прошепотів він нарешті,—чи ви позбулись розуму?

— Я позбувся вас!—сказав я, видаючи свою руку.—Собако, я з вами більше незнайомий!

— Та невже?—сказав він, змушений від болю притиснути свою руку до щоки.—А може вам не пощастить це зробити? Хіба ви не відчуваєте, як це невдячно з вашого боку?

— Я досить часто показував вам,—сказав я,—що я зневажаю вас. Тепер я це довів вам виразніше. Я не боюсь ваших бридких інтриг. Що вам ще робити, як не інтригувати!

Він прекрасно зрозумів цей натяк на обставини, які досі тримали мене в стосунках з ним. Можливо, я утримався б і від ляпаса, і від натяку, якби в той вечір Агнеса не заспокоїла мене своєю рішучою відповіддю.

Запанувала знову довга пауза. Його очі, звернені на мене, міняли всі відтінки, від яких очі тільки можуть бути потворними.

— Копперфільд,—сказав він, віднімаючи від щоки свою руку,—ви завжди йшли проти мене. Я знаю, що ви завжди були проти мене в домі містера Вікфільда.

— Можете думати, що вам завгодно,—сказав я, все ще пройнятий люттям,—якщо це неправда, то тим більше гідно це вас!

— А все ж таки я завжди любив вас, Копперфільд!—сказав він. Я вирішив не відповідати йому, взяв капелюх і зібрався піти. Але Урія став між мною і дверима.

— Копперфільд,—сказав він,—у всякій сварці повинні бути дві сторони. Я не хочу бути однією з цих сторін.

— Можете йти під три чорти!—сказав я.

— Не кажіть цього,—відповів він,—я знаю, що потім ви пошкодуєте. Як могли ви так принизитись передо мною, щоб виявити свою запальну вдачу? Але я прощаю вас!

— Ви прощаєте мене!—презирливо повторив я.

— Так, і ви нічого з цим не можете зробити!—відповів Урія.—

Подумати тільки, що ви змогли образити *мене*, який завжди був вашим другом! Але не може бути сварки без двох сторін, а я не хочу бути стороною. Я залишусь вашим другом, наперекір вам! Отже, ви знаєте, чого вам слід чекати.

Ми змушені були розмовляти пошепки, щоб не потривожити жителів будинку в цей пізній час. Це не могло заспокоїти моїх почуттів, хоч гнів мій трохи прохолонув. Я сказав, що можу чекати від нього всього, чого чекав раніше, і в чому не помилюся ніколи. Потім я відчинив двері і швидко вийшов. Але Урія також пішов за мною—в напрямку до квартири своєї матері, і перше, ніж я зробив сотню кроків, він наздогнав мене.

— Ви знаєте, Копперфільд,—сказав він мені на вухо (я не повертав до нього голови),—що ви потрапили в трохи ніяковий стан (я відчував, що він говорить правду, і це дратувало мене ще більше).—Ви не можете нічого зробити з цього хороброго вчинку, і нічого не можете протиставити тому, що вас прощають. Я не збираюсь розповідати про це ні моїй матері, ні жодній живій душі. Я твердо вирішив пробачити вас. Але мене дивує, що ви наважились підняти руку на таку смиренну і вбогу людину.

Безперечно, він був бридкий, але я теж стояв тепер не занадто високо в своїх власних очах. Він знав мене краще, ніж я сам себе. Якби Урія протиставив мені одверту погрозу чи силу, вчинок мій міг би виправдатись і дати мені задоволення; але він чинив значно хитріше, розвівши підо мною повільний вогонь, на якому я промучився пів ночі.

Вранці, коли я вийшов на вулицю, церковний дзвін скликав на молитву, і Урія Гіп гуляв із своєю матір'ю навколо церковної огорожі. Він, наче нічого не трапилось, поздоровив мене з добрим ранком, і мені лишилось тільки відповісти на його привітання. Мій удар був такий міцний, що Урія відчував, мабуть, зубний біль. Обличчя його було перев'язано чорною хустиною, і капелюх стирчав над цією перев'язкою. Така оздоба не могла прикрасити його огидного обличчя. Згодом я довідався, що Урія Гіп у понеділок вранці їздив у Лондон до дантиста, який вирвав йому зуб. Сподіваюсь, що то був корінний зуб.

Решту днів, поки гостювали містер Вікфільд з Агнесою, доктор посилався на нездоров'я і здебільшого лишався в своїй кімнаті. Тільки через тиждень після від'їзду гостей ми знову взяли за нашу повсякденну роботу. Перед цим доктор власноручно дав мені незапечатану записку на мое ім'я. В коротких висловах він просив мене ніколи не повертатись до розмов, що їх ми мали *того* вечора. Я розкрив цю таємницю тільки моїй бабці, і нікому більше. З Агнесою, зрозуміла річ, не слід було говорити про це, і вона навіть не підозрювала, що відбулось тоді між нами.

Не підозрювала цього і місіс Стронг. Минуло кілька тижнів перше, ніж можна було помітити якінебудь зміни в її обличчі. Зміни ці насувались поволі, як хмара в спокійну годину. Спочатку місіс Стронг

трохи дивувалася ніжному співчуттю, з яким розмовляв з нею доктор, а потім здивувалася ще більше, коли доктор висловив бажання, щоб його теща постійно жила з ними для пожвавлення, як він казав, одноманітного і нудного життя його дружини. Часто, коли ми сиділи, працюючи, місіс Стронг стежила за своїм чоловіком і на обличчі її був той самий незабутній для мене вираз. Не раз після цього очі її сповнювалися сльозами і вона швидко виходила з кімнати. Помалу тінь нещастя темнішала щодня і почала затьмарювати блискучу красу цієї леді. Місіс Мерклгем, що жила тепер у котеджі, торохтіла безугаву, не помічаючи нічого.

Коли ця зміна відбулась в Енні, яка ще так недавно сонцем сяяла в докторському будинку, то сам доктор дуже постарів і день-у-день ставав похмурішим; але його природжена лагідність, ласкаві манери і піклування про дружину ще збільшилися, якщо тільки могли в ньому збільшитися ці властивості. Якось уранці, в день народження місіс Стронг, коли вона за своїм звичаєм сиділа на вікні під час нашої роботи (це була її постійна звичка, тільки тепер сиділа вона якось несміливо), доктор, підійшовши до неї, взяв її голову обома руками, поцілував її особливо ніжно і поспішно вийшов з кабінету, не спроможний більше приховати своїх схвильованих почуттів. Місіс Стронг залишилась нерухомою, наче статуя, на тому самому місці. Потім, схиливши голову, вона заломила руки і заридала так журно, що й сказати не можу.

Іноді мені здавалося, що місіс Стронг, лишаючись зі мною віч-на-віч, хотіла навіть почати розмову, та ніколи жодне слово не вирвалося з її вуст. Тим часом, доктор завжди вигадував нові плани розважити свою дружину, і рекомендував їй постійно їздити разом з матір'ю на бали, гулянки й пікніки. Місіс Мерклгем кохалася в цих веселошах, охоче підтримувала докторові плани, і сама винаходила нові розваги. Покірна своїй долі, Енні, похмура й засмучена, їздила, куди її возили, не звертаючи нінащо найменшої уваги.

Я не знав, що й гадати. Не знала і моя бабка; безперестанку марширувала вона по всіх кімнатах взад і вперед, пройшовши таким чином принаймні сто миль. Найдивніше було те, що єдину дійову допомогу, яка тільки могла проникнути в цю таємничу дільницю домашнього лиха, подавала людина, нездатна, очевидно, ні на яку допомогу. Я кажу про містера Діка.

Які були його думки про цей стан, в чому власне полягали його спостереження над докторовою сім'єю, я пояснити не можу, як не пояснив би, мабуть, і сам містер Дік. Але я вже згадував у цій розповіді, що повага містера Діка до доктора Стронга була безмежна, а відомо, що всяка щира прихильність, навіть любов нижчих тварин до людини, відрізняється якоюсь особливою чуйністю, що перевершує міркування вищого розсудку. Цією властивістю міг пишатись, очевидно, і містер Дік.

Я писав уже, що ще в Кентербері містер Дік дістав невід'ємний привілей гуляти по докторовому саду, супроводжуючи самого доктора

Стронга. Тепер, у Гайгеті, він з гордістю при першій змозі відновив користання цим привілеєм, і присвячував цим академічним прогулянкам увесь вільний час, якого в нього було вдосталь. Він почував себе найщасливішою істотою в світі, коли доктор читав йому свій геніальний твір—словник, і не було меж його душевному відчаю, коли доктор, поклавши рукопис у кишеню, починав мовчки ходити по своєму саду. Коли доктор і я працювали в кабінеті, містер Дік гуляв з місіс Стронг, допомагав їй поливати квіти і полоти грядки. Можна з певністю сказати, що містер Дік за цілу тодину навряд чи вимовляв і дюжину слів, але доктор Стронг і його дружина бачили, проте, що він любить їх усім серцем. Отже, містер Дік досяг того, чого ніхто інший не міг би добитись на його місці; він став з'єднувальною ланкою між доктором Стронгом і його дружиною.

Бачу я спокійно-мудре обличчя містера Діка, коли він походить з доктором туди й сюди, захоплюючись незрозумілими йому словами словника. Бачу, як він тягне величезну лійку слідом за Енні, і, натягнувши величезні рукавички, стає на коліна між крихітним листям, дбайливо поливаючи рослини. Жоден філософ не міг би з такою майстерністю висловити бажання сподобатись і прислужитись своїй дамі, як це робив містер Дік. Всі його вчинки і кожен його рух проймала уважність і запобігливість, і я бачу, якими чистими і прозорими струмками ллються з його садової лійки різноманітні почуття люблячого серця: симпатія, довірливість, надія і любов. Містер Дік, спокійний і розважливий, завжди тепер лишається вірним собі, і вже не турбується більше про нещасливу долю Карла I. Невтомний у своїх послугах, він усвідомлює й розуміє, що в докторовій сім'ї трапиться якийсь розлад, і він чимдуж клопочеться, щоб усе знову приведено було до ладу. Коли згадую про всі ці речі, то мені стає навіть соромно, що я в той час вважав містера Діка трохи божевільним.

— Ніхто, крім мене, не знає, що це за людина,—з гордістю зазначила бабка, коли ми розмовляли про це.—Дік ще покаже себе, повір мені, Трот.

Тепер я мушу згадати ще про одну річ, перше ніж закінчу цей розділ. Увесь час, поки в доктора гостювали його кентерберійські друзі, я помічав, що листоноша кожного ранку приносив два чи три листи на ім'я Урїї Гіпа. Листи писані були рукою Мікоубера, почерк якого набрав заокругленого юридичного характеру. Звідси можна було зробити висновок, що в Кентербері справи йдуть добре, і що містер Мікоубер, при звичайстві до благородної праці юриста, цілком здоровий і щасливий. Тому я був дуже неприємно здивований, коли одержав у цей час такого листа від його коханої дружини:

„Кентербері. Понеділок, увечері.

Ви будете, без сумніву, здивовані, мій любий містер Колперфільд, одержавши це послання. Ще більше здивує вас його зміст. Ще більше здивує вас неодмінна умова—тримати в глибокій таємниці все, що буде зазначено в наступних рядках. Але мої почуття дружини і матері потребують підтримки; і не бажаючи радитися з моїми

родичами (бо родичі мої абсолютно зневажають почуття містера Мікоубера), я не знаю, в кого ще можу я просити поради, коли не в мого друга і колишнього квартиранта.

Ви, очевидно, знаєте, мій любий містер Копперфільд, що між мною і містером Мікоубером (якого я ніколи не покину) завжди панував дух взаємного довір'я. Щоправда, містер Мікоубер міг іноді підписати вексель, не порадившись зі мною, або ж міг невірною інформувати мене щодо строку, коли мав бути сплачений такий вексель. Справді, такі речі траплялись. Але загалом, містер Мікоубер не мав ніяких таємниць від подружки серця—я натякаю на його дружину—і незмінно, перед відходом до сну, розповідав мені події дня.

Ви можете уявити собі, мій любий містер Копперфільд, які муки я відчуваю, коли повідомляю вас, що містер Мікоубер цілком змінився. Він став скритний. У нього з'явилися якісь таємниці. Його життя є загадкою для товаришки його радощів і журби—я знову маю на думці його дружину. Я знаю тільки, що він перебуває в конторі з ранку до пізньої ночі. А про решту я знаю стільки, скільки про південного чоловіка, про якого діти повторюють безглузду казку, розповідаючи, як він любив їсти холодний суп з ізюмом. Народна вигадка стає для мене справжнім фактом.

Але це ще не все. Містер Мікоубер став похмурий. Він став суворий. Він цурається нашого старшого сина і дочки, він не пишається своїми близнятами, він кидає холодний погляд навіть на невинного пришельця, який пізніше від усіх інших приєднався до нашого кола. Фінансові засоби, вживані до останнього фартінга на наші щоденні витрати, доводиться добувати від нього з величезними труднощами, і одного разу містер Мікоубер виголосив навіть жакливу погрозу, що він доканає себе (власний його вислів) і він неухильно відмовляється дати будьяке пояснення своїм дивним і незрозумілим вчинкам.

Це нестерпно. Серце моє розривається. Якщо ви дасте мені раду, знаючи слабкість моїх сил, якщо ви скажете, що краще мені зараз зробити, то ви додасте ще одне дружнє зобов'язання до тих багатьох, які я вже маю перед вами. Посилаючи вам привіти від моїх дітей, і посмішку невинного немовляти, я лишаюсь, любий містер Копперфільд,

Ваша нещасна

Емма Мікоубер“.

Навряд чи я виправдав сподіванки місіс Мікоубер, коли в своїй відповіді порадив їй бути ласкавою до містера Мікоубера і терпляче зносити тимчасову незгоду, яка, без усякого сумніву, незабаром закінчиться, на загальне щастя подружжя. Все це місіс Мікоубер, як леді, досвідчена в життєвих справах, знала й сама краще від мене, але в усякому разі лист її змусив мене замислитись.

ЗНОВУ ОГЛЯДАЮСЬ НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Ще раз дозволю собі спинитись на незабутньому періоді мого життя. Я стою осторонь, примари тих днів мчать передо мною в темній перспективі, і я бачу за ними свою власну тінь.

Тиждні, місяці, пори року линуць повз мене. Вони здаються не довгими, ніж літній день чи зимовий вечір. Ось луки, де ми гуляли з Дорою,—поле квітне ясним золотом, і раптом на полі нема нічого, крім копиць сіна, прикритих товстими шарами снігу. Весело під життедайним сонцем струмить річка між розлогими берегами, де в неділю гуляємо ми з Дорою; але ось війнув зимовий вітер, хвили надимаються і швидше, ніж будьколи, річка рине до моря, ще хвилина і грізні хвилі прудкого потоку надовго сховались під твердою корою криги.

Ні найменших змін не відбувається в будинку двох пташкоподібних леді. Годинник цокає на каміні, барометр висить у залі. Ні годинник, ні барометр ніколи не бувають вірними, але ми щиро віримо їм обом.

Я дійшов повноліття. Мені вже двадцять один рік. Але час нагороджує цією гідністю кожного в свою чергу. Згадаймо, чого я досяг.

Я приборкав дикого коня стенографії, і з її допомогою я маю тепер порядний прибуток. Мене вважають відмінним стенографом, і я разом з іншими одинадцятьма колегами записую парламентські дебати для ранкової газети. Щовечора записую я пророкування, яким ніколи не судилося здійснитись, безперестанку чую я глибокодумні пояснення, єдина мета яких — містифікувати людство. Я плаваю в океані слів. Британія, ця нещасна жінка, завжди стоїть передо мною, немов зв'язаний птах, поранений конторськими перами і зв'язаний по руках і ногах червоними стрічками. Я потрапив за куліси і пізнаю всю ціну політичного життя. Я стаю невіруючим, якого ніколи вже не зможуть повернути на Істину віру.

Мій любий старий Тредльс спробував прикласти руку до цього, але це справа не для Тредльса. Він дуже дотепно жартує з своїх невдач і пригадує, що він завжди вважав себе повільною черепахою. Та сама газета зробила його своїм співробітником для збирання матеріалів, що їх потім розробляла і прикрашала досвідчена рука. Він став тепер офіціальним адвокатом; з дивовижною самовідданістю, відмовляючи собі в усьому, він зібрав, нарешті, другу сотню фунтів стерлінгів і заплатив за себе вступний внесок. В день його вступу на посаду знищена була величезна кількість гарячого портвейну, і превелика радість панувала між усіма жерцями храму юридичних наук.

Я випробував свої сили і на іншій ділянці. З острахом і тремтінням взявся я до авторського пера. Потайки написав я невеличкий нарис і надіслав його до журналу, і він був надрукований в журналі. Відтоді я написав безліч нарисів, і тепер мені регулярно платять за

літературні праці. Взагалі мій добробут має тепер міцні підпори. Вираховуючи свій щорічний прибуток на пальцях своєї лівої руки, я вже переходжу з третього пальця на четвертий і спиняюся на середньому його суглобі.

Ми переселилися з Букінгем-Стріт до приємного маленького котеджику поблизу того будинку, що його я оглядав, коли вперше запалився ентузіазмом боротьби і праці. А проте, моя бабка (вона за добру ціну продала свій будинок у Дуврі) не збирається лишатися зі мною, а має намір оселитися в ще меншому котеджику поблизу нашого. Що це віщує? Моє одруження? Так.

Так! Я одружуюся з Дорою! Міс Лавінія і міс Клариса висловили свою згоду, і тепер вони пурхають, наче справжні канарки. Міс Лавінія взяла під свій безпосередній нагляд гардероб нареченої. Безперестанку вирізує вона якісь загадкові фігури з обгорткового паперу, і безперестанку сперечається з респектабельним молодим чоловіком, який щодня приходив до їхнього будинку з великим клунком і з рулеткою під пахвою. Модистка з голкою і ниткою на грудях живе вже безвихідно в домі, їсть вона, п'є й спить не інакше, як з наперстком на пальці. З моєї милої зробили вони справжній манекен. Щоразу її кличуть, щоб приміряти те чи інше. Нам не дають поговорити ввечері і п'яти хвилин; раз-у-раз якась метушлива особа жіночої статі стукає в двері і каже:

— О! будь ласка, міс Дора, чи не завгодно вам піти нагору?

Міс Клариса і бабка моя нишпорять по всьому Лондону, відшукуючи різноманітні меблі, що їх потім пропонують на розгляд Дорі і мені. А втім, куди зручніше було б закуповувати всі ці речі без нашого попереднього огляду, бо коли пропонують нам кухонну жаровню або ширми, увага Дори спиняється на китайській пагоді для Джіпа з маленькими дзвониками на даху, і Дора визнає китайську пагоду кращою за всі інші меблі, і витрачає багато часу на те, щоб призвичаїти Джіпа до його нової резиденції; входячи й виходячи, він несамовито дзвонить усіма маленькими дзвониками і жахливо лякається.

Пеготті з'являється нам на допомогу і негайно береться до праці. Її праця полягає в тому, щоб чистити все, що тільки можна вичистити. Вона полірує все, що тільки можна полірувати, аж поки речі починають блищати, як її власне чесне обличчя. І тепер іноді я бачу, як її самотній брат проходить уночі по темних вулицях і пильно вдивляється в обличчя пішоходів. Я ніколи не розмовляю з ним у таку годину. Щоразу, коли його похмура постать виходить наперед, я знаю занадто добре, чого він шукає і що боїться знайти.

Чому Тредльс має такий урочистий вигляд, коли під кінець дня приходив за мною до палати (для форми я все ще іноді ходжу туди, коли є час)? Здійснення моїх юнацьких мрій наближається! Я беру дозвіл на шлюб!

Це—маленький, але дуже багатозначний документ; Тредльс розглядає його на моему столі з захватом і благоговінням. Імена Давіда

Копперфільда і Дори Спенлоу поставлені тут поруч у фантастичному з'єднанні; і тут таки, в кутку, на наш союз дивиться цей батьківський заклад—управа гербових знаків, яка так благодійно зацікавлена в різних перипетіях людського життя; і архієпископ Кентерберійський дарує нам своє благословення в друкованій формі, і робить це так дешево, як тільки можна було чекати.

І все ж таки я перебуваю у сні—в солодкому, щасливому, неймовірному сні. Я не можу повірити, що все це відбувається наяву, а проте, я певний, що всі перехожі, зустрічаючись зі мною на вулиці, добре знають, що післязавтра я маю одружитись. Проктор, який має привести мене до присяги, знає мене здавна, він виконує свій обов'язок нашвидку, і ми прекрасно розуміємо один одного, немов між нами існують умовні масонські знаки. Тредльсу тут нема чого робити, але він все ж таки приходиться разом зі мною, як мій офіціальний свідок.

— Сподіваюсь, що наступного разу прийдеш сюди, мій любий хлопче,—кажу я Тредльсу,—за тією справою, яка привела сюди мене, і сподіваюсь, це буде зроблено швидко.

— Дякую за добрі побажання, мій любий Копперфільд,—відповідає він.—Я також сподіваюсь на це. Велика втіха знати, що вона чекатиме мене який завгодно час, і що вона справді—наймиліша дівчина...

— Коли ти маєш зустріти її біля контори диліжансів?—запитую я.

— О сьомій,—каже Тредльс, поглядаючи на свій простий, старий срібний годинник, той самий годинник, що з нього він колись у школі витяг колесо, щоб змайструвати водяний млинок.—Здається, в цей час приїздить і міс Вікфільд, чи не так?

— Трохи пізніше. Її диліжанс прибуває о пів на дев'яту.

— Кажу тобі, мій любий хлопче,—говорить Тредльс,—я майже так само щасливий був би, якби сам одружився. Яке щастя, що все це приходиться до такого щасливого кінця! Як усе це добре влаштовано! Моя Софі братиме участь у церемонії разом з міс Вікфільд, як подруга нареченої—чудово! Не знаю, як і дякувати тобі, Копперфільд.

Я чую його голос, я потискую йому руку, і ми розмовляємо, і гуляємо, і обідаємо, і так далі, але я не вірю цьому. Ні, це все не може бути насправді!

Софі своєчасно прибуває до Дориних тіток. У неї найприємніше обличчя,—не те, щоб цілком гарне, але надзвичайно приємне,—і вона виявляється найщирішою, найодвертішою, наймилішою істотою, яку я будьколи бачив. Тредльс знайомить її з нами, сповнений великої гордості; і коли я в кутку вітаю його з вибором, він рівно десять хвилин потирає собі руки, і кожна волосинка на його голові стає диба.

Я проводив Агнесу від зупинки кентерберійського диліжансу, і її привітне прекрасне обличчя вдруге з'явилося між нами. Агнесі дуже подобається Тредльс, і—чудове явище!—з якою радістю Тредльс знайомить наймилішу дівчину з моєю названою сестрою!

Все ще я не вірю цьому. Вечір минає чудово, ми всі щасливі надзвичайно; але все ще я не вірю цьому. Я не можу зібратися з думками. Я не можу стримати своєї радості. Я перебуваю в якомусь тумані, в якомусь дивному стані; немов би я прокинувся дуже рано, тиждень чи два тому і відтоді не лягав ще спати. Я ніяк не можу добрати, коли було вчора. Здається мені, ніби вже багато місяців ношу я в кишені дозвіл на шлюб.

Ще й наступного дня, коли ми всі гуртом ідемо дивитися будинок—наш будинок—Дорин і мій,—я цілком нездатний розглядати себе як господаря котеджу. Мені здається, ніби я прийшов туди в гості. Ось-ось прийде додому справжній господар і скаже, що він радий бачити мене в себе. Це такий прекрасний будиночок, усе в ньому свіже й нове; квіти на килимах ніби щойно зірвані з кущів, а зелене листя на шпалерах начебто оце тільки вибрунькувалось, на серпанкових занавісах—ні плямки, меблі рожевого кольору аж сяють; а Дорин садовий капелюшок з блакитною стрічкою—чи можу я забути, як уперше в житті побачив я її в такому самому капелюшку?—вже висить на маленькій вішалці; гітара лежить у кутку, почувуючи себе зовсім удома, і всі ми спотикаємось на Джіпову пагоду, занадто велику для наших маленьких кімнат.

Ще один щасливий вечір, такий же неймовірний, як весь цей час. Перед тим, як піти додому, я прокрадаюся до Дориної кімнати. Дори там нема. Очевидно, вони ще не скінчили примірювання. Міс Лавінія зазирає в двері і таємниче каже мені, що незабаром Дора буде тут. А все ж таки, вона дуже забарилась; нарешті, я чую якесь шарудіння за дверима, і хтось стукає.

— Увійдіть!—кажу я.

Але ніхто не входить і стукіт повторюється.

Я підходжу до дверей і зустрічаю пару ясних оченят і рожеве обличчя; то очі й обличчя Дори, а міс Лавінія одягла її в весільне плаття, капелюшок і все парадне вбрання, щоб я міг оглянути її. Я притискаю до серця свою маленьку дружину; і міс Лавінія тривожно скрикує, бо я можу зім'яти капелюшок, і Дора разом сміється і плаче, бо я такий радий, і я все ще не можу повірити цьому.

— Чи подобається тобі це вбрання, Доді?—запитує Дора.

— Подобається! Хіба ж може воно мені не подобатись?

— І ти певний, що дуже любиш мене?—допитується Дора.

Відповідь на це запитання супроводжується такою небезпекою для капелюшка, що міс Лавінія знову тривожно скрикує і просить мене зрозуміти: на Дору можна тільки дивитись, але чіпати її заборонено. Збентежена, усміхаючись, стоїть передо мною Дора одну-дві хвилини, а потім раптом скидає капелюшок, прив'язує його стрічками до своєї руки і бігає по всій кімнаті, і стрибає, і пританцьовує, і запитує Джіпа, чи добра буде в мене маленька дружина, і чи простить він, що вона виходить заміж, і чи не хоче він стати на задні лапки? Дора стає навколюшки і змушує Джіпа востаннє за її дівоче життя стати задніми лапами на кухарську книжку.

Не вірячи нічому, простую я додому, до холостої квартири, яку найняв поблизу будинку Дориних тітусь, і рано прокидаюсь, щоб виїхати на Гайгетський шлях назустріч моїй бабці.

Ніколи ще не бачив я мою бабку в такому вигляді. Вона одягнена в шовк лавендового кольору, прикрашена білим капелюшком, і взагалі являє собою чарівне видовище. Дженет одягала її, і тепер прибула подивитись на мене. Пеготті готова йти до церкви і має намір спостерігати церемонію з галереї. Містер Дік, який має вручити мені мою милу перед алтарем, завив свої кучері. Тредльс, якого я зустрів біля застави, являє собою сліпуче поєднання кремowego і бузкового кольорів; і він, і містер Дік справляють неймовірний ефект своїми рукавичками.

Без сумніву, я бачу це, бо знаю, як воно відбувається, але я блукаю десь на небі, і начебто не помічаю нічого. І все ще я нічому не вірю. А проте, коли я їду у відкритому екіпажі, все на хвилину здається мені реальним, і я з співчуттям споглядаю усіх нещасних людей, які, не маючи змоги взяти участь у моєму весіллі, вимітають сміття з своїх крамниць і йдуть на свою повсякденну роботу.

Бабка сидить біля мене і міцно тримає мою руку. Коли ми спинаємось поблизу церкви, щоб висадити Пеготті, яка сиділа на передку, бабка потискує мою руку, і цілує мене.

— Благослови тебе боже, Трот! Мій власний син не міг би бути мені дорожчим. Цього ранку я думаю про бідолашне дитя — твою матір.

— І я теж. І думаю також про все, що я завдячую вам, люба бабусю.

— Тсс, дитинко! — каже моя бабка, і, сповнена ніжних почуттів, подає свою руку Тредльсові, який, в свою чергу, подає руку містерові Діку, і містер Дік бере за руку мене, і я подаю руку Тредльсу, і так, з'єднавшись, проходимо ми через церковні двері.

Церква досить спокійна, без сумніву; але парова машина на повному ході не могла б мене більше стривожити, ніж спокійна церква. Я хвилююсь понад усяку міру.

Далі вже починається справжній сон на яву.

Бачу я в цьому сні, як входить Дора в супроводі свого почету, як церковна сторожиха, наче фельдфебель, вишиковує нас перед алтарем; і навіть у цю хвилину дивуюся я, чому це церковні сторожихи обов'язково бувають найпотворнішими жінками, немов би святі побоюються зарази веселого настрою, і для профілактики ставлять ці сосуди з оцтом на шляху до неба.

Уві сні бачу я, як виходить священник з своїм підручним; кілька човнярів та інших людей входять до церкви; позаду мене стоїть старий моряк, насичуючи всю церкву міцним запахом рому; низьким голосом починає священник службу і всі ми стаємо дуже уважними.

Ввижається мені, що міс Лавінія, яка приєдналась до подруг нареченої, першою починає плакати і плачем своїм вшановує пам'ять Піджера; міс Клариса витягає флакончик з оцтом; Агнеса бере під свою оніку Дору; бабка моя намагається удати з себе зразок непохит-

ності, а сльози струмлять по її обличчю; маленька Дора тремтить і на запитання священника відповідає слабким шепотом.

Сниться мені, що ми поруч опускаємось на коліна; Дора тремтить дедалі менше, але не випускає руки Агнеси з своїх пальчиків; служба правиться далі; ось вона закінчилась, і ми всі посміхаємось і плачемо, як примхливий весняний місяць—квітень; у ризниці моя молода дружина впадає в істерику і плаче за своїм бідолашним татом, своїм любим татом.

Бачу я крізь сон, як Дора веселіє знову, і всі ми по черзі починаємо розписуватись у метричній книзі. Я відшукую Пеготті на галереї, приводжу її до ризниці, і вона також прикладає свою руку. Потім Пеготті кидається мені в обійми і розповідає, плачачи, як колись виходила заміж моя мати; і от усе закінчилось і ми виходимо з ризниці.

Ввижається мені, ніби я самовдоволено й гордо веду під руку свою дружину, пробираючись через туманом оповиті юрби народу, повз аналої, лави, купелі, органи і церковні вікна, що все разом узятє пробуджує спогади про дитячі роки в Блендерстоні.

І чую я крізь цей сон, як усі глядачі милуються з нас, дивуються нашій юності, і як скрізь лунає шепіт: що це за гарненька маленька дружина! Ось ми всі в кареті, повертаємось додому. Ми веселі й балакучі. Софі розповідає, як вона боялася, що Тредльс, боронь боже, загубить мій дозвіл на шлюб, бо цей папір стирчав у нього з кишені, ваблячи злодіїв. Агнеса весело сміється, а Дора закохана в Агнесу до такої міри, що не хоче випустити її руки.

Сниться мені, ніби подають нам прекрасний сніданок, у якому і я беру участь, не маючи й найменшої уяви, що це за страви і які то вина; я п'ю тільки любов, насолоджуюсь тільки весіллям; але всі ці тарілки і пляшки—сон і мрія.

Бачу я в цьому тривалому сні, що я ніби виголошую промову, але яку саме—не знає ніхто, і я теж не знаю. А проте, всі почувують себе щасливими і задоволеними, не виключаючи і Джіпа, якому дали шматок весільного пирога.

Бачу я, ніби пара поштових коней стоїть біля під'їзду, і Дора йде переодягтись. Бабка і міс Клариса лишаються зі мною, і ми гуляємо в саду. Бабка також промовляла за столом, уславлюючи тіточок Дори. Тепер вона цілком щаслива і трохи пишається своїм ораторським талантом.

Ось бачу я, ніби Дора зовсім зібралася в дорогу, і міс Лавінія пурхає навколо неї, шкодуючи про розлуку з такою гарненькою іграшкою, яка давала їй так багато приемних розваг. Час уже сідати в карету; але Дора раптом згадує, що вона забула захопити безліч найрізноманітніших речей. Всі біжать відшукувати забуті речі.

Ввижається мені, що всі оточують Дору, коли вона, в колі своїх подруг, наче посеред квіткової клумби, починає прощатися з усіма. Їй стає задушно, нарешті, між усіма цими квітами; вона сміється, плаче і кидається в мої ревниві обійми.

Бачу я крізь сон, ніби Джіп збирається з нами. Я хочу нести його до карети, але Дора зупиняє мене й говорить, що вона понесе сама, інакше бо Джіп може подумати, що, вийшовши заміж, вона вже перестала любити його, а це розіб'є його серце. Ми йдемо руч-об-руч, і Дора спиняється, оглянувшись назад, і каже, зайшовшись сльозами:

— Якщо я образила кого або була невдячна до кого, не пам'ятайте цього!

Бачу я, як моя маленька дружина махає рученятками, і ми знову йдемо далі. І ще раз спиняється вона, і оглядається, і біжить до Агнеси, обіймає її і цілує, бо вона любить Агнесу більше, ніж усіх.

Ми від'їзимо вдвох, і я прокидаюсь від сну. Я вірю цьому нарешті. Це моя люба, люба, маленька дружина поруч зі мною!

— Чи ти щасливий тепер, мій дурненький хлопчику?—запитує Дора.—Чи ти певний, що не шкодуєш?

Я стояв осторонь, дивлячись, як проходять повз мене примаритих днів. Вони пройшли, і я відновлюю розповідь про своє життя.

РОЗДІЛ VI

НАШЕ ГОСПОДАРСТВО

Дивно почував я себе. Медовий місяць закінчився, подружки нареченої роз'їхалися по домівках, і ми лишилися з Дорою самі в своєму маленькому будиночку. Невже закінчилась для мене назавжди приємна роль нареченого?

Мені здавалось таким надзвичайним, що Дора завжди зі мною. Так неймовірно було, що не треба вже йти на побачення з нею, нема ніяких приводів мучитись, не треба писати їй, не треба вигадувати хитромудрі плани, як лишитися з нею на самоті. Іноді ввечері, підводячи очі від рукопису і зустрічаючи погляд моєї дружини, я відкидався на спинку крісла і замислювався. Багато про що я замислювався... Ось ми самі віч-на-віч і нікому нема до нас ніякого діла... Вся романтика нашого заручення покладена на полицю і вкривається пилом... нікому ми не повинні догоджати, крім самих себе... і догоджати один одному до кінця життя.

Коли я пізно затримувався на парламентських дебатах, то, йдучи додому, дивно було мені згадувати, що Дора вдома! Так чудово було спочатку, коли вона тихенько сходила вниз поговорити зі мною, поки я вечеряв! Мене дуже здивувало несподіване відкриття, що вона закручує свої кучері в паперові папільйотки. Я не йняв собі віри, бачачи це!

Навряд чи навіть дві юні пташки могли б менше знати домашнє господарство, ніж я й моя гарненька Дора. Ми взяли служницю, звичайна річ. Вона керувала нашим господарством. І досі в глибині

душі я певний, що це була заблудша дочка місіс Креп. Жахливий час пережили ми за перебування Мері-Анни!

Її прізвище було Парагон¹. Здавалось нам, коли ми наймали її, що характер її висловлений у цьому прізвищі. Вона мала рекомендацію довгу, як відозва; згідно з цим документом вона зналась на всіх господарських справах, про які тільки я чув, і розуміла навіть такі речі, про які я не чув ніколи. Вона була в квітучій порі життя, з обличчя повна, дебела і трохи сувора. Особлива відзнака Мері-Анни—постійна краснуха, або пухирі, переважно на руках. Був у неї кузен-гусар, з такими довгими ногами, що скидався він на вечірню тінь. Його куртка була занадто вузька для нього, а сам він був занадто великий для нашого господарства. Наш маленький котедж ставав ще меншим від його постійної присутності. До того ж стіни в кімнатах були не досить товсті, і коли він проводив вечір у нашому будинку, ми завжди дізнавались про його присутність з беснастанного гуркоту на кухні.

В рекомендації значилося, що наша неоціненна Мері-Анна—зразок тверезості і чесності. Тому я схильний гадати, що з нею скоївся несподіваний випадок, коли одного разу ми знайшли її в кухні під казаном для білизни, і я мусив догадуватися, що чайні ложки випадково захопив чорнороб, який вивозив сміття з нашого будинку.

Але вона жахливо гнобила нас своїм авторитетом. Ми почували нашу недосвідченість, і неспроможні були собі ради дати. Вона була безжальна жінка і немилосердно поводитися з нами. Вона ж таки стала причиною нашої першої невеличкої сварки.

— Дитя моє,—сказав я одного разу Дорі,—як ти думаєш, наша Мері-Анна має якесь уявлення про час?

— Що таке, Доді?—спитала Дора, невинно підводячи очі від свого малюнка.

— Кохана моя, вже п'ята година, а ми мали обідати о четвертій.

Дора заклопотано глянула на годинник, і натякнула, що він, здається, поспішає.

— Навпаки, любонько,—відповів я, глянувши на свій годинник,—він на кілька хвилин відстає.

Моя маленька дружина, щоб заспокоїти мене, сіла мені на коліна і провела олівцем риску посередині мого носа; та хоч це було і дуже приємно, але пообідати цим я не міг.

— Чи не думаєш ти, моя люба,—сказав я,—що краще було б тобі зробити зауваження Мері-Анні?

— О ні, будь ласка! Я не можу, Доді!—сказала Дора.

— Чому ні, кохана?—ніжно перепитав я.

— О, бо я така дурна гуска,—сказала Дора,—і вона це знає!

Але ця думка, на мій розсуд, зовсім не погоджувалася з умовами правильного хазяйнування. Я трохи похнюпився.

Ох, які погані зморшки у мого хлопчика на лобі, сказала

¹ Paragon—модель, зразок.

Дора і олівцем підкреслила зморшки в мене на лобі; в рожеві губки свої вона брала олівець, щоб послинити його, і клопітливо працювала над розмальовуванням мого обличчя. Мимоволі я не міг не посміхнутись.

— От тепер ти добрий хлопчик!—сказала Дора,—тобі куди краще личить сміятись!

— Але, кохана...—сказав я.

— Ні, ні, будь ласка,—скрикнула Дора, цілючи мене,—не треба бути поганою Синьою Бородою! Не будь серйозним!

— Моя дорогоцінна дружинонько,—сказав я,—іноді ми повинні бути серйозними. Та ну ж бо! Сідай на крісло, поруч зі мною. Віддай мені олівця. Ось так. А тепер спробуймо поговорити розумно. Ти знаєш, серденько,—(яку маленьку рученьку тримав я у своїй долоні, і яка крихітна обручка була на цьому ніжному пальчику!),—ти знаєш, моя любов, що не зовсім зручно виходити з дому, не пообідавши? Аджеж так?

— Н...н...ні!—пролепетала Дора.

— Люба моя, як ти тремтиш!

— Бо я вже знаю, що ти зараз лятимеш мене!—вигукнула Дора жалісним голосом.

— Душа моя, я хотів тільки переконати тебе.

— О, але ж переконувати ще гірше, ніж ляяти!—у розпачі скрикнула Дора.—Я не для того заміж виходила, щоб мене переконували. Коли ти збирався переконувати таке безпорадне дівча, як я, то слід було б сказати мені це раніше, злий хлопче!

Я спробував утихомирити Дору, але вона відвернулася від мене, стріпувала кучерями і так часто повторювала „злий, злий хлопчик!“, що я не знав, що їй діяти. Розгубившись, я зробив кілька кроків по кімнаті, і знову повернувся до Дори.

— Дора, серденько моє!

— Ні, я не твоє серденько! Аджеж ти шкодуєш, що одружився зі мною, інакше ти не переконував би мене,—відповіла Дора.

Таке безпідставне обвинувачення глибоко вразило мене, і я набрався сміливості говорити суворо.

— Ну, Доронько моя,—сказав я,—ти ще зовсім дитинка, і вержеш дурниці. Напевно, ти пригадуєш, що вчора я мусив піти з дому, не закінчивши обіду; а позавчора мені обід завадив, бо я мусив поспішно з'їсти недосмажене м'ясо; сьогодні я зовсім лишився без обіду. І страшно навіть сказати, як довго ми чекали сніданку, а все ж таки нам подали чай некип'ячений. Я не збираюся дорікати тобі, моя мила, але це не комфортабельно.

— Ох, ти, жорстокий, жорстокий хлопчик, як можеш ти казати, що я погана дружина?

— Але, моя мила Дора, ти повинна знати, що я ніколи не казав такого.

— Ти сказав, що я некомфортабельна,—плакала Дора.

— Я казав, що наше господарство некомфортабельне.

— Це все одно!—скрикнула Дора.

І вона щиро вірила цьому, бо заридала ще гірше.

Я проробив ще один рейс по кімнаті. Мене сповнювала любов до моєї гарненької дружини, і, дорікаючи собі, я ладен був битися головою об стінку. Нарешті, я сів у крісло і почав знову:

— Я не дорікаю тобі, Доро. Нам обом треба багато чого вчитися. Я тільки намагаюсь показати тобі, серденько, що ти повинна—ти справді повинна!—(я вирішив наполягати на цьому),—взяти собі за звичку стежити за Мері-Анною. А також тобі треба самій робити щонебудь для себе самої і для мене.

— Дивуюсь я, як вистачає в тебе совісті говорити такі невдячні речі,—схлипувала Дора.—А ти ж знаєш, як недавно ти казав, що хотів би покуштувати риби, і я сама пішла на ринок, за багато миль, і сама купила рибу, щоб зробити тобі приємність.

— І це було дуже мило, серденько моє,—сказав я.—Я такий вдячний був, що нічого ж не сказав тобі, коли ти купила нам цілого осетра, а це забагато для двох. Не сказав я, що це коштувало один фунт стерлінгів і шість шилінгів, а ми не можемо робити такі витрати.

— Тобі дуже сподобалася риба,—схлипувала Дора.—І ти сказав, що я—маленька мишка!

— І я повторюю це знову, любонько,—відповів я.—Тисячу разів!

Але я вразив ніжне серденько Дори, і не можна було втішити її. Вона так ридала, що я почував себе злочинцем. Я мусив піти на роботу; затримався я допізна, і цілу ніч почував я себе нещасним, совість мене гризла. Я почував себе убивцею, страшним грішником.

Тільки о другій чи о третій годині вночі повернувся я додому. Бабка сиділа в нашому будинку, чекаючи мене.

— Щось трапилось, бабусю?—стривожено спитав я.

— Нічого, Трот,—відповіла вона.—Сідай, сідай. Маленька квіточка була в трохи поганому настрої, і я розважала її. Оце і все.

Я підпер голову рукою. Мені здавалося неможливим, щоб я міг бути таким сумним і стривоженим так швидко після здійснення моїх найяскравіших мрій. Замислившись, я раптом помітив погляд моєї бабки, скерований на мене. В очах її майнула і миттю зникла тривога.

— Кажу вам, бабусю,—мовив я,—я сам цілу ніч мучився, знаючи, що діється з Дорою. Алеж я не мав ніякого іншого наміру, як тільки ніжно поговорити з нею про наші домашні справи.

Бабка моя схвально кивнула головою.

— Тобі треба бути терплячим, Трот,—сказала вона.

— Звичайна річ. Бог свідок, що я зовсім не хочу ставити якінебудь безрозсудні вимоги.

— Знаю, знаю,—сказала моя бабка. Але Маленька квітка—дуже ніжна квіточка, і її треба оберігати від суворого вітру.

Хоч я й нічого не казав, але в глибині душі був щиро вдячний моїй добрій бабці за її ніжність до моєї дружини; і, безперечно, вона знала це. Деякий час я мовчки міркував, сидячи перед вогнем каміна.

— Чи не гадаєте ви, бабусю,—сказав я згодом,—що іноді ви могли б давати деякі поради Дорі, і що це було б дуже добре для нас усіх.

— Трот,—палко відповіла моя бабка,—ні не проси в мене такої речі!

Вона сказала це таким серйозним тоном, що я здивовано підвів брови.

— Я оглядаюсь назад, на перейдене життя, дитинко,—сказала моя бабка,—і пригадую я деяких людей, що лежать тепер у могилі, і з якими я могла поводитись ніжніше. Якщо я суворо суджу про шлюбні помилки інших людей, то може це тільки тому, що я маю гіркі підстави суворо судити про свої власні помилки. Але це минуло. Багато років тому була я сварливою, чванливою, химерною жінкою. Такою я й лишилась, і такою я буду завжди. Але ми з тобою зробили трохи добра один одному, Трот... принаймні, ти зробив мені добро, мій любий; і ніколи не мусять постати незгоди між нами.

— Незгоди між *нами*?—скрикнув я.

— Дитинко, дитинко,—сказала бабка, розправляючи своє плаття,—пророк не міг би сказати, як швидко могли б виникнути незгоди між нами, або якою нещасною могла б я зробити Маленьку квітку, якби втручалась у ваші справи. Хай наша лялечка любить мене і буде безжурною, як метелик. Пригадай твій власний дім, під час того другого шлюбу¹, і ніколи не змушуй ні мене, ні її робити те, на що ти натякнув.

Раптом я зрозумів, що бабка має рацію, я зрозумів усю глибину її доброзичливості і великодушності до моєї любої дружини.

— Життя ще тільки починається, Трот,—вела вона далі,—а Рим збудували не за день і не за рік. Ти зробив вільний вибір...—на секунду якась хмарка майнула по її обличчю,—і обрав собі дуже гарненьке, любляче і ніжне створіння. Твоїм обов'язком і твоєю радістю буде... ти тільки не думай, що я збираюся тобі читати лекцію... поважати її за ті душевні якості, які в неї є, а не за ті, яких у неї нема. Якщо можеш, то повинен розвинути в ній ті властивості, що їх їй бракує. А якщо не можеш, дитинко,—тут моя бабка потерла собі ніс,—то мусиш при звичаїтись обходитись без них. Але пам'ятай, мій любий, ваше майбутнє—справа тільки вас двох. Ніхто не може допомогти вам; ви мусите самі пробивати собі шлях. Це є шлюб, Трот; і хай небо благословить вас обох; ви, як двоє дітей, що заблукали в лісі.

Бабка сказала це все жартівливим тоном і поцілувала мене, щоб закріпити своє благословення.

— А тепер,—сказала вона,—засвіти мій ліхтарик, і проведи мене садовою стежкою до моєї комірчини.

Наші котеджі з'єднувалися стежкою через сад.

— Як повернешся, то передай Маленькій квіточці поцілунок від Бетсі Тротвуд. І що б ти не робив, Трот, хай тобі ніколи й на думку

¹ Мова йде про другий шлюб матері Давіда.

не спаде виставляти Бетсі, як опудало, бо скільки пригадую її вигляд у дзеркалі, вона й так досить кощава і страшна.

По цій мові бабка моя закутала голову хусткою, і я проводив її додому. Коли вона зупинилась у своєму садку, підвівши вгору ліхтарик і освітлюючи мені шлях назад, здалося мені, що на обличчі її знову з'явився стривожений вираз; але я небагато уваги звернув на це, бо занадто глибоко замислився над її словами і дуже міцно вражений був—правду кажучи, вперше в житті—свідомістю, що нам з Дорою справді доводиться самим пробивати собі шлях у житті і що ніхто не може допомогти нам.

Почувши, що крім мене в кімнаті вже нікого нема, Дора у маленьких своїх черевичках прокралась униз; вона поплакала на моему плечі і сказала, що я був суворим, а вона—примхливою; і я, мабуть, відповів такими ж словами; ми помирились, і вирішили, що наша перша маленька незгода буде й останньою, і що більше ми ніколи не будемо сваритися, якщо нам навіть судилося прожити сотню років.

Першим нашим тяжким випробуванням було велике лихо з служницями. Кузен Мері-Анни дезертирував до нашої вугільної комори, звідки, на превелике наше здивовання, був виведений пікетом своїх озброєних товаришів; його закували в кайдани, і ввійовнича процесія відкрила ганьбою наш садок. Після цього я пройнявся рішучістю позбутись Мері-Анни. Ця достойна особа так охоче пішла від нас, одержавши належну їй плату, що я дуже дивувався, аж поки не довідався про деякі подробиці щодо чайних ложок, а також щодо невеличких сум, які вона без мого дозволу заборгувала від мого імени крамарям. Після інтервалу, під час якого ми користалися послугами місіс Кіджербері—здається найстарішої жительки Кентіш-Тауна,—яка ходила працювати поденно, але була занадто кволою для цього ремесла,—відшукали ми ще один скарб. То була одна з наймиліших жінок, але їй надзвичайно подобалось падати з підносом на сходах, а в їдальню вона не входила, а поринала, як у басейн, розсипаючи весь чайний посуд. Збитки, що до них спричинилися звички цієї нещасної, зробили неминучою її відставку. Знову деякий час ми користалися послугами місіс Кіджербері, а потім перед нами пройшла довга процесія служниць—нездатних і нікчемних; найкраще запам'ятав я в цій процесії молоду особу приємного вигляду, яка, не спитавши дозволу, поїхала на Грінвічський ярмарок у Дориному капелюшку. Після цього не пригадую нічого, крім ряду тяжких невдач.

Усі начебто змовились обдурювати нас. Наша поява в якійсь крамниці правила за сигнал до негайної демонстрації бракованих товарів. Якщо ми купували краба, то він був наполовину висохлий; м'ясо завжди було неймовірно тверде, а хліб, що подавався до столу, незмінно з'являвся у вигляді черствої шкоринки. Бажаючи довідатися зрештою, як треба смажити м'ясо, щоб воно було не занадто пересмажене і не сире, я сам звернувся по довідку до кухарської книжки, і знайшов там категоричне твердження, що ростбіф треба сма-

жити по чверть години на кожен фунт м'яса—та ще зверху того чверть години. Але застосування цієї теорії на практиці завжди супроводжувалось для нас якоюсь фатальною обставиною, і ми ніяк не могли добитися щасливої середини між кривавим або попелястим кольором наших м'ясних страв.

Я мав підстави вважати, що всі ці наші невдачі коштували нам куди більше, ніж треба було б сплатити за ряд блискучих перемог. З рахунку, що його подавав крамар, можна було дійти висновків, що ми маємо дивну звичку обмазувати коров'ячим маслом усю підлогу на нижньому поверсі; в такій величезній кількості вживався в нас цей матеріал. За тих часів мені не довелося читати офіціальні звіти департаменту внутрішніх мит, і я не знаю, якою мірою підвищився тоді попит на перець, але якщо наші закупівлі не вплинули на торгівлю цим товаром, то значить багато сімей змушені були тоді зовсім відмовитись від уживання перцю. І найдивніше тут те, що я ніколи не бачив у своєму домі ні масла, ні перцю.

Годі вже й казати, що пралі раз-у-раз віддавали під заставу різні речі з нашої білизни, а потім приходили до нас просити прощення в нецілком тверезому вигляді: такі речі трапляються з усіма смертними. Не кажу також про свої взаємини з пожежною командою, коли у нас псувався димар, і про сутички з церковним сторожем. Все це справи занадто загальні. Але особливе наше нещастя полягало в тому, що ми найняли служницю з непереборною прихильністю до міцних напоїв. З її милості буфетник з найближчої таверни подав мені довгенький рахунок з такими незрозумілими записами: „Кварта рому з лимонним соком (для місіс К.)“; „Пів кварти джину з гвоздиною (для місіс К.)“; „Кухоль пуншу з м'ятою (для місіс К.)“. Слова в дужках означали в скороченому вигляді прізвище моєї дружини, про яку, отже, почала гуляти слава, що це вона особисто підкріплює свої сили напоями такого роду.

Першим нашим подвигом на полі домашнього господарства був невеличкий обід на честь Тредльса. Я зустрівся з ним у місті і запросив його до себе того ж дня. Коли він погодився, я поспішив написати Дорі, що приведу з собою приятеля. Закінчивши роботу, ми з Тредльсом пішли пішки. Була чудова погода, і в дорозі ми розмовляли про моє сімейне щастя. Тредльс цілком захопився цією темою. Він сказав, що якби в нього був такий будиночок, а в будиночку—Софі, що чекає на свого чоловіка, то його радість була б цілковитою і повною.

Без сумніву, я не бажав кращої і милішої маленької дружини, ніж та, що сиділа по той бік столу. Але, коли ми сіли обідати, я дуже бажав, щоб для всіх нас було більше місця. Не знаю, як це воно виходило, але нам завжди було тісно, хоч ми жили лише вдвох, і при всьому тому завжди досить було місця, щоб губити кожну річ. Це, треба гадати, походило від того, що жодна річ не стояла в нас на своєму власному місці, за винятком хібащо китайської пагоди Джіпа, яка незмінно загороджувала головний вхід. І ось Тредльс так

був притиснутий і китайською пагодою, і гітарою, і малюнками Дори, і моїм письмовим столом, що я не бачив для нього ніякої змоги орудувати виделкою. А проте, він, як і завжди, мило протестував проти зауважень, що їх я робив з цього приводу.

— Тут океани простору, Копперфільд,—говорив він.—Запевняю тебе, океани!

Ще одного мені дуже хотілося б: щоб Джіпові раз назавжди заборонили гуляти по скатертині під час обіду. Вже сама його присутність на столі порушувала, до деякої міри, правильний устрій в нашому господарстві, але Джіп, крім того, взяв собі за звичку залазити передніми лапами в солонку, чи в розтоплене масло. У той раз він був, очевидно, переконаний, що його зобов'язали тримати Тредльса в остраху; він гавкав на мого давнього друга і щохвилини атакував його тарілку з такою нестримною упертістю, що перевага в розмові за обідом лишилась виключно за ним.

І все ж таки я не робив ніяких заперечень проти цього, бо я знав занадто чутливе серце Дори, яка готова була вдатись у розпач від будьяких замахів на привілеї її улюбленця. З тих самих міркувань я не зробив і найменшого натяку на жахливе безладдя, в якому було все в нашому домі. Тарілки без усякої видимої причини були в нас розкидані по підлозі, скляночки з оцтом, гірчицею, сіллю тощо стояли, як п'яні, і здавалось, що всі вони посварились між собою. А Тредльс був весь оточений чашками, склянками і тарілками, немов би ми вирішили тримати його в облозі. Коли подали баранячу ногу, яку мені належало розрізати на відповідне число гарних скибочок, я здивовано запитував себе, чого це всі м'ясні страви набирають у нас таких неапетитних форм, і невже м'ясник взяв собі за правило постачати нам найпотворніших баранів, які тільки існують на британських ринках. Але з цих міркувань я не висловив жодного.

— Що це в тебе в цій мисці, люба моя?—спитав я Дору.

Я не міг зрозуміти, чому Дора глянула на мене такими лукавими оченятами, ніби бажаючи поцілувати мене.

— Устриці, серденько,—несміливо відповіла Дора.

— Це ти сама надумала їх купити?—спитав я в захваті.

— Та... так, Доді!

— Оце щаслива думка!—вигукнув я, відклавши ніжик і виделку.—Аджеж Тредльс дуже любить устриці!

— Та... так, Доді,—сказала Дора,—і тому я купила гарненьку діжечку устриць, і продавець запевнив мене, що вони чудові. Але я... я таки не знаю, що з ними робити. Здається, з ними щось негаразд.

Тут Дора похитала головою і маленькі діаманти заблищали в її очах.

— Та ж вони в двох раковинах,—сказав я,—зніми верхню покришку, серденько.

— Та вони ніяк не знімаються!—відповіла Дора, намагаючись бути мужньою, але без найменшого успіху, бо сльози мимоволі бреніли в її оченятах.

— А ти знаєш що, Копперфільд,—сказав Тредльс, весело поглядаючи на тарілку.—Устриці... що й казати... надзвичайні устриці, але я гадаю, що їх ніколи не відкривали.

Їх справді ніколи не відкривали, а крім того в нас не було устричних ножів, та коли б вони й були, то ми не вмiли ними орудувати. Отже, ми дивились на устриці і їли баранину... тобто ми їли ту частину баранини, яка була придатна для вжитку. А втім, Тредльс, щоб зробити нам приємне, ладен пожирати без розбору всі сирі страви, як дикун, що не знає вживання вогню. Але я зовсім не хотів, щоб він приніс таку жертву на вівтар нашої дружби. На щастя, в коморі зберігся у нас чималий шмат холодної шинки, і я наказав нарізати шинку, щоб почастувати свого друга.

Моя маленька дружина страшенно тривожилась при думці, що я буду гніватись на неї; але тим більша була її радість, коли вона побачила, що я не маю наміру гніватись. Скоро минула прикрість від невдалого обіду незабаром зовсім зникла, і ми дуже приємно провели вечір. Тредльс і я пили вино; Дора тим часом сиділа біля мене, спершись на моє крісло, і при всякій нагоді шептала мені на вухо, що я страшенно милий, що не став жорстоким і сварливим хлопчиськом. Потім вона заходилась готувати для нас чай, і робила це так граціозно, ніби всі тарілки, піднос, чашки і склянки були іграшками і ляльками в її руках. Я мимоволі любувався своєю дружиною і не звертав особливої уваги на властивість і смак приготовленого нею напитку. Потім Тредльс і я зіграли кілька партій у карти, а Дора весь цей час грала для нас на гітарі. В цю щасливу хвилину сімейне життя здавалося мені чарівним сном, і я уявив собі, що вечір, коли я вперше почув ніжний голос Дори, ще зовсім не закінчився для мене.

Коли Тредльс пішов додому і я, провівши його, повернувся до їдальні, Дора присунула до мене свій стілець і сіла поруч зі мною.

— Мені дуже сумно,—сказала вона.—Чи не хочеш ти повчити, мене, Доді?

— Я мушу сам спочатку вчитися, Доро,—сказав я.—Я такий же недосвідчений, як і ти, голубонько.

— Ах! Але ти вмiєш учитися,—відповіла вона,—і ти розумний, розумний чоловік.

— Дурниці, мишко!—сказав я.

— Я хотіла б,—почала знову моя дружина, після тривалої паузи,—я хотіла б поїхати в провінцію на цілий рік, і пожити з Агнесою.

Вона сперлася підборіддям на свої руки, що лежали на моєму плечі, і блакитні оченята її були нерухомо прикуті до мого обличчя.

— Чому так?—спитав я.

— Мабуть Агнеса могла б виправити мене, і мабуть я багато чого б могла навчитися від неї,—сказала Дора.

— Все прийде в свій час, любов моя. Агнеса цілі роки повинна була керувати господарством свого батька, як ти це сама знаєш. Агнеса завжди була Агнесою, навіть і тоді, коли я її знав дитиною,—сказав я.

— Мені б хотілося, щоб ти називав мене особливим ім'ям,—сказала Дора, не ворухнувшись.

— А яким саме?—спитав я, посміхаючись.

— Ну, це дурненьке ім'я,—сказала вона, тріпнувши своїми кучерями.—Я хотіла б, щоб ти називав мене своєю дитинкою-дружиною.

Я засміявся і спитав свою дитинку-дружину, чого це їй спало на думку таке дивне бажання. Її блакитні очі були тепер ближчі до мого обличчя, бо я обняв її. Дора не змінила пози, коли відповідала на моє запитання:

— Я зовсім не хочу, дурненький ти хлопчику, щоб ти вживав це ім'я замість Дори. Я хочу тільки, щоб ти думав про мене саме так. Якщо надумаєш ти гніватись на мене, то скажи собі спочатку: „Аджеж це моя дитинка-дружина“. Якщо я зажурюсь колинебудь, ти знову скажи: „Я знав давно, чого треба чекати від такої дитинки-дружини“. Якщо ти не знайдеш у мені всіх тих властивостей, яких, я гадаю, не буде в мене ніколи, ти подумай трошечки і скажи: „А все ж таки дурненька дитинка-дружина дуже любить мене!“ Бо, дурненький ти хлопчику, я справді дуже люблю тебе.

Я не міг відповідати серйозно на всі ці слова, бо не знаю й досі, наскільки серйозно вона сама казала це. Але слова, сказані від широкого серця, очевидно, сприятливо вплинули на цю ніжну натуру, і на обличчі Дори з'явилась посмішка, перше ніж висохли її світлі оченята. Незабаром вона справді обернулася на дитинку-дружину, коли сіла на підлозі перед китайською пагодою і заходилась дзеленчати у всі дзвіночки, щоб покарати Джіпа за його погану поведінку. Але негідник-Джіп, лежачи в дверях своєї резиденції, тільки блимав очима, не даючи собі навіть клопоту ворухнутись і глянути на свою господиню.

Це звернення Дори надзвичайно вплинуло на мене. Хай її невинна постать, така кохана, вийде до мене знову з мороку й туманів минулого, і хай вона знову оберне до мене свою чарівну голівоньку; я рішуче тверджу, що ця маленька промова постійно жила в моїй пам'яті. Може статися, я не зрозумів усього змісту тієї промови, бо я був молодий і недосвідчений, але ніколи не лишався я глухим до цього простого і широкого прохання.

Незабаром після цього Дора сказала мені, що має твердий намір зробитись порядною господинею. Отже, вона вичистила аспідну дошку, загострила грифель, купила величезний розлінований зошит для записування витрат, дбайливо позшивала ниткою всі аркуші кухарської книжки, пошматованої Джіпом, і почала робити відчайдушні спроби стати, як вона казала, „хазяйкою“. Але всі ці уперті цифри виявили знову рішучий намір неймовірно плутатись, і Дора заявила, що вони ніяк не хочуть складатись. Після двох чи трьох невдалих спроб з розрахунковою книжкою, Джіп почав вільно гуляти по її сторінках, махаючи хвостом і розмазуючи все, що було написано на них. Середній палець правої руки Дори набрався чорнилом до самісінької кістки; і, здається, тільки в цьому й полягав позитивний результат цієї важкої праці.

Я писав тепер дуже багато і починав помалу набувати популярності в літературі. Працюючи увечері за письмовим столом, я відкладав іноді перо і починав спостерігати дитинку-дружину, яка звичайно сиділа проти мене за своїми господарськими вправами. Вправи ці звичайно проходили так: принесе Дора свою величезну книжку і, зітхнувши від усього серця, покладе її на стіл. Потім, розкривши її на тому місці, що його Джіп розмазав останнього разу, вона кличе самого Джіпа і запитує його суворим тоном: що це він зробив, негідник? Джіп виявляє каяття, і Дора на покарання мастить чорнилом його ніс. Потім вона наказує Джіпу негайно без усяких зволікань лягти на стіл „по-лев'ячому“ (то був один з фокусів Джіпа, хоч, щиро кажучи, „подоба“ була не дуже схожа), і Джіп корився, якщо тільки був охочий коритись. Потім бере вона перо, і, починаючи писати, знаходить у пері волосинку. Потім бере вона друге перо і, починаючи писати, констатує, що воно бризкає. Потім бере ще перо, починає писати і тихенько каже:

— Ох, це перо рипить, воно заважатиме Доді!

І тоді вона відкладає розрахункову книжку, мимохідь посварившись нею на сонну подобу лева.

А іншим разом, коли в неї серйозніший настрій, Дора сідає з аспідною дошкою, принесе з собою кошик з рахунками та іншими документами, які більше скидаються на папільйотки, і намагається розібратись у них. Довгенько порівнює вона один документ з іншим, геть усю аспідну дошку списує цифрами, стирає написане, пише знову, і вираховує суму на пальцях своєї лівої руки. Робота, очевидно, швидко посувається вперед; але раптом Дора впадає в розпач, і мене бере жаль дивитись на її затьмарене—ще й заради мене!—личко. Я нечутно підходжу до неї і запитую:

— Що таке, Доро?

Дора безнадійно поглядає на мене і відказує:

— Вони не виходять! У мене так болить голова від них! А вони все не хочуть робити того, що треба.

Тоді я кажу:

— Ну, спробуймо разом. Я покажу тобі, як це робити, Доро.

Тоді я починаю давати практичні вказівки, і Дора дуже уважно слухає мене хвилин п'ять, чи може трохи менше, або більше, зважаючи на обставини; та незабаром втома і нудьга опановують мою дитинку-дружину. Щоб внести трохи різноманітності в навчання, вона заходиться завивати мені кучері, або вивертати комірці моєї сорочки. Якщо я тихенько припиняю цю гру і вимагаю дальшої уваги, веселе личко Дори стає таким сумним і зляканим, що мене починає гризти сумління, і я негайно пригадую, що вона, моя дитинка-дружина, жила весело і безтурботно, коли доля її не була поєднана з моєю. Я кидаю олівець і ми обоє беремось до гітари.

У мене було багато роботи і чимало турбот, але з тих самих міркувань я таїв їх від неї. Чи правильно я робив, не знаю; але в усякому разі я робив це заради своєї дитинки-дружини.

Я розкриваю тут усю свою душу і довіряю цьому рукописові всі свої таємні думки без жодних обмежень. Подеколи відчував я, ніби мені чогось бракує, ніби я загубив щось, дороге моему серцеві, але свідомість цього не отруювала мого життя. А як гуляв я на самоті під ясным небом і мріяв про літні дні, коли все повітря було сповнене давними витворами моєї дитячої фантазії, я бачив, що дійсність в дечому зовсім не відповідає цим мріям; але разом з тим я думав, що ідеали юних днів не можуть, природна річ, залишитись незмінними. Гадав я іноді, що мені слід мати порадицю в своїй дружині, і було б, звичайно, дуже добре, якби вона, обдарована силою характеру і волі, могла заповнити порожнечу, що оточувала мене в різних випадках і обставинах життя; та разом з тим я розумів, що то було б ідеальне щастя, неможливе на землі.

Щодо років своїх, я був одруженим хлопчиком. Я зазнав на собі доброго впливу тих досвідів і переживань, що записані в цій розповіді. Якщо в багатьох випадках я чинив помилково, то джерелом моїх помилок була любов, яку я невірною розумів, або брак життєвого досвіду. Я пишу чисту правду, для мене нема і не може бути вигоди змінювати всупереч істині суть справи.

Отже, я взяв на себе самого всі клопоти і турботи сімейного життя, і не було мені з ким поділити їх. Ми жили, як і раніше, серед безладдя і розкиданості, але я вже звик до цього господарського безладдя і був дуже радий, що Дора вже не тривожилась і не нудьгувала. Як і колись, була вона весела і грайлива, як дитина, любила мене ніжно і була щаслива дитячими забавками.

Коли дебати в парламенті були особливо важкі—тобто тривалі, бо нудними вони бували майже завжди,—і я повертався додому пізно, Дора завжди виходила мені назустріч, почувши в коридорі мої кроки. Без мене дитинка-дружина ніколи не лягала спати. Коли я був вільний від стенографічних вправ, що коштували мені стільки терпіння і праці, я вечорами працював над літературними творами; Дора незмінно сиділа проти мене, як пізно не було б, і була такою тихенькою, що іноді мені здавалось, ніби вона спить. Але щоразу, як я підводив голову, блакитні очі її дивились на мене з тією проникливою і спокійною увагою, про яку я вже говорив.

— Ох, який ти в мене невтомний хлопчик!—сказала Дора однієї ночі, коли я, замикаючи конторку, зустрівся з її очима.

— Яка ти невтомна дівчинка!—сказав я.—Це буде вірніше. Тобі треба йти спати, не чекаючи мене, голубонько. Це занадто пізно для тебе.

— Ні, не відсилай мене спати!—благала Дора, підходячи до мене.—Будь ласка, не роби цього.

— Доро!

На моє здивовання, вона заридала, поклавши голівку на моє плече.

— Ти нездужаєш, моя мила? Нещаслива?

— Ні. Цілком здорова, і дуже щаслива!—відповіла Дора.—Але скажи, чи дозволиш ти мені лишатись і дивитись, як ти пишеш?

— Ну, що це за видовище для таких гарненьких оченят опівночі,—відповів я.

— А чи вони справді гарненькі?—відгукнулася Дора, сміючись.— Я така рада, що вони гарненькі!

— Маленька чванливиця!—сказав я.

Але то була не чванливість, то була тільки невинна радість, викликана моїм компліментом. Я це добре знав і раніше, ніж Дора сказала мені це.

— Коли ти вважаєш мої очі гарними, то скажи, що я завжди можу лишатися з тобою і дивитись, як ти пишеш!—сказала Дора.— А ти ж справді вважаєш їх гарними?

— Дуже гарними.

— Тоді дозволь мені завжди лишатись і дивитись, як ти пишеш.

— Боюся, що від цього вони не стануть яснішими, Доро.

— Ні, стануть! Бо, хлопчику мій розумненький, ти мене не забуватимеш і тоді, як буваєш повний своїх фантазій. Ти не образишся, коли я скажу щось дуже, дуже нерозумне?.. ще менш розумне, ніж завжди?—питала Дора, зазираючи мені через плече просто в очі.

— Що це за дивна річ?—спитав я.

— Будь ласка, дозволь мені лагодити пера,—сказала Дора.— Мені треба щось робити всі ці довгі години, коли ти так пильно працюєш. Чи можу я лагодити пера?

Сльози мимомові наповнюють мені очі при згадці про радість Дори, коли я сказав „так“. Пізніше, коли я починав писати, вона вже регулярно шовечора сиділа на своєму звичайному місці, з величезною в'язкою пер на колінах. Тепер вона пишалася свідомістю, що бере діяльну участь у моїй роботі, і раділа щоразу, коли мені потрібне було нове перо. Щоб зробити їй приємність, я міняв пера якомога частіше. І захоплення дитинки-дружини було для мене самого джерелом нових радостей. Траплялось також, що я давав їй переписати для мене одну чи дві сторінки якогось рукопису. Ось тоді Дора була в усій своїй славі! Готуючись до цієї великої праці, вона міняла фартушки, приносила з кухні ганчірки і навіть рушники, щоб витирати чорнила з пер, і шохвилини спинялася, щоб показати свою роботу Джіпові і посміятися разом з ним, немов Джіп розумів усі її думки і вчинки. Вона була цілком переконана, що праця її далеко не закінчена, якщо не підпише вона в кінці свого імени. І підписавшись, вона урочисто подавала свій твір мені на розгляд, і коли я голосно схвалював його, дитинка-дружина кидалась мені на шию, зворушливо радіючи. Всі ці спогади, прості й дрібні для інших, неоціненні для мене.

Незабаром вона дістала у свою власність ключі і почала без угаву дзеленчати по всьому будинку, походжаючи туди й сюди з маленьким кошиком, прив'язаним до її корсажа. Щоправда, ці ключі були тільки іграшкою для Джіпа, і не часто мені щастило бачити замкненими місця, що до них належали всі ці ключі, але Дора була дуже рада, і я радів разом з нею. Вона була цілком задоволена цією фантастичною ознакою господарської розпорядливості, і ми обоє весе-

лилися досхочу, немов жили в картонному будиночку, збудованому для дитячих розваг.

Так минало наше життя. Дора полюбила бабку майже так само, як і мене, і часто розповідала їй про той час, коли вона уявляла її собі „сварливою, чванливою старухою“. Бабка, здавалось, остаточно втратила свою колишню суворість. Вона пестила Джіна, хоча Джіп ніколи не відповідав їй ласкаво; слухала щодня гітару, хоча раніше я ніколи не помічав у ній особливої прихильності до музики; ніколи не нападала на наших нездатних служниць, хоча приводи для таких нападів траплялись на кожному кроці; переходила пішки величезні віддалі виключно для того, щоб купити якусь дрібничку для Дори і зробити їй приємний сюрприз. Часто голос моєї бабки весело лунав по всьому подвір'ю, коли вона гуляла в саду, або стояла на ганку і кликала:

— Де Маленька квіточка?

РОЗДІЛ VII

МІСТЕР ДІК СПРАВДЖУЄ НАДІЇ МОЄЇ БАБКИ

Минув деякий час після того, як я покинув доктора Стронга. Живучи недалеко, я бачився з ним досить часто, і крім того два чи три рази ми всією сім'єю приходили до нього обідати або пити чай. Старий Солдат розташувався на постійних квартирах під докторовим дахом. Місіс Мерклгем зовсім не змінилась, і ті самі безсмертні метелики пурхали на її чепці.

Як і деякі інші тещі, що я їх чимало знав на своєму віку, місіс Мерклгем любила розваги куди більше, ніж її дочка. Вона ладна була веселитись у який завгодно час, і як досвідчений і старий воїн удавала, ніби вдається до всіх цих розваг, тільки щоб догодити своїй коханій дитині. Бажання доктора розважити свою дружину неймовірно сподобалось цій зразковій матері, і вона повною мірою схвалювала всі розпорядження містера Стронга.

Я не маю сумніву, що вона роз'ятрювала рану доктора, сама того не знаючи. Умовляючи зятя полегшити долю молодій дружини, хитра теща мала на думці не більше, як задоволення своїх егоїстичних нахилів, не завжди зв'язаних з молодим віком; але разом з тим, вона, якщо не помиляюсь, посилювала в доброму докторі побоювання, що він гнобитель своєї молодій дружини, і що між ним і супутницею його життя нема ніякої схожості в бажанні, потребах і почуттях.

— Душа моя,—сказала вона йому якось у моїй присутності.—Ви самі бачите, що затворницьке життя має бути тяжким для нашої милої Енні.

Доктор добродушно кивнув головою.

— Коли вона дійде віку своєї матері,—вела далі місіс Мерклгем, махаючи віялом,—тоді буде інша річ. Мене можете хоч до тюрми засадити; була б лише благородна компанія і партія у віст, то я навіть не захочу і з тюрми виходити. Але я не те, що Енні, ви самі знаєте; і годі й казати, що Енні не те, що її мати.

— Правда, правда,—казав доктор.

— Ви найкращий з людей.. Ні, прошу пробащення,—наполягала вона, коли доктор рухом руки хотів заперечити цей комплімент.—І я мушу сказати це вам просто в очі, бо завжди говорю про це за вашою спиною: ви найкращий з людей; але, звичайна річ, у вас не можуть бути однакові бажання і потреби, як у молоденької жінки.

— Авжеж,—сказав доктор засмучено.

— Звичайно, звичайно!—вигукнув Старий Солдат.—Ось візьміть ваш словник, приміром. Що за корисна річ—словник! Яка необхідна річ—сєнс і значення слів. Без доктора Джонсона та інших людей такого сорту, ми, так би мовити, не могли б навіть пояснити як слід своїх щоденних потреб... А все ж таки, скажіть самі: не можна чекати, щоб Енні мала приємність від якогось словника, та ще й від грецького словника, і до того ж, бачите, від такого словника, який, смію сказати, ще зовсім не завершений. Як ви думаєте?

Доктор знову кивнув головою.

— От чому я не можу не похвалити вашого піклування,—сказала місіс Мерклгем, дружньо вдаряючи своїм віялом.—Це показує, що ви не думаєте, як інші старики, ніби на молодих плечах може бути стара голова. Ви вивчили характер Енні і знаєте його досконало. Оце мене й чарує!

Навіть лагідне і терпляче обличчя доктора Стронга скорчилось від якогось непомітного болю під впливом таких компліментів.

— А тому, мій любий докторе,—вів далі Старий Солдат, знову кілька разів ударяючи його віялом на знак своєї ніжної любові,—ви можете командувати мною в усяку пору дня і року; знайте, що я завжди до ваших послуг. Я ладна їхати з Енні в опери, концерти, на виставки—куди завгодно; і ви ніколи не помітите втоми на моєму обличчі. Обдв'язок, священний обов'язок, мій любий докторе, я ставлю над усі міркування всесвіту.

І справді, вона додержала свого слова. Вона належала до осіб, не здатних нудитись і втомлюватись світським галасом, і щодо цього відзначалась дивовижною терплячістю. Майже щоразу, коли вона читала газету (а вона мала звичай читати її щодня не менше двох годин, розкинувшись на м'якому кріслі і озброївшись окулярами), вона відшукувала в оголошеннях якусь розвагу, що її, мовляв, неодмінно мусить побачити Енні. Марно запевняла дочка, що їй набридли всі ці забавки; відповідаючи на таке зауваження, ніжна мати казала:

— Ти, звичайно, це краще знаєш, мила Енні, але я мушу зазначити, що ти, друже мій, дуже погано платиш докторові Стронгу за його незрівняну увагу.

Це говорилося здебільшого в присутності самого доктора, і як мені здавалося, саме це спонукало його дружину відмовлятися від своїх заперечень. Втім, вона наважувалась на них дуже не часто, а здебільшого мовчки корилася материній волі і покійно їхала, куди було завгодно Старому Солдатові.

Останнім часом рідко траплялося, щоб їх супроводжував містер Мелдон. Іноді бабка і Дора діставали запрошення на спільну поїздку, але іноді запрошували саму тільки Дору. В обох випадках відмови не було. Спочатку такі запрошення були для мене досить неприємні; але міркування про нічну сцену, що відбулась в докторовому кабінеті, змінили мої думки з цього приводу. Мені здавалося, що доктор мав тоді цілковиту рацію, і я облишив усі свої підозри.

Бабка, розмовляючи про це зі мною, здебільшого потирала собі ніс:

— Тут нічого не второпаеш,—говорила вона.—Хотіла б я, щоб вони жили щасливо, але в цій справі навряд чи допоможе їм наш войовничий друг (так називала вона Старого Солдата).

Потім бабка енергійно висловлювала думку, що якби нашому войовничому другові спало на думку зняти з себе метелики і подарувати їх сажотрусам на травневе свято, то це скидалося б на деяку ознаку здорового розсуду.

Зате вона поклала великі надії на містера Діка.

— У цього чоловіка,—казала вона,—кипить у голові якась дивовижна ідея. Він тільки не знає, що робити з нею; в цьому для нього головне завдання. Рано чи пізно він прославиться.

Не підозрюючи цих пророкувань, містер Дік по-старому ставився до доктора і його дружини; ні на крок, очевидно, не відступав він назад, але й не посувався вперед. У такій позиції він закріпився раз назавжди, немов гранітний монумент. Я був переконаний, що містер Дік нездатний рушити з місця.

Але якось увечері, через кілька місяців після мого весілля, коли я сидів сам за письмовим столом у вітальні (Дора з бабкою пішли пити чай до тіточок-канарок), містер Дік несподівано просував голову в двері і багатозначно кашлянув, щоб звернути на себе мою увагу.

— Тротвуд,—сказав він,—чи не заважатиму я вам?

— Аж ніяк,—відповів я.—Прошу, містер Дік, увійдіть.

— Тротвуд,—сказав містер Дік, привітавшись зі мною і приклавши палець до свого носа.—Перше, ніж сісти, я хотів би зробити одне зауваження. Чи ви знаєте вашу бабусю?

— Трохи!—відповів я.

— Вона—найдивовижніша жінка в цілому світі, сер!

Зробивши це повідомлення, яке лежало, очевидно, важким тягарем на його серці, містер Дік поважно сів на стілець і вп'яв у мене свій погляд.

— Ну, хлопче,—сказав містер Дік,—я збираюсь поставити вам одне запитання.

— Ставте стільки запитань, скільки вам завгодно,—сказав я.

— Якої ви думки про мене, сер?—спитав містер Дік, схрестивши руки.

— Я вважаю вас своїм любим давнім другом,—сказав я.

— Спасибі, Тротвуд!—сказав містер Дік, розсміявшись і зіскочивши з стільця, щоб потиснути мені руку.—Але я хочу сказати, хлопче,—знову набрав він урочистого вигляду,—якої ви думки про мене щодо цього?

І він торкнувся свого лоба.

Я був спантеличений цим запитанням, і не знав, що відповісти, але містер Дік сам вивів мене з важкого стану.

— Слабенький, чи не так?—сказав він.

— Ну,—нерішуче відповів я,—здається, трохи так.

— Ось воно!—вигукнув містер Дік, очевидно цілком захоплений моєю відповіддю.—Та ви ж знаєте, Тротвуд, коли вони взяли трохи клопоту з... ви самі знаєте з цієї голови, і переклали його, самі знаєте куди, то тоді скоїлося...

Містер Дік почав швидко крутити руками, стискувати їх, зводити і проробляти найрізноманітніші рухи, щоб висловити розлад своєї розумової діяльності.

— Ось воно як! Га?—сказав він нарешті.

Я кивнув головою і містер Дік відповів мені тим самим:

— Коротко кажучи, хлопче,—прошепотів містер Дік.—Я придуркуватий.

Я хотів був заперечити, але містер Дік спинив мене.

— Так, придуркуватий. Вона вдає, ніби не думає цього. Вона не хоче й слухати про це, але я таки придуркуватий. Я це знаю. Якби вона не оберігала мене, сер, то мене б замкнули до божевільні, і всі ці роки я бідував би хто й зна як. Але я подбаю про її добробут. Я не витратив нічого з зароблених на переписуванні грошей. Я їх зберіг у шкатулці. Я зробив заповіт. Я все залишу їй. Вона стане багатою і—знатною!

Містер Дік витяг хустинку і витер собі очі. Потім він згорнув її дуже дбайливо, ніжно стиснув у своїх руках і поклав у кишеню з таким виглядом, ніби в ній була загорнута моя бабка.

— Аджеж ви людина вчена, Тротвуд!—сказав містер Дік.—Ви дуже вчена людина. Ви знаєте, який розумний, і який великий чоловік доктор? Ви знаєте, яку честь він завжди робив мені? Він мудрий, але не гордий! Завжди він смиренно співчуває бідолашному Дікові, дурному невігласові. Я написав його ім'я на клаптику паперу, і прив'язав цей клаптик до летючого змія, і пустив цього змія на небо, до жайворонків. Змій зрадив, що несе це ім'я, сер, і небо стало яснішим!

Я зробив йому велику приємність, від широкого серця сказавши, що доктор заслуговує нашої найглибшої пошани і найвищої похвали.

— А його прекрасна дружина—це зоря,—сказав містер Дік.—Промениста зоря! Я бачив блиск її, сер. Але,—він присунув до мене стілець і поклав одну руку мені на коліно,—хмари, сер... хмари...

У відповідь на його стурбований вигляд я набрав такого самого вигляду і похитав головою.

— Що це за хмари?—спитав містер Дік.

Він подивився на мене з такою напруженою увагою, що я намагався говорити якомога повільніше, зрозуміліше, немов би пояснював дитині.

— Між ними помітно якась відчуження,—відповів я.—Їх роз'єднує якась нещаслива обставина. Це таємниця. Можливо, це походить від нерівності їх років. А може воно виросло помалу від найнікчемніших і найдрібніших причин.

Після кожного мого речення містер Дік замислено кивав головою; потім деякий час він сидів мовчки; очі його не відривались від мого обличчя, а рука все ще спиралась на моє коліно.

— Доктор не гнівається на неї, Тротвуд?—спитав він через деякий час.

— Ні. Він обожнює її.

— Тоді я знаю в чому сила, хлопче!—вигукнув містер Дік.

При цьому він радо вдарив мене по коліну, відкинувся на спинку стільця і кумедно пересмикнув бровами—одним словом я більше, ніж будьколи, вважав, що він з глузду з'їхав. Потім обличчя його раптом знову набрало серйозного виразу, він знову нахилився до мене і сказав, витягнувши спершу свою хустинку, з таким почтливим виглядом, ніби ця хустинка справді уособлювала мою бабку:

— Найдивовижніша жінка в світі, Тротвуд. Чому *вона* не зробила нічого, щоб поправити це діло?

— Це сирава занадто важка і делікатна, щоб до неї втручалася стороння людина,—сказав я.

— А людина розумна і вчена,—сказав містер Дік, торкаючись до мене пальцем.—Чому *він* не зробив нічого?

— З тієї самої причини,—відповів я.

— То ж я таки знаю, в чому сила, хлопче!—вигукнув містер Дік.

Він став передо мною і в якомусь несамовитому захваті почав кивати головою та вдаряти себе по грудях, аж поки зовсім знемігся.

— Божевільний, сер,—сказав містер Дік,—придуркуватий, слабкий на розум—одним словом, ваш покірний слуга,—тут він знову вдарив себе в груди,—може зробити те, що нездатні зробити розумні і вчені люди. Я зведу їх, хлопче. Спробую. На *мене* ніхто не розгнівається. *Мені* не стануть перечити. На *мене* не звернуть уваги, якщо я вчиню невірнo. Я тільки містер Дік. А хто звертає увагу на Діка? Дік—ніщо! Тьфу!

І він зневажливо дмухнув, неначе хотів здмухнути самого себе з лица землі.

Добре, що він встиг зайти так далеко в своїй одвертості, бо саме тут почули ми, що до садової хвіртки під'їздить екіпаж, в якому повертались додому моя бабка і Дора.

— Ні слова, хлопче!—прошепотів він.—Хай усе лихо впаде на Діка—придуркуватого Діка, божевільного Діка. Я вже давно думав,

сер, що догадуюся, в чому сила, а тепер я таки це второпав. Після того, що ви мені сказали, я вже цілком цього певний. Все гаразд.

Більше ні слова не казав містер Дік про цю справу; проте, він цілі пів години, на превелике хвилювання моєї бабки, семафорив мені руками й ногами, натякаючи, щоб я зберігав важливу таємницю.

На своє здивовання, протягом кількох тижнів я нічого не чув про план містера Діка, хоч дуже цікавився успіхом його спроб. У висновку, до якого він дійшов, я помітив якийсь промінь здорового розсуду—не кажу вже про чудову душу, що розкрилась у світлі цього випадку: це для мене не було новим явищем. Кінець-кінцем я став гадати, що при слабкому і нестійкому стані свого розуму він або забув про свій намір, або зовсім від нього відмовився.

Одного чудового вечора, коли Дора не хотіла йти з дому, ми з бабкою вдвох пішли до докторового котеджу. То було восени, коли парламентські дебати не каламутили вечірнього повітря. Запах листя під нашими ногами нагадував мені наш давній сад у Блендерстоні, і старе тяжке почуття немов би віяло на мене разом з подувами вітру.

Вже в присмерку підійшли ми до котеджу. Місіс Стронг щойно повернулася з саду, де містер Дік усе ще вовтузився з своїм ножом, допомагаючи садівникові стругати кілочки. Доктор був зайнятий з якимсь відвідувачем у кабінеті, але місіс Стронг запевняла, що гість незабаром піде геть, і просила нас почекати. Ми пішли з нею до вітальні і сіли біля темного вікна. Не могло бути й мови про всякі церемонії при відвідуванні таких давніх друзів і сусідів, як ми.

Не встигли ми й кількох хвилин посидіти там, як до кімнати вбігла з газетою в руці місіс Мерклгем, яка завжди була чимсь стурбована. Тепер у неї явно не вистачало подиху.

— Боже мій, Енні, чому ти не сказала мені, що в кабінеті є чужі?—скрикнула місіс Мерклгем.

— Мамо,—спокійно відповіла та,—хіба ж я знала, що це вас цікавить?

— Хіба вона знала!—вигукнула місіс Мерклгем, падаючи на канапу.—За все своє життя ніколи я не переживала нічого подібного!

— Отже, ви були в кабінеті, мамо?—спитала Енні.

— Чи я була в кабінеті?—урочисто проказала мати.—Авжеж, була! Я застала цю наймилішу людину—чи можете уявити собі мої почуття, міс Тротвуд і Давід?—в той самий момент, коли він складав свій заповіт!

Її дочка швидко відвернулася від вікна.

— Він складав, моя люба Енні,—повторила місіс Мерклгем, розгортаючи газету на колінах, наче скатертину,—він складав свою останню волю і заповіт. Яка запобігливість і ніжне піклування цієї доброї істоти! Я повинна розповісти вам усе докладно. Я просто зобов'язана, щоб віддати належне голубчикові—так, він справжній голуб!—розповісти вам усе докладно. Мабуть, вам відомо, міс Тротвуд, що в цьому будинку ніколи не запалюють свічок, поки очі, прикуті до газетного аркуша, не починають, одверто кажучи, рогом

ставати. До того, в цілому домі нема жодного крісла, де можна було б читати газету, тобто читати так, як я це розумію. Єдиний виняток—кабінет. От що привело мене туди, коли я помітила там світло. Я відчинила двері. Наш любий доктор був у товаристві двох ділових людей, очевидно, юристів, і всі вони трое сиділи за столом, і милий доктор тримав перо в руці. „Отже, джентльмени“,—сказав доктор... Енні, любов моя, зверни увагу на кожне слово,—„сподіваюсь, що тут ясно висловлене моє довір'я до місіс Стронг і мій намір передати їй усе безумовно“. Один з ділових людей відповів: „Все безумовно“. При цих словах я вигукнула з почуттям, яке цілком властиве серцеві матері: „Боже мій, вибачте!“, кинулась геть і прибігла сюди через вузький і темний коридор, повз комору.

Місіс Стронг відчинила скляні двері, вийшла на веранду і спинилася там, притулившись до колонки.

— Тепер скажіть, будь ласка, міс Тродвуд, і ви, Давід,—сказала місіс Мерклгем, машинально стежачи очима за дочкою.—Скажіть, чи не є такий вчинок відрадным і втішним явищем? Чи не зворушливо бачити, як людина, сповнена моральної енергії, робить таку річ? І чи не робить це честі великодушному серцеві доктора Стронга? Це тільки показує, що я не помилялась ні на волосинку. Коли доктор Стронг удостоїв мене візитом і просив у мене руки Енні, я сказала їй: „Люба моя, на мою думку, нема сумніву, що доктор Стронг забезпечить тебе, зробить більше, ніж обіцяє“.

У цю хвилину пролунав дзвоник і ми почули кроки гостей, які йшли з дому.

— Тепер, без сумніву, все закінчено,—сказав Старий Солдат, уважно прислухаючись до цих звуків,—мила людина підписала, приклала печатку і вручила папір кому слід. Душа його спокійна—і чудово! Яка благородна душа! Енні, люба моя, я тіду до кабінету з цією газетою, бо я нінащо не придатна, якщо нема в мене новин. Міс Тротвуд, Давід, прошу вас, ходімо! Треба тепер відвідати доктора.

Пригадую, що містер Дік стояв у темному кутку кімнати і складав свій ніж, коли ми пішли до кабінету слідом за цікавою тещею, і що бабка люто терла собі ніс, бажаючи хоч трохи висловити свою злість проти нашого войовничого друга; але хто перший увійшов до кабінету, і як місіс Мерклгем опинилась у своєму м'якому кріслі, і яким способом бабка та я опинились удвох біля самих дверей (можливо, очі її були гостріші моїх, і вона тримала мене за руку), цього я рішуче не пам'ятаю, та навряд чи й знав колинебудь. Але не підлягає ніякому сумніву, що ми побачили доктора раніше, ніж він помітив нас; він сидів за столом, оточений своїми улюбленими фоліантами, що їх він з насолодою читав, спокійно підпираючи рукою голову. В цю хвилину до кабінету ввійшла місіс Стронг—бліда, тремтяча; містер Дік підтримував її однією рукою, а другу він поклав на плече доктора і змусив його підвести замріяні очі. Коли доктор підвів голову, дружина його впала навколюшки до його ніг, простягла до нього руки і подивилась на нього такими благаючими очима, що їх я не зможу

забути ніколи. Побачивши це, місіс Мерклгем впустила газету, витріщила очі і, взагалі, дуже нагадувала собою ту різьблену постать, що її становлять на носу корабля, якому хочуть дати назву „Остовпіння“. Все це я пригадую дуже добре.

Лагідне обличчя доктора, його здивовання, душевне благородство, яке позначалося в позі його дружини, ніжна участь містера Діка, серйозний тон, яким бабка вимовила: „І цю людину звать божевільною!“—все це так жваво вимальовується перед моїми очима, ніби відбувається в ту саму хвилину, як я пишу ці рядки.

— Доктор!—сказав містер Дік.—Що тут у вас трапилось? Гляньте но сюди!

— Енні!—скрикнув доктор.—Біля ніг моїх! Чи можливо це, люба моя?

— Так!—сказала вона.—Я прошу і благаю нікого не залишати цю кімнату. О, мій чоловіче і батьку, поклади край цьому довгому нестерпному мовчанню! Нехай з'ясується нарешті, що стало між нами.

До місіс Мерклгем, тим часом, знову повернувся дар мови і, очевидно, сповнена фамільної гордості і матернього гніву, вона скрикнула:

— Енні, негайно підведись і не ганьби своїх родичів принизливою поведінкою, якщо не хочеш, щоб я тут таки збожеволіла!

— Мамо,—відповіла Енні.—Не тратьте марно слів, бо я звертаюсь до свого чоловіка, і навіть ви тут нічого не означаєте.

— Нічого!—вигукнула місіс Мерклгем.—Це я нічого не означаю! Дитина з глузду з'їхала. Ах, дайте мені води!

Але я так був зайнятий доктором і його дружиною, що не звернув ніякої уваги на це прохання, яке й на інших не зробило ніякого впливу. Місіс Мерклгем пихкала, витріщала очі і махала віялом.

— Енні!—сказав доктор, ніжно взявши за руки свою дружину.—Люба моя, якщо в нашому подружньому житті сталась якась неминуча зміна, то, звичайно, не тебе в цьому можна винуватити. Провина моя, і тільки моя. Ніякої зміни немає в моїй любові, в моїй повазі до тебе, в моєму обожнюванні. Я хочу зробити тебе щасливою. Я щиро люблю і шаную тебе. Устань, Енні, прошу тебе.

Але вона не підводилась. Кілька секунд дивилась вона на свого чоловіка мовчки, потім ближче притулилась до нього, сперлася рукою на його коліно, опустила голову на руку, і, звертаючись до присутніх, сказала:

— Якщо є тут друг, який може сказати хоч одне слово за мене або за мого чоловіка; якщо є тут хоч один друг, який може одним словом розвіяти підозри, що іноді закрадаються в моє серце; якщо є тут друг, що шанує мого чоловіка і почуває хоч найменшу приязнь до мене, друг, який знає хоч найменші обставини, що можуть пояснити наше становище,—я благаю цього друга говорити.

Запанувала глибока тиша. Після короткого, але болючого вагання, я наважився порушити її.

— Місіс Стронг,—сказав я,—мені відома одна обставина, про яку я мовчав досі, бо про це настійно просив мене доктор Стронг. Але,

здається мені, я погано розумів би правила благородства і делікатності, якби вирішив зберігати цю таємницю і надалі; ваше прохання звільняє мене від даного слова.

Вона на хвилину обернула до мене своє обличчя, і я відчув, що чинив правильно. Але я не міг би встояти проти її благального погляду, якби навіть певність моя була не така міцна.

— Наше майбутнє щастя,—сказала вона,—можливо перебуває в ваших руках. Я сподіваюсь, що ви нічого не приховаете. Щоб не сказали ви, чи хтось інший, я заздалегідь певна, що моя думка про золоте серце мого чоловіка не зміниться. Коли ж ви боїтесь образити особисто мене, то заспокойтесь; я потім говоритиму за себе перед своїм чоловіком і перед богом.

Після такого прохання я вже не визнав за потрібне просити спершу дозволу в доктора; я докладно розповів фатальну сцену, що відбувалась у цій самій кімнаті; щоправда, я по змозі пом'якшував грубі вислови Урії Гіпа. Здивовання місіс Мерклгем, різкі, пронизливі вигуки, якими вона переривала мою розповідь,—цього й змалювати не можна.

Коли я закінчив, Енні кілька секунд мовчала, опустивши голову, як і раніше. Потім вона схопила руку доктора (він сидів так само, як ми його побачили, увійшовши до кабінету), притиснула її до грудей і поцілувала. Містер Дік обережно підвів Енні. Спираючись на його руку, вона стояла, не відводячи очей з свого чоловіка.

— Все, що відбувалось у моїй душі, відколи я вийшла заміж,—сказала вона тихим, покірливим, ніжним голосом,—все це я одверто висловлю тепер. Після того, про що я довідалась, мені неможливо жити, зберігаючи в серці своєму будьяку таємницю.

— Ні, Енні,—лагідно сказав доктор,—я ніколи не мав сумніву в тобі, дитя моє. Не треба, справді, не треба, люба моя!

— Ні, дуже треба,—відповіла вона тим самим тоном,—дуже треба мені відкрити серце перед душею благородною, правдивою, яку я рік-у-рік, день-у-день люблю і шаную дедалі більше, хай небо буде мені свідком!

— Справді,—втруtilась місіс Мерклгем,—якщо слово моє має якусь цінність...

— Ніякої цінності воно не має, порожня ти голово,—обурено прошепотіла моя бабка.

— ... то я мушу дозволити собі зазначити, що нема потреби вдаватися до цих подробиць.

— Ніхто, крім мого чоловіка, не може судити про це, мамо,—сказала Енні, не відриваючи очей від його обличчя,—а він мене вислухає. Якщо слова мої завдадуть вам болю, мамо, пробачте мене. Я сама довго і багато зазнавала болю.

— Прошу ласкаво,—простогнала місіс Мерклгем.

— Коли я була ще дуже юна,—вела далі Енні,—зовсім дитина, перші мої спогади були нерозривно зв'язані з думкою про терплячого друга і вихователя—друга мого померлого батька, який

був завжди милий мені. Я не можу згадати нічого, не згадуючи про нього. Він збагатив мій розум першими скарбами, і наклав на них печать свого власного характеру. Мені здається, вони ніколи не були б такі коштовні для мене, якби я одержала їх з інших рук.

— Мати не значить для неї нічого!—вигукнула місіс Мерклгем.

— Це не так, мамо,—сказала Енні,—я тільки віддаю йому належне. Я повинна зробити це. Коли я піросла, він посідав у моєму серці те саме місце. Я пишалась його увагою і глибоко, ніжно любила його всією душею. Важко уявити, з якими почуттями я дивилась на нього: як на батька, на керівника, на людину, хвала якої була для мене дорожча всякої іншої хвали, і якій я довірилася б, навіть якби мала сумнів у всіх людях. Ви знаєте, мамо, яка я була молода і недосвідчена, коли ви раптом відрекомендували його, як нареченого.

— Про це я, принаймні, п'ятдесят разів говорила всім і кожному,—сказала місіс Мерклгем.

— Тож тримай язик за зубами, ради бога, і не кажи про це більше,—пробурмотіла моя бабка.

— То була така велика несподіванка,—вела далі Енні, не змінюючи ні голосу, ні погляду.—Я вважала це спочатку такою значною втратою, що хвилювалась і сумувала. Аджеж я була недосвідчена дівчина, і думка, що я повинна буду дивитися на нього іншими очима, навювала незрозумілий смуток на мою душу. Але вже ніщо не могло для мене зробити його тим, чим був він раніше. Я була горда честю, якою він мене вшанував, і ми одружились.

— У Сент-Альфеджі, у Кентербері,—зазначила місіс Мерклгем.

— Клята жінка!—прошепотіла моя бабка.—Не може вгамуватись!

— Ніколи не думала я,—вела далі Енні, і щоки її вкрилися яскравим рум'янцем,—про якісь матеріальні вигоди, сполучені з цим шлюбом. Моє молоде серце, сповнене відданості і глибокої поваги до нареченого, було чуже дріб'язковим розрахункам. Мамо, пробачте мене, якщо я скажу, що ви перша натякнули мені на можливість таких жорстоких підозрінь, образливих для мене і мого чоловіка.

— Я?—скрикнула місіс Мерклгем.

— А! Ти, звичайно!—зазначила моя бабка.—І тобі не відмахати цього віялом, мій войовничий друже!

— Це було першим нещастям у моєму новому житті,—сказала Енні,—першим приводом до всіх мук, яких зазнала я згодом. Ці муки під кінець почали повторюватись так часто, що мені неможливо їх перелічити. Але причина їх не та, що ти думаєш, мій великодушний чоловіче. У моїй душі нема жодної думки, жодного спогаду, жодної надії, що їх можна було б відокремити від тебе.

Вона підвела очі, схрестила руки і здавалася в цю хвилину прекрасною, як ангел. Доктор з цієї хвилини не відвертав від неї очей, так само, як і вона, не відриваючись, дивилась на свого чоловіка.

— Маму обвинувачувати не можна,—вела вона далі,—вона ніколи не турбувала тебе заради себе самої; я навіть певна, що в неї ніколи не було поганих намірів. Та коли я бачила, як безнастанно звертались до

тебе з дрібними і порожніми проханнями, як визискували тебе від мого імени, коли я бачила незмінну твою великодушність і незадоволення містера Вікфільда, який щиро співчував тобі, тоді вперше відчула я власну приниженість. Почуття, що мене повинні вважати жінкою, яка продала свою любов, продала її тобі,—це почуття почало гнітити мене важким, незаслуженим тягарем, тим більшим, що я змушувала тебе поділяти мою ганьбу. Я не в силі розповісти, мамо, не спроможна змалювати, що означало завжди носити в грудях таку жахливу муку, хоч і усвідомлювала, що в день весілля я вінчала любов і честь свого життя.

— Ось зразок вдячності!—скрикнула місіс Мерклгем, зайшовшись сльозами,—вдячності за піклування про свою дитину! Хотіла б я краще бути турком!

— Хотіла б і я всім серцем, щоб ти була турком і жила на своїй батьківщині!—сказала моя бабка.

— У цей час мама дуже турбувалась про мого кузена Мелдона. Колись я дуже любила його,—сказала вона тихо, але, не вагаючись,—між нами здавна існувала дитяча любов. Якби обставини були інші, може я й переконала б себе, що справді закохана; ми одружилися б і я була б нещасною на все життя. Не може бути в шлюбі нерівності більшої, ніж наша несхожість у думках і намірах.

Я замислився над цими словами, хоч уважно стежив за тим, що відбувалось; вони нібито мали для мене особливе значення, особливий сенс, що його я даремно намагався розгадати. „Не може бути в шлюбі нерівності більшої, ніж несхожість у думках і намірах... нерівності більшої, ніж несхожість у думках і намірах“.

— Між нами не було нічого спільного,—вела далі Енні.—Я це помітила давно. Якби не було в мене інших причин дякувати своєму чоловікові, то саме тільки те, що він врятував мене від першого помилкового пориву недосвідченого серця, саме тільки це мусило б сповнити мене вдячністю.

Вона стояла, не міняючи пози, і говорила далі з таким почуттям, що слова її проникали в глибину душі. Але голос її був тихий і спокійний, як і раніше.

— Коли він захотів скористатись твоєю щедрістю і нарешті досяг мети через мене, коли я страждала від низької ролі, яку повинна була відігравати в цій користолюбній справі, мені спало на думку, що він вчинив би значно краще, якби сам вирішив проторувати собі шлях у житті. Так, принаймні, здавалось, зробила б я на його місці, якби навіть мені загрожувало величезне лихо. Але я не була поганої думки про нього аж до того вечора, коли він від'їздив до Індії. Тоді я переконалася, що серце його підступне, нечуле, невдячне. Я зрозуміла двозначність погляду, кинутого на мене містером Вікфільдом. Уперше в житті відчула я, яка жахлива підозра затьмає моє життя.

— Підозра, Енні?—сказав доктор,—ні, ні, ні!

— У твоїй душі, я знаю не було й найменшої підозри, мій друже,—

відповіла вона.—У той же вечір я підійшла до тебе, щоб полегшити визнанням тягар сорому і журби. Але думка, що під твоїм дахом один з моїх кровних, обдарований тобою заради любові до мене, насмілився вимовити слова, які не слід було йому вимовляти, якби навіть я справді була тією жалюгідною, продажною істотою, за яку він мене вважав,—ця думка змусила мене здригнутись перед такою брудною, обурливою розповіддю. Визнання завмерло на моїх устах, і я до цієї хвилини ховала цю таємницю в своїй душі.

Місіс Мерклгем ледве чутно зойкнула, сперлась на спинку крісла і закрила обличчя віялом, немов би їй не збиралась вийти зза такого прикриття.

— Ніколи відтоді я не розмовляла з ним інакше, як у твоїй присутності. Роки минули, відколи він зрозумів своє справжнє становище в цьому домі. Повір мені, що твоя допомога йому, про яку ти розповідав мені потайки, бажаючи зробити меніприємність, ще збільшувала важкий, страшний тягар моєї таємниці.

Вона знову стала навколюшки перед доктором, хоч він намагався не дозволити їй цього, і сказала, поглядаючи на нього крізь сльози:

— Не кажи ще ні слова! Дай спочатку висловитись мені! Чи добре, чи погано я вчинила, але почувую,—що зробила б саме так, якби знову довелось мені бути в такому самому стані. Ти не можеш собі уявити, що означало бути відданою тобі всією душею і ховати в серці такі спогади; бачити, що мене оточують жорстокі підозри і водночас розуміти, що всі обставини підтверджують ці підозри. Я була дуже молода і не мала нікого, хто міг би дати мені рятівну пораду. Між мамою і мною лежала прірва в усьому, що стосувалось тебе. Якщо я зосередилась у самій собі, то тільки тому, що я дуже поважала тебе, дуже бажала користатись твоєю повагою.

— Енні, моя чиста душа,—сказав доктор,—дівчинко моя люба!

— Ще трохи, ще кілька слів! Я була певна, що ти міг би одружитися з кращою жінкою і не мав би таких турбот, і що дім твій користався б тоді значно більшою пошаною. Мене жахала думка, що я краще зробила б, якби лишилася твоєю вихованкою і користалася твоєю майже батьківською любов'ю. Я почала побоюватись, що негідна бути подругою такого розумного і вченого чоловіка. І якщо все це змушувало мене зосереджуватись у самій собі, замість того, щоб відкрити тобі свої страждання, то знову повторюю, це тільки тому, що я дуже поважала тебе і сподівалася, що прийде день, коли я теж буду гідна твоєї пошани.

— Цей день прийшов уже давно, Енні,—сказав доктор.—За ним може настати тільки одна нескінченна ніч, серце моє.

— Ще одно слово. Потім я хотіла—то був мій щирий намір—ні з ким не поділяти важкого знання про негідний характер людини, до якої ти був такий добрий. І тепер—останнє слово, найдорожчий і найкращий із друзів. Зміна, яку я з таким болем і смутком помічала в тобі останнім часом, і яку я пояснювала іноді своїми колишніми побоюваннями,—а іноді причинами ближчими до істини,—ця зміна

сьогодні стала мені зрозумілою. І завдяки випадку я довідалась також сьогодні про повну міру твого великодушного довір'я до мене, не зважаючи навіть на всі ці непорозуміння. Не думаю, що навіть найщиріша любов, найбезмежніша відданість спроможні винагородити тебе за таку великодушність і зробити мене гідною твого довір'я. І, усвідомлюючи це все, я все ж таки сміливо можу підвести свої очі до людини, яку я поважаю, як образ батька, люблю, як образ чоловіка, священного для мене змалку, як образ друга, і я можу урочисто заявити, що ніколи, ні найменшою думкою не зганьбила я тебе; ніколи не вагалась я в своїй любові і вірності.

Вона охопила руками шию доктора, і сиве його волосся змішалось з пишними каштановими кучерями молодої жінки.

— О, пригорни мене до свого серця, мій чоловіче! Ніколи не відганяй мене. Не думай і не говори про якусь нерівність між нами, бо вся ця нерівність полягає хібащо тільки в безлічі моїх хиб. О, пригорни мене до свого серця, мій чоловіче, бо любов моя тверда, як скеля, і так само непохитна.

У мовчанні, яке настало слідом за цим, бабка моя поважно підійшла до містера Діка, не поспішаючи обняла його і гучно поцілувала. І це було дуже щасливою обставиною для нього, бо врятувало його від небезпеки скомпрометувати себе; я помітив, як він у цю хвилину хотів уже підстрибнути, щоб належним чином виявити свою радість.

— Ви дуже видатна людина, Дік!—сказала моя бабка тоном найщирішого схвалення.—Не намагайтеся удавати, ніби ви не варті такої думки, я вас знаю куди краще.

Вона схопила його за руку, кивнула мені головою, і ми втрьох тихо вибралися з кімнати та пішли додому.

— Оце так удар для нашого войовничого друга, в усякому разі!—сказала моя бабка по дорозі.—Я тепер спокійніше можу спати, навіть якби не мала інших причин радити.

— Боюся, що вона впала в цілковитий розпач,—сказав містер Дік, тоном глибокого снівчуття.

— Оце так! Чи ви колись бачили крокодила в розпачі?—спитала моя бабка.

— Навряд чи я будьколи бачив крокодила,—смирено відказав містер Дік.

— Ніколи б не було такої історії, якби не ця стара шкапа,—енергійно зазначила моя бабка.—Дуже бажано, щоб деякі матері лишали своїх дочок самих після шлюбу, і не так палко любили їх. Вони начебто гадають, що зробили величезну ласку нещасній юній жінці, народивши її на світ,—прости мене боже,—немов би їх просили народжувати! І за це вимагають винагороди—цілковитої волі звести свою дитину з світу. Що ти думаєш про це, Трот?

Я думав про все, що було сказано. Думками я ще повертався до деяких слів, що чув їх у докторовому кабінеті. „Нема в шлюбі нерівності більшої, ніж несхожість у намірах і думках“. „Перший

помилковий порив недосвідченого серця“, „Моя любов тверда, як скеля“. Але ось ми підійшли до дому; зім'яте листя лежало під ногами, і віяв осінній вітер.

РОЗДІЛ VIII

ЗВІСТКА

Минуло близько року після мого одруження, якщо тільки не зраджує мене пам'ять, не зовсім міцна на числа. Якось увечері я повертався додому після самотньої прогулянки, обмірковуючи книжку, яку я тоді писав (успіх мій все збільшувався в наслідок моєї упертої праці, і в той час я писав свій перший роман). Проходив я повз будинок місіс Стірфорс, що траплялося зі мною досить часто від того часу, як я оселився в Гайгеті. Здебільшого я намагався уникати всякої близькості до цього місця, але не завжди можна було обирати інший шлях, не роблячи великого гаку, і тому я часто ходив цією дорогою.

Поспішно йдучи повз цей будинок, я ніколи не дозволяв собі глянути на нього більше, ніж один раз. Вигляд цієї будівлі завжди був похмурий і смутний. Жодна з кращих кімнат не виходила на дорогу; вузькі старомодні вікна, з важкими рамами, які ніколи не були привітними, тепер здавалися суворими, щільно і назавжди зачиненими. Через брукований майданчик крита галерея вела до входу, яким ніхто не користувався; сходи освітлювалися круглим вікном, яке, дивно відрізняючись від усіх інших, одно тільки лишалось освітленим; але й тут усе було в цілковитому занепаді. Не пам'ятаю, чи помічав я колинебудь світло в цьому будинку. Хтось чужий на моєму місці, мабуть, подумав би, що за стінами лежить труп якогось бідолашного бездітного бурлаки. Якби ця місцевість була для мене зовсім незнайома, то може, спостерігаючи цю незмінну мертву сцену, я тішив би свою уяву найхимернішими фантастичними образами.

В усякому разі я намагався думати про це якомога менше. Але душа моя не так легко розлучалася з цим місцем, як тіло; і вигляд цієї похмурої будівлі пробуджував у мені цілий ряд смутних думок. У цей саме вечір вони особливо міцно охопили мене, змішані з спогадами дитинства, мріями юнацтва, привидами напівсформованих надій, тьмяними тінями розчарувань, які ледь-ледь вирізнялись у моїй свідомості, з амальгамою явищ дійсності і образами фантазії, що ними був охоплений тоді мій мозок. Віддавшись темним думкам, машинально продовжував я свій шлях. Раптом голос, що залунав біля мене, змусив мене здригнутись.

То був жіночий голос. Я незабаром впізнав, що то говорила маленька покоївка місіс Стірфорс, яка носила раніше блакитні стрічки на своєму чепчику. Тепер вона зняла їх, очевидно для того, щоб

пристосувати свою зовнішність до зміненого вигляду будинку; чепчик її був прикрашений двома бантами скромного коричневого кольору.

— Чи не бажаєте ви, сер, зайти до нас і поговорити з міс Дартль?

— Хіба міс Дартль послала за мною?—спитав я.

— Не сьогодні, сер, але то байдуже. Міс Дартль два чи три вечори тому помітила, що ви пройшли повз наш будинок, і наказала мені сидіти з шитвом на ганку та чекати, поки ви пройдете знову, щоб попросити вас зайти.

Я повернувся і по дорозі спитав свою провідницю, як почуває себе міс Стірфорс. Покоївка відповіла, що її пані постійно хвора і не часто виходить із своєї кімнати.

Коли ми ввійшли, мені вказали на сад, де була міс Дартль. Залишений на самоті я мусив особисто оголосити про свою присутність. Молода леді сиділа на лаві, на кінці тераси, звідки розгортався краєвид великого міста. Вечір був хмарний, якесь бліде світло сяяло на небі; немов покривлений, пейзаж відкривався в далечині і де-не-де якісь більші будівлі випиналися на тлі зловісного сьйва. Здалось мені, що така обстановка цілком підходить до цієї похмурої жінки.

Вона помітила моє наближення і підвелась мені назустріч. Здалась вона тоді мені ще блідішою і худорлявішою, ніж під час нашої останньої зустрічі; її полум'яні очі блищали яскравіше, ніж раніше, і шрам вимальовувався ще різкіше.

Наша зустріч була не дуже ніжною. Після останнього побачення ми розійшлися, гніваючись одно на одного. Її обличчя виявляло зневагу, якої вона ніяк не намагалась приховати.

— Мені казали, що ви бажаєте поговорити зі мною, міс Дартль,— сказав я, спиняючись перед нею і спершись рукою на спинку лави.

Горда леді знаком запросила мене сісти, але я ухилився від цієї честі.

— Скажіть, будь ласка, чи знайшли ви цю дівчину?—спитала міс Дартль.

— Ні.

— А проте, вона втекла!

Я помітив, що її тонкі губи тремтять, немов би жадаючи висловити докір бідолашній дівчині.

— Втекла?—повторив я.

— Так. Від нього,—сказала вона зареготавшись.—Якщо її досі не знайшли, то може ніколи й не знайдуть. Можливо, вона вже вмерла.

При цьому погляд її змальовував таку погордливу жорстокість, якої ніколи не бачив я на жодному обличчі.

— Бажання смерті,—сказав я,—є може наймилосерднішим вашим бажанням щодо цієї нещасної дитини. Я радий, що час пом'якшив ваші почуття, міс Дартль.

Вона не удостоїла мене відповіді; натомість, обернувшись до мене і знову саркастично засміявшись, вона сказала:

— Друзі цієї чудової і покривдженої юної леді є і ваші друзі.

Ви їхній оборонець і захисник їхніх прав. Чи хочете ви знати, що відомо про неї?

— Так,—сказав я.

Вона підвелася, злобно посміхаючись, відступила кілька кроків до оповитої гостролисником стіни, що відділяла цей моріжок від палісадника, і крикнула гучним голосом, немов би кличучи якогось брудного звіря:

— Сюди!

Глянувши на мене через плече з тим самим виразом, вона додала:

— Ви, звичайно, в цьому місці стримаєте пориви великодушного заступництва або помсти, містер Копперфільд?

Я схилив голову, не знаючи, що на думці в цієї жінки.

— Сюди!—гукнула вона знову.

Вона повернулася в супроводі респектабельного містера Літтімера, який, ні скільки не гублячи своєї респектабельності, уклонився мені і став позаду міс Дартль. Вираз злостивої, демонічної грації, почуття тріумфу, у якому—важко повірити—було щось жіноче і привабливе, а надто, коли ця горда красуня схилилась на лаву, що стояла між нами,—нагадувала жорстоку принцесу з казки.

— Ну,—владно сказала вона, не удостоюючи його погляду, і торкаючись своєї тремтливої давньої рани в цю хвилину, можливо, більше з задоволенням, ніж з болем.—Розкажіть містерові Копперфільду про цю втечу.

— Містер Джемс і я, ме'м...

— Не звертайтеся до мене,—обірвала вона, насупивши брови.

— Містер Джемс і я, сер...

— Прошу не звертатись до мене,—сказав я.

Містер Літтімер, зовсім не розгубившись, низьким поклоном дав зрозуміти, що все приємне нам—приємне і йому. Він сказав:

— Містер Джемс і я були за кордоном з цією молодою жінкою, відколи вона залишила Ярмут під опікою містера Джемса. Ми побували в різних місцевостях і побачили чимало чужих країн. Ми побували у Франції, Швейцарії, Італії,—одним словом, майже всюди.

Він глянув на спинку лави, немов би до неї звертаючи свою мову, і тихо тарабанив пальцями по дереву, ніби стукав по клавішах якогось німого фортепіано.

— Містер Джемс був надзвичайно прив'язаний до цієї молодої жінки, і значно більше спокійний і задоволений своїм становищем, ніж будьколи від того часу, як я перебував у нього на службі. Молода жінка виявилася дуже здібною і швидко навчилася чужих мов; у ній неможливо було впізнати колишню сільську дівчину. Я помітив, що де б ми не з'являлись, усі на неї дивилися з захопленням.

Міс Дартль схопилася рукою за бік. Я бачив, як Літтімер, потайки глянувши на неї, ледве помітно всміхнувся.

— Справді, всі надзвичайно дивувались цій молодій жінці. Чи то її вбрання, одяг, чи вплив повітря і сонця, чи в наслідок того, що про неї так багато піклувались, в усякому разі вона привертала загальну увагу.

Він на секунду спинився. Міс Дартль невтомно оглядала очима далекий краєвид і прикусила нижню губу, щоб змусити себе мовчати.

Залишивши спинку лави, містер Літтімер склав руки, потім переніс вагу тіла на одну ногу, опустил очі, нахилив голову вперед і трохи вбік і провадив:

— Молода жінка деякий час провадила таке життя, вдаючись іноді до приступів поганого настрою. Її смуток і нудьга стали помалу набридати містерові Джемсу, і справи наші пішли вже не так комфортабельно. Містер Джемс знову став непокоїтись. Чим більше він непокоївся, тим гірше починала поводитись вона, і мушу зазначити, що досить важким було моє становище між ними обома... Буває влагодиш щось одне, а там виникає нова неприємність, потім знову і знову. Усе це тривало довше, ніж можна було чекати.

Міс Дартль одвернулась від краєвиду і знову глянула на мене тим самим зловісним поглядом. Містер Літтімер, затуливши рота рукою, почтиво кашлянїв і вів далі, переступивши з ноги на ногу.

— Нарешті, після багатьох розмов і докорів, містер Джемс одного чудового ранку залишив околиці Неаполя, де була у нас вілла (молода жінка дуже любила море). Пообіцявши їй повернутись днів через два, він доручив мені сказати, що для загального добра, він,— тут знову пролунав короткий кашель,—покинув її назавжди. Але містер Джемс, мушу зазначити, тримався щодо неї надзвичайно благородно. Він запропонував, щоб вона вийшла заміж за людину, надзвичайно респектабельну, яка погоджувалась не звертати найменшої уваги на минуле. Принаймні, кращого шлюбу вона ніколи не могла бажати при звичайному стані речей: всі її родичі—люди найнижчого походження.

Він знову переступив ногами і облизав губи. Я був певний, що мерзотник говорив про самого себе; моє переконання відбивалось на обличчі міс Дартль.

— Мені доручено було повідомити її про це. Мені приємно було звільнити містера Джемса від важкого стану і сприяти відновленню сімейної гармонії між ним і ніжною матір'ю, яка так багато пережила заради нього. Ось чому я взяв на себе таку місію. Відчай молодій жінки при звістці, що він залишив її назавжди, перевершував усякі сподіванки. Вона прямо таки збожеволіла, і довелося вдатись до примусових заходів: інакше, не маючи ножа або змоги кинутись у море, вона розбила б собі голову об мармурові східці.

Міс Дартль сиділа, спершись на спинку лави, і, здавалося, з захватом і насолодою вбирала слова цієї людини.

— Але, коли я дійшов до другої частини даного мені доручення,— сказав містер Літтімер, ніяково потираючи руки,— до тієї частини, яку ніхто не міг би тлумачити інакше, як вияв добрих намірів, тоді ця молода жінка показала себе в своєму справжньому вигляді. Ніколи не бачив я лютішої особи. Її поведінка була напрочуд погана. У ній було не більше вдячності, не більше чуття, не більше терплячості,

не більше розуму, ніж у дереві чи камені. Якби я вчасно не вжив заходів обережності, ця жінка захотіла б моєї крові.

— За це я стаю ще кращої думки про неї,—гнівно сказав я.

Містер Літтімер схилив голову, немов би кажучи:—„Невже, сер? А втім, ви ще молоді!“, і знову повернувся до розповіді.

— Одним словом, необхідно було на деякий час забрати від неї всі речі, якими вона могла завдати шкоди собі чи іншому, і тримати її під замком. Не зважаючи на це, однієї ночі вона втекла, виламавши ґрати, що їх я власноручно припасував до вікна, і спустившись по виноградній лозі. Відтоді її ніхто не бачив і нічого не чув про неї, скільки я знаю.

— Вона мертва, мабуть!—сказала міс Дартль з такою посмішкою, ніби ладна була топтати ногами труп дівчини.

— Очевидно, вона втопилася, міс,—ззначив містер Літтімер, удаючи, ніби просить пробачення перед міс Дартль за звернення до неї.—Це дуже можливо. А проте, вона могла знайти собі притулок у якогось рибалки. Вона завжди рада була товариству простих людей і досить часто розмовляла на березі з дітьми та дружинами рибалок, гойдаючись на якомусь човні. Я сам бачив, міс Дартль, як вона цілі дні віддавалася цій розвазі, коли не бувало вдома містера Джемса. Містер Джемс аж ніяк не був задоволений, довідавшись одного разу, що вона говорила дітям про свого батька-рибалку, розповідаючи між іншим, як вона на батьківщині своїй блукала колись по берегу так само, як вони.

О, Емлі! Нещасна красуне! Яка картина постала передо мною, коли я уявляв її на чужому березі серед дітей, які нагадували їй давній, щасливий час невинності! Їх лепетання змушувало її замислюватись і мріяти про скромне щастя бути матір'ю таких самих малят і дружиною бідняка, а море шуміло, повторюючи свій довічний приспів: „Не вернеш!“

— Коли стало ясно, що нічого не можна зробити, міс Дартль...

— Хіба я не наказувала вам не звертатись до мене?—сказала вона зневажливо і гнівно.

— Ви звертались до мене, міс,—відповів він.—Прощу пробачення. Але мій обов'язок—коритись.

— Виконуйте свій обов'язок,—відказала вона.—Закінчуйте ваше оповідання та ідіть геть!

— Коли стало ясно,—сказав він з безмежною почтивістю і покірним поклоном,—що її не можна відшукати, я поїхав до містера Джемса, до того місця, куди він наказував мені адресувати листи, і розповів йому, що трапилось. Ми обмінялися деякими словами, і я відчув необхідним, для збереження своєї гідності, залишити службу в нього. Я міг терпіти, і справді терпів багато неприємностей від містера Джемса, але на цей раз він занадто образив мене. Знаючи нещасливі незгоди між ним і його матір'ю і передчуваючи, якими великими мусить бути її побоювання, я насмілювався повернутись до Англії і розповісти...

— За гроші, які я йому заплатила,—азначила міс Дартль, звертаючись до мене.

— Цілком так, ме'м... і розповісти, що я знав. Більше, здається,—сказав містер Літтімер після короткого вагання,—мені нічого невідомо. Тепер я без служби і був би дуже радий знайти для себе якесь респектабельне місце.

Міс Дартль глянула на мене, немов би бажаючи довідатись, чи не хочу я поставити якесь запитання. Я згадав у цю хвилину про одну обставину і тому сказав у відповідь:

— Хотів би я довідатися від цієї... тварі,—я не міг змусити себе вимовити ввічливіше слово,—чи вони перехопили листа, який був надісланий їй з дому, або ж він гадає, що лист справді дійшов до неї.

Він лишався спокійним і мовчазним, уп'явши очі у землю і схрестивши пальці обох рук.

Міс Дартль зневажливо обернула до нього голову.

— Прошу прощення, міс,—сказав він, пробуджуючись від своєї задумливості,—я слуга, звичайно, і до того ваш покірний слуга, але в мене є своя гордість. Містер Копперфільд і ви, міс, люди різні. Якщо містер Копперфільд хоче довідатись про щось від мене, то я дозволю собі нагадати містерові Копперфільду, що він може звернутися до мене з запитанням. Я мушу зберегти свою гідність.

Після хвилиної боротьби з самим собою, я глянув на нього і сказав:

— Ви чули моє запитання. Вважайте його зверненням до себе, якщо хочете. Яка буде ваша відповідь?

— Сер,—відповів він, рознімаючи і знову з'єднуючи кінці пальців.—Я не можу вам дати прямої відповіді. Зраджувати довір'я містера Джемса заради його матері—зовсім не те, що зраджувати його заради вас. Я гадаю, що малоюмовірно, щоб містер Джемс заохочував одержування листів, які могли б посилювати погані настрої і незадоволення, але від дальших розпитувань, сер, я хотів би бути звільненим.

— Це все?—спитала міс Дартль мене.

Рухом руки я дав зрозуміти, що мені більше нічого не лишається сказати.

— За винятком, можливо,—додав я, помітивши, що він збирається йти,—того, що я цілком розумію участь цього негідника в усій історії. Я порадив би йому не з'являтися на міських вулицях, бо я маю намір повідомити про це ту чесну людину, яка заступала нещасній батька в її дитинстві.

Він спинився, щойно почав я говорити, і слухав мене із звичайним, непорушним спокоєм.

— Дякую, сер. Але ви пробачте мене, якщо я скажу, сер, що нема ні рабів, ні рабовласників у цій країні, і що людям не дозволено брати до своїх рук функції закону. Коли це вони роблять, то

це небезпечніше для них самих, ніж для інших. Роблю з цього висновок, і ходитиму куди схочу і коли схочу.

Після цього він ввічливо уклонився мені, потім—міс Дартль, і вийшов через арку за стіну з гостролисника, тим самим шляхом, яким з'явився. Міс Дартль і я деякий час мовчки дивилися одно на одного. Вираз її обличчя був такий самий, як і тоді, коли вона покликала того чоловіка.

— Крім того, він каже,—азначила вона, і губа її трохи здригнулась,—що його господар, як чути, їздить тепер по берегах Іспанії, а потім збирається віддатися своїй пристрасті до мореплавства, поки це йому не набридне. Але це зовсім нецікаво для вас. Між цими двома гордими особами—матір'ю і сином—провалля тепер ще більше, ніж раніше. Нема майже ніякої надії, що колинебудь зникнуть їхні нещасні незгоди; в обох характери однакові, і час робить їх ще більше упертими й непохитними. Звичайно, і це зовсім нецікаво для вас, але це є вступом до того, що я хочу сказати вам. Цей диявол, з якого ви робите ангела,—я говорю про нікчемне дівча, яке він відшукав у прибережному намулі,—тут вона пильно глянула на мене своїми чорними очима і гнівно підвела палець,—вона, можливо, ще жива; бо, здається мені, деякі низькі істоти не легко вмирають. Якщо вона справді жива, то ви побажаєте, щоб така коштовна перлина була відшукана і взята під опіку. Цього й ми бажаємо для того, щоб він більше не зазнавав небезпеки стати знову її здобиччю. У цьому у нас з вами спільні інтереси; і ось чому я, хоч і бажаю їй усякого лиха, що його тільки здатна відчутти така груба істота, надіслала за вами, щоб повідомити вас про все, що ви чули.

З нового виразу її обличчя я зрозумів, що позаду мене хтось підходить до нас. То була місіс Стірфорс; вона простягла мені руку холодніше, ніж раніш; її поведження стало надзвичайно гордим; а проте, я помітив,—і ця обставина дуже зворушила мене,—що в ній ще не зникли спогади про мою колишню любов до її сина. Вона дуже змінилась. Її ніжна постать трохи згорбилась, її прекрасне обличчя було помережане глибокими зморшками, а волосся її майже зовсім побіліло. І все ж таки вона все ще здавалась вродливою. В її світлих очах все ще випромінювався той гордий погляд, який осяював сні мого дитинства.

— Чи все відомо містерові Копперфільду, Розо?

— Все.

— Він вислухав самого Літтімера?

— Так, я пояснила йому, чому ви цього бажаєте.

— Ви добра дівчина. Я іноді маю листи від вашого колишнього друга, сер,—додала вона, звертаючись до мене,—але це не відновило в ньому почуття обов'язку і синовної пошани. Ось чому в даному разі нема в мене іншої мети, крім тієї, про яку вас повідомила Роза. Якщо згодом, коли, можливо, полегшаться страждання того скромного чоловіка, якого ви приводили сюди (я йому співчуваю, більше нічого не можу сказати), і мій син врятований буде від не-

безпеки знову потрапити в тенета підступного ворога, тоді—річ інша.

Вона випросталась і нерухомо дивилась у безкрайню далечінь.

— Ме'м,—сказав я чемно,—я розумію. Запевняю вас, що я не чинитиму всупереч вашим намірам. Але я мушу сказати, навіть вам, знаючи цю покривджену сім'ю з дитинства, що коли ви гадаєте, ніби ця глибоко ображена дівчина не була жертвою жорстокого обману і не згодиться скорше вмерти сто разів, ніж прийняти склянку води з руки вашого сина, то ви жахливо помиляєтесь.

— Досить, Розо, досить!—сказала місіс Стірфорс, коли та хотіла зробити якесь зауваження.—Це байдуже. Хай буде так. Кажуть, що ви одружилися, сер?

Я відповів, що кілька часу тому одружився.

— І ви щасливі? До мене нечасто доходять новини, бо я живу тихим життям, але я чула, що ви починаєте набувати популярності.

— Мені дуже щастило,—сказав я,—і моє ім'я іноді згадують у журналах з деякою похвалою.

— У вас немає матері?—спитала вона трохи м'якшим голосом.

— Ні.

— Шкода,—відповіла вона.—Вона пишалася б вами. На добраніч.

Я взяв руку, простягнуту до мене з виглядом непорушної гідності. Вона була спокійна, ніби мир і тиша панували в душі її. Здавалося, гордість цієї жінки здатна була втихомирити навіть пульс її і накинути на її обличчя покривало спокою, з яким вона дивилась у далечінь.

Ідучи від них вздовж тераси, я не міг не помітити, як погляди цих жінок нерухомо втоплені були туди, де горизонт ставав дедалі темнішим. Де-не-де блимали ліхтарі у віддаленому місті, а на східній частині неба все ще видно було бліду смугу світла. Але з ближньої рівнини здіймався пар, що набирав вигляду озера, і, зливаючись з темрявою, готовий був, здавалося, охопити їх виром води. Не без причини згадую я про цю обставину і не без остраху уявляю собі цю картину; перше, ніж я знов зустрівся з ними, бурхливе море знялося біля цих гордих істот.

Обміркувавши те, що мені розповіли, я визнав за потрібне повідомити про це містера Пеготті. Наступного вечора я приїхав до Лондона, щоб відшукати його. Він безнастанно блукав скрізь з єдиною, незмінною метою відшукати свою племінницю, але частіше всього бував він у Лондоні. Часто бачив я, як на світанку ходив він від вулиці до вулиці, відшукуючи серед людей, які виходили з дверей у цей пізній час, ту, яку він бажав і боявся знайти.

Він наймав кімнатку над тією бакалійною крамничкою на Генгерсфордському ринку, про яку не раз я згадував у своїй розповіді, і звідки він почав свою мандрівку. Сюди й скерував я свої кроки. Розпитавши про нього у інших мешканців, я довідався, що він ще не виходив з двору, і що його можна побачити в кімнаті нагорі.

Він сидів і читав біля вікна, де поставлено було кілька горщиків з квітами. Кімната була дуже чиста й охайна. Я відразу помітив, що вона завжди підтримувалась у такому стані, щоб кожної хвилини прийняти бідолашну дівчинку, і що він ніколи не виходив з двору без думки про можливість повернутися додому з своєю племінницею. Він не чув мого стукоту в двері і підвів очі тільки тоді, коли я поклав руку йому на плече:

— Мастер Деві, спасибі, сер. Спасибі від усього серця, що ви відвідали мене! Та сідайте! Ви дорогий гість, сер!

— Містер Пеготті,—сказав я, сідаючи на стільця, що його він присунув до мене.—Не чекайте багато чого, але я почув деякі новини.

— Про Емлі?

Він судорожно притиснув руку до рота, зблід і пильно глянув на мене.

— Невідомо, де вона, але вона вже не з ним.

Він мовчки слухав мою розповідь. Я добре пригадую вираз гідності, навіть краси, якими вразило мене його терпляче і суворе обличчя, коли він сидів, опустивши очі і спершись лобом на руку. Він не переривав мене ніяким запитанням і мовчки вислухав все до кінця. Здавалося, він увесь цей час стежив тільки за її постанню, і всякий інший образ зникає з його уяви.

Коли я скінчив, він закрив рукою очі і продовжував зберігати глибоку мовчанку. Я тим часом розкрив вікно і розглядав квіти.

— Якої ви думки про це, мастер Деві?—спитав він кінець-кінцем.

— Я гадаю, що вона жива,—відповів я.

— Хто знає? Може, перший удар був занадто міцний, її палке серце... Вона завжди так любила говорити про блакитну воду. Чи могла вона подумати, що знайде в ній свою могилу.

Він вимовив це задумливим, тихим, моторошним голосом, і пройшовся по кімнатці.

— А все ж таки,—додав він,—мастер Деві, я почуваю, що вона жива. Щось говорить мені, уві сні і наяву, що я знайду її. Ця надія додавала мені сил і гнала мене шукати далі. Не вірю, щоб надія обдурила мене. Ні, Емлі жива!

Він твердо притиснув руку до столу, і рішучим стало його за-смагле обличчя.

— Моя племінниця, Емлі, жива, сер!—з певністю сказав він.—Не знаю, звідки я довідався про це і як, але *щось каже мені*—вона жива.

З якимсь натхненням вимовив він це. Я почекав кілька секунд, щоб дати йому змогу вислухати мене з неподільною увагою, потім, виклав йому заходи, що їх, обміркувавши минулої ночі, я визнав за потрібне вжити в даному випадку.

— Ну, мій любий друже...—почав я.

— Дякую, дякую, милостивий сер,—сказав він, хапаючи обома руками мою долоню

— Дуже ймовірно, що вона повернеться до Лондона, бо тут їй зручніше ховати своє нещастя від цікавих очей; іншої мети в неї бути не може, якщо вона тільки не має наміру повернутись додому.

— Вона нізачо не повернеться додому,—сказав він, похмуро похитуючи головою.—Якби вона пішла від нього з своєї власної волі, тоді, можливо, вона хотіла б повернутися, але тепер вона нізачо не повернеться, сер.

— Якщо вона приїде сюди,—вів я далі,—то я маю на увазі одну особу, яка скоріше за всіх здатна відшукати її. Чи пригадуєте ви... вислухайте мене з твердістю, не забувайте своєї високої мети... Чи пригадуєте ви Марту?

— З нашого міста? Марту Ендел?

Вираз його обличчя був для мене вичерпною відповіддю.

— Чи ви знаєте, що вона тепер у Лондоні?

— Я зустрічав її на вулицях,—відповів він, здригнувшись.

— Але ви не знаєте,—сказав я,—що Емлі з допомогою Гема зробила їй добро задовго до своєї втечі з дому. Ви також не знаєте, що однієї ночі, коли ми з вами зустрілися на вулиці і розмовляли в корчмі, ця жінка слухала нас біля дверей.

— Мастер Деві!—здивовано вигукнув він.—Чи це було тієї ночі, коли йшов такий страшний сніг?

— Саме тієї ночі. Я ніколи не бачив її відтоді. Попрощавшись з вами, я пішов слідом за нею, щоб поговорити з нею, але вона зникла. Мені тоді не хотілось говорити вам про неї, не хочеться й тепер; але вона—та особа, яка може нам допомогти, і з якою слід зв'язатися. Чи ви розумієте?

— Дуже добре, сер,—відповів він.

Ми розмовляли майже пошепки.

— Ви кажете, що зустрічали її. Чи ви гадаєте, що зможете знайти її? Я тут можу надіятись тільки на щасливий випадок.

— Здається мені, мастер, я знаю, де її шукати.

— Тепер темно. Чи не слід нам зараз же спробувати відшукати її?

Він погодився і почав збиратись. Я удав, ніби не помічаю, що він робить. А він дбайливо прибрав свою маленьку кімнату, приготував свічку, постелив ліжко, і нарешті витяг з шухляди капелюшок і одно з платтячок племінниці, в якому, пригадую, бачив я її кілька разів, і яке лежало акуратно згорнуте, серед інших вбрань. Всі ці речі він обережно поклав на стіл, ні словом не натякаючи на них. Я також утримався від будьякого зауваження, але не важко було догадатися, що він щовечора робив ці готування.

— Був час, мастер Деві,—сказав він, ідучи по сходах разом зі мною,—коли я вважав цю дівчину, Марту, майже брудом під ногами моєї Емлі. Хай бог пробачить мені, тепер я іншої думки.

У дорозі я спитав його про Гема, почасти, щоб підтримати розмову, а почасти, щоб задовольнити свою цікавість. Містер Пеготті відповів майже тими самими словами, як і раніше, що Гем усе той же,

„по-старому старанно працює і не дбає за своє життя; але ніколи він не скаржиться, і всі люблять його!“

Я спитав, якої він думки про стан душі Гема, які той має наміри щодо причини їхньої біди? Чи важає він цей стан небезпечним? що, приміром, зробить Гем, на його думку, якщо випадково зустрінеться з Стірфорсом?

— Не знаю, сер,—відповів він.—Я часто думав про це, але все ж таки нічого не знаю.

Я нагадав про ранок після її втечі, коли ми всі втрюх зібралися на морському березі.

— Чи пригадуєте ви,—сказав я,—який дикий погляд кинув він на море, кажучи, що там „усьому кінець“?

— Авжеж, пригадую,—сказав він.

— Що хотів він цим сказати, як ви думаєте?

— Мастер Деві,—відповів він,—тисячу разів ставив я собі це запитання, і жодного разу не знаходив відповіді. Дивно: парубок він скромний, а все ж таки я не наважуюся спитати його про це. Ніколи жодного слова не казав він непочтливого, та навряд чи й тепер скаже; але нічим не можна виміряти глибини його думок. Це—велика глибочінь, сер, і я не можу побачити дна.

— Ваша правда,—сказав я,—і це теж частенько турбувало мене.

— Мене також, мастер Деві,—відгукнувся він.—Запевняю вас, це турбувало мене ще більше, ніж його відчайдушні подорожі в море. Дуже він змінився. Не знаю, чи зможе він зробити злочин при будь-яких обставинах, але краще цим обом людям триматись на віддалі один від одного.

Ми ввійшли до Сіті через Темпл. Більше він ні слова не казав, а йшов поруч зі мною, віддавшись єдиній меті свого життя, і був такий зосереджений на одній думці, що його постать здавалася самотньою навіть у великій юрбі. Ми опинилися поблизу Блекфраєрського мосту, коли він раптом обернувся і показав на самотню жіночу постать, яка посувалася по тім боці вулиці. Я відразу пізнав її,—цю постать ми й шукали.

Ми перейшли на другий бік і йшли назирці за нею, коли мені раптом спало на думку, що легше буде зворушити серце бідолашної дівчини, коли ми будемо говорити з нею в спокійнішому місці, де немає юрби, і де на нас звертатимуть менше уваги. Тому я порадив моему супутникові не починати розмови з нею тут, а стежити за нею; цим одночасно я виконував невиразне бажання знати, куди вона йде.

Він погодився, і ми пішли слідом за нею на деякій віддалі, не спускаючи її з очей, але й не підходячи занадто близько, бо вона часто озиралась. Коли вона спинялась послухати якийсь оркестр, ми спинялись також.

Вона йшла довго. І крок за кроком йшли ми за нею. Видно було з її ходи, що вона прямувала до якоїсь певної мети; те, що вона постійно трималась залюднених вулиць, та якась дивна таємничість

цієї прогулянки,—все це спонукало мене не відмовлятися від мого першого наміру. Нарешті вона завершила до якоїсь похмурої, темної вулиці, де юрби не було. Я сказав:

— Тепер ми можемо почати розмову з нею.

І ми пішли за нею прискореним кроком.

РОЗДІЛ ІХ

МАРТА

Ми були тепер у Вестмінстері. Нам довелося повернути назад, щоб слідкувати за нею, бо вона раптом пішла у протилежному напрямку. Віддалившись від світла і галасу головних вулиць, Марта спрямувала свій шлях до Вестмінстерського абатства. Йшла вона так швидко, звільнившись від двох потоків юрби, які переходили міст різними напрямками, що ми опинились на вузькій прибережній вулиці поблизу Мілбенка, перше ніж встигли наздогнати Марту. У цю хвилину вона перейшла через вулицю, ніби бажаючи уникнути кроків, які чула поблизу себе. Жодного разу не оглянувшись, вона поспішала вперед і вперед.

Блиск ріки, що її видно були через темні ворота, де на ніч поставлені були кілька фургонів, змусив мене затримати кроки. Я підштовхнув свого супутника, ні слова не кажучи, і ми вирішили не переходити вулицю, а пішли вперед по другому боці, мовчки тримаючись у тіні будинків, якомога ближче до Марти.

Там була, та є ще й тепер, коли я пишу, маленька зруйнована дерев'яна будівля—мабуть стара, закинута халупка перевізника. Вона стояла в тому самому місці, де закінчується вулиця і де шлях проходить між рядом будинків і річкою. Дійшовши до цієї будки і побачивши перед собою воду, Марта спинилась, немов би прийшла до своєї мети; потім поволі почвалаła вздовж ріки, пильно вдивляючись у воду.

Всю дорогу я гадав, що ця жінка іде до якогось будинку, і не свідомо плекав надію, що цей будинок має якесь відношення до Емлі. Але мерехтливе світло ріки, що виблискувало за ворітьми, навяло мені інстинктивну думку, що далі ми не підемо.

Все довкола здавалось похмурим у цю ніч; навряд чи ще якесь місце біля Лондона має більш сумний, мертвений вигляд. Не було ні верфей, ні будинків біля пустинної дороги поблизу великої чорної тюрми. Каламутна канава обмивала своїми брудними хвилями мури цієї будівлі. Тільки груба трава і жорсткі куці росли на цьому пустирі. В одному місці видно було скелети будинків,—ці споруди були нерозумно початі, і судилося їм згнити незакінченими. В другому—земля закидана була покрученим, іржавим залізним мотлохом, паровими казанами, колесами, трубами, пічками, веслами, якорями, водо-

лазними ковпаками, крилами млинів і різними іншими речами, що й назви їхньої я не знаю. Всі ці сліди якоїсь невдалої спекуляції вгрузли в землю від власної ваги, і неначе марно намагалися сховатися в пилу від сторонніх поглядів. Над річкою лунав стукіт і серед темної ночі віхтями вилітали іскри з кузень. Здавалося, вони хотіли розбурхати довколо себе все, за винятком важкого диму, який безперервно виходив з димарів. Грузькі криві стежки біля старих дерев'яних стовпів, укритих якоюсь гнилою, зеленою, волокнистою речовиною і оголошеннями про нагороди за врятування потоплих, проходили через брудний намул до низького берега ріки. Ходила легенда, ніби біля цього місця була яма, куди під час великої чуми скидали трупи; і здавалося, що отруйне, заражене повітря розходилося по всій місцевості. А може, ця околиця помалу набрала такого кошмарного вигляду, бо сюди стікалися всі покидьки брудної ріки.

Дівчина, за якою ми стежили, спустилась до краю ріки і стояла самотня і мовчазна серед нічного пейзажу, вп'явши свій погляд у брудний вир води. Здавалась ця дівчина однією із зруйнованих речей, що їх викинула ріка.

Кілька човнів і барок стояло в намулі, і ми змогли підійти до дівчини досить близько, лишаючись непомітними. Тоді я зробив знак містерові Пеготті, щоб він лишався на своєму місці, і вийшов з тіні, бажаючи негайно почати розмову. Не без тремтіння підійшов я до цієї самотньої постаті; цей похмурий кінець її шляху і вираз, з яким стояла вона, майже схована тінню залізного мотлоху, поглядаючи на кривулясті відблиски могутнього потоку, сповнювали мене якимсь жахом.

Мабуть вона розмсвляла сама з собою. Захопившись спогляданням води, вона спустила шаль з своїх плечей і перебирала її в руках з таким диким тривожним виглядом, що більше скидалася на лунатика. Я знаю, я ніколи не забуду, що в усіх її рисах гостро відбивалось відчайдушне бажання поринути в швидку ріку. І в ту саму хвилину, коли бідолашна ладна була виконати свій задум, я схопив її за руку і сказав:

— Марто!

Вона злякано скрикнула і почала вириватися з моїх рук з такою силою, що навряд чи я був би спроможний вдержати її сам; але рука, міцніша, ніж моя, схопилася за неї в цю хвилину. Бідолашна підвела злякані очі на свого противника і, пізнавши його, ще раз спробувала випрочатись, але потім знесилена впала на землю. Ми перенесли її від води до найближчого місця, де лежало кілька сухих каменів. Крики й зойки її роздирали душу. Деякий час сиділа вона між камінням, підтримуючи свою голову обома руками.

— О, ріка!—у розпачі вигукнула вона,—о, ріка!

— Тихше, тихше,—сказав я.—Заспокойтесь.

Але вона все ще повторювала ті самі слова знову й знову: „О, ріка!“

— Я знаю, що вона подібна до мене!—вигукнула вона.—Я знаю, що я належу їй. Я знаю, що це найкращий друг для такої, як я.

Вона теж тече з сільських місцевостей, де колись була вона чистою! І вона тече через похмурі, брудні, жалюгідні вулиці—і вона поспішає, як і моє життя, до вічно бурхливого великого моря—і я відчуваю, що мушу йти разом з нею.

Тільки почувши ці слова, зрозумів я, що таке розпач.

— Я не можу розлучитися з нею, я не можу забути її. Вона ввижається мені вдень і вночі. В цілому світі нема нічого іншого, для чого так годилася б я, і що так годилося б для мене. О, жахлива ріка!

У мене промайнула думка, що на обличчі свого супутника, який дивився нерухомо і мовчки на нещасну жінку, я міг би прочитати долю його племінниці, навіть якби не знав про неї зовсім нічого. Ніколи ще ні на малюнку, ні в справжньому житті почуття жалю і заразом остраху не зображувалось перед моїми очима так виразно. Він захитався, немов готовий був упасти, і рука його—я схопив її, бо його вигляд злякав мене—була смертельно холодна.

— Вона тепер марить,—шепнув я йому.—Через деякий час вона говоритиме інакше.

Не знаю, що хотів він сказати у відповідь. Він ворухнув губами, немов кажучи щось, але тільки вказав на бідолашну простягнутою рукою.

Новий крик розпачу вирвався з грудей Марти. Вона знову сховала своє обличчя між камінням і лежала біля ніг наших, як втілений образ безсилового приниження і нещастя. Знаючи, що треба переждати трохи, поки можна буде звернутися до неї з якимсь запитанням, я спинив свого товариша, який хотів був її підвести, і ми обидва стояли мовчки, поки вона трохи заспокоїлась.

— Марто,—сказав я потім, нахилившись і допомагаючи їй встати (вона, очевидно, хотіла підвестись, щоб піти геть, але була така слаба, що притулилась до човна).—Чи знаєте ви, хто це, з ким я?

Вона пролепетала:

— Знаю.

— Чи знаєте ви, що ми давно стежили за вами?

Вона похитала головою. Вона не дивилась ні на нього, ні на мене, але покійно стояла перед нами і, очевидно, несвідомо тримала шаль і капелюшок в одній руці, а другу, стиснувши в кулак, приклала до лоба.

— Якщо ви досить заспокоїлись,—сказав я,—щоб говорити про те, що так цікавило вас,—хай небо допоможе вам згадати про це,—тієї ночі, коли йшов такий жахливий сніг.

Вона знову заридала і невиразно пробурмотіла кілька слів подяки за те, що я тоді не відігнав її від дверей.

— Не треба мені говорити про саму себе,—сказала вона через кілька секунд.—Я погана, я пропадаю! У мене нема ніяких надій. Але скажіть йому, сер,—вона відсахнулася від нього,—якщо ви не занадто гніваєтесь на мене, що я ніколи нічим не була причиною його лиха.

— Ніколи вас і не обвинувачували в цьому,—відповів я таким же серйозним тоном.

— То ви були, якщо не помиляюсь,—сказала вона тремтячим голо-
сом,—то ви приходили на кухню в той вечір, коли вона з таким
жалем поставилась до мене; коли вона була така ласкава зі мною,
не гребувала мною, як усі інші, і так великодушно допомогла мені?
То ви були, сер?

— То був я,—відповів я.

— Я була б на дні ріки вже давно,—сказала вона, жахливим
поглядом подивившись на воду,—якби хоч у думках завдала їй
шкоди колинебудь. Не прожила б я й однієї ночі, якби не була віль-
на від усякої участі в її загибелі.

— Причина її втечі нам занадто добро відома,—сказав я.—Ви тут
цілком невинні; ми цього певні, ми це знаємо.

— О, я могла б бути значно кращою до неї, якби в мене було
краще серце!—вигукнула дівчина у щирому розпачі.—Вона була завжди
добра до мене, завжди знаходила якесь миле, справедливе слово для
мене. Чи могла я після того бажати, щоб вона зробилась такою, як
і я. Коли я позбулася всього, чим життя буває дороге, то найжахли-
вішою думкою для мене було розлучитися назавжди з нею.

Містер Пеготті стояв з опущеними очима, спершись однією рукою
на борт човна, і другою закривши своє обличчя.

— Ще до тієї снігової ночі,—вела далі Марта,—я довідалася про
все, що трапилось, і тоді найбільше тривожила мене думка, що люди
згадають, як ця великодушна дівчина удостоювала мене розмовою,
і, без сумніву, скажуть, що то я звернула її з істинного шляху. Небо
знає, що я охоче померла б, щоб повернути їй добре ім'я!

Вона давно вже не усвідомлювала своїх вчинків. Жахливо було
бачити на обличчі її вираз розпачу і мук сумління.

— Але що я кажу? Що означає для мене вмерти? Я згодилася б
жити!—скрикнула вона.—Жити й постаріти на цих жалюгідних вули-
цях, згодилася б вештатись у темряві з кутка в кутку, зневажена
всіма, бачити, як займається день серед блідих будинків і згадувати,
як колись це сонце осяювало мою кімнатку і пробуджувало мене...я
й на це згодилася б, щоб урятувати її!

Вона впала на землю, схопила кілька камінців і почала стиску-
вати їх у руках, немов бажаючи роздушити на порох цю тверду
масу. Весь час вона неспокійно рухалась, і судорожно простягала
руки, і притискувала їх до обличчя, немов бажаючи знищити в очах
останню іскру світла. Її голова повисла на плечах, пригнічена, мабуть,
найжахливішими спогадами.

— Що я тепер стану робити?—скрикнула вона у цій боротьбі з
розпачем—Як мені жити тепер з тавром прокляття й ганьби на чолі?

Раптом вона обернулася до мого супутника:

— Роздушіть мене, вбийте мене! Коли вона була вашою гордістю,
ви визнали б образою, якби я ненароком торкнулась її на вулиці.
Ви маєте право не вірити жодному моему слову, та й для чого вам
вірити мені? І тепер вам було б соромно бачити, якби вона пере-
мовилася зі мною хоч би одним словом. Я не скаржусь на це. Я не

порівнюю її з собою... Я знаю, що між нами—провалля. Але я хочу сказати, що хоч яка я грішна, хоч яка я принижена, але завжди буду я їй вдячна, завжди любитиму її. О, не думайте, що я зовсім втратила здатність любити! Відштовхніть мене, як це робить цілий світ. Вбийте мене за те, що я така, за те, що я знала її, але не думайте, що я не вмю любити.

Поки вона благала, він якось болісно дивився на неї, а коли вона замовкла, він ніжно підвів її.

— Марто,—сказав містер Пеготті,—крий боже, щоб я став судити тебе. Не мені це робити, дівчино. Ти мабуть не знаєш, як змінився я останнім часом, якщо вважаєш мене здатним на такий вчинок.

Після короткої паузи він додав:

— Отже, ти не розумієш, для чого я і оцей джентльмен хотіли поговорити з тобою? Ти не розумієш, що ми маємо на думці? То слухай.

Його вплив на неї був непереборний. Вона стояла, тремтячи перед ним, немов би боючись зустріти його погляд, але її палкий розпач стих, і вона мовчала.

— Якщо ти чула,—сказав містер Пеготті,—про що говорили мастер Деві і я в ту снігову ніч, то ти мабуть знаєш, що я блукав по світах і всюди шукав свою милу племінницю. Так, милу,—твердо повторив він.—Вона навіть зробилася для мене дорожчою, ніж була раніше.

Марта затулила обличчя руками, але жоден звук не вихопився з її грудей.

— Вона казала мені,—сказав містер Пеготті,—що змалку ти втратила батьків і що не було в тебе друга-моряка, який боронив би тебе, безпритульну сироту. Ти, мабуть, зрозумієш, що якби був у тебе такий друг, то згодом полюбила б його не менше, ніж рідного батька. Ти зрозумієш, Марто, що племінниця моя дорога мені, як рідна дочка.

Вона все ще тремтіла; містер Пеготті підняв шаль з землі і загорнув плечі дівчини.

— Ось чому я знаю,—сказав він,—що вона погодилась би йти зі мною на край світу, якби пощастило мені побачити її знову. Але я також знаю, що вона ладна сама бігти на край світу, аби тільки не зустрітись зі мною ніколи. Вона не може мати сумніву в моїй любові до неї, та й не має вона сумніву... не має сумніву,—повторив він спокійно, переконаним тоном,—але цей сором роз'єднує нас і заважає їй впасти в мої обійми.

З кожного його слова, з усієї його простої манери розповідати, було виразно видно, що він всебічно обміркував цю справу.

— Отож ми й вирішили, мастер Деві і я,—вів він далі,—що сердешна, мабуть, скерує свій самотній шлях до Лондона. Усі ми віримо—мастер Деві, я і всі наші рідні, що ти так само невинна в біді, яка спіткала нас, як дитина в череві матері. Ти кажеш, що вона була з тобою мила, добра і ласкава. Хай бог благословить її, я це знаю. Вона завжди була така з усіма, ти вдячна їй і любиш її. Допо-

можи ж нам, якщо можеш, відшукати її, і хай небо винагородить тебе.

Вона швидко глянула на нього, і вперше погляд її висловлював, що вона не вірить його словам.

— А ви довірятимете мені?—спитала вона тихим здивованим голосом.

— Цілковито!—відповів містер Пеготті.

— І ви доручаєте мені поговорити з нею, якщо я знайду її; притулити її, якщо знайдеться в мене притулок; а потім, потайки від неї, прийти за вами і привести вас до неї?—поспішно спитала вона.

Ми обидва в один голос відповіли: „Так!“

Вона підвела очі і урочисто оголосила, що вірно й чесно присвятить себе цій справі, що вона ніколи не заважається в своєму намірі, не послабить своїх розшуків, не відступить від своєї мети, поки лишатиметься хоч найменша надія на успіх, що, коли зрадить вона цю обіцянку, то позбудеться єдиного оплоту проти зла. Тоді залишиться вона, самітна, загибла істота, ще в більшому, якщо можливо, відчаї, ніж була за кілька хвилин перед тим на березі ріки, і тоді хай загубить вона назавжди всяку надію на допомогу—людську чи божу.

Голос її був не гучніший за її подих, і вона не дивилась на нас, коли вимовляла ці слова. Погляд її обертався то до неба, то до темної води.

Ми тепер визнали за зручне сказати їй усе, що знали. Я почав розповідати. Вона слухала мене дуже уважно. Обличчя її безнастанно мінялось, але вираз рішучості залишався на ньому весь час. Очі її подеколи сповнювалися сльозами, але вона намагалася сховати свою слабкість. Очевидно, в ній відбувалася якась корінна зміна; вона намагалася здаватися якомога спокійнішою.

Коли я скінчив, вона спитала, де зможе відшукати нас, коли треба буде. Я підійшов до тьмяного ліхтаря, що стояв на дорозі, і написав на аркушику паперу адреси—свою і містера Пеготті; потім я відірвав цей клаптик і дав його Марті. Вона сховала його за пазуху. Я спитав, де живе вона сама. Після деякої мовчанки, вона відповіла, що в жодному місці не живе довго, і що краще про це не розличувати.

Містер Пеготті натякнув мені пошепки на одну обставину, яка й мені спадала на думку. Я добув гаманець, але ніяк не міг умовити її прийняти хоч трохи грошей, не міг навіть домогтися від неї обіцянки погодитися на нашу допомогу згодом. Я довів їй, що містера Пеготті ніяк не можна називати людиною бідною, і що нас обох лякає думка, чи не буде вона кинута напризволяще під час цих розшуків. Все було даремно. Вона лишалась непохитною. Щодо цього він мав на неї вплив не більший, ніж я. Вона палко подякувала нам, але вблагати її не можна було.

— Мабуть я знайду якусь роботу,—сказала вона.—Я спробую.

— Тó прийміть деяку допомогу хоч би до того часу,—відповів я.

— Я не можу робити заради грошей те, що обіцяла,—заперечу-

вала вона.—Я не можу прийняти їх, якби навіть довелося мені вмерти з голоду. Дати мені грошей, означає позбавити мене вашого довір'я, позбавити того, що я завдячую вам, і що одно тільки рятує мене від ріки.

— В ім'я великого судді,—сказав я,—якому всі ми повинні будемо дати звіт у своїх вчинках, благаю вас, покиньте таку жахливу думку. Всі ми спроможні чинити добро, якщо побажаємо.

Вона задрижала всім тілом, губи її затремтіли і обличчя зблідло.

— Хтось мабуть підказав вашим серцям врятувати нещасне створіння для спокути!—сказала вона.—Мені страшна така думка; вона здається мені занадто сміливою. Якщо мені пощастить зробити добро, то може знову закрадеться в мою душу надія на порятунок; досі нічого, крім зла, не виходило з моїх вчинків. Мине багато часу, і, може, знову примирюсь я з своїм жалюгідним життям, якщо виконаю ваше доручення. Більше нічого я не знаю, і не можу нічого більше сказати.

Знову вона притаїла сльози, що показалися у неї на очах. Простягнувши тремтячу руку, вона доторкнулася до містера Пеготті, немов би в ньому була цілюща сила, потім пішла від нас вздовж пустинного шляху. З усього було видно, що вона досить довго хворіла; до того ж її змучений вигляд і запалі очі свідчили виразно, що вона терпіла всякі злидні і муки.

Деякий час ми йшли слідом за нею, бо нам було по дорозі. Нарешті, ми повернули до освітлених вулиць. Я так глибоко був переконаний у її щирості, що зауважив містерові Пеготті, чи не здасться їй недовір'ям, якщо ми і далі будемо йти за нею. Він був такої ж думки і вірив їй безумовно. Ми залишили її і пішли своєю дорогою в напрямі до Гайгета. Містер Пеготті супроводив мене більшу частину дороги. Прощаючись, я помітив на його обличчі вираз замисленого співчуття, причину якого не важко було пояснити.

Вже опівночі прийшов я додому. Біля своєї садової хвіртки я спинився і почав прислухатись до гучного дзвону на башті собору св. Павла. Раптом, на здивовання своє, я примітив, що двері в котеджі моєї бабки відчинені, і що через дорогу видно мерехтливий вогник ганку.

Гадаючи, що бабка моя знову підпала своїм колишнім страхам і надумала стежити за розвитком якоїсь вигаданої пожежі, я попрямував до неї, щоб побалакати про пригоди цього дня. Як же був я здивований, помітивши якогось чоловіка, що стояв у її маленькому садку!

Він держав у руках пляшку і чарку і пив. Я негайно спинився під густим гіллям по той бік саду; місяць був високо на небі, хоч і ховався за хмарами. І я впізнав чоловіка, що його я колись вважав породженням фантазії містера Діка, а потім зустрів якимось з бабкою на вулицях міста.

Він не тільки пив, але й їв, очевидно, з жадібним апетитом. Здавалося, при цьому він цікаво розглядав котедж, ніби вперше в

житті бачив його. Нахилившись, щоб поставити пляшку, він глянув на вікна і почав озиратись, але потайки і якось нетерпляче, немов бажаючи якнайскоріше піти геть.

На секунду потемнів вогник на ганку, і бабка моя з'явилася в дверях. Вона була смутна і відраховувала незнайомому гроші, брязкіт яких я виразно чув.

— Цього мало!—сказав незнайомий.

— Більше я не можу дати,—відповіла моя бабка.

— Тоді я не можу піти звідси!—сказав він.—Ось, маєте! Можете взяти їх назад.

— Поганий ви чоловік,—відповіла моя бабка дуже схвильовано.— Як можете ви так знущатися з мене? Але для чого я запитую? Ви робите так, бо знаєте мою слабкість. Що мені робити, щоб звільнитися назавжди від ваших відвідувань? Невже покинути вас напризволяще?

— А чому б вам і не покинути мене напризволяще?—сказав він.

— І ви ще можете запитувати!—відказала бабка.—Що за серце у вас!

Він стояв, недбало дзенькаючи грошми і похитуючи головою; нарешті він сказав:

— Отже, більше нічого ви не збираєтесь мені дати?

— Це все, що я *можу* дати вам,—сказала моя бабка.—Ви знаєте, що я зазнала великих утрат і стала біднішою, ніж колись. Я вам казала про це. Ось ви тепер одержали гроші; чого ж ви стоїте ще? Хіба мені приємно бачити, що з вас вийшло?

— Вигляд мій, мабуть, трохи жалюгідний, то правда!—сказав він.—Я живу, як сова.

— Ви позбавили мене більшої частини мого майна,—сказала моя бабка.—Ви протягом кількох років змушували мене бути жорстокою проти цілого світу. Ви обдурили мене, поводитись зі мною невдячно, люто. Ідїть і спокутуйте це. Не додавайте нових образ до довгого списку образ, що їх ви завдали мені.

— Еге,—відповів він.—Все це дуже люб'язно. Ну, на цей раз я задовольнююсь тим, що одержав.

Всупереч своїй нечулості він, здавалося, був зворушений гіркими сльозами бабки, і важкими кроками вийшов з саду. Я поспішно зробив кілька кроків, ніби з'явився в цю саму хвилину, і зустрів його біля хвіртки. Ми глянули один на одного досить неприязно.

— Бабусю,—похапцем сказав я,—цей чоловік знову турбує вас. Я поговорю з ним. Хто він такий?

— Дитя моє,—сказала бабка, схопивши мене за руку,—ходімо до мене; але не розмовляй зі мною хвилини десять.

Ми сіли в її маленькій вітальні. Бабка моя сховалася за старою, круглою, зеленою ширмою, припасованою до спинки крісла; протягом чверті години вона кілька разів витирала очі, потім вийшла і сіла біля мене на канапі.

— Трот,—сказала моя бабка спокійно,—це мій чоловік.

— Ваш чоловік, бабусю? Я гадав, що він помер.

— Помер для мене,—відповіла вона,—але ще живе,

Я мовчки й здивовано дивився на неї.

— Бетсі Тротвуд не скидається на істоту, створену для ніжної пристрасті,—твердо сказала моя бабка,—але був час, Тротвуд, коли вона всією душею довірялася цій людині. Коли вона любила його, Трот. Коли не було такої жертви, якої б не принесла вона заради нього. Він подякував їй, розтринькавши її майно і майже розбивши її серце. Ось вона й закопала в могилу раз і назавжди всі ці почуття, ще й зрівняла землю на могилі.

— Моя мила, добра бабусю!

— Я обійшлася з ним, по суті, великодушно,—вела далі моя бабка, своїм звичаєм поклавши свою долоню на мою.—Після стількох років, Трот, я можу сказати, що обійшлася з ним великодушно. Він поведився зі мною так жорстоко, що я могла б добитись розлуки на вигідних для мене умовах; але я цього не зробила. Він незабаром розтратив усе, що я йому дала, опускався дедалі нижче, одружився з другою жінкою, якщо не помиляюсь, став шахраєм, картярем. Що він тепер, ти сам бачив. Але він був красунь, коли я вийшла за нього,—сказала бабка таким тоном, в якому чути було відгомін колишньої гордості і захвату,—і я вважала його... я була дурна... ідеалом благородства.

Вона злегка вдарила мене по руці і похитала головою.

— Тепер він для мене ніщо, Трот, навіть менше, ніж ніщо. Але я не хочу, щоб він був покараний за свої злочини (а цього не уникнути йому, якщо він буде вештатись по тутешніх місцях); ось чому іноді, коли він приходить до мене, я даю йому більше грошей, ніж спроможна дати, аби тільки він пішов геть звідси. Я була дурна, коли вийшла за нього, і я любила його ніжно, Трот, як тільки може любити жінка. Тепер він тільки жалюгідна тінь того, чим був колись для мене; але я готова оберігати навіть і цю тінь, згадуючи свою колишню дурість. Бо любила я його щиро, Трот, якщо будьколи жінка любила щиро.

Бабка моя припинила цю розмову, глибоко зітхнувши, і розправила згортки на своєму платті.

— Ось воно, мій любий!—сказала вона.—Тепер ти знаєш початок, середину, кінець і всі подробиці моєї історії. Ми про неї більше не будемо згадувати, і ти, звичайно, нікому її не розкажеш. Хай між нами залишиться ця кумедна, гірка історія мого життя, Трот!

РОЗДІЛ X

МОЄ ДОМАШНЄ ЖИТТЯ

Я старанно працював над своєю книжкою, одночасно пунктуально виконуючи свої обов'язки щодо газети; книжка вийшла з друку, і поява її супроводилась великим успіхом. Я не запаморочився від

гучних похвал, які звучали в моїх вухах, хоча жадібно прислухався до них і був сам найвищої думки про свій твір. Спостереження над людською природою завжди приводили мене до висновку, що той, хто має хоч якусь причину вірити в себе, ніколи не вихваляється перед іншими з метою підвищити себе в їх думці. Ось чому скромність утримувала мене в межах почуття власної гідності; і чим більше набував я слави, тим більше намагався заслужити її.

Я не маю наміру в цьому рукописі давати докладний звіт про історію моїх творів, хоч щодо всього іншого ця розповідь має бути вірною копією мого життя. Мої твори говорять самі за себе, і я лишаю їм це право. Якщо випадково я звертаюсь до них, то лише тому, що вони складають частину моїх життєвих успіхів.

Маючи деякі підстави гадати, що природа і обставини зробили мене письменником, я упевнено йшов уперед накресленим шляхом. Без такої певності я б назавжди, звичайно, облишив далші літературні спроби, і скерував би свою енергію на якусь іншу роботу. Я спробував би довідатись, чим зробили мене природа і обставини, і, довідавшись про це, я був би саме тим, а не іншим.

Писав я до своєї газети і до інших видань з таким успіхом, що після нової удачі вирішив, що маю цілковите право покинути нудні парламентські дебати. Отже, одного вечора я востаннє переклав на стенографічні ноти музику парламентських волинок, і відтоді вже ця музика ніколи не турбувала мого слуху, хоч тепер мотиви її лунають у лондонських газетах без усякої істотної зміни.

Пишу тепер про той час, коли я був одружений уже щось з півтора року. Після багатьох невдалих спроб ми махнули рукою на всі турботи про господарство. Господарство трималося само собою, і ми ще найняли пажа. Головною справою цього слуги було сваритися з куховаркою; щодо цього, він був справжній Віттінгтон, хоч без його кішки і без найменшої надії зробитися згодом лорд-мером.¹

Здається мені, що він жив під безупинним градом кастрюльних покришок. Все його існування було суцільною бійкою. Він ладен був кричати гвалт в найнезручніший час, коли, приміром, у нас були гості за обідом, або збирались увечері кілька друзів. Саме тоді вбігав він до кімнати, переслідований ураганним вогнем всякого металевого кухонного приладдя. Ми хотіли звільнитись від нього, але він був неймовірно прив'язаний до нас і ніяк не хотів розлучатися з своїм місцем. Був він плаксивий хлопчисько і починав так відчайдушно репетувати, щойно заводили розмову про його відставку, що я мусив залишати його в нашому домі. Не було в нього ні матері, ні, очевидно, ніякої рідні, за винятком сестри, яка подалась до Америки, ледве встигнувши передати його до наших рук. Цей маленький негідник був

¹ В англійській народній літературі дуже популярна стара казка про Віттінгтона і його кішку. Віттінгтон, молодий чоловік без усяких коштів,—надумав поїхати до Індії. На корабель його взяли тільки тому, що з ним була кішка, а на кораблі розвелось безліч мишей та щурів. Повернувшись до Лондона мільйонером, Віттінгтон був обраний на лорд-мера.

дуже зворушений своїм власним станом; він раз-у-раз витирив очі рукавом своєї куртки, або схилявся до кінчика носової хустинки, яку він нізашо не хотів витягати з кишені і з якою поводився особливим економічним і секретним способом.

Цей нещасний паж, найнятий мною в лиху годину за шість фунтів і десять шилінгів, був для мене джерелом безперервних тривог. Я стежив за ним, як він підростав (а зростав він із швидкістю бобів), і жахливі побоювання виникли в мене з приводу того часу, коли він почне голитись, ба навіть, коли зробиться сивим і лисим. Я не бачив ніяких можливостей у майбутньому відкараскатись від нього. З жахом уявляв я собі, якою мукою буде для нас цей слуга на старості своїх років.

Але найменше уявляв я собі, яким нещасним способом ми звільнимось від цього тяжкого лиха. Хлопчик украв годинник Дори—годинник цей, як і всі наші речі, не мав для себе особливого місця. Продавши його, він на здобуті гроші (аджеж завжди він був не дуже міцним на розум хлопцем) катався на імперіалі диліжанса між Лондоном і Уксбріджем. Його спіймали і відвели до поліційної управи—якщо не помиляюся, в той самий час, коли він завершував свою п'ятнадцяту подорож. Знайшли при ньому чотири шилінги і шість пенсів та дудку, на якій він не вмів грати.

Цей випадок і його наслідки були б для мене куди менш неприємні, якби хлопець не надумав каятись. Але він жахливо каювся, треба віддати йому належне, та ще якимсь особливим способом: не те, щоб він ураз оголошував про всі махінації, які йому були відомі; навпаки, він розповідав про них помалу, не поспішаючи. Так, приміром, другого дня після того, як я мусив свідчити проти нього, він повідомив несподівані подробиці з приводу кошика в льоху, де, за його зізнаннями, не було нічого, крім пробок і пляшок, хоч я й думав знайти там херес, портвейн і лафіт. Ми гадали, що тепер він цілком полегшив свою душу, розповівши про головний злочин куховарки; але днів через два він знову відчув муки сумління і оголосив, що до куховарки приходить дівчинка, яка щоранку відносить кудись наш хліб, і що йому самому доручено було платити за молоко нашим вугіллям. Потім знову днів через три поліція інформувала мене, що він повідомив про філейні куски яловичини, сховані в безпечному місці, між іншими кухонними припасами, і про простирала, сховані в мішку з різним мотлохом. Через деякий час його зізнання набрали цілком нового напрямку; він заявив, що знає про хижацькі зазіхання на наше майно від хлопчика з таверни, який з цього приводу був негайно викликаний до суду. Мені було дуже соромно являти собою таку жертву, і я охоче згодився підкупити свого пажа, щоб він придержав язика, і навіть ладен був дати який завгодно хабар, щоб йому дозволили втекти спід арешту. Одна обставина ще більше погіршувала моє тяжке становище: він не мав найменшої уяви про неприємності, яких мені завдає, і гадав, що кожним новим своїм зізнанням робить мені величезну послугу, навіть справжнє благо.

Нарешті, я сам почав ховатись, як тільки помічав біля воріт поліційного емісара, що приходив з якимись новими звістками.

Таким напруженим життям жив я, аж поки не закінчили цієї справи і не присудили мого пажа до заслання. Навіть і тоді він не міг заспокоїтись і безупинно писав нам листи, виявляючи таке сильне бажання побачити Дору перед своїм від'їздом, що Дора поїхала до нього і знепритомніла, як тільки опинилася за залізними ґратами. Одним словом, я не мав жодної спокійної хвилини, поки не заслали цього хлопчиська і не зробили (як я почув згодом) чабаном десь „за морем“,—де саме, не можу сказати.

Все це змусило мене серйозно замислитись і побачити в новому світлі всі наші господарські помилки. Хоч як любив я Дору, але не міг не передати їй якось увечері своїх думок з цього приводу.

— Любов моя, сказав я,—мені дуже боляче думати, що наше невміння хазяйнувати шкодить не тільки нам (ми вже до цього звикли), але й іншим людям.

— Ти весь цей час був спокійний, а тепер знову хочеш гніватись на мене!—сказала Дора.

— Ні, моя мила, запевняю тебе. Ось я поясню тобі, що маю на думці.

— Здається, я не хочу цього знати,—сказала Дора.

— Але я хочу, щоб ти це знала, любов моя. Кинь Джіпа.

Дора притулила морду собаки до мого носа, щоб розігнати задуманий вигляд з мого обличчя. „Бу!“—жартівливо проказала вона, але помітивши марність цієї витівки, вона посадила Джіпа в пагоду, сіла біля мене і почала дивитись мені в очі, склавши рученята і набравши якнайважливішого виразу обличчя.

— Справа в тому, моя мила,—почав я,—що ми хворіємо на якусь чуму і заражаємо всіх, хто тільки стикається з нами.

Я й далі висловлювався б таким фігуральним способом, але здивоване обличчя Дори показувало, що вона без жартів думала: чи не маю я наміру запропонувати нове щеплення, або інший якийсь медичний захід проти нашої хвороби. Тому я утримався і спробував висловити свою думку ясніше.

— Лялечко моя,—сказав я,—наша недбалість не тільки позбавляє нас грошей, комфорту, а, часом, навіть душевного спокою, але змушує нас відповідати перед судом сумління: аджеж ми розбещуємо нашу прислугу. На жаль, тут винна не одна сторона; люди псуються, бо ми самі не намагаємось виправити наші хиби.

— О, яке жахливе обвинувачення!—скрикнула Дора, здивованими очима глянувши на мене.—Сказати, що я крапа золоті годинники! О, як це жахливо!

— Друже мій,—сказав я,—як можна говорити такі нісенітниці? Хто натякав на годинник?

— А як же, ти натякав!—відказала Дора.—Ти сам це знаєш. Ти прямо почав порівнювати мене з ним.

— З ким?—спитав я.

— З пажем,—заридала Дора.—О, жорстока людина, порівнювати свою люблячу дружину з якимсь засланим! Чому ти до одруження не сказав мені своєї думки? Чому ти не сказав, нечула ти істото, що я гірше каторжника? О, якої ти жахливої думки про мене! О, боже мій!

— Ну, Доро, любов моя!—сказав я, ніжно намагаючись відсмикнути хустинку, що її вона притулила до своїх очей.—Це не тільки смішно, але навіть погано. Насамперед, це зовсім невірно.

— Ти завжди казав, що він брехун,—ридала Дора.—А тепер ти кажеш це саме й про мене. О, що мені робити? Що мені робити?

— Дівчинко моя люба,—умовляв я,—та зверни ж хоч раз увагу на те, що я казав і тепер кажу. Люба моя Доро, поки ми самі не навчимося виконувати свої обов'язки щодо тих, кого ми наймаємо, доти вони ніколи не знатимуть своїх обов'язків щодо нас. Боюсь, чи не самі ми даємо зручні приводи чинити зло, чого ніяк не повинно бути. Якби навіть ми з власної волі були такі недбалі,—чого все ж таки не можна сказати,—якби навіть ми любили безладдя і знаходили в ньому приємність,—чого знову таки не можна сказати,—то і в такому разі нам необхідно змінити свою поведінку. Нам слід замислитись над цим. Я не можу відмовитись від цих думок, Доро; вони переслідують мене і іноді роблять нещасним. Ось, люба, і все.

Будь розумненькою!

Дора довго не дозволяла мені відсмикнути хустинку від її очей. Вона ховала своє личко і бурмотіла, що мені зовсім не треба було одружуватись, якщо я почуваю себе нещасливим. Чому ж я не оголосив, хоч би за день до весілля, що передбачаю своє нещастя і зовсім відмовляюсь від шлюбу? Якщо вже я терпіти не можу своєї дружини, то чому не відсилаю її до тіток у Путні, або до Джулії Мілз, в Індію? Джулія радітиме їй і ніколи не назве її вигнаним слугою; Джулія ніколи не називала її такими поганими іменами. Одним словом, Дора впала в розпач і нав'яла на мене майже таку саму журбу. Я бачив, що такі спроби, навіть найделікатніші,—марні, і наважився вдатись до нових заходів. Але яких? „Сформувати розум дружини“. Ця загальна фраза приємна для слуху, але некорисна для господарства. Я вирішив сформувати розум Дори.

Почав я негайно. Бувало, Дора грається, як дитинка, і сам я дуже схильний попустувати; але тут таки я набираю серйозного вигляду і псую настрої і собі і їй. Став я розмовляти з нею про речі, що захоплювали мої думки, читав їй Шекспіра і втомив її безмежно. Я намагався розповідати їй, немовби випадково, деякі корисні відомості, і змушувати її розсудливо дивитись на речі; вона лякалась цієї науки і уникала її при найменшій змозі. До цього виховання своєї дитинки-дружини я підходив завжди не інакше, як надзвичайно обережно; але вона, очевидно, передчувала щоразу, куди я гну, і проймалась найтривожнішими побоюваннями. Ясно було, що Шекспіра вона вважала за якогось злочинця. Освіта посувалася вперед дуже повільно.

Я залучив до цієї справи і Тредльса—хоч він нічого не підозрював. Коли він приходив до нас, я висаджував у повітря перед ним весь пороховий льох своїх знань на користь і в науку Дорі. Кількість і якість практичної мудрості, переданої таким способом Тредльсові була величезна і відмінна; але на Дору це не робило ніякого враження, крім страху; вона завжди нервувалась, що ось-ось і до неї дійде черга. Я опинився в стані шкільного вчителя, являв собою якусь пастку, і нарешті відігравав щодо Дори роль павука, який раз-у-раз виходив із своєї засідки, щоб мучити нещасну жертву.

Все ще сподіваючись, що прийде час, коли запанує цілковите симпатія між Дорою і мною, і коли розум прекрасної дитинки на превелику мою радість сформується, я невтомно добивався своєї мети протягом кількох місяців, наїжачившись терпінням з ніг до голови, наче справжній дикобраз. Але з усього цього не вийшло нічогосінько; і тоді, щоб заспокоїти своє сумління, я почав себе запевняти, ніби розум Дори сформований остаточно.

Після дальших міркувань ця гадка здалася мені до того ймовірно, що я відмовився від свого педагогічного плану, привабливого на словах, і некорисного на ділі. Я вирішив задовольнитись грайливим, дитячим, наївним характером своєї дружини, і вже не намагався змінювати цей характер. Мені самому страшенно набридло грати роль глибокодумного мудреця і бачити муки своєї ніжної подруги. Тому одного чудового дня я купив пару прегарних сережок для Дори і нашійник для Джіпа, і повернувся додому з твердим наміром відновити своє колишнє щастя.

Дора зраділа цим маленьким подарункам і захоплено розцілувала мене, але якась тінь все ще лежала між нами, і цю тінь я вирішив знищити за всяку ціну. Вже коли вона неминуча, то хай краще лежить тільки в моєму серці.

Я сів на канапу біля своєї дружини і прикріпив до її вушок сережки, потім висловив побоювання, що ми останнім часом жили не так добре, як раніше, і що провина тут моя. В цьому я був щиро переконаний, бо так воно й було.

— Справа в тому, Доро, життя моє,—сказав я,—що весь цей час я пробував бути мудрим.

— І зробити мене мудрою?—несміливо вимовила Дора.—Чи не так, Доді?

Вона запитливо підвела вгору свої гарненькі бровенята, і я у відповідь кивнув головою та поцілував її.

— Це ні до чого не приведе,—вела далі Дора, похитавши головою так, щоб сережки задзвеніли.—Ти сам знаєш, яка я дитина, і не забув, звичайно, як я просила тебе називати мене. А якщо ти не хочеш називати мене дитинкою-дружиною, то це означає, по-моєму, що ти мене ніколи не любив. Напевно тобі ніколи не спадало на думку, що було б краще, якби...

— Якби що, моя мила?—спитав я, бо вона раптом спинилася.

— Нічого,—сказала Дора.

— Нічого?—перепитав я.

Вона обняла мене, засміялась, сама себе назвала дурною гускою, і сховала своє гарненьке личко на моєму плечі, розкішні кучері її так скуйовдилися, що розібрати їх було зовсім не легко.

— Мені спадає на думку, що краще було б не робити зовсім нічого, ніж намагатись сформувати розум своєї маленької дружини,— сказав я, сміючись сам із себе.—Ось у чому питання? Справді, я цього певний.

— Так ось що ти хотів зробити?—скрикнула Дора.—Ах, дурненький хлопчик!

— Більше цього не буду робити,—сказав я.—Я люблю її такою, якою вона є.

— Це ти не брешеш? Вірно?—спитала Дора, щільніше пригорнувшись до мене.

— Для чого змінювати те, що подобалось мені стільки часу?—сказав я.—Ти не можеш бути кращою, ніж ти є, моя ніжна Доро. І ми не будемо вдаватись до всяких химерних дослідів, житимемо по-старому та будемо щасливі.

— Та будемо щасливі!—підтвердила Дора.—Так. Усе життя! І ти ніколи не будеш думати, що справи йдуть трохи не так, як слід?

— Ніколи, ніколи!—сказав я.—Будемо жити, як живеться.

— І ти ніколи більше не говоритимеш, що ми псуємо людей,—жартівливо благала Дора,—правда? Аджеж ти сам знаєш, як це погано.

— Ніколи, ніколи!—відповів я.

— Краще мені бути дурненькою, ніж нещасливою, правда?—спитала Дора.

— Краще тобі бути Дорою, ніж будьким у цілому світі.

— У цілому світі? Ах, Доді! Це ж величезне місце!

Вона похитала головою, глянула на мене своїми ясними, щасливими очима, розцілувала мене, весело засміялась і втекла, щоб одягти Джіпові новий нашійник.

Так закінчилась моя остання спроба домогтись будьяких змін у своїй дружині. Це мені не вдалось. З усією своєю мудрістю я лишився самотній, не міг я розповідати свої думки Дорі, яка бажала, щоб я поводився з нею, як з дитиною. Я вирішив по змозі сам піклуватись про господарство, але заздалегідь передбачав, що при всій своїй старанності не доб'юсь майже ніяких результатів, якщо тільки не візьму на себе знову ролі павука і не буду завжди насторожі.

А тинь мала тепер не роз'єднувати нас, а лежати тільки на моєму серці? Куди вона падала?

Колишнє важке почуття все ще затьмарювало моє життя. Воно глибше вкорінилося в мені і, здається, зовсім не змінилось. Як і колись, було воно невизначеним і ніби навіювалось на мене якоюсь журливою мелодією, ледве чутною серед глибокої ночі. Я щиро любив свою дружину і вважав себе щасливим, але то було не те щастя, яке колись вимальовувалось у моїй уяві. Чогось було шкода, чогось бракувало для мого цілковитого добробуту.

Я дав собі слово зобразити свої думки і почуття, і тому знову розглядаю їх з більшою увагою, щоб виставити на світло таємницю своєї душі. Те, чого бракувало для повноти мого блаженства, все ще вважав я, як і завжди, мрією своєї юнацької фантазії; мрією нездійсненою—в цьому переконався я тоді, не перший і не останній, з якимсь болісним почуттям, цілком природним у моєму становищі. Але одно не підлягало ніякому сумніву: було б краще, якби дружина могла більше допомагати мені і брати участь в моїх думках, бо мені не було з ким ділитись; і я знав напевно, що це не виходило з меж можливого.

Я дивно вагався між двома протилежними висновками: з одного боку, те, що я почував, здавалося мені загальним, неминучим законом; з другого боку, моє становище здавалось мені винятковим, і я цілком був певний, що справи мої могли б піти інакше. Я не цілком усвідомлював протилежність цих двох висновків. Коли я думав про легкі, нездійсненні мрії юнацтва, я згадував той кращий вік, який є попередником років зрілої мужності,—вік, що минув для мене раз назавжди. І тоді я згадував дні, проведені з Агнесою в милому, старому будинку. Вони з'являлись передо мною, мов тіні померлих, які можуть воскреснути в іншому світі, але яким ніколи не судилося повернутись на землю.

Іноді мені спадало на думку, що було б, і що могло б бути, якби Дора і я ніколи не знали одно одного. Але вона так щільно була зв'язана з моїм існуванням, що подібна думка здавалася мені неймовірною і швидко зникала, наче летюча нитка павутиння в повітрі.

Я завжди любив Дору. Те, про що я пишу, спало в глибинах моєї душі, і тільки подеколи прокидалось ледве помітно, щоб знову поринути в глибокий сон. Ніколи ці думки не поставали передо мною у виразному, певному вигляді, і навряд чи вони мали будьякий вплив на мої слова чи вчинки. Я зносив тягар наших маленьких турбот і своїх власних планів; я писав, Дора лагодила пера і обоє ми почували, що кожен з нас виконує обов'язки, які випали йому на долю. Вона щиро любила мене і горда була таким чоловіком. Іноді Агнеса в своїх листах до Дори вписувала кілька серйозних рядків про те, яку участь беруть давні знайомі у моїй ростучій славі і з якою насолодою читають вони мої книжки, немов чують оповідання з уст самого автора. Дора читала ці місця вголос з сльозами радості на ясних оченятах, і називали мене своїм милим, розумним, знаменитим хлопчиком.

„Перший помилковий порив недосвідченого серця“. Ці слова міс-сіс Стронг раз-у-раз звучали в моїх вухах і майже не виходили з моєї голови. Часто я прокидався з ними серед глухої ночі. Пам'ятаю, що бачив їх навіть уві сні на мурах будинків. Я знав тепер, що моє власне серце було недосвідчене, коли я вперше полюбив Дору, і що якби воно було досвідченіше, ніколи не відчувало б воно після одруження того, що потайки зазнавало тепер.

„Нема в шлюбi нерiвностi бiльшoї, нiж несхожiсть у намірах i думках“. Ці слова я теж пам'ятаю. Я намагався пристосувати спосiб мислення Дори до свого власного, i побачив, що це неможливо. Лишалось одне: самoму пристосуватись до Дори, поділяти з нею те, що було можливо, i бути щасливим; переносити на власних плечах те, що було потрібно, i все таки бути щасливим. До цього я намагався привчити своє серце, як тiльки почав думати про своє становище. Завдяки такому заходоvi, другий рiк мого шлюбу був значно щасливіший вiд першого, i, що найважливіше, життя Дори обернулось на ясний, сонячний день.

Але коли цей рiк доходив до кінця, здоров'я Дори почало помітно слабшати. Я сподiвався, що руки, нiжнiшi, нiж мої, зможуть змiцнити її характер, i що посмішка немовляти на грудях прекрасної матерi зробить з дитинки-дружини справжню жінку. Та не судилося. Деякий час душа Дори пурхала на порозі маленької тюрми i потiм розпустила крила, зневаживши свою неволю.

— Як тiльки мені знову можна буде стрибати по кімнатах,—сказала Дора моїй бабцi,—я побіжу з Джiпом навипередки. Він щось занадто став лiнькуватий.

— Підозрюю, моя мила,—сказала моя бабка, спокiйно працюючи біля Дори,—що він хворіє не на лiнькуватiсть, а на iншу хворобу, значно серйознiшу: на старiсть, Доро.

— Хiба ви гадаєте, що він старий?—здивовано спитала Дора.—Невже Джiп може постаріти?

— Це така хвороба, маленька моя, якої ми всі зазнаємо,—жартiвливо сказала моя бабка.—Я сама почуваю себе далеко не такою вiльною вiд цього стану, як колись; можу тебе запевнити.

— Але Джiп,—сказала Дора, співчутливо глянувши на нього.—Навiть маленький Джiп! О, бiдолашний!

— Я певна, Квіточка, що він проживе ще довго,—сказала бабка, погладивши її по щоці, коли Дора нахилилася, щоб глянути на Джiпа, який у вiдповiдь на таку уважнiсть став на задні лапки, i захекавшись, спробував здертися на канапу.—Треба буде покласти на зиму клаптик фланелi в його пагодi. Нема найменшого сумнiву, що він буде свiжий i здоровий навеснi, разом з квітами. Що за вiдчайдушний песик!—скрикнула моя бабка.—Якби він був живучий, як кішка, як десять кішок, i втрачав би весь десяток котячих вiкiв, то й тодi, я певна, він не перестав би гавкати на мене, навiть з останнім подихом.

Дора допомогла йому здертись на канапу. Він так лютував на бабку, що не мiг стояти прямо. Чим бiльше дивилась на нього бабка, тим бiльше він лютував. Вона останнім часом почала носити окуляри, i Джiп, з якихось невідомих причин, вважав їх своїми особистими ворогами.

Нарештi, Дора, після багатьох марних зусиль, поклала його біля себе. Коли він вгамувався, вона почала гладити своїми нiжними рученятами його довге вухо, i задумано повторювала:

— Навiть маленький Джiп! О, бiдолашний!

— Його легені ще досить міцні,—весело сказала бабка,—свою ненависть він висловлює майстерно. Без сумніву, він проживе ще дуже довго. Але він занадто затишно жив, Квіточко, щоб під старість бігати з тобою навипередки, я краще подарую тобі іншу собаку.

— Дякую, бабусю,—сказала Дора слабким голосом,—але не треба, прошу.

— Ні?—спитала бабка, знімаючи окуляри.

— Не потрібна мені інша собака, крім Джіпа,—сказала Дора,—я не хочу образити Джіпа. Та я вже й не зможу так заприятелювати з будьякою іншою собакою. Жодна інша собака не знала мене до одруження і не гавкала на Доді, коли він уперше з'явився до нас. Мені здається, бабусю, що жодну собаку я не зможу так любити, як Джіпа.

— О, звичайно,—сказала бабка, знову погладивши її по щоці.—Ти маєш цілковиту рацію.

— І ви не гніваєтесь на мене, бабусю?—спитала Дора.—Ви не ображені моєю відмовою?

— Чому б це мені ображатися?—сказала бабка, ніжно нахилившись над нею.—Яка ти чутлива, лялечко моя! Подумати тільки, що я можу образитись!

— Ні, ні, я не думала цього,—відповіла Дора,—але тепер я трохи слаба і буваю іноді дурненька; ви знаєте, бабусю, я завжди дурненька, але коли заговорили про Джіпа, я ще більше подурнішала. Він знав мене все мое життя, правда Джіп? Я не можу кинути його через те, що він трохи змінився. Правда, Джіп?

Джіп ближче підповз до своєї господині і почав лінкувато лизати її руку.

— Адже ти ще не занадто старий, Джіп? Ти ще не покинеш свою хазяйку,—сказала Дора.—Ми ще довго будемо жити з тобою разом!

Моя мила Дора! Коли наступної неділі вона вийшла до столу і зраділа, побачивши старого Тредльса (який обідав у нас кожної неділі), ми всі подумали, що вона через кілька днів знову почне бігати по кімнатах. Але потім нам сказали, що треба почекати кілька днів, а там знову змушували чекати, і Дора все ще не могла ні бігати, ні ходити. Вона була весела і гарненька, як і завжди, але її ноженята, що колись так швидко танцювали навколо Джіпа, були тепер слабші і нерухомі.

Я почав ранками виносити її вниз, а увечері знову носив її нагору. Вона обіймала руками мою шию і сміялась, немов я носив її для забавки. Джіп гавкав і крутився навколо нас, забігав наперед і озирався назад, задихаючись від старечої немочі. Бабка, яка краще всякої няньки, ходила за хворою і ніколи не втрачала веселого настрою, поспішала за нами з цілим оберемком шалів і подушок. Містер Дік нікому на світі не поступився б своїм обов'язком освітлювати нам дорогу; Тредльс часто стояв унизу, дивлячись услід нам і приймаючи кумедні доручення від Дори до своєї нареченої. То була дуже весела процесія, і веселіша за всіх була моя дитинка-дружина.

Але іноді, коли я брав її на руки і помічав, що цей ніжний тягар стає легший, якесь дивне, моторошне почуття проймало мене, немов би я наближався до якоїсь холодної, незнанної смуги, де костеніє всяке життя. Я боявся назвати це почуття якимсь ім'ям і не наважувався усвідомити собі власні думки.

Одного вечора, коли я своїм звичаєм сидів за письмовим столом, це почуття почало гнітати мене особливо сильно, і я вперше був жахливо вражений словами бабки, яка, прощаючись з моєю дружиною, сказала: „На добраніч, Маленька квіточко“. І я заплакав, сидячи на самоті за своїм столом. О, яке фатальне ім'я!

Невже судилося мені бачити, як квітка зів'яне на стеблині?

РОЗДІЛ XI

Я ПОТРАПЛЯЮ В ЛАБІРИНТ ТАЄМНИЧИХ ЗАГАДОК

Одного ранку я одержав поштою листа з Кентербері, адресованого мені на Докторську палату. Не без здивовання прочитав я такі рядки:

„Мій любий сер!

Різноманітні обставини, які зовсім не залежать від моєї волі, досить не часто дозволяють мені поринати уявним оком у спостереження сцен і подій, що постають перед моєю уявою в світлому сьняві спогадів. Але, коли ще, серед численних юридичних справ і обов'язків, зрідка знаходжу я деяку можливість бути самим собою і віддаватися внутрішньому самоспостереженню, то в такі жадані щасливі хвилини душа моя сповнюється і буде сповнюватися до кінця життя мого почуттям невимовного блаженства при думці про вашу дорогоцінну дружбу, що нею колись мав честь користатися ваш покірний слуга. Горі! Доля захотіла розлучити нас надовго і спорудити непереборну перешкоду між нашими взаєминами. Ось чому я, беручи до уваги недосяжну височінь, якої ви, мій любий сер, досягли тепер своїми блискучими талантами, не наслідуюсь нині звернутися до товариша моєї юності з фамільярним ім'ям Копперфільда. Але це ім'я, смію вас запевнити, немов дорогоцінний скарб, завжди буде зберігатися з почуттями щирої пошани і любові між документами моєї сім'ї (я натякаю на фамільний архів, у якому місіс Мікоубер зберігає пам'ять про наших колишніх квартирантів).

У наслідок власних помилок і збігу різних неприємних обставин, людина, яка в цю хвилину звертається до вас листовно, перебуває, якщо дозволено так висловитися, в становищі корабля, розбитого бурхливою стихією. Само собою зрозуміло, що такій людині зовсім недоречно вдаватися до компліментів і привітань; на те є інші люди, вміліші і не такі нещасливі, як нищепідписаний індивідуум, що його нещадно переслідує люта доля.

Якщо заняття важливіші не перешкоджають вам глянути уважними і добрими очима на цей жалюгідний лист, накреслений пером занадто недосвідченим і слабим, ви, прочитавши попередні рядки, без сумніву, поставите собі запитання: що могло змусити мене звернутися до вас епістолярно?

Дозвольте зазначити, що я цілком визнаю раціональність такого запитання, і не заважаюсь пояснити його цілком слушною відповіддю. Але вважаю за потрібне попередити вас, що в даному разі я не керуюсь якимись дріб'язковими фінансовими спонуканими.

Не роблячи прямих натяків на сховану в глибинах моєї душі здатність кидати громові стріли або вражати підлість і зло нищівним полум'ям кари, я насмілюсь тільки зазначити мимохідь, що найсвітліші мої мрії зруйновані назавжди, що нема в мені більше ні душевного спокою, ні колишнього таланту пожвавлювати своєю присутністю веселу розмову, що серце мое не на місці, і що вже не можу я з високо піднесеною головою дивитись на ближніх. Зараза роз'їдає квітку. Чаша по вінця сповнена гірким напоєм. Хробак точить мої груди, підточує мое життя, і незабаром доконає свою жертву. Чим швидше, тим краще. Але не буду відступати від своєї теми.

Розпач опанував мене до такої міри, що навіть безсилим стає завжди міцний для мене потрійний вплив місис Мікоубер—жінки, дружини і матері. Ось чому я, бажаючи розважитись, забути свій теперішній стан і перспективу неминучої загибелі, вирішив скористатись вільними сорока двома годинами, щоб одвідати в столиці місця, де колись я був такий щасливий. Само собою зрозуміло, що до числа гаваней сімейного щастя і душевного спокою, куди скеровані будуть мої кроки, належить королівська боргова тюрма. Доводжу до вашого відома, рівно о сьомій годині вечора я буду присутній персонально біля південного муру цього місця ув'язнення боржників,—ось єдина мета цього послання.

Не смію тішити себе надією, що мій колишній друг містер Копперфільд, або мій колишній друг містер Томас Тредльс із Темпля, якщо тільки все ще живе і процвітає цей джентльмен, погодяться побачитися зі мною і відновити (скільки це буде можливо) наші давні приятельські взаємини. Обмежусь лише зауваженням, що в згадану годину і в призначеному місці можна буде знайти жалюгідні руїни,

які ще
лишаються
від
розбитої башти—
Вілкінса Мікоубера.

„P. S. Не зайвим буде додати до вищенаписаного, що місис Мікоубер зовсім не обізнана з моїми намірами“.

Кілька разів перечитав я цього листа. Взявши навіть до уваги звичку містера Мікоубера висловлюватись високим стилем і його

пристрасть писати довгі листи в усіх можливих і неможливих випадках, не можна було не вважати, що якась таємниця справді криється за цим хаотичним посланням. Я поклав листа на стіл, щоб подумати про цю таємницю; потім знову взяв до рук загадкове послання і почав його перечитувати. В цю хвилину увійшов Тредльс і знайшов мене у досить спантеличеному стані.

— Мій любий друже,—сказав я,—ніколи я так не радів тобі, як тепер! Ти прийшов дати мені свою тверезу пораду якомога більш до речі. Бачиш, Тредльс, я одержав дивовижного листа від містера Мікоубера.

— Та ні?—скрикнув Тредльс.—Що ти кажеш? А я одержав листа від місіс Мікоубер!

З цими словами Тредльс витяг з кишені розпечатаний конверт і помінявся зі мною. Від ходіння і хвилювання він розчервонівся, а волосся його стояло сторч, наче при появі якоїсь страшної примари. Коли він почав читати лист містера Мікоубера, я уважно стежив за виразом його обличчя, на якому чітко позначилися найрізкіші ознаки напруженої уваги і цікавості.

— „Кидати громові стріли або вражати підлість і зло нищівним полум'ям кари“!—знаменито, Копперфільд!

Я посміхнувся у відповідь на цей вигук і почав у свою чергу читати листа місіс Мікоубер.

Ось він:

„Маю честь висловити свою найглибшу пошану містерові Томасу Тредльсу, і якщо вінусе ще пам'ятає ту, хто колись мала щастя бути добре знайомою з ним, то чи можу я просити в нього кілька хвилин уваги. Запевняю містера Т. Т., що я ніколи не потурбувала б його таким проханням, якби не перебувала в становищі, близькому до розпачу.

На превеликий свій жаль, я мушу заявити, що причина цього листа і цього прохання полягає в дивному відчуженні містера Мікоубера від його дружини і сім'ї—явище незрозуміле в людині, яка завжди відзначалась ніжною любов'ю до домашнього вогнища. Містер Т. неспроможний скласти собі виразне уявлення про зміну, яка відбулась у поведінці містера Мікоубера, про його гнів і лють. Цей нещасний душевний стан помалу підсилювався в ньому, і нарешті набрав форми справжнього божевілля. Не часто день проходить, запевняю я містера Тредльса, без якогось відчайдушного пароксизму. Містер Т., звичайно, не зажадає від мене змалювання моїх почуттів, якщо я зазначу, що мені безнастанно доводиться чути від містера Мікоубера запевнення, ніби він, містер Мікоубер, продав свою душу нечистій силі. Таємничість давно стала основною рисою його характеру, давно заступила місце його безмежної довірливості. Найдрібніший привід, навіть запитання про те, що хотів би він мати на обід, змушує містера Мікоубера висловлювати бажання про розлуку. Не далі, як учора ввечері, малюки-близнята попросили два пенси, щоб купити приників з лимонною коркою—улюблені ласощі в нашому місті; розлю-

чений батько показав їм устричний ніж, замість відповіді на це дитяче, невинне прохання.

Прошу пробачення у містера Тредльса, що вдаюся до таких подробиць. Без них містерові Т. було б справді важко скласти собі хоч найменшу уяву про моє становище, що тривожить душу.

Чи смію я тепер викласти перед містером Т. мету свого листа? Чи дозволить він мені тепер покластися на його дружню підтримку? О так, бо я знаю його серце!

Пильне око любові не легко засліпити, коли це око належить жінці. Містер Мікоубер збирається їхати до Лондона. Хоч цього ранку перед сніданком він дбайливо намагався прикрити рукою напис на картці, яку він прикріпив до маленького коричневого чемодана—згадки про щасливіші дні,—але орлине око його подруги життя помітило виразно написані літери Д. О. Н. Диліжанс має спинитися у Вест-Енді, біля готелю Золотого хреста. Чи насмілюся я палко благати містера Т. побачити мого заблудшого чоловіка і врезонити його? Чи насмілючись я просити містера Т. спробувати втрутитись між містером Мікоубером і його нещасною сім'єю, що перебуває в безодні відчаю? О ні, це було б занадто багато.

Якщо містер Копперфільд пам'ятає ще особу, чужу всякій славі, то чи не візьме на себе містер Т. передати йому мою незмінну пошану і ті самі прохання. В усякому разі хай буде він ласкавий *вважати це послання суворо конфіденціальним і не згадувати про нього, навіть натяком, у присутності містера Мікоубера*. Якщо містер Т. колинебудь удостоїть мене відповіддю (що я не можу не вважати *надзвичайно* неймовірним), то лист, адресований на Кентерберійську поштову контору, до запитання, М. Е. супроводитиметься не такими болючими наслідками, до яких спричинився б лист, адресований прямо на ім'я особи, яка з крайнім відчаєм підписується—

Містера Томаса Тредльса шанобливий друг і прохач
Емма Мікоубер“.

— Якої ти думки про цей лист?—спитав Тредльс, глянувши на мене, коли я двічі прочитав послання місіс Мікоубер.

— А що ти скажеш про той?—сказав я, помітивши, що він усе ще, нахмуривши брови, читає лист містера Мікоубера.

— Я гадаю, що обидва листи, Копперфільд,—відповів Тредльс,—означають більше, ніж звичайно означає кореспонденція містера і місіс Мікоубер... Але що це означає, я не знаю. Обидва листи написані від широкого серця, я в цьому не маю сумніву, і без усякої попередньої договореності між чоловіком і жінкою. Бідолашна!—вказав він на лист місіс Мікоубер, що його ми разом порівнювали з твором її чоловіка,—благодіянням буде хоч написати їй, в усякому разі, і сказати, що ми неодмінно спробуємо побачити містера Мікоубера.

Я погодився з цією пропозицією тим охочіше, що вже почав дорікати собі за легковажне ставлення до її першого листа. Правда, цей лист, як я вже зазначив у своєму місці, змусив мене замислитись,

але власні справи і коротке знайомство з характером Мікоуберів були причиною, що я згодом, не одержуючи ніяких повідомлень, цілком забув про це. Траплялось мені досить часто думати про Мікоуберів, та при цьому я головним чином цікавився, які ці „дріб'язкові фінансові обставини“ могли їх затримати в Кентербері, і що могло змусити містера Мікоубера боятися мене, відколи він став помічником Урії Піпа.

Але тепер я написав утішного листа до місіс Мікоубер від імени Тредльса і свого власного, і ми обидва підписали його. Потім, вирушивши до міста, щоб віднести листа на пошту, Тредльс і я довго міркували про шановне подружжя і робили безліч припущень, що їх не варто повторювати. По обіді ми посвятили в цю справу і мою бабку, але всі наші наради закінчились тим, що ми вирішили прийти на побачення з містером Мікоубером у точно призначений ним час.

Хоч ми прибули на місце побачення за чверть години до призначеного часу, але містер Мікоубер був уже там. Він стояв, схрестивши руки на грудях і вдивляючись у зубчастий мур, з таким сентиментальним виразом, немов бачив перед собою верхівки дерев, під захистком яких він гуляв у дитинстві.

Ми підійшли до нього і привітались. Містер Мікоубер, очевидно, був трохи збентежений; його манери були вже не такі елегантні, як колись. Заради подорожі він відмовився від свого професійного чорного костюма; був він у старому сюртуку і старих вузьких штанах, але в ньому не було помітно й слідів колишньої гордовитої осанки. Помалу, коли розмова між нами ставала жвавішою, містер Мікоубер став прибирати свої колишні джентльменські манери, а втім самий його монокль утратив, здавалось, колишню елегантну позу на його гудзиках, а комірець, хоч усе ще зберіг свої велетенські розміри, але був майже зовсім опущений вниз.

— Джентльмени,— сказав містер Мікоубер після перших привітань,— ви друзі в біді, тобто друзі завжди. Дозвольте поставити вам запитання з приводу фізичного добробуту місіс Копперфільд теперішньої і місіс Тредльс майбутньої, якщо тільки, так би мовити, друг мій містер Тредльс ще не з'єднаний нерозривними зв'язками шлюбу з об'єктом свого ніжного кохання.

Ми подякували йому за ввічливість і задовольнили його цікавість. Тоді він звернув нашу увагу на мур і почав був знову:

— Запевняю вас, джентльмени...

Але тут я наважився заперечити проти такого церемонного тону і попросити його розмовляти, як за давніх часів.

— Мій любий Копперфільд,— відказав він, потискуючи мою руку.— Ваша сердечна добрість зворушує мене. Таке великодушне поводження з жалюгідним уламком храму, що колись називався людиною, якщо дозволено мені зробити таке порівняння, править за незмінну ознаку серця, яке прикрашає людську натуру. Я хотів зазначити, що знову бачу чисте місце, де протекли кілька найщасливіших днів мого життя.

— Цьому щастю ви, безперечно, завдячували місіс Мікоубер,— сказав я.— Сподіваюсь, що вона здорова?

— Дякую,— відповів містер Мікоубер, і при цих словах обличчя його потьмарилось,— дружина моя живе, як звичайно. А ось,— сказав містер Мікоубер, сумно похитуючи головою,— ось боргова тюрма! Тут уперше, після багатьох років турбот, перестали лунати щодня набридлі голоси кредиторів, які вимагали виконання фінансових зобов'язань; юрби цих людей не заступали більше входу і не катували слуху невгамовним стукотом у двері; бідолашний боржник звільнявся від усякої особистої розправи і тільки біля воріт чекали його мучителі. Джентльмени,— вів далі містер Мікоубер,— коли тінь від залізних ґрат на верхівці цієї цегляної споруди падала на гравій біля парадного входу, я часто спостерігав, як діти мої стрибали по візерунку, що відбивався на панелі, і грайливо переступали через темні смуги. Кожен камінь у цьому місці знайомий мені. Ви, звичайно, зрозумієте і пробачите мою слабість у даному випадку.

— Всі ми багато чого зазнали в житті від тих часів, містер Мікоубер,— сказав я.

— Містер Копперфільд,— гірко відповів містер Мікоубер,— коли я був мешканцем цього притулку, я сміливо міг дивитися в очі своїм співбратам і відповідати ляпасом на образи. Тепер між мною і моїми співбратами не можуть уже існувати такі взаємини.

Зажурено відійшовши від муру, містер Мікоубер сперся на мої і Тредльса руки і разом з нами пішов.

— Є певні віхи,— зазначив містер Мікоубер, з ніжністю оглядаючись назад через плече,— на дорозі до могили, про які важко згадати без жалю при думці, що пройшов їх раз назавжди. Такою віхою в моєму бурхливому житті була боргова тюрма.

— О, у вас поганий настрій, містер Мікоубер?— сказав Тредльс.

— Так воно і є, сер,— погодився містер Мікоубер.

— Сподіваюсь,— сказав Тредльс— це не тому, що ви зненавиділи юриспруденцію?.. бо я сам юрист, ви знаєте?

Містер Мікоубер не відповів ні словом.

— Як почуває себе наш друг Гіп, містер Мікоубер?— спитав я після деякої мовчанки.

— Мій любий Копперфільд,— відповів містер Мікоубер, раптом розгнівавшись і збліднувши,— якщо ви запитуєте про мого хазяїна, як про *вашого* друга, то я шкодую; якщо ви запитуєте про нього, як про *мого* друга, то я відповідаю на це сардонічною посмішкою! В якому б розумінні ви не запитували про мого хазяїна, я змушений, не ображаючи вас, обмежити свою відповідь такими словами: який би не був стан його здоров'я, але в нього фізіономія лисиці, щоб не сказати— диявола. Ви дозволите мені як приватній особі уникнути розмов на тему, яка довела мене до найвищої межі відчаю як службовця.

Я висловив жаль, що мимоволі торкнувся теми, яка так розгнівала його.

— Чи можу я, не піддаючись небезпеці зробити нову помилку, спитати про здоров'я старих моїх друзів містера і міс Вікфільд?— сказав я.

— Міс Вікфільд,—відповів містер Мікоубер, червоніючи,—міс Вікфільд завжди була і буде блискучим зразком і втіленням всіх добрих ознак! Мій любий Копперфільд, вона—єдина світла цятка на похмурому обрії мого буття. Моя пошана до цієї молодої леді, моє захоплення її характером, моє обожнювання її любові, вірності і доброти... Відведіть мене,—сказав містер Мікоубер,—відведіть мене вбік, бо в такому стані я нездатний опанувати себе.

Ми відвели його до вузького завулку. Містер Мікоубер витяг з кишені хустинку і притулювся спиною до якоїсь стіни. Якщо тільки я дивився на нього так само похмуро, як і Тредльс, то не думаю, щоб він знаходив наше товариство занадто втішним.

— Така вже моя доля,—сказав містер Мікоубер, проливаючи справжні сльози, але і тут намагаючись за звичкою бути елегантним.— Така вже моя доля, джентльмени, що найблагородніші почуття людського серця стають для мене джерелом жахливих катувань. Моя відданість до міс Вікфільд стала причиною, що в груди мої вп'ялися тисячі стріл. Вже краще б вам залишити мене напризволяще і дати мені блукати по світах; цим би ви прискорили роботу хробака, який точить моє серце.

Ми нічого не відповіли на його зойк і стояли мовчки. Містер Мікоубер поклав хустинку в кишеню, підсмикнув комірець, і щоб не звертати на свій смуток увагу прохожих, насунув капелюх набакир і завів півголосом якусь веселу пісеньку. Тоді я зазначив—хоч і не знав ще, що могли б ми втратити, якби розлучилися тоді з ним,—що мені приємно було б відрекомендувати його моїй бабці, якщо він згоджується поїхати з нами до Гайгета, де може знайти до своїх послуг постіль.

— Ви приготуйте для нас склянку пуншу на свій смак, містер Мікоубер,—сказав я,—і забудете в приемних спогадах усе, що гнітить тепер вашу думку.

— Або, якщо ви захочете полегшити свій смуток, відкривши душу свою друзям, то ми уважно вислухаємо вас, містер Мікоубер,—розумно зазначив Тредльс.

— Джентльмени,—відказав містер Мікоубер,—робіть зі мною, що хочете. Я—соломинка, що пливе над безоднею і віддана волі віршу... вибачте, я хотів сказати—виру.

Ми знову, руч-об-руч, вирушили далі, підійшли до диліжанса в ту хвилину, коли він готовий був рушити з місця, і без усяких труднощів прибули до Гайгета. У дорозі я почував себе ніяково, не знав, що робити і що говорити. Тредльс, очевидно, був у такому самому стані. Містер Мікоубер майже весь час був заглиблений у безвихідний смуток. Часом він підбадьорювався і намагався затягти півголосом модну пісеньку, але тим виразніший контраст був між його меланхолією і цими спробами.

Ми зайшли не до мене, а прямо до моєї бабки, бо Дора почувала себе погано. Бабка моя з'явилась, коли за нею послали; вона зустріла містера Мікоубера привітно і ласкаво. Містер Мікоубер поцілував їй руку і відійшов до вікна; витягши носову хустинку з кишені, він почав боротися з своїм хвилюванням.

Містер Дік був удома. Він від природи був такий чулий до чужого горя і такий проникливий щодо цього, що протягом п'яти хвилин, з півдюжини разів, принаймні, потиснув руку містера Мікоубера. Містер Мікоубер, при своєму смутному настрої, так розчулився цим співчуттям незнайомого, що при кожному потиску руки все говорив: „Мій любий сер, ви зворушують мене!“ Містер Дік надзвичайно був задоволений цим і безнастанно, з новою силою заходжувався тиснути руку свого нового приятеля.

— Доброта цього джентльмена,—сказав містер Мікоубер, звертаючись до моєї бабки,—якщо ви дозволите мені, ме'м, позичити вираз з лексики нашого грубого народного спорту, доброта цього джентльмена покаує мене. Така зустріч не може не вразити людину, яка борсається під тягарем турбот і відчаю, запевняю вас.

— Мій друг містер Дік,—гордо відповіла моя бабка,—людина незвичайна!

— Цього я цілком певний,—сказав містер Мікоубер.—Мій любий сер,—вів він далі, коли містер Дік знову почав тиснути його руки,—я щиро вам вдячний за вашу сердечну приязнь.

— Як ви себе почуваете?—спитав містер Дік, заклопотано поглядаючи на нього.

— Так собі, мій любий сер,—відповів містер Мікоубер, зітхнувши.

— Вам треба підбадьоритись,—сказав містер Дік,—і розвеселитися, скільки можете.

Містер Мікоубер був остаточно зворушений цими дружніми словами і новим потиском руки.

— Випадало мені на долю,—сказав він,—в строкатій панорамі людського життя зустрічати іноді якусь оазу, але ніколи не зустрічав я оази, такої зеленої і такої багатой на життєдайні джерела.

Іншим часом подібна сцена розважила б мене, але в цю хвилину я почував, що всі ми були в якомусь ніяковому, важкому настрої. Містер Мікоубер вагався між очевидним бажанням висловити таємницю і протилежним наміром—приховати її. Від хвилювання я почав тремтіти, як у пропасниці. Тредльс сидів на краю стільця, витріщивши очі, волосся його стояло сторч і надавало фізіономії виразу багатозначнішого, ніж будьколи. Він поглядав то на землю, то на містера Мікоубера, не наважуючись, проте, почати розмову. Моя бабка хоч і зосереджувала майже всю свою увагу на новому гості, але більше нас усіх зуміла зберегти свою звичайну присутність духу; вона невтомно підтримувала розмову з містером Мікоубером і змушувала його відповідати на її запитання—хотів він цього чи ні.

— Ви дуже давній друг мого внука, містер Мікоубер,—сказала моя бабка.—Хотіла б я раніше матиприємність бачити вас.

— Ме'м,—відповів містер Мікоубер,—хотів би я мати честь бути знайомий з вами за колишніх часів. Я не завжди скидався на розбитий корабель, яким ви бачите мене тепер.

— Сподіваюся, що місіс Мікоубер і ваші діти здорові, сер?— сказала моя бабка.

Містер Мікоубер схилив голову.

— Вони здорові, ме'м,—відчайдушним тоном сказав він після деякої паузи,—як тільки можуть бути здорові вигнанці і люди, що їм судилося поневірятись по світах.

— О, боже мій, сер!—несподівано вигукнула бабка.—Що це ви кажете?

— Те, ме'м,—відповів містер Мікоубер,—що існування моєї сім'ї висить на волосинці. Мій хазяїн...

Тут містер Мікоубер, на превеликий наш жаль, замовкнув і заходився здирати шкірку з лимонів, які з мого наказу були подані йому разом з іншими матеріалами для готування пуншу.

— Ваш хазяїн—сказали ви,—втрутився містер Дік, чемно смикнувши його за рукав, щоб нагадати про перервану розмову.

— Мій добрий сер,—відповів містер Мікоубер,—ви допомагаєте мені. Я вдячний вам!—вони знову потиснули один одному руки.—Мій хазяїн, ме'м—містер Гіп—якось удостоїв мене зауваження, що якби я не діставав від нього матеріальної підтримки за свої послуги, то мені, без усякого сумніву, довелось б тинятися по селах, ковтаючи шпаги і поїдаючи вогняну стихію. Не зважаючи на все моє бажання заперечити це, я теж ще вважаю за можливе, що мої діти приречені заробляти собі хліб насущний, борючись один з одним, поки місіс Мікоубер заохочуватиме їхні протиприродні сутички, граючи на шарманці.

При цьому містер Мікоубер зробив, ніби не навмисно, досить виразний жест ножем, натякаючи таким чином, що цієї долі зазнає його сім'я, коли не стане батька. Потім він знову відчайдушно заходився чистити лимони.

Бабка моя схилилась на столик, за яким вона здебільшого сиділа, і уважно почала розглядати містера Мікоубера. Хоч яка прикра мені була думка спонукати його до визнання, яке він не хотів сам робити, а все ж таки я вдався б до цього, якби в ту хвилину не вразила мене його дивна поведінка. Містер Мікоубер опустив у чайник лимонну корку, поклав цукор на підставку для шипців, налив спирту в порожній кухоль, і нарешті схопився за свічник, уявляючи, ніби звідти поллеться гаряча вода. Криза наближалась, і вона вибухнула. Містер Мікоубер раптом згорнув докупи всі припаси та інструменти, скочив з стільця, витяг хустинку з кишені і зайшовся сльозами.

— Мій любий Копперфільд,—сказав він, закриваючись хустинкою,—така справа, більше ніж будьяка, вимагає спокійної душі і самоповаги. Я неспроможний виконати її. Нема чого й говорити про це.

— Містер Мікоубер,—сказав я,—в чому річ? Прошу вас, поясніть нам. Ви—серед друзів.

— Серед друзів, сер!—повторив містер Мікоубер, і все, що він

придушував, раптом прорвалося з його душі.—Милосердне небо! Саме тому, що я—серед друзів, саме тому і мучусь я всією душею! В чому річ, джентльмени? То знайте! Мерзенність—ось у чому річ; низькість—ось у чому річ; обман, підлість, підступність—ось у чому річ; а ім'я всієї цієї огидної маси—*Gin!*

Бабка моя заплескала в долоні, а всі ми здригнулись, немов від громового удару.

— Боротьба закінчилась,—сказав містер Мікоубер, несамовито махаючи хустинкою і інколи махаючи руками, неначе він боровся з перешкодами, які перевершують людські сили.—Не маю я більше наміру жити цим життям! Я—жалюгідна істота, відрізана від усього, що робить життя більш-менш пристойним. Я був під якимсь табу на службі в цього пекельного негідника. Поверніть мені мою дружину, поверніть мені мою сім'ю! Зробіть знову Мікоубером жалюгідну істоту, яка ходить у цих черевиках, і накажіть мені завтра ковтати шпагу, і я проковтну її! З апетитом!

Ніколи в своєму житті не бачив я людину в такому запалі. Я намагався заспокоїти його, але він запалювався дедалі більше і не хотів слухати жодного слова.

— Я нікому не подам руки,—сказав містер Мікоубер, задихаючись і пихкаючи, мов людина, яка вибивається з холодної води,—аж поки не буде... розчавлена... уф... мерзенна... змія... *Gin!* Я не захочу користатись нічиєю гостинністю... аж поки... не змушу... вулкан Везувій ринути лавою... на голову клятої бестії... ім'я якої... *Gin!* Я вдавлюсь, якщо... під цим дахом... ковтну хоч якогось напою... а надто... пуншу... поки не видавлю... очей з твоєї голови... шахрай і брехун... *Gin!* Я... уф... знатись ні з ким не буду... і... уф... слова нікому не скажу... і... уф... жити не буду... поки не буде мною знищений... розбитий на порох... цей... неймовірний і мерзенний облудник і святотатець... *Gin!*

Я справді почав побоюватись, що містер Мікоубер помре на місці. Жахливо було бачити, як мучився він, вимовляючи ці ледве зрозумілі фрази і як, помалу знемагаючи, пробивався він до прізвища Гіпа щоразу, коли почував наближення цього ненависного імени, яке він вимовляв з надприродною енергією. Нарешті, він знеможено впав на стілець; обличчя його вкрилось найнеймовірнішими барвами, і здавалось, якісь камені пробиваються в нього з горла до голови; вигляд у нього був такий, що ось-ось він помре. Я поспішив йому на допомогу, але він відхилив від себе всякі послуги, і не хотів ні слова почути.

— Ні, Копперфільд... Я не можу прийняти... уф... ніяких послуг... аж поки... не поправлю біди, якої завдав міс Вікфільд... цей завершений мерзотник... *Gin!*

Я цілком певний, що він неспроможний був би вимовити й трьох слів, як би ім'я Гіпа не додавало йому дивовижної енергії.

— Сувора таємниця... уф... від цілого світу... Жодних винятків... рівно через тиждень... уф... у час сніданку... уф... усі присутні... вклю-

чаючи міс Тротвуд... уф... і цього доброго джентльмена... уф... будьте в готелі в Кентербері... уф... де... місіс Мікоубер і я... співали хором про старого довгоносого Сайна... там я викрию тебе... неймовірний негіднику... *Gin!* Нема чого більше казати... Не можу нічого чути... негайно йду геть... нездатний... бути в товаристві людей... мчу по слідах підлого зрадника... якого звуть... *Gin!*

Востаннє вимовивши це магічне слово, яке одне тільки давало йому змогу говорити, містер Мікоубер кинувся геть з кімнати, залишивши нас у стані неспокою, надії і здивовання, у стані, не набагато кращому, ніж його власний. Але й тут не міг він подолати свою пристрасть складати листи. У той час, коли ми ще сиділи, вражені тривоною, надією і здивованням, нам принесли послання з сусідньої таверни, куди він зайшов з метою написати його. Ось воно:

„Цілком таємно і конфіденційно.

Мій любий сер!

Я прошу дозволити мені передати через вас мої пробачення перед вашою шановною бабкою за мою недавню запальність. Вибух вулкана, що довгий час був придушуваний, відбувся в наслідок внутрішньої боротьби, яку легше зрозуміти, ніж змалювати.

Сподіваюся, що я досить виразно висловив своє бажання побачитися з вами рівно через тиждень уранці, у тій самій громадській будівлі в Кентербері, де місіс Мікоубер і я мали колись честь приєднати свої голоси до ваших, наспівуючи добре знану пісню безсмертного збирача мит, який народився і виріс по той бік Твіда¹. Коли я виконаю свій обов'язок, коли я викрию підступність і обман, і знову буду спроможний дивитись в очі своїм ближнім, тоді зникнуть мої сліди. Тоді єдиним моїм бажанням буде, щоб відвели для мене скромний куток у тому місці вічного спокою, де

„в домовинах сховані назавжди

суворі предки сплять довічним сном“.

з простим написом:

Вілкінс Мікоубер“.

РОЗДІЛ XII

МРІЯ МІСТЕРА ПЕГОТТІ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ

Минуло вже кілька місяців після нашої розмови з Мартою на березі річки. Я так і не бачив її відтоді, хоч вона іноді зустрічалася з містером Пеготті. Нічого покищо не вийшло з її розшуків. З слів містера Пеготті я міг зробити висновок, що не було ніяких звісток про долю Емлі. Визнаю, що я вже почав втрачати всяку надію на можливість відшукати її і дедалі більше звикав до думки, що вона загинула.

¹ Мова йде про шотландського поета Бернса.

Переконання містера Пеготті лишилось незмінним. Скільки я знаю,—а здається, я наскрізь бачив чесне серце цього чоловіка,—він ніколи не вагався у своїй певності, що знайде племінницю. Його терпіння було невичерпне. І хоч я тремтів при думці, яким ударом буде для нього зруйнування цієї міцної надії, але вона корінилась у такому священному переконанні і так глибоко закінула якір у його чисту душу, що моя пошана до нього все більше зростала.

Але надія містера Пеготті була дійовою. Все своє життя він був людиною дивовижної енергії, і, знаючи, що мусить покладатись тільки на самого себе, він умів перемагати перешкоди без будьякої допомоги. Траплялось,—це мені дуже добре відомо,—що він вирушав до Ярмута серед глухої ночі,—тривожачись, що може через якусь випадковість не виставлена свічка у вікні старого човна-будинку. Іноді, прочитавши в газетах якесь оголошення, що могло б стосуватися Емлі, він брав свою палицю і вирушав у далекий шлях—за три-чотири десятки миль. Почувши, що розповів мені Літтімер при допомозі міс Дартль, він поїхав морем до Неаполя і назад. Всі свої подорожі робив він без найменшого комфорту, твердо додержуючись свого наміру: зберегти гроші для Емлі, коли вона знайдеться. І ніколи не чув я, щоб він ремствував, ніколи не скаржився він на втому чи слабість...

Дора часто бачилася з ним після нашого одруження і дуже його полюбила. Я й тепер бачу, як він стояв перед нею біля канапи, з незграбним капелюхом у руці, і як блакитні очі моєї дитинки-дружини з несміливим здивованням вдивлялися в його обличчя. Траплялося, що він приходив до нас надвечір, присмерком; я запрошував його до саду викурити люльку, і ми вдвох розмовляли, спокійно походжаючи туди й сюди; і тоді живо вимальовувався в моїй уяві його спорожнілий будинок, і той затишний вигляд, який мав він колись у моїх дитячих очах, коли вогонь у каміні палахкотів, а вітер стогнав довкола.

Одного вечора, в таку годину, він розповів мені, що напередодні вночі зустрів біля своїх дверей Марту, яка чекала його повернення, і що вона просила його не покидати Лондона, поки не побачиться з нею знову.

— Чи сказала вона вам, чому?—спитав я.

— Я її запитував, мастер Деві,—відповів він.—Але вона не любить розмовляти багато, взяла з мене слово і пішла геть.

— Чи не казала вона вам, коли ви її знову побачите?—допитувався я.

— Ні, мастер Деві,—сказав він, задумано провівши рукою по обличчю.—Я й про це запитував, але вона сказала, що на це відповісти не може.

Я давно вже перестав підбадьорювати його надіями, які висіли на волосинці, і тому на цей раз зазначив тільки, що мабуть незабаром він знову побачиться з Мартою. Інші думки, які виникли в мене з приводу цієї звістки, я зберігав для себе, бо вони були не дуже втішні.

Тижнів через два увечері я самотньо походжав по саду. Я добре пам'ятаю цей вечір. Це був другий вечір на тому тижні, що призначений був містером Мікоубером для нашого спільного візиту в Кентербері. Цілий день ішов дощ, і повітря й досі було вогке. Ще важке від вологи листя звисало з дерев, але хоч небо було все ще темне, дощ уже перестав і пташки весело співали... Я довго ходив по саду, поки вечірні сутінки спустились, і голоси пташок замовкли; запанувала та особлива тиша, яка буває тільки за містом, коли не чути навіть шарудіння листя, і тільки зрідка з легким плюскотом падають краплини з верхівок дерев.

Біля нашого котеджу була маленька вкрита плюшем алея. Вона вела до дороги, яка проходила повз наш будинок. Багато про що міркував я. Випадково глянув я на це місце і побачив якусь постать, одягнену в простий плащ. Постать кланялась мені і знаками кликала мене.

— Марто!—сказав я, підійшовши до неї ближче.

— Чи можете ви піти зі мною?—спитала вона пошепки, схвилювано.—Я була в нього, а його немає вдома. Я написала, куди йому треба прийти, і сама поклала записку на стіл. Кажали, що він недовго забариться. Я маю новини для нього. Чи можете ви піти негайно?

Замість відповіді я одразу вийшов за ворота. Марта похапцем притулила руку до свого рота, давши мені знак мовчати, і пішла в напрямі до Лондона, звідки, як міг я судити з її одягу, вона прибула до мене пішки.

Я спитав, чи не туди ми йдемо. Вона кивнула і повторила той самий жест рукою. Тоді я спинив порожню карету візника, яку ми зустріли на дорозі. На запитання, куди їхати візникові, вона відповіла: „До Золотого скверу. І швидше!“—і зіщулилась у кутку, закривши обличчя однією тремтячою рукою, а другою знову й знову повторюючи той самий жест, немов би вона не в силі була чути звуків людського голосу.

Ми спинилися, за її вказівками, біля одного з входів до Золотого скверу; там я наказав кучерові чекати. Марта схопила мене за руку і поспішно повела до однієї з похмурих вулиць, яких чимало в цій частині міста; колись там стояли пишні будинки, в яких жили багатії, по одній сім'ї в кожному домі, але давно вже вони перетворились у житла бідноти, і кожна кімната винаймалась окремо. Ввійшовши до відчинених дверей одного з цих будинків і відпустивши мою руку, вона знаком запросила мене йти за нею по загальних сходах, що нагадували протік, який впадає у вулицю.

Будинок аж кишів мешканцями. Поки ми сходили нагору, двері сусідніх кімнат раз-у-раз відчинялись і з них виглядали чийсь голови, інші мешканці йшли униз і зустрічались нам по дорозі. Ще на вулиці я глянув на вікно і помітив жінок та дітей, які визирали зза квіткових горщиків; очевидно, ми притягли їхню увагу, бо саме вони і відчиняли в себе двері, коли ми йшли нагору. Сходи були широкі, паркетні, з масивними поруччями з якогось темного дерева; над две-

рима випинились карнизи, прикрашені різьбленими фруктами та квітами; підвіконники були дуже просторі. Але всі ці залишки колишніх розкошів були в найжалюгіднішому стані, всі брудні і обшарпані; іржа, вогкість і час позначились і на підлогах, які в багатьох місцях прогнили і були навіть небезпечні. Я помітив сліди деяких намагань вдихнути нове життя в це ветхе тіло; подекуди давнє коштовне різьблене дерево було залатане простими дошками; але це нагадувало шлюб старого збіднілого аристократа з бідною плебейкою; обидва співучасники цього невдалого зв'язку з огидою цурались один одного. Деякі з вікон, що виходили на сходи, були наполовину або зовсім забиті дошками. В решті вікон не лишилося жодної шибки. Крізь погнилі рами ніколи не виходило, а тільки входило поповане повітря; крізь ці вікна я побачив такі самі вікна таких самих жалюгідних будинків і похмурий двір, що був за смітник для всього населення цих будинків.

Ми підіймались на горішній поверх. Кілька разів мені в при- смерку здавалося, що перед нами йде якась постать у жіночому вбранні. Коли ми підійшли до останніх шаблів, які вели вже прямо на горище, ми побачили, що ця постать на секунду спинилась перед якимись дверима. Потім вона натиснула на ручку і ввійшла до кімнати.

— Що це означає?—прошепотіла Марта.—Вона ввійшла до моєї кімнати. Я зовсім не знаю її.

Зате я знав її. На моє здивовання впізнав я в ній міс Дартль.

Кількома словами я пояснив моїй супутниці, що бачив цю леді раніше; ледве я встиг зробити це, як у кімнаті залунав голос відвідувачки, хоч ми не могли чути, що вона говорить. Марта глянула на мене здивовано, повторивши свій попередній жест, і тихенько повела мене по сходах; потім вона підійшла до маленьких дверей з другого боку; двері ці були без замка і відчинились від одного дотику. Ми ввійшли до порожньої комірчини з низькою похилою стелею: приміщення це було не більше за посудну шафу. Між цією комірчиною і кімнатою, що її Марта називала своєю, були маленькі, трохи прочинені двері. Тут ми спинились, ледве дихаючи від втоми, і супутниця моя злегка затиснула мені рот рукою. Я міг тільки бачити, що сусідня кімната була досить простора; там стояло ліжко; по стінах висіло кілька лубочних зображень кораблів. Я не міг бачити ні міс Дартль, ні особи, до якої вона зверталась. Безперечно, і Марта не могла їх бачити, бо моє місце було зручніше.

Мертва тиша панувала кілька секунд. Марта не віднімала руки від моїх губ, а другу руку підвела, уважно прислухаючись.

— Яке мені діло, що її немає вдома!—чванливо сказала Роза Дартль.—Я її зовсім не знаю. Я прийшла побачити вас.

— Мене?—відповів нижній голос.

Почувши його, я затремтів усім тілом. Бо то був голос Емлі.

— Так,—відповіла міс Дартль.—Я прийшла подивитись на вас. Що? Вам не соромно показувати обличчя, яке наробило стільки лиха?

Рішуча і невблаганна ненависть, холодна гострота і придушений гнів, які звучали в її голосі, були такі виразні, що я немов бачив її перед своїми очима в яскравому освітленні. Я бачив палаючі чорні очі і спустошену пристрастю постать, я бачив шрам, що блідою смугою тремтів, поки вона говорила.

— Я прийшла подивитись,—сказала вона,—на забавку Джемса Стірфорса, на дівча, яке втекло з ним і стало улюбленим предметом пліток голоти в її рідній місцевості; на нахабну, зухвалу, досвідчену подругу людей, подібних до Джемса Стірфорса. Я хочу знати, на що схожа така штучка.

Ми почули шарудіння, немов бідолашна дівчина, на яку сипався цей глум, підбігла до дверей, і немов та, що говорила, миттю заступила їй шлях. Далі на секунду все затихло.

Міс Дартль заговорила знову, зіцпивши зуби і тупнувши ногою.

— Лишайтеся тут!—сказала вона.—Або я знеславлю вас на цілий будинок, на цілу вулицю. Якщо ви спробуєте втекти від мене, то я спиню вас. За волосся спиню і підйму проти вас не тільки людей, а й усе каміння цього будинку.

Не знаю що відповіла Емлі, така боязка і нерозбірлива була її відповідь. Знову запанувала тиша. Я не знав, що робити, бо хоч дуже хотів перервати це побачення, але почував, що не маю права з'явитись на очі бідолашній дівчині; один тільки містер Пеготті мусив побачити і захистити її. Коли ж він нарешті прийде?—нетерпляче думав я.

— Так!—сказала Роза Дартль, презирливо засміявшись.—Я побачила її нарешті! Який же він нікчемний, що міг пійматись на такий гачок, як оця ніжна, брехлива скромність, ця смиренно опущена голівка.

— О, ради бога змилуйтесь!—скрикнула Емлі.—Хто б ви не були, але ви знаєте мою нещасну долю, і ради бога милосердного пожалійте мене, коли ви хочете, щоб і вас пожаліли!

— Щоб мене жаліли!—з люттю повторила Роза.—Що є спільного між нами, на вашу думку?

— Нічого, крім нашої статі,—сказала Емлі, зайшовшись сльозами.

— Що й казати,—відповіла Роза Дартль,—велика схожість! І це каже така безсоромна особа, що якби в серці моему були тепер якісь почуття, крім гніву і зневаги до вас, то й вони захолинули б. Нашої статі! Ви робите честь нашій статі!

— Я заслужила цього,—плакала Емлі,—але це жахливо! Милостива, милостива леді, подумайте, скільки я страждаю і якої зазнала біди! О, Марто, вернись! О, дім мій, рідний мій дім!

Міс Дартль сіла на стілець перед дверима і опустила очі вниз, немов би Емлі плазувала на землі перед нею. Тепер я міг розгледіти її тремтячу губу і жорстокі очі, які нерухомо, з виразом несамовитої радості, дивилися в одну точку.

— Слухайте, що я скажу!—скрикнула вона.—Побережіть ваші витівки для ваших жертв. Чи ви сподіваєтесь зворушити мене

своїми сльозами? Не більше могли б ви мене причарувати вашими посмішками, ви, запродана рабіння!

— О, пожалійте мене хоч трохи!—скрикнула Емлі.—Згляньтесь хоч трохи надо мною, або я збожеволю і вмру.

— Це було б *невеликою* карою, — сказала Роза Дартль, — за ваші злочини. Чи знаєте ви, що ви наробили? Чи думали ви колись про дім, який ви спустошили?

— О, чи минула хоч одна ніч або один день, коли я не думала про це?—заридала Емлі.

Я враз побачив її: вона стояла на колінах, відкинувши голову назад, підвівши вгору бліде обличчя, розпачливо заломивши руки, і волосся розсипалось по її плечах.

— Чи була хоч одна хвилина, хоч уві сні, коли б цей дім не стояв передо мною такий самий, яким я назавжди покинула його в ті нещасливі дні! О, дім мій, рідний мій дім! О, любий, любий дядю, якби ти міг знати, яких мук завдасть мені твоя любов з першої хвилини мого падіння, ти б намагався сховати це почуття, хоч як це важко було б тобі; ти б розгнівався на мене хоч раз у житті, щоб мені було легше терпіти свою ганьбу! Нема, нема для мене ніякої втіхи на землі, бо всі вони занадто любили мене!

Вона впала ниць перед владною постаттю, що сиділа на стільці, і з жестом благання хотіла схопити край її вбрання.

Роза Дартль сиділа, дивлячись на Емлі, нерухомо, немов вилита з бронзи. Її губи були щільно стиснуті; здавалось,—я пишу про те, чому широко вірю,—здавалось, вона стримувалася, щоб не вдарити ногою прекрасну постать, яка стояла перед нею навколюшках. Я вразно бачив горду леді, і здавалось мені, що вся сила її характеру зосереджується в цьому холодному виразі... Невже ніколи не прийде містер Пеготті?

— Який жалюгідний гонор у цих мерзенних хробаків!—скрикнула Роза, коли настільки вгамувалось гнівне кипіння в її душі, що вона могла заговорити.—*Ваш* рідний дім! Невже ви уявляєте собі, що я завдаю собі клопоту думати про ваш дім? Невже ви гадаєте, що можете завдати цьому вертепові шкоди, якої не можна б гарненько відшкодувати грішми? *Ваш* рідний дім! Вас продав цей ваш дім, як продає він усе, чим торгують ці люди!

— О, ні, ні!—скрикнула Емлі.—Кажіть про мене, що вам завгодно, але не поширюйте мою ганьбу на людей так само благородних, як і ви. Адже ви благородна, леді, то майте хоч трохи поваги до них, якщо не маєте жалю до мене.

— Я кажу,—сказала міс Дартль, не удостоюючи жодною увагою це благання і відсмикуючи своє вбрання від дотику Емлі, немов від зараженої проказою,—я кажу про *його* дім, той дім, де я сама живу. Ось вам,—вела вона далі, з презирливим сміхом простягаючи руку і поглядаючи згори вниз на простерту долі дівчину,—ось вам гідна причина сварки між леді-матір'ю і джентльменом-сином; причина горя в домі, де її не прийняли б навіть наймичкою мити посуд; при-

чина гніву, каяття і докорів! Цей бруд припливу, підібраний на узбережжі для забавки на годину, а потім викинутий назад на своє місце.

— Ні, ні!—зойкнула Емлі, заломивши руки.—Коли він уперше став на моєму шляху—о, коли б не займався цей жахливий день надо мною, коли б він зустрів краще мою труну!—я була вихована в правилах честі, як ви і всяка інша леді. І я була нареченою доброго чоловіка, гідного одружитися з вами або з усякою іншою леді. Якщо ви самі живете в його домі і знаєте його, то вам відомо, мабуть, який вплив може він мати на слабу честолюбну дівчину. Я не виправдую себе, але я знаю добре, і він також знає, або дізнається про це перед смертю, коли схвильоване сумління потривожить його останні години... дізнається він, що він вжив усе своє вміння, щоб обдурити мене, і що я вірила йому, покладалась на нього і любила його.

Роза Дартль скочила з стільця, відстрибнула назад і, відстрибуючи, розмахнулася рукою з такою несамовитою люттяю, що я майже ладен був кинутись між ними. Але удар її повис у повітрі. Міс Дартль задихалась, лютувала, тремтіла з голови до ніг і погляд її, спрямований на беззахисну жертву, являв крайню міру огиди, зневаги й ненависті. Ніколи ще не бачив я такого і ніколи й не побачу.

— *Ви* любили його!.. *Ви!*—скрикнула вона, стиснувши кулаки і тремтячи, немов би їй не вистачало тільки зброї, щоб заколоти ненависну.

Емлі зникла з моїх очей. Відповіді не було.

— І ви смієте говорити це *мені*,—додала міс Дартль,—своїми безсоромними губами! Чому не січуть різками цих істот? Якби це було в моїй владі, я наказала б засікти до смерті це дівчисько!

І вона зробила б це, я не маю сумніву. Не було на світі катування, на яке не наважилася б Роза Дартль, принаймні, в цю хвилину, коли погляд її палав нестримною люттяю. Цей зловісний вогонь вгасав помалу, дуже помалу; нарешті вона засміялась і вказала рукою на Емлі, немов би вона була зразком ганьби для богів і людей.

— *Вона* любила!—глумилась міс Дартль.—Це падло! І вона ще запевнятиме мене, що він залицявся до неї! Ха-ха! Як вони брешуть, ці продажні тварі!

Її глузування були ще гіршими, ніж неприхований гнів. Якби довелось мені обирати, то я охочіше згодився б бути предметом несамовитої люті міс Дартль. А втім, цей саркастичний порив тривав не більше однієї хвилини; вона перемогла себе, хоч не без внутрішньої боротьби, і знову сказала, як могла спокійніше.

— Я прийшла сюди,—о, чисте джерело кохання!—щоб побачити—як я і сказала вам на початку—що ви за штука? Я задовольнила свою цікавість. Прийшла я також сказати вам, щоб ви з усією швидкістю розшукали цей ваш дім і сховалися серед тих прегарних людей, які чекають вас і яких утішать ваші гроші. Коли все минеться, ви зможете знову вірити, покладатись на когось і любити. Я вважала

вас розбитою іграшкою, яка набридла, дешевою прикрасою, яка втратила свій блиск і викинута геть. Але побачивши, що ви—чисте золото, справжня леді, покривджена невинністю, зі свіжою душею, сповненою любові і довірливості, побачивши цей ваш вигляд і почувши вашу жалісну історію, я маю вам ще дещо сказати. Слухайте уважно, бо що я кажу, те й роблю! Чуєте ви мене, ніжна фея? Що я кажу, те й роблю!

Гнів знову опанував її на хвилину; обличчя її скривилось, немов від спазми, але за мить знову посміхнулось.

— Сховайтесь,—вела вона далі,—якщо не вдома, то десь в іншому місці. Сховайтесь десь, де вас не зможуть відшукати, знайдіть собі притулок у якомусь жалюгідному житті... або ще краще, у якійсь жалюгідній смерті. Дивуюсь я, як це ваше любляче серце досі не розбилось, або як це ви не знайшли способу заспокоїти його! Чувала я іноді про такі засоби. Гадаю, їх легко знайти.

Приглушене ридання Емлі перервало її розмову. Роза Дартль спинилась і прислухалась до звуків плачу, немов би він музикою бренив їй.

— У мене, можливо, досить дивна натура,—вела далі Роза Дартль,—але я не можу дихати повітрям, яким дихаєте ви. На мій погляд—таке повітря нездорове. Тому я хочу очистити його. Я хочу провітрити його від вас. Якщо ви залишитесь тут жити до завтра, я роздзвоню про вашу історію і про вашу вдачу на сходах цього будинку. Казали мені, що в цьому будинку є чесні жінки; і шкода, що таке яскраве світло, як ви, мусить лишатись невпізнаним серед них. Якщо, покинувши це місце, ви захочете в цій столиці шукати собі притулку, як чесна жінка, то будьте певні, що я всюди і завжди знайду спосіб зірвати з вас маску. У цьому мені пощастить, бо допоможе мені джентльмен, який не так давно домагався честі бути вашим чоловіком.

Невже містер Пеготті ніколи, ніколи не прийде? Чи довго мені ще терпіти це? Чи довго я зможу терпіти це?

— О, лихо мені, о, лихо мені!—скрикнула бідолашна Емлі таким тоном, який міг би, здавалось, зворушити найжорстокіше серце, але не було й найменшого співчуття в посмішці Рози Дартль.—Що мені робити, що робити?

— Що вам робити?—відповіла Роза Дартль.—Жити щасливо спогадами. Присвятить усе своє існування спогадам про ніжність Джемса Стірфорса... він хотів віддати вас за свого лакея, чи не так?.. або почуттям подяки до достойної істоти, яка ладна була прийняти вас у подарунок з рук свого великодушного пана. Чи може вас не задовольнять горді спогади, свідомість ваших власних чеснот, які привели вас до високого становища в очах усіх людей? Тоді вийдіть за вашого доброго нареченого і будьте щасливі його співчуттям. Якщо й це не допоможе—умріть. Є смітники і помийниці для таких смертей і для такого розпачу—знайдіть собі такий смітник, і летіть на небо!

Я почув віддалені кроки на сходах. Я впізнав цю ходу. То був він, хвалити бога!

Роза повільно відійшла від дверей і зникла з моїх очей.

— Але зважте!—додала Роза повільно і твердо, відчиняючи інші двері, щоб піти геть,—я маю підстави ненавидіти вас, і вирішила, що коли ви не зумієте втекти від моїх рук, то я вас вижену, або зірву з вас маску порядної дівчини. Ось, що я вам мала сказати; а що я кажу, те я роблю!

Кроки на сходах наближались—ось вони зовсім близько—хтось пройшов повз Розу Дартль, коли вона причинила двері, хтось вдерся в кімнату.

— Дядю!

Жахливий зойк пролунав разом з цим словом. Я спинився на секунду і зазирнув у кімнату; містер Пеготті тримав у обіймах свою зомлілу племінницю. Кілька секунд дивився він їй в обличчя, потім нахилився поцілувати її,—о, як ніжно!—і прикрив обличчя Емлі своєю хустинкою.

— Містер Деві,—сказав він тихим тремтячим голосом.—Дякую моему отцеві небесному, що мрія моя збулась. Щиро дякую йому, що він привів мене своїми незбагненими шляхами до мого серденька!

По цій мові він схопив її на руки; прикрите хустинкою її обличчя лежало в нього на грудях; нерухому і непритомну, поніс він її сходами вниз.

РОЗДІЛ XIII

ПОЧАТОК ДОВШОЇ ПОДОРОЖІ

Вранці наступного дня я гуляв у саду з моєю бабкою (вона тепер дозволяла собі мало інших прогулянок, бо дуже була занята доглядом за моєю милою Дорою), коли мені сказали, що містер Пеготті бажає поговорити зі мною. Самого його я зустрів на півдорозі, в саду, коли пішов до воріт. Містер Пеготті ще здалеку зняв капелюх, як він завжди робив, бачачи мою бабку, до якої він почував глибоку пошану. Я вже розповів їй все, що трапилось напередодні. Ні слова не кажучи, вона привітно підійшла до містера Пеготті, потиснула йому руку і поляскала його по плечу. Це було зроблено так виразно, що їй не треба було щось говорити. Містер Пеготті зрозумів мою бабку так само, як коли б вона сказала йому тисячу слів.

— Піду тепер, Трот,—сказала моя бабка,—подивлюсь, що там робить Маленька квіточка; вона, мабуть, незабаром прокинеться.

— Це ви не тому йдете, що я прийшов, ме'м?—сказав містер Пеготті.—Якщо тільки сьогодні я не здурів від радощів, то мені здається, що це через мене ви збираєтесь залишити нас?

— Ви маєте щось розповісти, мій добрий друже, відповіла моя бабка,—і краще обійдетесь без мене.

— З вашого дозволу, ме'м,—сказав містер Пеготті,—коли вам не нудно від мого базікання, то я був би вам дуже вдячний, якби ви залишились тут.

— Справді?—спитала бабка,—якій властива була небагатослівна добродушність.—Тоді я, звичайно, залишусь!

Вона взяла містера Пеготті під руку і пішла з ним до зеленої альтанки, що стояла в кінці саду; там вона сіла на лавку, а я поруч з нею. Було досить місця сидіти і містерові Пеготті, але він визнав за краще стояти, спершись рукою на садовий столик. Коли він стояв, уп'явши очі в свій капелюх і збираючись почати свою розповідь, я не міг не відзначити собі, яку міць і твердість духу виявляла його жилава рука, і яким гідним доповненням була вона до його відкритого лоба і металево-сивого волосся.

— Вчора ввечері,—почав містер Пеготті, звівши очі на нас,—я відніс мою милу дитину до свого помешкання, де давно вже чекав її, де все для неї було вже готове. Години минули, поки вона впізнала мене, а коли вже впізнала, то впала навколюшки до моїх ніг і щиро розповіла мені про все, ніби молитву читаючи. Ви мені вірите, що як почув я її голос—який він був веселий і грайливий колись!—і побачив її, принижену, упокорену,—то рана якась розкрилась у моєму серці, хоч і сповнене воно було подяки.

Він обтер рукавом обличчя, не ховаючи сліз, і відкашлявся, щоб говорити виразніше.

— Та не довго було мені тяжко на душі: аджеж вона знайшлась,—думав я собі. Варто було мені тільки згадати, що знайшлась, і все минулось. Не знаю, правду кажучи, чому це я згадую тепер. Хвилину тому я не думав ні слова говорити про це, але якось зірвалось воно з язика.

— Ви—самовіддана душа,—сказала моя бабка,—ви заслужите нагороду за це.

Містер Пеготті, на обличчі якого миготіли тіні зеленого листя, здивовано схилив голову до моєї бабки, немов би дякуючи їй за добру думку, і знову підхопив упущену нитку розповіді:

— Коли моя Емлі втекла,—сказав він, на хвилину запалившись гнівом,—з того дому, де тримав її в ув'язненні той строкатий змії, якого мастер Деві бачив... він вірно розповів про все, і хай бог прокляне його!—то втекла вона вночі. Темна була ніч, самі тільки зорі блищали на небі. Вона майже зовсім збожеволіла. Вона бігла край берега моря, гадаючи, ніби тут наш старий човен; і гукала нам, щоб ми відвернули обличчя, бо вона наближається. Вона сама чула свої зойки, ніби то хтось інший кричав; вона порізала собі ноги об гострі камені і скелі, але нічого не почувала, ніби сама була скелею. Далі і далі бігла вона, і вогонь палахкотів перед її очима, буря ревла в її вухах. І раптом: тобто, розумієте, їй так здалось, що раптом... настав день, вогкий і вітряний, і вона лежала за купою каміння на

березі, і якась жінка розмовляла з нею, своєю мовою тамтешнього краю, і запитувала, що з нею скоїлось?

Він бачив усе, що розповідав. Картина вимальовувалась перед ним так живо, що я й сам немов починав бачити її на власні очі. Але я не вмію передати його розповідь так сильно і яскраво, як це здавалось йому. І тепер, через довгий час, коли пишу це, я уявляю собі ці сцени не інакше, як особистий їх свідок,—так глибоко врізались вони мені в мозок.

— В очах у моєї Емлі помутилось... Тільки згодом вона краще вдивилась у цю жінку,—вів далі містер Пеготті,—і впізнала в ній одну з тих, з якими не раз розмовляла на березі. Бо хоч і далеко забігла вона тієї ночі, але вона і раніше багато подорожувала там—пішки, в човнах і в екіпажі, і знала весь той край прибережний на цілі десятки миль. Не було ще своїх дітей у тієї жінки, бо вона недавно заміж вийшла, але вона мала незабаром народити дитинку. І хай мої молитви дійдуть до неба, щоб на все життя було в неї саме щастя, честь і втіха! Хай буде в неї така дитина, щоб любила і шанувала її на старість і допомогою була б їй до останньої години, хай вона буде їй ангелом-охоронцем і в земному житті і в небесному.

— Амінь!—додала моя бабка.

— Вона була трохи несмілива і соромлива,—говорив містер Пеготті,—і сиділа за своїм веретенем чи ще якоюсь роботою, коли Емлі, бувало, розмовляла з дітьми. Але Емлі звернула увагу на неї і заговорила з нею, а та жінка сама любила діток, отож вони швидко заприятелювали. Потім, вона завжди дарувала Емлі квіти, коли Емлі бувала в їхній місцевості. То саме вона тепер і запитувала, що таке скоїлось? Емлі розповіла їй, а вона... взяла її додому. Справді, взяла її до себе додому. Додому!—повторив містер Пеготті, затуляючи обличчя.

Він був більше зворушений цим добрим вчинком, ніж будьчим іншим від тієї ночі, коли почав своє довге подорожування. Моя бабка і я не наважувались турбувати його.

— Ви розумієте, що хатинка їхня була маленька,—почав він знову,—але там знайшлося місце для Емлі... чоловік був на морі... і вона тримала цю справу в таємниці і умовила сусідів (їх небагато було) тримати це також у таємниці. Емлі захворіла на люту гарячку, і, ось що мені дуже дивно (може це не так дивно для людей учених), мова тієї країни вивітрилася з її голови і вона могла тільки своєю рідною розмовляти, і ніхто її не розумів. Вона пригадує, ніби їй це снилося, що лежала вона там, безперестанку розмовляючи своєю мовою, і все здавалось їй, що наш старий човен стоїть за найближчим мисом і вона їх благала, щоб послали туди сказати, що вона вмирає, та принесли б їй хоч слово пробачення, хоч би одне тільки слово. Майже весь час їй здавалось... що той, про якого я оце говорив, стежить за нею через вікно, іноді ввижалось їй, що той, хто довів її до цього, стоїть у кімнаті... і вона кричала, щоб добра жінка не віддавала її, а водночас знала, що її не розуміють, і трем-

тіла від жаху, що ось зараз її схоплять і відвезуть. А перед очима все палахкотів вогонь, і у вухах ревіла буря; і не було для неї ні вчора, ні сьогодні, ні завтра; все, що колись було з нею в житті, чи могло бути, і все, чого ніколи не було, і ніколи не могло бути, все це без пуття товклося навколо неї, і нічого не було ясного, чи привітного, а все ж таки вона співала і сміялась з цього. Як довго це тривало, я не знаю, але потім настав сон; і в цьому сні іноді в неї з'являлась неймовірна сила, а потім вона стала слабкою, як крихітна дитинка.

Тут він спинився, ніби хотів перепочити від усіх цих страхіть; помовчавши кілька секунд, він продовжував:

— Був ясний день, коли вона прокинулася; і так було тихо, що жодного звука не чути було на березі, крім плюскоту синього моря, що не знає припливів. Спочатку їй здалось, ніби вона вдома, у неділю вранці; але виноградне листя біля вікна і пагорбки вдалині—це не нагадувало батьківщини і суперечило її думкам. Потім ввійшла її приятелька і сіла біля ліжка—і тоді Емлі зрозуміла, що старого човна немає на березі за найближчим мисом, що дім наш далеко; і вона зрозуміла, де вона і чому опинилась тут,—зайшла плачем на грудях тієї доброї жінки, де тепер, сподіваюсь, лежить немовля, звеселяючи матір своїми оченятами.

Він не міг без сліз згадати про ту добру подругу Емлі. Марно намагався він стриматись. Сльози знову полилися з очей, коли він заочно благословляв її.

— Це дало моїй Емлі відраду,—провадив він з хвилюванням, якого я не міг не поділяти (щождо моєї бабки, то вона плакала від усього серця).—Це трохи утішило Емлі і вона почала поправлятися. Але мова тієї країни зовсім зникла з її пам'яті, і вона мусила розмовляти на мигах. Отак воно й пішло. День-у-день ставало їй краще, поволі, але певно; і вона пробувала вивчати назви простих речей—здавалось їй, ніби ніколи в житті не чула вона цих назв,—аж ось увечері якось сиділа вона біля вікна і дивилась на дівчинку, що гралась на березі. І раптом ця дитинка простягла до неї руки і говорить таке, як на англійську перекласти, то буде: „Рибальська дочко, ось тобі черепашка!“—Треба вам сказати, що вони спочатку почали називати її „прекрасна дама“, як це повелось у цьому краю, але вона навчила їх натомість звати її „рибальська дочка“. І каже раптом дитинка: „Рибальська дочко, ось тобі черепашка!“ І тут Емлі зрозуміла її і відповіла, заплакавши, і все знову згадала.

— Коли Емлі одужала,—сказав містер Пеготті після нової невеличкої паузи,—вона почала шукати нагоди попрощатись з доброю жінкою і повернутись на батьківщину. Чоловік тієї жінки на той час повернувся додому; і вони посадили її на купецький корабель, який відпливав до Ліворно, а звідти до Франції. Було в неї трохи грошей, але добрі люди менше малого взяли за все, що для неї зробили. А самі ж вони були такі бідні! Та я щасливий за них: те, що вони зробили, збережеться там, де ні іржа, ні міль нічого не з'їдять, де

злодії нічого не вкрадуть. Це, мастер Деві, міцніше від усіх скарбів на світі!—Емлі дісталася до Франції і стала служити різним леді—мандрівницям у готелі в якомусь портовому місті. І ось, одного дня туди раптом знову з'являється цей змії. Хай краще він мені ніколи не попадається, не знаю, що б я з ним зробив! Щойно вона побачила його, а він ще не встиг її помітити, жах і божевілля знову охопили її, і вона втекла від самого повітря, яким він дихав. Вона прибула до Англії і зійшла на берег у Дуврі.

— Не знаю гаразд,—сказав містер Пеготті,—коли в неї вперше защеміло серце, але всю дорогу до Англії вона мріяла повернутись до свого рідного дому. Як тільки прибула вона до Англії, то зразу й зібралась до Ярмута, а далі злякалась, що її не пробачать, боялась, що всі знущатимуться з неї, боялась, що хтось із нас помер через неї, багато чого боялась вона; і це спинило її на шляху. „Дядю, дядю,—казала вона мені,—гнітив мене страх, що я негідна зробити те, чого просило моє змучене серце, і це був найстрашніший жах. Я вернулася з дороги, а серцем молилася, щоб дозволено мені було хоч би вночі підповзти до старого порогу, поцілувати його, покласти на нього свою грішну голову... і тут щоб знайшли мене мертво!“

— Вона прийшла,—містер Пеготті, понизив голос до сповненого жахом шепоту,—до Лондона. Вона... яка ніколи в житті не бачила цього міста... сама... без копійки... Молода... така гарненька... прийшла до Лондона. Майже в ту хвилину, як вона прибула сюди, вона знайшла (як їй здавалось) доброго друга; поважну жінку, яка говорила їй про працю, про шитво, бралась добути їй багато роботи; пропонувала їй притулок у себе і на ранок обіцяла їй розвідати потайки про мене та про всіх наших. Коли моя дитина,—сказав він уголос, з силою подяки, яка пройняла його з голови до ніг,—коли моя дитина стояла вже на порозі безодні, про яку я згадати не можу, тоді Марта, чесно додержавши свою обіцянку, врятувала її.

Я не міг стримати радісного вигуку.

— Мастер Деві!—сказав він, потискуючи мою руку своєю міцною рукою,—це ви перший нагадали мені про неї. Дякую, сер, вона додержала свого слова. Вона мала гіркий досвід і знала, де треба стерегтись і що робити. Вона зробила це. Бог навертав її. Вона прийшла, бліда і захекана, коли Емлі спала. Вона сказала їй: „Вставай! Тут тобі загрожує біда, гірша за смерть. Ходім зі мною!“ Мешканці того будинку хотіли були спинити їх, але легше було б їм спинити море. „Відійдіть від мене,—сказала вона,—я дух, який відведе її від розкритої могили!“. Вона розповіла Емлі, що бачила мене і знає, що я пробачив їй та люблю її. Вона похапцем загорнула її в своє плаття, взяла її, слабу і тремтячу, під руку. Вона й уваги не звернула на те, що ті люди говорили. Вона пройшла повз них з моєю дитиною, тільки про неї піклуючись; і вивела вона її серед нічного мороку з цього чорного вертепу!

— Вона оберігала мою Емлі,—казав містер Пеготті, відпустивши мою руку і поклавши свою руку на схвильоване серце,—вона ходила

з нею до другого вечора, коли та марила, а потім вийшла з двору шукати мене, і шукати вас, мастер Деві. Емлі вона не сказала куди пішла, щоб бідолашна не налякалась і не надумала сховатись. Як та жорстока жінка довідалася, що вона там,—не знаю. Може статися, що той злий демон, про якого я говорив уже кілька разів, випадково побачив її на вулиці та простежив до воріт, а може й те, що він довідався про її адресу від тієї жінки. Це мабуть буде вірніше. Але мене це не дуже цікавить. Моя дитина знайдена!

— Цілу ніч,—вів далі містер Пеготті,—були ми разом—Емлі та я. Небагато встигла вона розповісти мені і словами, і сльозами; ще менше я сам встиг надивитись на її любе обличчя, яке біля мого вогнища стало обличчям жінки. Але цілу ніч вона обіймала руками мою шию; і голова її лежала ось тут... і ми добре знаємо, що знову зможемо завжди довіряти одне одному.

Він замовк, і рука його цілком спокійно лежала на столі, але було в ній стільки рішучості, що вона могла б перемогти левів.

— То в мене була щаслива думка, Трот,—сказала моя бабка, витираючи очі,—стати хресною матір'ю твоєї сестри Бетсі Тротвуд, яка розчарувала мене; але після цього ніщо, здається, мене так не втішило б, як хрестити дитину в тієї доброї неаполітанки.

Містер Пеготті кивнув головою на знак того, що розуміє почуття моєї бабки, але він не наважився висловити свою думку з цього приводу. Ми всі сиділи мовчки, захоплені кожен своїми думками. Бабка витирала очі і то судорожно схлипувала, то сміялась і називала себе дурепою. Нарешті я заговорив:

— Ви вже все вирішили,—звернувся я до містера Пеготті,—щодо майбутнього, добрий друже? Про це навряд чи треба й запитувати.

— Цілком вирішив, мастер Деві,—відповів він,—я вже й Емлі про це розповів. Є великі краї, далеко звідси. Наше майбутнє життя там—за морем.

— Вони хочуть емігрувати, бабусю,—пояснив я.

— Так!—підтвердив містер Пеготті з усмішкою, сповненою надії.—Ніхто не зможе нічого закидати моїй бідолашній дівчині в Австралії. Ми почнемо там нове життя.

— Я спитав, чи він уже визначив собі час від'їзду.

— Я побував у доках сьогодні вранці, сер,—відказав він.—Розвідав я про кораблі. Тижнів через шість або місяців через два від'їздить туди один корабель. Я бачив його, був на борту. Ним і відпливаємо.

— Зовсім самі?—спитав я.

— Атож, мастер Деві!—відповів він.—Моя сестра, бачте, вона так любить вас і всіх ваших і так звикла думати тільки про свою батьківщину, що навряд чи буде добре забрати її. До того, є ще людина, доручена їй піклуванню, мастер Деві, а цього ми не повинні забувати.

— Бідолашний Гем!—сказав я.

— Моя сестриця доглядає за його господарством, ме'м, і він, бачте, її дуже любить,—пояснив містер Пеготті моїй бабці.—Він

іноді сяде біля неї і спокійно розмовляє, коли здається, що він і вуст не може розтулити. Бідолашний!—додав містер Пеготті, похитуючи головою,—не так багато залишилось йому близьких на цьому світі; не можна віднімати те, що він має.

— А місіс Геммідж?—спитав я.

— Ну, скажу вам, я про це вже і так і так міркував,—відповів містер Пеготті, але збентеженість його зникла, поки він говорив.— Багато міркував я про місіс Геммідж. Бачте, коли місіс Геммідж починає згадувати старого, то вона буває зовсім не тим, що зветься приємною співрозмовницею. Між нами кажучи... тобто перед вами, мастер Деві... і перед вами, ме'м... коли місіс Геммідж починає рюмсати, то тим, хто не знав її старого, вона може здатися сварливою. Ну, я таки знав старого, і знав, чого він був вартий, то я й розумію її; але, бачите, воно не всім іншим відоме, зрозуміла річ, ні!

Ми з бабкою підтвердили його думку.

— Крім того,—вів далі містер Пеготті,—сестра моя може подумати... я не кажу, що таки подумає, а може подумати... що місіс Геммідж завдаватиме їй інколи клопоту. Тому я не маю наміру зводити з ними місіс Геммідж; я їй вже доберу двір, де сама вона зможе хазяйнувати. Для цього я перед від'їздом думаю їй призначити пенсію, щоб їй на прожиття вистачало. Вона—боже створіння. Само собою, не можна припустити, щоб вона під старість, самотня і нещасна, блукала по морях та по лісах і пустинях нового і далекого краю. Так от що я придумав для неї.

Він не забув нікого. Він дбав про потреби й бажання кожного, крім своїх власних.

— Емлі,—розповідав він,—буде при мені. Бідолашна, їй потрібні спокій і тиша, поки ми зовсім не зберемось у нашу мандрівку. Вона лагодитиме той одяг, що його треба нам приготувати; і я сподіваюсь, що страждання здадуться їй давно минулими, коли вона знову буде біля свого суворого, але люблячого дядька.

Бабка кивнула, підтверджуючи цю надію, і цей схвильований жест завдав великої приємності містерові Пеготті.

— Ще одна річ, мастер Деві,—сказав Пеготті, засунувши руку в бокову кишеню і з похмурим виглядом витягаючи пакетик, що його я вже бачив,—тут ті банкноти—п'ятдесят фунтів і десять. До цього я хочу прикласти і ті гроші, з якими вона пішла. Я про них її запитував, не сказавши для чого. Я не майстер рахувати. Чи не будете ви ласкаві подивитись, як воно?

Він подав мені як зразок своїх арифметичних викладок клаптик паперу і стежив за мною, поки я переглядав рахунок. А рахунок цей був цілком вірний.

— Дякую, мастер Деві,—сказав він, беручи папірець назад.—Ці гроші, якщо дозволите, я перед від'їздом загорну в пакет з написом для нього, і вкладу його в другий з написом для його матері, і не більше вживу слів, ніж ось з вами, напишу, що ми собою не торгуємо, і що ми, мовляв, уже поїхали геть і назад цих грошей не візьмемо.

Я відповів, що на мою думку так і слід зробити, а якщо він вважає це вірним, то вже напевно так і треба.

— Я сказав, що в мене є ще тільки одна справа, а їх було дві,— сказав він з сумною посмішкою, згорнувши пакет і сховавши його в кишеню.—Як виходив я сьогодні вранці з двору, то не знав, чи мушу я сам піти і розповісти Гемові, як це у нас все трапилось. Тож я й написав листа і віддав на пошту. У цьому листі я йому розповів, як стояла справа. Розповів також, що завтра приїду, щоб полагодити всі наші дрібні справи, і, мабуть, назавжди попрощатися з Ярмутом.

— І ви бажаєте, щоб я поїхав з вами?—сказав я, бачачи, що він не все висловив.

— Якби ви могли зробити мені цю велику ласку, мастер Деві,— відповів він,—то, я знаю, трохи розвеселили б його.

Моя маленька Дора була в гарному настрої і дуже хотіла, щоб я поїхав,—що було встановлено при поданні справи на її розгляд; отже, я дав містерові Пеготті слово проводити його. Наступного ранку ми сіли в ярмутський диліжанс і знову помандрували старим шляхом.

Увечері ми йшли вже по дуже знайомій мені вулиці, і містер Пеготті, не зважаючи на всі мої заперечення, ніс мій дорожний мішок. Я зазирнув до крамниці Омера і Джорема, і побачив мого давнього приятеля містера Омера з люлькою в зубах. Мені не хотілось бути присутнім при першій зустрічі містера Пеготті з його сестрою і Гемом, а тому я вирішив попросити містера Омера дати мені ненадовго притулок у себе.

— Що поробляє містер Омер? Давненько не бачились!—сказав я, входячи до крамниці.

Він розвіяв перед собою хмару диму, щоб краще розглянути, хто ввійшов, і з радістю впізнав мене.

— Треба було б підвестися, сер, щоб подякувати вам за таку честь, як цей візит,—сказав він,—але кінцівки мої трохи попсувались, мене з місця на місце на колесах перекочують. За винятком цих кінцівок і важкого дихання, я почувую себе так гарно, як тільки можна, нічого бога гнівити.

Я поздоровив його з гарним його виглядом і добрим настроєм і тут помітив, що крісло справді стояло на колесах.

—Добрий винахід, правда?—спитав він, стежачи за моїм поглядом.—Посувається легше пір'ячка, і їздити так спокійно, наче в диліжансі. Отакечки справи йдуть. Моя маленька Мінні... моя внучка, знаєте, Мінніна дочка... вже які в малятка сили, а штовхне рученятками—і мій екіпаж весело котиться куди завгодно, аж дивитись любо! І вже, скажу я вам, напрочуд зручний стілець для того, хто любить спокійно покурити люльку.

Ніколи я не бачив такого старого, що вмів би так обертати все на краще і в усьому знаходити веселу сторону, як містер Омер. У цю хвилину він саяв так, немов його крісло, астма і параліч ніг були

тільки різними частинами одного прегарного винаходу, який полягав у новому способі зручно покурювати люльку.

— У цьому кріслі я куди краще і більше бачу світ, ніж будьколи раніше,—сказав містер Омер,—можу вас запевнити! Ви здивуетесь, коли побачите безліч людей, які за день заходять до мене, щоб слівцем перекинутись; авжеж, здивуетесь! І в газетах удвоє проти колишнього пишуть, відколи я оселився на цьому кріслі. А взагалі, щодо читання, ой, лишенько, скільки я тепер поглинаю! Та знаєте, мені це й зрозуміло. Частенько думаю, що коли б я осліп, або оглух, то що б я тоді робив? А ноги—то дурниця. Що воно таке—ноги! Поки я користався ними, вони мені лише дихати заважали, а тепер, коли надумаю погуляти по вулиці чи на узбережжі, то варто тільки гукнути Діка, молодшого учня Джорема, і катаюся собі у власному екіпажі, як той лондонський лорд-мер!

Він мало не задихнувся від сміху.

— Боже всемогутній!—вів далі містер Омер, знову беручись до люльки.—Треба брати світ таким, який він є. Ось воно, до всього в житті звикати треба. У Джорема справи йдуть гарно, чудово йдуть!

— Дуже радий чути це,—сказав я.

— Я знав, що ви зрадієте,—сказав містер Омер.—А Джорем і Мінні—наче двоє голуб'ят. Чого ж іще може людина бажати? Що після цього означають ноги?

Ця велична зневага до власних ніг була надзвичайно забавна й приємна; мені ніколи не траплялось нічого подібного.

— А від того часу, як я взагалі заходився читати, ви, містер Копперфільд, взялись писати книжки, сер?—сказав містер Омер, оглядаючи мене з захопленням і подивом.—Яка ж пречудова річ, ваша книжка! Які прекрасні в ній вислови! Я прочитав у ній кожне слово... кожне слово! А щоб закуняти—так зовсім ні!

Я засміявся і висловив своє авторське задоволення, а, проте, мушу визнати, що таке зіставлення книги з снодаїним засобом здалось мені гідним уваги.

— Даю вам слово честі, сер,—вів далі містер Омер,—що коли я покладу цю книжку на стіл і гляну на неї отак зовні, на три частини, на кожну окремо... раз, два, три... то я хто й зна як пишаюся, згадуючи, що я теж колись мав честь бути в стосунках з вашою родиною. І, боже мій, багато минуло часу, правда? У Блендерстоні... гарненьке маленьке замовлення поклали поруч із великим замовленням. І ви тоді самі були зовсім крихіткою, боже мій, боже мій!

Я змінив тему розмови, заговоривши про Емлі. Запевнивши містера Омера, що я не забув, як він цікавиться нею і як ніжно завжди він поводився з нею, я в загальних рисах розповів, як при допомозі Марти вона повернулась до свого дядька. Я знав, що старий з цього радітиме. Він дуже уважно слухав і по закінченні розповіді широко сказав:

— Я щасливий це почути, сер! Це—найкраще з усіх останніх новин.

Господи, господи! А що ж тепер буде з тією нещасною молодою жінкою, Мартою?

— Ви зачепили питання, про яке я з учорашнього дня думаю,— відповів я,—але на яке я все ще не можу вам дати жодної відповіді, містер Омер. Містер Пеготті ще не згадував про це, а мені ніяково нагадати. А втім, я певний, що він не забув про це. Він не забуває нічого, що стосується самовідданості і добра.

— Бо, знаєте,—сказав містер Омер, поновлюючи свою мову там, де я її перервав,—я бажав би брати участь у всьому, що буде зроблено для Марти. Розраховуйте на мене в усьому і дайте мені знати. Я ніколи не хотів вірити, щоб ця дівчина могла бути зовсім непутяшою, і радий, що не помилився. Зрадіє і моя дочка Мінні. Молоді жінки бувають упертими і завзятими в деяких речах... мати її така сама була... але серця у них ніжні. Мінні на Марту тільки про людське око нападає. Чому вона вважає за потрібне робити це про людське око, я вже не знаю. Але все це тільки зовні, їй-бо! Потайки вона готова всяке добро зробити. Так ви, дивіться, розраховуйте на мене в усьому, що визнаєте за потрібне. Зробіть мені цю ласку. І дайте мені знати, коли щось можна буде вдіяти. Їй-бо,—вів далі містер Омер,—коли поживе людина стільки і доходить до того, де немов вертається до свого початку, коли бачиш, що хоч і приємно жити, але доведеться покататись і в іншій колясочці, то треба радіти і радіти, коли можна зробити якесь добре діло. А людині потрібна безліч речей. Я не про себе кажу, сер, а воно так взагалі виходить, аджеж ми, власне, з гори йдемо, в якому б не були віці, бо час, бачте, ніколи не спиняється ні на хвилину. Так треба ж повсякчас добро творити, і радіти йому, зрозуміла річ.

Він вибив попіл з люльки і поклав її на поличку, яка спеціально для цього була припасована до спинки крісла.

— Ось, приміром, кузен Емлі, що за нього вона мала заміж вийти,—знову заговорив містер Омер, злегка потираючи руки,—молодець, не гірший від найкращого парубка в Ярмуті! Він інколи заходить до мене ввечері побалакати годинку, чи почитати мені щось. Це я теж називаю благодіянням. Все його життя—благодіяння.

— Я тепер маю намір відвідати його,—зазначив я.

— Справді?—сказав містер Омер.—Скажіть йому, що я почуваю себе добре і вітаю його. Мінні і Джорем на вечірці. Вони так само, як і я, раді були б побачити вас, якби тільки були вдома. Мінні взагалі не хотіла йти, бачите, „заради батька“, як вона каже. Так я присягнувся, що коли вона не піде, то я з шостої години ляжу спати. І в наслідок цього,—містер Омер разом з кріслом загойдався від радості, що йому вдалася ця хитрість,—в наслідок цього вона з Джоремом тепер на вечірці!

Я потиснув йому руку і побажав доброї ночі.

— Ще пів хвилинки, сер,—сказав містер Омер.—Якщо ви підете, не побачивши мого слоника, то значить, ви найкращого не побачите. Ви ніколи ще не бачили такого! Мінні!

Дзвінкий голосок десь нагорі відгукнувся: „Я йду, діду!“, і до крамниці вбігла гарненька дівчинка з довгими білявими кучерями.

— Це мій слоник, сер,—сказав містер Омер, пестячи дитину.— Сіамська порода, сер. Ну, слонику!

Слоник відчинив двері з крамниці до задньої кімнати, і я побачив, що ця кімната з деякого часу перетворена на спальню для містера Омера, якого важкенько було тягати нагору; потім вона схилила свій гарненький лобик і розсипала довгі кучері по ручці крісла містера Омера.

— Слон завжди нахиляє голову вперед, ви знаєте, сер,—сказав містер Омер, підморгуючи,—коли нападає на якусь річ. Слонику, раз! два! три!

За цією командою слоник з спритністю, дивовижною для такої крихітки, повернув навкруги крісло разом з містером Омером і рвучко вкотив його в задню кімнату, не зачепивши дверної рами; містер Омер неймовірно тішився цією церемонією і оглядався на мене з таким виразом, ніби ця послуга внучки була тріумфальним завершенням усіх трудів його життя.

Погулявши ще трохи по місту, я пішов до Гемового будинку. Пеготті зовсім переселилась туди, а свій будинок віддала в оренду наступникові містера Баркіса у візницькій справі. А він добре заплатив їй і за екіпаж, і за коня. Здається, та сама флегматична шкапа, на якій їздив містер Баркіс, досі ще була в роботі.

Я знайшов Пеготті в чистенькій кухні, в товаристві місіс Геммідж, яку сам містер Пеготті привів з старого човна. Навряд чи хтось інший спроможний був би змусити її залишити цей пост. Він, очевидно, уже все розповів їй. І Пеготті і місіс Геммідж тримали кінці фартухів біля очей. Гем щойно вийшов, щоб „погуляти по берегу“. Незабаром він повернувся і дуже зрадів, побачивши мене; та взагалі, думаю, що їм усім полегшало, коли я прийшов. Ми майже весело гомоніли і про те, як містер Пеготті збагатіє в новому краї, і про різні дива, які він почне змальовувати нам у своїх листах. Емлі ми не згадували по імені, але досить часто натякали на неї. Гем тримався бадьоріше всіх. А проте, Пеготті, проводжаючи мене зі свічкою до комірчини, де на столі була приготівлена для мене книжка про крокодилів, плачачи розповіла, що він усе той самий. Вона гадала, що серце його розбите, хоч він і сповнений мужності та ніжності і працює старанніше й краще, ніж будьякий корабельний майстер на всіх верфях у тутешній місцевості. Бувають години, увечері,—казала вона,—що він почне розмовляти про старе життя у будинку-човні; і тоді він згадує про Емлі, як про дитинку. Але про дорослу Емлі він ніколи не говорить.

На обличчі його я читав, що йому хочеться поговорити зі мною віч-на-віч. Тому я вирішив наступного дня трапитись йому на дорозі, коли він повертатиметься з роботи. Обміркувавши це, я заснув. У цю ніч, вперше після довгого часу, зняли свічку з віконця у старому човні. Містер Пеготті гоїдався там у своєму гамаку, і вітер по-старому бурмотів над його головою.

Весь наступний день він був зайнятий, роблячи розпорядження щодо свого рибальського човна і снастей, пакував і відсилав до Лондона всі дрібні господарські речі, які здавались придатними йому самому і залишав ті, які потрібні були для місіс Геммідж. Вона цілий день пробула з ним. У мене було сумне бажання ще раз подивитися на це миле, старе місце, і ми умовилися, що я ввечері зійдуся з ними там. Але я влаштував справи так, щоб спочатку побачитися з Гемом.

Було легко знайти його, бо я знав, де він працює. Я зустрів його на пустинних пісках і пішов з ним назад, щоб він мав нагоду поговорити зі мною, коли справді хотів цього.

Вираз його обличчя не обдурив мене. Ми не довго пройшли разом, як він, не дивлячись на мене, спитав:

— Мастер Деві, ви бачили її?

— Тільки якусь хвилину, коли вона була непритомна,—тихо відповів я.

Ми пройшли ще кілька кроків, і він сказав:

— Мастер Деві, ви ще побачите її, як ви думаєте?

— Це було б, мабуть, занадто боляче для неї,—сказав я.

— Я теж думав про це,—відповів він.—Так воно і було б, сер, так воно й було б.

— Алеж, Гем,—обережно сказав я,—якщо вам треба щонебудь написати до неї на той випадок, коли не можна буде сказати, якщо ви хотіли б щонебудь передати їй через мене, то я вважатиму це священним дорученням.

— У цьому я вам вірю. Дякую, сер, ви дуже ласкаві. Я гадаю, що хотів би їй одну річ сказати чи написати.

— Що саме?

Ми мовчки пройшли кілька кроків, а потім він сказав:

— Воно не те, щоб я їй прощав... не зовсім те, воно більше; я хотів би попросити її пробачити мене, що я надокучав їй моєю любов'ю. Іноді я думав, що якби не взяв я з неї обіцянки вийти заміж за мене, то як другові вона мені довірилася б і розповіла, що тривожить її душу, порадила б зі мною, і я міг би врятувати її.

Я потиснув йому руку.

— Це й усе?

— Є ще одна річ,—відповів він,—якщо тільки я зможу це висловити, мастер Деві.

Ми знову пішли мовчки і йшли довше, ніж досі. Він не плакав, коли робив перерви, які я позначаю крапками. Він тільки збирався з думками, щоб виразніше висловитись.

— Я любив її... і люблю пам'ять про неї... занадто глибоко... отже я не можу сказати їй, що я тепер чоловік щасливий. Я міг би бути щасливим, хіба лише тоді... коли б забув її зовсім. А я боюсь, що не стерплю, коли їй хтось скаже, що я справді забув її. Але якби ви... така вчена людина... якби ви змогли сказати їй щось таке, чим би змусили її гадати, що я не дуже глибоко страждаю, і

що я все ще люблю її, все ще за нею сумую; щось таке, щоб вона бачила, що життя мені ще не зовсім обридло, і що я все ще сподіваюсь побачити її без сорому—там, де грішні вже нікого не переслідують, де втомлені відпочивають... щось таке, щоб полегшило її бідолашну душу, і все ж таки не наводило б її на думку, ніби я колись можу одружитись і ніби хтось іще може стати мені тим, чим була вона... Так я попросив би вас сказати їй це... і сказати, що я за неї молюсь... за неї, що була мені така дорога!

Я знову потиснув його мужню руку і сказав, що виконаю його доручення, як тільки зможу.

— Спасибі, сер,—відповів він.—Ви дуже добрі, що пішли мені назустріч, ви були дуже добрі, що втішали дяю, розмовляли з ним увесь цей час. Мастер Деві, я дуже добре розумію, що хоч тітка поїде до Лондона раніше, ніж вони відпливуть, і вони ще побачаться, а все таки мені вже дяю не бачити. Я це напевно знаю. Ми цього не кажемо один одному, але так воно буде і так буде краще. В останній раз, як ви його побачите... у самий останній раз... ви передайте йому ще привіт і щире подяку від сироти, якому він завжди був миліший від рідного батька.

Це я також обіцяв свято виконати.

— Ще раз дякую, сер,—сказав він, міцно потискуючи мені руку.— Я знаю, куди ви збираєтесь іти. На добраніч!

Він злегка махнув рукою, ніби хотів сказати, що не може бачити того місця, і пішов назад. Дивлячись йому услід, коли він у місячному промінні ішов через пустир, я бачив, як він кілька разів обертався обличчям до сріблястої смуги на морі, і йшов далі і далі, поки нарешті сам не почав здаватись далекою тінню.

Двері човна-будинку були розчинені, коли я наблизився. Увійшовши, я побачив, що всі меблі винесені, крім старої скрині, на якій з кошиком у руках сиділа місіс Геммідж і дивилась на містера Пеготті. Він сперся ліктем на грубу полицю каміна і дивився на жаринки, що догорали в каміні, але, побачивши мене, бадьоро підвів голову і весело заговорив:

— Прийшли, як обіцяли, щоб попрощатися з старим човном, мастер Деві?—сказав він, підіймаючи свічку.—Досить порожньо тепер, правда ж?

— Справді, ви не марнували час,—сказав я.

— Атож, ми не байдикували, сер! Місіс Геммідж працювала, не наче... та вже не знаю, хто так працював би, як місіс Геммідж!—сказав містер Пеготті, поглядаючи на неї і марно вигадуючи досить похвальне порівняння.

Місіс Геммідж схилилася на свій кошик і нічого не сказала.

— Це та сама скриня, на якій ви бувало сиділи з Емлі,—прошепотів мені містер Пеготті.—Я її потім візьму з собою. А тут ваша колишня спаленька, подивіться, мастер Деві!.. Погожа сьогодні, ніч, кращої бути й не може.

Справді, вітер був неміцний, але віяв чимсь зловісним; він неначе

знав, що старий моряк покидає свою оселю, і скиглив так жалісно, що наганяв журбу. Все вже винесли з човна, навіть маленьке дзеркальце з облямівкою з черепашок. Я згадував, як лежав тут, коли трапилась перша велика зміна в моєму житті. Згадував я блакитно-оку дитину, яка зачарувала мене. Згадував Стірфорса, і мені здалось ніби він тут, близько, ніби ось-ось зустріню я його за рогом.

— Мабуть багато часу мине, поки човен знайде нових мешканців,— сказав містер Пеготті тихим голосом.— Усі тепер вважають це житло нещасливим.

— Він належить комусь із сусідів?—спитав я.

— Одному мачтовому майстрові. Там у місті,—відповів містер Пеготті.— Сьогодні ввечері я віддам йому ключ.

Ми зазирали до другої комірчини і повернулись до місіс Геммідж, яка все ще сиділа на скрині. Та містер Пеготті попросив її встати, бо він уже поставив свічку на камін і хотів підняти скриню, щоб витягти її за двері, перше ніж загасити свічку.

— Даніел,—сказала місіс Геммідж, раптом залишивши свій кошик і повиснувши на руці у Пеготті,—мій любий Даніел, ось останні слова, які я скажу в цьому будинку: мене ти не повинен залишати! І не думай мене залишити, Даніел! О, не думай про це!

Містер Пеготті здивовано поглядав то на місіс Геммідж, то на мене, то знову на неї, немов прокинувшись від сну.

— Не думай, милий Даніел, не думай!—гарячково говорила місіс Геммідж.— Візьми мене з собою, Даніел, візьми мене з собою і з Емлі! Я буду вашою служницею, терплячою і вірною. Якщо є раби в тих краях, куди ви їдете, то я буду вашою невільницею і буду щаслива, але не залишай мене, Даніел; ти такий добрий і милий!

— Добра моя душа,—сказав містер Пеготті, похитуючи головою,— ти не знаєш, який далекий шлях і яке там буде важке життя.

— Ні, я знаю, Даніел! Я можу собі уявити!—волала місіс Геммідж.— Але ось мої останні слова під цим дахом: я ляжу тут і помру, якщо мене не візьмуть з собою. Я можу копати землю, Даніел, я можу працювати! Я можу терпіти важке життя. Я можу тепер любити й терпіти... більше, ніж ти гадаєш, Даніел, якщо тільки захочеш випробувати мене. Я не торкнуся до пенсії, коли б навіть я вмирала в злиднях, Даніел Пеготті; але з тобою і з Емлі я на край світу піду, якщо тільки ви мені дозволите. Я знаю, чому; я знаю, ти думаєш, що я, самотня і всіма забута, буду скиглити, але, серденько моє, дорогий мій, тепер я вже не така! Я не дарма так довго просиділа тут і вартувала, і думала про свої поневіряння; не без користі просиділа. Мастер Деві, скажіть хоч слово за мене! Я знаю його звички і Емліні звички також, мені знайоме їхнє лихо, і я зможу іноді втішити їх і за них попрацювати. Даніел, добрий Даніел, дозволь мені поїхати з тобою!

Місіс Геммідж схопила його руку й поцілувала її з незграбним захватом і любов'ю; з незграбною, але щирою відданістю і подякою, яких він заслуговував.

Ми витягли скриню, загасили свічку, замкнули двері зовні і покинули замкнений човен-будинок, що вирізьблювався темною плямою серед хмарної ночі. Наступного ранку, коли ми повертались до Лондона на імперіалі дилжанса, місіс Геммідж і її кошик займали одне з задніх місць, і місіс Геммідж була щаслива.

РОЗДІЛ XIV

Я СВІДОК ГРІЗНОГО ВИБУХУ

Коли до часу, що його так таємниче призначив нам містер Мікоубер, лишалось тільки двадцять чотири години, ми з бабкою почали радитись, як нам слід зробити, бо бабці дуже не хотілось залишати Дору. Ах! як легко мені було тепер носити Дору нагору і вниз по сходах!

Не зважаючи на вимогу містера Мікоубера, щоб моя бабка неодмінно була свідком обіцяної ним події, ми були схильні влаштувати справу так, щоб місіс Бетсі лишалась вдома, а ми з Діком були її представниками. Так ми вже й вирішили, але Дора перекинула весь наш план, заявивши, що ніколи не пробачить ні собі, ні своєму поганому хлопчиськові, якщо бабка залишиться вдома під будьяким приводом.

— Я не буду розмовляти з вами,—сказала Дора моїй бабці, струшуючи своїми кучерями.—Я буду докучати вам. Я накажу Джіпові гавкати на вас цілий день. Я буду переконана, що ви справді сварлива старуха, якщо ви не поїдете.

— Тсс, Квіточко,—засміялась моя бабка,—ти знаєш, що не можеш обійтись без мене.

— Ні, можу!—заперечувала Дора.—Ви мені зовсім непотрібні. Хіба ви для мене бігаєте цілий день угору і вниз по сходах? Хіба ви сидите біля мене й розповідаєте мені казки про Доді, як він бігав у подертих черевиках... ах, який то був бідолашний, куций хлопчисько! Ви ніколи не робите мені нічого приємного, аджеж правда, не робите, мила бабусю?

Дора похапцем поцілувала бабку і вибачливо додала:

— О, звичайно, ви робите! То я лише жартую. А все таки, бабусю, послушайте,—додала Дора, пригортаючись до бабки,—ви мусите поїхати. Я вам докучатиму, аж поки не поставлю на своєму. Моему поганому хлопчиськові я влаштую *таке* життя, якщо він не змусить вас поїхати! Я робитиму вам *такі* неприємності!.. і Джіп також! Ви потім довіку шкодуватимете, що не поїхали, якщо не поїдете тепер. Крім того,—додала Дора, відгорнувши волосся і здивовано поглядаючи то на мене, то на бабку,—чому б вам не поїхати обом? Хіба я така серйозна хвора?

— Що це за питання? Отакої,—крикнула моя бабка.

— Які вигадки!—додав я.

— Так. Я знаю, що я дурненька дитина,—сказала Дора, поглядаючи то на мене, то на бабку, і, перевертаючись на канапі, вона склала бутончиком свій маленький ротик, щоб поцілувати мене;—а все таки ви повинні їхати обоє, інакше я не повірю вам, а тоді я... плакатиму.

Я бачив з обличчя моєї бабки, що вона вже готова поступитись, і Дора, також помітивши це, підбадьорилась.

— Ви повернетесь і привезете стільки новин, що принаймні тиждень забере все розповісти й розтлумачити мені!—сказала Дора.— Бо я *знаю*, що не скоро зрозумію, коли є там щось ділове. А, напевно, там є щось ділове. А коли ще доведеться щонебудь вираховувати, то я вже не знаю, коли впораюсь, а мій поганий хлопчисько весь час буде ходити з кислотою фізіономією. Ось вам! Тепер ви поїдете, правда ж? Адже вас тільки одну ніч не буде, а без вас мене Джіп захищатиме. Доді перед від'їздом віднесе мене нагору, і я до вашого повернення не зійду. А для Агнеси я вам дам страшенно лайливого листа, бо вона ніколи не приїздить до нас.

Ми погодилися без усяких дальших нарад, що нам обом треба їхати, і що Дора—маленька шахрайка, яка тільки вдає хвору, аби з нею панькались. Вона була дуже рада і весела. Увечері ми вчотирьох, тобто моя бабка, містер Дік, Тредльс і я, поїхали в дуврській поштовій кареті до Кентербері.

В готелі, де містер Мікоубер просив чекати його, і до якого ми не без труднощів добралися серед ночі, я знайшов листа, який повідомляв, що містер Мікоубер прийде вранці рівно о пів на десяту. Після цього ми, тремтячи від холоду, пішли до вказаних нам ліжок через різні вузькі коридори, які так смерділи жирним супом і стайнею, ніби цілі віки купалися в цій суміші.

Цілий ранок блукав я по милих, старих, тихих вулицях і знову походжав під тінню урочистих склепінь і церков. Гайвороння ширяло навколо башт собору, і самі башти, здіймаючись над знайомою місцевістю, порізаною струмками і річками, стояли в світлому ранковому повітрі так спокійно, ніби на землі зовсім не було речі, яку ми називаємо зміною. І все таки дзвони тоскно калатали мені про зміну в усьому. Вони говорили мені про власну їхню старість, про молодість моєї милої Дори і про безліч людей, які жили, кохали і померли, коли ці самі дзвони, так само як і тепер, лунали в іржавій зброї Чорного принця, яка й досі висить у Кентерберійському соборі, і розтавали у глибоких хвилях минулого, мов кола на воді.

З рогу я глянув на старий будинок, але не підійшов до нього, щоб мене не помітили і щоб не попсувати план, якому повинен був сприяти. Ранкове грайливе сонце золотило покрівлі і гратчасті вікна, і кілька променів колишнього миру, здавалося, торкнулись мого серця.

Щось із годину гуляв я по околицях, і тільки тоді повернувся на головну вулицю, яка тим часом уже скинула з себе нічний спокій.

Між людьми, які метушилися в крамниці, я побачив свого давнього ворога, який за цей час дожився до рантових чобіт і немовляти, а також власної крамниці. Він няньчив немовля і здавався миролюбним членом суспільства.

Сідаючи снідати, ми всі були сповнені турбот і нетерпіння. З наближенням половини десятої наш неспокій зростав. Ми нарешті вдали, ніби захоплені сніданком, який спочатку для всіх нас, за винятком містера Діка, був поставлений тільки для форми; але моя бабка походжала по кімнаті; Тредльс сидів на канапі і нібито читав газету, хоч видно було, що очі його шукали когось на стелі. Я дивився у вікно, щоб вчасно повідомити про прихід містера Мікоубера. Мені не довго довелось вартувати; щойно почав годинник бити пів на десяту, як він з'явився на вулиці.

— Іде!—сказав я,—і не в своєму юридичному вбранні!

Бабка моя зав'язала стрічки чепця, в якому вийшла снідати, щільніше загорнулася в шаль, немов би рішуче готуючись до всяких важливих подвигів. Тредльс також войовничо застібнув сюртук на всі гудзики. Містер Дік від цих дивних готувань зовсім розгубився, а, проте, визнав за потрібне зробити за нашим прикладом: він якнайнижче насунув капелюх на вуха, і негайно знову зняв його, щоб привітати містера Мікоубера.

— Джентльмени і ме'м,—сказав містер Мікоубер.—Доброго ранку! Мій любий сер,—звернувся він до містера Діка, який міцно потиснув йому руку,—ви надзвичайно добрі.

— Чи ви снідали?—спитав містер Дік.—З'їжте котлетку!

— Нізачо в світі, мій добрий сер!—скрикнув містер Мікоубер, спиняючи його на шляху до дзвінка.—Апетит і я, містер Діксон, давно вже розлучилися один з одним.

Містер Діксон так зрадів своєму новому імені і так захопився такою великою послугою містера Мікоубера, що знову міцно потиснув йому руку, і засміявся, як дитина.

— Дік,—сказала моя бабка,—увага!

Містер Дік зашарівся і опанував себе.

— Ну, сер,—сказала моя бабка, натягаючи рукавички.—Ми готові на гору Везувій чи на що вам завгодно.

— Ме'м—відповів містер Мікоубер,—вірю, що ви незабаром будете свідком вибуху. Містер Тредльс, ви мабуть дозволите мені зазначити тут, що ми з вами діяли погоджено?

— Це безперечний факт, Копперфільд,—сказав Тредльс, на якого я глянув здивовано.—Містер Мікоубер радився зі мною щодо своїх намірів, і я постарався дати йому найкращі поради, які тільки міг.

— Якщо я не помиляюсь, містер Тредльс,—вів далі містер Мікоубер,—то предмет мого наміру є надзвичайно важливе викриття.

— Надзвичайно важливе,—підтвердив Тредльс.

— Мабуть при таких обставинах, ме'м і джентльмени,—сказав містер Мікоубер,—ви зробите мені ласку на хвилину віддатися під керівництво людини, яка є не що інше, як уламок корабельної ката-

строфи, викинутий хвилями морськими на берег людства? Інакше на неї і дивитись не можна. А все ж така людина є ваш співбрат, позбавлений тільки свого первісного образу в наслідок багатьох згубних особистих помилок і непереборної сили обставин.

— Ми цілком покладаємось на вас, містер Мікоубер,—сказав я,— і будемо робити все, що вам завгодно.

— Містер Копперфільд,—відповів на це містер Мікоубер,—ваше довір'я в даному разі не зазнає помилки. Я хотів попросити дозволу піти звідси на п'ять хвилин раніше від вас, щоб прийняти вас у конторі Вікфільда і Гіпа, де я служу клерком. Ви приїхали з візитом до міс Вікфільда.

Ми з бабкою глянули на Тредльса, і той кивнув на знак згоди.

— Більше нічого,—азначив містер Мікоубер,—не маю я сказати нині.

По цій мові він, на здивовання моє, урочисто вклонився нам усім і зник. Поведінка його взагалі була надзвичайно стримана, а обличчя надзвичайно бліде.

Тредльс тільки посміхнувся і похитав головою (на якій сторч стояло волосся), коли я допитливо глянув на нього. Тоді я вдався до останнього заходу, витяг годинника і почав відраховувати призначені п'ять хвилин. Бабка тримала свого годинника в руках з тією самою метою. Коли умовлений строк минув, Тредльс подав моїй бабці руку, і ми всі пішли до старого будинку, не вимовивши по дорозі жодного слова.

Ми знайшли містера Мікоубера за письмовим столом у конторі, на нижньому поверсі маленької башти, де він щось старанно писав, чи старанно вдавав, ніби пише. Велика конторська лінійка була в нього засунута за жилет і стирчала звідти на фут або більше, являючи собою щось подібне до нового жабо.

Мені здалося, що від мене чекають промов, і я почав:

— Як ваше здоров'я, містер Мікоубер?

— Містер Копперфільд,—поважно відповів Мікоубер,—сподіваюсь, що бачу вас у доброму здоров'ї?

— Чи вдома міс Вікфільд?—спитав я.

— Містер Вікфільд хворий, він лежить в ліжку, сер, слабкий на ревматичну пропасницю,—відповів він.—Але міс Вікфільд, безперечно, буде рада побачити давніх друзів. Чи не завгодно вам увійти, сер?

Він пішов попереду нас до їдальні—першої кімнати, куди завітав я в цьому будинку,—і, широко відчинивши двері колишнього кабінету містера Вікфільда, доповів дзвінким голосом:

— Міс Тротвуд, містер Давід Копперфільд, містер Томас Тредльс і містер Діксон!

Я не бачив Урії Гіпа від того знаменного ляпаса. Наш візит, очевидно, вразив його несподіванкою, і, можливо, тим більше, що він дивувався і нас самих. Він не ворухнувся бровами, бо їх не було, але він нахмурився до того, що майже зовсім заплющив свої очі, а похапливі рухи кощавої руки по підборіддю викривали трепетання неспокою і здивовання.

А втім, це тривало лише стільки часу, скільки нам треба було, щоб переступити через поріг, і поки я встиг глянути на нього через плече моєї бабки. Через секунду він був уже тим самим приниженим підлабузником, як і завжди.

— Широ скажу,—скрикнув він,—це найнесподіваніша радість! Побачити, так би мовити, всіх друзів з усієї парафії собору св. Павла разом, це такий бенкет очам, що кращого й уявити собі не можна! Містер Копперфільд, сподіваюся, ви в доброму здоров'ї... і... якщо смію так висловитись... приязні до людини, яка, щоб там не було, завжди лишалася вашим другом? Місіс Копперфільд, сподіваюсь, одужує? Ми недавно з превеликим жалем чули сумні звістки про її становище, запевняю вас.

Мені соромно було дозволити йому взяти мою руку, але я ще не знав, що доведеться робити.

— Речі змінились у цій конторі, міс Тротвуд, від того часу, як я був смиренним клерком і тримав вашого поні,—сказав Урія, удавано всміхаючись.—Але я зовсім не змінився, міс, Тротвуд.

— Авжеж, сер,—відказала моя бабка,—правду вам сказати, я гадаю, що ви лишилися вірний тому, що обіцяли замолоду; якщо це зробить вам приємність, можу підтвердити.

— Спасибі, міс Тротвуд,—сказав Урія, вигинаючись і кривляючись,—спасибі за вашу милостиву думку! Мікоубер, скажіть, щоб доповіли про прибуття гостей міс Агнесі... і матері. Матуся неймовірно зрадіє, побачивши таке товариство!—додав він, присуваючи нам стільці.

— Ви не заняті, містер Гіп?—спитав Тредльс, випадково зустрівши хитрий погляд Урії, коли той хотів разом і довідатись, чого ми хочемо, і приховати свої думки.

— Ні, містер Тредльс—відповів Урія, сідаючи на своє звичайне місце в конторі і затискуючи свої кощаві руки між кощавими колінками.—Не стільки, скільки можна було б бажати. Але адвокати, акули і п'явки, не легко задовольняються, ви знаєте! А втім, у нас з Мікоубером руки повні роботи, бо містер Вікфільд уже майже ні на яку працю нездатний, сер. Але це не тільки обов'язок, але й приємність працювати для нього. Ви, здається, не дуже близько знайомі з містером Вікфільдом, Тредльс? Якщо не помиляюсь, він тільки один раз мав честь бачитися з вами?

— Ні, я не був близько знайомий з містером Вікфільдом,—відповів Тредльс,—інакше я, мабуть, давно відвідав би вас, містер Гіп.

В тоні цієї відповіді було щось таке, що змусило Урію ще раз придивитися до гостя, і він зиркнув на нього похмурими і зловісними очима. Але, побачивши Тредльса, його добродушне обличчя, невимушену поведінку і волосся, яке стояло сторч, він відкинув усякі підозри, і, скривившись усім тілом, а особливо довгою шцею, сміливо відповів:

— Я дуже шкодую про це, містер Тредльс. Ви почали б дивуватись містерові Вікфільду, так само, як і всі ми. Його маленькі слабості змусили б вас тільки більше любити його. Але, якщо ви хочете

почути красномовну хвалу моєму компаньйонові, то я вам укажу на Копперфільда. Ця сім'я є його улюбленою темою.

Поява Агнеси, яку привів містер Мікоубер, перешкодила мені відхилити цей комплімент, якби я навіть хотів це зробити. Агнеса, здалося мені, не так досконало володіла собою, як завжди; і видно було, що вона зазнала тривог і лиха. Але її сердечна ласка, її спокійна краса сяяли від цього ще краще.

Я бачив, як Урія стежив за нею, коли вона вітала нас; в цю хвилину він здався мені бридким і бунтівливим демоном, який стежить за добрим духом. Тим часом, Мікоубер зробив Тредльсу якийсь знак і Тредльс непомітно для нас усіх, крім мене, вийшов з кімнати.

— Більше вам нема чого чекати, Мікоубер,—сказав Урія.

Але містер Мікоубер стояв біля дверей і, поклавши руки на лінійку за пазухою, дуже недвозначно вимірював очима одного з своїх ближніх, і цей ближній був його наймачем.

— Чого ви ще чекаєте?—спитав Урія.—Мікоубер! хіба ви не чули, що я вам наказав не чекати далі?

— Чув!—відповів Мікоубер, не рухаючись з місця.

— Чого ж ви чекаєте?—спитав Урія.

— Тому, що... коротко кажучи, тому що мені це до вподоби!—відказав Мікоубер, не витримавши.

Щоки Урії вкрились нездоровою блідістю, через яку ледь-ледь проступали нерівні червоні плями. Він пильно глянув на Мікоубера, і кожен мускул його обличчя уривчасто і швидко здригався.

— Ви безалаберна людина, як відомо цілому світові,—сказав він, намагаючись усміхнутись.—Я дуже побоююсь, що ви незабаром змусите мене дати вам відставку. Ідіть геть! Я згодом побалакаю з вами.

— Якщо є негідник на цій землі,—скрикнув містер Мікоубер, раптом запалюючись несамовитою люттю,—з яким я вже занадто багато балакав, то ім'я цього негідника—*Гін*.

Урія підскаочив, немов його вдарили чи вкололи, і, поволі озираючи нас з найпохмурішим і найлютішим виразом, на який тільки здатне було його обличчя, тихим голосом сказав:

— Ого! Так це змова! Ви змовились зійтись тут! Ви інтригуєте разом з моїм клерком... правда ж, Копперфільд? Гарзд. Так бережіться! Ви цим нічого не візьмете. Ми ж таки з вами знаємо один одного. Любові між нами нема. Ви завжди були панком з голодним шлунком, від першого дня приходу до цього дому. Вам заздро, що я йду вгору, чи не так? Але всі підступи проти мене—дурниці; я вам влаштую хіба ж таку контратаку! Мікоубер, геть звідси! Я зараз вийду поговорити з вами.

— Містер Мікоубер,—сказав я.—Дивіться, як цей тип раптом змінився, і не тому тільки, що він цілком несподівано сказав трохи правди. Це дає мені певність, що він від нас не втече. Чиніть з ним так, як він заслуговує.

— Ви—непогана банда, слово честі!—сказав Урія тим самим глухим тоном, помалу вкриваючись липким потом, що його він

стирав довгою кошавою рукою.—Ви підкупили мого клерка, такого самого покидька, яким і ви самі були, Копперфільд—пам'ятаєте?—поки не змилостивилась над вами одна особа. І цього негідника ви змушуєте паплюжити мене наклепами! Міс Тротвуд, вам краще припинити це, інакше я вашому чоловікові скомандую таке „стоп“, що й вам буде невесело. Погодьтеся, що мені неприємно залучати до своїх справ історію такої поважної леді! Міс Вікфільд, якщо ви хоч трохи любите свого батька, то краще вам не приєднуватись до цієї зграї. Я занাপашу його, якщо ви не послухаєте мене. Ну, виходьте тепер! Дехто з вас у мене в руках. Обдумайте двічі, поки я вас не загребу. Обдумайте двічі ви, Мікоубер, якщо не хочете бути розчавленим. Я раджу вам забратися звідси і чекати, поки мені угодно буде поговорити з вами, ви, блазень! Єще час для відступу. Де матуся?—спитав він раптом, помітивши відсутність Тредльса і тривожно схопившись за шнурок дзвінка.—Шо й казати, чудова історія, і це в моєму власному домі!

— Міс Гіп тут, сер,—сказав Тредльс, повертаючись з цією гідною матір'ю гідного сина.—Я дозволив собі познайомитись з нею.

— Хто ви такий, щоб знайомитися з нею?—скрикнув Урія.—І чого вам тут треба?

— Я—агент і друг містера Вікфільда, сер,—сказав Тредльс сухим і спокійним тоном ділової людини.—І в моїй кишені лежить законне доручення діяти за нього на свій розсуд у всіх його справах.

— Старий осел допився, значить, до гарячки,—сказав Урія, обличчя якого стало ще брудкішим,—це ви в нього виманили по-шахрайському!

— В нього багато чого виманили по-шахрайському, я знаю,—спокійно відказав Тредльс,—і ви це теж знаєте, містер Гіп. Ми, з вашого дозволу, попросимо містера Мікоубера викласти цю справу.

— Урія!—зойкнула міс Гіп з тривожним жестом.

— Придержіть язика, мамо!—відповів він.—Чим менше слів, тим більше діла.

— Але ж, мій Урія...

— Придержіть язика, мамо! Я сам упораюсь.

Хоч я давно вже знав, що його почтивість удавана і все його смиренство низьке й фальшиве, але все ж таки не розумів, до чого сягало лицемірство Гіпа, поки не побачив, з якою нахабністю він скинув свою маску, коли побачив, що вона вже йому не корисна; його злість, безсоромність і ненависть, люте задоволення, з яким він навіть у цю хвилину радів лихові, що його заподіяв, хоч і сам був у розпачі, що вже не зможе перехитрувати нас,—все це дивувало навіть мене, хоч я давно знав і ненавидів його від усього серця.

Я нічого не скажу про погляд, який він кинув на мене і потім на кожного з нас по черзі; я завжди розумів, що він ненавидить мене, і пам'ятав про сліди моїх пальців на його щоці. Але, коли його погляд упав на Агнесу і коли я помітив гнів, з яким він усвідомлював, що влада його над нею скінчилась, коли я побачив виразний прояв

огидних пристрастей, які спонукали його зазіхати на дівчину, чеснот якої він зовсім нездатний був оцінити,—тоді я жажнувся самої думки, що вона хоч одну годину могла прожити перед очима такого чоловіка.

Потерши підборіддя і подивившись на нас паскудними очима через свої кощаві лапи, Урія напівплаксиво, напівглузливо звернувся ще раз до мене:

— Так ви вважаєте за можливе виправдати це, Копперфільд? Ви—такі горді своєю честю і всякими подібними речами! Ви виправдуєте таємний напад на мій дім і інтриги з моїм власним клерком? Не дивно, якби це зробив я; аджеж я не видаю себе за зразок чеснот... хоч я ніколи не тинявся вуличним волоцюгою, подібно до вас, як розповідає Мікоубер... але ви! Ви не соромитеся зробити це! Ви зовсім не думаете про клопіт, якого накличете на себе всякими змовами? Дуже добре, побачимо! Містер, як там вас звати, ви, здається, збирались доручити Мікоуберові відповідати на якесь запитання? Ось ваш оракул! Чому ж ви не наказуєте йому говорити? Він вивчив свій урок, я бачу.

Помітивши, що його промова не справила ніякого враження ні на мене, ні на кого з нас, він сів на край столу, засунув руки в кишені, перекинув ногу на ногу і став чекати, що буде далі.

Досі я з превеликими труднощами стримував бурхливий запал містера Мікоубера, який не раз переривав слова Урії одним складом „Шах... шах...“, не встигаючи вимовити другий склад слова „Шахрай“. Тепер же він вихопив зза пазухи лінійку, яка мала, очевидно, служити за знаряддя захисту, добув з кишені аркуш паперу, складений по-канцелярському, поважно переглянув його зміст, немов захоплюючись художністю свого стилю, і почав читати:

— „Дорога міс Тротвуд і джентльмени...“

— Помилуй боже цього чоловіка!—прошепотіла бабка.—Він витрачав би на листи цілі купи паперу, навіть коли б це було державним злочином!

Містер Мікоубер не чув цього і вів далі:

— „Виходячи перед вами з тим, щоб обвинуватити й викрити, очевидно, найзавершеного з мерзотників, які будьколи існували... (тут Мікоубер, не підводячи очей, вказав на Урію Гапа лінійкою, немов чарівною паличкою), я прошу не звертати уваги на мене самого. Від дитячої колиски будши жертвою фінансових зобов'язань, що їх я виконувати був неспроможний, я завжди лишався іграшкою цих принизливих для мене обставин. Сором, злидні, розпач і божевілля, нарізно і всі разом, були мені супутниками на життєвому шляху“.

Насолода, з якою містер Мікоубер змальовував себе як жертву гідних жалю обставин, дорівнювала хіба тільки гордому усвідомленню авторства і самовдоволенню, з яким він супроводжував похитуванням голови всяку фразу, що на його думку була сильно і гарно сформульована.

— Коли сором, злидні, розпач і божевілля дійшли для мене вищого свого ступеня, вступив я до контори, чи, як сказали б наші сусіди-галли, до бюро під фірмою або ж прозванням Вікфільд і... *Gin*, хоч ця контора насправді керована одним... *Ginom. Gin*, і тільки *Gin*—пружина цієї машини. *Gin*, і тільки *Gin*—шахрай і крутий“.

Урія при цих словах більше посинів, ніж зблід; він кинувся на містера Мікоубера, щоб вихопити листа і подерти його на шматки. Але містер Мікоубер з справді дивовижною вправністю або щастям вдарив його лінійкою по простягнутих пальцях і знешкодив його праву руку. Вона зігнулась, наче зломлена. Удар ляснув, немов по дереву.

— Хай тебе чорт візьме!—скрикнув Урія, звиваючись на цей раз від болю,—я ще з тобою розквітаюсь!

— Підійди до мене знову, ти... ти... ти... *Gin* огидний!—репетував містер Мікоубер,—і якщо в тебе голова людини, а не чорта, то я її розтрощу. Підходь, підходь!

Здається, що я навіть у той час усвідомлював, що ніколи не бачив нічого смішнішого, ніж містер Мікоубер в ту хвилину, коли він вимахував своєю лінійкою, наче драгунською шаблею, і кричав: „Підходь!“, поки ми з Тредльсом затримували його в кутку, звідки він знову й знову вистрибував на сцену.

Його ворог щось бурмотів сам собі і, трохи розім'явши поранену руку, повільно стягнув з шиї хустинку і перев'язав її, охопив лівою рукою і знову сів на стіл, похмуро дивлячись униз.

Містер Мікоубер, трохи прохолонувши, почав читати далі свій лист:

— „Кондиції, на яких я увійшов до контори, на службу... *Gina* (він перед цим іменем щоразу спинявся і потім вимовляв його з дивовижною силою), не перевищували нікчемної платні у двадцять два шилінги шість пенсів на тиждень. Решта була поставлена в залежність від міри моїх заслуг у справах контори, інакше кажучи, від низькості моєї натури, від корисливості моїх спонук, від бідності моєї сім'ї і взагалі від моральної, або краще сказати, від антиморальної схожості між мною і... *Ginom*. Чи треба говорити, що я незабаром побачив себе поставленим перед необхідністю вдаватись до... *Gina* по грошові позики для годування місис Мікоубер і нашої нещасливої, але ростучої сім'ї? Чи треба говорити, що ця необхідність була передбачена... *Ginom*... що ці позики забезпечувались борговими листами, борговими актами та зобов'язаннями, згідно з законними постановами нашої країни, і що я, отже, був облутаний сіттю, яку... *Gin* помалу сплітав мені на згубу?“

Відрода, що її містерові Мікоуберу давав його епістолярний стиль у змалюванні цього нещасливого збігу обставин, здавалось, надміру винагороджувала за весь жах і весь смуток, яких тільки могла завдати йому дійсність. Він вів далі:

— „Ось тоді... *Gin*... почав виявляти до мене саме стільки довір'я, скільки треба було для виконання його пекельного плану. Ось тоді,

якщо мені дозволено буде висловитись по-шекспірівському, я почав, „танути, нидіти, мучитись болем“. Я побачив, що моїх послуг повсякчасно потребують саме там, де йдеться про фальшування, або де хочуть обдурити певну особу, яку я називатиму містером В. Цього містера В. обдурювали всіма можливими способами, хоча мерзотник... *Гін...* увесь цей час зовні висловлював безоглядну відданість цьому покривдженому джентльменові. Це було вже досить погано, але, як каже датський принц-філософ, тими словами, які є розкішною прикрасою Єлизаветинської ери,—„найгірше ще буде“.

Містер Мікоубер, так захопився щасливим заокругленням своєї фрази цитатою, що, вдаючи, ніби загубив крапку, зробив невимовну приемність собі і нам прослухати це місце ще раз.

— „Я не маю наміру,—вів він далі,—в межах цього документа входити в приватні подробиці списку різноманітних шахрайств нижчого сорту і не такого важливого значення, які були вчинені на шкоду особі, названій містером В.,—шахрайств, що на них я виявляв мовчазну згоду, хоч такий список мною виготовлений окремо. Покінчивши в собі внутрішню боротьбу між платнею і позбавленням платні, хлібом і позбавленням хліба, існуванням і неіснуванням, я поставив собі за мету скористатись нагодою, щоб викрити і роз'яснити важливіші паскудства, безсоромно вчинені... *Гіпом...* на шкоду містерові В. Спонукуваний тим чутливим порадином у душі моїй, що називається совістю, і не менш зворушливою вказівкою у зовнішньому світі, яку я назву міс А.,—я підійшов до важкої праці болючих розшуків, які тепер, скільки мені відомо, обіймають період часу понад дванадцять місяців“.

Він перечитав це місце, немов би воно було виписане з парламентського акта, і, здавалось, черпав дивовижну насолоду з звуків власних слів.

— „Мої обвинувачення проти... *Гіна*,—читав він далі, глянувши на ворога і про всякий випадок поправивши лінійку під пахвою,—є такі“...

Ми всі, здається, затаїли подих. Я певен, що Урія не дихав зовсім.

— „Поперше,—читав Мікоубер,—коли розум і пам'ять містера В. з причин, які нема тут потреби наводити, послабшали і розладналися... *Гін* зіпсував і заплутав усі справи контори. Коли містер В. найменше був здатний вдаватись до справ контори... *Гін* неодмінно підсовував йому щось. У таких випадках... *Гін* здобував підпис містера В. на важливих документах, що їх він умів змалювати як не важливі, або просто підкладав їх. Так, приміром, він спонукав містера В. дати йому... *Гіну* повноваження розпоряджатись довіреною конторі сумою в дванадцять тисяч шістьсот чотирнадцять фунтів дев'ять шилінгів і шість пенсів і вжити її на сплату удаваних вимог за неіснуючим зобов'язанням і на поповнення належних іншим вкладникам сум, яких нібито не вистачало. Цим актам він завжди надавав такого вигляду, ніби причина їх полягає у власних нечесних намірах містера В., і начебто вони є наслідком власних безладних і несумлінних дій

містера В., але сам він водночас користався ними, як засобами постійно допікати йому і гнути під свою владу.

— Це ви повинні будете довести, Копперфільд!—скрикнув Урія, загрозово похитуючи головою.—Всьому свій час!

— Спитайте... *Gina*, містер Тредльс,—сказав містер Мікоубер, обриваючи читання,—хто жив у його будинку після нього? Будь ласка, спитайте.

— Цей самий блазень, він і тепер там мешкає,—зневажливо відказав Урія.

— Спитайте... *Gina*... чи мав він у цьому будинку записну книжку?—вів далі містер Мікоубер.—Будь ласка, спитайте.

Кошова лапа Урії раптом перестала скребти підборіддя.

— Або спитайте його,—додав містер Мікоубер,—чи сплював він там колись щонебудь подібне? Якщо він скаже: сплював, і питає де попів, то вкажіть йому на Вілкінса Мікоубера, і він почує дещо не зовсім приємне!

Урочистий тріумф, з яким Мікоубер полегшив свою душу цими словами, неймовірно стривожив місєс Гіп. Вона схвильовано заверещала:

— Урія, Урія! Будь покірний і попроси поблажливості, мій любий!

— Мамо!—відповів він.—Чи ти замовкнеш? Ти злякалась і не тямиш, що верзеш. Будь покірний!—повторив він крізь зуби, позираючи на мене.—Я моєю покорою давно вже робив покірними багатьох з них.

Містер Мікоубер, елегантним рухом опустивши подборіддя в галстук, читав далі:

„Подруге, *Gip*, як мені правдою, розумінням і сумлінням відомо, у багатьох випадках...“

— Ну, *цим* він не багато виграє,—пробурмотів Урія, підбадьорившись.—Мамо, мовчи!

— Ми подбаємо підшукати дещо, чим виграємо чимало і на чому ви остаточно програєте, сер!—відповів містер Мікоубер.

— „Подруге, *Gip*, як мені правдою, розумінням і сумлінням відомо, у багатьох випадках, при різних грошових надходженнях, у книжках і документах систематично підробляв підпис містера В. і між іншим вчинив таке фальшування, що його я можу підтвердити належними доказами. А саме, таким нижчеазначеним чином, тобто...“

Містер Мікоубер знову тішився набором слів, звичайно, смішним і непотрібним, але не йому самому властивим. Я протягом свого життя у багатьох помічав цю схильність до непотрібних слів. Це здається мені загальним правилом у всіх урочистих випадках, і на цьому заснований зміст усіх судових паперів, присяг і тому подібних речей. Читаючи або проголошуючи їх, люди начебто особливо тішаться, коли натраплять на ряд гучних слів, що відбивають одну і ту саму думку, як приміром—„хочу, вимагаю і бажаю“, або „залишаю, заповідаю і відказую“ і т. д. Давні анафеми всі побудовані були на цьому принципі. Ми говоримо про тиранію слів, але ми самі, наче тирані, катуємо їх, ми радіємо, що в нас є запас зайвих слів, які можна вжити в урочистих випадках, і нам здається, що це—і пишно і милозвучно.

Як значення лівреї нашого слуги мало турбує нас, аби вона блищала і впадала в очі, так і значення та потрібність слів у нас—здебільшого справа другорядна, аби ми могли похвастатись ними. І є люди, які від надмірного вихвалання лівреями заплутуються в борги; є робовласники, у яких збирається занадто багато рабів, і раби повстають. Так само, здається мені, що я міг би назвати один народ, який накликає і ще накликає на себе безліч неприємностей єдино від того, що вживає занадто багато слів.

Містер Мікоубер читав далі, майже облизуючись:

— „А саме, таким нижчезазначеним чином, тобто: містер В. перебував у стані дуже розладнаного здоров'я і виявлялося ймовірним та вірогідним, що смерть його може спричинитись до деяких викриттів і до скинення влади... *Гіпа...* над сім'єю В., як я, нижчепідписаний Вілкінс Мікоубер, гадаю (якщо тільки дочерня любов його спадкоємиці не буде таємно спонукувана не допустити законного розгляду конторських справ обох компаньйонів), зазначений... *Гін...* визнав за потрібне мати в запасі боргове зобов'язання на вищезгадану суму в дванадцять тисяч шістьсот чотирнадцять фунтів дев'ять шилінгів і шість пенсів з процентами, у якому, зобов'язанні, сказано, ніби ця сума позичково дана... *Гіпом* містерові В., щоб врятувати його від ганьби, хоч така сума насправді ніколи не існувала і не була ні позичена, ні одержана. Підпис на цьому акті, що його нібито склав містер В. і засвідчив Вілкінс Мікоубер, підроблена... *Гіпом*. У моєму розпорядженні—записна книжка, де є багато зразків таких підробок підпису містер В. Ці зразки де-не-де пошкоджені вогнем, але їх ще можна прочитати. Документа такого я ніколи не засвідчував. А самий документ нині також— у мене“.

Урія схопився з місця, витяг з кишені кілька ключів, відімкнув у столі шухляду, але потім передумав, і, не зазирнувши в неї, знову обернувся до нас.

— Документ у мене,—повторив містер Мікоубер, урочисто оглянувши всіх нас,—тобто сьогодні вранці, коли все було написано, він був у мене, але потім я передав його містерові Тредльсу.

— Це цілком вірно,—підтвердив Тредльс.

— Урія, Урія!—кричала достойна матуся,—будь смиренным і спробуй погодитися з ними! Я знаю, мій син буде смиренным, джентльмени, якщо тільки ви дасте йому час подумати! Містер Копперфільд, ви ж напевно знаєте, що він завжди був смиренным, сер!

Цікаво було бачити, як мати все ще трималася за стару вигадку, яку її син давно вже відкинув, як непотрібну.

— Мамо!—сказав він, нетерпляче кусаючи хустинку, якою була загорнута його рука.—Краще б ти взяла заряджену рушницю і вистрелила в мене

— Алеж я люблю тебе, Урія!—скрикнула місіс Гіп.

І я не маю сумніву, що то була правда, і що Урія також любив свою матір, хоч яким дивним це здається; щоправда, обоє вони були варті одно одного.

— Я не можу знести,—вела вона далі,—що ти викликаєш цих джентльменів на боротьбу і тільки більше піддаєш себе небезпеці. Я від самого початку сказала цьому джентльменові, коли він мені нагорі оголосив, що все викрито... я сказала йому, що ручуся за тебе, що ти будеш смиренним і даси обіцянку виправитись. О, гляньте джентльмени, яка смиренна я, і не дивіться на нього!

— Досить, мамо! Ось Копперфільд,—сказав Урія, гнівно вказуючи кошавим пальцем на мене, як на головного винуватця, на якому зосереджувалась уся його злість, і який зовсім не намагався роз'яснити йому справжній стан речей.—Ось Копперфільд дав би тобі сто фунтів, щоб ти розплескала навіть менше того, що вже розплескала безплатно.

— Що ж робити, Урія?—кричала його мати.—Я не можу бачити, як ти через свою гордість стрімголов кидаєшся в провалля. Краще будь смиренним, яким завжди був.

Урія якусь хвилину помовчав, кусаючи хустинку на руці, потім похмуро глянув на мене і сказав:

— Ну, що там у вас іще? Якщо є щонебудь, викладайте. Чого ви так дивитесь на мене?

Містер Мікоубер знову взявся за листа. Він був радий повернутись до процедури, яка давала йому стільки насолоди:

— Трете. І останнє. Я тепер спроможний довести... *Гіновими* фальшивими книжками і... *Гіновими* справжніми нотатками, які починаються в його напівспаленій записній книжці, чого я, звичайно, ще не міг розуміти, коли її в день нашого переїзду до нинішньої квартири моя дружина місіс Мікоубер випадково знайшла в ящику з попелом... Я можу довести, що всі слабості, хиби, навіть чесноти, навіть батьківська любов і почуття честі бідолашного обдуреного і всіляко пограбованого містера В. кілька років підряд скеровувались тільки на те, щоб сприяти фінансовому підвищенню зажерливого, користолюбного і підступного... *Гіна*, що єдиною і виключною метою цього... *Гіна*, крім грошелюбства, було: цілком захопити в свої руки містера В. і його дочку; я вже не кажу нічого про зазіхання його на міс А., що останній його вчинок, три місяці тому зроблений, полягав у доведенні містера В. до складання акта, за яким він поступається для *Гіна* половиною прав на фірму контори і, крім того, віддає йому все рухоме майно в будинку під заставу певного щорічного утримання, яке... *Гін* зобов'язувався акуратно сплачувати по третинах,—що всі ці витівки, разом з фальшивими і залякувальними повідомленнями про хід справ, розпочаті в такий час, коли містер В., вдавшись до деяких необміркованих спекуляцій, справді потребував грошей і не міг цілком бездоганно керувати капіталами, за які на ньому лежала законна і моральна відповідальність перед довірювачами, що вони, ці витівки, були продовжувані фальшивими позиками на неймовірні проценти, через посередництво... *Гіна*, який позичав містерові В. його ж такі власні гроші, що були по-шахрайському приховані, і під різними зловмисними приводами, витрачені не за призначенням. Отже, таким

чином, різноманітними безсовісними хитрощами і крутійствами дедалі міцніше заплутувалась сітка, через яку бідолашний містер В. вже не бачив світу. Гадаючи, що за дверима його будинку стоять уже банкрутство, неплатежеспроможність і позбавлення всякої надії та чесного імени, містер В. поклав усі свої надії на потвору в образі бридкої людини... (містер Мікоубер вимовив цей новий зворот з особливим ефектом),—на потвору, яка зуміла зробитись необхідною і через це підготувала загибель свого благодійника. Все це я берусь довести, і, мабуть, доведу ще значно більше“.

Я пошепки сказав кілька слів Агнесі, яка стояла біля мене, проливаючи сльози журби і радості... і слухачі заворушились, неначе містер Мікоубер уже закінчив. Але він з глибокою самоповагою сказав:—„Почтиво прошу пробачити“, і з дивною сумішшю глибокого смутку та радісного захоплення читав далі:

— „Я закінчив. Мені лишається тільки підтвердити ці обвинувачення доказами і потім, разом з переслідуваною злим сузір'ям сім'єю, навіки покинути країну, де ми, очевидно, є зайві. Це незабаром буде виконано. Не без підстав можна гадати, що нашому немовляті, як найніжнішому членові сім'ї, першому судилося віддати богові душу через брак харчування і що за ним підуть близнята наші. Хай буде так! Щодо мене особисто, то моє паломництво до Кентербері вже завдало тяжкого удару моему організмові; ув'язнення до боргової тюрми після цивільного процесу і голод завершать решту. Потрібні були праця і відвага під тиском важких обставин, при гнітючих побоюваннях за позбавлення хліба, під пильним невсипучим оком людини, яку слід було б називати демоном; в мені боролися почуття обов'язку і почуття батьківського серця, якому так важко було по завершенні цієї справи передати її, кому слід. Сподіваюсь, що закінчення цієї внутрішньої боротьби пролле кілька життєдайних росинок на моє погребальне вогнище. Більшого я не вимагаю. Я задоволений, якщо хоч з деякою справедливістю скажуть про мене, як було колись сказано про мужнього і славетного морського героя втім, я аж ніяк не наважуюсь порівняти себе з ним), що все (це зробив я не заради винагороди або користюлюбства, а виключно

„для Англії, вітчизни і краси“.

Маю честь лишатися і т. д. і т. д.

Вілкінс Мікоубер“.

Дуже зворушений і водночас украй задоволений, містер Мікоубер згорнув папір і, низько вклонившись, доручив його своїй бабці, як річ, що її вона, можливо, бажає зберегти.

У кімнаті, де все це відбувалось, стояв залізний сейф. Ключ стирчав у замку. Урію, здавалось, миттю охопили підозри. Він глянув на містера Мікоубера, підійшов до сейфа і з гуркотом відчинив двері. Сейф був порожній.

— Де книжки?—з жахом скрикнув він.—Якийсь злодій украв книжки!

Містер Мікоубер вдарив себе лінійкою в груди.

— Я це зробив, коли, як і завжди, сьогодні вранці взяв у вас ключ. Але сьогодні я взяв ключ трохи раніше.

— Не турбуйтеся,—сказав Тредльс,—книжки в мене. Я вже згадував про уповноваження, за яким я зберігатиму їх як слід.

— То ви приймаєте крадені речі?—скрикнув Урія.

— При таких обставинах,—відповів Тредльс,—приймаю.

Та якже здивувався я, коли моя бабка, яка весь час зберігала глибоку мовчанку, раптом кинулася на Урію і схопила його обома руками за комірці!

— Ти знаєш, чого мені треба від тебе?—скрикнула вона.

— Сорочки для божевільного,—відповів він.

— Ні! Моїх грошей!—гукнула моя бабка.—Агнесо, серце моє, поки я гадала, що ваш батько розтратив їх, я ні слівцем не хотіла обмовитись про те, що вони віддані були сюди, і я навіть Тротові, хай сам скаже, нічого не сказала. Але тепер, коли я знаю, що цей негідник повинен нести відповідальність, тепер я вимагаю моїх грошей! Трот, піди забери їх у нього!

Чи не уявляла собі моя бабка в цю хвилину, що її гроші лежать за комірцем у Урії? Цього я не можу сказати напевно, але вона так трусила його, ніби насправді бачила їх там. Я поспішив розборонити їх і запевнити її, що ми постараємось забрати в нього все, що він незаконно привласнив. Почувши ці запевнення і поміркувавши, бабка моя заспокоїлась. Але, взагалі, її зовсім не вивела з рівноваги ця сцена (чого не можна було сказати про її челець), і бабка спокійно сіла знову на своє місце.

—Тим часом, місіс Гіп, плачачи, благала свого сина бути смиреним, ставала навколюшки по черзі перед кожним з нас і обіцяла безліч найнеймовірніших речей. Нарешті, Урія посадив її на стілець і, тримаючи її за руку, злісно глянув на мене і сказав:

— Чого ж ви тепер хочете?

— Я вам скажу, що тепер необхідно,—сказав Тредльс.

— Хіба в цього Копперфільда нема язика?—прогарчав Урія.—Я дорого заплатив би, якби ви, не збрехавши, сказали, що язик у нього відрізаний.

— Мій Урія стане смиреним!—волала його мати.—Не слухайте, що він каже, добрі джентльмени!

— Ось що тепер необхідно,—сказав Тредльс.—Насамперед ви повинні мені в цю ж таки хвилину віддати акт про вступ ваш у товариство, разом з борговим зобов'язанням на рухоме майно.

— Припустімо, що в мене нема цього акта?—сказав Урія.

— Але він у вас є,—відказав Тредльс,—і тому, бачите, ми цього не хочемо припускати.

Мушу визнати, що в цьому випадку я вперше віддав належне світлій голові і твердому, терплячому, практичному розумові мого колишнього шкільного товариша.

— Потім,—вів далі Тредльс,—ви повинні приготуватись віддати

до останнього пенса все, що захопило ваше зажерливе грабіжництво. Всі книжки, всі папери в справах контори повинні зберігатись у нас, а так само і всі ваші книжки, рахунки і нотатки. Одним словом все, що тут є.

— Хіба це необхідно? Я цього не бачу!—сказав Урія.—Мені потрібний час, щоб обміркувати це.

— Безперечно,—відповів Тредльс.—Але тим часом, поки справа влаштується на наше задоволення, ми ці речі затримаємо в себе і попросимо вас... коротко кажучи, змусимо вас... сидіти у вашій кімнаті і не зв'язуватись ні з ким.

— Цього я не зроблю!—сказав Урія, вилаявшись.

— Мейдстонська тюрма—безпечніше місце,—азначив Тредльс,—і хоч закон, можливо, повільніше дасть нам це право, і, можливо, не може нам надати його такою повнотою, як це можете зробити ви, але нема ніякого сумніву, що він покарає вас. Боже мій! Ви знаєте це не гірше за мене! Копперфільд, чи не будеш ти ласкавий піти до Гільдгола і привести пару поліцаїв?

Тут місіс Гіп знову зарепетувала, і впала навколюшки перед Агнесою, благаючи її заступитись, і голосно кричала, що вона, дуже смиренна, і що все правда, і якщо він не погодиться, то вона сама зробить усе, чого ми вимагаємо, і навіть значно більше. Вона мало не збожеволіла від страху за свого улюбленця. Спитати, що він зробив би, якби мав хоч трохи мужності, означало б спитати—що зробив би бридкий пес, якби мав душу тигра. Він був боягузом з голови до п'ят, і виявляв тут усю свою нікчемну душу в збентеженні і смертельному остраху.

— Стоп!—гаркнув він і обтер обличчя рукою.—Мамо, не ревіть! Гаразд, хай візьмуть контракт. Піди, принеси.

— Чи не допоможете ви їй, містер Дік?—сказав Тредльс.—Будь ласка.

Пишаючись дорученням і розуміючи всю його вагу, містер Дік супроводив старуху, як вівчарка супроводжувала б вівцю. Але місіс Гіп завдала йому небагато клопоту: вона незабаром повернулася і принесла не тільки контракт, але й шкатулку, де він зберігався і де ми знайшли розрахункову книгу та різні папери, які згодом дуже нам придалися.

— Гаразд,—сказав Тредльс.—Тепер, містер Гіп, ви можете іти, щоб обміркувати своє становище. Особливу увагу зверніть на те, що... я оголошую вам це від імени всіх присутніх... вам лишається тільки один спосіб, що його я вже мав честь пояснити вам, і це необхідно виконати без зволікань.

Урія, не підводячи очей і тримаючи руку на підборідді, сковзнув до дверей і, спинившись на порозі, сказав:

— Копперфільд, я завжди ненавидів вас. Ви завжди порушували мій спокій, ви завжди були проти мене.

— Здається, я вже пояснив вам якимось раніше,—сказав я,—що ви, через свою зажерливість і підступність, завжди були проти цілого

світу. Вам, мабуть, корисно буде на майбутнє запам'ятати собі, що досі на світі ще не бувало зажерливості і підступності, які не переходили б через край і не занапащали б себе самих. Це так само певно, як смерть.

— Або так само певно, як те, чого вчили нас у школі (у тій самій школі, де я набув так багато смиренності): від дев'ятої до одинадцятої години, що праця—прокляття, а з одинадцятої години до першої нам тлумачили, що праця—благословення, і радість, і гідність, і казнащо. Га!—сказав він, бридко усміхаючись.—Ви проповідуете так само послідовно, як і вони. До чого привела мене смиренність? А проте, без неї, гадаю, я не встиг би обкрутити мого джентльмена-компаньйона. Мікоубер, старий дурню, з тобою я ще розквітаюсь!

Містер Мікоубер поглядав на нього і на його простягнутий палець з верховин гордої величності, поки Урія незник за дверима, а потім він звернувся до мене з пропозицією „бути свідком відновлення взаємного довір'я між ним і місіс Мікоубер“. Після цього він і всю компанію запросив на це зворушливе видовище.

— Завіса, яка довгий час була між місіс Мікоубер і мною, тепер упала,—сказав містер Мікоубер,—мої діти і винуватець їхнього народження знову можуть зійтись на рівних умовах.

Ми всі були дуже вдячні йому і всі бажали показати це, скільки дозволяли справи і хвилювання кожного. Отже, ми, мабуть, пішли б усі, якби Агнесі не треба було повернутись до батька, який досі був дуже хворий, і якби не треба було ще комусь лишитись наглядати за Гіпом. Цю останню справу узяв на себе Тредльс, а моя бабка, містер Дік і я пішли до оселі містера Мікоубера. Поспішно прощаючись з милою дівчиною, якій я мусив стільки завдячувати, я згадав від якого страхіття вона, можливо, врятована сьогодні, і я відчув глибоку вдячність за поневіряння дитячих днів, що спричинились до мого знайомства з містером Мікоубером.

Дім його був недалеко. Двері відчинялися з вулиці прямо у вітальню, і містер Мікоубер пройшов туди з властивою тільки йому швидкістю, тому ми миттю опинилися серед цієї милої сім'ї.

— Еммо, життя мое!—скрикнув містер Мікоубер, кидаючись в обійми місіс Мікоубер.

Місіс Мікоубер зойкнула і схопила містера Мікоубера в обійми. Міс Мікоубер, яка колихала невинне дитя, про яке згадувалось в останньому листі місіс Мікоубер до мене, була глибоко зворушена: Дитя задригало руками і ногами. Близнята виявили свою радість різними недоречними, але невинними вчинками. Містер Мікоубер, характер якого, здавалось, прокис у ранніх розчаруваннях, і вигляд якого став похмурим, на цей раз віддався ніжнішим почуттям і почав схлипувати.

— Еммо!—сказав містер Мікоубер.—Хмара зникла з мого чола. Взаємне довір'я, яке колись так довго зберігалось між нами, відновлене тепер, щоб більше не перериватися. А тепер ласкаво просимо,

бідність!—скрикнув містер Мікоубер, зайшовшися сльозами.—Ласкаво просимо, злидні, ласкаво просимо, безпритульність, ласкаво просимо, голод, лахміття, буря і жебрацтво! Взаємне довір'я підтримуватиме нас до кінця наших днів!

З цими вигуками містер Мікоубер посадив місіс Мікоубер на крісло і почав по черзі обіймати всіх членів своєї сім'ї, вітаючи силу-силенну майбутніх неприємностей, на які члени його сім'ї, скільки я можу судити, дивились зовсім не привітно. Містер Мікоубер закликав дружину і дітей вийти на кентерберійські вулиці і співати хором, бо нічого іншого їм не лишається.

Але місіс Мікоубер, переможе́на силою переживань, знепритомніла, отже, перше ніж вважати хор укомплектованим, належало привести її до чуття. Про це подбали моя бабка і містер Мікоубер. Потім бабка моя відрекомендувалась, і місіс Мікоубер впізнала мене.

— Вибачте, любий містер Копперфільд,—сказала бідолашна леді, простягаючи мені руку,—але в мене сил небагато, а ліквідація останнього непорозуміння між містером Мікоубером і мною спочатку справила на мене занадто сильне враження.

— Це все ваші діти ме'м?—спитала моя бабка.

— Більше покищо нема,—відповіла місіс Мікоубер.

— Та, боже мій, я не про це питаю, ме'м!—сказала моя бабка.

— Я запитую, чи всі вони ваші?

— Ме'м,—відповів містер Мікоубер,—в цьому немає сумніву.

— А цей, найстарший молодий джентльмен,—спитала моя бабка, замислившись,—до якої діяльності готується?

— Переселяючись сюди,—сказав містер Мікоубер,—я сподівався віддати Вілкінса на службу до церкви, тобто, вірніше кажучи, до хору. Але не було вакансії для тенора в величному соборі, завдяки якому це місто користується такою заслуженою славою, і... одним словом, він набув звичку співати в трактирах, а не в храмах.

— Але, принаймні, наміри в нього найкращі,—сказала місіс Мікоубер, ніжно глянувши на свого первенця.

— Я смію сказати, люба моя,—зазначив містер Мікоубер,—що його наміри навіть надзвичайно гарні, але тільки досі ще не бачу я, з якого кінця він почне їх виконувати.

Мастер Мікоубер знову набрав свого звичайного похмурого вигляду і трохи запально спитав, що йому накажуть робити? Хіба він народився тесляром або маляром? Може скажуть, що він народився птахом? Може йому слід піти на сусідню вулицю і відкрити аптеку? Може йому побігти до найближчого суду і заявити себе адвокатом? Може йому силою вдертись на оперну сцену і боєм здобути успіх? Хіба він може щось зробити, коли його нічого не вчили.

Моя бабка з хвилину поміркувала і сказала:

— Містер Мікоубер, я дивуюся, що ви ніколи не подумали про еміграцію.

— Ме'м—відказав містер Мікоубер,—це було мрією моєї юності і безплідним бажанням зрілих років.

Я цілком певний, до речі, що він за все життя ще ні разу не подумав про це.

— Так, так!—сказала моя бабка, глянувши на мене.—А було б дуже добре і для вас і для вашої сім'ї, містер і місіс Мікоубер, якби ви вирішили емігрувати тепер.

— Капітал, ме'м, капітал!—сумно зауважив містер Мікоубер.

— Це головна, можна навіть сказати—єдина перепона, мій любий містер Копперфільд,—підтвердила його дружина.

— Капітал!—скрикнула моя бабка.—Але ви робите нам велику послугу, або краще сказати, вже зробили велику послугу, бо у вогні, який ви роздмухали, відкриється, мабуть, багато чого. Хіба ж ми за це не можемо знайти вам капітал?

— Я не міг би прийняти його в подарунок,—з запалом сказав містер Мікоубер,—але якби можливо було добути достатню суму у вигляді позики, процентів за п'ять і під мою особисту відповідальність, приміром, під вексель на дванадцять, вісімнадцять і двадцять чотири місяці, щоб я мав час, поки справи обернуться на краще...

— Чи можливо це, запитуйте ви?—скрикнула моя бабка.—Можливо, повинно, буде зроблено на тих умовах, які ви самі запропонуєте, вам треба тільки слово сказати! Обміркуйте це вдвох. Ось Деві знає деяких людей, що збираються незабаром вирушити до Австралії. Якщо ви вирішите переселятись, то чому б вам не поїхати на тому самому кораблі? Ви можете стати в пригоді їм, а вони—вам. Обміркуйте це, містер і місіс Мікоубер. Візьміть строк і добре зважте.

— Я хотіла б спитати тільки про одне, люб'язна леді,—сказала місіс Мікоубер.—Клімат там, сподіваюся, здоровий?

— Найкращий в світі,—сказала моя бабка.

— В такому разі,—вела далі місіс Мікоубер,—у мене виникає ще одне питання. Хотіла б я знати, чи такі обставини в тому краї, щоб людина з талантами містера Мікоубера могла сподіватись на деяке підвищення в суспільстві? Я вже не кажу про місце губернатора, або щось подібне, але чи знайдеться там принаймні нагода для розвитку його талантів, щоб вони потім власними силами могли поширитись далі?

— Ніде не може бути кращої нагоди,—відповіла моя бабка,—для людини порядної і працюючої.

— Для людини порядної,—повторила місіс Мікоубер діловито,—і працюючої. Справедливо. Ясно, що Австралія є саме найкраща сфера для діяльності містера Мікоубера.

— Я глибоко переконаний, шановна леді,—сказав містер Мікоубер,—що за даних обставин є край, єдиний край для мене і для моєї сім'ї: справи підуть на краще на тому березі. Це невелика віддаль, порівняно кажучи; і хоч ваша ласкава пропозиція заслуговує обговорення, але запевняю вас, що це тільки формальність.

Чи забуду я колись, як він миттю віддався сангвинічним мріям про майбутнє багатство і як місіс Мікоубер незабаром почала розмову про звички кенгуру? Чи можу я згадати колинебудь про

Кентерберійську вулицю в базарний день і не згадати водночас про Мікоубера, як він, проводжаючи нас назад, всіма своїми уривчастими суворими манерами виявляв звички тимчасового відвідувача нашого краю, а на волів, які проходили повз нас, дивився очима австралійського фермера?

РОЗДІЛ XV

ЩЕ ОДИН ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Я мушу спинитися ще раз. О, моя дитинко-дружино! Ось проходить серед юрби, що метушиться в моїй пам'яті, одна постать, спокійна й мирна. Вона в своїй невинній любові й дитячій красі говорить: спинись і згадай про мене—оглянься і глянь на Маленьку квітку, що в'яне й хилиться до землі!

Я виконую це. Все інше затьмарюється і зникає вдалині. Я знову з Дорою в нашому котеджі. Не знаю, як довго вона хворіла. Як так звик до цього, що не можу вирахувати часу. Він недовгий, якщо лічити на тижні або місяці, але, судячи з того, що я пережив і перестраждав, то був довгий, дуже довгий час.

Мені перестали казати: „Почекайте ще кілька днів“. Помалу я почав побоюватись, що вже не засяє день, коли я знову побачу мою дитинку-дружину, яка бігає у сонячному світлі з своїм старим другом Джіпом.

Він якось відразу дуже постарів. Можливо, він у своїй господині не бачить уже того, що робило його молодшим. Так чи так, але він нидіє, дивиться кволо, ноги його слабкі, і моя бабка сумує, що він більше не нападає, а тихо підповзає до неї і ніжно лиже їй руку, коли вона сідає біля ліжка Дори.

Дора лежить і посміхається нам, вона прекрасна, і не вимовляє жодного нетерплячого слова, жодної скарги. Вона каже, що ми дуже добрі до неї, що вона бачить, як її милий, пильний хлопчик мучиться; що моя бабка сну не знає, все вартує, все турбується і метушиться. Іноді маленькі птахоподібні леді, тітки, приходять відвідати її, і тоді ми балакаємо про день нашого весілля і про всю ту щасливу пору.

Що за дивний спокій, що за нерухомість, здається, запанувала в моєму житті і взагалі в усьому житті в нашому домі і поза дверима, коли я сиджу в мирній, затіненій, охайній кімнаті, а блакитні очі моєї дитинки-дружини звернені до мене і її пальчики обвивають мою руку. Багато, багато годин просидів я так, але тільки три епізоди найсвіжіше збереглися в моїй пам'яті.

Ранок. Дора, причепурена руками моєї бабки, показує мені, як її прекрасні кучері все ще *хочуть* звиватися кільцями на подушці, і

які вони довгі та блискучі, і як вона любить носити їх легко згорнутими в сітці.

— Не тому, що я досі пишаюсь ними, хлопчисько ти мій,—каже вона, коли я всміхаюсь,—а тому, що ти ж колись вважав їх гарними, ще й тому, що коли я вперше почала думати про тебе, я глянула в дзеркало і спитала себе: чи радий ти будеш мати локон цього волосся? О, який у тебе був нерозумний вигляд, Доді, коли я подарувала тобі той локон!

— Це було в той день, коли ти малювала квіти, які я подарував тобі, Доро, і коли я сказав тобі, як дуже люблю тебе.

— Ах, але тоді мені не хотілося розповідати тобі,—каже Дора,—як я плакала над ними, сама не знаю чого. Коли я знову зможу бігати, як раніше, ми підемо подивитись на ті місця, де ми були такі дурненькі, правда ж, Доді? І погуляємо знову по старих місцях. І не забудемо бідолошного тата.

— Так, неодмінно побуваємо там, і знову проживемо кілька щасливих днів. Отже, тобі треба поспішити одужати, серденько!

— О, я незабаром одужаю! Мені вже настільки краще, що ти й уявити не можеш!

Вечір. Я сиджу на тому самому стільці, біля того самого ліжка, і те саме обличчя обернуто до мене. Ми мовчимо, і посмішка грає на її обличчі. Я перестав носити мою легку ношу вгору і вниз по сходах. Вона лежить тут цілий день.

— Доді!

— Люба моя Доро?

— Ти не назвеш безглуздим те, що я тобі скажу... після того, що ти розповідав зараз про хворобу містера Вікфільда. Я хочу побачити Агнесу. Мені дуже треба побачити її.

— Я напишу їй, моя мила.

— Напишеш?

— Негайно.

— Який добрий, милий хлопчик! Доді, візьми мене на руки. Справді, серденько, це не примха. Це не нерозумна витівка. Мені треба, дуже треба побачити її!

— Я певен цього. Варто мені тільки сказати їй це, і вона, безперечно, приїде.

— Тобі дуже нудно, коли ти тепер буваєш унизу, правда ж?—шепоче Дора, обнявши мою шию.

— Якже це може бути інакше, любов моя, коли я бачу твоє порожнє крісло?

— Мое порожнє крісло!—вона на деякий час мовчки горнеться до мене.—І тобі справді не вистачає мене, Доді?—питає вона, дивлячись мені в очі і ясно всміхаючись.—Навіть мене—дурненької, нерозумної?

— Серце моє, кого ж іще на землі могло б мені не вистачати більше!

— О милий мій! Я така щаслива, хоч і така сумна...

Вона ближче пригортається до мене, міцно обіймає мене. Вона сміється і ридає, а потім заспокоюється і стає зовсім щасливою.

— Я зовсім щаслива,—каже вона.—Тільки передай від мене щирий привіт Агнесі і скажи їй, що мені дуже, дуже, дуже треба побачити її, більше мені нічого не лишається бажати.

— Крім того, щоб одужати, Доро.

— Ах, Доді! Іноді я думаю... ти знаєш, я завжди була дурненькою дитинкою... що цього вже ніколи не буде.

— Не кажи такого! Доро, серце моє любе, не думай про це!

— Не буду, якщо зможу, Доді. Але я дуже щаслива; хоч мій любий хлопчик так сумує на самоті, перед порожнім кріслом своєї дитинки-дружини.

Ніч. Я все ще біля неї. Агнеса приїхала, пробула з нами цілий день і вечір. Вона, моя бабка і я сиділи з Дорою зранку. Ми не багато говорили, але Дора була дуже задоволена і весела. Тепер ми самі.

Чи знаю я, що моя дитинка-дружина невдовзі залишить мене? Мені сказали це. Мені не сказали нічого нового, але навряд чи я душею усвідомлював цю істину. Я не можу зрозуміти цього. Сьогодні я кілька разів виходив, щоб плакати. Я намагався скоритися своїй долі і втішитись, але розум мій ніяк не міг усвідомити, що кінець неминуче прийде. Я тримаю її руку в моїй, я держу її душу в моїй, я бачу її любов до мене—таку живу в усій своїй силі. Я не можу відвернути бліду, несталу надію, що доля змилюється над нею.

— Я хочу сказати тобі щось, Доді. Я хочу сказати тобі те, що вже кілька разів збиралася сказати тобі. Ти не розгніваєшся?

— Розгніваюсь, серденько?

— Аджеж я не знаю, що ти подумаєш, або що ти вже може й думав іноді. Може тобі самому це іноді вже спадало на думку. Доді, мій милий, боюся, що я була занадто молода!

Я кладу голову на подушку біля неї, і вона дивиться мені в очі і говорить дуже тихо. Помалу починаю я відчувати, що вона говорить про себе в минулому часі, і серце моє боляче стискається.

— Боюся, милий, що я була занадто молода. Я кажу не лише про роки, але про досвід, про розум, про все. Я була такою дурненькою, маленькою істотою. Боюся, що краще було б, якби ми любили одно одного, наче хлопчик і дівчинка, а потім забули б. Мені здається, я непридатна була стати дружиною.

Я намагаюся придушити сльози і відповісти.

— О, Дора, мила! Може, це тому, що з мене був поганий чоловік.

— Не знаю,—і вона по-старому тріпнула кучерями.—Може й так. Але якби я була придатніша до одруження, то може і з тебе збила б серйозного чоловіка. І крім того, в тебе багато розуму, а в мене його ніколи не було.

— Ми були дуже щасливі, моя ніжна Дорол!

— Я була дуже щаслива, дуже! Але якби ми довго прожили, моєму милому хлопчикові надокучила б його дитинка-дружина. Вона дедалі менше була б гідною подругою йому. Він дедалі більше почав би усвідомлювати, чого бракує в його домі. А вона вже не змогла б змінитись. То краще так, як вийшло.

— О, Дорол! Мила, люба, не кажи мені такого! Кожне твоє слово здається мені докором.

— Ні, ні пів слова докору!—відповідає вона, цілючи мене.—О, мій любий, ти ніколи не заслуговував докору, я занадто любила тебе, щоб докоряти тобі. Ця любов—уся моя заслуга, та хіба ще та, що я була гарненька... або що ти вважав мене такою. Там дуже порожньо внизу, Доді?

— Дуже! Дуже!

— Не плач. Моє крісло—там?

— На своєму старому місці.

— О, як мій бідолашний хлопчик плаче! Тихше, тихше! А тепер, пообіцяй мені щось. Мені треба поговорити з Агнесою. Коли зійдеш униз, скажи Агнесі—хай прийде до мене; і поки я говоритиму з нею, нікого не пускай до нас—навіть бабку не пускай. Я хочу поговорити з Агнесою віч-на-віч. Мені треба поговорити з Агнесою зовсім на самоті.

Я обіцяю негайно все виконати, але, пройнятий горем, не можу відійти від неї.

— Я сказала, що краще так, як воно вийшло,—шепоче вона, тримаючи мене в обіймах.—О, Доді, через кілька років ти не міг би любити свою дитинку-дружину так, як тепер любиш! Через кілька років вона так змучила б і розчарувала тебе, що ти, можливо, неспроможний був би і впововину так любити її. Я знаю, я була занадто молода і дурненька. Так воно значно краще.

Агнеса сидить внизу, коли я входжу до вітальні, і я передаю їй доручення. Вона зникає, залишаючи мене самого з Джіпом.

Його китайська пагода стоїть біля каміна; Джіп лежить на фланелевій постелі, і, скиглячи, намагається заснути. Ясний місяць високо пливе в чистому небі. Я дивлюся в глибіню ночі, сльози швидко ллються з моїх очей, і моє недосвідчене-серце болить тяжко, тяжко.

Я сідаю біля вогню, згадуючи про всі таємні почуття, які я плекав від часу одруження. Я згадую кожную дрібницю, що трапилась між мною і Дорою, і розумію істину, що з дрібниць складається все життя. І весь час з моря моїх спогадів виринає образ милої дитини, в тому вигляді, як я знав її раніше, прикрашений моєю юною любов'ю, прикрашений всім, на що багата така любов. Невже, насправді було б краще, якби ми любили один одного, наче хлопчик і дівчинка, а потім забули б? Недосвідчене серце, відповідай!

Не знаю, як минає час. Раптом мене пробуджує старий приятель

моєї дитинки-дружини. Він неспокійно виповзає з своєї будки, дивиться на мене, підходить до дверей і скиглить, щоб його пустили нагору.

— Сьогодні не можна, Джіп. Сьогодні не можна!

Він дуже повільно повертається до мене, лиже мені руку і підіймає каламутні очі до мого обличчя.

— О, Джіп! А що, коли ніколи вже не можна буде?

Він лягає біля моїх ніг, простягається, ніби хоче заснути, і, жалісно простогнавши, вмирає.

— О, Агнесо! Гляньте, гляньте сюди!

...Це обличчя, таке сповнене жалем і журбою, цей дощ сліз, цей жакхливий погляд німого горя, ця урочиста рука, підведена до неба!

— Агнесо?

Все скінчилось. Морок перед моїми очима; і, на деякий час, все довколишнє зникає з моєї пам'яті.

РОЗДІЛ XVI

ФІНАНСОВІ ОПЕРАЦІЇ МІСТЕРА МІКОУБЕРА

Було б невчасно тепер докладно розбирати стан моєї душі під тодішнім тягарем журби. Мені тоді здавалося, що майбутнє відгороджене від мене кам'яним муром, що настає кінець моєї енергії і діяльності в житті, що я не зможу знайти порятунку ніде, крім домовини. Але ця думка прийшла до мене не з першим ударом горя. Вона поволі розвинулась. Якби події, про які я тепер почну розповідати, не примусили мене взяти в них участь і не перетворили це горе спочатку в збентеження, а потім в тяжку тривалу журбу, то дуже можливо, що додумався б я до смерті значно раніше. Але, перше ніж я встиг цілком усвідомити своє лихо, був якийсь час, коли я гадав, ніби найжорстокіші страждання минули, і коли серце моє могло втішатися, спиняючись на згадках про всі невинні і прекрасні картини ніжної історії, завершеної назавжди.

Навіть і тепер не можу точно визначити, коли мені вперше запропонували поїхати за кордон і як трапилось, що мене умовили шукати душевного миру в подорожі, у зміні місць. Дух Агнеси в цю годину смутку проймав усе, що ми думали, говорили і робили, такою мірою, що, здається мені, я можу цей проект приписати її впливові. Але вплив її був такий непомітний, що я тепер більше нічого не знаю.

І тоді, звичайно, спадало мені на думку, що недарма я колись в уяві своїй сполучив її образ з мозаїчним вікном у соборі, і що це було священним передбаченням всього того, чим вона потім була для мене в годину тяжких випробувань. З тієї незабутньої хвилини, коли вона стала передо мною з піднесеною рукою, вона, наче добрий геній, жила в моєму спорожнілому домі. Коли в ньому з'явився

ангел смерті, моя дитинка-дружина—це розповіли мені згодом, коли я спроможний був слухати—заснула на її грудях, посміхаючись. Опам'ятавшись, я побачив її сльози, я почув її слова, сповнені надії, миру і ніжне її обличчя схилялось надо мною, ніби з чистих небесних країв, і втішало мое недосвідчене серце, полегшуючи його біль.

Розповідатиму далі.

Я збирався їхати за кордон. Це здавалося давно вже вирішеним між нами. Коли земля прикрила все, що лишилось від моєї дитинки-дружини, я чекав тільки від'їзду емігрантів і того, що Мікоубер називав „остаточним розтрощенням Гіпа“.

На пропозицію Тредльса, який у цей тяжкий час виявив себе найвідданішим другом, ми, тобто моя бабка, Агнеса і я, повернулися до Кентербері. Як було умовлено, ми пішли прямо до будинку Мікоубера; то там, то в будинку містера Вікфільда Тредльс ретельно працював від самого часу нашої вибухової зустрічі.

Бідолашна місіс Мікоубер, побачивши мене в жалобі, дуже розчулилась. У серці її зберігалось досить добрих почуттів, які не були заглушені навіть багаторічними поневір'яннями.

— Ну, містер і місіс Мікоубер,—таке було перше привітання моєї бабки, як тільки ми посідали.—Скажіть, будь ласка, чи обміркували ви мою пропозицію емігрувати?

— Шановна леді,—відповів містер Мікоубер,—висновок, до якого місіс Мікоубер, ваш покірний слуга і, смію додати, діти наші спільно і поодиноці прийшли, я гадаю, може бути висловлений запозиченими в одного прекрасного поета словами: „Наш човен—біля берега, наш корабель—у морі“.

— Це добре,—сказала бабка.—Я передбачаю безліч добрих наслідків від вашого розумного вирішення.

— Ме'м, ви робите нам багато честі,—відказав містер Мікоубер, і, розгорнувши якийсь папір, вів далі.—Маючи на увазі фінансову допомогу, яка дала б нам змогу вирушити на нашому вутлому човнику в океан нових справ, я ще раз розглянув і зважив це важливе питання, і наслідуюсь просити вашого дозволу запропонувати вам власноручно мною писаний вексель, складений, зрозуміла річ, на підставі законів і парламентських актів, на гербовому папері, з усіма законними забезпеченнями і гарантіями, які торкаються подібних боргових зобов'язань на вісімнадцять, двадцять чотири і тридцять місяців. Спочатку я пропонував був—дванадцять, вісімнадцять і двадцять чотири місяці, але боюсь, що такі строки не будуть достатніми поки... поки справи не повернуться на краще. Може статись,—вів далі Мікоубер, озирючи кімнату, ніби вона була кількома стами акрів добре обробленої землі,—може статись, що до першого строку сплати ми не встигнемо зібрати врожаю, або що навіть весь перший засів буде невдалим. Робоча сила, мабуть, буває іноді дорогою в тій частині наших колоніальних володінь, де нам судилося боротися з незайманою цілиною,

— Влаштовуйте це, як вам завгодно,—сказала бабка.

— Ме'м!—відповів він,—місіс Мікоубер і я глибоко відчуваємо, з якою безмежною добротою ставляться до нас наші друзі і благодійники. Щодо мене, єдине моє бажання—бути справді діловою і цілком точною людиною. Розкриваючи тепер, як воно є насправді, цілком нову сторінку мого життя, відступаючи, як ми тепер відступаємо, щоб зробити стрибок неймовірного розмаху, я вважаю, що заради усвідомлення власної гідності мені надзвичайно важливо і, заради прикладу синові моему, необхідно, щоб ця угода була вчинена, як між людиною і людиною.

Не знаю, чи надавав містер Мікоубер якогось змісту цьому реченню, і взагалі маю сумніви, щоб воно могло мати якийсь певний зміст, але йому, очевидно, було дуже приємно вимовити це, і він самозадоволено кахикнувши, повторив: „як між людиною і людиною“.

— Я пропоную вексель,—вів далі містер Мікоубер.—Це для торговельного миру зручна річ. Я пропоную вексель, бо його зручніше передавати до третіх рук. Але, якщо вам завгодно буде зажадати боргового листа чи іншого зобов'язання, то я щасливий буду дати вам всякі інші забезпечення. Як між людиною і людиною!

Бабка моя зазначила, що коли обидві сторони згодні на все, то, безперечно, неважко буде розв'язати це питання. Містер Мікоубер був такої самої думки.

— Щодо наших господарських готувань, ме'м,—вів далі містер Мікоубер, сповнений деякої пихи,—до зустрічі з долею, яка судилася нам тепер, то я попрошу дозволу сказати про них кілька слів. Моя старша донька щоранку о п'ятій годині ходить до одного сусіднього закладу, щоб засвоїти процес—якщо це можна назвати процесом—доїння корів. Моїм молодшим дітям наказано спостерігати, з усією можливою в теперішніх обставинах точністю, звички свиней і свійської птиці, яка утримується в найбідніших кварталах цього міста; від справи цієї, між нами кажучи, вони вже трохи постраждали, будучи кілька разів перекинуті в болото цими нерозумними тваринами. Я сам на минулому тижні присвятив трохи уваги вправам у випіканні хліба, а син мій Вілкінс ходив гуляти з паличкою, і, готуючись до скотарства, вправлявся в умінні пасти худобу, як тільки траплялась нагода випросити на це дозволу в чабанів-наймитів, що, з жалем можу сказати, траплялося не часто, бо цей грубий народ здебільшого лайками спонукав його піти геть.

— Все це дуже добре,—сказала моя бабка,—і я не маю сумніву, що місіс Мікоубер також розвинула велику діяльність?

— Ласкава леді,—відповіла місіс Мікоубер, набираючи ділового вигляду,—я сміливо визнаю, що мало готувалась до тих речей, які безпосередньо зв'язані з рільництвом або скотарством, хоч і дуже добре усвідомлюю, що і те і інше неодмінно захопить всю мою увагу, як тільки ми прибудемо на чужий берег. Увесь час, який мені залишався від домашніх обов'язків, я присвятила досить докладному листуванню з членами моєї сім'ї, бо визнаю, мій любий містер

Копперфільд (до кого б не зверталась місіс Мікоубер, вона щоразу закінчувала звернення до мене, мабуть за старою звичкою), мені здається настав час, коли слід забути минуле, коли мої родичі повинні простягти містерові Мікоуберу руку, а містер Мікоубер, в свою чергу, повинен простягти руку моїм родичам; словом, коли лев повинен лягти біля ягняти, то і моя сім'я повинна примиритися з містером Мікоубером.

Я сказав, що й мені так здається.

— В такому, принаймні, світлі я розглядаю цю справу, мій любий містер Копперфільд,—вела далі місіс Мікоубер.—Коли я жила ще вдома, у тата і мами, і коли обговорювали якусь обставину в нашому обмеженому колі, тато завжди запитував: „В якому світлі Емма розглядає це питання?“ Я знаю, що тато занадто високо цинив мене, а все ж таки про таку обставину, як льодова холодність, яка завжди існувала між моїми родичами і містером Мікоубером, я конче повинна була скласти собі власну думку, хоч би вона й здавалась помилковою.

— Без сумніву. Безперечно, ви повинні мати свою думку,—сказала моя бабка.

— Саме так!—підтвердила місіс Мікоубер.—Я можу помилятися у моїх висновках, дуже ймовірно, що я помиляюсь, але моє особисте враження таке, що провалля між моїми родичами і містером Мікоубером виникло, мабуть, від побоювань моїх родичів, що містер Мікоубер може прагнути якоїсь фінансової допомоги. Я не можу звільнитись від думки,—вела далі місіс Мікоубер з дуже проникливим виглядом,—що є члени моєї сім'ї, які побоювались, що містер Мікоубер проситиме їхніх імен... Не на хрещення наших дітей, а для підписів під векселями.

Глибокодумний погляд, з яким місіс Мікоубер оголосила про це відкриття, ніби ніхто досі не міг ніколи подумати про це відкриття, ніби ніхто досі не міг ніколи подумати про це, очевидно, трохи здивував мою бабку. Вона коротко відповіла:

— Ну, ме'м, взагалі кажучи, я не дивувалася б, коли б воно так і було.

— Містер Мікоубер готується тепер скинути фінансові кайдани, які так довго сковували його,—сказала місіс Мікоубер.—Він збирається почати нове життя в країні, де є достатній простір для його талантів, і це, на мою думку, надзвичайно важливо; таланти містера Мікоубера вимагають широкого простору. І мені здається, що моїм родичам слід ознаменувати цей випадок, приїхавши сюди. Я хотіла б, щоб мої родичі з приводу цього побачення влаштували бенкет своїм коштом; і щоб на цьому бенкеті хтось із поважніших моїх родичів запропонував тост за здоров'я і процвітання містера Мікоубера; тут містер Мікоубер мав би нагоду розгорнути свої погляди.

— Мила моя,—сказав містер Мікоубер, трохи запально.—Краще мені виразно сказати, нарешті, що якби я мав змогу розгорнути мої погляди перед тими зборами, то мабуть ці погляди здалися б їм

трохи образливими, бо я гадаю, що твоя сім'я загалом є зібрання безсовісних снобів, а кожен з них окремо є невіглас і грубіян.

— Ні, Мікоубер,—сказала місіс Мікоубер, похитуючи головою.— Ти ніколи не розумів їх, а вони ніколи не розуміли тебе.

Мікоубер кашлянув.

— Вони ніколи не розуміли тебе, Мікоубер,—повторила його дружина.— Вони, можливо, нездатні розуміти тебе. Якщо так, то це нещастя для них самих. Я можу тільки пошкодувати про їхнє нещастя.

— Я надзвичайно шкодую, моя люба Еммо,—сказав містер Мікоубер, каючись, що допустився висловів, які хоч здалека могли б скидатися на міцні вислови.— Я хотів тільки сказати, що можу поїхати звідси, не чекаючи прибуття твоїх родичів, які... ну, коротко кажучи, побажали б мені щасливої путі, холодно знизавши плечима. І взагалі я волів би залишити Англію з властивою мені самому швидкою рішучістю, і не чекати прискорення з того боку. А проте, ти можеш бути певна, моя люба, що коли вони удостоять відповіддю твої послання,—а, судячи з взаємного нашого досвіду, це мало ймовірно,—то я аж ніяк не збираюсь перечити твоїм бажанням.

Коли ця справа влаштувалась так мирно, містер Мікоубер подав руку місіс Мікоубер, і, глянувши на купу паперів, які лежали перед Тредльсом на столі, сказав, що залишає нас; з превеликими церемоніями виконав він це.

— Мій любий Копперфільд,—сказав Тредльс, відкинувшись на спинку крісла і поглядаючи на мене з любов'ю, від якої в нього очі червоніли і волосся на голові набирало різних незвичайних напрямків,— я не прошу прощення, що утруднюю тебе справами, бо знаю—ти зацікавлений цим, і крім того, справи, можливо, трохи розважать тебе. Я сподіваюся, хлопче, що ти здатний слухати нас?

— Я цілком спокійний,—сказав я, помовчавши.— Нам усім насамперед слід подумати про бабку. Ти знаєш, скільки вона для нас зробила?

— Звичайно, звичайно,—відповів Тредльс.— Хто може забути це?

— Але це ще не все!—вів я далі.— За останні дватижні щось нове турбує її. Вона їздила щодня до Лондона і назад. Часто вона рано-вранці виїздила і поверталась тільки ввечері. Учора, напередодні цієї поїздки, вона повернулася додому майже опівночі. Ти знаєш, як вона піклується про інших. Вона не хоче мені сказати, що з нею трапилось.

Бабка, поки я говорив, сиділа бліда, нерухома; нарешті кілька сльозинок пробігло по її зморшкуватих щоках, і вона поклала свою руку на мою.

— Нічого, Трот, нічого! Цього не буде більше. Ти незабаром про все довідаєшся. Тепер візьмемось краще до справ Агнеси.

— Я мушу віддати належне містерові Мікоуберу,—почав Тредльс.— Хоч він, мабуть, ніколи не працював занадто багато для себе, а проте, він невтомна людина, коли працює для інших. Я за ціле

життя своє не бачив такої людини. Якщо він завжди такий, то, судячи з його діяльності, йому тепер приблизно біля двох сотень років. Ти не можеш уявити собі, з яким запалом він брався за справу, з яким азартом удень і вночі рився в паперах і розрахункових книгах, не кажучи вже про безліч листів, які він писав мені звідси до будинку Вікфільда, а іноді навіть просто через стіл, коли, звичайно, було б значно легше поговорити.

— Листи!—скрикнула моя бабка.—По-моєму, він навіть сниться бачить у листах.

— А містер Дік також наробив дива!—вів далі Тредльс.—Позбувшись обов'язку стерегти Урію Гіпа, якого він так пильнував, що краще й не можна, він присвятив себе містерові Вікфільду, і справді, його старання бути нам корисним і безперечно корисне сприяння в розшуках, списуванні, подаванні та організації книг і паперів,—все це, можна сказати, нас самих заохочувало до праці.

— Дік—видатна людина!—вигукнула моя бабка,—я це завжди казала! Трот, ти знаєш це!

— Я радий, що маю змогу сказати, міс Вікфільд,—продовжував Тредльс, з великою обережністю і великою серйозністю водночас,—що під час вашої відсутності містерові Вікфільду значно покращало. Звільнившись від злого демона, який довго тримав його в пазурях, і від болючих побоювань, які пригнічували його, він став зовсім іншою людиною. Подеколи навіть повертається його здатність напружувати пам'ять і зосереджувати думки на одному предметі; отже, він у багатьох випадках був нам дуже корисним у розбиранні справ, які без нього, через свою заплутаність, лишилися б зовсім нез'ясованими. Але моя справа тепер викласти результати,—між іншим, досить важливі,—а не балакати про всі помічені мною добрі обставини, інакше я ніколи не закінчу.

Його невимушені манери і приємна простота ясно виявляли, що він усе це говорить тільки для того, щоб підбадьорити нас і дати Агнесі змогу спокійно слухати про справи її батька.

І все таки це було дуже приємно.

— Отже, подивімось,—сказав Тредльс, розглядаючи папери на столі.—Підрахувавши фонди і привівши до певного ладу, поперше, значну масу несвідомих неадапцій, і, подруге, стільки ж, якщо не більше, свідомих заплутаностей і фальшувань, ми вважаємо безсумнівним, що містер Вікфільд міг би продовжувати справи своєї контори через агента без усяких труднощів або зволікань.

— О, слава богу!—від усього серця скрикнула Агнеса.

— Але, звичайно,—сказав Тредльс,—залишок, що його можна було б вжити на прожиття (я при цьому припускаю також, що самий будинок буде проданий), складає таку невелику суму... ледве чи кілька сот фунтів стерлінгів... Отже, краще було б вирішити, чи не може він керувати конторою особисто, без агента. Його друзі можуть тільки радити йому; ви знаєте, тепер він вільний чинити на свій розсуд. Ви самі, міс Вікфільд... Копперфільд... я...

— Я це обміркувала, Тротвуд,—сказала Агнеса, глянувши на мене,—і я почуваю, що цього не повинно бути, цього не треба робити навіть за порадою друга, якому я така вдячна.

— Я не кажу, що раджу це,—азначив Тредльс.—Я тільки визнав за потрібне звернути увагу на це питання, не більше.

— Дуже рада чути це,—спокійно відповіла Агнеса.—Ці слова дають мені надію і майже певність, що ми мислимо однаково. Любий містер Тредльс і любий Тротвуд, тато знову вільний і з честю—чого ж мені ще бажати? Я завжди мріяла, що побачу його колись звільненим від турбот, які сковують його, і тоді, присвятивши йому життя, я сподіваюсь, хоч би частково, віддячити йому за любов і піклування. Це давно вже було вершиною моїх надій. Після його звільнення від усіх зобов'язань і відповідальності, перше моє щастя—взяти наше майбутнє на себе.

— Але чи обміркували ви, як це зробити, Агнесо?

— Я часто думала про це. Я не боюсь, любий Трот. Я певна успіху. Так багато людей знають мене тут і доброї думки про мене, що я певна. Можете вірити мені. У нас небагато потреб. Якщо я сама найму наш милий старий будинок і відкрию школу, я буду корисна і щаслива.

Спокійна ясність її звучного голосу нагадала мені спочатку милий старий будинок, потім моє власне спорожніле житло, і серце моє так переповнилось почуттями, що я не міг і слова мовити. Тредльс кілька хвилин удавав, ніби шукає щось між паперами.

— Далі, міс Тротвуд,—сказав Тредльс,—ваше майно.

— Ну, сер,—зітхнула моя бабка.—Про це я вам скажу одно: якщо його нема—я це зможу стерпіти, якщо знайдете—буду рада одержати його назад.

— Ваших грошей, коли не помиляюсь, було вісім тисяч фунтів стерлінгів у державних паперах?—спитав Тредльс.

— Вірно!—відповіла моя бабка.

— Я можу звітувати тільки за п'ять,—сказав Тредльс трохи збентежено.

— Тисяч, хочете ви сказати,—надзвичайно спокійно перепитала моя бабка,—чи фунтів?

— П'ять тисяч фунтів,—сказав Тредльс.

— Саме стільки там і було,—відповіла моя бабка.—Три тисячі я взяла. Одну я внесла за тебе в Докторську палату, мій любий Трот, а ті дві—у мене. Позбувшись головного капіталу, я визнала за потрібне не говорити про цю суму і приберегти її на чорний день. Я хотіла подивитись, як ти вийдеш із скрути, Трот; і ти вийшов благородно—наполегливо, настійно, самовіддано. Так само й Дік. Не говоріть зі мною, бо мої нерви збуджені.

Ніхто б цього не подумав, побачивши міс Бетсі, що сиділа випрямившись, склавши руки; але вона завжди вміло володіла собою.

— Тоді я щиро радий оголосити,—скрикнув Тредльс, сяючи,—що ми врятували всі гроші!

— Не вітайте мене ніхто!—вигукнула моя бабка.—Як це ви зробили, сер?

— Ви гадали, що містер Вікфільд невміло порядкував вашим капіталом?—спитав Тредльс.

— Авжеж, гадала,—відповіла моя бабка.—І тому легко заспокоїлася з цього приводу. Агнесо, ні слова!

— Ваші державні папери справді продані,—сказав Тредльс,—у силу повноваження, зміцненого вашим підписом. Можна й не говорити, хто продавав і на чие ім'я. Згодом цей негідник умовив містера Вікфільда і довів брехливими цифрами, що гроші ці витрачені на покриття інших недоліків у касі та різних недоладностей, які необхідно було приховати від світу. Містер Вікфільд у руках цього грабіжника був уже таким слабим, що сплачував проценти на суми, які, на власне його переконання, вже не існували; отже, він на жаль, сам ставав співучасником фальшування.

— І нарешті весь сором узяв на себе,—додала моя бабка.—Він написав мені божевільного листа, в якому обвинувачував себе в грабежі і в нечуваних підлотах. На це я одного ранку приїхала до нього, зажадала свічку, спалила листа і сказала, що як він коли-небудь спроможний буде справедливо розплатитися зі мною, то хай розплатиться; коли ж ні, то заради своєї доньки, хай, принаймні, не говорить про це... Якщо хтонебудь почне розмовляти зі мною, я негайно піду з цього дому!

Ми всі мовчали. Агнеса затулила обличчя руками.

— Гаразд, мій любий друже,—знову заговорила моя бабка.—Ви таки насправді витягли ці гроші в розбишаки?

— Справа в тому,—відповів Тредльс,—що містер Мікоубер атакував його з усіх боків і на всяку витівку тримав напоготові новий доказ; отже, він уже не міг ніяк вислизнути. Варто уваги те, що Урія Гіп захопив ці гроші не стільки з своєї ненажерливої жадності, скільки з ненависті до Копперфільда. В цьому я цілком переконаний. Він сам заявив мені про це одверто і з неймовірним нахабством. Він сказав навіть, що сам охоче витратив би цю суму, аби завдати шкоди Копперфільду.

— Га!—вигукнула моя бабка, нахмуривши брови і глянувши на Агнесу.—А що він тепер поробляє?

— Не знаю. Він поїхав звідси,—сказав Тредльс,—з своєю матір'ю, яка весь час тут зойкала, благала нас, і, між іншим, зізнавалась. Вони поїхали одним з лондонських нічних диліжансів, і я нічого більше не знаю про Гіпа, крім того, що злість його проти мене на прощання дійшла останніх меж. Здавалось, він вважав, що мусить завдячувати мені не менш, ніж містерові Мікоуберу; за це я йому подякував, як за комплімент.

— Ти гадаєш, що в нього є гроші, Тредльс?—спитав я.

— Авжеж, це треба гадати,—відповів Тредльс, похитуючи головою.—Тим чи іншим способом він, мабуть, захопив собі чималеньку суму. Але ти, мабуть, зрозумієш, Копперфільд, що гроші ніколи не

стримають цю людину від підлих вчинків. Він такий безсоромний лице-мір, що яку б мету не мав перед очима, неодмінно піде до неї покру-ченими шляхами. Він завжди носить маску, але нагороджує себе за це постійним обманом інших; це для нього велика втіха. Плазуючи по землі до тієї чи іншої низької мети, він завжди перебільшує все, що стоїть йому на дорозі, і тому ненавидить і підозрює всіх, хто трапляється йому на ній. Так його покручені шляхи при найменшій нагоді, або зовсім без нагоди, шохвилини більше покручуються. Варто тільки розгля-нути його тутешню історію, щоб зрозуміти це.

— Він—найпідліша потвора,—сказала моя бабка.

— Не знаю, як це воно виходить!—замислено зазначив Тредльс.— Деякі люди можуть бути дуже підлими, коли як слід візьмуться до цього.

— А тепер—щодо Мікоубера,—сказала моя бабка.

— Справді,—батьоро сказав Тредльс,—я мушу ще раз віддати належне містерові Мікоуберу. Якби він не був такий працьовитий і наполегливий, ми ніколи не могли б сподіватися досягти чогось, вар-того уваги. І я гадаю, ми повинні зважити, що містер Мікоубер робив справедливо заради самої справедливості, а надто, коли зга-даємо, чого міг би він добитись від Гіпа за своє мовчання.

— Я теж так думаю,—сказав я.

— Ну, щоб ви йому дали?—спитала моя бабка.

— О! Перше, ніж дійдемо до цього,—трохи збентежено сказав Тредльс,—я мушу визнати, що в цій важкій і з усіх поглядів незаконній справі... тут від початку до кінця все незаконно... я мусив цілком пропустити два пункти. Перше, боргові листи, що їх містер Міко-убер дав Гіпові під аванси.

— Гаразд! Їх треба сплатити,—сказала моя бабка.

— Воно так, але я не знаю, коли вони будуть подані до сплати і де вони,—зазначив Тредльс, широко розкриваючи очі;—і передчу-ваю, що містера Мікоубера до від'їзду безнастанно будуть схоплювати і заарештовувати.

— То й треба буде безнастанно звільняти його спід арешту,— сказала моя бабка.—Скільки він заборгував усього?

— Містер Мікоубер записав ці операції... він називає їх опера-ціями... з превеликими формальностями до своєї прибутково-видатко-вої книги,—відповів Тредльс, посміхаючись;—і він каже, що сума становить сто три фунти п'ять шилінгів.

— Ну, що ми йому дамо, включаючи цю суму?—спитала моя бабка.—Агнесо, люба моя, про розподіл цих витрат ми з вами можемо поговорити пізніше. Скільки ж йому дати? П'ятсот фунтів?

Тут ми з Тредльсом разом втрутились. Ми порекомендували видати Мікоуберові невеличку суму грошей і сплачувати борги мірою над-ходження позовів. Запропонували ми купити для всієї сім'ї проїзні квитки, екіпіровку та крім цього дати їм сто фунтів; зробити це в такий спосіб, щоб цілком серйозно погодитись на пропозицію містера Мікоубера повернути позику, бо для нього буде здоровіше вважати

себе відповідальним. До цього я додав ще, що поясню містерові Пеготті, на якого можна покластися, властивості характеру і біографію містера Мікоубера; містерові Пеготті треба також доручити видати йому ще сотню фунтів, коли він визнає це за потрібне. Далі я запропонував зацікавити містера Мікоубера містером Пеготті і розповісти йому з історії старого моряка стільки, скільки треба і пристойно; таким чином, я гадав, що вони для загальної користі заприятелюють. Всі палко підтримали ці пропозиції, і я можу додати тут таки, що головні особи, яких наш план стосувався, також незабаром палко підтримали його.

Бачачи, що Тредльс знову несміливо позирає на мою бабку, я нагадав йому, що він упустив ще один пункт.

— Ти й твоя бабка пробачите мені, Копперфільд, якщо я торкнувся болючої теми, але, на жаль, я це мушу зробити,—сказав Тредльс, вагаючись.—Мені здається потрібним нагадати вам про це. В день, коли містер Мікоубер виступив із своїм незабутнім викриттям, Урія Гіп загрозливо натякнув на... на чоловіка твоєї бабки.

Бабка моя, сидючи цілком прямо і зовні спокійна, кивнула на знак згоди.

— Мабуть,—азначив Тредльс,—то була тільки безпідставна загроза?

— Ні,—відказала моя бабка.

— Справді була... вибачте мені... така особа, і навіть перебувала в його владі?—нерішуче спитав Тредльс.

— Так, мій добрий друже,—сказала моя бабка.

У Тредльса помітно витяглось обличчя; він почав пояснювати, що сам неспроможний підійти до цього предмету; що цю галузь справи спіткала доля боргових листів містера Мікоубера; що ми вже випустили Урію Гіпа з рук, і що той чоловік, якщо зможе, без сумніву, постарається зробити лихо чи неприємність кожному з нас.

Бабка моя лишалася спокійною, тільки дві-три сльозинки скотились по її щоках.

— Ви маєте цілковиту рацію,—сказала вона.—Дуже розумно було б згадати про це.

— Чи можу я... або Копперфільд... зробити щонебудь?—тихо спитав Тредльс.

— Нічого,—сказала моя бабка.—Дуже вдячна вам. Трот, мій любий, це даремна погроза! Покличте назад до нас містера і місис Мікоубер. І ніхто не смійте говорити зі мною.

По цій мові вона розгладила згортки свого плаття і знову випрямилась у кріслі, звернувши погляд до дверей.

— Ну, містер і місис Мікоубер,—сказала моя бабка, коли вони ввійшли.—Ми тут обговорили питання вашої еміграції і просимо пробачення, що так довго змусили вас чекати; тепер я вам скажу, що ми вам пропонуємо.

Вона виклала наші пропозиції, на безмежну радість усієї сім'ї (діти також усі були тут), і у містера Мікоубера так швидко про-

кинулись давні звички до широкої арени вексельних операцій, що він у ту ж мить вискочив на вулицю і побіг, несамовито радіючи, купити гербовий папір для своїх розписок. Але радість його була несподівано підкошена; через п'ять хвилин він повернувся в супроводі поліція, в потоках сліз розповідаючи нам, що все загинуло. Ми вже були підготовлені до такої події, яка, безперечно, була наслідком старань Урії Гіпа, і тут таки сплатили гроші. Ще через п'ять хвилин містер Мікоубер сидів уже за столом, складаючи на гербовому папері вексель і виявляючи неймовірну втіху, яку могла дати йому тільки така операція або готування пуншу. Справді, величне видовище являв собою він, коли сидів за гербовим папером, торкався до нього з захватом справжнього художника, позирав на нього збоку, робив собі нотатки про дати і суми в своїй книжці і по закінченні акта дивився на нього з глибокою свідомістю його високої вартості.

— Найкраще, що ви можете зробити, сер, якщо ви дозволите мені дати вам пораду,—сказала моя бабка, деякий час мовчки спостерігаючи його,—це надалі зовсім відмовитись від таких справ.

— Ме'м,—відповів містер Мікоубер,—я маю намір записати таку урочисту присягу на незайманому аркуші майбутнього. Місіс Мікоубер засвідчить це. Я сподіваюсь,—урочисто додав містер Мікоубер,—що мій син Вілкінс назавжди збереже в своїй душі думку, що незрівняно краще йому покласти свою руку у вогонь, ніж доторкнутись до зміїв, які отруїли кров його нещасного батька.

Глибоко зворушений і миттю перетворений на втілений розпач, містер Мікоубер глянув на зміїв з похмурою огидою (до якої був іще домішаний недавній захват), згорнув зміїв і поклав їх у кишеню.

Цим закінчились події того вечора. Ми були втомлені турботами і працею, бабка моя і я збирались повернутись до Лондона вранці. Умовились, що Мікоубери пойдуть слідом за нами, завершивши продаж майна. Справи містера Вікфільда повинні були якнайшвидше бути приведені до ладу під керівництвом Тредльса; а Агнеса тим часом мала також приїхати до Лондона. Ми провели ніч у старому будинку, який, звільнений від присутності Гіпів, здавався очищеним від хвороби; я лежав у моїй старій кімнаті, як мандрівник, що повернувся додому після корабельної катастрофи.

Наступного дня ми поїхали додому—до бабки, а не до мене,—і коли ми з нею, перед тим, як піти спати, лишилися самі, за давнім звичаєм, тоді вона сказала:

— Трот, ти справді хочеш знати, що в мене було на серці останнім часом?

— Звичайно, хочу, бабусю. Якщо мені й раніше бувало сумно, що не можу поділити вашого горя або турбот, то тим міцніше це почуття тепер.

— У тебе свого горя було досить, дитя моє,—лагідно відповіла моя бабка,—не треба було додавати до цього і *моє* маленьке лихо. Не було в мене інших причин, Трот, приховувати щонебудь від тебе.

— Я це добре знаю,—сказав я.—Але тепер розкажіть мені.

— Чи не поїдеш ти зі мною недалеко завтра вранці?—спитала моя бабка.

— Звичайно, поїду.

— О дев'ятій,—сказала вона.—Тоді я розповім тобі, мій любий.

Отже, о дев'ятій ми виїхали в маленькому екіпажі до Лондона. Довго їхали ми по вулицях, поки не прибули до одного з великих госпіталів. Біля під'їзду стояв простий катафалк. Візник впізнав бабку і, за рухом її руки, поволі рушив уперед; ми поїхали слідом.

— Тепер ти розумієш, Трот,—сказала моя бабка.—Його вже нема.

— Він помер у госпіталі?

— Так.

Нерухомо сиділа вона біля мене, але знову я помітив сльози на її обличчі.

— Він уже був там раніше,—сказала моя бабка згодом.—Він хворів довго... багато років... нещасний, надломлений чоловік. Коли він усвідомив своє становище під час цієї останньої хвороби, він попросив послати за мною. Він тоді сумував, дуже сумував.

— Ви поїхали до нього, бабусю, я знаю.

— Поїхала. Часто, потім бувала я з ним.

— Він помер уночі перед нашою поїздкою до Кентербері?—спитав я. Бабка моя кивнула головою.

— Ніхто не може пошкодити йому тепер,—сказала вона.—То була марна погроза.

Ми виїхали за місто, до кладовища біля Горнсі.

— Краще тут, ніж на вулицях,—сказала моя бабка.—Він тут і народився.

Ми вийшли з карети і пішли слідом за простою труною до кутка, який я добре пам'ятаю. Там прочитали молитви і віддали тіло землі.

— Тридцять шість років тому, саме в цей день, мій любий,—сказала моя бабка, коли ми повертались до карети,—я одружилася. Хай бог простить нас усіх!

Мовчки зайняли ми свої місця; і довго сиділа вона поруч зі мною, тримаючи мене за руку. Нарешті, вона заплакала й сказала:

— Він був красунь, коли я виходила за нього, Трот... і як же він жахливо змінився!

Це тривало недовго. Сльози полегшили її душу, і вона незабаром заспокоїлась і навіть підбадьорилась. Нерви її трохи розладнались,—зазначила вона,—інакше вона не дозволила б собі розпуститись. Хай бог простить нас усіх!

Так проїхали ми до її маленького котеджу в Гайгеті, де ми знайшли таку коротку записку, що прибула ранковою поштою від містера Мікоубера:

„Кентербері, п'ятниця.

Милостива леді і Копперфільд!

Блажена земля обітована, яка ще так недавно вабила мене за далеким горизонтом, знову закутана темними туманами і назавжди

схована від очей пригніченого долею бідолашного, приреченого на загибель.

Знову був виданий наказ (високого суду його величності у королівській палаті Вестмінстера), і знову в справі Гіпа проти Мікоубера, і відповідач у цій справі є жертвою шерифа, що має повноваження виконувати правосуддя в цій окрузі.

День лихий, лиха година!
Бачиш—йде ворожа сила,
Горде військо обступило.
Ждуть кайдани й рабство нас!

Зважаючи на це, і на швидкий кінець (бо душевні страждання можна терпіти тільки до певної межі, і цієї межі я вже досяг, почуваю), життєвий шлях мій кінчився. Благословляю вас, благословляю вас! Можливо, якийсь майбутній подорожній, спонукуваний не тільки цікавістю, але, сподіваймося, і співчуттям, відвідає місця, призначені для боржників цього міста, і тоді, звичайно, він, не без таємного трепету в серці, спостерігатиме на мурі накреслені іржавим цвяхом

скромні ініціали

В. М.

Р. С. Я знову розкриваю цього листа, щоб повідомити вас, що наш спільний друг містер Томас Тредльс (який досі не залишив нас і здоров'я якого в чудовому стані) сплатив борг і судові витрати від благородного імени міс Тротвуд; і я сам і сім'я моя сповнені найвищого земного блаженства“.

РОЗДІЛ XVII

Б У Р Я

Тепер я наближаюсь до події в моєму житті—такої незгладимої, такої жахливої і зв'язаної безліччю різноманітних ниток з усім, про що розповідав я на цих сторінках, що від самого початку моєї розповіді подія ця здавалась мені величезною баштою серед рівнини, і чим далі, тим більше зростала вона, кидаючи свою загрозливу тінь навіть на дрібні пригоди мого дитинства.

Роки минули після цієї події, а вона все ще ввижалась мені уві сні. Я схоплювався, такий стривожений, ніби буря все ще лютувала у моїй спокійній кімнаті серед тихої ночі. Я й тепер бачу її уві сні, хоч не так часто. Між цією подією і всяким бурхливим вітром чи навіть найлегшою згадкою про морський берег існує в душі моїй такий нерозривний зв'язок, що міцнішого я не знаю. Ясно бачу я все, що трапилося тоді, і спробую виразно змалювати це. Я не пригадую, але бачу це перед очима; знову проходить все передо мною.

Швидко наближався час, коли мав відпливти корабель з емігрантами. Моя стара нянька приїхала до Лондона, і серце в неї мало не розірвалося при першій зустрічі зі мною. Я постійно був з нею, з братом її та Мікоуберами, але Емлі я не бачив жодного разу.

Якось увечері, дуже незадовго до від'їзду, ми були самі з Пеготті та її братом. Наша розмова торкнулась Гема. Пеготті розповіла нам, як ніжно попрощався він з нею, як мужньо і спокійно тримався, а надто останнім часом, коли, на її думку, він страждав найбільше. Розповідати про це добра душа ніколи не втомлювалась; а наша дружня цікавість, коли ми слухали численні приклади, які підтверджували її думку, дорівнювала натхненню оповідачки.

Бабка моя і я на той час звільнили обидва котеджі в Гайгеті: я збирався їхати за кордон, а вона мала повернутись до свого будинку в Дуврі. Ми мали тимчасове помешкання в Ковент-гардені. Ідучи до цієї квартири після вечірньої розмови і згадуючи наше останнє побачення з Гемом у Ярмуті, я раптом завагався у намірі залишити Емлі листа при останньому прощанні з містером Пеготті на кораблі і подумав, що краще буде написати їй негайно. Мені спало на думку, що, одержавши мого листа, вона може захотіти надіслати через мене прощальне слово своєму нещасливому нареченому. Я мусив дати їй цю змогу.

Тому, перше ніж лягти спати, я сів писати листа. Я розповів їй, що бачився з ним і що він просив мене переказати їй те, що було вже в своєму місці написано на цих сторінках. Я точно повторив його слова. Я не визнав за потрібне додавати щось від себе, коли навіть мав на це право. Його глибока вірність і душевна добрість не потребували прикрас ні від мене, ні від будького. Додавши до цього коротеньку записку до містера Пеготті з проханням передати їй, поклав листа у передпокої для відправки і вдосвіта ліг у ліжку.

Я був слабшим, ніж мені здавалося; і, заснувши не раніше сходу сонця, наступного дня довго пролежав у ліжку. Мене розбудила мовчазна присутність бабки біля мого ліжка. Я уві сні відчув її присутність; і здається мені, всі ми іноді відчуваємо такі речі.

— Трот, мій любий,—сказала вона, коли я розплющив очі.—Я не наважувалась потривожити тебе. Містер Пеготті тут. Чи може він увійти?

Я попросив покликати його.

— Мастер Деві,—сказав він, потиснувши мені руку,—я віддав Емлі вашого листа, сер, і вона от що написала; ще просила вона мене, щоб ви прочитали це, і якщо не знайдете тут нічого образливого, то чи не будете такі ласкаві передати.

— Ви читали?—спитав я.

Він сумно кивнув головою. Я розкрив листа і прочитав:

„Мені передали твоє доручення. О, що можу я написати, чим віддячити тобі за твою благословенну добрість до мене.

Всі слова твої склала я в своєму серці. Там триматиму я їх до самої смерті. Вони колють мов голки, але вони й утішають мене.

Я молилася над ними, о, я молилася так довго! Коли спостерігаю я таких людей, як ти, як дядя, то думаю, яким повинен бути бог, і з плачем закликаю його.

Прощай назавжди! Мій любий, мій друже, прощай назавжди в цьому світі! В іншому світі, якщо мене простять, я може прокинусь дитиною і прийду до тебе. Дякую тобі і благословляю. Прощай навіки!

Такий був цей лист, залитий сльозами.

— Чи можу я сказати їй, що ви не бачити в цьому нічого образливого і що ви передасте листа, мастер Деві?—спитав містер Пеготті, коли я дочитав.

— Без сумніву,—сказав я,—але я думаю...

— Що, мастер Деві?

— Я думаю,—сказав я,—що знову поїду до Ярмута. Є ще досить часу, я встигну з'їздити туди і повернутися до відплиття корабля. Він і його самотність у мене з голови не виходять. Передати йому тепер цього, написаного її рукою, листа, і дати вам змогу в хвилину від'їзду сказати їй, що він одержав звістку від неї, буде відрадою для них обох. Я урочисто взяв на себе доручення цього доброго хлопця і бажаю його виконати якнайкраще. Ця поїздка для мене нічого не означає. Спокою мені нема, краще мені буде поїздити. Виїду сьогодні увечері.

Хоч містер Пеготті намагався відвернути мене від цього наміру, але я бачив, що це йому дуже до душі. На моє прохання він пішов до контори диліжансів і взяв мені квитка. Увечері я знову поїхав по дорозі, якою я їздив при найрізноманітніших обставинах.

— Чи не здається вам,—спитав я кучера на першій же станції за Лондоном,—що небо дуже дивне? Не пригадую, щоб бачив коли-небудь подібне.

— Я теж ніколи не бачив такого,—відповів той.—Це ураган, сер. Буде лихо на морі, здається мені, і недовго чекати.

По небу мчала похмура суміш безладних хмар, де-не-де перетята смугами такого кольору, яким буває забарвлений дим від вогкого палива. Хмари нагромаджувались в найдивовижніші брили, і розколини між ними були більші, ніж найглибші провалля на землі; і в ці розколини стрімголов кидався очманілий місяць, немов би проїнятий жахом перед цим порушенням усіх законів природи. Вітер віяв цілий день; а тепер він міцнішав і грізно ревів. Минула ще година, вітер побільшав, небо затьмарилось, насувалась буря.

Настала ніч, хмари зімкнулись і щільно закрили все небо, запанувала глибока темрява, а ураган ревів усе лютіше й лютіше. Дедалі зростав він, аж поки наші коні вже майже неспроможні були йти проти вітру. Багато разів, у найтемнішу пору ночі (був пізній вересень, коли ночі вже довгі) коні повертались або ставали наче вкопані; щохвилини могли ми чекати, що карета перекинеться. Гнаний вітром шалений дощ сік нас, наче сталевим пруттям, і тоді ми, неспроможні посуватись далі, шукали собі хоч якийсь захисток під деревами або під мурами.

Наставав день, а вітер дедалі міцнішав. Я бував у Ярмуті, коли моряки говорили, що гуркоче, наче з великих гармат, але ніколи не бачив нічого подібного, нічого, що хоч трохи б нагадувало це. Ми прибули до Іпсвіча дуже пізно, бо, відїхавши за десять миль від Лондона, нам доводилось брати з бою кожен дюйм шляху. Там знайшли ми юрбу народу на ринковому майдані; люди зіскочили з ліжок уночі, боячися, що вітер зірве димарі і дахи. Дехто з жителів, зібравшись у дворі заїзду, де ми міняли коней, розповіли нам, що з дзвіниці зірвало велику свинцеву покрівлю і завалило сусідню вулицю. Інші розповідали про селян, що прибули з сусідніх сіл і бачили, як вітер виривав величезні дерева і мчав по шляхах і полях цілі скирти сіна. А буря не вщухала, вона дедалі міцнішала.

Коли ми почали пробиратися далі, ближче до моря, звідки насувався цей могутній страшний вітер, міць його ставала дедалі жахливішою. Ми ще не бачили моря, а піна його вже була на наших губах, і солоний дощ падав на нас. Вода на кілька миль затопила низинні околиці Ярмута, і кожна калюжа вкрита була пінявими гребінцями. Коли ж відкрилось перед нами море, то вали на обрії надималися горами над виром безодні, і здавалися ніби іншим берегом, з баштами і будівлями. Коли ми, нарешті, дісталися до міста, то люди вийшли з дверей, схилиючись, придержуючи руками шапки на скуйовдженому волоссі; вони дивувались, як це пошта пройшла через таку ніч.

Я спинився в старому готелі і пішов подивитись на море. Я спотикався по вулицях, закиданих піском і водоростями, вкритих морською піною; я жахався дахів, що падали навколо мене; на роздоріжжях хапався я за зустрічних людей. Підійшовши до берега, побачив я не тільки моряків, але половину людності міста. Всі ховалися за будівлями і визирали зза кутків. Дехто іноді наважувався виходити зовсім, але не міг вистояти і, йдучи назад, ризкував бути зовсім збитим з ніг або занесеним лютим вітром.

Приєднавшись до цих груп, я побачив засмучених жінок, чоловіки яких виїхали рибалити. Напевно човни їхні розбилися раніше, ніж могли знайти собі десь безпечне місце. Сиві моряки похитували головами, поглядаючи то на море, то на небо, і шепчучи щось один одному; власники суден чогось схвильовано чекали; діти збилися до купи і допитливо вдивлялись в обличчя дорослих; навіть відважні матроси були стривожені—вони, ховаючись за захистками, дивились крізь підзорні труби на море, немов би пильнуючи ворога.

Мене вразило це моторошне море, коли я наважився глянути на нього через калейдоскоп каміння й піску, посеред жахливого шуму. Коли високі водяні стіни, ревучи, насувались і, піднявшись на неймовірну височінь, розбивались на бризки, то здавалось, ніби найменша з них може поглинути ціле місто. Коли хвилі, хрипло стогнучи, відступали назад, то здавалося, що вони виривають глибокі печери в березі, немов бажаючи закласти міни під землю. Коли білоголові вали гриміли і розколювались, не встигши досягти землі, то кожна

розбита частка їх, ніби пройнята всією люттю колишнього цілого, мчала до інших, щоб увійти в склад нової потвори. Рухливі гори перетворювалися на долини, рухливі долини, по схилах яких іноді пролітав самотній буревісник, надимались горами; маси води дрижали і струшували берег тяжким ревом; і шойно набирали хвилі однієї форми, як миттю бунтівливо змінювали вони і форму і місце, стискаючись з сусідніми горами води; примарний берег на горизонті, з своїми баштами і будівлями, підіймався і падав; хмари мчали швидко й часто; здавалося, всю природу роздирало і вивертало.

Не знаходячи Гема серед юрби, яку збрала ця незабутня буря (її ще досі пам'ятають там, як найбільшу бурю на цьому березі), я подався до його дому. Двері були замкнені; ніхто не відгукнувся на мій стукіт. Тоді я завулками пробрався до верфі, де він працював. Там довідався я, що він пішов до Лоустофта, щоб полагодити якийсь пошкоджений корабель, і повернеться завтра вранці. За ним, як за досвідченим майстром, часто надсилали здалека.

Я повернувся до готелю, умився, переодягся і спробував заснути, але марно. Була вже п'ята година дня. Не просидів я й п'яти хвилин перед каміном у загальній кімнаті, як слуга прийшов підкинути дров у вогонь і, попросивши пробачення, розповів, як у двох милях від берега потопили два невеличкі кораблі з усім екіпажем, як бачили багато інших кораблів, що відчайдушно намагалися триматись далі від берега. Помилуй боже їх і всіх нещасних мореплавців,—сказав він,—коли й ця ніч буде така, як і минула!

Я був у дуже пригніченому душевному стані, почував себе самотнім і тривожився відсутністю Гема. Недавні події вразили мене сильніше, ніж я гадав; бурхливий вітер оглушив мене. Думки і спогади мої були збурені; я втратив здатність розуміти час і віддаль, і мабуть не здивувався б, якби, вийшовши на вулицю, зустрів когонебудь, хто в цю хвилину мав би бути в Лондоні. Мене опанувала якась дивна розважливість, але разом з тим місцевість ця пробуджувала в мені безліч живих і яскравих спогадів.

У цьому становищі похмуро повідомлення слуги про загиблі кораблі відразу, мимо волі моєї, пов'язалося з тривожною думкою про Гема. Мене мучило темне передчуття, що він з Лоустофта повертатиметься морем і загине. Цей страх настільки посилювався, що я вирішив перед обідом ще раз піти до верфі і спитати хазяїна, чи вважає він імовірним, що Гем повертатиметься морем. Якщо він дав би мені хоч найменшу підставу до таких думок, я поїхав би до Лоустофта і не дав би йому зробити це.

Я поспішно замовив обід і пішов до доків. Недарма поспішав я. Хазяїн, з ліхтарем у руці, вже замикав ворота. Він голосно засміявся, коли я поставив йому своє питання, і заспокоїв мене: жоден чоловік у здоровому розсуді, навіть жоден божевільний не відійде від берега в такий шторм, а тим більше—Гем Пеготті, природжений моряк.

Повернувся я до готелю трохи засоромлений, але зовсім не заспокоєний. Якщо тільки міг посилитись такий вітер, то він поси-

лювався. Віття і ревіння, стукотіння дверей і віконниць, гуркіт у димарях, тремтіння самого будинку, що був мені захистком, величний бунт моря,—все це було ще жахливішим, ніж уранці. Але крім цього, навколо панувала темрява; і вона насичувала бурю новими страхіт-тями, справжніми і уявними.

Я не міг їсти, не міг спокійно сидіти, не міг нічого робити. Щось у моїй душі відгукалося зовнішній бурі, розкривало глибини моєї пам'яті і збурювало їх. А проте, посеред усїєї цієї гонитви і боротьби моїх думок, що вирували разом з гримучим морем, турботи про Гема не залишали мене.

Я майже не доторкнувся обїду, але спробував підживитися чаркою вина. Марно. Я задрімав біля каміна, але весь час усвідомлював і гуркіт стихії, і місце, де я перебував. На все це впала тїнь нового і незбагненого жаху; і коли я прокинувся—або скорше, коли я звільнився від пут летаргії, що прив'язувала мене до крісла,—все тіло моє затремтіло від незнаного, незрозумілого страху.

Я походжав по кімнаті, пробував читати стару газету, прислухався до зловісних шумів, придивлявся до облич, сцен і постатей у вогні каміна. Нарешті, одноманітне стукотіння стінного годинника так набридло мені, що я вирішив лягти в постіль.

Втішно було почути такої ночі, що кілька слуг у готелі погоджуються не спати до ранку. Я був надзвичайно стомлений, але щойно ліг, уся втома і сон раптом зникли, і ніби якимись чарами я почув себе цілком бадьорим, голова моя гарячково працювала.

Кілька годин пролежав я там, прислухаючись до вітру і хвиль; іноді здавалося мені, що виразно чую крики на морі, іноді лунали в моїх вухах постріли сигнальних гармат; іноді здавалось мені, що будинки падають. Кілька разів я вставав, щоб подивитись у вікно, але бачив у шибках тільки відбиток мерехтливої свічки, що її я не наважувався загасити, та ще моє власне змучене обличчя дивилось на мене з чорної порожнечі.

Кінець-кінцем неспокій мій дійшов такого ступня, що я похапцем одягнувся і зійшов униз. У великій кухні, де зі стелі звисали окості шинки і вінки цибулі, слуги скупчились у різних позах біля великого стола, який навмисно був відсунутий від пічки ближче до дверей. Одна гарненька дівчинка, яка затикала собі вуха фартушком, скрикнула, коли я увійшов. Напевно, вона вирішила, що я—примара. Інші, хоробріші, зраділи збільшенню товариства. Один із слуг, продовжуючи перервану розмову, звернувся до мене з запитанням: чи згодний я, що душі загиблих на морі в цю бурю витають над хвилями?

Там лишався я щось із дві години. Якось відімкнув я двері і глянув на спорожнілу вулицю. Пісок, водорості і бризки піни мчали повз будинок, і я мусив покликати когось на допомогу, щоб подолати пориви вітру і зачинити двері.

Похмуро і порожньо було в моїй самотній кімнаті, коли я повернувся нагору; але я вже справді втомився і, діставшись знову до ліжка, впав—наче з башти в провалля—у глибини сну. Хоч мені

ввижались уві сні інші місця та інші сцени, але весь час мені вчувались подуви вітру. Нарешті, навіть цей слабкий зв'язок з дійсністю перервався, і я з двома любими друзями, не знаю з якими, присутній був при облозі якогось міста серед грому канонади.

Гуркіт гармат був такий гучний і безперервний, що мені ніяк не вдавалось почути щось дуже важливе, аж поки я не зробив велике зусилля і не прокинувся. Було світло—восьма чи дев'ята година; шторм гримів. Хтось стукав і гукав біля моїх дверей.

— В чому річ?—скрикнув я.

— Корабель розбився! Біля самого берега!

Я вискочив з ліжка і спитав, який корабель.

— Шхуна з Іспанії чи з Португалії, вантажена фруктами і вином. Поспішайте, сер, якщо хочете побачити її! На березі гадають, що кожної хвилини вона може розбитись.

Схвильовано кричачи, слуга побіг далі по коридору; я якнайшвидше одягнувся і вибіг на вулицю.

Безліч людей була вже там, всі бігли в одному напрямі—до берега. Я побіг тим самим шляхом, випередив багатьох і незабаром опинився перед диким морем.

Тим часом вітер, можливо, трохи послабшав, але це було не дуже помітно; так само, як непомітно було б мовчання десятка гармат у канонаді з кількох сотень, що снілася мені. Але море, яке вирувало цілу ніч, здавалося мені ще жахливішим, ніж раніше. Хвилі все ще були надміру роздутими потворами; вали здіймались на неймовірну височінь, кидались один на одного, борсались, розбивали один одного, котились далі, наче неблаганні духи; моторошне це було видовище!

Важко було почути щонебудь, крім вітру і шуму. У стурбованій юрбі, ледве посуваючись уперед проти вітру, пильно вдивлявся я в далечінь, шукаючи корабля, але не бачив нічого, крім запінених верхів величезних хвиль. Якийсь напіводягнений моряк, стоячи коло мене, вказав своєю голою рукою (на руці в нього наколота була стріла, яка вказувала в тому ж самому напрямі) ліворуч. Тоді, о велике небо, я побачив корабель біля самого берега!

Одна щогла була надломлена в шести чи восьми футах вище палуби і впала набік, заплутавшись у безладді парусів і снастей; і всі ці уламки під час швидкого й безперервного гойдання хльостали по бортах корабля, немов бажаючи вхопитися за нього. Матроси пробували ще підрубати ці уламки. Коли корабель повернувся до нас носом, стрибаючи з хвилі на хвилю, тоді ми ясно побачили матросів, які працювали сокирами; і серед них найактивніше працював якийсь енергійний чоловік з довгим кучерявим волоссям. Але раптом з берега пролунав зойк, чутний навіть серед ревіння шторму; море, перекочуючись через корабель, відірвало частину борта і знесло у киплячий прибій людей, снасті, діжки, дошки, поруччя, наче купу іграшок.

Друга щогла ще трималась, і клоччя парусів та заплутаних снастей швидко й сильно гатили в борти. Корабель сів на міліну,—

хрипко пояснив мені на вухо той самий моряк,—потім знявся і знову сів. Я зрозумів тільки те, що тепер судно має розколотися на дві частини. Гойдання і поштовхи були такі міцні, що справді жоден людський витвір не міг витримати їх. Матрос ще говорив, коли на березі знову почувся крик жаху; на щоглі висіли над безоднею четверо людей, хапаючись за залишки снастей; і вище всіх тримався енергійний чоловік з кучерявим волоссям.

На шхуні був дзвін, і поки корабель гасав, наче загнаний звір, то повертаючись до нас усією поверхнею палуби, то перекидаючись набік і показуючи кіль, дзвін також гойдався і вітер доносив до нас його жалібні звуки. Знову зник корабель з наших очей, і знову підвівся над хвилями. Двох людей не стало. Відчай на березі зростав. Чоловіки стогнали і заломлювали руки; жінки пронизливо кричали і відвертали обличчя, мов навіжені бігали взад і вперед вздовж берега, закликаючи допомогу, хоч жодна допомога була неможлива. Я опинився серед цих людей і благав кількох знайомих матросів не дати двом людям, що залишились на щоглі, загинути на наших очах.

Я мало що міг розуміти, і не знаю, яким чином матроси пояснили мені, що за годину перед цим спущений був рятувальний човен, але нічого не можна було зробити, бо ніхто не наважувався на відчайдушний подвиг: кинутись уплив на канаті, щоб добратись до корабля. Раптом я помітив, що люди на березі знову захвилювалися, і, розштовхуючи всіх, наперед вийшов Гем.

Я підбіг до нього, збираючись, здається, повторити те саме прохання. Та хоч який я був стривожений цим жахливим і незнаним для мене раніше видовищем, але рішучий вираз обличчя Гема і його погляд на море,—саме такий погляд, як у той ранок, коли Емлі втекла,—раптом змусили мене схаменутись і зрозуміти, яка небезпека загрожує йому. Я вхопився за нього обома руками і почав благати тих самих матросів не слухати його, не допускати до вбивства, не давати йому кинутись у море!

Знову крик пролунав на березі, і, глянувши на корабель, ми побачили, що обривок паруса жорстоко хльостав того з матросів, що тримався внизу, збив його нарешті, і, немов би святкуючи перемогу, замайорів навколо енергійної людини, що лишилася сама на щоглі.

Перед таким видовищем і перед рішучістю спокійного, відважного чоловіка, який уже встиг повести за собою половину присутніх людей,—благання мої були такі безсилі, як і намагання вгамувати бурю.

— Мастер Деві,—сказав він, бадьоро потискуючи обидві мої руки,—якщо мій час настав, то він настав. Якщо ні, то я ще почекаю. Хай береже бог вас усіх! Хлопці, допоможіть! Я йду!

Мене обережно відштовхнули вбік, і там тримали за руки, намагаючись, скільки я міг зрозуміти у своїй тривозі, пояснити мені, що Гем так чи інакше вирішив кинутись уплав, а що я тільки можу потривожити тих, які з берега повинні допомогти йому. Не знаю,

що я відповідав, що вони мені на це казали; але я бачив, як на березі заметушились, як люди прибігли з канатом і кабестаном і з усіх боків оточили Гема. Потім я побачив його самого, в моряцькій куртці і штанях; один канат тримав він у руці, обернувши навколо ліктя, а другим оперезався. Один з цих канатів, згорнутий у кільце, матроси тримали так, щоб відпустити скільки буде треба.

Навіть своїми недосвідченими очима міг я бачити, що корабель кожної хвилини може розбитись на друзки. Бачив я, що він уже розколюється посередині і що життя самотньої людини на щоглі висіло на волосинці. Але все ще тримався цей чоловік за життя. На ньому був незвичайний червоний берет—подібний до матроського, але яскравішого кольору. Подеколи він махав цим капелюхом, тим часом як кілька дощок, що стояли між ним і загибеллю, вже тріщали і вигиналися то в той, то в інший бік, а корабельний дзвін уже правив панахиду по ньому. А він махав беретом, і я збожеволів від розпачу, бо не знаю чому, але чимсь нагадував він мені друга, милого колись.

Гем стояв один. Перед ним була буря, за ним—мовчазна юрба. Він дивився в море. Ось велика хвиля, відстрибнувши від берега, помчала назад. Він озирнувся на тих, що тримали канат, кинувся слідом за хвилею і почав відважну боротьбу, здіймаючись на гребенях хвиль, падаючи в провалля і зникаючи серед піни. Потім його відкинуло назад, і його похапцем витягли на берег.

Він був поранений; я здалека бачив кров на його обличчі, але він на це не звертав уваги. Він, здавалося, поспішно наказував дати йому більше волі,—так принаймні вирішив я з його жестів,—і знову кинувся в море.

Він пробивався до корабля, здіймаючись на гори, падаючи в долини, зникаючи в бризках піни, гойдаючись на хвилях то назад до берега, то вперед до корабля, борючись уперто і хоробро. Віддаль була мала, але міць хвиль і вітру робила цю боротьбу смертельною. Нарешті він наблизився до корабля. Він був уже так близько, що ще один його могутній порив—і він схопився б за борт. Та ось високий зелений грізний вал насунувся, глянув через шхуну на берег, схопив її в могутні обійми, і шхуна зникла!

Коли я прибіг до того місця, звідки тягли канат, на морі гойдалось кілька уламків, ніби розбилась тільки велика діжка. Збентеження було на обличчях усіх глядачів. Його витягли з води і поклали до моїх ніг... непритомного... мертвого. Його віднесли до найближчого дому; ніхто вже не затримував мене, я не відходив від нього, і разом з іншими випробував усі засоби повернути його до життя; але великий вал забив його до смерті, його благородне серце заспокоїлось назавжди.

Я ще сидів біля постелі, коли вже не було ніякої надії, коли все було випробувано і закінчено. Раптом один рибалка, що знав мене і Емлі ще дітьми, підійшов до дверей і прошепотів моє ім'я.

— Сер,—сказав він, і сльози побігли по його засмаглому обличчю, а бліді губи тремтіли,—чи не підете ви за мною?

У погляді його був ніби спогад про минулі дні. Вражений жахом, я схопив його за руку і спитав:

— До берега прибило чиєсь тіло?

— Так,—відповів він.

— Чи я знаю потоплого?

Він не відповів нічого.

Але він повів мене на берег. І на тому самому місці, де вона і я—двоє дітей—шукали черепашок... на тому самому місці, де тепер розкидані були уламки старого будинку-човна, зруйнованого бурею минулої ночі... серед руїн дому, якому він завдав такого лиха... я побачив його; він лежав, підгорнувши руку під голову, в тій самій позі, у якій я часто бачив його в шкільній спальні.

РОЗДІЛ XVIII

ДВІ РАНИ—СВІЖА І СТАРА

Не треба було тобі, Стірфорс, говорити, коли ми востаннє розмовляли в ту годину, що її я ще не усвідомлював, як годину прощання... не треба було говорити: „Пам'ятай про мене тільки найкраще!“ Я робив це завжди; і чи міг я робити інакше тепер, коли передо мною було таке видовище!

Принесли ноші, поклали його на них, вкрили його корабельним флагом, підняли і понесли безживне тіло до будинку. Всі люди, що несли його, знали його раніше, ходили з ним у море, бачили його веселим і відважним. Вони несли його через дике ревіння бурі, зберігаючи урочисте мовчання серед довколишнього грому, і принесли його до хати, де вже оселилася смерть.

Але, опустивши ноші на ганок, вони глянули один на одного, потім на мене і шепіт пройшов між ними. Я зрозумів їх. Вони відчували, що не годиться класти його в тій самій кімнаті.

Ми пішли до міста і віднесли нашу ношу до готелю. Як тільки спромігся я зібратися з думками, я надіслав за Джоремом і попросив його влаштувати мені змогу тієї ж ночі поїхати до Лондона. Я розумів, що на мені самому лежить піклування про труп і важкий обов'язок підготувати його матір прийняти його; і я вирішив виконати цей обов'язок так вірно, як тільки міг.

Я обрав ніч для цієї подорожі, щоб менше було цікавих при від'їзді з міста. Та хоч я майже опівночі виїхав з двору, проте мене чекало багато людей. На вулицях і на шосе зустрічав я також чимало цікавих, але нарешті тільки чорна ніч і голе поле оточили мене і прах моєї юної дружби.

У ніжний осінний день, в обідню годину, коли земля пахла зів'ялим листям, і сонце оживляло прекрасні жовті, червоні і коричневі

барви дерев, прибув я до Гайгета. Я пішки пройшов останні милі, обмірковуючи в дорозі план своїх дій; возові, який їхав за мною цілу ніч, я наказав спинитись і чекати дальших розпоряджень.

Будинок був такий, яким я бачив його востаннє. Жодна штора не була піднята, жодних ознак життя не було на похмурому, брукованому дворі, і двері, здавалося, не часто відчинялись. Вітер зовсім ущух і ніщо не ворухилось.

Спочатку в мене не вистачало сили подзвонити біля воріт, а коли я подзвонив, то здалось мені, ніби моя звістка вже висловлена цим дзвоном. Маленька покоївка вийшла з ключем у руках і, пильно глянувши на мене, сказала:

— Прошу пробачення, сер. Ви хворі?

— Я був дуже стривожений і тепер утомився.

— Щось трапилось, сер?.. Містер Джемс?..

— Тихше,—сказав я.—Так, щось трапилось, і я маю повідомити про це місіс Стірфорс. Чи вдома вона?

Дівчина злякано відповіла, що її пані тепер дуже рідко виїздить; вона сидить у своїй кімнаті; вона нікого не приймає, але мене прийме. Її пані нагорі,—сказала вона,—і міс Дартль з нею. Що треба їй переказати?

Я наказав їй нічим не виявляти свого хвилювання, віднести мою картку і сказати, що я чекаю, а сам сів у залі. Колишній затишок зник з цього залу, віконниці були напівзачинені. На арфі не грали багато, багато днів. Висів там його портрет ще хлопчиком. Стояла шкатулка, в якій мати зберігала його листи. Я запитував себе: чи й тепер читає вона їх, чи ще колись читатиме їх?

У будинку було так тихо, що я чув легку ходу дівчини по сходах. Вона прийшла з відповіддю, що місіс Стірфорс нездужає і не може зійти вниз, але якщо я не ображусь запрошенням прийти до її кімнати, то вона буде рада бачити мене. Через кілька секунд я стояв перед нею.

Вона сиділа в його кімнаті, а не в своїй. Я зрозумів, звичайно, що спогади про нього спонукали її переселитися сюди; саме тому й оточували її різні речі, що колись служили йому для ігор і вправ. А проте, з перших же слів, якими зустріла вона мене, вона спробувала пояснити, що перейшла до цієї кімнати, бо їй наскучив одноманітний краєвид з її вікна; і гордий її погляд відкидав найменшу змогу підозрювати істину.

Біля її крісла, як і звичайно, стояла Роза Дартль. З першого погляду її чорних очей я зрозумів, що вона догадується про якусь лиху звістку. Миттю вималювався шрам на її губі. Вона відступила на один крок за спинку крісла, щоб сховатись від очей місіс Стірфорс, і пронизувала мене пильним поглядом, якого ніщо не могло ні відвернути, ні злякати.

— Я з жалем помічаю, що ви в жалобі, сер,—сказала місіс Стірфорс.

— Мене спіткало нещастя, я—вдівець,—сказав я.

— Ви занадто молоді, щоб зазнавати такої втрати,—відказала вона.—Мені сумно чути це. Мені сумно чути це. Сподіваюсь, що час утішить вас.

— Я сподіваюся, що час,—сказав я, глянувши на неї,—утішить нас усіх. Люба місіс Стірфорс, ми всі повинні покладатись на це, коли нас вражає найтяжче горе.

Моя поведінка і сльози на моїх очах стривожили її. Весь хід її думок, здавалося, спинився і змінив напрям.

Я намагався вернути собі владу над голосом, коли вимовляв його ім'я, але голос мій затремтів. Вона раз чи два глухо повторила це ім'я. Потім, з удаваним спокоєм, звернулася до мене.

— Мій син хворий?

— Дуже хворий.

— Ви бачили його?

— Бачив.

— Ви помирились?

Я не міг вимовити „так“, я не міг вимовити „ні“. Вона злегка повернула голову до того місця, де стояла Роза Дартль, і в цю хвилину, ледве ворухнувши губами, я прошепотів Розі: „Помер!“

Щоб місіс Стірфорс не оглянулася вдруге й не зрозуміла того, до чого ще була недосить підготовлена, я поспішив зустріти її погляд; але я бачив, як Роза Дартль у пориві жаху і розпачу заломила руки, а потім притиснула їх до обличчя.

Прекрасна леді... Така схожа, о, така схожа на нього!.. пильно глянула на мене і приклала руку до лоба. Я просив її заспокоїтись і підготуватися вислухати те, що маю сказати їй; але краще було б мені просити її плакати, бо вона сиділа, наче кам'яна.

— Коли я востаннє був тут,—пролепетав я,—міс Дартль розповідала мені, що він блукає по морях. Минула ніч була жакливою на морі. Якщо він був на морі тієї ночі, і поблизу небезпечного берега, як кажуть... і якщо корабель, що його бачили там, був справді тим кораблем...

— Розо!—сказала місіс Стірфорс,—підійдіть до мене!

Вона підійшла, але не виявляла ні жалю, ні співчуття. Очі її палали. Спинившись перед його матір'ю, вона моторошно зареготала.

— Ну,—сказала вона,—чи тепер ваша гордість задоволена, ви, божевільна? *Тепер*, коли він спокутував... своїм життям! Чи ви чуєте?.. Своїм життям!

Місіс Стірфорс, нерухома, закостеніла, відкинувшись на спинку крісла, тільки стогнала і дико дивилася на міс Дартль.

— Так, так!—гукала Роза, несамовито б'ючи себе в груди,—дивіться на мене! Стогніть, і зойкайте, і дивіться на мене! Дивіться сюди!—вказала вона на свій шрам,—на роботу вашого померлого сина!

До самого серця проймали мене стогони матері. Ці стогони були одноманітні. Приглушені і болючі. Раз-у-раз вона безсило хитала головою, але обличчя її не змінювало свого виразу. Губи її не

ворушились, зуби були стиснуті, ніби щелепи її були замкнені, а обличчя завмерло від болю.

— Чи пригадуєте ви, коли він зробив це?—вела далі міс Дартль.— Чи пригадуєте ви, коли він—спадкоємець вашої натури, випещений вашою гордістю і пристрастю—зробив це і спотворив мене на все життя? Гляньте на мене, тавровану до самої смерті його високим гнівом; стогніть і плачте про те, що ви зробили з нього!

— Міс Дартль,—благав я.—Ради бога...

— Я *хочу* говорити,—скрикнула вона, блиснувши на мене своїми огненними очима.—Замовкніть, ви! Дивіться на мене, кажу вам, горда мати гордого нечулого сина! Стогніть про те, що ви породили його, стогніть про те, що ви розбестили його, стогніть про те, що ви втратили його, стогніть і про мою втрату!

Вона стиснула кулаки, і вся її худорлява, виснажена постать тремтіла, ніби пристрасть дюйм за дюймом знищувала її.

— *Ви* розгнівані його свавіллям!—кричала вона.—*Ви* ображені його гордістю! *Ви*, що від народження передали йому обидві ці властивості! *Ви*, що від коліски виховували з нього те, чим він став, і придушували те, чим мусив би бути! Чи *тепер* ви нагороджені за роки ваших турбот?

— О, міс Дартль, соромтесь! Це жорстоко!

— Кажу вам,—відгукнулась вона,—я *хочу* говорити з нею. Ніяка влада на землі не спинить мене, поки я стою тут! Чи я не мовчала всі ці роки, чи не маю права говорити тепер? Я любила його більше, ніж ви!—гордо обернулась вона до міс Стірфорс.—Я вмiла любити його, не вимагаючи подяки. Якби я була його дружиною, я могла б бути рабою його примх за одне ніжне слово на рік. Так, я була здатна на це. Кому краще від мене знати це? Ви були вибагливі, горді, дріб'язкові і себелюбні. Моя любов була б самовідданою, я б мала право ногами розтоптати ваше жалюгідне схлипування!

Блиснувши очима, вона вдарила ногою об підлогу, немов би справді щось лежало перед нею.

— Дивіться сюди!—вела вона далі, ще раз нещадно вдаривши себе по шраму на губі.—Коли він краще почав розуміти, що накоїв, то розкався в своєму вчинку! Тоді я співала для нього, розмовляла з ним і брала найжвавішу участь в усьому, що сам він говорив, або робив. Натхненна полум'ям пристрасті, я намагалася набути і засвоїти всі ті знання, що так цікавили його; і я причарувала його. Коли душа моя була свіжішою і я ніжнішою, він любив *мене*. Так, він любив мене! Тоді часто, відштовхнувши вас недбалим словом, він пригортав *мене* до свого серця!

Вона сказала це з глузливою гордістю, в якомусь розпачливому божевіллі (бо це було не менше, ніж божевілля), але разом ніби ясно пригадуючи колишню кращу пору кохання, що знову запалила іскри її найніжніших почуттів.

— Потім,—вела вона далі,—мене знизили до іграшки, що я й могла б передбачати, якби не була засліплена його хлоп'ячою ніж-

ністю. Я стала лялькою, якою можна було погратися годинку, а потім кинути і знову підняти, наче скороминущу забавку. Коли йому надокучило, мені теж надокучило. Коли його удавана любов згасла, я не хотіла вже приваблювати його, хоч і могла б це зробити, і не захотіла б вийти заміж за нього тому тільки, що він мусив би одружитися зі мною. Ми розійшлися, не кажучи ні слова. Мабуть, ви бачили це і не сумували з цього приводу. Відтоді я між вами обома стала застарілим, непотрібним домашнім предметом, річчю без очей, без вух, без почуття, без спогадів. Стогнете? Стогніть про те, що ви зробили з нього, а не про любов свою. Кажу вам, що був час, коли я любила його більше, ніж ви могли б його любити за все своє життя!

Палаючими гнівними очима, дивилася вона в нерухоме обличчя матері, і безупинний стогін зовсім не пом'якшував її, вона стояла, мов перед статуєю.

— Міс Дартль,—сказав я,—якщо ви такі жорстокі, що не співчуваєте цій враженій горем матері...

— А хто співчуває мені?—різко відповіла вона.—Вона це посіяла. То хай стогне, що тепер їй доводиться збирати такий врожай!

— Якщо його помилки...—почав був я.

— Помилки!—скрикнула вона, раптом заридавши.—Хто сміє ганьбити його? В нього була душа, варта мільйонів тих душ, що їх він удостоював своєю дружбою!

— Ніхто не міг би любити його краще, ніхто не міг би цінити його вище, ніж я,—відповів я.—Я хочу тільки сказати, що коли ви не маєте співчуття до його матері, і коли його помилки гіркі для вас...

— Це брехня!—скрикнула вона, рвучи свої чорні кучері.—Я любила його!

—... якщо його помилки,—вів я далі,—не можуть зникнути з вашої пам'яті у таку годину, то гляньте на цю жінку, як на сторонню, як на жінку, що її ніколи не бачили, і подайте їй хоч якусь допомогу.

Увесь цей час міс Стірфорс лишалась у тому самому нерухомому стані, і здавалося, ніщо не може зрушити її. Наче закованіла, дивилась вона перед собою, раз-у-раз стогнала вона, мов німа, і безпорадно похитувала головою, але ніяких інших ознак життя вона не виявляла. Міс Дартль раптом впала навколюшки перед нею і почала розстібати їй плаття.

— Будьте ви прокляті!—сказала вона, озираючись на мене з гнівом і журбою.—В лиху годину ви вперше прийшли сюди! Будьте ви прокляті! Йдіть геть!

Я вже вийшов був з кімнати, але ще раз повернувся і подзвонив, щоб скликати слуг. Міс Дартль обняла безживну постать, все ще стоячи навколюшках, плакала над нею, цілувала її, кликала її, колихала на грудях, мов дитину, і випробувала всі можливі засоби пробудити заснулі почуття. Не боючись більше лишити їх самих, я мовчки пішов і надіслав до них слуг.

Надвечір я повернувся, і ми поклали його в кімнаті його матері. Вона, як мені сказали, була в тому ж стані. Міс Дартль не залишала її і на хвилину; лікарі були закликані, різні засоби випробувані, але вона лежала, мов статуя тільки раз-у-раз глухо стогнала.

Я пройшов по всьому цьому будинку журби і завісив вікна. Вікна тієї кімнати, де він лежав, я завісив востаннє. Я підвів його холодно і немов свинцеву руку і приклав її до свого серця і весь світ здався мені заглибленим у смерть і мовчання, порушувані лише стогоном його матері.

РОЗДІЛ ХІХ

ЕМІГРАНТИ

Ще одну справу належало мені зробити, перше ніж віддатись своїм почуттям. Я повинен був приховати жахливу подію від тих, хто від'їздив, і вирядити їх за океан у щасливому незнанні. Не можна було гаяти часу.

Тієї ж ночі я побачився з містером Мікоубером і доручив йому стояти між містером Пеготті та звісткою про недавню катастрофу. Він охоче взявся перехоплювати всі газети, через які містер Пеготті міг би довідатись про це.

— Якщо ця звістка дійде до нього,—сказав містер Мікоубер, б'ючи себе в груди,—то вона мусить спочатку перейти через це тіло!

Мушу зазначити, що містер Мікоубер, готуючись до нового життя, набрав якогось дуже сміливого контрабандистського вигляду, хоч і не зовсім агресивного, але готового до всякої рішучої оборони. Його можна було прийняти за сина пустині, який давно звик жити поза межами цивілізації і збирався повернутись до своїх рідних хащів.

Він, між іншим, купив одяг з клейонки і солом'яний капелюх неймовірно мальовничого вигляду. У цьому грубому одязі з матроською здоровою трубою під пахвою, якимось особливо мружачи очі і поглядаючи на небо, ніби чекаючи поганої години, він куди більше скидався на моряка, ніж містер Пеготті. Вся його сім'я, якщо можна так висловитись, озброїлась до боротьби. Місіс Мікоубер обрала найгірший і найменший з своїх капелюшків, щільно підв'язала його на підборідді і обгорнула шаллю, зав'язавши її міцним вузлом на талії—саме так, як мене причепурила бабка, коли я вперше з'явився до неї напіводягнений. Міс Мікоубер також приготувалась до бур і нічого зайвого на себе не одягла. Мастера Мікоубера ледве видно було зза найподертішої матроської сорочки, яку я будьколи бачив, а близнята, мов консерви, стирчали у непроникливих для дощу коробках. У містера Мікоубера і в його старшого сина рукава були трохи засукані, ніби вони чекали тільки першої команди, щоб кинутись до роботи і заспівати „Майна-віра!“

Так ми з Тредльсом знайшли їх увечері на дерев'яних містках пристані, звідки вони стежили за переправою свого майна на корабель. Я розповів Тредльсові про страшну подію, і вона дуже вразила його. Але я міг бути певний, що він збереже таємницю, і він для того й прийшов, щоб допомогти мені в цьому. Саме тут і відвів я містера Мікоубера вбік і взяв з нього слово оберігати містера Пеготті.

Сім'я Мікоуберів розташувалась у маленькій, брудній, ветхій таверні, що в той час стояла біля самої пристані і деякі кімнати якої звисали над річкою, наче балкон. Сім'я емігрантів збуджувала деяку цікавість у Генгерфорді і його околицях; за ними ходили юрби глядачів; і ми раді були нарешті сховатися в кімнаті. То була одна з тих кімнат, де під підлогою текла річка. Бабка моя і Агнеса були вже там, працюючи готуючи деякі речі з дитячого одягу. Пеготті мовчки допомагала їм, і перед нею на столі я побачив знайому роботу шкатулку, рулетку і недогарок, які встигли вже пережити так багато.

Не легко було відповідати на її розпитування, і ще важче було прошепотіти містерові Пеготті, коли містер Мікоубер привів його, що я віддав листа і що все гаразд. Але я виконав і те і інше, і зробив щасливими старих. Якщо на мені й помітні були сліди того, що я почував, то в мене ж і свого лиха було досить. Отже, ніхто не міг би нічого підозрювати.

— А коли корабель відпливає, містер Мікоубер?—спитала моя бабка.

Містер Мікоубер визнав, очевидно, за потрібне помалу підготувати до рішучої звістки чи то мою бабку, чи то свою дружину. Він відповів, що скорше, ніж він гадав учора.

— Ви, мабуть, на човні довідалися про це?—спитала моя бабка.

— Саме так, ме'м,—відповів він.

— Гаразд,—сказала моя бабка.—Отже, він відпливає...

— Ме'м,—відповів він,—мене повідомили, що ми неодмінно повинні бути на борту завтра до сьомої години ранку.

— Ого!—сказала моя бабка,—це рано. Чи воно так повелося у мореплавців, містер Пеготті?

— Так, місіс. Ми з відпливом спустимося по річці. Якби мастер Деві і моя сестра завтра по обіді приїхали до Гревсенда, вони б ще раз могли попрощатися з нами.

— І це ми неодмінно зробимо,—сказав я.

— А до того часу і аж поки ми не вийдемо в море,—зазначив містер Мікоубер, багатозначно глянувши на мене,—ми з містером Пеготті будемо постійно вартувати вдвох біля нашого майна. Еммо, любов моя,—вів далі містер Мікоубер, велично відкашлюючись,—мій друг містер Томас Тредльс був такий милий, що прошепотів мені прохання дати йому привілей подбати про матеріали, необхідні для створення помірної порції того напою, який у розумі нашому невід'ємно сполучується з ідеєю про староанглійський ростбіф,—одним словом, на пунш. При звичайних обставинах я посоромився б про-

сити у міс Тротвуд і міс Вікфільд поблажливості щодо цього, але...

— Я від себе можу тільки сказати,—перервала його мову моя бабка,—що з великою приємністю вип'ю за щастя і здоров'я ваше, містер Мікоубер.

— І я теж!—сказала Агнеса, посміхнувшись.

Містер Мікоубер негайно вирушив до бару, де він почував себе, як вдома; незабаром він повернувся з великим паруючим глечиком. Я не міг не помітити, що він очистив лимони власним складаним ножем, і ніж цей, як і личило ножеві жителя незайманих хащів, був майже у фут завдовжки. Закінчивши операцію над лимонами, він поважно витер ніжик об рукав своєї куртки. Тут я помітив, що й міс Мікоубер і два старші члени сім'ї були озброєні такими ж грізними інструментами, а в дітей—у кожного висіла своя дерев'яна ложка на міцному мотузку через плече. Містер Мікоубер щосили при звичаювався жити на морі і в диких лісах. Замість того, щоб подати пунш дружині і старшим дітям у склянках, що їх стояв у кімнаті повен піднос, він налив їм і собі у досить бридкі бляшані кухлі. І ніколи я не бачив, щоб він пив з такою насолодою, як у той вечір, коли під кінець міг покласти свій посуд у кишеню.

— Ми назавжди відмовляємось від усіх розкошів старої вітчизни,—самовдоволено сказав містер Мікоубер.—Мешканці первісних лісів не можуть, звичайно, зазіхати на витончені насолоди країни свободи.

Тут увійшов хлопець і оголосив, що містера Мікоубера чекають унизу.

— Я передчуваю,—сказала міс Мікоубер, поставивши свій кухоль,—ще це хтось з моїх родичів!

— Якщо так, моя мила,—азначив містер Мікоубер, який завжди миттю запалювався, коли починалась розмова на цю тему,—то твій родич—хто б це не був—він, вона чи воно,—який змусив нас чекати досить значний час, то, мабуть, цей родич буде ласкавий тепер почекає, поки *мені* буде зручно прийняти його.

— Мікоубер,—тихо сказала його дружина.—У такий час, як тепер...

— Не слід помічати всі дрібні образи,—підхопив містер Мікоубер словами з Шекспіра і підвівся.—Еммо, я каюсь, я винен!

— Втрачала на цьому моя сім'я,—азначила його дружина,—а не ти, Мікоубер. Якщо мої родичі тепер помітили, що саме втрачали вони через свою власну колишню поведінку, і тепер хочуть тобі простягти руку дружби, то не відштовхуй їх.

— Мила моя,—сказав він,—хай буде так!

— Якщо не заради них, то заради мене, Мікоубер,—сказала його дружина.

— Еммо,—відповів він,—такий погляд на це питання в теперішню хвилину не викликає в мене заперечень. Я навіть тепер не можу змусити себе кинутися твоїм родичам на ший, але твій родич, який чекає мене внизу, ні в якому разі не побачить свого теплового почуття замороженим моєю холодністю.

Містер Мікоубер вийшов і досить довго не повертався, так що місіс Мікоубер почала вже побоюватись, чи не виникла якась суперечка між ним і її родичем. Нарешті, той же хлопець знову з'явився і подав мені писану олівцем записку, істотний зміст якої складала слова: „Гіп проти Мікоубера“. З цього документа я довідався, що містер Мікоубер, будучи знову заарештованим, перебував в остаточному пароксизмі розпачу. Він просив через подавця прислати йому ніж і бляшаний кухоль, які ще можуть придатись йому у в'язниці на останньому короткому відрізку його життєвого шляху. Нарешті, він благав нас зробити йому останній акт дружби—відвідати його бідолашну сім'ю в богадільні і потім забути, що така жалюгідна істота, як він, існувала будьколи.

Зрозуміла річ, я відповів на цю записку тим, що пішов за хлопчиком униз і заплатив гроші. Там містер Мікоубер сидів у кутку, похмуро поглядаючи на поліцая, що полонив його. Звільнений знову, він захоплено обняв мене і не проминув нагоди зробити в своїй записній книжці належну нотатку про операцію: пам'ятаю, що він палко засперечався зі мною з приводу півпенса, який я пропустив, визначаючи суму.

Ця багатозначна записна книжка нагадала йому іншу операцію. Повернувшись нагору до кімнати, він попросив пробачення за свою відсутність, покликавшись на обставини, від людської волі незалежні, і витяг із записної книжки великий згорнутий аркуш паперу, цілком вкритий дбайливо вирахованими цифрами. Тільки глянувши на ці цифри, я сміливо міг сказати, що за ціле життя своє не бачив ще в жодного школяра стільки арифметичних завдань. То були розрахунки процентів і процентів на проценти на позичений капітал у всі можливі і гадані періоди часу. Дбайливо розглянувши всі ці суми і зваживши на свої кошти, він дійшов до висновку, що треба обрати ту суму, яка являє собою капітал з процентами і процентами на проценти на два роки шість місяців і чотирнадцять днів від цього дня. З цією метою він виготував каліграфічно написаний вексель, що його, наче повноцінне забезпечення боргу (як між людиною і людиною), урочисто вручив Тредльсу.

— Мене все ще не залишає передчуття,—сказала місіс Мікоубер, замислено киваючи головою,—що мої родичі прибудуть на борт до нашого остаточного відплиття.

Містер Мікоубер, очевидно, теж мав свої передчуття щодо цього, але він впустив їх у свій бляшаний кухоль і проковтнув разом з пуншем.

— Якщо ви в дорозі знайдете якусь нагоду відправляти листи, місіс Мікоубер,—сказала моя бабка,—то будьте ласкаві надіслати нам звістку про себе.

— Дорога моя міс Тротвуд,—відповіла та,—я буду неймовірно щаслива при одній думці, що хтонебудь чекає звісток про нас. Я писатиму при всякій нагоді. Містер Копперфільд, я певна, як давній і близький друг, також не заперечуватиме проти повідомлень від

особи, яка знала його ще тоді, коли близнята мої були ще несвідомими крихітками.

Я просив її неодномінно писати, як тільки трапиться нагода.

— Та нагод буде багато,—азначив містер Мікоубер,—океан у ці часи вкритий цілим флотом, і ми не можемо не зустріти безлічі кораблів. Це просто переїхати на той берег,—додав містер Мікоубер, бавлячися своєю підзornoю трубою,—просто на той берег. Не така вже віддаль, як думають.

Я тепер згадую, як дивно і разом з тим напрочуд відповідно характерові містера Мікоубера було те, що, виїжджаючи з Лондона до Кентербері, він говорив немов про подорож на край світу, а вирушаючи з Англії до Австралії зауважив побіжно, немов про прогулянку через канал.

— У дорозі на дозвіллі я спробую викласти для вас наші враження. Я певний, що мелодії мого сина Вілкінса сподобаються біля вогнища корабельної кухні, а коли місїс Мікоубер стане на морські ноги,—сподіваюся, що в цьому вислові немає ніякої умовної непристойності,—то вона, мабуть, зобразить їм „Маленького моряка“. Морські свинки і дельфіни, гадаю, часто гратимуть під нашим бугшпритом, і з корми та з бакборта можна буде бачити багато цікавого. Коротко кажучи,—додав містер Мікоубер з своєю, давньою елегантністю,—дорога буде, мабуть, така захоплююча, що ми будемо надзвичайно здивовані, коли матрос з гротмарса гукне „Земля!“

По цій мові він вихилив бляшаний кухлик з такою насолодою, ніби вже завершив мандрівку і витримав у адміралтействі повний іспит на першорядного моряка.

— У мене є ще надія, мій любий містер Копперфільд,—сказала місїс Мікоубер,—що ми, можливо, ще будемо жити на старій батьківщині, в особі членів нашої сім'ї. Не гнівайся, Мікоубер! Я тепер маю на думці не мою сім'ю, а наших внуків. Хоч дуже широкі паростки,—сказала місїс Мікоубер, похитуючи головою,—та не можу забути я дерева-батька, і якщо рід наш дійде багатства і пошани, то я бажала б, щоб це багатство вилилося в скарбниці Британії.

— Люба моя,—сказав містер Мікоубер,—Британія мусить скоритися своїй долі. Я повинен сказати, що вона ніколи не зробила багато для мене, і що мої бажання трохи розбіжні з твоїми.

— Мікоубер,—заперечувала місїс Мікоубер,—тут ти кажеш не так, як слід. Ти виїздиш, Мікоубер, у цей далекий край, щоб зміцнити, а не послабити зв'язок цього краю і свій власний зв'язок з Альбіоном.

— Цей зв'язок, моя мила,—відповів містер Мікоубер,—повторюю тобі, не тишив мене так, щоб я міг відчувати особливе бажання вступати вдруге в союз.

— Мікоубер,—заперечила місїс Мікоубер,—тут ти знову й знову не те кажеш. Ти не знаєш, як багато ти можеш зробити, Мікоубер. І це, навіть у теперішньому твоєму починанні, зміцнить зв'язок між тобою і Альбіоном.

Містер Мікоубер сидів, піднявши брови вгору, і наполовину заперечував думки своєї дружини, а проте, він ясно відчував, що в них полягає глибокий погляд у майбутнє.

— Мій любий містер Копперфільд,—сказала місіс Мікоубер,—я хочу, щоб містер Мікоубер усвідомив своє становище. Мені здається надзвичайно важливим, щоб містер Мікоубер від тої хвилини, як зійде на корабель, цілком усвідомлював своє становище. Ваше давнє знайомство зі мною, мій любий містер Копперфільд, мабуть, показало вам, що в мене нема сангвінічного темпераменту містера Мікоубера. Мій темперамент, якщо смію так висловитись, переважно практичний. Я знаю, що перед нами—тривала подорож. Я знаю, що вона спричиниться до багатьох незручностей і важких випробувань. Я не можу заплющити очі перед такими фактами. Але я також знаю, що таке містер Мікоубер. Я знаю приховані сили містера Мікоубера. І саме тому я вважаю життєво важливим, щоб містер Мікоубер усвідомлював своє становище.

— Любов моя,—сказав він,—може ти дозволиш мені зазначити, що я, мабуть, і в цю хвилину трохи усвідомлюю своє становище.

— Я думаю—ні, Мікоубер,—заперечила вона.—Не зовсім. Мій любий містер Копперфільд, становище містера Мікоубера не є звичайне становище. Містер Мікоубер вирушає до далекого краю виключно з тією метою, щоб його вперше зрозуміли й оцінили. Я хочу, щоб містер Мікоубер став на ніс цього судна і твердим голосом сказав: „Я прийшов завоювати цю країну! Чи є у вас знаки пошани? Чи є у вас багатства? Чи є у вас досить прибуткові посади? Подавайте їх сюди. Вони—мої!“

Містер Мікоубер всіх нас окинув поглядом і, здавалось, гадав, що в цій ідеї є добра частка правди.

— Я хотіла б, щоб містер Мікоубер, якщо можна так висловитись,—доводила місіс Мікоубер,—сам був, подібно до Юлія Цезаря, паном свого щастя. Ось, мій любий містер Копперфільд, як мені здається, його справжнє становище. Я хотіла б, щоб від першої хвилини нашої подорожі містер Мікоубер стояв на носі цього судна і говорив: „Досить зволікань; досить розчарувань; досить обмежених коштів! То було в старому краї. Тепер—новий. Давайте сюди, чим ви все це відшкодуєте. Давайте сюди!“

Містер Мікоубер рішуче схрестив руки, ніби він справді уже стояв над бугшпритом.

— І коли він зробить це,—вела далі місіс Мікоубер,—коли він усвідомить своє становище, то чи не вправі я буду сказати, що містер Мікоубер зміцнить, а не послабить свій зв'язок з Британією? Хто зможе сказати мені, що видатний характер, який завоює собі становище на тій півкулі, не матиме впливу на свою вітчизну? Чи можу я бути настільки слабкою, що містер Мікоубер, піднявши скипетр таланту і влади в Австралії, нічого не означатиме в Англії? Я тільки жінка, але я не гідна була б ні себе самої, ні мого тата, якщо б завинила в такій слабкості.

Переконання місіс Мікоубер, що доводи її незаперечні, додало її тону такої моральної височини, якої я не чув за все своє життя.

— Ось чому,—вела далі місіс Мікоубер,—я бажаю, щоб у майбутньому ми знову могли жити на вітчизняній землі. Містер Мікоубер може бути... я навіть не можу приховати від себе, що він неодмінно буде... сторінкою історії, і тоді треба, щоб він мав представників у країні, яка дала йому життя, але не дала йому роботи!

— Любов моя,—азначив містер Мікоубер,—я не можу не бути зворушений твоїм коханням. Я завжди схильний віддавати належне твоєму здоровому розсудові. Що буде, то буде. Боронь боже, щоб я заздро приховував від моєї рідної країни хоч якусь частку багатств, які можуть нагромадити наші нащадки!

— Оце добре,—сказала моя бабуся, кинувши містерові Пеготті.— І я п'ю за всіх вас, і хай завжди будуть з вами добробут та успіх!

Містер Пеготті спустив на підлогу близнят, які сиділи на його колінах, щоб разом з містером і місіс Мікоубер відповісти на цей тост. І коли він і Мікоубери широко, по-товариському потиснули руки, і його засмагле обличчя засяяло посмішкою, я відчув, що куди б він не подався, всюди він проторує собі шлях, здобуде добре ім'я і всюди любитимуть його.

Навіть дітям дали кожному своєю ложкою зачерпнути з казана містера Мікоубера, щоб випити за наше здоров'я. Після цього моя бабуся і Агнеса підвелись і попрощалися з емігрантами. То було сумне прощання. Всі плакали; діти до останньої хвилини чіплялися за Агнесу; і ми залишили бідолашну місіс Мікоубер дуже розчулену, всю в сльозах за тьмяною свічкою, від якої кімната над рікою зовні мала скидатися на ветхий маяк.

Наступного ранку я прийшов подивитись, чи відпливли вони. Вони вирушили шлюпкою ще о п'ятій годині. Дивно, яку прогалину лишають по собі такі від'їзди; хоч у думках моїх емігранти і ця ветха таверна з дерев'яними східцями могли пов'язуватися тільки з учорашнього вечора, але вже і таверна і східці здавалися мені спорожнілими після від'їзду моїх друзів.

Після обіду ми з моєю старою нянькою вирушили до Гревсенда. Корабель стояв на річці, оточений безліччю човнів; дув погожий вітер; сигнал відплиття вже майорів на шоглі. Я негайно найняв човен і, пробившись через флотилію, ми причалили до корабля і піднялись на борт.

Містер Пеготті чекав нас на палубі. Він розповів мені, що містера Мікоубера оце тільки знову заарештували (на цей раз востаннє) за позовом Гіпа, і що Пеготті, згідно з нашим дорученням, заплатив гроші; цю суму я негайно йому повернув. Потім він повів нас униз, до міжпалубних пасажирів і там розвіялись останні мої побоювання, що до нього могла дійти звістка про нещастя. Містер Мікоубер, вийшовши з темряви, дружньо і водночас поблажливо взяв містера Пеготті під руку і заявив мені, що з позаминулого вечора вони майже ні на хвилину не розлучались.

Передо мною розгорнулось таке дивне видовище, що, спочатку оточений темрявою, я майже нічого не міг зрозуміти; але помалу очі мої звикли до тьмяного освітлення, і мені здалось, ніби я стою серед якоїсь картини Остаде.¹ Між великими стовпами, вантами і реями корабля, між нарами для емігрантів, скринями, клунками, діжками і купами різноманітного багажа, де-не-де освітлюваними мерехтливими ліхтарями і блідим денним світлом, що проходило через розчинені люки, юрмилися групи людей, які знайомились, прощались, розводили теревені, сміялися, плакали, їли й пили. Дехто вже встиг заволодіти відведеним їм тісним приміщенням; вони по-господарському розташувалися і посадили дітей на стільці та на маленькі крісла; інші, не знаходячи собі місця, сумно вешталися з кутка в куток. Тут, у тісному проміжку між двома палубами, збились до купи всякі люди—від немовлят, які мали ледве тиждень чи два віку, до згорблених стариків і старух, яким, здавалося, лишилось тільки тиждень чи два життя; від плугатарів, які буквально відвозили землю Англії на своїх підшвах, до ковалів, що забирали на своїй шкірі зразки англійської сажі і кіптяви. Всі роки і всі ремесла зібрались тут.

Коли я придивився, мені здалось, що під одним з відчинених люків сидить Емлі, а біля неї—один з близнят Мікоубера. Ця група тому притягла мою особливу увагу, що жінку, схожу на Емлі, поцілувала на прощання інша, і, тихо пробираючись у юрбі, пішла до виходу; ця інша жінка нагадала мені образ... Агнеси! Але в тисняві, в збен-теженні моїх думок я відразу загубив її з очей. Тим часом відвідувачам почали нагадувати, що слід залишити корабель. Тут я помітив, що моя нянька гірко плаче, сидячи на якійсь скрині, і що місіс Геммідж з якоюсь іншою жінкою, в чорному одязі, клопітливо влаштовують речі містера Пеготті.

— Чи не скажете ще чого, мастер Деві?—спитав містер Пеготті.— Чи не забули ми чогось перед прощанням?

— Одне тільки!—сказав я.—Марту!

Він торкнув за плече жінку, яка метушилась біля місіс Геммідж, і—Марта стояла передо мною.

— Хай небо благословить вас, добрий чоловіче!—скрикнув я.— Ви берете її з собою!

Марта відповіла замість нього, зайшовшись сльозами. Я теж не міг нічого більше сказати і тільки міцно потиснув йому руку. Але я, мабуть, ніколи не любив і не поважав жодного чоловіка так, як старого Пеготті.

Корабель швидко звільнявся від одвідувачів. Передо мною було ще найважче завдання. Я переказав містерові Пеготті те, що благородна душа доручила мені переказати йому на прощання. Це глибоко зворушило старого. Але ще глибше був зворушений я, коли він у відповідь доручив

¹ Ван Остаде—видатний голландський художник XVII сторіччя, один з попередників Рембрандта; уславився картинами на побутові теми.

мені безліч ніжних слів любові і співчуття для передачі тому, хто вже не міг їх чути.

Час розлуки настав. Я обняв старого, взяв під руку свою няньку і поспішив з корабля. На палубі я попрощався з бідолашною місіс Мікоубер. Вона й тут відчайдушно виглядала своїх родичів, і останні її слова до мене були, що вона ніколи не покине містера Мікоубера.

Ми спустилися в човен і на деякій віддалі спинилися, щоб подивитись, як знімається з якоря корабель. Спокійно заходило промените сонце. Корабель стояв між нами і багровою смугою неба. Кожна рея, кожна снасть палахкотіла жаром. Ніколи потім уже я не бачив видовища, такого прекрасного і водночас такого сумного, але й такого сповненого надій, як цей пишний корабель на тихій воді, на бортах якого юрмився народ; і люди на хвилину мовчки познімали головні убори.

Запанувала мовчанка, але тільки на хвилину. Коли вітер напнув паруси і корабель рушив уперед, тоді з човнів пролунало трикратне „ура“, і крик цей був підхоплений на кораблі, і луна знову повторювала його. Серце в мене защеміло, коли почув я ці звуки, коли люди замахали капелюхами, хустинками, і я побачив її.

Вона стояла, тремтячи, притулившись до плеча свого дяді. Він швидко вказав рукою на нас, і вона побачила нас, здіслала мені останнє „прощай“. Так, Емлі, прекрасна і розбита! Тримайся за нього з усім довір'ям, що на нього здатне твоє понівечене серце, бо він тримався за тебе усією міццю своєї великої любові!

Залиті рожевим сяйвом, стояли вони на високій палубі, тримаючись один за одного, і урочисто пропливли повз нас. Ніч упала на кентські холми, коли ми дістались берега... темна ніч упала на моє серце.

РОЗДІЛ XX

ВІДСУТНІСТЬ

Довга й похмура ніч облягла мене—ніч, сповнена примар багатьох надій, багатьох милих спогадів, багатьох помилок, багатьох неминучих образів журби, і жалю.

Я виїхав з Англії, не розуміючи, навіть тоді, в хвилину від'їзду, якого тяжкого я зазнав удару. Я залишив усіх милих мені і поїхав за кордон; і гадав я, що вже зніс своє горе, що воно вже минуло. Так людина на полі бою дістає смертельну рану і сама ледве усвідомлює, що її поранили. Залишений тепер на самоті з своїм недосвідченим серцем, я спочатку зовсім не міг розуміти, якою жорстокою і болючою була моя рана.

Ця свідомість прийшла до мене не швидко, але поволі, зерно за зерном. Щогодини поглиблювалось і поширювалось почуття порожнечі,

з яким я виїхав за кордон. Спочатку то було гнітюче відчуття втрати і смутку, не більше. Непомітними ступнями перейшло воно у безнадійну свідомість, що я втратив усе—любов, дружбу; що все було розбито—моя перша віра, моя перша ніжність, весь надхмарний палац мого життя. І лишилися тільки—зруйнований пустир, згарище, яке лежало довкола мене, скільки око сягало, до темного горизонту.

Може, горе моє було егоїстичне. Але я не знав цього тоді. Я сумував за своєю дитинкою-дружиною, яка такою молодою залишила квітучий світ. Я сумував за тим, хто міг здобути любов і захоплення тисяч людей, так само як здавна завоював він мою любов. Я сумував за розбитим серцем, яке заспокоїлось у бурхливому морі; я сумував за жалюгідними залишками простого будинку, де колись, ще дитиною, прислухався я до подувів нічного вітру.

Я втратив, кінець-кінцем, всяку надію подолати цю безвихідну журбу. Я блукав з місця на місце, повсюди несучи за собою свій тягар. Тепер я відчував усю його вагу, я згинався під цим тягарем, і вирішив у душі, що ніколи не буде для мене полегшення.

Коли цей розпач дійшов найвищого ступеня, я вирішив, що маю вмерти. Іноді мені здавалося, що найкраще було б померти на батьківщині. Тоді я повертав назад на своєму шляху, щоб скоріше дійти до рідних кордонів. Іноді я прагнув мчати якомога далі, шукаючи сам не знаю чого і намагаючись залишити позаду сам не знаю що.

Я неспроможний простежити одну по одній всі важкі фази болісної журби. Бувають сни, що їх можна тільки невиразно змалювати; і, оглядаючись тепер назад, на той час мого життя, я бачу його таким сном. Бачу, як проходжу я через нові чужі міста, палаци, храми, повз картини, фортеці, мавзолеї, фантастичні вулиці—повз скарбниці мистецтва і пам'ятники історії; так мав би ходити лунатик; повсюди несу я свій гнітючий тягар, і ледве усвідомлюю все, що проходить перед моїми очима, нечулий до всього, крім злої журби. Ніч упала на моє недосвідчене серце. Хвала небові, минулась ця ніч, зникли довгі, сумні, потворні сни, і зоря зайнялася на горизонті! Ось вдивляюся я знову в примари тієї ночі.

Багато місяців я подорожував з цією темною хмарою на душі. Якись невиразні причини, струшуючи мій затуманений розум, заважали мені повернутись на батьківщину, і я продовжував свої блукання. Іноді, гнаний неспокоєм, я мчав з місця на місце, не спиняючись ніде; іноді я довго затримувався в якомусь одному пункті. Та де б я не був, що б не робив, не було в мене жодної мети, жодного певного наміру.

Я був у Швейцарії. Я вибрався з Італії одним з великих альпійських шляхів і потім мандрував з провідником по гірських стежках. Може й говорили щось ці пустелі моему серцю, але я не розумів цього. Я вражений був жахливими верховинами і проваллями, ревучими потоками, громадями льоду і снігу; але й все те ще нічого не навчило мене.

Якось увечері, перед заходом сонця, я спускався в долину, де

хотів спинитись. Ідучи покрученою стежкою на схилі гори, я побачив видовище справді прекрасне, і в грудях моїх уперше прокинулось забуте почуття спокою й краси. Пригадую, як ураз я спинився і відчув, що журба моя стала іншою, що вона не гнітить мене, не сповнює мене розпачем, пригадую, я став майже сподіватись, що якась краща зміна може ще відбутися в моїй душі.

Я спускався в долину, коли вечірне сонце сяяло на далеких снігових верховинах, що оточували долину, наче вічні хмари. В долині, на схилі гір лежало маленьке село; ряснозелені були довколишні гори, а над цією ніжною зеленню стояли ліси темних сосен, грудьми своїми захищаючи село від снігів. Ще далі, за нескінченними грядами скелястих уламків, височіла сива круча, блискучий лід і де-не-де рівні зелені пасовища, а все разом завершено було снігом. Подекуди на схилах, наче дрібні, ледве помітні цятки, вимальовувалися самотні дерев'яні халупки, які поруч з такою величчю здавалися занадто дитячими іграшками. Іграшкою здавалося і само село в долині, іграшкою здавався дерев'яний місток через швидкий потік, де вода пробивалась крізь розбиті скелі і ревла між деревами. У спокійному повітрі лунав далекий спів—голоси чабанів, але світла вечірня хмарка пливла по узгір'ю, і я майже готовий був повірити, що спів лунає звідти, що то неземна музика. І раптом, у цьому спокої велика природа заговорила зі мною; душа моя пом'якшала, я схилив утомлену голову на траву і заплакав так, як ніколи ще не плакав після смерті Дори.

Я знайшов пакет з листами, що надійшли сюди за кілька хвилин до мого прибуття. Я вийшов з села, щоб прочитати їх, поки готували мені вечерю. Інші пакети не знайшли мене за кордоном, і я довго не одержував листів. Сам я після від'їзду з Англії писав дуже нечасто, повідомляючи лише кількома рядками, що я здоровий і прибув до іншого місця; писати докладніше в мене не вистачало ні мужності, ні бажання.

Пакет був у моїй руці. Я розкрив його і прочитав лист Агнеси.

Вона була щаслива і корисна для ближніх; справи її процвітали, як вона й сподівалась. Ось і все, що розповіла вона мені про себе. Решта була про мене.

Вона не давала мені ніяких порад; вона не нагадувала мені ні про які обов'язки; вона тільки писала мені, з властивою їй ширістю і проникливістю, чого сподівається вона від мене. Вона знає,—писала вона,—що натура, подібна до моєї, зможе обернути на добре душевний смуток. Вона знала, що всі ці випробування спричиняться тільки до зміцнення і покращення моїх почуттів. Вона була певна, що мое горе збудує ще твердішу і вищу підпору для всіх найблагородніших прагнень мого життя. Вона, така горда мсею славою і пройнята надією на дальший мій успіх, знала добре, що я неослабно працюватиму на обраному шляху. Їй було відомо,—вела вона далі,—що журба не може бути слабкістю, а повинна стати силою і могутністю в такій людині, як я. Якщо гіркий досвід дитячих днів моїх зробив

мене, чим я був досі, то тим більше вона сподівається, що теє-рішне велике лихо неминуче зміцнить мене, і я стану ще кращим. Навчений сам, я тим легше і тим успішніше зможу навчати інших. Вона доручала мене богові, який закликав до вічного спокою мою юну дружину, і, керована любов'ю ніжною сестри, думками своїми супроводила мене повсюди. Горда тим, що я зробив, вона нескінченно більше готова була пишатись тим, що мені належало ще зробити.

Я поклав листа собі на груди і згадав, чим я був лише годину тому. Голоси співаків завмерли, мирна вечірня хмара потемніла, зблідли всі барви долини, золотавий сніг на гірських верховинах став далекою частиною нічного неба. Але я зрозумів, що ніч зникла з моєї душі, що всі її тіні розвіялися, і не було імени для тієї любові, яку від цієї хвилини відчув я до єдиної в світі жінки.

Я перечитав її лист багато разів. Я написав їй перед тим, як лягти спати. Я пояснив їй, як бракує мені тепер її допомоги. Без неї я ніколи не був би і не міг би бути тим, чим вона вважала мене. Тільки вона запалювала мене на всякий подвиг, і я спробую піти за її вказівками.

Я справді спробував. Через три місяці мала відбутись річниця моєї журби. Поки не мине цей строк, я вирішив не складати ніяких планів. Увесь цей час прожив я в тій долині та в її околицях.

Три місяці минули. Я вирішив продовжити на невизначений час моє перебування за кордоном, оселившись тимчасово в Швейцарії, яка стала мені милою завдяки спогадам того вечора; взятися за перо, працювати.

Смирно корячись вказівкам Агнеси, я шукав утіхи в природі—і не марно. У душі моїй знову пробудилися людські інтереси, що давно стали мені чужими. Незабаром я набув у долині майже стільки друзів, скільки в Ярмуті. Узимку я переселився до Женеві; і коли навесні знову повернувся сюди, привітання добрих людей звучали для мене наче рідні, хоча слова їх були не англійські.

Я працював зраня до вечірньої зорі, терпляче і старанно. Я написав повість, засновану частково на досвіді власного життя, відіслав її до Тредльса і той влаштував її видання на вигідних для мене умовах. Звістки про мою ростучу славу досягали до мене від туристів, з якими я зустрічався випадково. Після короткого відпочинку, я знову з колишньою старанністю і наполегливістю взявся до нової повісті, ідея якої дуже захопила мене. Мірою того, як я заглиблювався в цю працю, енергія моя зростала і я докладав усіх сил, щоб використати її найкраще. Це був мій третій белетристичний твір. Не написавши його й до половини, я спинився і подумав, що час повертатись додому.

Вже здавна, не зважаючи на велику розумову роботу, я при звичаївся до суворих фізичних вправ. Здоров'я моє дуже занепало, коли я залишав Англію, але тепер я одужав цілком. Багато я бачив. Побував я в багатьох країнах і, сподіваюся, збільшив запас своїх знань.

Говорячи про цю подорож, я згадав тут усе, що треба згадати

за одним тільки винятком. Я зробив цей виняток без усякого наміру приховати будьщо з своїх думок, бо ця розповідь, як я вже зазначав в іншому місці, є моя писана пам'ять. Я хотів тримати осторонь до останньої змоги найтаємніше прагнення моєї душі. Переходжу тепер до цього.

Проникаючи в таємниці мого власного серця, я не можу точно визначити, коли я вперше почав думати, що мої ранні і світлі надії могли б спинитися на Агнесі. Не можу сказати, в який період журби вперше спало мені на думку, що, затуманений недостижими мріями юнацьких років, я сам відкинув від себе скарб її любові. Можливо, я чув шепіт цієї віддаленої думки в почутті втрати чогось такого, що здавалось мені в свій час недосяжним. Але ця думка знову виникла в моїй голові у вигляді нового докору і нового жалю, коли я лишився самотній із своїм смутком у світі.

Якби в той час я був у товаристві Агнеси, то, мабуть, під впливом розпачу, я зрадив би цю таємницю. Саме цього я побоювався інстинктивно, коли вперше захотів не повертатись до Англії. Втратити хоч найменшу частку її сестриної любові було для мене нестерпно, але водночас, зрадивши самого себе, я спорудив би непереборну перешкоду між нами, і колишня одвертість, природно, вже не могла б існувати між мною і Агнесою.

Я не міг забути, що почуття, з яким вона тепер дивилась на мене, виникло від мого власного вільного вибору. Якщо вона коли-небудь любила мене іншою любов'ю—іноді мені здавалось, що був час, коли таке почуття могло б виникнути в її серці,—то я сам відкинув цю любов. Ще від того часу, коли ми обоє були дітьми, я звик вважати її віддаленою від моїх нестримних мрій. Перша пристрасть моя, ніжна і палка, звернулась на іншу. Я не зробив того, що міг зробити, і якщо Агнеса лишилась для мене сестрою, то це було моє власне бажання, підтримане її благородним серцем.

Коли почалась у мені та зміна, до якої спричинилась тверда моя рішучість стати кращою людиною, я дозволяв собі вбачати вдалині жаданий час, коли, може статись, мені пощастить виправити помилки минулого і щасливо одружитися з нею. Але час ішов, ця туманна перспектива затьмарювалась і нарешті зникла. Якщо Агнеса колись любила мене, то я тим більше мусив би шанувати в ній це почуття, бо вона знала всі мої таємниці, бачила наскрізь моє недосвідчене серце. Священною була для мене і її перемога над собою. А якщо вона ніколи не любила мене, то чи міг я сподіватись, що вона полюбить мене тепер?

Я завжди почував свою слабкість у порівнянні з її мужністю і вірністю, а тепер я почував це дедалі більше. Чим би я міг стати для неї, чим би могла стати вона для мене, якби я був гідним її давно... Але тепер я цим не був, я змінився, змінилась і вона. Час минув. Я заслужив утрату її.

Багато страждав я в цій боротьбі, яка сповнювала мою душу горем і муками сумління; але я вважав за обов'язок чесно і благо-

Родної людини назавжди віддалити від себе думку звернутись до милої дівчини тепер, коли зів'яли мої надії; аджеж я сам легковажно відвернувся від неї, коли надії мої були свіжі і яскраві. З кожною думкою про Агнесу неминуче сполучав я цю свідомість. Тепер я вже не робив ніяких спроб приховати від самого себе, що любив її, що був відданий їй усім серцем; але я переконав себе, що тепер уже занадто пізно, і не можна порушити братерського зв'язку, який здавна існує між нами.

Багато і часто думав я про натяки Дори на те, що могло б трапитись у ті ранні роки, коли ми ще не були знайомі. Я зрозумів, що іноді речі, які ніколи не відбуваються, стають для нас за своїми наслідками не менш реальними, ніж завершені вчинки. Самі роки, про які вона говорила, ставали тепер справжніми фактами для мого виправлення, і такого змісту набули б вони завжди; може трохи пізніше, хоч би ми й розлучились при перших поривах нашої дитячої пристрасті. Те, що могло б трапитись між мною і Агнесою, і чого все ж таки не трапилось, я намагався обернути на справжній засіб до виправлення своїх помилок і хиб, і вживав усіх заходів, щоб зробити себе здатним до більшої самовідданості, до більшої рішучості, до глибшого розуміння самого себе. Отже, міркуючи про те, що могло бути, я дійшов висновку, що цього не буде ніколи.

Такі вагання сповнювали мою душу від часу мого від'їзду до повернення додому, протягом трьох років. Три роки минули після відплиття емігрантського корабля; і ось у ту саму вечірню годину, в тому самому місці, стояв я на палубі пакетбота, який привіз мене на батьківщину; стояв і дивився на рожеву воду, де віддзеркалювався корабель.

Три роки. Швидко минули вони. Мила моя вітчизна, мила моя Агнеса... але вона не моя... вона ніколи не буде моєю. Могла вона бути моєю, але час той минув.

РОЗДІЛ XXI

ПОВЕРНЕННЯ

Я прибув до Лондона в холодний осінній вечір. Було темно, ішов дощ, і в одну хвилину я побачив більше туману і бруду, ніж бачив у Швейцарії протягом цілого року. Довго довелось мені йти, поки знайшов я візника; і хоч навіть фасади будинків, що дивилися на залиті водою канави, здавались мені давніми друзями, але я не міг не визнати, що це дуже брудні друзі.

Я часто помічав, як помічали, мабуть, і інші, що від'їзд із знайомого місця служить, очевидно, сигналом для змін у цьому місці. Виглядаючи з вікна карети, я помітив, що один старий будинок на добре

знайомій мені вулиці, який стояв ціле сторіччя недоторканим для руки маляра, шпалерника чи каменяра, був під час моєї відсутності знесений. Сусідня вулиця, уславлена своїми шкідливими випарами і різними незручностями, була висушена, очищена і значно розширена. Я майже готовий був констатувати, що собор св. Павла постарів.

До деяких змін у долі моїх друзів я був уже підготовлений. Бабка моя давно вже оселилася знову в Дуврі, а Тредльс майже відразу після мого від'їзду почав набувати невеличку адвокатську практику. Він жив тепер у Грейському кварталі; і в останніх своїх листах розповідав мені, що має деякі надії невдовзі з'єднатися з наймилішою дівчиною в світі.

Мене чекали додому перед різдвом, але ніхто з моїх друзів не думав, що я повернусь так рано. Я навмисно не повідомив їх, щоб звеселити їх приємною несподіванкою. А проте, мені було таки не дуже приємно і прикро, що ніхто не вітає мене, коли я їхав самотній і мовчазний через туманні вулиці.

Знайомі крамниці з їх веселими вогниками трохи розвіяли мій смуток; і я майже розвеселився, коли вийшов з карети в Грейському кварталі перед кафе. Спочатку, щоправда, я пригадав давно минулий час, коли вперше зустрів свого друга в готелі Золотого хреста, пригадав я також сумні події, що відбулися від часу тієї зустрічі, та воно й природно.

— Чи не знаєте ви, де тут живе містер Тредльс?—спитав я слугу, грючись біля каміна в кафе.

— В домі Гольборнської палати, сер. Номер два.

— Містер Тредльс набуває, очевидно, репутацію між юристами?—спитав я.

— Мабуть, так, сер,—відказав слуга.—Очевидно набуває, сер, але сам я про це нічого не знаю.

Цей слуга, середнього віку, худорлявий, звернувся по довідку до іншого слуги, який користався більшим авторитетом. То був огрядний, кремезний старик з подвійним підборіддям, у чорних панталонах і панчохах. Він вийшов з загородки, яка нагадувала лаву церковного сторожа і стояла в кінці кафе. Сидячи за цією загородкою, старий слуга міг тішитись товариством рахівниці, адресної книги, списку адвокатів та інших книжок і паперів.

— Містер Тредльс,—сказав худорлявий слуга,—той, що живе в номері другому?

Огрядний слуга відсторонив свого худорлявого товариша і поважно звернувся до мене:

— Я запитував,—сказав я,—чи зростає серед адвокатів репутація містера Тредльса, який живе в другому номері.

— Ніколи не чув цього імени,—сказав слуга солідним, хрипким голосом.

Я відчув міцне бажання заступитись за Тредльса.

— Він, напевно, ще молодий чоловік?—сказав величний слуга,

суворо поглядаючи на мене.—Скільки часу служить він у цих місцях?

— Не більше трьох років,—відповів я.

Слуга, який, очевидно, прожив за подобою лави церковного сторожа не менше сорока років, не захотів удаватися до подробиць такої нікчемної теми; він спитав, що приготувати мені на обід.

Я зрозумів, що я знову в Англії. Доля Тредльса мене дуже турбувала. Здавалося, нема для нього ніякої надії. Я смиренно замовив собі риби і порцію біфштекса і спинився перед каміном, міркуючи про перспективи мого друга.

Проводивши очима головного слугу, я мимоволі подумав, що сад, де він помалу виріс такою квіткою, був не затишним садом для будьчийого зростання. Повітря тут було якесь урочисте, похмуре, старовинне, крохмальне, неприступне. Я оглянув кімнату, мармурову підлогу якої, без сумніву, посипали таким самим дрібним піском і в ті часи, коли величний слуга був ще хлопчиком... якщо він взагалі був хлопчиком, що здавалось цілком неймовірним. Глянув я на блискучі столи, де в спокійних глибинах старовинного червоного дерева відбивалась моя власна постать; на лампи, начищені до нестерпного блиску; на затишні зелені завіси з найчистішими мідними прутиками; на два величезні каміни, де яскраво палало вугілля; на ряди графінів, що немов пишались безліччю старого портвейну; глянув я на все це, і Англія з її юриспруденцією здалась мені міцною фортецею, яку важкенько було б узяти штурмом. Я пішов до спальні змінити свій мокрий одяг, і тут ще більше переконався у ґрунтовності своїх вражень. Простір старовинної кімнати, спорудженої, пригадую, над самісінькими арками при вході в цю оселю британських юристів, неосяжне ліжко на чотирьох стовпах і невблаганна поважність масивних шаф,—усе це, очевидно, занадто гнівалось на доброго друга мого Тредльса і на всякого іншого зухвалого юнака. Я пішов знову до їдальні, де приготували мені обід. Навіть і тут повільний комфорт трапези і урочиста тиша цього місця (гостей не було, бо канікули ще не скінчилися) промовляли проти легковажності Тредльса і скромного його бажання запастися шматком хліба на двадцять майбутніх років.

Нічого подібного я не бачив від часу свого від'їзду, і всі мої надії щодо друга розвіялись. Величний слуга розквитався зі мною остаточно. Він уже не наближався до мене і звернув усю свою шанобливу увагу на старого джентльмена в довгих гетрах, до послуг якого, ніби самотужки і без усякого наказу, з'явилася з льоху пінта витриманого старого портвейну. Молодший, худорлявий слуга прошепотів мені на вухо, що цей старий джентльмен був нотаріус у відставці, що він мешкав у Грейському кварталі, і назбирав протягом багаторічної практики величезну купу грошей, яку, за всіма даними, він мав намір заповісти доньці своєї пралі. Ходили також чутки, що в нього зберігся в бюро масивний столовий сервіз, весь почорнілий від тривалого лежання, хоч ніхто з смертних не бачив

у його квартирі більше однієї ложки і виделки. Від цього моменту я вважав уже свого друга остаточно загиблим і вирішив у душі, що немає для нього й найменшої надії.

А проте, нетерпляче бажаючи побачити милого хлопця, я пообідав нашвидку (це не дуже підвищило мене в думках величного слуги) і поспішно вийшов через чорний хід. Найти будинок номер два було не важко; напис на дверях оголошував, що містер Тредльс мешкає в апартаментах на горішньому поверсі. Отже, мені треба було зійти нагору. Я йшов старими, ветхими сходами, слабо освітленими на майданчику кожного поверху маленьким каганцем, що вмирав у барлозі брудного скла.

І коли я почав іти від одного поверху до іншого, мені раптом здалося, що десь нагорі почув я прийнятний сміх; і то був сміх не адвоката, і не прокурора, і не адвокатського клерка; ясно було, що то сміються дві чи три дівчинки. Щоб переконатися в цій здогадці, я спинився послухати; але тут моя нога загрузла в дірці, що з'явилась у наслідок відсутності однієї дошки на сходах вельмишановного домовласницького товариства Грейського кварталу; я впав з деяким шумом, і коли підвівся, то довкола панувала цілковита тиша.

Посуваючись далі з більшими заходами обережності, я щасливо завершив подорож, і серце мое забилося дужче, коли на відчинених дверях я прочитав „Тредльс“. Я постукав. З середини почулося шарудіння, але нічого більше. Тому я постукав знову.

На цей раз до мене вийшов маленький бистроокий хлопець, схожий почасти на слугу, почасти на клерка. Він дуже захекався, але поглядав на мене войовниче, немов викликаючи мене довести цей факт юридичним порядком.

— Чи в себе містер Тредльс?—спитав я.

— Так, сер, але він зайнятий.

— Мені треба бачити його.

Після хвилинного вагання бистроокий хлопець наважився впустити мене. Відчинивши двері для цієї мети трохи ширше, він завів мене спочатку до маленької комори, що правила за приймальню, а потім до маленької вітальні, де за письмовим столом, закиданим паперами, сидів мій давній друг, також захекавшись від напруженої діяльності.

— Святий боже!—скрикнув Тредльс, глянувши на мене,—та це ж Копперфільд!

І він кинувся в мої міцні обійми.

— Усе гаразд, мій любий Тредльс?

— Усе гаразд, мій любий, любий Копперфільд, і тільки добрі новини!

— Мій любий, хлопче!—сказав Тредльс, схвильовано скуйовджуючи волосся, хоч це було зовсім зайвою операцією,—дорогий мій Копперфільд, мій давно втрачений і давно жаданий друже, яка це для мене радість бачити тебе! Як ти загорів! Який я радий! Честю і життям запевняю, коханий мій Копперфільд, що я ніколи ще так не радів, ніколи!

Я також був неспроможний висловити свої почуття. Спочатку я просто не міг говорити.

— Мій любий хлопче!—кричав Тредльс.—І такої слави здобув! Мій славетний Копперфільд! Ах, боже ж мій, коли ти приїхав, звідки ти приїхав, що ти поробляв?

І, не чекаючи відповіді на жодне з цих запитань, Тредльс посадив мене в крісло перед каміном. Потім, несамовито розгрібаючи вугілля однією рукою, він почав другою здирати з мене галстук, явно думаючи, що то було пальто. Коли я остаточно усівся в кріслі, Тредльс, не випускаючи коціуби, схопив мене знову в свої обійми, і я обійняв його. Обидва ми плакали, сміялись і міцно потискували руки один одному.

— Подумати тільки,—сказав Тредльс,—що ти повернувся додому швидше, ніж ми гадали, хлопче мій дорогий! А все ж таки не був на церемонії!

— На якій церемонії, мій любий Тредльс?

— Ах, помилуй боже,—скрикнув Тредльс, за старою звичкою широко розплющуючи очі.—Хіба ж ти не одержав мого останнього листа?

— Звичайно, не одержав, якщо там йшлося про якусь церемонію.

— Ото диво, мій любий Копперфільд,—сказав Тредльс, скуйовдивши своє волосся, а потім поклавши обидві руки мені на коліна,—я ж одружився!

— Одружився?—радісно скрикнув я.

— Та це вже, як бог свят. І вінчав нас із Софі преподобний Гораций, у Девонширі. Та чого там, мій любий хлопчику! Вона стоїть тут за гардиною! Глянь сюди!

На моє здивовання, наймиліша дівчина в світі вийшла в ту ж мить, сміючись і зашарівшись, із своєї засідки. Я тут таки на місці не міг не заявити, що навряд чи світ будьколи бачив більше привітну, щасливу, веселу, радісну молодицю. Я поцілував її, як давню знайому, і від усього серця поздоровив молодих.

— Хто б міг подумати, що ми побачимося знову за таких щасливих обставин?—вигукнув Тредльс.—Ти неймовірно загорів, мій любий Копперфільд, помилуй боже мою душу, який я щасливий!

— І я також,—сказав я.

— А я так напевно,—сказала Софі, червоніючи і сміючись.

— Ми всі такі щасливі, що далі й нікуди,—сказав Тредльс.—Навіть дівчата щасливі. Та боже мій, я й забув про них!

— Забув?—перепитав я.

— Про дівчат забув!—пояснив Тредльс.—Про сестер Софі. Вони гостюють у нас. Вони недавно приїхали подивитись на Лондон. Правду кажучи, коли... та це ти заgrimів на сходах, Копперфільд?

— Я,—відповів я, сміючись.

— Так ось, коли ти заgrimів на сходах, я саме розважався з дівчатами. Правду кажучи, ми грали в квача. Гра чудова, але не зовсім пристойна для вестмінстерських юристів, а надто, коли приходять до них клієнти. Тому вони всі розбіглись по кутках і тепер, без

сумніву, підслухують нас,—сказав Тредльс, зазирнувши у проти-лежні двері.

— Шкода,—сказав я, зареготавши знову,—що я спричинився до такої втечі.

— Шкодувати тут нема чого,—весело заперечив Тредльс,—ти не сказав би цього, якби бачив, як вони заметушились, випереджаючи одна одну, коли ти постукав у двері. Всі гребінці повилітали у них із зачісок, так що вони ледве встигли підібрати їх. Прямо таки навіжені дівчата, Копперфільд, запевняю тебе. Голубонько, чи не покличеш ти сюди дівчат?

Софі випурхнула в сусідню кімнату, де, як ми почули, її прийняли з захопленням і дружнім сміхом.

— Чудова музика, Копперфільд, чи не так?—сказав Тредльс.— Дуже приємно для слуху. Це прямо таки оживляє ці старі кімнати. Нічого не може бути приємнішого для бідолашного хлопця, який жив самотньо все своє життя, розумієш. Це чарівно. Бідолашні! Вони зазнали великої втрати, розлучившись із Софі, яка, запевняю тебе, була, є й буде наймилішою дівчиною в світі! Я й сказати тобі не можу, який я задоволений, що вони зуміли зберегти присутність духу після такої жорстокої втрати. Товариство дівчат—прекрасна річ, Копперфільд. Може це трохи не відповідає серйозним справам юриста, але я готовий повторити ще раз, що нічого не може бути кращого.

По цій мові він замислився, бо, мабуть, гадав, що такі слова мають болюче вразити моє серце. Помітивши це, я поспішив висловити своє повне задоволення й моя веселість остаточно заспокоїла доброго друга.

— Ну, що тут поробиш!—почав знову Тредльс.—Аджеж, якщо говорити всю правду, любий мій Копперфільд, то я мушу зазначити, що наш господарський устрій також певною мірою не відповідає справам солідного адвоката. Навіть присутність тут Софі може виявитися несполучною з цими юридичними обов'язками. А другої квартири у нас нема... Та все це дурниці. Ми пливемо у відкрите море в легкому човнику і приготувалися заздалегідь хоробро зустріти всяку бурю і негодую, а Софі дивовижна господиня. Ти будеш просто вражений, коли довідаєшся, як розташувались у нас дівчата. Я й сам майже не розумію, як це влаштувалось.

— А скільки у вас цих юних леді?—спитав я.

— Старша, та, що красуня, гостює тут,—сказав Тредльс, принизивши голос до тихого довірливого шепотіння.—Її звать Кароліною. Сара також тут; ця дівчина, як я тобі казав, страждає якоюсь хворобою у хребті, а втім, здоров'я її тепер задовільне. Дві молодші сестри, що їх Софі виховувала, також у нас. І Луїза тут.

— Знаменито!—скрикнув я.

— Так!—погодився Тредльс.—Але всіх їх у нас... тобто кімнат... тільки три. Та Софі надає всьому неймовірного ладу, і дівчата сплять з великим комфортом. Три—в цій самій кімнаті,—сказав Тредльс, вказуючи пальцем на підлогу,—а дві—ось там.

Я мимоволі озирнувся, бажаючи знати, де ж містяться самі містер і місіс Тредльс. Тредльс зрозумів мене.

— Нічого,—сказав він.—Я ж уже тобі казав, що ми підготувалися хоробро зустрічати всяку бурю. Минулого тижня ми спорудили для себе постіль отут на підлозі. Але знайшли ми кімнатку на горищі, під дахом, чудесна кімнатка, ти сам побачиш. Софі, щоб зробити мені сюрприз, власноручно обліпила її шпалерами, і тепер ми влаштували там свою спальню. Це прямо таки циганський намет. А який краєвид розгортається звідти!

— Одним словом, мій любий Тредльс, ти нарешті щасливо одружився. Я дуже радий.

— Спасибі, мій любий Копперфільд,—сказав Тредльс, знову потискуючи мені руку.—Так, я щасливий, як тільки може бути щаслива людина. Ось це, бачиш, твій давній приятель,—вів він далі, вказуючи на горщик для квітів і підставку,—а ось і столик з мармуровою покриттям. Всі інші меблі дуже прості і зручні, як ти вже помітив. Щождо срібла, помилуй боже! У нас покищо нема навіть жодної чайної ложечки.

— Усе, звичайно, ви придбаєте згодом?

— Безперечно. Все придбаємо в свій час. А втім, і тепер, як ти мабуть догадаєшся, сурогат чайних ложок у нас повинен бути, бо ми ж чимсь розмішуємо свій чай. Але ми вживаємо для цієї мети британський метал¹.

— Тим яскравіше виблискуватиме срібло, коли ви його придбаєте.

— Саме це ми й говоримо!—скрикнув Тредльс.—Бачиш, мій любий Копперфільд,—зашепотів він,—коли я виграв процес Джайпса проти Вікзеля, юридична моя репутація зміцніла деякою мірою, і я міг розраховувати на певні засоби для існування. З цією метою я вирушив до Девоншира і поговорив серйозно на самоті з преподобним Горацієм. Я наполягав на тому факті, що Софі... а вона, скажу тобі, Копперфільд, є наймиліша дівчина в світі.

— Я цілком певний цього,—підтримав я.

— І це правда, чистісінька правда,—доводив Тредльс.—Але, здається, я трохи відступаю від теми. Я щось говорив про преподобного отця Горація?

— Ти казав, що наполягав на тому факті, що...

— Вірно. На тому факті, що Софі і я заручені вже давно, і що Софі, з дозволу своїх батьків, згодна хоч зараз з'єднати свою долю з моєю... коротко кажучи,—сказав Тредльс з властивою йому одвертою посмішкою,—дарма, що в нашому господарстві британський метал буде тимчасово відігравати найголовнішу роль. Дуже добре. Тоді я запропонував отцеві Горацію... а він пречудовий священик, Копперфільд, і слід йому було б стати єпископом або, принаймні, хоч заробляти собі на прожиття без злиднів... ось я і запропонував йому, що коли я, приміром, можу заробити на рік до двохсот п'ятидесяти

¹ Британський метал—стоп олова, сурми та міді.

фунтів, а там, може, стільки ж наступного року, а може ще більше, і якщо до того ж є цілковита змога умеблювати з достатнім комфортом дві-три кімнати, то чому б, запитую, мені не можна було б без усяких зволікань одружитися з Софі? Потім я насмілився нагадати, що ми обое досить багато років терпіли, і що люблячі батьки ніяк не повинні чинити перепон щастю своєї доньки тому тільки, що вона занадто корисна вдома... Що ти на це скажеш, Копперфільд?

— Безперечно, цілком справедливо.

— Я радий, що ти згоджуєшся зі мною. Мушу визнати, що всі батьки в таких випадках, так само як і брати, сестри і так далі, стають великими егоїстами, хоч я не маю жодного наміру обвинувачувати в цьому преподобного Горація. Гаразд. Я додав також, що готовий завжди приносити користь їхній родині; і якщо я проб'юся в світі, і щось трапиться з ним... я натякаю на отця Горація...

— Я розумію,—сказав я.

— ... або з місіс Крулер... то я готовий від щирого серця заступити місце батька для дівчат. На це він виголосив дивовижну проповідь, найсприятливішу і найприємнішу для мене. Він навіть сам взявся домогтися згоди місіс Крулер. Страшна вийшла історія! З ніг кинулося в груди і звідти прямо в голову.

— Що кинулося?

— Горе шановної місіс Крулер!—глибокодумно відповів Тредльс.— І взагалі всі її почуття. Я вже говорив тобі, Копперфільд, що дружина преподобного Горація має від природи дуже чутливу душу, але вона тільки здавна втратила змогу ворухити ногами. Всяке враження здебільшого відбивається в неї на ногах, але на цей раз горе кинулось у груди і звідти в голову, так що весь її організм був неймовірно струшений. А проте, спільними силами вдалось її заспокоїти, і вчора минуло шість тижнів після нашого весілля. Ти не можеш собі уявити, Копперфільд, якою потворою я відчув себе, коли всі члени сім'ї зарепетували і попадали непритомними в різних напрямках. Місіс Крулер не хотіла мене бачити перед від'їздом після весілля, не хотіла пробачити мені, що я позбавив її коханої дитини. А втім, вона премила істота, і ми цілком помирились. Не далі, як сьогодні вранці, я одержав від неї найприхильнішого листа.

— І одним словом, мій любий друже,—зробив я висновок,—ти втішаєшся щастям, яке цілком заслужив.

— О! Це ти про мене занадто прихильно судиш,—засміявся Тредльс,—а втім, справді, моему становищу можна заздрити. Я старанно працюю і жадібно читаю всякі юридичні книжки. Щоранку я встаю о п'ятій годині і без церемонії берусь до справи. Удень я ховаюся від дівчат, зате ввечері досхочу веселюся з ними. І, запевняю тебе, мені дуже шкода, що вони виїздять додому у вівторок: це буде саме за день до початку наших осінніх засідань. Але ось і дівчата!—сказав Тредльс, раптом перериваючи одверту розмову і підвищивши голос.— Знайомтесь. Містер Копперфільд, міс Кароліна, міс Сара... міс Луїза... Маргарита і Люсі.

То був справжній букет троянд: такі здорові і свіжі були ці дівчата. Міс Кароліна була серед них найблискуліша, але в променистих очах Софі було стільки привіту, ширості і любові, що вона перевершувала блискучу красу сестри, і я переконався, що мій друг зробив добрий вибір. Ми всі посідали навколо каміна. Бистроокий хлопець, як виявилось тепер, захекався, поспішно нагромаджуючи на стіл ділові папери. Тепер він знову очистив від них стіл, і поставив натомість чайний сервіз. Після цього хлопець пішов на нічний відпочинок, гучно причинивши за собою надвірні двері. Місіс Тредльс, очі якої випромінювали почуття хатнього затишку і комфорту, налила нам по чашці чаю, а потім, сівши біля каміна, спокійно заходилась готувати сухарики з маслом.

Намазуючи маслом сухарики, вона розповіла, що бачилася з Агнесою. „Том“ поїхав з нею до Кента у шлюбну подорож і там вона побачилась також з моєю бабкою. Агнеса і бабка моя були тоді цілком здорові. Весь час вони тільки й знали говорити про мене. „Том“ ніколи не випускав мене з своїх думок, як запевняла місіс Тредльс, за весь час мого перебування за кордоном. „Том“ був для неї верховним авторитетом у всьому. „Том“ був, очевидно, ідолом її життя, непорушним на своєму п'єдесталі. Що б там не було, вона завжди віритиме в „Тома“ і любитиме його всім серцем.

Мене дуже забавляла пошана, якою і вона і Тредльс оточували „красуню“. Не думаю, щоб таке поводження з прекрасною міс Кароліною здавалося мені цілком розумним, але все ж таки це було дуже приємно і дуже відповідало їхньому характерові. Якщо, приміром, Тредльс відчував нестачу срібних ложок, призначених до майбутнього набуття, то це могло бути, без сумніву, тільки в тому разі, коли він подавав „красуні“ чашку чаю. Якщо його лагідна дружина могла перед кимсь підняти з гордістю свою гарненьку голівку, то рідкий цей випадок трапився б не інакше, як у наслідок свідомості, що вона—сестра „красуні“. На деякі, хоч і дуже слабкі прояви примхливої вдачі, помічені мною в „красуні“, Тредльс і його дружина дивились, очевидно, як на законне право, що його вона здобула від народження завдяки своїм дивовижним талантам. Вона була для них те саме, що матка для робочих бджіл, і подружжя вважало за приємний обов'язок коритись такій володарці.

А втім, їхня готовість до послуг і самовідданість взагалі захоплювали мене. Вони пишались усіма цими дівчатами і незаперечно корились усім їхнім примхам. Якщо місіс Тредльс протягом цього вечора один тільки раз, назвавши „серденьком“ свого чоловіка, попросила його принести щось, або поставити нагору якусь річ і відправити вниз іншу,—то кожна з трояндоподібних сестриць зверталась до нього з подібними проханнями і дорученнями принаймні дванадцять разів протягом однієї години. Так само не могли вони обійтись і без Софі. Коли в когонебудь розсипалися кучері, то одна тільки Софі могла привести їх до ладу. Коли якась сестриця забувала мелодію тієї чи іншої пісні, то одна тільки Софі могла прига-

дати цей мотив. Коли хтось з них забував назву якоїсь місцевості в Девонширі, то тільки Софі могла це пригадати. Треба про щось написати додому: Софі напише цього листа завтра вранці, перед чаєм. У сестриці обірвалася шовкова нитка, коли вона в'язала гаманець; хто ж, як не Софі, наверне мастерицю на істиний шлях. Одним словом, трояндоподібні дівчата панували в цьому місці безумовно, і не могло бути для них слуг старанніших і вірніших, ніж Тредльс і Софі. Скількох дітей Софі виховала за своє життя, я не можу точно визначити, але не підлягало ніякому сумніву, що вона знала всі дитячі пісні, складені колинебудь англійською мовою. У цьому, мабуть, і полягала найміцніша привабливість місіс Тредльс. Чистим, звучним, сріблястим голосом проспівала вона за цей вечір не менше як дюжину найрізноманітніших арій, корячись команді своїх сестер, що з них кожна по черзі наказувала їй пригадати ту чи іншу мелодію, при чому „красуня“ командувала, звичайно, після всіх. Я був цілком зачарований. Найкраще було те, що при всіх цих вимогах і примхах, усі дівчата плекали велику ніжність і пошану і до Тредльса і до Софі. Коли я почав прощатись і Тредльс зібрався проводити мене до готелю, поцілунки ринули на нього зливою, і я переконався, що нема в світі іншої кошлатої голови, яка користалася б такою широю пошаною і любов'ю.

Ми розлучилися з Тредльсом у загальному залі, і, коли він пішов, я довго з величезною насолодою думав про всю ту сцену. Здавалось, ніби я раптом побачив тисячу троянд, що розквітли на горішніх поверхах цієї поважної будівлі, присвяченої вивченню британських законів. Присутність девонширських дівчаток серед курних канцелярських крамниць, чай і сухарики, гри і дитячі пісні в цій туманній атмосфері пергаменту і сургуча, червоних стрічок, чорних конвертів, чорнила, тонкого і товстого паперу, юридичних рапортів, позовів, резолюцій, оголошень, векселів, грошових рахунків: усе це являло таку фантастичну і кумедну картину, ніби я уві сні побачив весь султанський гарем в тутешніх архівах і Схід подарував британським юристам свого говорящого птаха, співуче дерево і живлющу воду. У всякому разі мої думки про Тредльса значно змінились, коли тепер я лишився сам у загальному залі. Я почав думати, що він далеко піде, не зважаючи на всіх британських слуг і метрдотелів.

Присунувши стілець до одного з камінів загального залу, я від міркування про Тредльса перейшов до споглядання примхливих малюнків догораючого вугілля в каміні; швидко зникали візерунки, змінюючи один одного, і я почав думати про найголовніші переживання і труднощі, що ознаменували моє власне життя. Камінів, опалюваних вугіллям, я не бачив рівно три роки, відколи виїхав з Англії. На європейському материкау я часто спостерігав, як поліно, кинуте у вогонь, обертається помалу на сивий поліл, і це завжди нагадувало мені мої власні вмерлі надії.

Я міркував тепер серйозно, але без журби, про свою минулу

долю, і міг без остраху дивитися в майбутнє. Дім, у найкращому розумінні цього слова, не існував більше для мене. Ту, що могла б запалитись ніжнішою любов'ю, я привчив бути моею сестрою. Вона вийде заміж; інший замість мене заявить права на її ніжність, і ніколи не довідається вона про ту любов, яку плекало до неї моє серце. Це буде гідною карою за мою нерозважливу пристрасть. Що посіяв, те й зберу.

Але чи справді серце моє, випробуване в такому горі, є тепер уже досить досвідченим, і чи можу я спокійно терпіти свою долю? Шукаючи відповіді на це запитання, я спинився очима на постаті, яка ніби вийшла з вогню, в зв'язку з моїми ранніми спогадами.

Маленький містер Чілліп, лікар, якому я завдячував деякі значні послуги, описані в першому розділі цієї розповіді, сидів у протилежному кутку і читав газету. Багато літ і зим промчало над головою містера Чілліпа, але був він тепер, як і завжди, маленьким, тихим, лагідним і боязким чоловіком. Я певний був, що милий лікар зовсім не змінився від тієї самої ночі, коли він сидів у нашій вітальні, чекаючи мого народження.

Містер Чілліп залишив Блендерстон шість чи сім років тому, і я ніколи не бачив його відтоді. Він мирно сидів і читав газету, схиливши голову набік і сьорбаючи раз-у-раз тепленький глінтвейн. В усій його постаті було стільки ласки, що він ладен був, здавалось, просити пробачення у самої газети за те, що турбує її своїм читанням.

Я підійшов до нього і сказав:

— Як ваше здоров'я, містер Чілліп?

Дуже схвильований цим несподіваним запитанням з вуст незнайомої людини, він поволі, спиняючись після кожного речення, почав відповідати.

— Дякую вам, сер. Ви дуже добрі. Дякую вам, сер. Сподіваюся, що ви також здорові?

— Ви не пригадуєте мене?

— Та знаєте, сер,—відповів містер Чілліп, лагідно посміхаючись, похитуючи головою і уважно вдивляючись в моє обличчя,—у мене невиразне враження, ніби риси вашого обличчя мені знайомі, сер, але я ніяк не можу пригадати вашого імени.

— А все ж таки ви знали це ім'я раніше, ніж я знав його сам.

— Та невже? Отже, ви хочете сказати, сер, що я мав честь, за обов'язком свого фаху, бути дійовою особою, коли... коли...

— Саме так.

— Ах, боже мій!.. А ви таки дуже змінились від того часу; чи не так, сер?

— Дуже ймовірно.

— У такому разі, сер,—азначив містер Чілліп,—ви, сподіваюсь, вибачите мені, якщо я наважуся спитати, як ваше прізвище?

Коли я назвав себе, містер Чілліп неймовірно розхвилювався і палко почав трусити мою руку, що було для нього досить важкою операцією, бо в милого лікаря замість руки була якась теплувата

виделка для риби, і він почував взагалі неймовірні муки, коли хто-небудь хапався за цю виделку-ручку. Навіть тепер, негайно після дружнього потиску, він поспішив сховати свою руку в кишеню, і начебто зрадів, що вона лишилась у нього ціла.

— Ах, боже мій!—вигукнув містер Чілліп, схиливши знову голову набік і оглядаючи мене.—Невже це ви, містер Копперфільд? Це дивовижно! Але мабуть, сер, я пізнав би вас напевно, якби вистачило в мене сміливості пильніше глянути на вас. Ви дуже схожі на вашого бідолашного батька, сер.

— Я ніколи не мав щастя бачити свого батька,—зазначив я.

— Це вірно, сер,—сказав зворушений містер Чілліп.—І не можна не шкодувати про це, а надто тепер. Ми, сер, живемо в провінції, але й до нас долітають звістки про вашу славу. Мабуть у вас велике подразнення тут, сер?—вказав містер Чілліп, вдаряючи себе вказівним пальцем по лобу.—Мабуть це важка праця, сер?

— У якій провінції ви живете тепер?—спитав я, сідаючи біля нього.

— Я оселився в кількох милях від міста Сент-Едмондс, сер,—відповів містер Чілліп.—Дружина моя дістала тут у спадщину маленький маєток, сер, за заповітом свого померлого батька, а я придбав там таки маленьку практику, що нею й користуюся з задовільним успіхом, як вам, можливо, приємно буде почути. Дочка моя тепер уже дуже виросла, сер,—сказав містер Чілліп, кинувши ще раз своєю маленькою головою.—Мати її на минулому тижні мусила випустити дві згортки в її вбраннях; так біжить час, містер Копперфільд!

Спинившись думками на скороминучості часу, маленький лікар підніс до своїх губ порожній бокал. Я запропонував йому налити його знову, сказавши, що сам, при такій приємній нагоді, вип'ю з ним один чи два бокали.

— Та знаєте, сер,—повільно відповів містер Чілліп,—це буде трохи проти моїх звичок; але не можу відмовити собі в приємності поговорити з вами, сер. Здається, ніби тільки вчора я мав честь лікувати вас від кору. Ви чудесно виплуталися з цієї кризи, сер!

Я подякував за комплімент і замовив два бокали гарячого глінтвейну, який нам подали негайно.

— Цілком надзвичайний бенкет,—зазначив містер Чілліп, розмішуючи напитек,—але я не можу протистояти такому екстраординарному випадку. У вас немає сім'ї, сер?

Я похитав головою.

— Я знаю, сер, що ви недавно зазнали тяжкої втрати,—сказав містер Чілліп,—я чув про це від сестри вашого вітчима. Особа з рішучим характером, чи не так, сер?

— Так, характер у неї досить рішучий,—погодився я.—А де ви її бачили, містер Чілліп?

— Хіба ж ви не знаєте, сер,—відповів містер Чілліп з найлагіднішою посмішкою,—що ваш вітчим знову став моїм сусідом?

— Ні, не знаю.

— Але він мій сусід, сер. Він одружився з молоденькою дівчиною з нашої провінції, і вона принесла йому в посаг прегарний маєточок. Бідолашна!.. А мозок ваш, я думаю, перебуває в постійній напрузі, сер? Чи праця ваша не втомлює вас?—сказав містер Чілліп, поглядаючи на мене, як здивований шпак.

Я ухилився від відповіді на це запитання і повернувся знову до Мердстонів.

— Мені відомо, що мій вітчим одружився вдруге.—А ви маєте практику в його сім'ї?—спитав я.

— Не зовсім постійну, сер. А втім, мене запрошують досить часто,— відповів він.—Френолог звернув би пильну увагу на надзвичайно міцний розвиток органу твердості в містера Мердстона і в його сестри; так, сер, цього не можна не помітити!

Я відповів таким виразним поглядом, що містер Чілліп, підбадьорений цим і глінтвейном, кілька разів енергійно похитав головою і задумливо вигукнув:

— Ах, боже мій! Ми ж пам'ятаємо давні часи, містер Копперфільд!

— А що, хіба брат і сестра не відступили від своїх колишніх правил?—спитав я.

— Бачите, сер,—відповів містер Чілліп,—людина медицини, буваючи в багатьох сім'ях, повинна не мати ні очей, ні вух, ні для чого, крім того, що стосується її фаху. А все ж таки, мушу визнати, що це жорстокі люди; скажу більше: жорстокість їхня сягає не тільки на тутешнє, але й на потойбічне життя.

— Те життя влаштується, очевидно, без усякого сприяння з їхнього боку, містер Чілліп. Куди цікавіше знати, що поробляють вони в теперішньому житті.

Містер Чілліп похитав головою, розмішав глінтвейн і сьорбнув.

— Вона була чарівна жінка, сер!—жалісно зазначив він.

— Теперішня місіс Мердстон?

— Справді, чарівна жінка, сер,—повторив містер Чілліп,—така мила, як тільки може бути! Місіс Чілліп переконана, що її розумові сили остаточно зломлені були після вступу в цей нещасний шлюб, і тепер вона ходить, як божевільна. Така думка моєї дружини. А дами,—несміливо зазначив містер Чілліп,—дами—надзвичайно спостережливі в цих справах, сер.

— Треба гадати, що він і сестра спільними силами намагалися переробити її на свій лад, хай небо захистить її!—сказав я.—І напевно вони добилися своєї мети.

— Спочатку, сер, були між ними жахливі суперечки, але тепер, смію вас запевнити, бідолашна боїться власної тіні. Чи повірите ви мені, коли я вам по секрету скажу, що коли сестра з'явилась на допомогу братові, вони просто довели бідолашну до стану ідіотизму?

Я сказав, що цьому легко повірити.

— І якщо вже ми з вами говоримо так одверто,—вів далі містер Чілліп, підкріпившись новим ковтком глінтвейну,—то я можу сказати вам по секрету, що мати її вмерла з горя, коли переконалася у

нещасті своєї дочки. Хто знає, всі ці душевні страждання зведуть, очевидно, у передчасну домовину і саму місіс Мердстон. А була вона до свого одруження превесела дівчинка з міцним організмом. Сили її розчавлені тягарем цієї тиранії. Чоловік і невістка стали для неї тепер справжніми тюремними вартовими. Це зазначила мені місіс Чілліп на минулому тижні. А дами, запевняю вас, сер, у цих справах винятково спостережливі!

— І він продовжує, мабуть, все ще прикидатись побожною людиною?—спитав я.—Мені навіть соромно поєднувати цей епітет з ім'ям містера Мердстона.

— Ви повторюєте, сер, одне з найдивовижніших зауважень місіс Чілліп,—сказав містер Чілліп, при чому очі його почервоніли від незвичного вжитку такої кількості міцного напою.—Місіс Чілліп наелектризувала мене, так би мовити, коли оголосила, що містер Мердстон удає з себе ікону і називає себе божественною натурою. Я просто остовпів і витріщив очі, коли місіс Чілліп сказала мені це,—поволі казав маленький чоловічок.—У ту хвилину ви звалили б мене на землю найлегшим дотиком до моєї спини. Дами,—ох, які вони спостережливі, сер!

— У них дуже міцна інтуїція,—сказав я на його превелику радість.

— Я дуже щасливий дістати таку підтримку моєї думки, сер,—відповів він.—Не часто наважуюсь я ставити не медичний діагноз, запевняю вас. Містер Мердстон іноді виголошує прилюдні проповіді і кажуть... одним словом, сер, місіс Чілліп каже... що чим жорсткіший він буває, тим несамовитіші стають його проповіді.

— Я гадаю, що місіс Чілліп має цілковиту рацію,—сказав я.

— Цього мало,—вів далі підбадьорений чоловічок.—Місіс Чілліп сказала також, що релігія для цих людей є тільки проявом їхнього поганого настрою і гніву. І знаєте, мушу визнати, сер,—продовжував він, лагідно схиливши голову набік,—що я не знаходжу в євангелії ніяких підтверджень для поведінки містера і міс Мердстон.

— Я теж ніколи не знаходив там виправдання для них.

— А тимчасом, сер,—говорив містер Чілліп,—я мушу зазначити, що їх дуже не люблять у нашому краї. А вони без усяких гризот сумління прирікають на довічну загибель усіх, хто тільки наслідують-ся не любити їх. Таких приречених багато тепер у нашій провінції, і число їх щодня зростає. Але місіс Чілліп справедливо зазначає, що Мердстони самі приречені на постійну кару, бо, уникаючи людського суспільства, вони змушені годуватись власними серцями; а треба визнати, що серця їхні—отруйна їжа. А тепер, сер, щодо власного вашого мозку... вибачте, але я дуже цікавлюсь цим. Мабуть, ви піддаєте його великому роздратованню, сер?

Але власний мозок містера Чілліпа був досить роздратований великими порціями глінтвейну, і мені не важко було відвернути увагу лікаря від цієї матерії до його власних справ, що про них він і почав базікати безупинно протягом тридцяти наступних хвилин нашої

розмови. Серед інших новин, я довідався, що містер Чілліп з'явився на цей раз до Грейського кварталу з тією метою, щоб узяти участь в експертизі розумових здібностей одного свого пацієнта, який розладнав собі мозок непомірним вживанням алкоголю.

— І в таких випадках, сер,—сказав він,—я буваю надзвичайно нервовий. Я не можу терпіти так званих крутих заходів щодо пацієнтів. Це мене робить зовсім, так би мовити, не людиною. Знаєте, що я довго не міг опам'ятатись після поведінки тієї грізної леді, з якою ми разом чекали вночі вашого народження, містер Копперфільд?

Я відповів йому, що завтра рано-вранці їду до тієї самої грізної леді і що вона—одна з найніжніших і найдобрих жінок, у чому переконався б і сам містер Чілліп, якби познайомився з нею краще. Та сама тільки думка про можливість будьколи зустрітись з цією особою явно вразила його. Він перепитав з блідою посмішкою: „Невже це правда, сер? Чи це можливо?“ Майже відразу після цього містер Чілліп наказав подати свічку і негайно вирушив до своєї спальні, немов би не вважав себе в безпеці у всякому іншому місці. Він стояв досить міцно на ногах, але я певний, що його лагідний пульсик робив два чи три зайві удари на хвилину, бо такої тривоги він не зазнавав з того самого часу, коли бабка моя, розчарувавшись, замахнулась на нього своїм капелюшком.

Відчуваючи велику втому, я також пішов спати; це вже було опівночі. Наступний день провів я в дуврському диліжансі; здоровий і непошкоджений ввійшов я до старої вітальні міс Бетсі, де моя бабка, озброєна тепер окулярами, сиділа за чаєм. Бабка, містер Дік і моя мила стара Пеготті зустріли мене розкритими обіймами і радісними сльозами. Коли, після перших вигуків, розмова наша набрала спокійного напрямку, я розповів бабці про свою зустріч з містером Чілліпом і про страшні спогади, що їх він досі зберігає про неї; це зробило моїй бабці невимовну приємність. Вона і Пеготті довго з цього приводу розмовляли про другого чоловіка моєї бідолашної матері і про „цю розбійницю—його сестру“, що їй ні за які карі і ні за які муки в світі бабка моя не згодилася б подарувати інше ім'я, прізвище або характеристику.

РОЗДІЛ XXII

АГНЕСА

Залишившись на самоті, бабка моя і я заговорились до пізньої ночі. Я довідався, що емігранти надсилали на батьківщину листи, сповнені радісних надій. Містер Мікоубер справді переказав кілька невеличких грошових сум у рахунок тих „фінансових зобов'язань“, що їх він оформлював так діловито, як між людиною і людиною. Дженет, поступивши на службу до моєї бабки після повернення її до Дувра,

остаточною ознаменувала своє відречення від чоловіків, уклавши шлюбний союз з власником квітучої таверни. Бабка, підсилюючи цей самий принцип, всіляко сприяла молодим людям і навіть сама присутня була на їхньому весіллі. Про все це, щоправда, я вже почасти знав з листів, одержуваних закордоном. Містера Діка, звичайно, ми також не забули. Бабка моя повідомила мене, що він якнайстаранніше переписує все, що трапляється йому, і завдяки цьому суроговаті праці спромігся відсунути на достатню віддаль короля Карла I. Містер Дік веселився і радів невимовно, копіюючи один манускрипт за іншим, і це дуже пожвавлювало його одноманітне життя. Закінчила моя бабка (немов би оголошуючи велику новину), що ніхто крім неї не знає і не може знати, що за людина містер Дік.

— А коли, Трот,—сказала моя бабка, злегка поплескуючи мене по руці своєю долонею,—коли збираєшся ти поїхати до Кентербері?

— Я найму коня і поїду верхи завтра вранці, бабусю, якщо тільки ви не хочете проїхатися зі мною разом.

— Ні!—з властивою їй гостротою відповіла моя бабка.—Я вже краще лишатимусь на місці.

— Тоді я поїду верхи,—сказав я.—Я б і сьогодні не зміг без зупинки проїхати через Кентербері, якби їхав до будького іншого, а не до вас.

Їй дуже сподобались ці слова, але вона відповіла:

— Чого там, Трот; мої старі кістки почекали б і до завтра.

І вона знову легенько поплескала по моїй руці, а я замислено задивився у вогонь.

Замислено, бо не міг я опинитися знову тут, так близько від Агнеси, і не відчувати знову тих докорів і жалю, що так довго мучили мене. То були не жорстокі докори, бо вони навчили мене того, про що я не міг довідатися, коли молоде життя все лежало передо мною; а все таки то були докори. Мені здалося, ніби бабка моя знову говорить:

— Ах, Трот! Сліпий, сліпий, сліпий!

І на цей раз я краще зрозумів її.

Ми обоє мовчали кілька хвилин. Підвівши очі, я помітив, що вона все ще пильно спостерігає мене. Мені здалось навіть, що вона стежить за ходом моїх думок.

— Ти побачиш, що батько її—уже сивий старик,—сказала моя бабка,—хоч він щодо всього іншого став кращою людиною, виправленою людиною. Тепер він уже не вимірює всі людські прагнення, радості і лиха однією вузькою лінійкою. Повір мені, дитинко, що такі речі дають наслідки і, буває, непоправні, перше ніж устигнеш їх виміряти будьякою лінійкою.

— Я з вами цілком згодний,—сказав я.

— Ти побачиш, що Агнеса така сама добра, така прекрасна, така розумна, безкорислива, як і раніше, як і завжди. Якби я знала вищу хвалу, Трот, то хвала ця належала б їй.

Не було для неї вищої хвали; не було для мене вищого докору. О, як далеко я збочив з прямого шляху!

— Якщо вона навчає юних дівчат бути такими, як вона сама,— сказала моя бабка, і сльози навернулись їй на очі,—то небо знає, що життя її не минеться марно. Бути корисною іншим і щасливою—ось її мета. Так вона сама сказала. Та хіба ж може вона бути інакшою, ніж корисною і щасливою!

— Чи є в Агнеси якийсь...—я думав уголос, але не наважився до кінця висловити свою думку.

— Що? Га? Якийсь—хто?..—різко перепитала моя бабка.

— Якийсь наречений?—сказав я.

— Дюжина!—скрикнула моя бабка з якоюсь гнівною гордістю.— Вона могла б одружитися двадцять разів, мій любий, поки ти мандрував за кордоном.

— Безперечно,—сказав я.—Безперечно. Але чи є в неї якийсь наречений, що був би гідний її? Агнеса не може звернути уваги на абикого.

Бабка моя деякий час сиділа мовчки, замислено спершись підборіддям на руку. Повільно підвівши погляд на мене, вона сказала:

— Я підозрюю, що в неї є щира прихильність, Трот.

— Взаємна?—спитав я.

— Трот,—поважно відповіла моя бабка,—я не можу сказати. Я не мала ніякого права говорити навіть те, що сказала. Агнеса не довірила мені цієї таємниці, але я підозрюю.

Пильний і тривожний погляд її (вона навіть здригнулась) переконав мене більше, ніж будьколи, що вона справді стежила за ходом моїх недавніх думок. Я підбив підсумок усім ухвалям, зробленим мною в ці довгі дні і ночі, і всім хвилюванням мого серця.

— Якщо це так,—почав я,—і сподіваюсь, що це справді так...

— Я зовсім не знаю, що це саме так!—коротко сказала моя бабка.—Ти не повинен покладатись на мої підозри. Ти мусиш тримати їх під секретом. Можливо, вони дуже безпідставні. Я не маю права говорити.

— Якщо це так,—повторив я,—то Агнеса розповість мені, коли сама визнає це за потрібне. Сестра, якій я довіряю так багато, бабусю, не заважається довіритись мені.

Повільно відвернула моя бабка свій погляд від мене, і замислено затулила рукою очі. Потім вона поклала другу свою руку мені на плече, і так ми обоє просиділи, зазираючи думками в минуле й не промовивши більше ні слова, аж поки не розійшлись по своїх спальнях.

Рано-вранці виїхав я в місто, що було ареною подій моїх дитячих днів. Не можу сказати, щоб я був цілком щасливий надією, що мені вдалось здобути перемогу над самим собою. Не скажу й того, що щастя моє збільшувалось перспективою швидкого побачення.

Незабаром я проїхав знайомі луки, і ступив на спокійні вулиці, де кожен камінь був позначений сторінкою дитячого щоденника. Пішки підійшов я до старого будинку і відступив від нього знову, бо серце моє забилося надто сильно. Я повернув назад і зазирнув

через вікно у маленьку кімнатку в кутку, де раніше сиділи за конторськими книжками спочатку Урія Гіп, а потім містер Мікоубер; з цієї кімнати зробили тепер маленьку вітальню і не було в ній слідів колишньої контори. Щодо іншого, то старий будинок, чистий і охайний, був таким самим, як я бачив його вперше. На мій стукіт вийшла нова служниця, незнайома мені. Я попросив доповісти міс Вікфільд, що її бажає бачити джентльмен, який повернувся з закордону з дорученнями від її друга. Мене провели старими сходами до вітальні, яка цілком зберегла свій колишній вигляд. Книжки, що їх ми, бувало, читали з Агнесою, лежали на своїх полицях, і маленька конторка, за якою колись я вчив вечорами свої уроки, стояла в тому самому старому кутку. Всі маленькі зміни, вчинені тут вторгненням Гіпів, були скасовані, і все знову було по-старому, як у давноминулі щасливі часи.

Я став біля вікна і почав дивитися через старовинну вулицю на протилежні будинки; пригадував, як вогкими вечорами спостерігав я їх; як міркував я про людей, що бачив у вікнах, поки жінки цюкали по бруку дерев'яними черевиками, а нудний дощ падав косими струменями, лився з ринв і розливався по дорозі. Знову відновилось у мене почуття, з яким я стежив за волоцюгами, коли вони приходили в цьому дощовому присмерку до міста, і торби на кінцях палиць гоїдалися за їхніми спинами. Як і тоді, вечір був насичений запахом вогкої землі, мокрого листа і шипшини, і здавалось мені, що я чую навіть ті самі звуки, які лунали в моїх вухах під час моїх власних втомних блукань.

Відчинились маленькі двері у вкритій дубом стіні; я здригнувся і обернувся. Прекрасні, ясні очі подруги мого дитинства зустрілися з моїми. Вона спинилась, притиснула руку до грудей, і я схопив її в обійми.

— Агнесо! Люба моя дівчинко! Я занадто несподівано з'явився перед вами.

— Ні, ні! Я така рада побачити вас, Тротвуд!

— Мила Агнесо, ви й не повірите, який я щасливий, що бачу вас знову!

Я притулив її до свого серця і деякий час ми обоє мовчали. Незабаром ми посідали поруч, і її ангельське обличчя обернулось до мене з тією широю привітністю, про яку я мріяв цілі роки.

Вона була така незмінна, вона була така прекрасна, вона була така добра, і я так багато мусив завдячувати їй, така дорога була вона мені, що я не міг знайти слів для своїх почуттів. Я намагався благословити її, намагався дякувати їй, намагався висловити їй (як я це часто робив у своїх листах), який вплив мала вона на мене; але всі мої зусилля були марні. Моя любов і радість були німі.

З своєю звичайною лагідністю заспокоїла вона мої хвилювання; згадала час нашої розлуки; заговорила зі мною про Емлі, яку вона колись потайки відвідувала багато разів: ніжно заговорила зі мною про могилу Дори. Керована бездоганим інстинктом свого благо-

родного серця, вона торкалася струн моєї пам'яті так ніжно й гармонійно, що жодна з них не сфальшивила. Я слухав звуки сумної віддаленої музики, і не хотів відвертати від себе пробуджуваних спогадів. Та й як це могло б бути, коли ця мелодія викликала насамперед образ милої моєї сестри, найкращого ангела мого життя?

— А ви, Агнесо?—сказав я згодом.—Розкажіть мені про себе. Ви майже нічого не писали мені про своє власне життя протягом всього цього часу.

— Що ж мені розповідати?—відповіла вона з променистою посмішкою.—Тато здоровий. Ви бачите нас тут, спокійно живемо ми у нашому власному будинку; наші турботи закінчились, наш дім повернений нам; знаючи це, милий Тротвуд, ви знаєте все.

— Все, Агнесо?—спитав я.

Вона глянула на мене, і деяке здивовання майнуло на її обличчі.

— І нічого більше, сестро?—наполягав я.

Яскравий рум'янець, який щойно зник з її обличчя, повернувся знову і знову зник. Вона посміхнулася трохи сумно, як мені здалося, і похитала головою.

Мені хотілось навернути її на ту 'думку, на яку натякала моя бабка; бо хоч боляче було мені викриття такої таємниці, але я мусив приборкати своє серце і виконати свій обов'язок щодо Агнеси. А проте, помітивши, що їй ніяково, я змінив тему розмови.

— Вам доводиться багато працювати, люба Агнесо?

— У моїй школі?—спитала вона, обернувши на мене знову свій спокійний, ясний погляд.

— Так. Важенько, чи ні?

— Праця така приємна,—відповіла вона,—що було б невдячно навіть називати її працею.

— Добрі діла ніколи не обтяжують вас,—сказав я.

Рум'янець знову з'явився і зник на її обличчі, і ще раз, коли вона схилила голову, я помітив ту саму сумну посмішку.

— Ви побачитеся з татом,—весело сказала Агнеса,—і перебудете день з нами. Може ви й переночуєте у вашій кімнаті? Ми завжди зведемо її вашою.

Цього я не міг зробити, бо обіцяв бабці повернутися вночі, але я радо погодився лишитись на цілий день.

— Мені доведеться бути полоненою на деякий час,—сказала Агнеса,—але тут ви знайдете старі книжки, Тротвуд, і старі ноти.

— Навіть старі квіти тут!—сказав я, озираючись.—Або принаймні такі, як і колись.

— Мені було приємно,—відповідала Агнеса, посміхаючись,—поки ви були за кордоном, тримати всі речі в старому ладу, як під час нашого дитинства. Бо, здається мені, що тоді ми були дуже щасливі.

— Небо знає, які ми були щасливі!—сказав я.

— І для мене була приємним співрозмовником кожна дрібниця, що нагадувала мені про мого названого брата,—сказала Агнеса,

ласкаво поглядаючи на мене.—Навіть це,—показала вона маленьку в'язку ключей, що все ще висіла біля її корсажа,—навіть це, здається, дзеленчить на старий мотив.

Вона знову посміхнулась і вийшла в ті самі двері, через які ввійшла.

Я повинен був тепер побожно оберігати цю сестринську прихильність. То було все, що я сам залишив собі, і то був скарб. Якщо я дозволив би собі хоч раз схитнути підвалини дружньої довірливості, яка виникла від тривалої звички, я втратив би цей скарб неминуче і безповоротно. Думка ця тепер глибоко вкорінилась у моєму серці. Чим більше я любив Агнесу, тим більше намагався не забувати цього правила.

Я пройшовся по вулиці, і ще раз побачив свого давнього суперника-м'ясника, який був тепер констеблем, і в крамниці якого висіла дубинка—символ його влади. Я подивився на поле бою, що відбувався між нами, згадав про міс Шепгерд і про старшу міс Ларкінс, про всі кохання, прихильності і ворогування тих часів. Ніщо не пережило цього часу, крім Агнеси; а вона, моя незмінна зоря, сяяла дедалі яскравіше.

Коли я повернувся, містер Вікфільд щойно прийшов із свого саду, що був за кілька миль від міста. Туди ходив він тепер працювати майже щодня. Містер Вікфільд був саме таким, яким змалювала його моя бабка. Обідати ми сіли з пів дюжиною маленьких дівчат. Господар дому здавався мені тінню свого прекрасного портрета, що висів тут на стіні.

Спокій і мир запанували знову в старовинному будинку. Коли обід закінчився, ми пішли у вітальню нагору, бо містер Вікфільд не пив більше вина зовсім, а мені теж не хотілось. Агнеса та її маленькі вихованки співали, грали і займалися рукоділлям. Після чаю діти залишили нас; ми сиділи втрьох і розмовляли про старі часи.

— Моя роль у цих минулих днях,—сказав містер Вікфільд, похитуючи своєю сивою головою,—була такого роду, що я повинен шкодувати про неї...глибоко шкодувати і глибоко каятись, Тротвуд, ви це добре знаєте. Але я не хотів би закреслити це минуле, якби це й було в моїй владі.

Я охоче міг повірити цим словам, глянувши на обличчя, що було біля старого.

— Разом з цим я мусив би закреслити,—казав він далі,—таке терпіння й самовідданість, таку вірність, таку дитячу любов, що їх я не можу забути...ні! Скорше я забуду самого себе.

— Я розумію вас, сер,—тихо мовив я.—Я поважаю ваші почуття, як і завжди поважав їх.

— Але ніхто не знає, навіть і ви не знаєте,—відповів він,—як багато вона зробила, як багато вона терпіла, як твердо вона боролась. Мила Агнеса!

Агнеса благально поклала руку йому на плече, щоб спинити його, і обличчя її дуже, дуже зблідло.

— Гаразд, гаразд!—сказав він, глибоко зітхнувши і борючись, очевидно, з якоюсь внутрішньою мукою, мабуть, зв'язаною з тим, про що розповідала мені бабка.—Гаразд. Я ніколи не говорив вам, Тротвуд, про її матір. Може, говорив вам хтось інший?

— Ніхто й ніколи, сер.

— Історія недовга...хоч страждання були довгі. Вона вийшла за мене проти волі свого батька, і він зрікся її. Вона просила його помилувати її, перше ніж моя Агнеса з'явилася на світ. Він був дуже суворий чоловік, а мати її вже давно лежала в могилі. Він відштовхнув її, він розбив її серце.

Агнеса схилилася йому на плече і обняла рукою його шию.

— Серце її було ніжне, сповнене любові,—вів він далі,—і воно розбилось. Я знав її ніжну натуру дуже добре. Ніхто не знав її так, як я. Вона глибоко любила мене, але ніколи не була щаслива. Вона завжди потайно страждала від цього горя. Остання відмова невблаганного батька (вона зверталася до нього багато разів) остаточно зруйнувала її слабе здоров'я. Вона зів'яла і вмерла. Вона залишила мені Агнесу, якій було тоді два тижні, і сиве волосся, з яким ви пригадуєте мене від першого побачення.

Він поцілував Агнесу в щоку.

— Моя любов до милої дитини була, звичайно, немічна любов, але вся моя душа страждала тоді. Більше нічого не скажу про це. Я не про себе говорю, Тротвуд, а про її матір і про її саму. Якщо я довіряю вам цей вузол мого життя, ви зможете його розплутати, я знаю, і зрозумієте, чому я став таким, яким ви знали мене в ті давно минулі дні. Про властивості Агнеси нема потреби говорити; в її характері я завжди читав історію її бідолашної матері. Розповідь ця стала в пригоді тепер, коли ми всі троє знову зібралися вкупі після таких великих змін. Я все сказав.

Тепер на мене ще більше враження справляли схилена голова старого і ангельське обличчя його дочки. Якби треба було мені означити особливими рисами цей вечір, то я мусив би намалювати цю картину.

Через кілька хвилин Агнеса тихо підійшла до фортепіано і зіграла нам кілька старих арій, що їх ми часто слухали в цьому місці.

— Чи не збираєтесь ви знову податися закордон?—спитала Агнеса, коли я став біля неї.

— Що скаже на це моя сестра?

— Сподіваюсь, що ви не поїдете.

— Тоді в мене й не може бути такого наміру, Агнесо.

— Про мене, вам не слід цього робити, Тротвуд, якщо ви запитуєте мене,—лагідно сказала вона.—Ваша ростуча репутація і успіх збільшують вам можливість чинити добро; і якби я могла чекати мого брата,—підвела вона на мене свій погляд,—то, мабуть, час чекати не може.

— Таким, який я тепер, зробили мене ви, Агнесо. Вам це краще знати.

— Я зробила вас, Тротвуд?

— Так. Агнесо, дівчинко моя,—сказав я, схиляючись над її головою.—Сьогодні, коли ми зустрілись, я намагався розповісти вам про те, що постійно жило в моїх думках, відколи Дора померла. Пригадуєте, як ви тоді ввійшли до нашої кімнатки... показуючи рукою на небо, Агнесо?

— О, Тротвуд!—відповіла вона з сльозами на очах.—Вона була така ніжна, така довірлива, така юна. Чи можу я забути це?

— Часто потім думав я, що такою, як тоді, сестро моя, ви були для мене завжди. Завжди показуючи на небо, Агнесо; завжди скеровуючи мене на щось краще; завжди навертаючи мене на високі справи!

Вона тільки похитала головою; крізь її сльози майнула та сама сумна, спокійна посмішка.

— І я такий вдячний вам за це, Агнесо, що нема назви для цієї щирої прихильності мого серця. Я хочу, щоб ви зрозуміли, але не знаю, як це сказати вам, що все своє життя дивитимусь на вас і ви будете вести мене, як провели через минулу темряву. Що б не трапилось, які б нові зв'язки не зав'язали ви, що б не змінилось у нашій долі, але я завжди дивитимусь на вас, любитиму вас, як люблю тепер, як завжди любив. Ви завжди будете моєю втіхою і відрадою. До смерті своєї, мила сестро, завжди бачитиму я вас перед собою, з рукою, що вказує на небо.

Вона взяла мене за руку і сказала, що пишається мною і моїми словами, хоча я занадто високо ціню її. Потім вона продовжувала грати, не відводячи від мене очей.

— А знаєте, Агнесо,—сказав я,—те, що я вислухав сьогодні, складає ніби частину того самого почуття, з яким я дивився на вас, коли вперше побачив вас, і коли потім я сидів біля вас, готуючи уроки.

— Ви знали, що в мене нема матері,—відповіла вона, посміхнувшись,—і не дивно, що ви прихильно ставились до мене.

— Більше, ніж це, Агнесо. Я ніби був знайомий з історією, яку розповів оце ваш батько, і знав, що ви поширюєте навколо себе якийсь ніжний і благотворний вплив, якого словами не змалюєш. У інших на вашому місці переважала б журба (тепер я це добре розумію), але ви не журились.

Вона продовжувала грати і дивитись на мене.

— Чи будете ви сміятись над моїми фантазіями, Агнесо?

— Ні.

— А якщо я скажу вам, що навіть тоді я був певний, що ви встоїте проти всякої біди, і ніколи до кінця свого життя не зміните своїх почуттів... чи не будете сміятись ви над такою мрією?

— О, ні! О, ні!

Тінь журби майнула по її обличчю і миттю зникла. Вона продовжувала грати і дивитись на мене з своєю спокійною посмішкою.

Ідучи назад темної ночі, коли вітер віяв навколо мене, наче неспокійна пам'ять, я згадав про нашу розмову і почав побоюватися,

що Агнеса нещаслива. Я сам був нещасливий, але намагався по змозі примиритися з своєю долею. Згадуючи про Агнесу, яка вказує рукою на небо, я думав про це таємниче небо, де я зможу любити її любов'ю незнаною на землі і розповісти їй, яку боротьбу провів я в самому собі, коли любив її тут.

РОЗДІЛ XXIII

МЕНІ ПОКАЗУЮТЬ ДВОХ ЦІКАВИХ ГРІШНИКІВ

На деякий час—принаймні, поки не закінчу своєї книги, на що в усякому разі треба було б кілька місяців,—я оселився в будинку моєї бабки в Дуврі; і там, сидючи біля вікна, що з нього колись спостерігав я місяць над морем, я спокійно працював.

Лишаючись вірним намірові тільки тоді посилатись на власні твори, коли вони мають якесь відношення до подій мого життя, я не стану говорити про прагнення, радощі, побоювання і перемоги, якими супроводжується творчість. Я казав уже, що присвятив себе цій творчості з усією щирістю і з усією енергією, на яку здатна була душа моя. Якщо написані мною книжки мають будьяку ціну, то вони самі говоритимуть за себе. Якщо ні, то я даремно писав, і решта нікого не може цікавити.

Якось я поїхав до Лондона, щоб трохи розважитись у столичній метушні і порадитися з Тредльсом в одному діловому питанні. Він під час моєї відсутності займався моїми справами пречудово, і мій матеріальний добробут процвітав. Моя популярність стала приносити мені безліч листів від людей, мені зовсім незнайомих, здебільшого таких листів, на які надзвичайно важко відповідати. Тоді я попросив Тредльса виставити моє ім'я на його дверях. Там невтомний листоноша того району віддавав цілі мішки листів на моє ім'я, і там я подеколи працював над цією кореспонденцією, наче той міністр внутрішніх справ, тільки без його утримання.

Між цією кореспонденцією часто надibuвав я дуже люб'язні пропозиції від різних дрібних адвокатів, що завжди нишпорять навколо Докторської палати. Пропозиції здебільшого полягали в тому, що чи не вгодно мені зробити всі залежні від мене розпорядження для одержання звання проктора і чи не вгодно дозволити під моїм ім'ям практикувати певній особі, яка зобов'язується сплачувати мені певний процент від прибутку. Я відхиляв ці пропозиції, бо таких темних практикантів і без того було занадто багато, а палату я і так вважав закладом досить поганим, щоб іще псувати її своїми зусиллями.

Дівчатка вже поїхали додому, коли моє ім'я розквітло на дверях Тредльса, а бистроокий хлопець цілий день удавав, ніби ніколи нічого не чув про Софі, яка сиділа, замкнувшись у задній кімнатці, і між роботою поглядала на клаптик саду з криницею. Але там я

знаходив у ній все ту ж веселу господарку, і коли не чути було чужих кроків на сходах, вона часто наспівувала свої девонширські балади і остаточно запаморочила голову бистроокому хлопцеві.

Спочатку я дивувався, що Софі так багато пише щось у свій зошит, а при моїй появі завжди похапцем закриває цей зошит і ховає його в шухлядку. Але таємниця незабаром розкрилась. Якось Тредльс (він щойно повернувся додому, пройшовши через мокрі вулиці) витяг з своєї конторки папірець і спитав мене, що я думаю про цей почерк.

— О, не треба, Том!—скрикнула Софія, яка в цей час гріла його туфлі перед каміном.

— Серденько,—весело відповів Тредльс,—чому ні? Що ти скажеш про цей почерк, Копперфільд?

— Дуже чіткий і правильний,—сказав я,—мені здається, що я ніколи не бачив твердішої руки.

— Не скидається на дамську руку, чи не так?—спитав Тредльс.

— На дамську?—повторив я.—Вигадай ще щось! Це зовсім не схоже на жіночу руку!

Тредльс несамовито зареготав і повідомив мене, що то був почерк Софі; Софі бо заявила, що незабаром він потребуватиме клерка і вона сама має намір зайняти цю посаду; підроблюючись під обраний зразок, вона засвоїла собі цей почерк і може написати за годину... не пам'ятаю скільки аркушів. Софі була дуже збентежена, що мені це розповідають, і сказала, що якби Тома зробили суддею, то він не так швидко б оголосив про її писарські вправи. Том відповів, що це неправда, і що при всіх обставинах він однаково пишався б таким клерком.

— Яка ж вона мила і чарівна жінка, любий мій Тредльс!—сказав я, коли Софі, сміючись, вийшла.

— Мій любий Копперфільд,—відповів Тредльс.—Без усяких винятків вона наймиліша дівчина. Як вона хазяйнує, яка вона охайна, як знає господарство, яка ощадлива, як любить порядок; яка вона весела, Копперфільд!

— Справді, ти маєш підстави вихвалити її,—відказав я.—Тобі пощастило. Я думаю, ви один одного робите найщасливішими людьми в світі?

— Напевно, ми таки найщасливіші люди,—заявив Тредльс,—я наполягаю на цьому в усіх випадках. Та боже мій, коли я дивлюсь, як вона вдосвіта встає і виходить на ринок, перше ніж клерки придуть на роботу; не зважає ні на яку погоду, влаштовує блискучі обіди з найпростіших речей, готує пудинги і пироги, все в такому порядку тримає, і сама така чепурна і гарненька, уночі зі мною сидить, хоч як довго я працюю, і завжди така ніжна, завжди так підбадьорює мене... і все це заради мене! Їй-бо мені іноді не віриться, Копперфільд!

Він був ніжний навіть до туфель, які вона йому зігріла, і, взувши їх, з насолодою простяг ноги на грати каміна.

— Іноді прямо не віриться,—повторив Тредльс.—А наші забавки! Боже мій, вони не зв'язані з великими витратами, а все ж таки чудові. Коли ми сидимо тут удома ввечері, і замкнемо зовнішні двері, і спустимо ці завіси,—вона сама їх зробила,—то хіба може бути десь затишніше місце? Коли погода хороша і ми підемо погуляти ввечері, то вулиці так і струмлять під нами від радості! Ми зазираємо в блискучі вітрини ювелірних крамниць; і я показую Софі, якого саме із зміїв з діамантовими очима подарував би я їй, якби міг купити; а Софі показує мені, який золотий годинник з емаллю і різними дорогими брелоками подарувала б мені, якби могла; і ми обираємо срібні ложки і виделки для м'яса та для риби, ножи для масла, щипці для цукру і все, що ми придбали б, якби могли; і, слово честі, йдемо ми звідти, ніби справді все це купили! Потім, коли ми йдемо через пишні майдани, то обираємо якийсь великий будинок і міркуємо, що непогано буде найняти його, коли мене зроблять суддею. І ми розподіляємо його—оця кімната нам, оці кімнати для дівчат і так далі, аж поки нарешті на спільне задоволення вирішуємо, що це може трапитись або не трапитись, зважаючи на обставини. Іноді ми йдемо за дешеву ціну на галерею театру, де, на мою думку, навіть за саме повітря не шкода грошей, і тишимося від усїєї душі. Софі вірить кожному слову в п'єсі, і я також. А йдучи додому, іноді купимо собі чогось смачного у кондитера, або маленького омара в рибній крамниці, приносимо додому, влаштовуємо розкішну вечерю і розмовляємо собі про те, що бачили. Ну, а, відома річ, Копперфільд, якби я був лорд-канцлером, то ми собі цього не могли б дозволити.

— Чим би ти не був, мій любий Тредльс,—подумав я,—ти завжди дозволятимеш собі відрадні і милі речі. Між іншим,—сказав я вголос,—мабуть тепер ти зовсім не малюєш скелетів?

— Та як тобі сказати,—відповів Тредльс, сміючись і червоніючи,—я не можу рішуче довести протилежне, мій любий Копперфільд, бо ще недавно, сидячи на одній з задніх лав у цивільному суді і бавлячись пером, я надумав перевірити, чи зберіг я це вміння. І боюся я, що лишився скелет... у перуці... на краю стола в цій вельмиповажній установі!

Коли ми обидва насміялись досхочу, Тредльс раптом глянув на вогонь каміна і сказав, ніби все прощаючи:

— Старий Крікль!..

— У мене тут є лист від цього старого... мерзотника,—сказав я. Я ніколи не бував так малосхильний пробачити йому побої, що їх зазнав від нього Тредльс, як саме в ті хвилини, коли бачив, що Тредльс ладен пробачити йому це.

— Від нашого директора Крікля!—вигукнув Тредльс.—Та ні!

— Він також перебуває в числі тих осіб, яких приваблює тепер моя ростуча слава і заможність,—сказав я, розбираючи листи,—і які відкривають, що завжди були дуже прихильні до мене. Він тепер уже не директор. Він залишив школу і зробився адміністративною особою в Мідльсексі.

Я думав, що Тредльс здивується, почувши це, але він зовсім не здивувався.

— Як ти гадаєш, яким чином Крікль спромігся зайняти адміністративний пост у Мідльсексі?—спитав я.

— О, боже мій!—відповів Тредльс,—важкенько буде відповісти на це запитання. Можливо, він голосував за когось, або позичив гроші комунебудь, або купив щось для когось, або іншу послугу зробив комусь, а може вигідно продав щось для когось, який знав когось, хто умовив губернатора провінції призначити його на цю посаду.

— В усякому разі він на посаді,—зазначив я.—І він пише мені, що буде щасливий показати мені єдину вірну систему тюремної дисципліни, єдино вірний шлях, що ним можна довести злочинців до широсердого і незмінного каяття... система ця, як тобі відомо, полягає в самотньому ув'язненні. Що ти на це скажеш?

— Про систему?—спитав Тредльс, набираючи поважного вигляду.

— Ні. Про те, щоб я прийняв запрошення і взяв би тебе з собою?

— Я не заперечую,—сказав Тредльс.

— Тоді я так йому і напишу. Ти пригадуєш (не кажучи вже про поведження з нами), як цей самий Крікль вигнав за двері свого власного сина і як мучив він свою дружину і дочку?

— Чудово пам'ятаю,—сказав Тредльс.

— І все ж таки, коли прочитаєш його листа, то побачиш, що він найніжніше ставиться до в'язнів, засуджених за всі можливі і неможливі бридкі вчинки. Крім цих людей, його любов, здається, ні на кого більше не поширюється.

Тредльс знизав плечима і зовсім не дивувався. Та я й не чекав, щоб він дивувався, бо й сам частенько в житті своєму зустрічав такі карикатури. Ми умовились про час нашого візиту, і я в той же вечір написав містерові Кріклю.

У призначений день—здається, це було вже на другий день, а втім це байдуже,—ми з Тредльсом вирушили до в'язниці, що перебувала під владою і опікою містера Крікля. То була величезна, солідна будівля, споруджена з чималенькими витратами. Коли ми наближалися до воріт, я не міг утриматися від думки, який галас зчинився б у країні, коли б якийсь божевільний запропонував би витратити половину грошей, що їх коштувала тюрма, на збудування технічної школи для молоді, або на притулок для заслужених старих працівників.

У конторі, яка могла б правити за перший поверх вавілонської башти, так масивно була вона збудована,—нас відрекомендували колишньому нашому директорові, якого оточували два чи три заклопотані клерки і кілька відвідувачів; він прийняв мене, як людина, що в минулі роки виховувала мій розум і серце й завжди ніжно любила мене. Коли я відрекомендував Тредльса, містер Крікль таким самим чином, хоч і слабшою мірою, висловив, що він завжди був керівником, вихователем і другом Тредльса. Наш вельмишановний учитель

чимало постарів, але зовнішній його вигляд не занадто покращав. Обличчя його було таке ж вогняно-червоне і тільки маленькі очі ще глибше запали. Рідкі, на вигляд вогкуваті, сиві патли, що з ними завжди були зв'язані в мене спогади про нього, майже зовсім зникли; і товсті жили на його лисій голові від цього зовсім не здавалися приємнішими.

Після досить тривалої розмови з цими джентльменами, з якої слід було зробити висновок, що по ширості нічого в світі не заслуговувало такої напруженої уваги, як найвищий добробут в'язнів, і що поза тюремними дверима на всій землі зовсім нічого робити, ми почали наш огляд. Був тоді саме обідній час, і ми, насамперед, вирушили до великої кухні, де слуги з точністю годинникового механізму відмірювали і окремо розподіляли порції, що їх належало віднести кожному в'язневі до його камери. Я пошепки зауважив Тредльсові, що мене дивує, як нікого не вразить різкий контраст цих ситних і добірних страв з обідами не те що жебраків, але солдатів, матросів, чорноробів, безлічі чесних працюючих людей, що з них навряд чи одному на п'ятсот будьколи пощастить так добре пообідати. Але я довідався, що „система“ вимагає добрих харчів і, щоб раз назавжди покінчити з цією системою, я знайшов, що в цьому пункті, як і в багатьох інших, „система“ знищує всі сумніви і примирює всі недоладності. Ніхто, здавалось, і гадки не мав, що крім цієї системи можна було б взяти до уваги ще деякі інші системи.

Проходячи через блискучі коридори, я спитав у містера Крікля і його друзів, що власне вважають головною перевагою цієї універсальної системи. Мені пояснили, що вона полягає в цілковитій ізоляції в'язнів, щоб ніхто з них не знав про існування іншого, і в доведенні в'язнів до того здорового стану духу, який веде до щирого каяття.

Це мені здалось трохи дивним, коли ми пішли відвідувати цих людей в їхніх камерах, або навіть у коридорах, куди їх викликали, і коли я довідався, як вони ходять молитись і так далі. Можна було гадати, що вони досить багато знають один про одного і мають цілком задовільну систему сполучення. В той час, коли я пишу ці рядки, мої гадки, здається, вже доведені, але було б занадто явною недоброзичливістю до системи, якби я наважився натякнути тоді на такий сумнів, і тому я звернув, усі свої зусилля на розшуки каяття.

Тут мене взяли великі підозри. У способах каяття я знайшов тут таку саму моду, як у покроях жилетів і фраків у вітринах кравців. Я знайшов безліч сповідей, які своїми характерними рисами дуже мало різнились одна від одної і, що здалось мені надто підозрілим, сповіді ці навіть у словах були дуже схожі. Я знайшов безліч лисиць, які зрікалися цілих плантацій виноградних, але жодної такої, що їй я довірив би хоч би одну лозу. Більше того, знайшов я, що ті в'язні, які найенергійніше сповідались, збуджували найтеплішу

участь; їхня облуда, ліцемірність і гордість (а самі вони розповідали, що брехливість їхня сягала нечуваних розмірів) завжди до кінця погоджувалися з їхніми зізнаннями і навіть були поставлені їм у заслугу.

Блукаючи по коридорах і камерах, я кілька разів чув про якийсь номер двадцять сьомий, який, здавалося, був улюбленцем тюремників і зразком для в'язнів; тому я вирішив відкласти свій висновок про заклад, поки не побачу двадцять сьомого. Номер двадцять восьмий, як мені сказали, є також дуже блискуча зоря, і все його нещастя полягає в тому, що його сяйво трохи затьмарюється променистим блиском номера двадцять сьомого. Я так багато чого наслухався про номер двадцять сьомий, про його побожні промови і про його дивовижні листи до матері, яку він також намагався повернути на шлях істини, що я не міг дочекатись хвилини, коли побачу його.

Мені довелось досить довго тамувати свою нетерплячість, бо номер двадцять сьомий зберігали для кінцевого ефекту. Але, нарешті, ми підійшли до дверей його камери; і містер Крікль, зазирнувши в „вічко“, оповістив нас, що номер двадцять сьомий читає книгу псалмів.

Миттю сім чи вісім голів обложили „вічко“. Всі хотіли бачити, як номер двадцять сьомий читає книгу псалмів. Щоб задовольнити це справедливе бажання і дати нам змогу побачити номер двадцять сьомий у всій його сердечній чистоті, містер Крікль наказав відімкнути двері камери і запросити номер двадцять сьомий у коридор. Уявіть собі, кого ми з Тредльсом побачили в особі цього знаменитого номера двадцять сьомого? Нікого іншого, як Урію Гіпа!

Він пізнав нас одразу і, виходячи з камери, сказав з властивою йому гримасою:

— Як ваше здоров'я, містер Копперфільд? Як ваше здоров'я, містер Тредльс?

Ця сцена здивувала всю присутню компанію. Мені навіть здалося, що всі були здивовані, як це номер двадцять сьомий без найменшої гордості удостоює нас своєї уваги.

— Ну, двадцять сьомий,—сказав містер Крікль, співчутливо і водночас захоплено поглядаючи на в'язня.—Як ви почуваете себе сьогодні?

— Я дуже смиренний, сер!—відповів Урія Гіп.

— Ви завжди такі, двадцять сьомий,—сказав містер Крікль.

Тут інший джентльмен надзвичайно заклопотано спитав:

— Чи вам тут цілком зручно?

— Так, дякую вам, сер,—сказав Урія Гіп, обернувшись у той бік.—Значно зручніше, ніж було поза цими стінами. Я бачу тепер свої помилки, сер. Це саме й робить моє перебування тут зручним.

Багато джентльменів дуже розчулились, і один із них, протиснувшись уперед, зворушено спитав:

— Як подобається вам м'ясо?

— Дякую вам, сёр,—відповів Урія, обертаючись до того, хто запитав.—Вчора воно було твердішим, ніж можна було б бажати, але мій обов'язок терпіти. Я наробив помилок, джентльмени,—вів далі Урія з ніжною посмішкою озираючись навколо.—І я повинен без скарг терпіти наслідки.

Присутні забурмотіли—почасти від приємності при вигляді небесного стану душі номера двадцять сьомого, почасти від обурення на економа, який дав підставу до скарги (що її містер Крікль негайно ж відзначив у своїй записній книжці). Коли все заспокоїлось, номер двадцять сьомий стояв між нами, ніби відчуваючи себе першим і найважливішим експонатом у славетному музеї. Щоб нас, новаків, відразу залити і засліпити променистим сяйвом, віддали наказ випустити і номер двадцять восьмий.

Я вже був такою мірою проіннятий здивованням, що тільки трохи здивувався, коли вийшов містер Літтімер, читаючи повчальну книжку.

— Двадцять восьмий,—сказав джентльмен в окулярах, який досі ні слова не казав,—на минулому тижні, мій хлопче, ви скаржилися на какао. Яке воно у вас тепер?

— Дякую вам, сёр,—відповів містер Літтімер,—тепер його краще готують. Якщо я дозволив би собі сказати, сёр, то мені здається, що молоко, на якому його варять, не зовсім чисте. Але я дуже добре знаю, сёр, що в Лондоні молоко завжди підробляють і що в чистому вигляді його дуже важко дістати.

Мені здавалося, що джентльмен в окулярах вихваляється номером двадцять восьмим, як парадним конем, у змаганні з містером Кріклем і його номером двадцять сьомим. Кожен з них мав свого власного протеже.

— Який стан вашого духу, двадцять восьмий?—питав джентльмен в окулярах.

— Дякую вам, сёр,—відповів містер Літтімер.—Я бачу тепер свої помилки, сёр. Я дуже тривожусь, коли згадую про гріхи моїх колишніх товаришів, сёр; але вірю, що вони їх спокутують.

— Але самі ви відчуваєте себе щасливим?—спитав джентльмен в окулярах, заохочуючи його кивком голови.

— Дуже вдячний вам, сёр,—відповів містер Літтімер.—Я цілком щасливий.

— Чи немає у вас на серці ще якогось бажання?—спитав джентльмен в окулярах.—Якщо є, то висловіть його, двадцять восьмий.

— Сёр,—сказав містер Літтімер, не підводячи очей.—Якщо я не помиляюсь, то між присутніми тут є один джентльмен, якого я знав ще в своєму колишньому житті. Може, буде корисним для цього джентльмена дізнатись, сёр, що я приписую всі мої колишні помилки тій обставині, що провадив несвідоме життя на службі в молодих людей і допустився до того, що вони затягли мене до слабостей і гріхів, протистояти яким у мене не вистачало сили. Я сподіваюсь, що цей джентльмен зрозуміє пересторогу, сёр, і не прогнівається на мою сміливість. Я говорю заради його користі. Я усвідомлюю свої

власні колишні помилки. Я сподіваюсь, що він також спокутує всі гріхи і злочини, в яких він брав участь.

Я помітив, що багато з присутніх прикрили очі руками, немов у церкві.

— Це робить вам честь, двадцять восьмий,—сказав джентльмен в окулярах.—Цього я міг чекати від вас. Чи маєте ви ще щонебудь сказати?

— Сер,—відповів містер Літтімер, трохи підіймаючи брови, але не розплющуючи очей,—була одна молода жінка, яка ступила на шлях розпусти; я намагався врятувати її, але мені не пощастило. Я прошу цього джентльмена, якщо він може, сповістити цю молоду жінку від мого імени, що я прощаю їй її погане поведження зі мною і що я закликаю її спокутувати. Чи не буде він такий ласкавий передати це?

— Я не маю ніякого сумніву, двадцять восьмий,—відповів джентльмен в окулярах,—що джентльмен, якого стосується ваша мова, подібно до всіх нас, глибоко відчуває справедливість ваших слів. Ми не будемо більше затримувати вас.

— Дякую вам, сер,—сказав містер Літтімер.—Джентльмени, я бажаю вам усім доброго дня і сподіваюся, що ви й сім'ї ваші також побачать свої гріхи і спокутують їх.

По цій мові номер двадцять восьмий залишив нас, обмінявшись з Урією таким поглядом, з якого можна було зробити висновок, що вони знайшли вже зручний спосіб сполучення. Коли двері за ним зачинились, присутні заговорили, що номер двадцять восьмий—най-респектабельніша людина і чудовий зразок в'язня.

— Ну, двадцять сьомий,—сказав містер Крікль, виходячи знову на авансцену з *своїм* протезе.—Чи не можемо ми щонебудь зробити для вас? Висловіть своє бажання.

— Я смиренно попросив би, сер,—відповів Урія, підвівши своє підле обличчя,—дозволу написати знову моїй матері.

— Це вам, безперечно, буде дозволено,—сказав містер Крікль.

— Дякую вам, сер. Я боюсь за матір. Мені здається, що вона не зовсім здорова.

Хтось необережно спитав, на що вона хвора. Але інші джентльмени, скандалізовані такою нечемністю, зашептали:

— Тихше!

— Вона хвора духом,—відповів Урія, скрививши шию в той бік, звідки почувся голос.—Я хотів би, щоб матуся моя домоглася такого стану духу, в якому перебуваю я. Ніколи не домігся б я цього становища, якби мене не привели сюди. Я хотів би, щоб і матуся була тут. Для кожного було б краще, якби його заарештували і привели сюди.

Цей висновок надзвичайно сподобався присутнім. Він, очевидно, задовольнив їх більше, ніж усе попереднє.

— Перше, ніж я прийшов сюди,—вів далі Урія, глянувши на нас так, ніби хотів знищити все довколишнє, якби міг,—я заплутався в помилках, але тепер я усвідомив свої помилки. За цими мурами—

безліч гріхів. Матуся моя також має своєю частку гріхів. Повсюди, за винятком цього притулку, все—гріх.

— Ви тепер цілком змінилися?—спитав містер Крікль.

— О, так, звичайно, сер!—сказав цей розкаяний грішник, що подавав такі блискучі надії.

— Ви не піддалися б порокам, якби вийшли на волю?—спитав ще хтось.

— О, безперечно, ні, сер!

— Гаразд!—сказав містер Крікль.—Це дуже втішно. Ви зверталися до містера Копперфільда, двадцять сьомий. Чи хочете ви ще щось сказати йому?

— Ви знали мене задовго раніше, ніж я потрапив сюди і змінився, містер Копперфільд,—сказав Урія, глянувши на мене; і більш брідкого виразу не бачив я ніколи, навіть на його обличчі.—Ви знали мене, коли, не зважаючи на свої помилки, я був смиреним серед гордих і лагідним серед гнівних... Ви самі були розгнівані на мене, містер Копперфільд... Одного разу ви вдарили мене в обличчя, ви знаєте.

Загальне співчуття. Кілька обурених поглядів.

— Але я прощаю вам, містер Копперфільд,—сказав Урія, роблячи своїм всепрощенням блюзнірську і жахливу паралель, яку я не наважуюсь нагадати.—Я прощаю всім. Не пристало б мені тепер плекати якусь ненависть. Я щиро прощаю вам і сподіваюся, що ви надалі приборкаєте свої пристрасті. Сподіваюся, що містер В. спокутує, що спокутують міс В. і вся ця грішна орда. Тяжке випробування спіткало вас, і сподіваюся, що воно буде вам корисним, але ще краще було б, якби ви потрапили сюди. Для містера В. краще потрапити сюди, і для міс В. також. Найкраще бажання, яке я можу висловити вам, містер Копперфільд, і всім вам, джентльмени, це щоб ви всі були заарештовані і приведені сюди. Коли я думаю про свої колишні помилки і про моє теперішнє становище, то я певний, що це було б найкращим для вас усіх. Я жалію всіх, хто ще не приведений сюди.

Він прослизнув назад до своєї камери, супроводжуваний хвалебним хором; і ми з Тредльсом відчували велике полегшення, коли двері замкнулися за ним.

У цьому каятті була така характерна риса, що я мало не спитав, за що взагалі потрапили ці люди сюди. Але, очевидно, про це вони визнавали за краще не говорити. Я звернувся до одного з двох наглядачів, які, судячи з їхніх облич, досить добре розуміли, чого була варта вся ця комедія.

— Чи знаєте ви,—спитав я, коли ми йшли коридором,—у якій мерзенності полягала остання „помилка“ номера двадцять сьомого?

Наглядач відповів, що то була історія з банком.

— Він хотів обдурити англійський банк?

— Так, сер. Обман, фальшування і шахрайство. Були там замішані і інші люди. Він підбурих інших. То була глибоко задумана змова на велику суму. Вирок—заслання на все життя. Двадцять

сьомий був найхитрішою пташкою в усій зграї, і мало не викрутився, але не зовсім. Банк ледве спромігся насипати йому солі на хвіст.

— А чи відомий вам злочин двадцять восьмого?

— Двадцять восьмий,—відповів мій співрозмовник, говорячи пошепки і озираючись, щоб Крікль і інші джентльмени не почули незаконного осуду невинних жертв,—двадцять восьмий (також засуджений на заслання) поступив на службу і пограбував свого молодого хазяїна на двісті п'ятдесят фунтів стерлінгів грішми і коштовними речами вночі перед від'їздом за кордон. Я особливо добре пам'ятаю цю справу, бо його спіймала карлиця.

— Хто?

— Маленька жінка. Забув, як її звати.

— Може, Маучер?

— Саме вона. Він уже був сховався від переслідування і готувався втекти до Америки в білявій перуці і наліплених бакенбардах, змінивши піку так, що ви зроду не пізнали б його. Але ця маленька жінка була тоді в Соутгемптоні, зустріла його на вулиці, миттю пізнала його своїм гострим оком, кинулася йому під ноги, щоб перекинути, і вчепилася в нього, наче люта смерть.

— Браво, міс Маучер!—скрикнув я.

— Ви це неодмінно сказали б, коли б побачили, як вона стояла на стільці у ложі свідків на процесі,—вів далі мій новий приятель.— Він подряпав їй усе обличчя, і топтав її ногами, звірюка, коли вона вчепилася в нього; але вона його не відпускала, аж поки не побачила його під замком. Вона так учепилася, що поліцаї змушені були взяти обох разом. Зізнання вона давала дуже весело, так що судді високо похвалили її, а публіка урочисто проводила її додому. Вона сказала суддям, що так добре знає цього негідника, що спіймала б його однією рукою, якби він навіть був Самсоном. І напевно, вона це зробила б.

Я також був певний цього і за це відчув глибоко пошану до міс Маучер.

Ми оглянули вже все, що заслуговувало уваги у цьому закладі. Даремно було б тлумачити перед такою людиною, як безцінний містер Крікль, що двадцять сьомий і двадцять восьмий—запеклі і незмінні шахраї, що вони лишилися такими, якими були завжди, що ці лицеміри ладні в такому місці вихвалитися своєю спокутою, що вони знають, яку користь можуть дістати з усього цього, коли їх вишлють за кордони батьківщини; одним словом, що все це—марна праця над порожньою і прогнилою справою. Ми лишили цих панів їхній системі і самим собі, і пішли додому, сповнені здивовання.

— А може воно й добре, Тредльс?—сказав я.—Коли на хворій шкапі як слід поїздять, то тим скорше заїздять її до смерті.

— Сподіваюсь,—відповів Тредльс.

СВІТЛО ОСЯЮЄ МОЮ ПУТЬ

Наближалось різдво, і я вже жив на батьківщині щось із два місяці. З Агнесою бачився я дуже часто. Хоч і голосно лунав навколо мене загальний голос хвали і заохочував мене до нових планів і прагнень, але найуважніше прислухався я до тихих похвал Агнеси.

Принаймні раз на тиждень, а іноді й частіше, я їздив до Кентербері і проводив там вечір. Повертався я додому здебільшого вночі; журба і смуток мої завжди посилювались, коли я прощався з Агнесою, але краще мені було їздити верхи по полях, ніж сидіти самотньо в кімнаті і безплідно горювати про свою долю. Багато сумних ночей провів я в таких поїздках, пожвавлючи в своїй пам'яті тяжкі думки, які сповнювали мене під час тривалої відсутності за кордоном.

Але вірніше буде сказати, що я тільки прислухався до відгомону цих думок. Вони промовляли до мене немовби здалека. Коли я читав Агнесі свої рукописи, коли я стежив за її уважним обличчям, зворушував її до посмішок або до сліз, і чув, як серйозно говорить вона про тіні того удаваного світу, в якому я жив,—тоді я думав, якою могла б стати моя доля... Але я тільки думав про це; так само після одруження з Дорою думав я, якою хотів би я бачити свою дружину.

Мій обов'язок—терпіти своє лихо. Якщо Агнеса колись здатна була полюбити мене справжнім коханням, то я сам егоїстично і легковажно образив це її почуття і сам збудував свою власну долю. Нема мені на кого нарікати. Але я любив її і згодом для мене стало навіть певною втіхою уявляти собі той далекий день, коли я зможу, не червоніючи, відкрити їй свої почуття; коли все буде скінчено; коли я зможу сказати: „Агнесо, так було, коли я повернувся на батьківщину; а тепер я старий і ніколи відтоді не любив я нікого іншого“.

Вона не виявила передо мною ні найменшої зміни в собі. Чим була вона завжди для мене, тим самим лишилась і тепер. Між бабкою і мною, від самого вечора мого повернення, встановилися з цього приводу якісь особливі стосунки, що їх я не можу назвати ні вимушеністю, ні навмисним наміром зберігати один від одного свої таємниці. А проте, ми начебто змовилися думати про одне й те саме, не надаючи певної форми своїм думкам. Коли увечері, за давнім звичаєм, ми сиділи перед каміном, наші думки дуже часто йшли по цій колії, і ми обоє зберігали непорушне мовчання. Я був переконаний, що вона, почасти, прочитала мої думки в той самий вечір, і що вона чудово розуміла, чому я не надаю їм певності.

Аж ось настало різдво, а Агнеса все ще нічого не розповіла мені про свої почуття. Думки мої почала гнітити підозра, що вона розу-

міє справжній стан мого духу й побоюється образити одвертою розповіддю. Якщо це так, то жертва моя даремна, і я не виконав свого найпершого обов'язку щодо неї. Мені треба було переконатися, чи справедливі мої підозри. І якщо справді існувала між нами така перепона, то я вирішив відразу твердою рукою розбити її.

Багато причин я маю пам'ятати цей день. То був холодний, суворий зимовий день. Кілька годин тому падав сніг, і тепер він лежав, неглибокий, але зміцнений морозом, на землі. На просторі моря, за моїм вікном, дмухав жорстокий північний вітер. Я згадував, як вирував він у Швейцарії в гірських снігових пустинях, неприступних тоді для людської ноги; і я запитував себе, де почував би я себе самотнішим—у тих похмурих областях, чи в пустинному океані.

— Їдеш сьогодні, Трот?—спитала моя бабка, просуваючи голову в двері.

— Так,—сказав я,—я їду до Кентербері. В таку погоду добре поїздити верхи.

— Сподіваюся, що й кінь твій теж думає так,—зазначила моя бабка,—але тепер він повісив голову і вуха, стоячи перед хвірткою. І здається мені, що стайня подобається йому більше.

Бабка моя, мушу зазначити, допустила мого коня на заповідну землю, але ні трохи не пом'якшала щодо слів.

— Незабаром він подбадьориться,—сказав я.

— В усякому разі поїздка буде корисна для його хазяїна,—зауважила моя бабка, поглядаючи на папери на моєму столі.—Ах, дитя моє, багатенько годин проводиш ти тут! Ніколи я не думала, читаючи книжки, що їх так важко писати.

— Читати їх іноді ще важче,—відказав я.—Щодо писання, то воно має свої принади, бабусю.

— Ага! Розумію!—сказала моя бабка.—Пиха, любов до слави, симпатія і всяке таке, мабуть? Гаразд, іди собі своїм шляхом.

Бабка погладила мене по плечу і сіла в моє крісло. Я став поруч з нею і сказав:

— Чи знаєте ви ще щонебудь про ширу прихильність Агнеси?

Вона пильно подивилася в моє обличчя і тільки згодом відповіла:

— Думаю, що знаю, Трот.

— Чи потверджуються ваші здогади?—спитав я далі.

— Думаю, що так, Трот.

Вона знову пильно подивилась на мене, і на обличчі її був чи то сумнів, чи то співчуття, тому я зібрав усі свої зусилля, щоб показати їй цілком веселе обличчя.

— Більше того, Трот...—почала моя бабка.

— Що таке?

— Я думаю, що Агнеса виходить заміж.

— Хай бог благословить її!—сказав я весело.

— Хай бог благословить її,—повторила моя бабка,—і чоловіка її також!

Я підтримав це побажання, попрощався з бабкою, легко збіг по

сходах, скочив на коня і помчав геть. Тепер уже я остаточно вирішив виконати свій план.

Як добре пам'ятаю я цю зимову поїздку! Замерзлі крижинки, зняті вітром із стеблинок трави, вогнем пекли мені обличчя; важкий тупіт кінських копит вибивав ритмічну мелодію по землі; ґрунт лежав, наче закам'янілий, сніг віхтями мчав по крейдяних ямах; пар здіймався з коней, що спинились на пагорбку, тягнучи фургон із сіном, і мелодійно калатали дзвіночки; білі схили і улоговини лежали проти темного неба, немов накреслені на величезній аспідній дошці.

Я знайшов Агнесу саму. Дівчатка вже роз'їхались на канікули по домівках, і вона сиділа сама перед каміном, читаючи. Побачивши мене, вона відклала книжку. Після звичайних привітань, Агнеса взяла свій робочий кошик і сіла в амбразурі старовинного вікна.

Я влаштувався біля неї на підвіконні, і ми почали розмову про мою літературну працю, про те, що я встиг зробити після свого попереднього візиту. Агнеса була дуже весела і, сміючись, пророкувала, що я незабаром стану занадто славетним і зі мною не можна буде говорити про звичайні речі.

— Тому я користаюся теперішнім часом, як бачите,—сказала Агнеса,—і розмовляю з вами, поки мені можна.

Коли я дивився на її прекрасне обличчя, вона підвела від роботи свої милі, ясні очі і помітила, що я пильно стежу за нею.

— Ви дуже замислені сьогодні, Трот.

— Сказати вам, Агнесо, про що я думаю? Я, власне, за тим і приїхав.

Вона відклала свою роботу, як робила це завжди, коли ми збирались розмовляти серйозно; тепер вся її увага належала тільки мені.

— Мила моя Агнесо, чи маєте ви сумнів у моїй дружбі до вас?

— Ні!—відповіла вона, здивовано глянувши на мене.

— Чи думаєте ви, що я перестав відносно вас бути тим, чим був завжди?

— Ні!—відповіла вона так само.

— Чи пам'ятаєте ви, як після повернення на батьківщину я намагався висловити, що я завдячую вам, мила Агнесо?

— Я пам'ятаю це,—тихо сказала вона,—дуже добре пам'ятаю.

— У вас є таємниця,—сказав я.—Поділіть її зі мною, Агнесо.

Вона опустила очі і тремтіла.

— Є людина, якій ви присвятили скарб своєї любові... Дивно, що я почув про це не з ваших уст, Агнесо. Не приховуйте від мене того, що так близько стосується вашого щастя. Якщо ви можете покластись на мене,—звичайно можете, бо ви самі сказали це,—то дозвольте мені бути вашим другом, вашим братом, у цій справі насамперед.

Агнеса глянула на мене благально, майже з докором, і підвелася зі свого місця, поспішно зробила кілька кроків по кімнаті,

ніби не знаючи, куди йти, затулила обличчя руками і зайшлася такими гіркими сльозами, що вони вразили мене в самісіньке серце.

А проте, ці сльози збудили в мені щось, якусь надію. Не знаю чому, але сльози ці з'єдналися в моїй уяві з тією спокійною і сумною посмішкою, яка завжди збуджувала в мені скорше душевну відраду, ніж страх або смуток.

— Агнесо! Сестро! Друже мій! Що я наробив?

— Я піду звідси, Трот. Я нездужаю. Я не тямлюсь. Я поговорю з вами згодом... іншим разом. Я напишу вам. Не говоріть зі мною тепер. Не треба! Не треба!

Я згадав, як колись казала вона, що її любов не потребує винагороди. Мені здалося, що саме про ці слова я маю тепер нагадати.

— Агнесо, я не можу бачити вас у такому горі і думати, що я спричинився до нього! Дівчинко моя мила, миліша для мене за все в житті, якщо ви нещасливі, то дозвольте мені поділити ваше нещастя. Якщо ви потребуєте допомоги чи поради, то дозвольте мені спробувати допомогти вам. Якщо у вас справді тягар на серці, то дозвольте мені спробувати полегшити його. Для кого ж я й живу нині, Агнесо, коли не для вас?

— О, пощадіть мене! Я не тямлю себе! Іншим разом!—ось і все, що міг я розібрати крізь її ридання.

Невже сліпий егоїзм ще раз звертав мене з вірного шляху? Чи може, навпаки, це є ключем до тієї надії, про яку так недавно я не наважувався й думати?

— Ні, я мушу говорити! Я не можу так залишити вас. Заради неба, Агнесо! Невже після всіх цих років, після всього, що відбулося за цей час, залишиться ще місце для непорозумінь між нами? Я мушу говорити одверто. Якщо вас бентежить думка, що я заздритиму щастю іншого, що я не зможу віддати вас під захист милого вам обранця, що я в своєму віддаленому місці не зможу бути спокійним свідком вашої радості, обличте цю думку, бо я не заслуговую її. Я страждаю не зовсім даремно. Ви навчали мене не зовсім даремно. У моїх почуттях до вас нема домішки егоїзму.

Тепер вона була спокійна. Через кілька секунд, обернувши до мене своє бліде обличчя, вона сказала тихим і уривчастим, але цілком ясним голосом:

— Ваша чиста дружба до мене, Тротвуд (справді, я не маю сумніву в ній), зобов'язує мене сказати вам, що ви помилились. Більше я нічого не можу сказати. Якщо протягом цих років мені іноді й потрібні були допомога і порада, то вони самі з'являлись до мене. Якщо я іноді бувала нещаслива, то це почуття вже минуло. Якщо й був у мене тягар на серці, то тепер він полегшав. Якщо є в мене якась таємниця, то вона... не нова і... не те, що ви думаєте. Я не можу ні розкрити її, ні поділити. Вона довго була моєю і мусить залишитись тільки моєю.

— Агнесо! Спиніться! На хвилину!

Вона хотіла піти, але я затримав її. Я обняв її стан. „Протягом цих років!“ „Не нова таємниця!“ Нові думки й надії завирували в моїй душі, і всі барви мого життя миттю змінилися.

— Мила моя Агнесо! Агнесо, яку я так шаную... яку я так безмежно люблю! Коли я приїхав сюди сьогодні, я думав, що ніщо не зможе вирвати це визнання в мене. Я думав, що зможу тримати його в своїх грудях все наше життя, поки ми обое не постаріємо. Але, Агнесо, якщо мені зясніла нова надія, що я зможу вас назвати чимсь більш, ніж сестрою, чимсь зовсім іншим, ніж сестрою...

Сльози швидко заструмили по її щоках, але вони вже не були схожі на ті сльози, що їх вона щойно проливала. Надія моя сяяла в них.

— Агнесо! Мій вірний керівник, моя найкраща підпоро! Якби в той час, коли ми тут зростали разом, ви більше звертали б уваги на себе, і менше—на мене, то може я ніколи в своїй нестримній фантазії не відійшов би від вас. Але ви були занадто кращі за мене і стали для мене необхідною в кожній хлоп'ячій моїй надії, в кожному розчаруванні. Довіряйтесь вам, покладатись на вас в усьому стало моєю другою натурою і ця натура тимчасово заступила першу, ту, що любила вас! Я сам не бачив, як люблю вас.

Вона все ще ридала, але вже не від журби—від радості. Вона пригорнулася до мене так, як ніколи раніше, як ніколи не міг я мріяти про це.

— Коли я любив Дору—палко любив, Агнесо, ви це знаєте...

— Так!—скрикнула вона.—Я щаслива чути це!

— Коли я любив її... навіть тоді любов моя була б незавершеною без вашого співчуття. Але ви співчували мені, і я був щасливий. А коли втратив її, Агнесо, чим би я став без вас?

Ще міцніше стиснув я її в моїх обіймах, ще ближче пригорнув до серця, тремтяча рука її лежала на моєму плечі, милі очі її сяяли крізь сльози.

— Я поїхав за кордон, мила Агнесо, люблячи вас. Я лишався там, люблячи вас. Я повернувся на батьківщину, люблячи вас.

І тепер я спробував пояснити їй свою внутрішню боротьбу і висновок, до якого я прийшов тоді. Я намагався широко і широко розкрити свою душу перед нею. Я намагався показати їй, як сподівався, що краще знаю себе самого та її, і як, на підставі цих удаваних знань, в душі моїй виник безнадійний план, що йому я хотів лишатись вірним до кінця свого життя. Якщо вона любила мене,—вів я далі,—тією любов'ю, яка дозволила їй стати моєю дружиною, вона могла обдарувати мене цим щастям,—не тому, що я заслуговував його своїми вчинками, але єдино тому, що любов моя до неї, зміцніла в боротьбі і дозріла серед хвилювань, була і справжньою і широкою. О, Агнесо, з твоїх ясних очей в цю хвилину дивився на мене дух моєї дитинки-дружини і немов казав, що я роблю добре, і через тебе приводив він мене до ніжних спогадів про Квітку, яка зів'яла в повній красі!

— Я така щаслива, Трот... серце моє сповнене блаженства... але є ще одна річ, яку я мушу тобі сказати...

— Серденько, що?

Вона поклала свої ніжні руки мені на плечі і спокійно глянула мені в очі.

— Ти ще не догадуєшся, про що я хочу сказати?

— Я тепер боюся робити здогади. Скажи мені, моя мила.

— Я любила тебе все своє життя!

О, ми були щасливі, ми були щасливі! Ми плакали не про минулі випробування (яких вона зазнала більше, ніж я), не про страждання, через які прийшли ми до цієї радості; ми плакали від щастя, що не розлучимось уже ніколи більше.

У цей зимовий вечір ми разом гуляли по полях і благословенний спокій наших душ, здавалося, поширювався і на морозне повітря. Ранні зірки засяяли, а ми все ще гуляли і, милуючись ними, ми хвалили бога, який привів нас до цього миру.

Ми стояли разом біля того самого старомодного вікна вночі, коли місяць сяяв; спокійні очі Агнеси звернуті були до місяця, я стежив за її поглядом. Довгі милі важкого шляху розкрились тоді передо мною, і побачив я обірваного, втомленого хлопчика, занедбаного і безпритульного, який дійшов до того, що навіть може назвати своїм серце, яке б'ється поруч з його власним!

Наступного дня перед обідом ми з'явилися до моєї бабки. Вона була в моєму кабінеті, як сказала Пеготті, гордістю якої було тримати в чистоті і охайності всі мої речі. Бабка моя, озброєна окулярами, сиділа біля каміна.

— Боже мильї!—сказала моя бабка, намагаючись у сутінках розглянути довколишні речі.—Кого це ти привіз?

— Агнесу,—сказав я.

Ми умовились нічого спочатку не розповідати, а тому бабка моя була досить збентежена. Коли я сказав „Агнесу“, вона глянула на мене очима, сповненими надії, але не помітила в мені жодної зміни, у розпачі скинула окуляри і почала ними потирати собі ніс.

Проте вона за своїм звичаєм щиро привітала Агнесу, і незабаром ми опинилися внизу, в освітленій їдальні, за обідом. Два чи три рази бабка моя одягала окуляри, щоб знову пильно глянути на мене, але щоразу вона знову скидала їх, розчарувавшись, і терла ними собі ніс. Містер Дік був дуже збентежений цими зловісними ознаками, бо знав, що це нічого доброго не віщує.

— До речі, бабусю,—сказав я після обіду,—я розмовляв з Агнесою про те, на що ви натякали.

— В такому разі, Трот,—сказала моя бабка, багровіючи,—ти вчинив зле і порушив свою обіцянку.

— Алеж ви не гнівайтесь, бабусю? Напевно, ви не станете гніватись, коли довідаєтеся, що Агнеса щаслива в своїй любові.

— Нісенітниця!—сказала моя бабка.

Бабка моя була така роздратована, що я визнав за найкраще відразу покласти край її роздратованню. Обнявши Агнесу, я підвів її до спинки крісла, де сиділа моя бабка, і ми обое схилились над нею. Бабка моя, сплеснувши руками і подивившись на нас крізь окуляри, негайно впала в істерику—в перший і єдиний раз за все мое знайомство з нею.

Істерику викликала Пеготті. Отямившись, бабка моя миттю підскочила до Пеготті і, називаючи її старою дурепою, стиснула її з усією своєю силою. Після цього вона схопила в обійми містера Діка (який дуже пишався цим, але був неймовірно здивований) і вже після цього розповіла їм, у чому річ. Тоді виявилось, що всі ми цілком щасливі.

Я так і не міг довідатись від бабки, з якою метою вона вела зі мною останню таємничу розмову. Можливо, вона обдурила мене навмисне, але могло бути й те, що вона сама помилялася щодо моїх думок.

— Ну й що ж! Я сказала, що Агнеса виходить заміж. Ти сам краще мусиш знати, що це була правда.

Більше нічого не міг я добитись від неї.

Ми одружилися через два тижні. Тредльс і Софі, доктор і місіс Стронг були єдиними гостями на нашому скромному весіллі. Ми залишили їх сповненими радості і вдвох поїхали додому. В обіймах своїх тримав джерело моїх натхнень, центр мене самого і зміст мого життя, мою рідну, мою дружину, любов моя до якої була тверда, як скеля.

— Милій мій,—сказала Агнеса.—Тепер, коли я можу назвати тебе цим іменем, я мушу розповісти тобі ще одну річ.

— Я слухаю тебе, кохана моя!

— Це зв'язано з тим вечором, коли вмерла Дора. Вона послала тебе за мною?

— Так.

— Вона сказала мені, що заповідає мені щось. Чи можеш ти догадатись, що то було?

Здавалось мені, що я догадуюсь. Я міцніше пригорнув до себе дружину мою, яка так давно любила мене.

— Вона сказала мені, що звертається до мене з останнім проханням і лишає мені свою останню волю.

— І то було...

— Щоб тільки я зайняла це вільне місце.

І Агнеса схилила голову мені на груди, і заплакала, і я заплакав разом з нею, хоч ми були такі щасливі.

РОЗДІЛ XXV

ГІСТЬ

Те, що я хотів розповісти, вже майже закінчено, але є ще один випадок, незабутній для мене; я часто згадую його з захватом; і без

цього епізоду одна з ниток у витканому мною павутинні була б з заплутаним кінцем.

Слава і добробут мої зростали, сімейні радості мої були безмежні, і я прожив у шлюбі десять щасливих років. Одного весняного вечора ми з Агнесою сиділи біля каміна в нашому лондонському будинку, а трое з наших дітей грались у цій кімнаті, коли мені сказали, що якийсь незнайомий бажає бачити мене.

Його спитали, чи має він якусь справу, але він відповів, що ні. Він прийшов тільки, щоб побачитися зі мною, і прийшов здалека. Був він старий, як сказав мій слуга, і скидався на фермера.

Це здалося моїм дітям загадковим. До того ж це нагадувало їм початок улюбленої казки, яку розповідала їм Агнеса; у казці цій з'являлася стара, зла чарівниця в плащі, яка ненавиділа всіх. Отже, малята перелякались. Один з наших хлопчиків сховав голову на колінах у матері, маленька Агнеса (наша старша дитина) залишила своєю представницею ляльку на кріслі, а сама сховалась біля вікна за гардинами і раз-у-раз виставляла звідти свої золоті кучері, три-вожно чекаючи, що буде далі.

— Проведіть його сюди,—сказав я.

Незабаром з'явився, затримавшись у темних дверях, кремезний, сивий старик. Маленька Агнеса, якій сподобався його вигляд, вибігла йому назустріч і я не встиг як слід розглянути його обличчя, коли дружина моя скочила з місця і радісно скрикнула: „містер Пеготті!“.

То справді був містер Пеготті. Він був тепер старий, але рум'яний, бадьорий, міцний. Коли скінчилась радісна метушня, він сів перед каміном, посадивши дітей собі на коліна, і у відблисках вогню дивився я на його обличчя. Він здавався мені таким дужим і міцним, і водночас таким гарним, яким я його ніколи раніше не бачив.

— Мастер Деві,—сказав він.

І це давнє ім'я так приємно пролунало для мого слуху.

— Мастер Деві, в щасливу годину бачу я вас ще раз, з вірною вашою дружиною.

— Справді щаслива година, старий друже!—сказав я.

— А оці красунчики,—сказав містер Пеготті.—Справжнісінькі квіточки! А пам'ятаєте, мастер Деві, ви були не вищі за найменшого з них, коли я вперше побачив вас. Тоді і Емлі була не більшою, і наш бідолашний хлопець був таки справді хлопчиком.

— Час змінив мене більше, ніж вас,—сказав я.—Але цим пустунам час іти спати. Жоден будинок в Англії, крім цього, не заслужив честі дати вам притулок. То скажіть мені, куди надіслати по ваш багаж (цікаво знати, чи є серед ваших речей стара, чорна торбинка, що так багато подорожувала?), і тоді, за склянкою ярмутського грогу, ми побалакаємо про те, що сталося за ці десять років.

— Ви приїхали самі?—спитала Агнеса.

— Так, леді,—сказав він, цілуючи їй руку.—Сам-один.

Ми посадили його; між нами і не знали, як краще приголубити; і, прислухаючись до його старого знайомого голосу, я майже уявляв собі, що старий усе ще продовжує свої довгі мандри, шукаючи свою милу племінницю.

— Багатенько води довелось переплисти,—сказав містер Пеготті,—а лишатися тут доведеться всього кілька тижнів. Але вода (а особливо солона) не новина для мене; і в щасливий час я прибув до вас... Та це ж вірші,—зауважив містер Пеготті, сам здивувавшись.—А я ж таки й не збирався віршувати.

— Невже ви так швидко збираєтесь їхати назад, за тисячі миль?—спитала Агнеса.

— Так, леді,—відповів він.—Я це перед від'їздом обіцяв Емлі. Бачте, я не молодію з роками, і коли б не вирушив тепер у цю далеку путь, то, мабуть, ніколи б мені не пощастило цього зробити. А я завжди мав думку, що *мушу* поїхати і подивитися на мастера Деві та на вас саму, як ви квітнете і які ви щасливі. Бо скоро я вже буду занадто старий.

Він дивився на нас, ніби ніяк не міг наситити нами свої очі. Агнеса, сміючись, відгорнула кілька сивих пасом його волосся, щоб він міг краще розглянути нас.

— А тепер розкажіть нам,—попросив я,—усе про ваше життя-буття.

— Про наше життя-буття, мастер Деві,—відповів він,—розповідати недовго. Йшло в нас усе гаразд, і щастило нам дуже. В усьому нам щастило. Працювали ми таки добре, і спочатку, звичайно, жилось нам важкенько, але в усьому нам щастило. Овечок розвели, рогату худобу, і за що ми не брались, все у нас ішло, як по-писаному. Мабуть, якесь благословення було над нами,—сказав містер Пеготті, побожно схиляючи голову,—і справи наші процвітали. Успіхів чекати недовго. Учора не вийшло, то—вийде сьогодні. А коли не сьогодні, то вийде завтра.

— А як Емлі?—спитали Агнеса і я в один голос.

— Після того, леді, як ви її залишили, Емлі спочатку сумувала і горювала дуже, але щоразу біля нашого намету в лісі згадувала вас у своїх вечірніх молитвах. З вами, мастер Деві, якщо пригадаєте, ми попрощались на сході сонця. Це дуже добре й розумно, що ви приховали від нас ту жахливу таємницю. Емлі навряд чи пережила б її, якби дізналась... Та що й казати, журилась вона, бідолашна, жахливо, аж серце розривалось, дивлячись на неї. Але були на борту бідні люди, які захворіли, і вона доглядала їх. Були й діти в нашій компанії і за ними теж вона ходила. Отож вона працювала і робила деякі діла, і це допомогло їй.

— Коли ж вона вперше почула про це нещастя?—спитав я.

— Цю таємницю я приховував від неї щось з рік,—сказав містер Пеготті.—Жили ми тоді в самотньому місці, але серед прегарних дерев, і троянди вкривали нашу хатину аж до стріхи. Аж ось, коли

працював я на полі, прийшов до нас мандрівник з нашого англійського Норфолька чи Суффолька, не пригадую точно. І, звичайно ми запросили його до себе, почастиували й привітали його, як слід. Так уже повелось у нашій колонії. Була в нього з собою якась стара газета, де надруковано було про бурю. Ось як Емлі довідалась про це. Коли я увечері повернувся додому, вона вже знала все.

Він принизив голос при цих словах, і обличчя його пройнялось добре знайомим мені виразом суворої побожності.

— І це дуже вплинуло на неї?—спитали ми.

— А якже, і надовго,—сказав він, похитуючи головою,—може й до теперішньої години вона цим мучиться. Але думаю, що самотність була корисна для неї. Їй довелося багато діла мати з курми і усякими такими речами, а в клопоті, знаєте, горе пом'якшується. Не знаю,—сказав він замислено,—якби ви тепер могли побачити мою Емлі, мастер Деві, то може б ви й не впізнали її.

— Хіба вона так змінилась?—спитав я.

— Не можу сказати, я бачу її щодня і не можу сказати; а все ж таки іноді мені здається, що воно справді так. Тоненька постать,—сказав містер Пеготті, поглядаючи на вугілля в каміні,—худорляве обличчя, м'які, сумні, блакитні очі, запалі щоки, гарна голівонька трохи схилилась, спокійний голос і несміливі рухи—ось яка тепер Емлі.

Ми мовчки дивились на нього, коли він сидів, споглядаючи вогонь.

— Дехто гадає,—вів він далі,—що в неї була нещасна любов, а дехто, що в неї помер наречений. Ніхто не знає, як воно справді було. Вона могла б вийти заміж хто зна скільки разів. „Але, дядю,—каже вона мені,—про це нема чого й гадати“. Зі мною вона завжди весела, але з іншими мовчазна. Охоче піде куди завгодно, якщо треба навчити дитину, чи хворого доглянути, чи молодій дівчині допомогти перед весіллям. Вона багато весіль улаштувала, але ніколи не була на жодному. Терпляча вона завжди й дядька свого теж любить завжди. Старі й малі люблять її, і кожен звертається до неї по пораду. Така тепер Емлі.

Він провів рукою по обличчю і з напівпридушеним зітханням відвернув очі від каміна.

— А Марта все ще з вами?—спитав я.

— Марта,—відповів він,—вийшла заміж, мастер Деві, на другий рік після нашого приїзду. Молодий чоловік, робітник на фермі, проїздив якимось повз нас на ринок—це у нас поїздка у п'ятсот миль. Марта йому сподобалась і він одразу посватався, бо, бачите, жінок у наших краях дуже мало. Вона попросила мене розповісти йому всю її історію. Я розповів. Вони одружились і живуть тепер у далекому хуторі, за кілька сот миль від усіх голосів, крім їхніх власних та співочих пташок.

— А місіс Геммідж?—спитав я.

То була, очевидно, найвеселіша струна в серці містера Пеготті, бо він раптом зайшовся гучним реготом і почав невтомно потирати

руками ноги, як це завжди робив у веселих випадках у давно зруйнованому човні.

— Та чи ж ви повірите,—сказав він,—їй-бо, знайшовся такий, що посватався до неї! Якщо корабельний кухар, зробившись фермером, мастер Деві, не посватався до місіс Геммідж, то хай мене грім поб'є... пробачте на слові!

Ніколи я не бачив, щоб Агнеса так сміялась. Цей несподіваний захват містера Пеготті так розважив її, що вона ніяк не могла перестати сміятись. І чим більше вона сміялася, тим більше сміявся я, і тим гучніше реготав містер Пеготті, невтомно потираючи коліна.

— А що ж відповіла місіс Геммідж?—спитав я, коли трохи опанував себе.

— Та ви мені не повірите,—відповів містер Пеготті.—Замість того, щоб сказати: „Спасибі, дуже вам вдячна, я не збираюся змінювати своє становище, в таку пору одружуватися“,—замість цього місіс Геммідж схопила цебро і насунула його на голову тому корабельному кухареві, аж поки він не закричав гвалт, і я прибіг і врятував його!

Містер Пеготті знову гучно зареготав, а ми з Агнесою підтримали його.

— Але мушу сказати дещо на користь цій добрій старушці,—почав знову містер Пеготті, обтираючи піт з обличчя.—Вона цілком додержала своєї обіцянки, і навіть більше. В цілому світі тепер не відшукаєш жінки слухнянішої, добрішої, чеснішої і великодушнішої за місіс Геммідж. Ні разу тепер не бачив я, щоб вона була самотньою і всіма покинутою. Навіть тоді не журилася місіс Геммідж, коли ми щойно приїхали до колонії і нас зустріли, як новаків. І запевняю вас, жодного разу не згадала вона свого старого від тієї хвилини, як ми залишили Англію.

— А тепер, про містера Мікоубера,—сказав я.—Він розплатився тут з усіма своїми боргами.. Навіть сплатив вексель Тредльса, пам'ятаєш, Агнесо?.. і тому ми можемо вважати, що справи його йдуть непогано. Але які останні новини про нього?

Містер Пеготті, посміхнувшись, засунув руку у бокову кишеню і витяг звідти невеличкий паперовий згорток, з якого вийняв, з превеликою обережністю, аркуш досить кумедної газетки.

— Треба вам сказати, мастер Деві,—сказав він,—що тепер ми вже залишили хутір, бо збагатіли; тепер ми оселилися в порту Мідльбей Гарбор, і це містечко ми звемо містом.

— А містер Мікоубер жив у лісі поблизу вас?—спитав я.

— Авжеж,—сказав містер Пеготті,—і працював він дуже охоче. Ніколи не зустрічав я джентльмена, який би з більшою охотою працював. Бачив я, як його лиса голова аж сяє на сонці, мастер Деві, і дивувався, як це вона не розтопиться. А тепер він суддя.

— Суддя! Та що ви?—вигукнув я.

Містер Пеготті вказав на одну статтю в газеті, і я вголос прочитав такі рядки, надруковані в „Порт Мідльбей Таймс“:

„Публічний обід на честь нашого видатного співбрата-колоніста і співгромадянина, *Вілкінса Мікоубера, есквайра*, окружного судді порту Мідльбей, відбувся вчора у великій кімнаті готелю, що була цілком повна. Обчислено, що за одним столом сиділо не менше сорока семи персон, за винятком осіб, які стояли в коридорі і на східцях. Краса, витонченість, добірність порту Мідльбей зібралися, щоб віддати шану джентльменові, обдарованому найвищими талантами і популярному між усіма нашими колоніями. Доктор Мелл (директор колоніальної портмідльбейської гімназії) головував, і праворуч від нього сидів сам славетний гість. Коли зняли скатертину і проспівали „Non Nobis (треба зазначити, що цей гімн був виконаний прекрасно, і ми спроможні були окремо виділити дзвоноподібний голос обдарованого дилетанта, *Вілкінса Мікоубера молодшого*), почалися звичайні лойяльні і патріотичні тости, які були сприйняті з одностайним захопленням. Містер Мелл, у перейнятій чуттям промові, оголосив перший тост: „За нашого видатного гостя, прикрасу нашого міста! Хай ніколи не залишить він нас, хай його успіх між нами дійде такого процвітання, щоб ніколи не хотілось йому залишати нас для кращих перспектив!“ Громоподібні „ура“, що вкрили цей тост, перевершують усякі слова. Знову і знову здіймались і падали голоси наших громадян, наче хвилі океану. Нарешті все замовкло і *Вілкінс Мікоубер, есквайр* склав перед публікою подяку. Теперішній, порівняно недосконалий стан ресурсів нашої редакції не дає нам ніякої змоги стежити за оратором через усі періоди його витонченого і пишно прикрашеного ораторського мистецтва. Досить зазначити, що то був шедевр красномовності; а ті місця, де він докладно досліджував джерела своєї успішної кар'єри, і застерігав наймолодшу частину аудиторії від підводних каменів у вигляді принадних фінансових зобов'язань, що їх не можна згодом ліквідувати,—ті місця його промови спричинились до сліз на очах наймужніших з присутніх. Об'єктами дальших тостів були: доктор Мелл; *місіс Мікоубер* (яка граціозним жестом подякувала публіці, сидячи біля бокових дверей, де зібралися всі зірки краси, що водночас спостерігали і прикрашали цю урочисту сцену); *місіс Ріджар Бегс* (у дівоцтві—*міс Мікоубер*); *місіс Мелл*; *Вілкінс Мікоубер, есквайр, молодший* (який насмішив збори дотепним зауваженням, що, не почувавши себе спроможним віддячити публіці промовою, він зробить це, з дозволу присутніх, у формі пісні); всі члени *сім'ї місіс Мікоубер* (добре знаної, як це не треба й нагадувати, у метрополії) і т. д., і т. д., і т. д. На завершення свята всі столи зникли, ніби за помахом чарівної палички, і зал очистили для танців. Між улюбленцями Терпсіхори, які розважались до першого променя сонця, особливо відзначались *Вілкінс Мікоубер, есквайр, молодший* і мила й прекрасна *міс Елена*, четверта дочка доктора Мелла“.

Я замислився над прізвиськом містера Мелла і був дуже радий, що пізнав у ньому того самого бідного вчителя, якого колись вигнали з закладу моєї мідльсекської адміністративної особи. Але тут

Містер Пеготті вказав на іншу частину газети, і погляд мій зупинився на моєму власному прізвищі. Я прочитав таке:

„Давіду Копперфільду, есквайру,
славетному письменникові.

Дорогий сер!

Роки минули, відколи я мав приємність споглядати риси обличчя, що тепер знайоме уяві значної частини цивілізованого світу.

Але, дорогий сер, хоч я й віддалений (силою обставин, які не залежали від моєї волі) від персонального товариства друга і співрозмовника моєї юності, але я не переставав думками стежити за його орлиним льотом. Так само,

Хоч моря ревуть між нами (Бернс), але я брав найжвавішу участь в інтелектуальних бенкетах, які він пропонує нам.

Індивідуум, взаємно поважаний вами і мною, від'їздить з цього міста; користаюсь цією нагодою, дорогий сер, щоб публічно подякувати вам від свого імени і, насмілюсь додати, від імени всіх мешканців порту Мідльбей, які вміють цінити високі насолоди, що дає ваше мистецтво.

Продовжуйте, дорогий сер! Ви не невідомі тут. Ви не знецінені. Хоч ми й „віддалені“, але ми сповнені дружніх почуттів, симпатій і, смію додати, захоплення. Продовжуйте, дорогий сер, ширяйте понад хмарами! Мешканці порту Мідльбей завжди будуть стежити за вашим льотом з радістю, з гордістю і з готовістю допомогти.

Серед очей, підведених до вас з цієї частини земної кулі, завжди пильнуватиме

невсипуще око,

яке належить

Вілкінсу Мікоуберу,

судді“.

Проглянувши весь зміст газетки, я побачив, що містер Мікоубер був старанним і поважним кореспондентом цього видання. В цьому ж номері був надрукований його другий лист щодо збудування мосту, і тут таки містилось оголошення, що скоро виходить другим виданням „Повне зібрання всіх листів“ його в одному томі, з значними доповненнями. І, якщо я не помиляюсь, передова стаття також належала його перу.

Довго і багато ми розмовляли вечорами про містера Мікоубера, поки гостював у нас містер Пеготті. Він жив у нашому домі щось із місяць. Його сестра і моя бабка приїхали до Лондона, щоб побачитися з ним. Агнеса і я попрощались з ним на борту корабля, і це було, мабуть, останнє наше з ним прощання на землі.

Але перед його від'їздом ми з ним завітали до Ярмута подивитися на маленьку мармурову плиту, яку я поставив на кладовищі на могилі Гема. Переписуючи на його прохання простий могильний

напис, помітив я, що містер Пеготті нахилився, зірвав трави з могили і взяв трохи землі.

— Для Емлі,—сказав він, кладучи ці реліквії в кишеню.—Я обіцяв, мастер Деві.

РОЗДІЛ ХХVІ

ОСТАННІЙ ПОГЛЯД НА ПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

І ось, розповідь про моє життя закінчується. Я оглядаюся назад ще раз—востаннє,—перш ніж закрити ці аркуші.

Я бачу себе поруч з Агнесою на життєвому шляху. Я бачу наших дітей і наших друзів навколо нас; і я чую гамір багатьох голосів, не байдужих до мене.

Які обличчя найяскравіше виступають передо мною в цій мінливій юрбі? Ось вони; всі вони обертаються до мене, коли я запитую про це свої думки.

Ось моя бабка, в сильних окулярах, старенька, років за вісімдесят, але все ще не згорблена. І в зимову погоду спокійнісінько прогулюється вона миль шість.

Завжди з нею—Пеготті, моя добра стара нянька, також в окулярах. Вечорами вона працює, сідаючи біля самісінької лампи; але ніколи не сяде вона за роботу без воскового недогарка, рулетки в будиночку і робочої шкатулки з зображенням собору св. Павла на покришці.

Щоки і руки Пеготті, такі тверді і червоні в минулі дні мого дитинства, коли я дивувався, чому птахи не клюють їх замість яблук, тепер вкрилися зморшками; а очі її, які колись затемнювали все її обличчя, тепер трохи вицвіли (хоч вони все ще виблискують). Зате її грубий вказівний палець, що колись нагадував мені кишенькову тертушку для мускатних горіхів, лишився незмінним, і коли моя молодша дитина, переходячи нерівними кроками від моєї бабки до старої няні, силкується спіймати цей палець, я ясно уявляю собі нашу маленьку блендерстонську вітальню, де я вчився ходити. Бабка моя тепер винагороджена за своє давнє розчарування. Вона—хресна мати Бетсі Тротвуд, яка справді живе на цьому світі; і Дора (наступна по черзі наша дочка) каже, що бабка занадто пестить її сестру.

Щось величезне лежить у Пеготті в кишені. Це не що інше, як книжка про крокодилів; вона тепер стала досить ветхою; аркуші подерті і підшиті в багатьох місцях; але Пеготті показує її дітям, як коштовну реліквію. Цікаво спостерігати, як моє власне дитяче обличчя витріщає на мене оченята зза цих страшних пригод крокодила і сам я при цьому пригадую свого давнього знайомого, Брукса із Шеффільда.

Серед моїх дітей, у цей літній канікулярний час, бачу я старика, що робить величезних зміїв і стежить за їхнім польотом у повітрі

з захопленням, що його ніякими словами не передати. Він з захватом вітає мене і шепоче, киваючи головою і підморгуючи:

— Тротвуд, ви будете раді почути, що я закінчу мемуари, коли в мене не буде інших справ, і що ваша бабка є найдивовижніша жінка в світі, сер!

Хто ця згорблена леді, яка спирається на палицю? На її обличчі ще помітні сліди колишньої пики і краси, змішані з ознаками роздратованого, розладнаного розуму. Вона—в саду, і біля неї стоїть смуглява, худорлява, зів'яла жінка, з білим шрамом на губі. Послухаймо, що вони кажуть.

— Роза, я забула прізвище цього джентльмена.

Роза схиляється над нею і називає:

— Містер Копперфільд.

— Я рада бачити вас, сер. З жалем помічаю, що ви в жалобі. Сподіваюсь, час утішить вас.

Нетерпляча супутниця дорікає їй, нагадує, що я не в жалобі, радить їй подивитися ще раз, намагається підвести її.

— Ви бачили мого сина, сер,—говорить старша леді.—Чи ви помирились?

Вона пильно поглядає на мене, притискує руку до лоба і стогне. Раптом вона скрикує жахливим голосом.

— Розо, підійдіть до мене! Він помер!

Роза стає навколюшки біля її ніг, і то пестить її, то лає її, то люто скрикує: „Я любила його краще, ніж ви!“, то намагається заспокоїти її, наче хвору дитину. Так я залишаю їх; так я завжди зустрічаю їх; так проводять вони весь свій час, рік-у-рік.

Що це за корабель пливе з Індії, і що це за англійська леді вийшла заміж за сварливого старого шотландського Креза з величезними обвислими вухами? Невже це Джулія Мілз?

Справді, це Джулія Мілз, гнівлива і прекрасна. Негр приносить їй візитні картки і листи на золотому блюді. Жінка мідного кольору, у полотняному вбранні, з барвистою хустинкою на голові, подає їй сніданок у пишній будуар. Але Джулія Мілз не пише тепер щоденника, не співає панахид по коханню; безнастанно свариться вона з старим шотландським Крезом—подобою жовтого ведмеда з вичиненою шкірою. Джулія втопає в грошах по самісіньке горло, вона говорить і думає тільки про золото. Мені вона більше подобалася в пустині Сахарі.

А може це й є пустиня Сахара? Бо хоч у Джулії—розкішний будинок, великосвітські гості і пишні обіди щодня, але я не бачу зелених паростків навколо неї; нічого, що могло б дати плоди чи квіти. Бачу я, що Джулія називає „товариством“; постійний гість її—містер Джек Мелдон, він приходить з своєї купленої посади, глузує з руки, що дала йому цю посаду, і розмовляє зі мною про доктора, як про „таку чарівну античну руїну“. Але якщо товариство—назва таких порожніх джентльменів і леді, Джуліє, і якщо аристократизм означає явну байдужість до всього, що може поліпшити

людство,—то тоді, мабуть, ми загубились у цій пустині Сахарі, і краще нам скоріше вибратися звідси!

А ось і доктор, наш незмінний добрий друг; він працює над своїм словником (десь біля літери Д) і щасливий своїм домом і дружиною. Там і Старий Солдат, але вплив його куди менший, ніж у давно минулий час.

У своїх апартаментах в Темплі, заклопотаний, зустрічає мене мій любий старий Тредльс. Волосся його (там, де нема лисини) стало ще більш бунтівничим від постійного тиску парика. Стіл його завалений товстими пачками паперів; озираючись, я кажу:

— Якби Софі була тепер твоїм клерком, Тредльс, їй би довелося багато попрацювати.

— Маєш рацію, мій любий Копперфільд. А все таки, то були пречудові дні, у Гольборнському суді! Хіба не так?

— Коли вона провіщала, що ти будеш суддею? Але *тоді* ж про це не говорило ціле місто.

— В усякому разі,—каже Тредльс,—якщо я колись буду суддею...

— Та облиш, ти знаєш, що будеш.

— Гарзд, мій любий Копперфільд. А все таки я скажу, що то були чудові дні!

Ми йдемо руч-об-руч. У Тредльса—сімейний обід. Святкують день народження Софі; по дорозі Тредльс розповідає про добробут, яким він тішиться.

— Мені справді пощастило, мій любий Копперфільд, зробити все, що лежало в мене на душі. Ось преподобний отець Горацій одержує тепер чотиреста п'ятдесят фунтів річного прибутку. Два наші сини дістають найкращу освіту і славляться за найкращих учнів і взагалі чудових хлопців. Троє з дівчаток дуже вдало вийшли заміж; інші троє—живуть з нами; а ще три—хазяйнують у будинку отця Горація після смерті місіс Крулер. І всі щасливі.

— За винятком...

— За винятком красуні,—каже Тредльс.—Так. Таке лихо, що їй спало на думку вийти заміж за такого негідника. Але він їй замилив очі. А втім, тепер вона спокійно живе в нашому домі, і ми спекались його. Може пощастить нам підбадьорити її знову.

Будинок Тредльса є один з тих будинків,—або принаймні подібний до них,—що їх вони з Софі розглядали під час своїх вечірніх прогулянок. То великий будинок, але Тредльс тримає свої папери в своїй туалетній кімнаті по сусідству з черевиками. Він і Софі притулились у горішніх кімнатах, віддавши найкращі спальні для „красуні“ і дівчат. Нема в цілому будинку порожнього місця; я нездатний полічити „дівчат“, які з того чи іншого приводу завжди перебувають тут. Ось і тепер, коли ми сходимо на ганок, ціла юрба їх вибігає з дверей і осипає Тредльса нескінченними поцілунками, поки йому спирає подих. Бідолашна „красуня“—вдова оселилась у нього навечно з маленькою дочкою. За обіднім столом у день народження Софі сидять три заміжні сестри з своїми трьома чоловіками, та ще

один з братів одного з чоловіків, та ще кузен іншого чоловіка, та ще сестра іншого чоловіка, яка, здається мені, заручена з тим кузеном. Тредльс, такий простий і добродушний друг мій, як і завжди, сидить у кінці величезного столу, наче справжній патріарх; а з протилежного кінця Софі променисто посміхається йому. Між ними—привітний простір, який виблискує тепер, безперечно, не британським металом.

Тепер, коли я завершую свою працю, придушуючи бажання затриматись ще на цих сторінках, всі ці обличчя зникають у тумані. Але над ними й за ними сяє одне обличчя, немов небесне світло. І це обличчя залишається.

Я обертаю голову і бачу його поруч зі мною, прекрасне і ясне. Моя лампа горить слабо, і я писав до глибокої ночі; але мила супутниця, без якої я був би ніщо, сидить тут, біля мене.

О, Агнесо! О, душа моя, хай буде твоє обличчя біля мене; коли я справді завершу своє життя; коли справжні люди і речі затьмаряться перед моїми очима, наче тіні, що їх я тепер залишаю,—хай все ще будеш ти біля мене, вказуючи на небо!

ПІСЛЯМОВА ¹

Ось я вже й закінчив свою книгу і мушу признатись, що нелегко мені розлучатися з моїми героями і ставитись до них з тією байдужістю, якої потребує офіційний її заголовок. Зв'язок мій з ними ще свіжий і сильний, і в душі моїй змагаються приємність і жаль: приємність, що завершено нарешті цей довгий життєпис; жаль, що розлучаюсь з багатьма друзями; але цими особистими і приватними почуттями і переживаннями я ризкую превтомити своїх читачів, яких я полюбив за цей час.

А втім, все, що можна сказати про моїх героїв, я вже сказав у самій повісті.

Звичайно, читачеві мало цікаво, як гірко відкладати перо після дворічної творчої праці; як почуває себе автор, який назавжди пустив у похмурий світ разом з цілою юрбою витворів свого мозку і частину свого „я“.

Мені більше нічого сказати, крім, хіба, того, що жоден читач не псвірить у правдивість цієї повісті більше, ніж вірив у неї я, коли писав її.

Тому, замість дивитись у минуле, я хочу краще заглянути вперед і побавити себе надією на той час, коли знову я щомісяця бачитиму дві нові зелені² книжечки, і знову передо мною постануть спогади про палюче сонце і люту негоду на життєвому шляху Давіда Копперфільда,—і я буду щасливий.

Лондон, жовтень, 1850.

¹ Ця післямова була написана Ч. Діккенсом як передмова до III частини „Давіда Копперфільда“, що вийшла в Лондоні в 1850 році.

² Лондонське видання виходило двічі на місяць окремими випусками в зелених обкладинках.

З М І С Т

Розділ	ЧАСТИНА ПЕРША	Стор.
I.	Я народився	7
II.	Я спостерігаю	16
III.	Зазнаю змін	27
IV.	Я попадаю в немилість	38
V.	Мене відіслали з рідного дому	53
VI.	Я збільшую коло своїх знайомих	67
VII.	Мій перший семестр в Салем-Гаузі	73
VIII.	Мої канікули. Один особливо приємний вечір	87
IX.	Незабутній день народження	99
X.	Про мене забувають, а потім мене забезпечують	108
XI.	Я починаю жити власним коштом, і це мені не подобається	123
XII.	Життя власним коштом мені дедалі менше до вподоби. Я ухва- люю великі рішення	135
XIII.	Наслідки моєї ухвали	143
XIV.	Бабка вживає заходів у моїх інтересах	158
XV.	Я починаю нове життя	170
XVI.	Я—багато в чому новий хлопець	178
XVII.	Щось обертається на краще	195

ЧАСТИНА ДРУГА

I.	Короткий погляд на пройдений шлях	213
II.	Оглядаюсь і роблю відкриття	219
III.	У Стірфорса вдома	231
IV.	Маленька Емлі	238
V.	Старі місця, нові обличчя	253
VI.	Я починаю вірити містерові Діку і обираю собі професію	269
VII.	Мій перший бешкет	280
VIII.	Добрий ангел і злий демон	287
IX.	Я потрапляю в полон	302
X.	Томмі Тредльс *	313
XI.	Містер Мікоубер кидає рукавичку	320
XII.	Знову в гостях у Стірфорса	335
XIII.	Втрата	340
XIV.	Ще тяжча втрата	346
XV.	Початок довгої подорожі	353
XVI.	Солодке запаморочення	366
XVII.	Моя бабка дивує мене	379
XVIII.	У скруті	386
XIX.	Ентузіазм	401
XX.	Трохи холодної води	414
XXI.	Розрив	421

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ	Стор.
I. Вікфільд і Гіп	437
II. Мандрівник	452
III. Сестри Спенлоу	459
IV. Лихо	472
V. Знову оглядаюсь на пройдений шлях	489
VI. Наше господарство	495
VII. Містер Дік справджує надії моєї бабки	508
VIII. Звістка	521
IX. Марта	532
X. Моє домашнє життя	540
XI. Я потрапляю в лабіринт таємничих загадок	550
XII. Мрія містера Пеготті здійснюється	560
XIII. Початок довшої подорожі	568
XIV. Я свідок грізного вибуху	582
XV. Ще один погляд на пройдений шлях	601
XVI. Фінансові операції містера Мікоубера	605
XVII. Буря	617
XVIII. Дві рани—свіжа і стара	626
XIX. Емігранти	631
XX. Відсутність	639
XXI. Повернення	644
XXII. Агнеса	658
XXIII. Мені показують двох цікавих грішників	666
XXIV. Світло осяє мою путь	676
XXV. Гість	682
XXVI. Останній погляд на пройдений шлях	689

Переклад з англійської Ю. Корецького. Редактор В. Петровський. Оправа та рисунок на титулі художника Б. Крюкова. Технічна редакція Г. Яценка. Коректор Є. Балмазія. Уповноважений Головліту № 6691. Замовлення № 7826. Папір 72×94 ¹/₁₆. Друкованих аркушів 43¹/₂. Паперових аркушів 21³/₄. Тираж 12175. Здано до друку 26-Х 37 р. Підписано до друку 26-ХІ 37 р. Друкарня видавництва „Більшовицька Правда“, м. Вінниця, вулиця імені Леніна, 25.

Ціна 10 крб.

Ціна 12 крб.